

Timothy E. Gregory

Historia

O ISTORIE A BIZANȚULUI

POLIROM

Timothy E. Gregory

O ISTORIE A BIZANȚULUI

Traducere de Cornelia Dumitru

POLIROM
2013

© 2013 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

ISBN ePub: 978-973-46-3260-2

ISBN PDF: 978-973-46-3261-9

ISBN print: 978-973-46-3187-2

Coperta: Carmen Parii

Pe copertă: Împăratul bizantin Teofil, înconjurat de demnitari ai curții sale, ilustrație din cronica lui Ioan Skylitzes, *Synopsis historion*

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright și este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura digitală protejează mediul

Versiune digitală realizată în colaborare cu elefant.ro

Timothy E. Gregory (n. 1951), istoric specializat în studiul Imperiului Bizantin și arheologie clasică, este profesor la departamentul de istorie al Ohio State University. Dintre volumele publicate: *Vox Populi* (1979), *Panathenaia: Studies in Athenian Life and Thought in the Classical Age* (1979), *The Soteriology of Clement of Rome within the Intellectual Matrix* (1988), *The Early Byzantine Empresses and the Orthodox Church* (1990), *The Sanctuary at Epidauros and Cult-based Networking in the Greek World of the Fourth Century B.C.* (1992), *Hellenic Religion and Christianization, c. 370-529* (2001), *The Lives of Peter the Iberian, Theodosius of Jerusalem* (2008).

Cuprins

[Lista ilustrațiilor](#)

[Lista hărților](#)

[Lista casetelor](#)

[Prefață la ediția a doua](#)

[Prefață la ediția întâi](#)

[Introducere](#)

[Capitolul 1. Criza din secolul al III-lea](#)

[Capitolul 2. Renașterea sub Dioclețian](#)

[Capitolul 3. Epoca lui Constantin cel Mare](#)

[Capitolul 4. Secolul al IV-lea: de la Constanțiu al II-lea la Teodosie I](#)

[Capitolul 5. Secolul al V-lea](#)

[Capitolul 6. Epoca lui Iustinian](#)

[Capitolul 7. „Evul întunecat” bizantin: sfârșitul secolului al VI-lea și secolul al VII-lea](#)

[Capitolul 8. Dinastia Isauriană și iconoclasmul](#)

[Capitolul 9. Lupte nesfârșite în jurul icoanelor](#)

[Capitolul 10. Începutul Dinastiei Macedonene](#)

[Capitolul 11. Apogeul puterii bizantine](#)

[Capitolul 12. Comnenii](#)

[Capitolul 13. Consecințele celei de-a patra cruciade](#)

[Capitolul 14. Începutul declinului](#)

[Capitolul 15. Sfârșitul imperiului](#)

[Capitolul 16. Bizanțul după căderea Constantinopolului](#)

[Glosar](#)

[Bibliografie generală](#)

[O selecție de surse primare în traducere engleză](#)

[Conducători bizantini](#)

[Cronologie comparată](#)

[Resurse electronice](#)

[Index](#)

Lista ilustrațiilor

[2.1. Tetrarhii](#)

[2.2. Arcul lui Galerius](#)

[3.1. Columna lui Constantin, Constantinopol](#)

[3.2. Bazilica Sfântul Ioan din Lateran, Roma, perspectivă izometrică](#)

[6.1. Sfânta Sofia, plan](#)

[7.1. Fortăreață bizantină de pe insula Dokos](#)

[7.2. Quasr Amra](#)

[10.1. Biserica Fecioara Maria de la Skripou](#)

[10.2. Detaliu din una dintre inscripțiile amplasate de Leon Protospătarul în absida bisericii din Skripou](#)

[10.3. Planul mănăstirii Sfântul Meletie](#)

[11.1. Biserica publică \(katholikon\) a Marii Lavre \(Megiste Lavra\), Muntele Athos](#)

[11.2. Mozaic reprezentându-i pe Constantin al IX-lea și pe Zoe, Sfânta Sofia](#)

[11.3. Biserica Sfinții Apostoli din Atena](#)

[11.4. Câteva biserici în cruce greacă înscrisă](#)

[12.1. Mozaic reprezentându-i pe Ioan al II-lea Comnen și soția sa, Irina, Sfânta Sofia](#)

[12.2. „Biserica metropolitană mică”, Atena](#)

[13.1. Mănăstirea cisterciană Zaraka](#)

[14.1. Meteora, schitul \(skete\) Doupiani](#)

[14.2. Meteora, biserica Metamorphosis \(Schimbarea la față\), în Marele Meteor](#)

[14.3. Meteora, mănăstirea Rousanou](#)

[15.1. Mistra](#)

[15.2. Agioi Theodoroi, Mistra](#)

[15.3. Pregătirea tronului](#)

[16.1. Catedrala Înălțării la Cer din Zagorsk, Rusia](#)

[16.2. Frescă „bizantină” modernă](#)

Lista hărților

- [0.1. Geografia Mediteranei orientale](#)
- [0.2. Diviziunile politice în estul Mediteranei, cca 200 d.Hr.](#)
- [2.1. Imperiul Roman restaurat, cca 300 d.Hr.](#)
- [3.1. Constantinopolul între secolele al IV-lea și al V-lea](#)
- [5.1. Europa și vestul Asiei în secolul al V-lea, după 476](#)
- [6.1. Imperiul Bizantin în vremea lui Iustinian](#)
- [7.1. Cuceririle islamice până în 750 d.Hr.](#)
- [7.2. Theme în secolul al VII-lea](#)
- [8.1. Themele Asiei Mici după secolul al VII-lea](#)
- [9.1. Bătălii din istoria Bizanțului](#)
- [10.1. Bizanțul în secolul al IX-lea.](#)
- [10.2. Europa Centrală și de Est în Evul Mediu timpuriu](#)
- [12.1. Imperiul Bizantin în vremea Comnenilor](#)
- [13.1. Situația după a patra cruciadă, cca 1214](#)
- [14.1. Peninsula Balcanică și estul Europei în secolul al XIV-lea](#)
- [14.2. Imperiul Bizantin, cca 1350](#)
- [14.3. Mănăstirile de la Muntele Athos](#)

Lista casetelor

[2.1. Tentativa lui Dioclețian de a controla prețurile](#)

[2.2. Marea persecuție](#)

[3.1. Întemeierea Constantinopolului](#)

[3.2. Opoziția lui Eusebiu de Cezareea față de imaginile creștine](#)

[3.3. Rânduiri pentru o biserică](#)

[4.1. Constantin al II-lea vizitează Roma \(357\)](#)

[4.2. Ereticii în Bizanțul timpuriu](#)

[4.3. Distrugerea serapeumului din Alexandria](#)

[5.1. Femeile din casa lui Teodosie](#)

[5.2. Uciderea filosoafei Hypatia](#)

[6.1. Anthemios din Tralles și Isidor din Milet](#)

[6.2. Anicia Iuliana](#)

[6.3. Ciurma lui Iustinian](#)

[6.4. Călugărițe travestite](#)

[7.1. Căsătoria Constantinei cu Mauricius \(582\)](#)

[7.2. Violențele facțiunilor de circ în timpul domniei lui Focas](#)

[7.3. Persistența practicilor păgâne: canoanele Conciliului trulan \(691/692\)](#)

[7.4. Teofan despre Mahomed și originile Islamului](#)

[7.5. Cucerirea Ierusalimului de către arabi: noblețea lui 'Umar și patriarhul Sofronie](#)

[7.6. Miracolele Sfântului Artemios](#)

[8.1. Ecloga și societatea bizantină din secolul al VIII-lea](#)

[8.2. Teoria icoanelor](#)

[8.3. Decretul celui de-al doilea Conciliu de la Niceea \(787\)](#)

[9.1. Orașul bizantin Amorion și campaniile de săpături efectuate aici](#)

[9.2. Poeta Casiana \(† 840\)](#)

[9.3. Bizanțul și vecinii săi în secolul al IX-lea](#)

[9.4. Bizanțul și papalitatea în secolul al IX-lea](#)

- [10.1. Aurul bizantin](#)
- [10.2. Decorarea Palatului Kainourgion](#)
- [10.3. Mandilionul](#)
- [10.4. Liutprand de Cremona la Constantinopol](#)
- [10.5. „Noul” port al Constantinopolului](#)
- [11.1. Casele bizantine](#)
- [11.2. Dighenis Akritas](#)
- [11.3. Istoricul Mihail Psellos](#)
- [12.1. Ana Comnena scrie despre tatăl ei](#)
- [12.2. Sosirea primei cruciade în Imperiul Bizantin](#)
- [12.3. Competițiile de tip apusean în Bizanț](#)
- [12.4. Răsăritul și Apusul în ajunul celei de-a patra cruciade \(secolele X-XII\)](#)
- [12.5. Statele cruciate în secolul al XIII-lea](#)
- [13.1. Distrugerea vechilor opere de artă în timpul jefuirii Constantinopolului de către latini](#)
- [13.2. Leon Sgouros, tiran al orașului Nauplio](#)
- [13.3. Guillaume de Villehardouin și Parlamentul Doamnelor](#)
- [13.4. Sfântul Sava al Serbiei](#)
- [14.1. Situația Asiei Mici la sfârșitul secolului al XIV-lea](#)
- [14.2. Mănăstirile din Meteora](#)
- [14.3. Sfânta Anastasia, tămăduitoarea celor otrăviți](#)
- [14.4. Bizanțul și vecinii săi în secolele al XIII-lea și al XIV-lea](#)
- [15.1. Tunul cel temut](#)
- [15.2. Bizanțul și Renașterea italiană](#)
- [16.1. Împăratul preschimbat în marmură](#)
- [16.2. Kornaros și Erotokritos](#)
- [16.3. Bizanțul și Frații Karamazov](#)

Prefață la ediția a doua

Pregătirea celei de-a doua ediții a volumului *O istorie a Bizanțului* mi-a oferit prilejul să corectez multe greșeli și lipsuri din text și, sper eu, să îl fac mai folositor și mai plăcut pentru cititori. În noua ediție, structura de bază a cărții și abordarea de ansamblu au rămas aceleași, ținând cont în mod deosebit de caracterul direct al stilului și de convingerea că o istorie a civilizației bizantine ar trebui să fie accesibilă unui public variat. Cartea ar putea lăsa impresia că e de modă veche, dată fiind preferința ei pentru expunerea faptelor din punct de vedere politic și cronologic, însă eu sunt convins că acesta încă reprezintă cel mai eficient mod de a le oferi cititorilor o schemă de bază pe care să clădească apoi o mai bună cunoaștere și perspective mai largi.

Totuși, a doua ediție încearcă să furnizeze mai multe informații despre condițiile sociale și economice ale vremii și să acorde mai multă atenție modului de viață al oamenilor de-a lungul istoriei de o mie de ani a Imperiului Bizantin. În parte face aceasta aruncând o privire, ca prin niște ferestre întredeschise, la sursele scrise și nescrise din această perioadă îndelungată. Așadar a crescut numărul casetelor care aprofundează narațiunea principală, după cum a crescut și numărul paginilor dedicate perioadelor bizantine medii și târzii. Mi-am dat seama că inițial aceste perioade mai puțin cunoscute nu au fost tratate în profunzime, așa cum merită. Ediția de față nu se ridică încă la înălțimea pe care aș dori-o în această privință, însă cred că echilibrul cronologic a fost corectat, cel puțin într-o anumită măsură.

De asemenea, atât din utilizarea cărții în orele de curs, cât și din experiența mai generală a predării istoriei bizantine mulți ani la rând, mi-am dat seama că perioadele bizantine mijlocie și târzii sunt mai greu de înțeles pentru cititor, în parte din pricina lumii foarte complexe în care s-a desfășurat istoria imperiului. Desigur, aceasta și din cauza faptului că istoria Bizanțului este deosebit de lungă și, în timp ce imperiul a continuat să existe de-a lungul secolelor, actorii lui s-au schimbat, adesea în proporție semnificativă, ca și lumea însăși – structurile de putere, tehnologia, așteptările și instituțiile sale. Firește, asta nu înseamnă să afirmăm că Bizanțul nu a evoluat de-a lungul timpului; bineînțeles că a făcut-o, iar această carte se concentrează în primul rând asupra acestor schimbări. Însă cititorul poate fi dezorientat cu ușurință de evoluțiile aparent derutante care au avut loc în afara imperiului, în Orientul islamic, în Occidentul catolic, în Balcani și în vasta lume din nord și est, care se întinde din Bazinul Carpatin până la granițele Chinei. Desigur, firul narativ principal încearcă să urmărească o parte din

aceste transformări și apariția și dispariția unor state sau chiar a unor civilizații întregi, în măsura în care ele au avut o influență asupra Imperiului Bizantin. Însă în a doua ediție, pentru perioada de după secolul al IX-lea, am încercat să-i ofer cititorului ocazia unei priviri de ansamblu asupra evoluțiilor din exteriorul imperiului. Poate că unii cititori sunt bine informați în legătură cu aceste evenimente și de aceea nu vor avea nevoie să citească scurtele secțiuni intitulate „Bizanțul și vecinii săi”. Așadar ei pot sări pur și simplu peste cele câteva pagini dedicate ocazional subiectului. În orice caz, sper că mulți alții vor găsi aceste secțiuni folositoare prin faptul că le vor oferi un tablou mai larg al lumii în care s-a desfășurat istoria bizantină. Sper ca aceste secțiuni să nu intre în contradicție cu afirmațiile din expunerea principală și că repetițiile – necesare – nu se vor dovedi iritante pentru cititor. Pe de altă parte, mă voi simți răsplătit dacă unii cititori le vor găsi utile.

Unele probleme s-au dovedit dificil de rezolvat, nu în ultimul rând chestiunea transliterărilor. Este o dificultate întâmpinată de orice autor care scrie despre Bizanț și cu siguranță eu nu simt că soluțiile pe care le-am adoptat în prima ediție ar fi deosebit de satisfăcătoare. Aici am făcut o nouă încercare, dar îmi dau seama că, inevitabil, vor apărea incoerențe și chiar posibile confuzii.

Aș dori să le mulțumesc tuturor studenților de la Ohio State University care au folosit această carte și au făcut comentarii pe marginea sa. Ei au fost cei mai severi critici ai mei și cu siguranță și cei mai utili. Aș dori, de asemenea, să le mulțumesc numeroșilor colegi care mi-au oferit sfaturi, corecturi și sugestii. Dintre ei, doresc să aduc mulțumiri speciale Lindei Hall, lui Glenn Bugh și Warren Treadgold, ca și mai multor colegi pe care nu îi numesc aici, dar care și-au făcut timp să răspundă la întrebări și să îmi comunice impresiile lor. Doresc să le mulțumesc și colegilor de la Ohio State University, îndeosebi lui Jim Morganstern, regretatului Joe Lynch, lui Nate Rosenstein și Anthony Kaldellis, pentru că au făcut din Ohio State University un loc minunat pentru predarea istoriei bizantine. Mulțumiri li se cuvin și managerului de proiect, Brigitte Lee Messenger, și redactorului Jacqueline Harvey, pentru corectarea multor greșeli și îmbunătățirea stilului cărții. Aș vrea să le mulțumesc și Mariei Georgopoulou, de la Gennadios Library, The American School of Classical Studies din Atena, și lui David Lincove, de la Biblioteca Universității, pentru ajutorul și asistența acordate. Și, în sfârșit, aș dori să le mulțumesc încă o dată soției mele, Lita Tzortzopoulou-Gregory, și locuitorilor din Archaia Korinthos și Karavas, Cythera, care m-au inspirat și m-au ajutat să înțeleg mai bine semnificația și importanța tradiției bizantine.

Archaia Korinthos
10 septembrie 2009

Prefață la ediția întâi¹

Volumul de față este o istorie a Imperiului Bizantin, una dintre cele mai longevive și mai importante culturi din civilizația occidentală, însă și una dintre cele mai puțin înțelese. Cartea dorește să fie concisă și cuprinzătoare în același timp și, ca atare, au fost necesare o serie de alegeri și sacrificii. Istoria Bizanțului se întinde pe o durată de peste o mie de ani și orice carte decentă pe acest subiect trebuie să pregătească terenul printr-o analiză a instituțiilor și problemelor anterioare; mai trebuie luate în considerare și perioada de după căderea imperiului și modalitățile prin care cultura lui a continuat să ne influențeze existența de-a lungul ultimilor 500 de ani. Date fiind toate aceste elemente, a trebuit să mă gândesc serios la organizarea cărții, la aspectele pe care să le includ și la punctele asupra cărora să mă concentrez.

În ultimii ani a ajuns la modă scrierea unor istorii introductive care se concentrează în primul rând asupra temelor sociale, economice și culturale, cu secțiuni extinse despre viața de zi cu zi, și a mentalității societăților studiate. Deși apreciez acest tip de abordare și, în plus, cea mai mare parte a activităților mele de cercetare și a scrierilor mele se ocupă de astfel de chestiuni, consider că ea nu este adecvată pentru o carte care încearcă să ofere o introducere într-o civilizație ca Bizanțul. Cred, mai degrabă, că o expunere „tradițională” a evenimentelor politice este esențială, mai ales pentru majoritatea cititorilor care știu puțin sau nimic despre Bizanț. Această structură cronologică este concepută astfel încât să descrie enorma întindere geografică, cronologică și tematică a istoriei bizantine și să le permită cititorilor să observe profunde schimbări culturale petrecute în aceeași civilizație de-a lungul timpului. Este posibil ca unii cititori să critice această abordare sau să o considere „demodată”; pot înțelege, desigur, o astfel de opinie. Totuși, ea constituie schema organizării cărții și sper că unii cititori o vor găsi acceptabilă și se vor simți încurajați să continue cu lectura unor texte mai specializate, care tratează mai amănunțit teme ca arta, societatea și cultura Bizanțului.

Organizarea aleasă nu presupune că politica imperială și personalitatea fiecărui împărat au constituit neapărat forțele motrice în perioada bizantină, cu toate că structura centralizată a statului bizantin le-a conferit o importanță pe care s-ar putea să nu o regăsim în niciun alt stat. Abordarea noastră în înțelegerea istoriei bizantine consideră aceste domnii individuale segmente comode de timp pe fundalul cărora putem observa evoluțiile mai vaste.

Aceasta nu înseamnă că volumul tratează în principal politica și activitatea militară: oricât de

importante ar fi aceste aspecte, sper că cititorul le va privi înainte de toate ca pe niște instrumente cu ajutorul cărora să putem „situa” istoria Bizanțului și care să ne permită să întrezărim câte ceva din felul în care se desfășura viața bizantinilor de ambele sexe și din toate clasele sociale. Inevitabil, narațiunea se va concentra mai mult asupra împăraților și a bărbaților în general, deoarece sursele scrise ne spun mai multe lucruri despre ei. Însă pe tot parcursul cărții vom încerca să stabilim o legătură între evenimentele militare și politice și viețile oamenilor și să-l invităm pe cititor la o întâlnire personală cu locuitorii Imperiului Bizantin.

Țeserea unei expuneri care să includă cultura, viața cotidiană și religia în jurul unei scheme esențialmente cronologice pune probleme serioase, între care, nu în ultimul rând, faptul că nu toate fenomenele se transformă și evoluează în același ritm. Așadar, cu toate că volumul de față folosește domniile împăraților drept criterii de organizare a materialului, chestiunile religioase, curente filosofice, schimbările arhitecturale și tendințele economice nu se petrec întotdeauna simultan cu schimbările conducătorilor pe tronul imperial. Totuși, am încercat să discut temele mai largi în interiorul schemei cronologice a capitolelor în loc să scriu pentru fiecare temă capitole de sine stătătoare, care s-ar situa astfel în afara timpului. Prin urmare, uneori rezultatul poate părea ușor abrupt, pentru că trecem de la intrigile politice de succesiune la politica militară, la religie, societate și economie. Iar uneori trebuie să privim imaginea de ansamblu a anumitor evoluții care se întind pe o perioadă mai lungă și de aceea se sustrag, cel puțin temporar, limitelor rigide ale organizării cronologice. Sper că cititorul mă va ierta în aceste cazuri și va putea urmări firul de bază al cărții și temele mai largi pe care aceasta încearcă să le trateze.

De multe ori mi s-a părut că exemplele particulare – de persoane și/sau teme – pot fi de folos spre ilustrarea fenomenelor individuale, însă aceste expuneri nu se încadrează prea ușor în schema cronologică. Din acest motiv am făcut apel la casete. Câteodată acestea se concentrează asupra vieții și/sau activității unei anumite persoane ori asupra unui eveniment sau sunt consacrate informațiilor oferite de anumite surse primare. Sper că vor fi utile pentru a da mai multă „viață” faptelor uneori seci ale expunerii istorice. În orice caz, sunt menite să constituie un fel de „instantanee” ale unor probleme istorice și ale unor aspecte ale vieții bizantine care merită cu siguranță o tratare mai profundă, dar pe care limitele spațiului cărții nu ni le îngăduie cu ușurință.

Orice carte despre Bizanț trebuie să spună câte ceva despre sistemul de transliterare, din moment ce este nevoită să facă referire constant la nume de persoane, locuri și instituții care nu erau scrise în alfabetul latin. Niciun sistem de transliterare nu este acceptabil la modul universal, însă pentru greacă eu am urmat în general un sistem ce redă exact limba așa cum s-ar pronunța astăzi, fără latinizare. Excepție fac cazurile în care numele respective sunt suficient de cunoscute, astfel încât înlocuirea ar fi ciudată: oamenii știu de Constantinopol (nu de *Konstantinoupolis*), de Atena (nu de *Athenai* sau de *Athene*) și, de obicei, de Vasile (nu de *Vasileios* sau *Vasili*). În cazul cuvintelor arabe, slave sau din alte limbi în afară de greacă și latină, am optat pentru transliterările din *Oxford Dictionary of*

Byzantium.

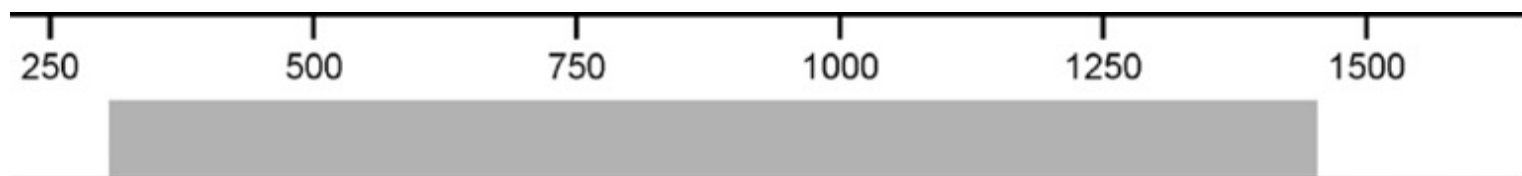
Aș dori să profit de ocazie pentru a le mulțumi diferitelor persoane și instituții care m-au ajutat în scrierea acestei cărți. Fundația Alexander Onassis mi-a oferit un contract de profesor asociat în 2001-2002 și mare parte din prima fază a scrierii s-a desfășurat în această perioadă. Catedra de istorie de la Ohio State University s-a dovedit un loc potrivit pentru a lucra la carte și mai mulți decani mi-au îngăduit să mă bucur de o flexibilitate considerabilă în aranjarea orarului de predare a cursurilor. Impulsul de a scrie cartea de față a fost reprezentat de numeroșii ani în care am predat istorie bizantină la Ohio State University: studenții au pus întrebările la care am încercat să răspund aici. Mai multe persoane m-au ajutat cu amabilitate să găsesc ilustrațiile potrivite pentru volum: Natalia Teteriatnikov și Brooke Schilling, de la Dumbarton Oaks, merită un cuvânt special de mulțumire. Angela Cohen și Sandra Raphael mi-au oferit cu răbdare un ajutor editorial neprețuit și au corectat multe greșeli. În sfârșit, soția mea, Lita, și fiii noștri, Yianni și Panayioti, au fost înțelegători și m-au susținut zi de zi și, probabil fără să-și dea seama, mi-au inspirat perspective noi asupra tradiției bizantine așa cum continuă ea astăzi.

Archaia Korinthos

24 mai 2004

1. *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, Oxford, 2005. Prezentul volum reprezintă traducerea ediției a doua, publicate la aceeași editură în 2010 (n. ed.).

Introducere

306 Constantin I devine împărat

330 Întemeierea Constantinopolului

1204 Armatele celei de-a patra cruciade jefuiesc Constantinopolul

1453 Cucerirea Constantinopolului de către turcii otomani

Atitudini medievale și moderne față de Bizanț

Bizanțul a fost un loc al paradoxurilor, iar atitudinile față de el sunt marcate adesea și ele de perspective contradictorii. Astfel, locuitorii Imperiului Bizantin se numeau pe ei înșiși „romani” și nu s-ar fi recunoscut în apelativul „bizantini”, termen folosit de istoricii moderni pentru a-i deosebi de romanii din perioada anterioară. Mai mult, Imperiul Bizantin a constituit o legătură crucială între lumea antică și cea modernă, dar este studiat mult mai puțin decât majoritatea celorlalte culturi din Evul Mediu, iar publicul larg are o înțelegere foarte limitată despre Bizanț. Imperiul Bizantin a înflorit într-un timp când Europa Occidentală se afundase într-o stare de barbarie, însă termenul „bizantin” este folosit în limba engleză cu un sens peiorativ, pentru desemnarea unui sistem de o complexitate bizară și nefastă. Bizanțul este considerat frecvent o entitate izolată de civilizația apuseană, dar, cu toate acestea, populația lui era creștină, iar teologii și episcopii bizantini au creat doctrinele și structura organizatorică specifice creștinismului de astăzi. În context religios, expresia „catolici bizantini” este folosită pentru desemnarea creștinilor care recunosc supremația papei, pe când creștinii ortodocși loiali tradiției bizantine au fost considerați în general în Apus schismatici, ba chiareretici.

Imperiul Bizantin a fost, de fapt, Imperiul Roman așa cum a continuat el să existe încă 1.000 de ani după ce Roma a căzut în mâinile barbarilor. Mai mult, populația sa îl considera un imperiu veșnic, ales de Dumnezeu să cârmuiască neamul omenesc de la Întruparea lui Hristos până la sfârșitul timpurilor.

Era multientic și multicultural, deși cultura greacă și limba greacă erau considerate norma; creștinismul era religia dominantă, „oficială” a statului, deși iudaismul și islamismul au fost în general tolerate (în schimb, nu și creștinii eretici!). Imperiul Bizantin își avea centrul în „noua” capitală reprezentată de Constantinopol, oraș cunoscut cu numele Bizanț (de aici și termenul „bizantin”) în Antichitate și Istanbul în ziua de astăzi.

În linii mari, este corect să spunem că în Occident (vestul Europei, America de Nord, Australia etc.) și în special în lumea vorbitoare de engleză există o „prejudecată” față de Bizanț. În timp ce cultura și istoria Evului Mediu occidental sunt luate în serios și privite pozitiv (de obicei ne gândim la regele Arthur, la „cavalerii în armuri strălucitoare”, la Robin Hood, la Magna Carta și la catedralele gotice), Bizanțul este judecat negativ – dacă este judecat în vreun fel. Creștinii ortodocși (în principal greci, slavi și alte popoare est-europene de pe Bătrânul Continent și răspândite în toată lumea) cunosc în general numele împăraților bizantini și mulți sfinți, însă alții abia pot recunoaște o persoană sau un eveniment din istoria Bizanțului, chiar dacă acestea au jucat (în realitate) un rol important în clădirea lumii așa cum este ea astăzi. Această atitudine față de Bizanț nu este nouă, ci derivă mai degrabă din opiniile pe care le aveau occidentalii despre bizantini și despre Imperiul Bizantin încă din Evul Mediu. După cum vom vedea, opiniile lor erau marcate de suspiciune, neîncredere și tendința de a-i considera pe bizantini aroganți, necinstiți și nu „tocmai” creștini. Europeanii occidentali nu puteau înțelege de ce bizantinii erau atât de diferiți de ei, din moment ce erau tot creștini și, în ultimă instanță, ambele culturi derivaseră din Antichitatea greacă și romană. E clar că indivizii și culturile antipatizează și se străduiesc din răspuțeri să se diferențieze de indivizii sau culturile cu care se aseamănă cel mai mult, și probabil că așa au stat lucrurile și cu relațiile dintre Bizanț și Occident. Cu toate că Occidentul a admirat în general culturile Chinei și Indiei și alte locuri mult mai îndepărtate și „exotice”, rareori a dovedit același interes și pentru Bizanț, de obicei considerat o „rudă săracă și decadentă” a Occidentului.

Această atitudine a derivat în parte din incontestabila tendință a bizantinilor de a se considera superiori celorlalți – din moment ce își priveau cultura ca fiind mai avansată și se socoteau adevăratul popor ales al lui Dumnezeu. În plus, atât bizantinii, cât și apusenii din Evul Mediu considerau că propria variantă de creștinism era cea „corectă” și că adversarii lor se înșelau; fiecare considera că episcopii, preoții și mirenii din cealaltă tabără arătau și se purtau ciudat și că felul lor de a oficia liturgia era străin și impropriu. Asemenea atitudini sunt încurajate într-o anumită măsură de o religie exclusivă, cum este creștinismul, care se consideră pe sine corectă, în timp ce orice deviere este greșită prin definiție. Fără îndoială, creștinismul consideră că celelalte religii sunt oricum false, însă adepții lor pot fi iertați, fiindcă nu cunosc calea cea bună. Pe de altă parte, creștinii care au păreri diferite au intrat în contact cu adevărul, motiv pentru care nu pot fi scuzați la fel de ușor; se pare că această atitudine se propagă și în sferele care depășesc credința teologică.

Pe lângă deosebirile care țin de religie, răsăritenii și apusenii au fost și sunt în continuare dezbinați

de experiența istorică a cruciadelor. Fenomenul a avut, bineînțeles, dimensiuni religioase importante, însă bizantinii nu au putut înțelege niciodată pe deplin temelia religioasă a dorinței occidentalilor de a cucerii Țara Sfântă. Așa cum vom vedea, bizantinii au avut întotdeauna sentimentul că „dețin” în continuare teritoriile care făcuseră odinioară parte din imperiu și, prin urmare, credeau că Țara Sfântă le aparținea lor de drept și că diferitele cruciade reprezentau o intruziune în treburile bizantine. Așadar, când au sosit – neinvitați – în teritoriul bizantin, cruciații se așteptau la o primire călduroasă și prietenoasă și la cooperare deplină, însă au fost întâmpinați cu suspiciune, cu o atitudine distantă și, uneori, cu împotrivire. Apusenii au înțeles această atitudine drept ostilitate la adresa intențiilor bune ale cruciaților, iar neîncrederea a devenit reciprocă. Desigur, ostilitatea bizantină față de vestici a avut drept consecință cucerirea Constantinopolului și divizarea imperiului de către cea de-a patra cruciadă (1204), deoarece occidentalii considerau că refuzul „grecilor” de a le accepta stăpânirea și religia nu era altceva decât îndărătnicie și gândire greșită. Atitudinile amintite au dăinuit, de ambele părți, pe tot parcursul Evului Mediu și apoi în perioada modernă.

Firește că ideile Iluminismului, ostile Evului Mediu în general și Bisericii medievale în particular, nu au fost favorabile Imperiului Bizantin, o societate în care monahismul, miracolele și Biserica instituțională jucau un rol atât de important. Edward Gibbon, unul dintre cei mai eminenți istorici ai perioadei, a consacrat Bizanțului mare parte din opera sa *Istoria declinului și prăbușirii Imperiului Roman* (1776-1788), iar învinuirile usturătoare pe care le aduce bizantinilor și culturii lor au influențat gândirea istorică până în prezent.

În perioade mai recente, tradiția bizantină a fost asociată cu popoarele sărace aflate sub stăpânirea turcă, iar mai târziu locuitoare ale țărilor balcanice, vestite pentru dezbinarea și intrigile lor politice criminale. Singura mare putere modernă asociată direct cu Bizanțul este Rusia, o cunoscută autocrație de la marginea Europei și, în cea mai mare parte a secolului XX – în forma Uniunii Sovietice –, principalul inamic al Occidentului.

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, în rândul cercetătorilor apuseni a început să se contureze o nouă apreciere față de Bizanț, prețuire care era, parțial, un impact tardiv al romantismului și orientalismului, din perspectiva cărora Bizanțul putea fi privit în termeni pozitivi, drept o societate misterioasă și bogată din trecut. Pe deasupra, nașterea artei moderne a pus în discuție tradițiile vestice ale realismului și a ajuns să considere arta bizantină ca fiind valoroasă în sine. Într-un anumit sens, interesul pentru arta bizantină a constituit prima încercare academică modernă de a privi cultura bizantină într-o lumină pozitivă. Totuși, în general, studiile bizantine sunt văzute în continuare în Occident ca „ruda săracă” a Apusului medieval și, chiar mai frecvent, Bizanțul este socotit urmașul „decadent” al Greciei și Romei clasice. Majoritatea studenților care se specializează în Bizanț au fost instruiți în sfera filologiei clasice și se întâmplă adesea ca ei să privească Bizanțul din perspectiva măreției Greciei și Romei.

În volumul de față am încercat să depășesc aceste prejudecăți culturale față de Bizanț și probabil că

mulți cititori vor sesiza chiar o urmă de admirație în tonul autorului. Aceasta nu se întâmplă fiindcă aş crede că Imperiul Bizantin şi cultura bizantină ar fi fost cumva „mai bune” decât alte civilizații, ci mai degrabă fiindcă eu sunt de părere că studierea Bizanțului este interesantă în sine şi că societatea noastră are mult de pierdut pentru că nu cunoaşte mai multe despre acesta. Fără îndoială, trebuie să înţelegem conexiunile dintre Bizanț şi predecesorii săi greci şi romani, nu în ultimul rând pentru că bizantinii înşişi dădeau multă importanță acestor legături, şi cu siguranță trebuie să plasăm Imperiul Bizantin în contextul culturilor şi societăților contemporane lui atât în Răsărit, cât şi în Apus. Însă cartea de faţă încearcă să îi înţeleagă pe bizantini din propriul lor punct de vedere, ca pe o societate care a avut valori uimitor de asemănătoare cu ale noastre, dar totodată frapant de diferite. Pe măsură ce studiem aceste două aspecte ale Bizanțului, e posibil să aflăm multe lucruri despre condiția umană dintr-o perspectivă mai generală, dar şi mai multe lucruri despre o cultură măreață şi creatoare care, la urma urmelor, a supravieţuit şi a prosperat mai bine de o mie de ani. În această analiză vom descoperi cu siguranță şi multe lucruri despre noi înşine şi despre punctele noastre slabe, ca şi despre poziția pe care o ocupăm în istoria mai vastă a omenirii.

Instituțiile Imperiului Roman

Având în vedere că Imperiul Bizantin a fost o continuare a Imperiului Roman, este esențial ca cititorul să fie familiarizat cu instituțiile politice de bază ale statului roman. În vremea lui Constantin cel Mare, vechea republică romană dispăruse de aproape jumătate de mileniu, însă anumite instituții continuau să existe, majoritatea doar cu numele, dar câteva îndeplineau totuşi mai departe funcții asemănătoare cu cele pe care le avuseseră la origine. Multe dintre vechile funcții din statul roman (magistraturile) au supravieţuit în era bizantină, majoritatea cu roluri complet diferite de cele din trecut, iar alături de autocrația Bizanțului a supravieţuit, cel puțin în rândul câtorva intelectuali, o admirație pentru republicanism. Consulul a continuat să existe, acum fiind numit de împărat (atunci când funcția nu era ocupată de împăratul însuși) şi se întâmpla frecvent ca anual să fie desemnați mai mult de doi consuli, deoarece era de aşteptat ca ei să ofere spectacole publice extravagante şi extrem de scumpe. Chestorul (*quaestor*) ajunsese cel mai important consilier legal al împăratului şi a continuat să îndeplinească acest rol cel puțin până la sfârșitul secolului al VII-lea. Vechiul Senat roman, care își pierduse puterea politică încă din primii ani ai imperiului, a continuat totuşi să existe la Roma, până la prăbușirea Imperiului de Apus, iar la Constantinopol, până la sfârșitul imperiului. Membrii Senatului (cei din ordinul senatorial) din Constantinopol erau, în general, oameni care avansaseră în serviciul imperial şi, fireşte, erau mai degrabă „oamenii împăratului” decât membrii unei aristocrații tradiționale.

Cea mai importantă funcție în Imperiul Roman și în Imperiul Bizantin era, bineînțeles, aceea a împăratului. În secolul al II-lea d.Hr., dacă nu cumva deja dinainte, împăratul devenise în esență un monarh, iar cuvântul său era lege. Lumea se aștepta ca împăratul să conducă fără părtinire și cu înțelepciune, iar filosofi, mai cu seamă stoicii, susțineau că împăratul trebuia să guverneze în interesul supușilor săi. Astfel de considerații minimalizau conduita autocratică și arbitrară a împăratului, la fel cum a făcut, într-o măsură tot mai mare cu trecerea timpului, autoritatea morală a Bisericii creștine, care putea face apel la anumite expectative bazate pe textele biblice și pe dezvoltarea dreptului canonic. În afară de aceasta, adevărata putere din spatele tronului a fost întotdeauna armata, și niciun împărat nu putea reuși dacă nu avea o politică militară încununată de succes și sprijinul ofițerilor superiori.

În ciuda puterii enorme pe care o dețineau împărații, este interesant că romanii nu au elaborat vreo procedură „constituțională” standard pentru reglementarea succesiunii. De obicei, împăratul își alegea succesorul, iar alegerea unui nou împărat prin acest procedeu rareori întâmpina vreo opoziție. În mod normal, împăratul în funcție făcea cunoscută public alegerea unui succesor și îl „asocia” pe noul conducător cu propria persoană în cadrul evenimentelor publice, astfel încât să explice clar situația și să le dea supușilor prilejul de a se obișnui cu noul împărat. Mai mult, dintotdeauna a existat o tendință pentru formarea dinastiilor, cu fiul care îi succeda pe tron tatălui: fără doar și poate, acest tip de succesiune era legat de cultura romană în general, care pare să fi privit aceste transferuri de putere într-o lumină pozitivă.

Totuși, în Imperiul Roman nu exista nicio ceremonie de încoronare, nici vreun moment anume în care s-ar fi putut spune că un cetățean obișnuit devenea efectiv împărat. Când succesiunea nu era limpede și nu exista niciun candidat incontestabil la tronul imperial, rezultatul depindea aproape întotdeauna de particularitățile împrejurării respective și de combinația dintre personalități și putere, care puteau împinge lucrurile într-o anumită direcție în momentul respectiv.

Printre indivizii care ar fi putut avea un cuvânt de spus în alegerea unui nou împărat se numărau administratorii, consilierii și slujitorii personali care alcătuiau curtea imperială. De multe ori, aceste persoane aveau acces direct la împărat, la documentele lui și la instrumentele de stat (de pildă, sigilii și alte simboluri), care se puteau dovedi utile în chestiunea succesiunii. Punctul slab al curții era acela că membrii ei nu erau întotdeauna indivizi cu un rang social înalt, iar punctul lor de vedere putea pur și simplu să fie înlăturat prin forță.

O importanță crescută aveau membrii Senatului, care uneori făceau parte și din curte, dar care în mod normal posedau averi și baze ale puterii independente. Mai exista o tradiție, nu întotdeauna respectată, care spunea că Senatul, ca instituție, putea interveni în cazurile în care succesiunea la tron nu era clară. Punctul slab al puterii senatoriale îl reprezenta faptul că membrii corpului Senatului nu cădeau întotdeauna de acord și de obicei nici nu acționau repede, iar o decizie luată la curte sau în altă parte îi putea lua pe senatori prin surprindere.

Cea de-a treia bază a puterii în alegerea unui împărat era armata, și de multe ori aceasta era și cel mai important factor dintre cei trei enumerați aici, mai ales în cazul detronării unui împărat. Revolta militară era unul dintre cele mai frecvente procedee pentru înlăturarea unui împărat incapabil și, în astfel de cazuri, era de așteptat ca armata să susțină un nou candidat pentru funcție. În perioada de dinainte de Constantin, corpul de armată aflat în cea mai favorabilă poziție pentru a face o astfel de intervenție era garda pretoriană, în teorie garda personală a împăratului, dar care a fost și instanța de impunere a împăratului cu multe prilejuri. Și trupele legionare puteau interveni, deși în acest caz exista pericolul războiului civil, ca să nu mai punem la socoteală dificultățile logistice presupuse de aducerea trupelor într-un loc unde prezența lor ar fi putut avea un efect.

Pe lângă lipsa unor reguli privitoare la succesiune, sistemul politic roman mai avea o caracteristică ce îl deosebea de majoritatea celorlalte sisteme imperiale. Aceasta era numărul restrâns al guvernatorilor provinciali și nivelul în general redus de implicare a guvernului în treburile locale. Imperiul Roman a fost numit deseori o „alianță de cetăți”, iar această descriere nu este foarte greșită. Majoritatea rolurilor asociate în mod normal cu guvernarea provincială – precum cele de poliție și protecție împotriva incendiilor, realizarea lucrărilor publice, garantarea proviziilor alimentare și a facilităților publice – nu erau îndeplinite de obicei de statul roman, ci mai degrabă de consiliile locale (*curiae*) ale cetăților imperiului. Firește, acest aspect a permis Romei să administreze imperiul cu cheltuieli extraordinar de mici.

De-a lungul istoriei Imperiului Roman, începând de la Augustus (27 î.Hr. – 14 d.Hr.), aparatul de stat și-a mărit cu adevărat dimensiunile și, încetul cu încetul, și-a făcut apariția o administrație centrală (spre deosebire de guvernarea provincială) care îl asista pe împărat în conducerea statului. Această birocrație s-a dezvoltat considerabil în Imperiului Bizantin și a devenit una dintre trăsăturile cele mai specifice ale statului bizantin.

În general, guvernarea romană centrală avea trei mari compartimente: militar, administrativ și fiscal, deși funcțiile lor se suprapuneau considerabil. Despre organizarea militară nu trebuie să spunem prea multe, din moment ce comandanții armatelor erau în mare parte și guvernatorii provinciilor de frontieră, iar problemele militare erau, bineînțeles, controlate îndeaproape chiar de împărat. Chestiunile administrative și fiscale erau strâns legate între ele, iar în primul secol al erei noastre erau gestionate în general de indivizi cu un statut social redus (câteodată foști sclavi), care depindeau direct de împărat. Cu trecerea timpului, în secolele al II-lea și al III-lea, împărații au început să se bazeze pe administratori de rang mai înalt, unii dintre ei aparținând chiar de ordinul senatorial. Problemele judiciare erau, bineînțeles, de primă importanță, iar avocații au ajuns să joace un rol tot mai însemnat în calitate de consilieri ai împăratului.

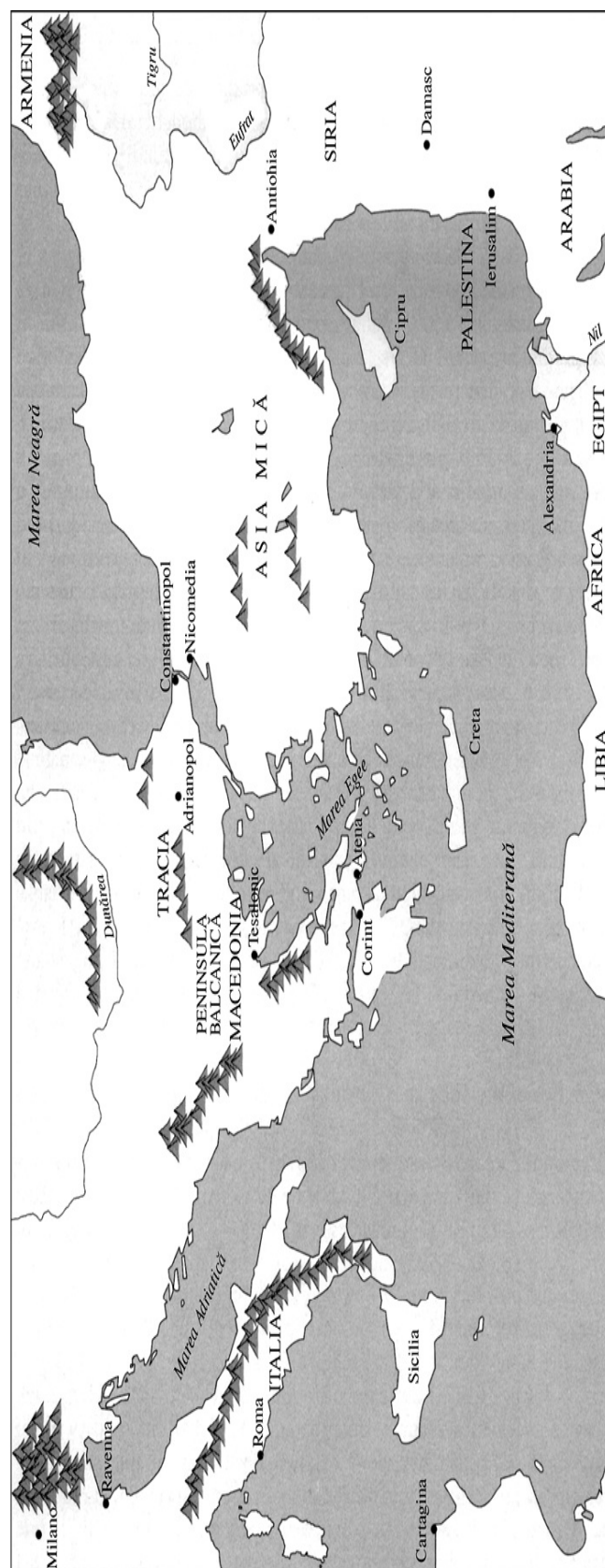
Nu exista o distincție clară între împărat ca persoană și împărat în calitate de conducător al lumii romane: averea privată și cea publică ale împăratului erau de obicei una și aceeași (cel puțin în practică), iar consilierii lui personali erau cele mai importante personaje politice. Nu a fost înființat

niciun „consiliu de miniștri” constituțional, însă firește că acești consilieri se întruneau des, după bunul plac al împăratului, pentru a-l ajuta să hotărască în chestiuni privitoare la politica statului.

Din punct de vedere social și economic, Imperiul Roman reprezenta un contrast interesant. Pe de o parte, o aristocrație puternică de latifundieri domina societatea la toate nivelurile, mai ales în orașele provinciale. Negoțul și negustorii erau disprețuiți și se considera că stăpânirea pământurilor era singura „profesie” posibilă pentru un nobil. În Imperiul Roman nu exista ceva în genul unei clase de mijloc și marea majoritate a locuitorilor erau țărani săraci care practica o agricultură de subzistență sau arendași care lucrau câmpurile marilor proprietari. Sclavia era, bineînțeles, un fenomen obișnuit, iar contingente noi de sclavi erau asigurate prin intermediul războaielor și pirateriei. Unii sclavi erau condamnați la o viață deosebit de grea, în mine sau în gospodăriile și fermele proprietarilor extraordinar de bogați, și puțini dintre ei supraviețuiau o perioadă îndelungată. Totuși, trebuie să fim atenți să nu supraestimăm numărul sclavilor, care s-a redus cu siguranță de-a lungul timpului, ori importanța lor pentru ansamblul economiei, care a continuat să fie dominată de țăranii săraci, dar liberi.

Așadar, pe de o parte, societatea și economia erau dominate de sisteme străvechi, care nu se schimbaseră de veacuri și în care majoritatea locuitorilor nu puteau spera să avanseze în rang. Pe de altă parte, puterea împăratului, dorința lui de a avea administratori care să îl slujească bine și lipsa unor constrângeri rasiale sau legale însemnau că mulți indivizi se ridicau, de fapt, în societatea romană și că fenomenul sclavului care devenea asociatul cel mai de încredere al împăratului sau un negustor înstărit în Roma nu era în niciun caz ieșit din comun. Probabil armata oferea într-o măsură și mai mare mijloace deosebit de eficiente pentru transformarea socială și economică. Deloc surprinzător, noii recruți erau înrolați în principal din părțile marginale ale imperiului (Hispania, Peninsula Balcanică, frontierele de la miazănoapte), iar istețimea, forța și curajul le aduceau repede și înaintarea în grad. Funcțiile de comandă superioare din cadrul armatei erau rezervate, în general, membrilor aristocrației, însă, cu trecerea timpului, și soldații obișnuiți au fost promovați în ele, motiv pentru care, chiar la cel mai înalt nivel al societății, se manifesta un nivel remarcabil de mobilitate și schimbare, nu chiar pe placul aristocrației tradiționale.

Creștinismul și Biserica creștină

Harta 0.1. Geografia Mediteranei orientale

Imperiul Bizantin era o societate complet creștină, iar instituțiile și învățăturile Bisericii creștine l-au influențat în toate privințele. Majoritatea cititorilor acestei cărți sunt familiarizați, probabil, cu relatările din Evanghelii și cu originile creștinismului, pe de o parte, și cu ideile de bază ale creștinismului așa cum sunt acceptate ele astăzi, pe de altă parte. Totuși, poate că mulți nu cunosc creștinismul așa cum a fost practicat el în cei 1.000 de ani ai Imperiului Bizantin, o perioadă ce

reprezintă totuși mai bine de jumătate din existența acestei religii de la înființare și până astăzi.

Firește, cartea de față nu va încerca să prezinte toate detaliile teologiei bizantine, nici nu va lua vreo poziție în ceea ce privește validitatea sau diferitele modalități de interpretare a mesajului creștin. Va trebui totuși să precizăm că cititorii nu se pot aștepta ca creștinismul bizantinilor să fie identic cu cel practicat astăzi în Occident. Sugestia noastră este să abordăm studiul creștinismului bizantin cu o deschidere mentală și cu dorința de a-l explora în același fel în care am examina religiile Greciei antice sau a Chinei. Uneori, creștinismul bizantin va părea foarte familiar majorității cititorilor, însă alteori va părea foarte diferit.

În vremea lui Constantin (306-337 d.Hr.), punctul de început al acestei cărți, creștinismul intrase deja într-o etapă caracterizată de o structură instituțională relativ complexă. Cu toate că episcopatul nu era încă universal acceptat, în general, episcopii ajunseseră să domine Biserica într-un stil esențialmente monarhic: fiecare episcop conducea Biserica din orașul său (și din împrejurimi) dintr-o poziție incontestabilă cu autoritatea dobândită prin linie directă până la Apostolii lui Hristos – ideea succesiunii apostolice. În esență, episcopii erau independenți de orice altă autoritate, cu toate că și în categoria episcopilor s-a stabilit cu timpul o ierarhie aproximativă, bazată în mare măsură pe importanța orașelor păstorite de ei. Episcopii controlau averile tot mai mari ale bisericilor locale și hotărau în privința naturii cultului public, a distribuirii ajutoarelor și a organizării unui cler din ce în ce mai numeros (preoți, diaconi și clerici de rang inferior) aflat sub autoritatea lor. Prin urmare, episcopul devenea o persoană importantă în ansamblul societății.

În vremea lui Constantin, între creștini exista un acord general în privința cărților care ar fi trebuit considerate ca făcând parte din Biblie. Mai exista și un acord general asupra ideii că Dumnezeu este o Treime alcătuită din Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt. Pe deasupra, toți erau de acord cu faptul că creștinii ar fi trebuit să ducă un anumit tip de viață și să se roage împreună și în privat, potrivit unor standarde stabilite tot la nivel local. Autorii creștini din perioada postapostolică începuseră să elaboreze principiile teologiei creștine și în general se accepta ideea că aceasta poate și trebuie să se folosească de logică și de instrumentele discursului filosofic contemporan („păgân”).

Biserica creștină a fost ținta unor izbucniri din ce în ce mai violente de persecuție, în primul rând la nivel local, iar ocazional și la scara întregului imperiu – lucruri pe care le vom discuta mai amănunțit în primul capitol. Fenomenul persecuției, împreună cu rezistența opusă, ca și cristalizarea unor structuri instituționale și ale credinței, constituiau principalele caracteristici ale creștinismului la începutul perioadei bizantine. Ultimele două aspecte vor evolua considerabil în Bizanț, în timp ce primul a continuat să reprezinte decorul istoric al conflictelor religioase din diferite momente istorice.

Mediul geografic al istoriei bizantine

O cunoaștere de bază a geografiei este esențială pentru o trecere în revistă a istoriei Imperiului Bizantin. Acest lucru este evident pentru orice perioadă din trecut, însă Imperiul Bizantin a cuprins o arie geografică extraordinar de variată, care a jucat un rol deosebit de important în istoria acestei civilizații.

Imperiul Bizantin a fost, înainte de toate, un stat construit în jurul Mării Mediterane, iar nucleul imperiului a fost influențat profund de acest fapt. Pe tot parcursul istoriei sale, Imperiul Bizantin s-a axat în foarte mare măsură pe această mare centrală, iar sistemele de comunicație, comerțul, industria și clima lui au fost foarte influențate de caracteristicile Mediteranei.

De-a lungul litoralului Mediteranei, de la vest la est, condițiile nu variază mult în ceea ce privește clima, solul, resursele naturale, vegetația și potențialul pentru susținerea vieții. Litoralul este peste tot foarte îngust, arareori extinzându-se la mai mult de 100 de kilometri de coastă. Dincolo de litoral, condițiile se schimbă drastic și variază considerabil de la o regiune la alta, însă în apropiere de mare, unde se găseau odinioară multe dintre orașele importante ale imperiului, situația este aproape aceeași peste tot. Clima este blândă și relativ constantă, cu ierni reci și umede, cu veri foarte calde și uscate, cu vânturi care bat dinspre vest și nord-vest iarna și dinspre vest și sud-vest vara (iar câteodată din nord). Așadar vânturile iernale aduc în bazinul mediteraneean aerul mai rece din nordul Europei, în timp ce vânturile estive pot fi fierbinți, aducând în aceste zone nisipuri din Sahara, pentru ca în clipa următoare să înceapă să bată puternic dinspre miazănoapte, ore sau chiar zile la rând. În general vânturile de sezon pot fi prevăzute, astfel încât ambarcațiunile tradiționale cu pânze puteau călători atât în est, cât și în vestul Mediteranei prin alegerea timpului potrivit pentru plecări spre anumite destinații. Cu toate acestea, vânturile locale pot fi extrem de nestatornice, mai ales în zonele insulare, astfel încât navigația poate fi afectată în orice moment de mișcările maselor de aer.

Țărmurile Mediteranei sunt foarte neregulate, cu multe golfuri și golfulețe în est și mai line în vest, deși această zonă oferă și ea multe locuri de ancorare sigură. Condițiile fizice au încurajat dintotdeauna transportul și comerțul în jurul Mediteranei și au contribuit la stabilirea contactelor între populațiile care trăiesc de-a lungul țărmurilor ei.

De-a lungul litoralului mediteraneean, precipitațiile sunt în general reduse și se concentrează în lunile de iarnă, ceea ce înseamnă că activitățile agricole de cultivare fără irigații (de exemplu, cultura cerealelor) urmează, de obicei, un ciclu de însămânțare iarna și recolte vara. Solurile sunt în general subțiri și sărace și, prin urmare, recoltele agricole sunt arareori bogate și pot varia considerabil de la an la an; mai mult, vântul și apa pot să spele pur și simplu solul și să distrugă astfel cu totul productivitatea agricolă. De multe ori, munții formează limita interioară a litoralului mediteraneean și în mod normal râurile curg de pe culmi spre mare, însă adesea nu sunt altceva decât niște torente de sezon, care curg năvalnic și la începutul primăverii, dar seacă la începutul verii. În general nu sunt așadar utile pentru transport.

În spatele litoralului mediteraneean se întind suprafețe de pământ mult mai mari, fiecare având

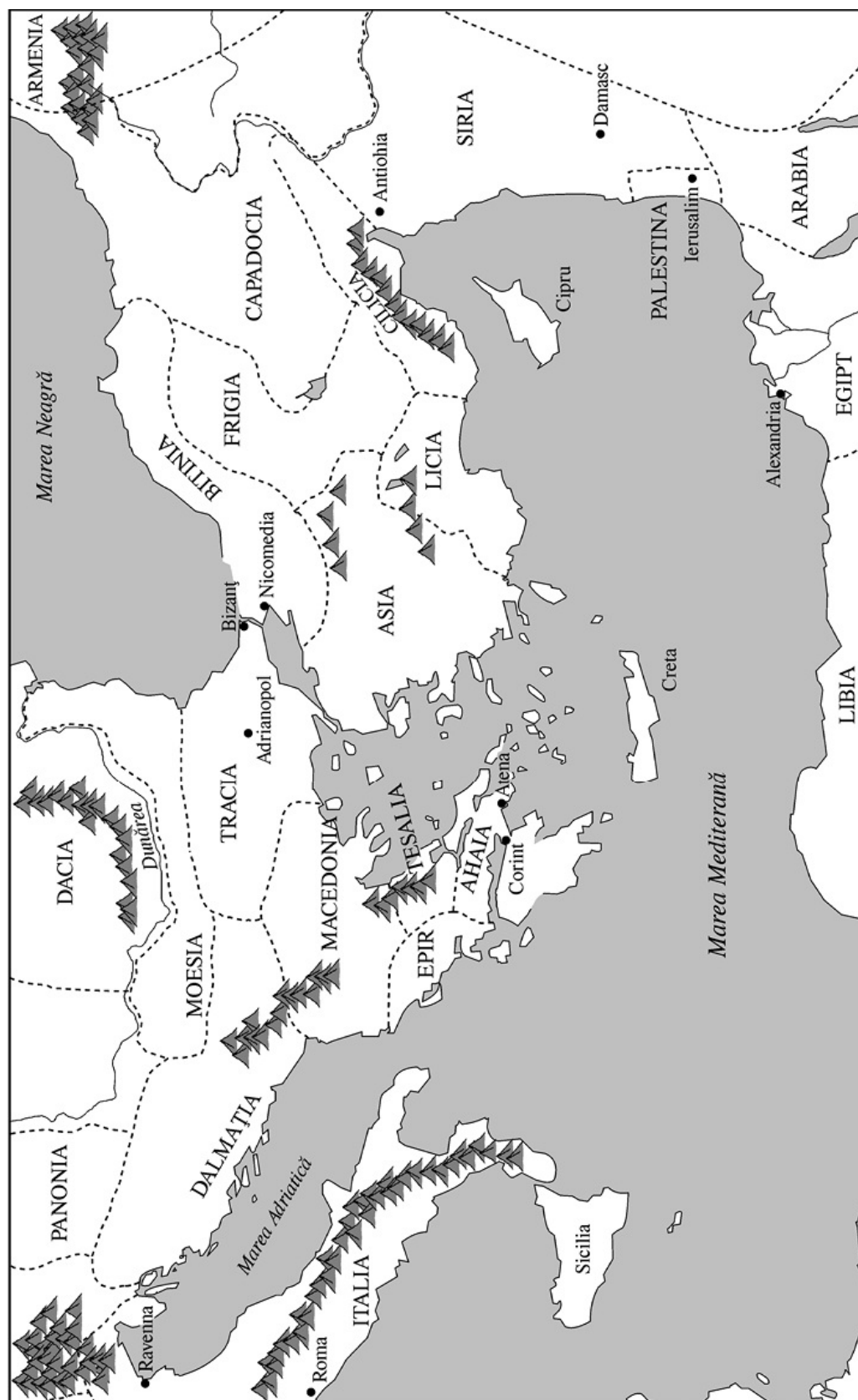
caracteristici proprii. (Amintim că această introducere nu va încerca să descrie teritoriile continentale din Vest, pentru că în esență ele se întind în afara zonelor controlate de Imperiul Bizantin.) În perioada bizantină (adică până în secolul al VII-lea), două dintre aceste zone importante erau Siria și Egiptul, ambele pierdute de imperiu în momentul invaziilor arabe. Ele erau zone agricole extrem de productive, mult mai productive decât am tinde să credem dacă ne gândim la situația lor destul de precară de astăzi. Desigur, ambele cuprind zone deșertice mari, însă pe cuprinsul lor se găsesc și regiuni vaste care pot susține o producție agricolă bogată: valea Nilului în Egipt și câmpiile interioare din Siria, Liban și Iordania. Valea Nilului era fără îndoială cea mai bogată regiune agricolă din lumea antică datorită climei sale favorabile, cantității abundente de apă pentru irigații și înlocuirii periodice a solurilor fertile prin revărsările anuale ale fluviului. În perioada bizantină, cea mai productivă regiune din interiorul Siriei pare să fi fost zona platourilor muntoase din nord, între fluviul Orontes în vest și Eufrat în est, regiune care pare să fi fost foarte populată, cu orașe mari și multe sate prospere.

Asia Mică a fost centrul politic și geografic al Imperiului Bizantin, adevăratul lui nucleu până la sfârșitul secolului al XI-lea. Ieșirile sale la Mările Egee, Neagră și Mediterană se încadrează în categoria litoralului, în timp ce vastul teritoriu interior era delimitat de lanțurile muntoase. În est, acestea sunt înalte și greu de traversat, cu trecători deosebit de dificile spre Armenia și Caucaz în nord și spre Mesopotamia și Siria în sud. În nord și sud, interiorul peninsulei este separat de mare prin lanțuri muntoase, iar în centru se găsește marele Podiș Anatolian, arid și neprimitor, fierbinte vara și extrem de rece iarna. În vest, un șir de lanțuri muntoase coboară aproximativ pe direcția est-vest dinspre podiș până la Marea Egee, iar prin munți curg mai multe râuri, urmându-și cursul general tot spre Egee. Văile dintre acești munți vestici, în Caria, Lidia, Bitinia și (într-o anumită măsură) Frigia, sunt cele mai bogate regiuni din Asia Mică. Drumurile străbat întreaga peninsulă și chiar și în interior, mai cu seamă în Galatia și Capadocia, existau multe câmpii de mică întindere, orașe mari și sate. Multe zone din Asia Mică, în special în centru și în est, erau mai prielnice pășunatului decât agriculturii, motiv pentru care populația a fost întotdeauna nu foarte numeroasă și dispersată aici.

După Asia Mică, cea mai importantă regiune a Imperiului Bizantin era Peninsula Balcanică, o zonă mult mai săracă, dar totuși importantă, mai ales în perioada bizantină timpurie și din secolul al IX-lea încolo, când puterea bizantină a început să se reafirme aici. Peninsula Balcanică este delimitată în nord de Dunăre, care curge de la vest spre est din Câmpia Panonică (sau Câmpia Carpatică, ce se întinde pe teritoriile Austriei și Ungariei și în alte câteva state moderne) până la Marea Neagră, cu șesuri fertile pe ambele maluri. În sudul Peninsulei Balcanice se găsește Marea Egee, iar în vest, Marea Adriatică. În nord-estul ei se află un culoar îngust între Marea Neagră (în est) și Munții Carpați (în nord-vest), în zona României și Moldovei de astăzi, un culoar prin care se poate circula ușor între Câmpia Rusească (Ucraina) și interiorul Peninsulei Balcanice. Din punct de vedere istoric, acesta constituia capătul occidental al „culoarului stepelor”, care oferea un acces facil spre Europa războinicilor nomazi ce îl traversau periodic venind din Asia Centrală.

Peninsula Balcanică are un relief muntos, cu Alpii Dinarici în vest, Munții Balcani în centru și est, și lanțul Pindului, care traversează pe axa nord-sud peninsula greacă. Cu excepția Dunării, care oferă o excelentă cale de transport pe direcția est-vest, majoritatea râurilor din peninsulă curg dinspre nord spre sud, spre Marea Egee: Vardar (spre Tesalonic), Struma și Nesta. Aceste rute riverane reprezentau principalele căi de acces dinspre centrul Peninsulei Balcanice spre orașele de pe țărmul mării.

În Peninsula Balcanică, munții fărâmițează teritoriul în zone foarte mici, care de obicei nu comunică ușor unele cu altele. Acest aspect a contribuit cu siguranță la izolarea culturală a multora dintre aceste subunități geografice în diverse perioade din trecut și a generat o diferență semnificativă între cultura de pe țărmuri și cea din interiorul teritoriului, ducând la dezacorduri, fragmentare politică și războaie între populațiile din Balcani. Ar trebui să mai remarcăm și că denumirile și hotarele regiunilor din Balcani s-au schimbat de-a lungul timpului, în mare măsură ca urmare a schimbărilor petrecute la nivel politic. De exemplu, în secolul al X-lea, Bulgaria se întindea mult în vestul statului modern cu același nume, iar Serbia controla odinioară peninsula greacă tocmai până în Tesalia.

Harta 0.2. Diviziunile politice în estul Mediteranei, cca 200 d.Hr.

Grecia, la rândul ei, se deosebește geografic de restul Peninsulei Balcanice, în parte datorită faptului că este înconjurată din trei părți de apă și cuprinde mii de insule. Așadar, pe de o parte, întreaga Grecie ar putea aparține categoriei climatice a litoralului, însă regiunile continentale, în special în lanțurile Taiget și Pind, au multe elemente în comun cu zonele muntoase din restul Peninsulei Balcanice.

Toți factorii expuși pe scurt mai sus – geografia Imperiului Bizantin, împreună cu resursele naturale

și barierele ridicate în calea comunicării, cu alte cuvinte precondițiile statului politic roman, ale sistemului fundamental de credințe și ale sistemului administrativ al Bisericii creștine – au jucat fiecare un rol în evoluția istorică a Bizanțului. Cu toate acestea, oamenii, în diversitatea lor nesfârșită și cu abilitatea lor remarcabilă de schimbare și adaptare de-a lungul unei perioade de un mileniu, au fost principalii actori și făuritori ai istoriei Bizanțului.

Sursele pentru studierea istoriei Bizanțului

În mod firesc, sursele istorice pentru orice cultură ne formează și modelează cunoștințele despre societatea respectivă. La prima vedere, izvoarele scrise ale istoriei bizantine sunt foarte similare cu cele ale istoriei antice și diferite semnificativ de cele ale istoriei Occidentului medieval. Astfel, o categorie importantă de surse bizantine sunt lucrările istorice care continuă cu conștiinciozitate tradiția istoriografiei clasice, reprezentată în special de lucrările lui Herodot, Xenofon și, în primul rând, Tucidide. În perioada bizantină timpurie, unele istorii au fost scrise în latină, cea mai cunoscută fiind opera lui Ammianus Marcellinus, însă începând din secolul al V-lea majoritatea au fost redactate în greacă, în principal într-o limbă foarte artificială, care imita greaca scrisă în Atena în secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr. și care pentru majoritatea bizantinilor trebuie să fi fost greu de înțeles. Procopius (secolul al VI-lea) este cel mai de seamă istoric clasicizant din perioada bizantină timpurie, însă tradiția a fost reînsofletită în secolul al XI-lea și mai ales în al XII-lea, prin scrierile lui Constantin Porfirogenetul și ale școlii sale (secolul al X-lea), Psellos (secolul al XI-lea), Ana Comnena și Niketas Choniates (ambii în secolul al XII-lea). Acest stil al scrierilor istorice, care a utilizat fie stilul analelor, fie pe cel al biografiilor, a continuat și în perioada bizantină de mai târziu, cu lucrările unor istorici ca Akropolites, Pachymeres (secolul al XIII-lea) și Gregoras (secolul al XIV-lea). Ultimul secol al Imperiului Bizantin a produs un număr remarcabil de istorici clasicizanți foarte buni, care au înregistrat în cronici declinul și căderea Constantinopolului: printre ei, Sphrantzes, Chalkokondyles, Ducas și Kritoboulos, unii scriind și după cucerirea otomană.

Alături de această tradiție, genul istoriei ecleziastice (istoria Bisericii) a fost creat în primul rând de Eusebiu de Cezareea (secolul al IV-lea) și continuat de Filostorgiu, Socrate, Sozomen, Teodoret (în mare parte în secolul al V-lea) și Teodor Lectorul (secolul al VI-lea). După această perioadă, istoria bisericească a fuzionat cu istoria mai generală, însă a fost readusă la viață de Xanthopoulos în secolul al XIV-lea.

Pe lângă acestea, un tip ușor diferit de lucrare istorică a fost cronica bizantină (*chronikon*), ale cărei origini pot fi depistate în *Cronica* lui Eusebiu de Cezareea și în istoriile scurte scrise în greacă și în

latină în secolele al IV-lea și al V-lea. Câteodată, aceste cronici nu erau decât liste de evenimente, adeseori cu un caracter miraculos sau memorabil (nașterea unor viței cu două capete, cutremure, eclipse etc.), menționate alături de principalele fapte ale marilor conducători, însă conțineau de multe ori și un comentariu făcut de autor, cel mai frecvent de natură moralizatoare sau teologică, un comentariu care le explica cititorilor „înțelesul” evenimentelor istorice. În majoritatea cazurilor, autorii cronicilor obișnuiau să utilizeze evenimentele istorice pentru a demonstra adevăruri teologice sau pedepsele suferite de conducători sau de alte personaje care nu ținuseră seama de voința lui Dumnezeu ori de învățăturile Bisericii. Cronicile erau scrise de obicei într-un limbaj ceva mai simplu și mai puțin pretențios decât istoriile clasicizante și de multe ori autorii lor erau călugări. Cândva, aceste lucrări erau numite cronici monastice, însă acum este limpede că ele cuprindeau multe dintre ideile și preocupările istoricilor clasicizanți, astfel încât linia de demarcație între aceste tipuri de scrieri nu ar trebui luată prea strict.

Malalas (secolul al VI-lea) a fost autorul primei cronici de acest tip în sensul plenar al termenului. Opera lui țintea să îmbine istoria profană cu cea divină, începând de la crearea lumii, repetând principalele istorii biblice în contextul lor mai general și continuând până la domnia lui Iustinian. Cea mai importantă cronică bizantină este aceea a lui Teofan („Mărturisorul”), care a scris pe la începutul secolului al IX-lea și a cărei operă furnizează majoritatea informațiilor pe care le avem despre istoria secolelor al VII-lea și al VIII-lea. Teofan era un călugăr și un iconofil convins, care vedea toată istoria lumii prin prisma luptei legate de venerarea icoanelor. Opera lui Teofan a fost continuată de un autor necunoscut și de o serie de alți scriitori din secolul al X-lea, care au completat această cronică până în vremea lor. Ioan Skylitzes (secolul al XI-lea) și Ioan Zonaras (secolul al XII-lea) au scris cronici importante, cu foarte multe informații originale; după această perioadă, cronica a continuat să fie o formă importantă de scriere istorică și multe cronici s-au concentrat asupra chestiunilor locale și pe perioade scurte de timp, până la cucerirea otomană și după ea.

Toate aceste produse ale unor tradiții istoriografice diferite ne îngăduie să punem cap la cap esențialul istoriei politice și militare a Imperiului Bizantin și ne oferă informații substanțiale în legătură cu evenimente izolate. Însă ele sunt în mare măsură părtinitoare în favoarea sau împotriva unui anumit conducător sau a unei dinastii și nu furnizează prea multe informații în legătură cu economia, societatea, oamenii de rând (mai ales femeile) și viața de toate zilele. De asemenea, aproape toate au o viziune liniară asupra istoriei, în care ideile creștine despre mântuire jucau un rol dominant și în care Imperiul Bizantin era actorul principal.

Hagiografia (biografiile sfinților) furnizează o cunoaștere de un tip diferit asupra vieții bizantine. Odinioară, viețile sfinților erau evitate și ridiculizate de istoricii moderni, pentru că păreau să cuprindă numai istorii pioase și miracole lipsite de temeiuri în realitatea istorică. Este limpede că genul hagiografiei este repetitiv și natura stereotipă a vieților sfinților presupune într-adevăr că nu putem crede toate detaliile fiecărei vieți în parte. Cu toate acestea, majoritatea scrierilor hagiografice conțin

un număr mare de informații despre viața de toate zilele, despre economie și condițiile locale care – deși sunt incidentale în raport cu intențiile principale ale autorului – prezintă totuși un interes considerabil pentru istoric. Ele mai zugrăvesc, adesea într-un mod frapant, credințele, speranțele și aspirațiile oamenilor obișnuiți și constituie un izvor esențial pentru studiul spiritualității și practicii religioase bizantine. Ar mai trebui remarcat și că, deși majoritatea vieților bizantine ale sfinților au fost scrise în greacă, multe au fost scrise (sau traduse) și în slavonă, arabă, coptă și – mai ales – în siriacă. Aceste biografii nongrecești ne oferă adesea o viziune diferită față de cele scrise în inima Bizanțului și creează un contrast de o importanță considerabilă.

Literatura – de exemplu, poezia, romanul și genul epistolar (corespondența) – a tins să fie dominată de modelele și tradițiile clasice, și de aceea este dificil să o folosim pentru reconstituirea vieții în perioada bizantină, în parte pentru că ele prețuiău mai degrabă virtuozitatea retorică decât realismul și mai mult „atemporalul” decât contemporanul. Totuși, valorile în schimbare și chiar și perspectivele asupra sentimentelor personale pot fi sesizate uneori în mai multe opere, de pildă, în cele ale lui Fotie, Psellos și Niketas Choniates. O evoluție importantă a constituit-o și apariția lentă a literaturii vernaculare, mai cu seamă din secolul al XII-lea, și influența ideilor occidentale (și reacțiile la ele), în aceeași perioadă.

Bineînțeles, codurile de legi reprezintă o sursă bogată de informații, mai ales pentru perioada bizantină timpurie, cu o abundență de date în *Codex Theodosianus* și în *Codex Justinianus*. Codurile de legi posterioare, ca *Legea rurală*, *Ekloga*, *Basilika* și *Cartea Eparhului*, sunt adevărate mine de informații despre problemele sociale, economice și, bineînțeles, juridice ale vremii. Au supraviețuit și câteva surse documentare guvernamentale, ca neobișnuitele opere ale împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul: așa-numita *De Administrando Imperio* (un manual pentru relațiile cu străinătatea, cu numeroase relatări din perioadele anterioare, aparent pur și simplu copiate), *De Thematibus* (despre administrarea provinciilor) și *De Ceremoniis* (despre ceremonialul de la palat). De asemenea, au ajuns până la noi multe manuale militare, inclusiv cel intitulat *Strategikon*, scris de împăratul Mauricius, *Taktika*, al lui Leon al VI-lea, și mai multe lucrări provenite din anturajul lui Nichifor al II-lea Focas. Acestea se bazau, bineînțeles, pe modele antice, însă din câte se pare erau considerate ca având o valoare practică și, de aceea, conțineau multe informații noi și importante pentru comandanții bizantini.

Istoricii gândirii, în special din domeniul științei, matematicii, medicinei și filosofiei, au produs o cantitate uriașă de opere, majoritatea netraduse în limbile moderne și multe dintre ele nici măcar editate cum se cuvine. Cu toate acestea, operele lui Arethas de Cezareea, Fotie, Psellos, Metochites, Ghenadie Scholarios și Plethon, ca și numeroase tratate de astronomie, matematică, fizică, astrologie și alchimie ne furnizează informații despre imaginea pe care o aveau despre lume gânditorii bizantini.

Deloc surprinzător, predicile, comentariile și studiile biblice, împreună cu tratatele teologice constituie un procent ridicat din literatura bizantină ajunsă până la noi. Mare parte din ele sunt destul de greu de înțeles pentru cititorul modern, însă aproape fiecare operă teologică oferă informații de

importantă istorică, fie ele legate de disputele teologice, fie amănunte incidentale despre viața de zi cu zi, incluse în miile de predici și opere teologice bizantine păstrate.

Din nefericire, la noi au ajuns foarte puține dintre izvoarele documentare ce au făcut atât de mult pentru cunoașterea istoriei Apusului medieval. Cu toate că statul bizantin era extrem de birocratic și se țineau registre ample privitoare la acțiunile guvernului, taxe, proprietăți și informații personale, aproape toate aceste documente s-au pierdut acum, dispărând în decăderea și în distrugerea finală ale aparatului de stat bizantin. Câteva astfel de înregistrări au supraviețuit totuși, de exemplu, cele păstrate în scrierile lui Constantin Porfirogenetul (menționate mai sus), în *Cadastrul Tebei*, în numeroase papirusuri din perioada timpurie și în voluminoasele registre ale mănăstirilor de la Muntele Athos. Acestea din urmă sunt deosebit de importante, întrucât mănăstirile erau mari latifundiare și țineau condici detaliate despre proprietățile lor din toată Macedonia, fapt care ne permite ca pentru această zonă să facem o reconstituire a societății în perioada bizantină târzie așa cum pur și simplu nu putem face pentru alte părți ale imperiului. Din secolele al XIV-lea și al XV-lea supraviețuiesc copii după tratate, registre contabile și scrisori personale în număr mai mare față de perioada anterioară.

Desigur, izvoarele scrise bizantine îi oferă istoricului cele mai semnificative informații, dar și sursele scrise de „străini” sunt foarte importante, mai ales în măsura în care aruncă o lumină asupra activităților militare bizantine și în legătură cu relațiile cu străinătatea, dar și fiindcă ele acoperă goluri însemnate în privința multor probleme interne și ne oferă o imagine a modului în care îi priveau alții pe bizantini. Din această perspectivă, probabil că cei mai importanți sunt istoricii, ca al-Balādhurī, al-abarī și Ya yā din Antiohia, sau geografi arabi, ca al-Mas‘ūdī și al-Idrīsī. Pe lângă alte surse scrise în armeană, georgiană și persană, textele lor ne oferă informații semnificative și o rectificare utilă a textelor bizantine.

Sursele occidentale, ca Liutprand de Cremona și „viețile” papilor ne oferă despre Bizanț o percepție foarte diferită de cea pe care o aveau bizantinii despre ei înșiși. Începând din secolul al XII-lea și mai ales în era cruciadelor, izvoarele apusene au devenit deosebit de importante. Istoriile lui Geoffroy de Villehardouin și Robert de Clari ne oferă cele mai multe amănunte despre cea de-a patra cruciadă și ar trebui comparate cu relatarea lui Niketas Choniates, în timp ce lucrarea cunoscută sub numele de *Cronica Moreei* este cea mai importantă sursă pentru istoria Greciei aflate sub ocupația latinilor. Izvoarele venețiene, genoveze și alte surse italiene (inclusiv multe arhive documentare) ne furnizează informații inestimabile nu numai despre italieni și alți apuseni stabiliți în Răsărit, ci și despre istoria economică și despre diferitele încercări făcute de un întreg șir de împărați bizantini de a-și asigura ajutorul din partea republicilor italiene.

De o importanță deosebită sunt și sursele slave, de la *Cronica lui Nestor* până la traducerile rusești ale mai multor texte bizantine și la alte scrieri din Serbia, Bulgaria și alte regiuni ale lumii slave.

În afară de izvoarele scrise, există și multe alte materiale importante utile pentru studiul istoriei Bizanțului. Ele includ obiecte, ca numărul foarte mare de monede bizantine, de exemplu. Monedele

constituie o arhivă deosebit de bogată a liniilor esențiale ale propagandei imperiale (pentru că erau una dintre cele mai bune modalități prin care împăratul le putea vorbi direct supușilor săi) privitoare la operațiunile militare și, mai mult, politicile dinastice: monedele erau una dintre cele mai obișnuite căi pentru a anunța întronarea unui nou împărat și/sau alegerea unui moștenitor al tronului. Mai mult, monedele ne furnizează dovezi directe despre economia statului, inclusiv despre fenomene ca stabilitatea monedelor emise, devalorizarea, cantitatea și circulația capitalurilor în timp. Descoperirea unor tezaure monetare ne permite, pe deasupra, să evaluăm posibilele perioade tulburi și/sau de amenințare străină, să examinăm monedele care circulau în aceeași epocă și să urmărim exportul monedelor bizantine, care se realiza în volum mare, ca urmare a comerțului sau a dărnicii imperiale.

Similare cu monedele sunt și sigiliile (cele mai multe din plumb) folosite la documentele importante, pentru a le garanta astfel integritatea și autenticitatea. Astfel de sigilii ne-au parvenit cu miile, deși documentele pe care le însoțeau odinioară au dispărut, bineînțeles. Ele conservă numele indivizilor și funcțiile ocupate de ei. Dovezile sigiliilor ne ajută enorm să înțelegem istoria administrativă, economia imperiului și instituțiile lui, iar uneori chiar să urmărim carierele oficiale ale unor personaje altminteri anonime.

Urmele arheologice ale istoriei Bizanțului sunt abundente și oferă informații utile, cu toate că încă nu au fost exploatate pe cât ar fi trebuit. Ca urmare a numeroaselor campanii de săpături efectuate în zona mediteraneeană în ultimii 150 de ani, acum cunoaștem multe situri din perioada bizantină. Din nefericire, întrucât arheologii din trecut erau mai interesați de perioada clasică sau preistorică, vestigiile bizantine (sau mai tardive) din aceste situri erau frecvent ignorate sau, mai rău, distruse complet în graba de a descoperi niveluri mai vechi. Din fericire, în ultimii ani situația a fost îndreptată în general, însă multe daune au fost deja cauzate și s-au pierdut pentru totdeauna date prețioase. O altă problemă, probabil mai gravă pe termen scurt, este aceea că materialul bizantin scos la lumină din numeroase campanii de săpături nu a fost examinat amănunțit, ceea ce înseamnă că de multe ori el este greu de integrat în studii sintetice. Mai mult, în Constantinopol s-au făcut puține săpături majore, din motive cât se poate de evidente: Istanbulul de astăzi este un oraș important, cu o populație densă, iar statul turc modern (poate că este de înțeles) nu a acordat întotdeauna o atenție specială vestigiilor din vremea Bizanțului. Totuși, dovezile arheologice existente la această oră le oferă cercetătorilor tineri oportunitatea de a aduce contribuții importante la înțelegerea istoriei bizantine.

Chiar și în situația dată, putem face câteva observații în legătură cu natura dovezilor arheologice și a contribuției lor la înțelegerea istoriei Bizanțului astăzi. În primul rând, deoarece campaniile majore de săpături din bazinul mediteraneean s-au concentrat asupra orașelor din lumea greacă și romană, acum beneficiem deja de descoperiri importante despre modul în care s-au transformat orașele Imperiului Roman la începutul perioadei bizantine. În majoritatea orașelor putem constata construirea unor complexuri ecleziastice uriașe și degradarea și părăsirea multora dintre sanctuarele religioase care reprezentaseră centre însemnate ale politeismului și culturii clasice. Ce s-a întâmplat cu nucleul urban,

cu spațiile deschise și clădirile laice publice este în continuare subiect de discuții, însă dovezile arheologice constituie cu siguranță sursa principală pentru înțelegerea perioadei de tranziție de la sfârșitul lumii antice și a „evului întunecat” din secolele al VII-lea și al VIII-lea.

De fapt, încercările de a identifica urmele diverselor raiduri „barbare” și ale așezărilor din Imperiul Bizantin au fost de mare interes pentru arheologii și istoricii evului întunecat, însă cercetările recente au arătat că această problemă este deosebit de complicată și numeroase concluzii trase în trecut nu sunt fiabile, în special din cauza faptului că de multe ori au fost influențate de considerații politice și etnice moderne. În provinciile orientale ale imperiului, de exemplu, mai cu seamă în Siria, investigațiile arheologice actuale par să sugereze o continuitate remarcabilă pe toată perioada invaziilor arabe; orașele și zonele rurale au continuat să se bucure de prosperitate, iar evenimentele de seamă ale perioadei (războaiele și răspândirea Islamului) par să nu fi afectat societatea locală atât de mult pe cât am crede.

După evul întunecat (începând din secolul al IX-lea), descoperirile arheologice legate de Bizanț devin iarăși mai bogate și avem dovezi că viața citadină s-a reluat și că au început să se construiască din nou edificii arhitecturale monumentale, însă cu siguranță nu la anvergura ce caracterizase perioada bizantină timpurie. Orașele, din câte putem spune, s-au micșorat sensibil și multe dintre ele au fost închise, total sau parțial, în interiorul unor ziduri fortificate. În linii generale, dovezile arheologice par să indice o creștere constantă a nivelului de prosperitate și rafinament, creștere începută în secolul al IX-lea, cu o evidentă explozie a materialelor pentru secolele al XII-lea și al XIII-lea. Consecințele și problemele legate de aceste dovezi vor fi discutate în capitolele următoare, însă ne confruntăm cu probleme în ceea ce privește corelarea dovezilor arheologice cu informațiile extrase din textele perioadei. Bogăția evidentă a depozitelor arheologice continuă și pentru durata secolului al XIV-lea, însă în această perioadă s-ar părea că a existat o criză, și numărul dovezilor de care dispunem este foarte redus.

În ultimii ani, prospecțiunea arheologică (examinarea unor zone întinse din provinciile rurale, inclusiv a unor sate și zone izolate) ne-a extins orizontul arheologic dincolo de hotarele orașelor unde s-au efectuat până acum săpături. Deseori, prospecțiunea arheologică poate fi iritant de imprecisă, iar metodele și concluziile sale au fost puse frecvent în discuție chiar de alți arheologi. Cu toate acestea, mai ales fiindcă prin prospecțiunile făcute în diverse părți ale imperiului se adună mai multe date, arheologia prospectivă va arunca o lumină însemnată asupra satelor și fermelor care formau baza vieții în Bizanț.

Firește, studiul arhitecturii din perioada bizantină furnizează alte dovezi de sine stătătoare, iar analizarea clădirilor care stau încă în picioare a jucat vreme îndelungată un rol important în studiile despre Bizanț. Majoritatea edificiilor care au supraviețuit sunt biserici, iar acest fapt ne-a distorsionat studiul bogăției arhitecturale a Bizanțului, însă câteva structuri laice și vestigiile a numeroase fortificații ne ajută să redresăm întrucâtva echilibrul. Studiul bisericilor bizantine nu ne oferă o idee

doar despre bogăția și tehnicile de construcție ale perioadei, ci și despre valorile culturale și spirituale ale epocii. Acest lucru este realizat într-un mod deosebit de concret, îngăduindu-ne să privim aceleași lucruri pe care le priveau și bizantinii și punându-ne într-un contact direct cu ei, pe care textele nu ni-l permit întotdeauna. Desigur, noi privim aceste clădiri din perspectiva propriilor experiențe și așteptări, însă în momentul în care le vedem (fie la fața locului, fie prin intermediul fotografiilor) ne putem imagina ideile din spatele structurilor și sentimentele pe care le încercau orășenii, sătenii, călugării, femeile și bărbații din Bizanț atunci când vedeau aceleași clădiri în viața lor cotidiană, atunci când se adunau laolaltă pentru rugăciune, pentru a încheia afaceri sau pentru interacțiuni sociale.

Bisericele din perioada bizantină timpurie (creștinismul timpuriu) erau adesea structuri enorme, unele proiectate să adăpostească mii de credincioși și să-i impresioneze cu splendoarea și bogăția lor. În opoziție cu ele, clădirile din perioada bizantină medie (secolele IX-XII) erau de obicei mult mai mici și insistau asupra unei experiențe mai lăuntrice. Aceste biserici, uneori mici, descrise adesea drept „bijuterii”, erau acoperite frecvent cu o cupolă și interiorul lor simboliza întregul univers, cu Pantocratorul (Hristos ca împărat al lumii) pictat pe bolta cupolei și scene din Biblie și cete întregi de sfinți pictați sau reprezentați în mozaic pe suprafețele părților edificiului importante din punct de vedere arhitectural. În acest spațiu sacru, credincioșii se găseau pe nivelul cel mai de jos, însă făceau totuși parte dintr-o relație complexă și continuă între cer și Pământ.

Bisericele din epoca bizantină târzie (secolele XIII-XV) au continuat tradiția formată în secolele anterioare, însă cu variații regionale considerabil mai pronunțate, un indiciu al faptului că imperiul însuși începuse să evolueze în regiuni culturale, uneori și politice, diferite. Planul central și caracterul principal al bisericii bizantine s-au păstrat, dar se insista mai mult pe verticalitate și înălțime și pe suprafața decorată din exterior. După cum era de așteptat, influențele occidentale au ajuns să joace un rol mai important, după cum începuseră să o facă și în politica, economia și gândirea epocii.

Pictura, în special icoanele, anluminurile, frescele și mozaicurile, oferă indicii importante pentru istoricul Imperiului Bizantin. Ele includ evoluția formală a artei figurative și influențele regionale și externe, clivajul reprezentat de controversa iconoclastă și modalitățile în care apăreau în pictură indivizii și scenele din viața de toate zilele. La modul general, pictura bizantină este bidimensională, formalizată și simbolică (mai degrabă decât realistă). Interesant e că, deși această pictură a influențat evoluția artei în Renașterea italiană, ulterior a fost desconsiderată ca „religioasă” și „nerealistă”. Totuși, ea a fost redescoperită la începutul secolului XX, când criticii de artă au remarcat similitudinile ei indiscutabile cu unele aspecte ale „artei moderne”. Din acest motiv, arta bizantină (și în special icoanele) a început să fie admirată în rândul cunoscătorilor, urmarea regretabilă fiind jefuirea bisericilor de icoanele, picturile și mozaicurile originale și creșterea cererii și a prețurilor pentru obiectele bizantine pe piața de artă.

La fel ca literatura, pictura bizantină a tins să fie oarecum stereotipă și să se concentreze asupra acelorași istorii biblice, folosind tehnicile și mijloacele de descriere moștenite din lumea antică. Cu

toate acestea, de-a lungul istoriei de o mie de ani a Bizanțului, istoricii artei discern ascensiunea și declinul mai multor stiluri și școli de pictură, cu o diversitate deosebită în perioada bizantină târzie. În istoria picturii putem observa aceleași teme ca și în literatură, influența clasicismului *versus* tradiția vernaculară și apariția individualității și a diversității. Astfel că pictura bizantină se ridică uneori la un nivel înalt de inspirație, iar câteva dintre exemplele cu adevărat mărețe ale acestei arte sunt la nivelul oricăror altora din lume. În plus, pictura înfățișează adesea scene din viața cotidiană sau activitățile femeilor și copiilor, dar și scene din natură și din ciclul agricol. Pictura mai păstrează și o imagine a lumii care reprezintă, după câte putem presupune, cel puțin unul din modurile în care era văzută aceasta de bizantinii înșiși; istoricii pot folosi asemenea „ferestre spre mintea bizantină” ca pe o oportunitate de a explora într-un mod mai intim societatea Bizanțului și oamenii care o alcătuiau.

Artele minore, ca orfevrăria, smălțuirea și sculpturile în fildeș, etalează abilitățile meșteșugarilor bizantini și efervescenta tradiției atelierelor din Bizanț. Asemenea obiecte, fabricate frecvent din metale prețioase și oferite de împărați ca daruri pentru funcționarii bizantini de rang înalt și altor regi, împărați și căpetenii din felurite părți ale lumii, au fost prețuite încă din momentul producerii lor. În parte pentru că sunt ușor de transportat, aceste obiecte pot fi găsite în muzeele din toată lumea, unde atestă cu ușurință bogăția și fastul asociate adeseori cu Bizanțul.

La modul general, pentru studiul Imperiului Bizantin nu ducem lipsă de surse. Dificultatea pentru studentul începător vine din faptul că, deși sursele scrise sunt numeroase și diferite, relativ puține au fost traduse în limbile moderne, iar cele mai multe nu au fost nici măcar editate adecvat până acum. În limba engleză nu există un manual potrivit pentru istoria sau literatura bizantine și nici un ghid pentru sursele istorice. Deși situația este mai bună în ce privește arta și arhitectura Bizanțului, domeniu unde există mai multe introduceri solide, materialul este oarecum dispart și nu este publicat într-o singură serie pe care studentul să o poată consulta pentru o imagine de ansamblu.

LECTURI SUPLIMENTARE

Introduceri generale și cultura

- Averil Cameron, *The Byzantines*, Oxford, 2006.
- S. Hackel (coord.), *The Byzantine Saint*, Londra, 1981.
- J. Harris (coord.), *Palgrave Advances in Byzantine History*, New York, 2005.
- J. Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*, Princeton, NJ, 2008.
- A. Kazhdan și G. Constable, *People and Power in Byzantium*, Washington, DC, 1982.
- A. Kazhdan et al. (coord.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 vol., New York, 1991.
- A.E. Laiou și C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge, 2007.
- C. Mango, *Byzantium: The Empire of New Rome*, Londra, 1980.

C. Mango (coord.), *The Oxford History of Byzantium*, Oxford, 2002.

New Cambridge Medieval History, 7 vol., Cambridge, 1995-2005.

G. Page, *Being Byzantine: Greek Identity before the Byzantines*, Cambridge, 2008.

Geografia și mediul

F.W. Carter (coord.), *An Historical Geography of the Balkans*, Londra, 1977.

P. Horden și N. Purcell, *The Corrupting Sea*, Oxford, 2000.

N.J.G. Pounds, *An Historical Geography of Europe, 450 BC-AD 1330*, Cambridge, 1973.

J.M. Wagstaff, *The Evolution of the Middle Eastern Landscapes*, Canterbury, 1984.

J.M. Wagstaff (coord.), *Landscape and Culture: Geographical and Archaeological Perspectives*, Oxford, 1987.

Surse istorice

H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971.

H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959.

D.J. Geanakoplos, *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen through Contemporary Eyes*, Chicago, 1984.

H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 vol., München, 1978.

J. Karyannopoulos și G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, Wiesbaden, 1982.

K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches, 527-1453*, ediția a II-a, München, 1897.

C. Mango, *Art of the Byzantine Empire, 312-1453* (surse traduse), Englewood Cliffs, NJ, 1972; retipărit Toronto, 1986.

N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, DC, 1986.

Arta și arhitectura

R. Cormack, *Painting the Soul*, Londra, 1997.

R. Cormack, *Writing in Gold: Byzantine Society and its Icons*, Oxford, 1985.

F.W. Deichmann, *Einführen in die christliche Archäologie*, Darmstadt, 1983.

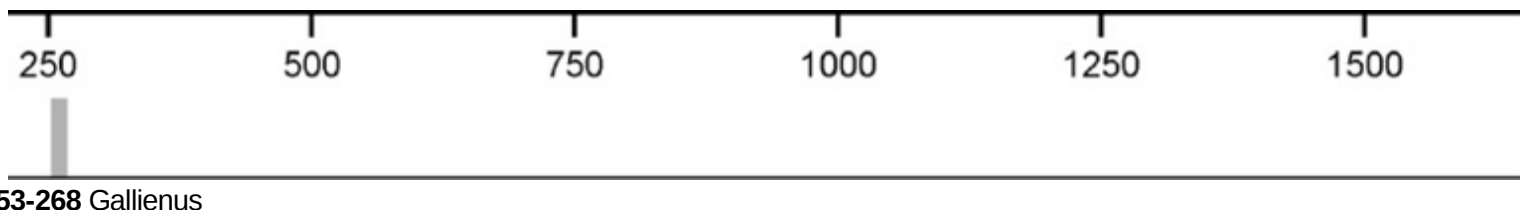
R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, ediția a IV-a, Harmondsworth, 1986.

C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York, 1970.

T.F. Mathews, *Byzantium: From Antiquity to the Renaissance*, New York, 1998.

Capitolul 1

Criza din secolul al III-lea

Imperiul Bizantin nu are un „început” propriu-zis, având în vedere că el a fost, de fapt, continuarea statului roman, care fusese întemeiat (potrivit tradiției) în 753 î.Hr. O dată inițială convenabilă este domnia lui Constantin, însă evenimentele domniei sale nu pot fi înțelese fără o analiză a evenimentelor și problemelor din secolul al III-lea după Hristos, pentru că ele au pregătit scena pentru restructurarea și „reînsuflețirea” Romei în anii care au urmat. Prin urmare, noi ne începem trecerea în revistă pornind de la criza care a afectat lumea romană la jumătatea secolului al III-lea.

În cei 50 de ani scurși între moartea lui Alexandru Sever și ascensiunea lui Dioclețian (235-284) la tron, întregul stil roman de viață s-a aflat la un pas de colaps, de la guvernare și structură militară până la economie și sistemul de gândire ce caracterizaseră lumea antică până în acel moment. În termeni politici, în toată această perioadă niciun împărat nu a avut o poziție sigură și aproape toți au avut parte de moarte violentă, fiind uciși de rebeli. Frontierele imperiului s-au rupt, inamicii statului au dat năvală, mai ales din miazănoapte și din răsărit, și diverse părți ale imperiului au devenit practic independente. Între timp, economia se prăbușise, inflația ridicase prețurile, iar banii își pierduseră practic orice valoare. Deloc surprinzător, în mijlocul acestor dificultăți a apărut și ceea ce am putea numi o criză culturală, caracterizată de schimbări de stil în artă, literatură și religie. De multe ori, istoricii descriu această perioadă ca pe una de „anarhie militară”, pentru că puțini împărați au domnit îndeajuns de mult încât să fondeze dinastii ori să implementeze măsuri ferme; majoritatea acestor conducători efemerii au fost militari simpli și fără prea multă educație sau pregătire pentru cârmuirea imperiului.

Nu este foarte limpede ce anume a provocat această criză. De obicei, vina pentru întreaga perioadă a fost aruncată asupra împăraților, însă e greu să ne dăm seama ce s-ar fi putut face, dată fiind starea de colaps aproape total a structurii imperiului. Unii au semnalat o problemă „constituțională”, în sensul că

Imperiul Roman nu a elaborat niciodată o procedură clară a succesiunii – în ciuda faptului că imperiul devenise, în substanță, o autocrație. În această situație, un împărat nu dispunea de modalități precise pentru a-și dovedi legitimitatea, cu excepția cazului „normal”, în care un împărat își alegea succesorul încă din timpul domniei. În primul secol și după anul 180 d.Hr., s-a tins spre succesiunea pe linie familială, în special cu un fiu care succeda tatălui, deși în secolul al II-lea cei „cinci împărați buni” nu au avut fii și au rânduit succesiunea prin alegerea „celui mai bun om”. Totuși, dacă împăratul murea înainte de a numi un moștenitor, nu exista niciun mecanism clar pentru alegerea unui nou împărat, cu toate că în mod normal selecția se făcea de funcționarii administrației civile (curtea, aparatul birocratic și Senatul) sau de armată (în special de garda pretoriană și, rar, de trupele de frontieră).

În primele două secole, schimbarea împăratului s-a făcut în câteva rânduri prin intermediul loviturilor de palat sau militare ori, uneori, printr-un război civil. Totuși, în perioada de după 235 d.Hr. războiul civil a devenit endemic și niciun împărat nu a stat pe tron suficient de mult timp pentru a-și impune legitimitatea.

Câțiva istorici au invocat alte probleme politice pentru a explica dificultățile apărute în secolul al III-lea. O abordare deosebit de interesantă este cea care subliniază faptul că Imperiul Roman nu elaborase niciodată instituții sofisticate sau cu adevărat adecvate pentru guvernarea provinciilor: dimpotrivă, Imperiul Roman timpuriu era, în fond, o „federație de orașe”, în care orașele imperiului se ocupau de guvernarea locală, în timp ce guvernatorul local și armata aveau grijă de strângerea taxelor, de administrarea justiției romane și de apărarea teritoriului. Consiliul local (*curia*) era administrat și, de asemenea, cheltuielile locale erau acoperite de aristocrația locală, așa-numiții *curiales*, care ajunseseră să identifice interesele romane cu interesele proprii, întrecându-se în darurile oferite orașelor și îngrijindu-se de cheltuielile de întreținere necesare în urbe.

În orice caz, pe parcursul secolului al II-lea d.Hr. a devenit clar că aceste consilii locale întâmpinau dificultăți, mai cu seamă în îndeplinirea cerințelor unei vieți orășenești decente. Cauza ultimă a acestui fenomen este greu de stabilit, însă ar putea fi legată de faptul că familiile aristocrate tindeau fie să dispară, fie să se ridice pe trepte mai înalte ale sistemului imperial, lăsând astfel responsabilitățile locale pe seama unor familii mai sărace, care nu erau în stare să le poarte povara financiară.

În această situație, administrației centrale nu prea îi rămânea altceva de făcut decât să intervină – întotdeauna fără tragere de inimă – suplinind această lipsă și să cheltuiască bani pentru a asigura serviciile esențiale și guvernarea locală. Bineînțeles, toate acestea nu erau lipsite de consecințe. Acum, administrației imperiale și trezoreriei imperiale li se cerea să ofere resurse pentru furnizarea cărora nu fuseseră organizate și, prin urmare – la fel ca în cazul dispozițiilor guvernamentale neconsolidate din timpurile moderne –, aceste cheltuieli s-au transformat într-o povară uriașă pentru guvernul central. În consecință, guvernul a trebuit să impună cetățenilor taxe mai mari pentru a plăti o administrație mai numeroasă exact în același timp în care era nevoie de resurse mai mari și pentru rezolvarea problemelor militare apărute tot în această perioadă. Indiferent de cauze, statul a început să ceară tot

mai mult de la cetățeni și să fie tot mai nemilos în privința colectării taxelor, în timp ce structura societății romane s-a destrămat.

Sfârșitul Dinastiei Severilor și începutul anarhiei

Până la începutul secolului al III-lea, lumea romană a fost condusă de un șir de dinastii al căror principiu era familia, de obicei cu un fiu care îi urma la tron tatălui. Ultima dintre aceste dinastii a fost cea a Severilor, care a domnit din 196 până în 235. Ultimul membru al dinastiei a fost Alexandru Sever, care a încercat să implementeze câteva reforme majore, în parte pentru a conferi din nou vechiului Senat roman o urmă de putere. Însă Alexandru Sever a întâmpinat dificultăți în momentul când a încercat să comande personal o forță militară compozită, alcătuită din trupe orientale și occidentale, împotriva alămanilor (o populație germanică) pe frontiera Rinului. Împăratul a construit un pod, însă apoi a ezitat și a încercat să negocieze o înțelegere. Trupele s-au răzvrătit împotriva lui Sever, l-au proclamat împărat pe comandantul lor, Maximin, și l-au omorât pe fostul împărat. C. Julius Verus Maximinus, cunoscut drept Maximinus Thrax (Maximin Tracul), era un provincial obscur, fiul unui țăran care urcase în ierarhia militară mulțumită în mare parte forței și staturii sale. El a fost primul din seria așa-numiților „împărați de cazarmă”, conducători – de obicei din zonele mai puțin dezvoltate ale imperiului – care s-au ridicat din rândurile soldaților de rând și au acaparat puterea prin forță.

Senatul, deși în mod clar afectat de pierderea lui Sever, nu a putut face nimic altceva decât să accepte faptul împlinit și să-l recunoască pe Maximin. Noul împărat a stabilizat situația militară, rămasă confuză la moartea lui Sever, și a dus la bun sfârșit o campanie dificilă, dar reușită împotriva germanilor, după care și-a promovat fiul la rangul de co-împărat. Totuși, împotriva lui Maximin s-a format o opoziție, în special din partea foștilor susținători ai lui Sever și a celor nostalgici după domnia unui împărat civil. A existat cel puțin o conspirație importantă, iar Maximin a reacționat înlăturând majoritatea senatorilor din funcțiile de comandă și pedepsindu-i pe cei pe care îi credea neloiali.

Aproape toate izvoarele antice îi sunt ostile lui Maximin, în parte din cauza contrastului față de ultimul dintre împărații Dinastiei Severilor. Acesta este acuzat de avariție și de faptul că aduna taxe prin mijloace dure și nedrepte. Maximin nu pare să fi fost o persoană rapace, însă nevoile statului, în special cheltuielile pentru armată, făceau necesară injectarea unor sume considerabile în trezorerie și probabil că Maximin nu prea avea de ales. În 238, metodele lui au dus la declanșarea unei revolte în Africa, susținute de Gordian, proconsulul Africii, membru al unei străvechi familii senatoriale și o persoană educată, numit în funcție de Alexandru Sever. În ciuda sprijinului acordat de Senat, revolta lui

Gordian I (și a fiului său, Gordian al II-lea) a eșuat și ambii au fost uciși. Senatul a încercat să mențină controlul în nume propriu, însă după numirea nepotului lui Gordian (Gordian al III-lea) ca împărat situația s-a înrăutățit și a urmat un război civil între trei tabere, care a dus la moartea lui Maximin și la întronarea lui Gordian al III-lea de garda pretoriană.

Noul împărat nu avea decât 13 ani și se pare că la începutul domniei lui Senatul a continuat să exercite foarte multă influență în stat. Noua guvernare a încercat să înfrâneze abuzurile și să zăgăzuiască insolența și puterea politică ale soldaților. Mulțumită succeselor lui Maximin, la început frontiera germană a fost stabilă, însă puterea crescândă a Persiei sasanide – marea rivală a Romei în Orient – a început să facă presiuni asupra teritoriului roman în Est.

În 241, Gordian l-a numit ca prefect al pretoriului pe Timesitheus, care aparținea ordinului ecvestru; o persoană convingătoare și cu o educație bună, slujise imperiul în multe funcții, iar fiica sa era căsătorită cu tânărul împărat. Trei ani la rând, Timesitheus a fost cel care a deținut adevărata putere din spatele tronului și a mânuit-o prudent și înțelept. Apariția lui Timesitheus se petrecuse într-un moment deosebit de potrivit, pentru că în 241 Șapur I urcase pe tronul Persiei și inițiasse o campanie impresionantă în teritoriul roman, înaintând mult în Siria și amenințând chiar orașul Antiohia. În 243, Timesitheus, însoțit de tânărul împărat, a ajuns în Orient, iar sorții bătăliei s-au schimbat. Romanii au biruit și au readus toată Mesopotamia sub stăpânirea lor. Se plănuia o campanie împotriva capitalei persane, orașul Ctesiphon, însă Timesitheus a murit subit și situația s-a schimbat complet.

M. Julius Philippus, cunoscut drept Filip Arabul, a fost desemnat să-i urmeze loialului Timesitheus. Filip era fiul unui șeic arab și ajunsese deja să ocupe o poziție înaltă la Roma. Se pare că a început să comploteze împotriva împăratului aproape imediat după numirea lui ca prefect. Deficitul de alimente în proviziile armatei i-a oferit prilejul, iar în martie 244, când Gordian al III-lea a fost asasinat de trupe, Filip a devenit împărat.

Mai presus de orice, Filip își dorea ca poziția lui să fie confirmată de Senat, așa că a încheiat în grabă o pace cu persanii și s-a întors iute la Roma. A onorat memoria predecesorului său, iar Senatul nu a avut de ales și a trebuit să-l recunoască împărat. Romanii sperau la renașterea unui regim liberal sub Filip și la început nu au fost dezamăgiți. El a încercat să controleze trupele și să reformeze administrația în direcția unei echități crescute. Filip a încercat de asemenea să promoveze interesele familiei sale și și-a încoronat tânărul fiu mai întâi ca cezar, apoi ca *august*. A organizat campanii de succes împotriva carpilor, peste Dunăre, iar în 248 a prezidat celebrările pentru aniversarea a 1.000 de ani de la întemeierea Romei. A proclamat începutul unui nou *saeculum* (un nou mileniu sau o nouă eră), astfel încât unii cetățeni s-ar fi putut simți optimiști în legătură cu viitorul. Cu toate acestea, în diferite părți ale armatei mocnea o nemulțumire destul de mare, iar în regiunile de pe Dunăre și în Orient au izbucnit revolte. Filip s-a oferit să renunțe la tron, dar a fost convins să rămână. În această situație dificilă l-a numit comandant în zona Dunării pe prefectul orașului, Decius. Decius s-a achitat în mod remarcabil de misiunea sa, motiv pentru care soldații l-au aclamat împărat în iunie 249. Deși e posibil

ca ambele părți să fi fost dispuse să ajungă la un compromis, a urmat un război civil, iar Filip a fost înfrânt și ucis.

Decius (249-251)

Decius dorea să își consolideze revendicarea tronului, așa că s-a retras spre Italia, practic abandonând Dacia în voia sorții. Făcând asta, a lăsat frontiera deschisă populațiilor germanice, în primul rând goților, care erau împinși înspre teritoriul roman de alani, un popor nomad venit din stepele Asiei. Astfel, goții au pustiit întreaga Peninsulă Balcanică, ajungând până în Tracia. Decius a încercat să-i alunge pe invadatori, însă a fost înfrânt de două ori de o căpetenie a goților pe nume Cniva în Dobrogea (mai precis în Delta Dunării din România de azi). Înfrângerea latinilor a fost facilitată de lipsa de loialitate unor comandanți romani, iar Decius a fost ucis în cea de-a doua bătălie (251).

Probabil Decius este bine cunoscut drept unul dintre cei mai aprigi persecutori ai creștinilor. El a declanșat persecuția aproape imediat după ascensiunea la tron și probabil a fost primul împărat roman care a încercat în mod activ să anihileze creștinismul. Clerul a fost luat în vizor în mod special și episcopul Romei a fost printre primii executați. Însă persecuția s-a amplificat și cetățenii obișnuiți au ajuns să fie chestionați în legătură cu afilierea lor religioasă. Împăratul a cerut pentru unele părți ale imperiului ca fiecare persoană să obțină un certificat care atesta faptul că adusese sacrificii zeilor (romanii știau că creștinii nu ar fi fost în niciun caz de acord cu așa ceva) și multe astfel de certificate au fost descoperite, mai ales în Egipt. Totuși, în ciuda ferocității inițiale, persecuția s-a atenuat atunci când împăratul și-a îndreptat atenția spre invadatori, încetând de tot la moartea lui. Pe deasupra, numeroși funcționari locali aveau reticențe față de îndeplinirea ordinului imperial, așa că mulți creștini au scăpat cu viață.

Valerian (253-260)

Moartea lui Decius a provocat un război civil între comandanții lui, dar niciunul nu și-a putut asigura poziția pe tron până în 253, an în care trupele l-au desemnat pe P. Licinius Valerianus. Acesta a fost ultimul reprezentant al vechii aristocrații republicane care a ajuns împărat și a încercat să guverneze în colaborare cu Senatul, limitând cele mai grave excese ale soldăției. Din nefericire, haosul militar din ultimii 20 de ani dusesse la prăbușirea totală a frontierelor imperiului. Goții și alamanii au trecut Dunărea, în timp ce francii și-au făcut pentru prima oară apariția în 256, nu peste mult timp cotropind frontiera de pe Rin; în nord-vestul îndepărtat, saxonii au început să atace țărmurile Britaniei. Între timp, Șapur și persanii atacau în Orient. Sasanizii au invadat Siria și în 256 au cucerit Antiohia. Valerian a ajuns rapid în Orient și a recuperat orașul. În 259 a încercat să negocieze un acord cu persanii, însă în

momentul crucial persanii și-au călcat cuvântul și l-au luat prizonier pe ghinionistul împărat, care și-a sfârșit zilele în captivitate. Ca și cum nu ar fi fost de ajuns, în mijlocul tuturor dificultăților a izbucnit și o epidemie de ciumă care s-a răspândit în tot imperiul.

Valerian îl desemnase pe fiul său, Gallienus, ca *august* și co-domnitor; pe el îl lăsase în Roma câtă vreme urma să fie plecat în campania răsăriteană, iar în acest răstimp Gallienus fusese nevoit să suprima cel puțin nouă uzurpatori.

Statele secesioniste

Odenathus era rege în Palmyra, un important oraș din deșert, la frontiera estică a imperiului. Micul său stat depindea aproape în întregime de comerț și stabilise o relație prietenoasă, chiar dacă de dependență, cu Roma. Totuși, pe lângă puterea economică de care dispunea, Odenathus adunase și o forță militară considerabilă, formată în majoritate din arcași mobili și o cavalerie grea, similară cu trupele care formau baza armatei persane. Odenathus îl ajutase pe Valerian în războiul împotriva lui Șapur și primise onoruri înalte din partea împăratului. Așadar Gallienus a încercat să transforme Palmyra în centrul politicii militare romane din Orient. În acest scop l-a încurajat pe Odenathus să adopte titluri romane; regele s-a proclamat *imperator* și *corrector totius Orientis* (supraveghetor al întregului Orient) și i s-a îngăduit să poarte cununa de lauri a împăratului. Palmyra i-a înfrânt de două ori pe persani, dar după aceea Odenathus a căzut pe neașteptate victimă pumnalului unui asasin care a acționat, poate, în interesele Romei, având în vedere că ambițiile regelui începuseră să pună în umbră foloasele pe care le aducea imperiului. Lui Odenathus i-a urmat văduva lui, Zenobia, o femeie întru totul pe măsura lui, care a guvernat în numele fiilor ei minori.

În timp ce în Orient se petreceau aceste lucruri, în Occident au avut loc evoluții similare. Postumus, unul dintre cei mai buni generali ai lui Valerian în lupta împotriva germanilor, a încercat să acapareze tronul după moartea împăratului. Între Gallienus și Postumus a izbucnit un război civil, fără ca vreuna din tabere să o poată înfrânge pe cealaltă. Resurse importante au fost direcționate spre războiul civil, în dauna defensivei față de barbari. Postumus s-a declarat împărat, deși nu stăpânea decât provinciile nord-vestice; a bătut monede proprii, își avea reședința de bază la Trier și a organizat o administrație și o curte paralele cu cele ale lui Gallienus. Acest „Imperiu Galic” independent i-a supraviețuit lui Postumus și a constituit un precedent periculos al divizării imperiului.

Tentative de restaurare

Gallienus (253-268)

Gallienus este cunoscut drept împăratul din timpul dezmembrării efective a imperiului. Parțial, reputația sa este rezultatul lipsei sale de considerație pentru Senat. Celor mai mulți senatori le-a retras funcțiile militare, pe care le-a dat ordinului ecvestru (*equites* – membri ai unei clase sociale romane înstărite, aflate imediat sub cea a senatorilor); începând din vremea lui, a ajuns ceva neobișnuit ca un senator să fie comandant de armată. Gallienus a înființat noi trupe de cavalerie, concepute în primul rând pentru a ține piept cavaleriei grele a perșilor și, pentru prima oară în istorie, armata romană a început să se îndepărteze de sistemul bazat pe soldații legionari pedestri.

Spre deosebire de majoritatea împăraților-soldați din secolul al III-lea, Gallienus era un om educat și s-a vorbit despre o „renaștere gallienică” sub domnia lui. Gallienus și-a găsit un scurt răgaz printre uzurpări și invazii (deși Imperiul Galic rămăsese nesupus) și i-a adunat la curte în jurul său pe adepții neoplatonicieni ai lui Plotin. Mai dorea să impulsioneze și o renaștere religioasă și spera să satisfacă nevoia unei religii intime pe care o simțeau oamenii prin revitalizarea misteriiilor eleusiene, o religie antică ce oferea adepților ei speranța nemuririi și care, din acest motiv, ar fi putut concura cu religia creștină. Și-a dat seama că persecutarea creștinismului nu reușise să-și atingă obiectivele, așa că a pus capăt acestei politici și a revenit la o poziție de toleranță generală.

Din mai multe perspective, domnia lui Gallienus a pregătit scena pentru restabilizarea ce avea să vină în cele din urmă. Și totuși, acea vreme nu sosise încă. Împăratul investise eforturi considerabile încercând să refacă sistemul defensiv al imperiului, construind fortificații militare, dar și sporind eficiența armatei și flotei. În ciuda acestui fapt, în 267, goții și herulii au pătruns în Peninsula Balcanică. Au ajuns până la Marea Egee, au jefuit Atena și chiar au atacat orașele de pe coasta apuseană a Asiei Mici. Gallienus a repurtat împotriva lor o victorie la Naissus, dar a fost chemat pe neașteptate în Italia, unde izbucnise o revoltă. În timp ce Gallienus era ocupat să slăbească forțele inamicului, principalele sale ajutoare au conspirat împotriva lui și împăratul a fost asasinat (268). Senatul și poporul din Roma și-au vărsat furia asupra membrilor familiei lui Gallienus, care se aflau în oraș, astfel încât și ei au fost masacrați. Armata a onorat totuși memoria împăratului ucis și chiar și asasinii lui au continuat să aplice programele politice stabilite de Gallienus.

Claudius Gothicus (268-270)

Pe puterea imperială a pus mâna unul dintre ucigașii lui Gallienus, un ofițer ilir pe nume Claudius. Adoptând o abordare foarte diferită de cea a predecesorului său, Claudius a căutat fără ascunzișuri să-și atragă sprijinul Senatului. Pentru o scurtă perioadă a intenționat să atace Imperiul Galic, însă și-a dat seama că loialitatea multor legiuni de pe Rin era discutabilă, iar goții umblau încă nestingheriți prin Balcani. Printr-o manevră militară strălucită, Claudius i-a interceptat pe invadatorii goți și i-a înfrânt în

mod zdrobitor, asigurând securitatea frontierei dunărene pentru anii următori. După această realizare, Claudius a acceptat epitetul de Gotul, nume cu care este cunoscut. Însă tot în 270, în momentul său de glorie, împăratul a murit de ciumă.

Aurelian (270-275)

După moartea lui Claudius, Senatul a propus alegerea ca împărat a fratelui acestuia, Quintillus. Dar Quintillus nu avea susținători în rândul soldaților și nu și-a putut consolida puterea. Astfel că Aurelian, comandantul cavaleriei, care se numărase și el printre ucigașii lui Gallienus, s-a răsculat, răspândind zvonul că împăratul Claudius l-ar fi desemnat pe el ca succesor, nu pe Quintillus.

Dacă Gallienus a pus temeliile pentru restaurare, Aurelian a fost cel dintâi care a început să reînvie puterea Imperiului Roman. La fel ca mulți alți împărați din această perioadă, era și el un soldat ilir cu origini umile. Deși lipsit de tact și rafinament, era înzestrat cu importante virtuți ale puterii și hotărârii, iar porecla lui, *manu ad ferrum* („cu mâna pe mânerul sabiei”), spune multe despre imaginea pe care a lăsat-o contemporanilor. În momentul întronării sale, situația militară era critică: barbarii nu fuseseră alungați din Peninsula Balcanică, iar iuthungii invadaseră Italia. Pe iuthungi Aurelian i-a prins din urmă pe când se retrăgeau spre Dunăre și i-a înfrânt; mai târziu, iuthungii s-au întors ca să jefuiască nordul Italiei, iar împăratul le-a dat o altă lovitură serioasă. I-a izgonit pe vandali din Panonia și și-a întregit controlul asupra frontierei. Totuși, el și-a dat seama cât de serios fusese pericolul la adresa Romei însăși, așa că în 271 a poruncit refortificarea orașului. Capitala, care multă vreme fusese ocrotită doar de curajul legiunilor, ajunsese din nou să depindă de fortificațiile ei din cărămizi și mortar.

În 271, Aurelian a luat o decizie politică de mare însemnătate, pe care unii istorici au considerat-o începutul dezmembrării imperiului. Simțind că nu își mai putea permite cheltuiala pentru armatele necesare apărării Daciei (zona României moderne), el a retras din provincie trupele și cetățenii romani și a restabilit granița Imperiului Roman de-a lungul Dunării.

Între timp, Zenobia, regina Palmyrei, cucerise aproape tot Orientul: controla Egiptul și începuse să trimită trupe în Asia Mică. Aurelian a pornit cu încredere împotriva ei în 271 și, într-o campanie îndrăzneță, a traversat rapid Asia Mică, punând stăpânire pe tot ce i-a ieșit în cale. Majoritatea cetățitorilor și-au deschis porțile înaintea împăratului, iar Egiptul a redevenit loial, în timp ce susținătorii Zenobiei au abandonat-o pe regină. La Antiohia împăratul a întâlnit prima rezistență organizată, compusă din două legiuni romane care trecuseră de partea Palmyrei și cavaleria grea care alcătua nucleul oștirii Zenobiei. Însă Aurelian a contracarat inamicul cu mauri înarmați ușor și cu un corp de cavalerie dalmată, cărora le-a ordonat să mimeze retragerea pentru a-și extenua adversarii. După ce a repurtat această victorie, Aurelian s-a dus la Emesa, unde a câștigat din nou, dar dificil, punându-și

succesul pe seama sprijinului zeului-soare. Apoi, împăratul a asediat chiar orașul Palmyra și, când ajutorul sperat din partea persanilor nu a sosit, Zenobia și-a pierdut curajul și a încercat să fugă. A fost capturată, orașul s-a predat, iar războiul s-a sfârșit (272). Aurelian s-a întors pe Dunăre, dar aici a prins de veste că Palmyra se revoltase din nou. A mășăluit degrabă înapoi, a supus orașul, a îngăduit jefuirea lui și a poruncit dărâmarea zidurilor de apărare. Din acest moment, orașul nu a mai fost locuit.

După aceea, Aurelian și-a putut îndrepta atenția asupra Imperiului Galic. Uzurpatorul Postumus murise în 268. Lui i-au urmat Victorinus și apoi Tetricus. Aurelian a mășăluit până în Galia și a învins armata lui Tetricus după ce pretinsul împărat se predase deja. Aurelian s-a întors la Roma și a fost onorat cu una dintre cele mai triumfale procesiuni organizate vreodată în lumea romană: printre prizonieri se găseau și Zenobia (legată în lanțuri de aur), Tetricus și fiul acestuia. Totuși, după victorie, Aurelian s-a arătat mărinimos și a stabilit-o pe Zenobia în Italia, căsătorind-o cu un senator, în timp ce lui Tetricus i-a acordat un post administrativ important. Aurelian putea pretinde pe drept titlul de *restitutor orbis* (restaurator al lumii).

Scăpat de necesitatea imediată a organizării militare, Aurelian a încercat să implementeze și câteva reforme interne. El a căutat să restabilească încrederea populației în monedele romane și i-a pedepsit aspru pe răufăcători, indiferent dacă aceștia se aflau în serviciul civil sau militar al statului. A pus în practică programe importante de lucrări publice, mai ales în Roma, și a promovat activ cultul zeului-soare, pe care spera, din câte se pare, să îl folosească drept temei al loialității politice față de propria persoană. Totuși, o conspirație urzită la curte, pornită probabil din motive minore, a dus la asasinarea împăratului în anul 275. Următorii nouă ani au fost caracterizați de instabilitate, cu împărați care s-au succedat unul altuia cu o ritmicitate nefastă. În această perioadă, diverși împărați au încercat să schimbe sistemul guvernamental și să aducă stabilitatea, însă niciunul nu a stat suficient timp pe tron pentru a implementa reforme instituționale.

Probleme politice, economice și sociale

Este evident că, într-un anumit sens, criza din secolul al III-lea a fost esențialmente de natură militară și politică. Însă criza politică și militară din secolul al III-lea a fost însoțită totuși și de transformări semnificative în viața economică și socială. Într-adevăr, toate aceste fenomene erau interdependente și au avut un impact asupra structurii intelectuale și spirituale a imperiului (vezi secțiunea următoare a capitolului de față).

Cel mai însemnat fenomen care a marcat secolul al III-lea a fost starea continuă de război civil și incertitudinea în legătură cu cine era, de fapt, împărat. Prin urmare, simplul fapt că imperiul a reușit

cumva să supraviețuiască este într-adevăr uimitor în sine. Motivele din spatele supraviețuirii sunt legate, probabil, de continuitatea în cadrul birocrăției imperiale, nivel la care, după toate probabilitățile, guvernarea a mers înainte mai mult sau mai puțin la fel ca de obicei.

Cu siguranță criza politică și militară a exacerbat problema economică. La începutul acestui capitol am menționat deja că statul avea o problemă fiscală cronică, nu atât fiindcă veniturile scăzuseră, ci fiindcă solicitările la adresa guvernării crescuseră și statul trebuia să facă mult mai multe lucruri, ceea ce însemna și cheltuieli mai mari. În același timp, au crescut și cererile militarilor, nu numai din cauza amenințării barbare, ci și pentru că toți претенденții la tron își dăduseră seama că succesul sau eșecul lor depindea aproape în totalitate de loialitatea trupelor. De aceea era obligatoriu să se asigure că soldații nu numai că erau plătiți, dar că primeau și daruri importante în bani: pentru a celebra urcarea pe tron a unui împărat și fiecare aniversare a evenimentului respectiv, cu prilejul victoriilor și al oricărei alte izbânzi ce putea fi sărbătorită.

În Antichitate se credea în general că monedele aveau o valoare intrinsecă – valoarea cantității de metal pe care îl conțineau (aur, argint sau aramă). Desigur, capul împăratului și alte simboluri ale statului constituiau instrumente importante pentru propagandă, însă erau totodată pur și simplu însemne ale statului, care garantau că greutatea și puritatea metalului erau uniformizate. Dificultățile economice din secolul al III-lea făceau ca tentația de a devaloriza monedele să fie mult prea mare. Așadar împărații au luat monede bătute, de pildă, în principal din argint (cu toate că era vorba întotdeauna de un aliaj nefiind folosit argintul pur) și au redus cantitatea de argint din fiecare monedă. Pe termen scurt, faptul a fost o mană cerească pentru stat, pentru că trezoreria încasa monede nealterate (în primul rând ca taxe) și apoi punea în circulație un număr mai mare de monede, folosind aceeași cantitate de metal prețios. Devalorizarea a progresat repede, astfel că prin anii 270 dinarul de argint (*denarius*), de exemplu, trecuse de la o monedă ce conținea 35% argint la o monedă poleită cu argint, doar pentru a obține aparența unei monede de argint.

Firește, fenomenul a fost observat de cei care schimbau bani; noile monede devalorizate nu erau acceptate cu valoarea nominală și, în consecință, prețurile au crescut foarte repede. Este greu să fim siguri de consecințele acestui lucru, dar se estimează că între 235 și 284 prețurile au crescut cu aproximativ 700%. Rezultatul e ușor de prevăzut: refuzul consumatorilor și comercianților de a utiliza monedele și revenirea unei mari părți a economiei la sistemul bazat pe troc. Asta nu se întâmpla doar în piața obișnuită, ci și în cazul plătirii taxelor, unde statul nu mai voia să fie plătit în propriile monede devalorizate, ci colecta dările în produse naturale (grâu, ulei, vin etc.), care puteau fi transportate relativ ușor la soldații din teritoriu și în alte locuri unde erau necesare.

După cum am văzut deja, dificultățile din această perioadă par să fi afectat în mod special aristocrația locală (*curiales*). Câteva familii curiale s-au înălțat la rangul senatorial, însă multe altele și-au pierdut averile și din acest motiv au fost scoase de pe listele curiale. Nici nu e de mirare că nimeni nu mai era dornic să suplinească golul lăsat în consiliul orășenesc local.

Filosofia și religia în secolul al III-lea

Secolul al III-lea a adus schimbări și evoluții importante în viața intelectuală și religioasă. Ele au inclus persecutarea serioasă a creștinilor, dar și răspândirea neoplatonismului și a gnosticismului, curente cu o bază filosofică, dar în esență cu un caracter mult mai religios.

Neoplatonismul

După cum sugerează și numele, neoplatonismul se baza vag pe învățăturile lui Platon, însă ar trebui să ținem cont de faptul că „neoplatonism” este un termen modern care într-un anumit sens este amăgitor. „Fondatorul” neoplatonismului a fost Plotin (205-270), care a studiat în Alexandria și apoi a întemeiat o școală de filosofie la Roma. A avut mulți discipoli din clasa senatorială și fusese prieten cu împăratul Gallienus. Ca și Platon, Plotin pune accentul pe existența și importanța unei lumi imateriale dincolo de cea pe care o putem noi vedea, o lume care în cele din urmă este mai importantă. Cel mai mare discipol al său a fost Porfir (233 – circa 306), al cărui nume originar era Malchos. A studiat filosofia la Atena cu Longinus și apoi la Roma, cu Plotin. Porfir a editat operele lui Plotin și a scris o biografie a maestrului său. Porfir a fost foarte prolific; a avut mulți studenți (Iamblichos, de pildă) și a scris aproximativ 78 de opere pe o varietate de teme, de la vegetarianism la știință. Lucrarea *Contra christianos* (*Împotriva creștinilor*) i-a atras ostilitatea Bisericii, în ciuda influenței pe care a avut-o asupra doctrinei creștine, și s-a dat ordin ca scrierea să fie distrusă. Opera lui Porfir este în mare măsură lipsită de originalitate, însă a avut o influență considerabilă.

Una dintre doctrinele fundamentale în neoplatonism este teoria „emanațiilor”, referitoare la modul în care Dumnezeu (Unul) coboară până la creația materială: de la Unu, prin *ipostasurile* sale (Intellectul și Sufletul), la materie. Astfel se putea face un anumit tip de conexiune între lumea perfecțiunii și cea a existenței omenești de zi cu zi. Bineînțeles, căutarea mântuirii de către suflet este importantă; în general, exista convingerea că sufletul individual nu se putea uni ușor cu Sufletul universal (Dumnezeu), dar se putea spera totuși la o astfel de contopire prin *epistrophe* (întoarcere) la Dumnezeu, prin intermediul gândirii, credinței, adevărului etc. Mântuirea era privită ca o „ascensiune” și era considerată o operațiune esențialmente intelectuală. În special în formele sale mai tardive, neoplatonismul era asociat frecvent cu magia și teurgia.

Gnosticismul

Gnosticismul (de la cuvântul *gnosis*, „cunoaștere”) este un termen modern folosit pentru desemnarea

mai multor abordări înrudite ale religiei și ale experienței religioase, apărute începând cu perioada elenistică. Gnosticismul este puțin înțeles, în parte pentru că el nu este un singur fenomen și în parte pentru că majoritatea cărților în care era expus au fost distruse de creștini. Descoperirea așa-numitei biblioteci de la Nag Hammadi în Egipt, care conține numeroase texte gnostice, ne-a sporit cunoștințele despre acest fenomen complex. O ramură a gnosticismului era asociată cu Hermes Trismegistos („Hermes cel de trei ori cel mai mare”), numele grecesc al egipteanului Toth, zeul înțelepciunii. În textele cunoscute sub titlul *Hermetica* sunt cuprinse doctrinele grupului. Ele se ocupă de magie, alchimie, filosofie și astrologie și sunt considerate revelațiile zeului Hermes. Textele s-au aflat la baza multor compilații de magie alcătuite mai târziu.

Un principiu fundamental în gnosticism este „dualismul”, concepția potrivit căreia există o forță primordială a binelui și o forță primordială a răului (în esență, doi zei diametral opuși). Gnosticii îl asociau pe Dumnezeu Vechiului Testament cu Satan și credeau că tot ce este material este rău; această convingere a determinat unele secte gnostice să suprimă căsătoria și chiar să încurajeze sinuciderea. Doctrinile gnostice nu erau unificate, ci variau extrem de mult, de la tradiții clar necreștine la credințe care îmbinau idei creștine și păgâne (de exemplu, creștinul eretic Marcion). În secolul al II-lea, gnosticismul reprezenta un rival serios al creștinismului, însă începând din secolul al III-lea a început să fie absorbit în alte tradiții. Mare parte din teologia creștină timpurie s-a dezvoltat ca reacție la gnosticism și ca încercare a teologilor creștini de a menține credința într-un singur Dumnezeu (bun) și în realitatea întrupării lui Hristos. Totuși, atât neoplatonismul, cât și gnosticismul au influențat evoluția gândirii creștine, mai ales în așa-numita „școală” din Alexandria.

La modul general, criza din secolul al III-lea a avut ramificații în toate sferele vieții, deoarece ea a zdruncinat însuși nucleul unui sistem politic, economic și cultural relativ stabil. Celor din vremea respectivă trebuie să li se fi părut că lumea se dezagrega efectiv. Ca reacție, unii au căutat stabilitate în noi idei, instituții și modalități de a privi lumea. Din această tentativă s-a ivit lumea Bizanțului medieval.

Lecturi suplimentare

Garth Fowden, *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind*, Cambridge, 1986.

Ramsay MacMullen, *Roman Government's Response to Crisis, A.D. 235-337*, New Haven, CT, 1976.

David S. Potter, *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire*, Oxford, 1990.

A. Watson, *Aurelian and the Third Century*, Londra, 1999.

J.F. White, *Restorer of the World: The Roman Emperor Aurelian*, Staplehurst, 2005.

Susan Wood, *Roman Portrait Sculpture, A.D. 217-260: The Transformation of an Artistic Tradition*,

Leiden, 1986.

Surse primare traduse

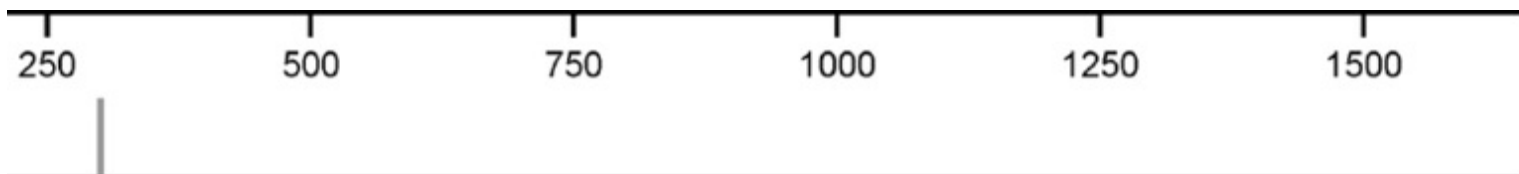
Așa cum am menționat mai devreme, sursele scrise pentru secolul al III-lea sunt puține la număr și nu sunt absolut de încredere. O parte dintre acești istorici sunt enumerați mai jos.

Istoria augustă sau *Scriptores Historiae Augustae*, o colecție de biografii ale împăraților, scrise în latină și acoperind perioada 117-284, atribuite unui grup de șase autori diferiți. D. Magie (trad.), *The Scriptores Historiae Augustae*, 3 vol., Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1921-1922; traducere parțială în A. Birley (trad.), *Lives of the Later Caesars*, Harmondsworth, 1976. [*Istoria augustă*, Editura Științifică, București, 1972 – n. tr.]

Herodian, o istorie în greacă, începând din vremea lui Marc Aureliu. C.R. Whittaker (trad.), *Herodian: History of the Empire*, 2 vol., Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1969-1970.

Capitolul 2

Renașterea sub Dioclețian

301 Edictul prețurilor

302 Marea persecuție a creștinismului

Ascensiunea lui Dioclețian (284-305)

După moartea împăratului Carus (282-284), armata din Orient l-a ales ca împărat pe Dioclețian, unul dintre ofițerii ei. În Apus, Carinus (fiul lui Carus), a refuzat să accepte proclamarea lui Dioclețian și s-a pregătit de război. Cele două armate s-au înfruntat în Moesia (285), iar forțele lui Carinus au obținut victoria, însă chiar atunci acesta a căzut victimă unui asasin, iar Dioclețian a fost proclamat împărat de ambele armate.

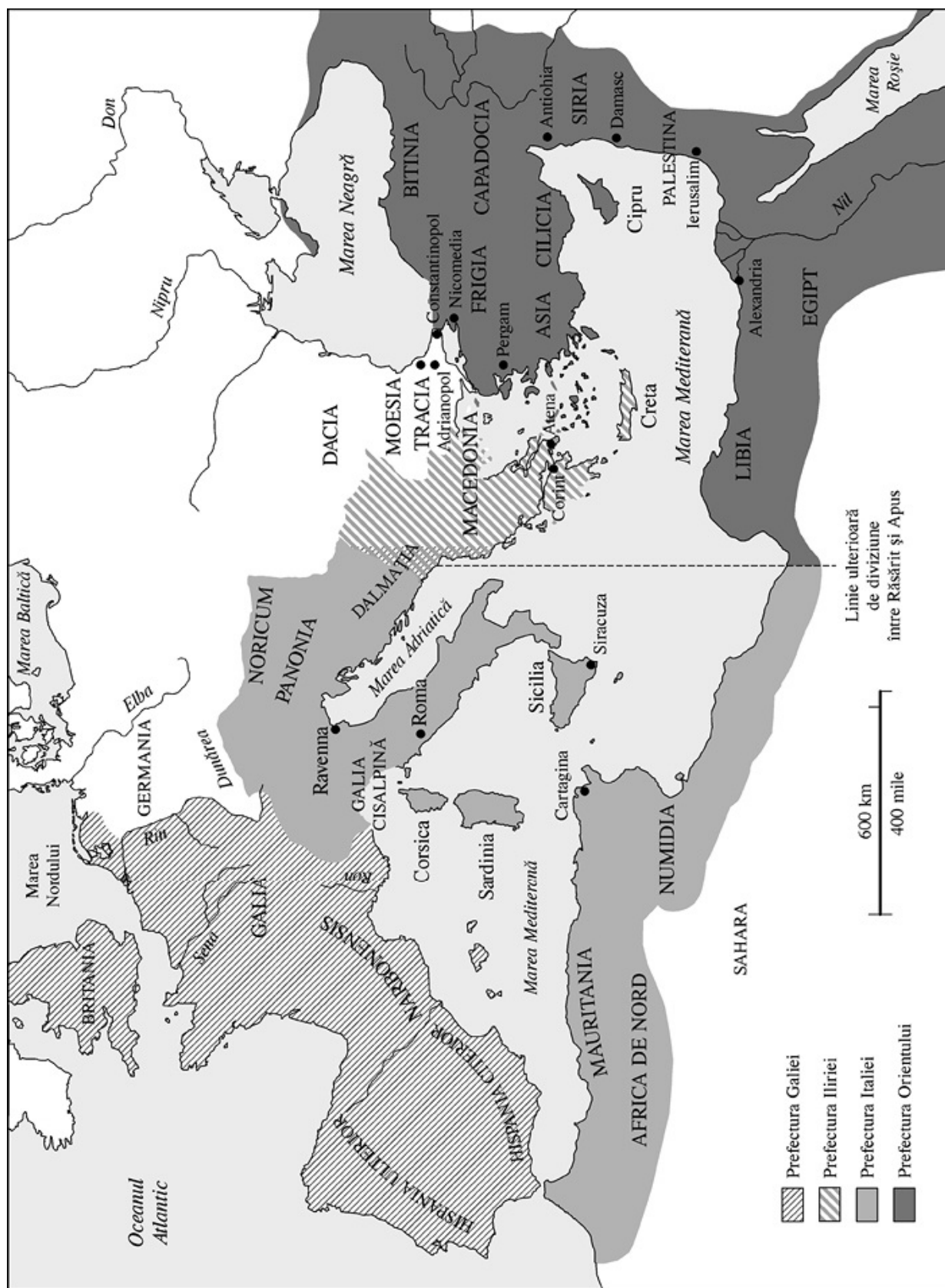
La fel ca majoritatea predecesorilor săi, Dioclețian era un ofițer militar din Peninsula Balcanică. Spre deosebire de ei totuși, el a fost capabil să implementeze reformele dorite, iar domnia lui marchează sfârșitul crizei secolului al III-lea și începutul unei noi perioade de stabilitate crescută, ca și al unei noi direcții în politica imperială. Nu era un inovator și majoritatea măsurilor sale fuseseră anticipate de unul sau altul dintre predecesorii săi. Cu toate acestea, Dioclețian era un administrator activ și talentat și a fost în stare să clădească acolo unde împărații anteriori eșuaseră.

Prima misiune a lui Dioclețian a fost să-și consolideze puterea și să creeze o autoritate militară fermă în întregul imperiu. Experiența arătase că armata (și probabil imperiul în totalitatea lui) era pur și simplu prea mare pentru a fi administrată eficient de o singură persoană, așa că Dioclețian și-a căutat un partener care să colaboreze cu el în această sarcină. Pentru aceasta l-a ales pe Maximian, un vechi camarad de arme pe care l-a numit cezar și l-a trimis în Galia să se ocupe de rebeliunea bagauzilor (bande de tâlhari) și de incursiunile germanicilor în zonă. Maximian a reușit în ambele sarcini, iar Dioclețian l-a răsplătit promovându-l la rangul de *august*. Între timp, Dioclețian era activ în partea de

Răsărit, restaurând puterea romană pe Dunăre, în Armenia, Mesopotamia și Egipt.

Tetrarhia

Totuși, în Britania și nord-vestul Galiei se instalase la putere rebelul Carausius, care a rezistat tuturor încercărilor de eliminare. Poate din acest motiv Dioclețian a hotărât să extindă conceptul de conducere asociată și a desemnat doi cezari (*caesares*, împărați asociați la domnie cărora li se acorda titlul de *nobilissimus*) ca asistenți ai celor doi *auguști* (împărați cu titlu deplin). Așa se face că l-a numit drept propriul cezar pe un ofițer de pe Dunăre, Galerius, și pe Constantius Chlorus, un alt dunărean, ca cezar al lui Maximian. Acest sistem, numit tetrarhie (sau „conducere de către patru oameni”) era menit să păstreze integritatea puterii imperiale și totodată să extindă exercitarea autorității. Prin urmare, la nivel teoretic, în imperiu nu exista o diviziune: legile date de fiecare împărat erau valide în tot imperiul și fiecare conducător trebuia să se consulte și să coopereze cu ceilalți. De fapt, autoritatea superioară a lui Dioclețian a servit la menținerea unității sistemului și fiecare împărat era responsabil pentru funcțiile guvernamentale exercitate într-o anumită regiune a statului: Constantius în Nord-Vest (Galia și Britania), Maximian în Italia și Africa de Nord, Dioclețian în Balcani și în Asia Mică, iar Galerius în Orient. Fiecare avea propria curte, propria organizare militară și administrativă și propriul stil de guvernare. Totuși, mai cu seamă datorită ochiului vigilent al lui Dioclețian, principalul *august*, toată propaganda imperială scotea în evidență cooperarea dintre împărați și solidaritatea lor în fața potențialilor inamici, interni și străini. Mai mult decât atât, tetrarhia era concepută în așa fel încât să rezolve una dintre cele mai spinoase probleme ale statului roman: chestiunea succesiunii. De aceea, cezarilor li se promisese că, în timp, aveau să urmeze la tron auguștilor lor și apoi să își aleagă noi cezari pentru a perpetua dinastii. Dioclețian a pus accentul pe legătura lui cu puterea divină și pe poziția lui de împărat senior adoptând numele *Jovius* („asemenea lui Jupiter”) pentru el și Galerius, în timp ce lui Maximian și Constantius le-a atribuit supranumele *Herculius* („asemenea lui Hercule”).

Harta 2.1. Imperiul Roman restaurat, cca 300 d.Hr. (după Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization*, ediția a V-a, Belmont, CA, 2003, harta 6.4, p. 153)

Izbânzile militare

Scăpați de amenințarea permanentă a războiului civil, Dioclețian și colegii săi și-au putut îndrepta atenția spre problemele militare și spre reformele interne. Lui Constantius i s-a încredințat sarcina de a-l supune pe uzurpatorul Carausius. Cezarul i-a înfrânt pe aliații barbari ai uzurpatorilor; Carausius a fost asasinat în 293, după care Constantius a invadat Britania în 296 și a restaurat puterea romană în tot teritoriul insular la sud de zidul lui Hadrian. S-a întors apoi pe continent și i-a învins definitiv pe alamani în 298, asigurând astfel mulți ani de pace și liniște în Galia. În 296, în Egipt a izbucnit o răscoală pe care Dioclețian a trebuit să o înăbușe și, cum el era ocupat în această zonă, Narses, regele Persiei, a profitat de situație și a invadat Armenia și Siria. Galerius a fost însărcinat cu operațiunile împotriva persanilor. La început a fost înfrânt, în 297, însă în anul următor a obținut o victorie zdrobitoare, capturând inclusiv haremul regelui. A continuat recucerind Mesopotamia și apoi silindu-i pe persani să încheie un tratat de pace care recunoștea influența romană în tot Orientul.

Ilustrația 2.1. Tetrarhii. Grup în porfir, San Marco, Veneția. Sculptura îi înfățișează pe tetrarhi așa cum doreau ei să fie văzuți: puternici, hotărâți, tenace și, mai presus de orice, uniți. Sunt reprezentați în stilul specific vremii, cu barba aspră, scunzi, cu gâtul gros și trăsături simplificate; fiecare ține o mână pe umărul celuiilalt, în timp ce cealaltă mână este așezată ferm pe sabie. Grupul a fost luat din Constantinopol în timpul jefuirii orașului în 1204 și a fost adus la Veneția, unde a fost integrat în exteriorul catedralei/orașului (o bucată ruptă din original a fost găsită la Istanbul și se află în Muzeul Arheologic de acolo). Fotografie: Timothy E. Gregory

Poziția împăratului și a curții sale

Reformele implementate de Dioclețian și de succesorul său, Constantin, s-au îndepărtat considerabil de sistemul de guvernare întemeiat de Augustus și modificat de-a lungul timpului de urmașii săi. Evident, numeroase elemente ale acestor reforme fuseseră introduse deja de unul sau mai mulți împărați din secolul al III-lea, așadar le putem privi ca pe niște transformări mai degrabă evolutive decât revoluționare, dar efectul lor cumulat – și luxul unei perioade lipsite de turbulentele războaie civile sau străine – le-a conferit un caracter nou. De asemenea, nu este întotdeauna posibil să facem distincție între măsurile introduse de Dioclețian și cele implementate de Constantin. De aceea, în acest punct al narațiunii noastre vom discuta laolaltă reformele realizate de Dioclețian și de Constantin, însă ar trebui să ținem cont de faptul că nu putem spune întotdeauna cine anume a fost autorul unei măsuri, ca să nu mai vorbim despre motivele respectivului. În situația frământată de atunci, schimbările la nivel guvernamental par să fi fost mai mult o chestiune de improvizație decât de program politic și nu putem decât să ne mirăm că sistemul a funcționat atât de bine.

În centrul sistemului creat de Dioclețian se găsea poziția superioară a împăratului. Imperiul lui Augustus este descris deseori ca „principat” (domnia „celui dintâi cetățean”), pe când cel al lui Dioclețian este cunoscut sub denumirea de „dominat” (domnia unui *dominus* sau „domnitor”, „stăpân”). Împăratul era izolat de publicul general în interiorul unui palat complex și era înconjurat de o curte ai cărei membri erau angrenați într-un ciclu ceremonial neîntrerupt. Mare parte din acesta fusese copiat, destul de direct, de la curtea persanilor sasanizi. Prin urmare, tot ce era legat de împărat era „sacru”: iatacul lui de dormit era *sacrum cubiculum*, iar consiliul său de stat era *sacrum consistorium*. Împăratul purta haine distinctive: veșminte cu broderii bogate, pe care se prindeau pietre prețioase și o diademă încrustată cu nestemate. Hainele sale erau vopsite cu o nuanță de purpuriu pe care oamenii de rând le era interzis să o poarte. Împăratul nu mai era văzut ca o ființă umană obișnuită care trăia ca restul oamenilor; dimpotrivă, se deplasa prin oraș însoțit de procesiuni complexe și se înfățișa supușilor și ambasadurilor din străinătate în cadrul unor audiențe și manifestări orchestrate cu grijă. Cu alte cuvinte, se purta ca un zeu, iar divinitatea lui – sau înrudirea cu zeii – era pusă în lumină ori de câte ori se putea. După cum am văzut, membrii tetrarhiei erau puși în strânsă legătură cu zeii Jupiter și Hercule și în noul sistem puterea împăratului era socotită ca descinzând direct de la zei, nu ca venind din voința poporului, așa cum se întâmplase de obicei în perioada anterioară a imperiului. Așadar Dioclețian și partenerii săi urmau exemplul unor împărați ca Aurelian, care subliniaseră aspectul divin al cârmuirii lor. Desigur, în multe privințe noua viziune nu era decât o nouă fațetă a vechii idei a cultului împăratului, apărută tocmai din zilele principatului, însă accentul pus pe originea divină a puterii imperiale reprezenta o noutate în perioada tetrarhiei.

În mod firesc, pe măsură ce împăratul s-a retras în limitele înguste ale palatului și curții, cei apropiați lui au dobândit o putere reală considerabilă, deși nu se bucurau întotdeauna și de prestigiul asociat ei. Prin urmare, membrii familiei împăratului, îndeosebi soția și mama, dar și șambelanii și alți servitori domestici (care de multe ori erau eunuci) au câștigat considerabil în putere. De foarte multe

ori controlau accesul la împărat, iar persoanele care doreau să înfățișeze petiții sau să fie ascultate de împărat erau deseori nevoite să își asigure favorurile celor cu influență.

Reforme administrative

Scopurile reformei lui Dioclețian și Constantin erau duble: organizarea unei guvernări eficiente și evitarea uzurpării. Ultimul obiectiv este ușor de înțeles și este citat adesea ca obiectiv prim al reformelor, un efort de a propaga puterea la niveluri extinse, în întregul sistem politic, astfel încât să prevină ascensiunea „supusului prea puternic”, care ar fi putut ajunge într-o poziție din care să o amenințe pe cea a împăratului. Totuși, este limpede că obiectivul mai larg al statornicirii unei cârmuri bune și eficiente în tot imperiul era și el la fel de important. În multe privințe, sarcina guvernării imperiului devenise prea mare pentru structura administrativă relativ simplă înființată de Augustus și dezvoltată de succesorii lui. Fiindcă imperiul avea o întindere mare și varia în toate aspectele sale, pe de o parte, și fiindcă din ce în ce mai multe sarcini de guvernare ajunseseră în responsabilitatea administrației centrale, pe de altă parte, se întâmpla frecvent ca guvernul imperial să nu aibă pur și simplu resursele pentru a rezolva problemele cu care se confrunta: era nevoie de o reorganizare considerabilă. Reformele lui Dioclețian și Constantin erau concepute astfel încât să soluționeze aceste probleme.

Prin urmare, în primul rând s-a operat o separare strictă între aspectele guvernării care țineau de sfera civilă și cele din sfera militară. Existau ierarhii distincte și de obicei indivizii dintr-o „ramură” a guvernării nu treceau în cealaltă. Funcționarii civili nu mai aveau la dispoziție niciun fel de trupe și nu mai îndeplineau nicio responsabilitate militară, în timp ce comandanții militari nu aveau acces direct la administrația civilă. Mai important, exista o separare strictă între sistemul de colectare a taxelor și armată, iar comandanții militari trebuiau să ceară proviziile și plata trupelor din subordine la funcționarii civili de resort.

În această perioadă, aparatul birocrăției civile s-a extins considerabil, astfel încât să facă față sarcinii tot mai mari presupuse de guvernarea imperiului; totodată a fost mărit și numărul subdiviziunilor administrative, suprafața fiecărei provincii fiind mai mică decât înainte. Structura organizatorică de bază a statului a rămas orașul (*polis* în greacă, *civitas* în latină), cu teritoriul din jur; fiecare oraș era administrat local de un consiliu orășenesc (*boule* în greacă, *curia* în latină) alcătuit din indivizi înstăriți. Totuși, prin reformele lui Dioclețian și Constantin, provinciile au fost subîmpărțite și micșorate, numărul lor ajungând de la 50 la aproximativ 100, și fiecare provincie a fost inclusă într-un district administrativ nou, numit dioceză. Existau douăsprezece astfel de dioceze, fiecare administrată

de un vicar (*vicarius*). La rândul lor, diocesele erau grupate în patru prefecturi pretoriene, fiecare controlată de un prefect al pretoriului, care era șeful funcționarilor administrativi și mâna dreaptă a unuia dintre împărați. Așadar structura administrativă civilă arăta după cum urmează:

Teritoriu administrat (în ordine descrescătoare)	Conducători sau administratori
imperiu (sau parte din imperiu)	împărat
prefecturi	prefecți ai pretoriului
diocese	vicari (<i>vicarii</i>)
provincii	guvernatori provinciali
orașe	consilii orășenești (<i>curiae</i>)

În cadrul guvernului central existau numeroase birouri care se ocupau de afacerile civile, în special de cele financiare. Împreună cu ofițerii militari supremi, șefii acestor departamente erau membri ai *comitatus* (curtea imperială). Printre ei se numărau și următorii:

- *magister officiorum* (magistratul oficiilor): responsabil cu ceremonialul de la curte, transportul și poliția secretă;
- *comes sacrarum largitionum* (comitele darurilor sacre): responsabil cu minele, monetăriile, colectarea anumitor taxe și plățirea unor prime speciale pentru trupe;
- *comes rei privatae* (comitele averii private): responsabil cu administrarea colosalei averi a împăratului, în special a marilor suprafețe de pământ arendat;
- *praepositus sacri cubiculi* (șambelan, căpetenia eunucilor): cel care de obicei controla accesul la împărat.

Reforma armatei

Așa cum am văzut, ierarhia comandanților militari era deosebită de cea a administrației civile, iar serviciul militar a devenit un fel de carieră de sine stătătoare. Pe deasupra, au avut loc schimbări în modul de organizare a armatei. Fostele trupe de graniță ale imperiului, staționate în tabere permanente de-a lungul frontierei, erau numite *limitanei*. Ele au devenit, în fond, o miliție locală, cu o instrucție slabă și fără prea mult spirit marțial, alcătuită din țărani dornici să-și apere propriul teritoriu, dar care nu erau neapărat nerăbdători să lupte departe de casă. *Limitanei* au continuat să existe, dar importanța lor s-a redus considerabil. Mult mai importante erau armatele mobile, *comitatenses*. Acestea erau staționate în interiorul imperiului în tabere foarte mari, însă nu erau cartiruite niciodată în tabere fixe

permanente; erau în permanență pregătite să pornească din loc în orice moment pentru a contracara amenințările la adresa imperiului. *Comitatenses* erau în primul rând trupe de infanterie, însă cavaleria, în special soldații cu armament greu, a căpătat din ce în ce mai multă însemnătate. În sfârșit, existau mai multe tipuri de gărzi imperiale: vechea gardă pretoriană a dăinuit până la desființarea ei de către Constantin. După aceea, pe împărat îl protejau *scholae* și alte unități de gărzi; acestea erau alcătuite din soldați selecționați, care impresionau prin aspectul fizic, și au început să joace o funcție ceremonială tot mai mare, cu toate că puteau acționa în continuare pentru a-l proteja (sau răsturna) pe împărat, iar împăratul putea duce gărzile direct pe câmpul de luptă pentru a participa la un război.

În fruntea ierarhiei militare, într-o poziție similară cu cea a prefectului pretoriului se găsea *magister militum* (sau *magistri militum*, din moment ce în mod obișnuit erau mai mulți), care acționa frecvent în calitate de comandant al armatei dacă împăratul nu încerca să îndeplinească el însuși această funcție. Imediat sub *magister militum* se aflau *comites* (*comes* la singular), iar sub *comes* veneau *duces* (*dux* la singular). Cu alte cuvinte, ierarhia comandanților militari o reflecta pe cea a administrației civile, deși în realitate este posibil ca aceasta din urmă să fi fost organizată după modelul structurii militare.

Structura comenzii militare (în ordine descrescătoare)

- Împăratul: comandant suprem
- *Magister militum* (la plural, *magistri militum*): comandant al operațiunilor terestre; de obicei erau mai mulți, corespunzând frecvent regiunii geografice conduse de un împărat
- *Comes* (*comites* sau *comites rei militaris*): literal „camarad, însoțitor”; comandanți ai unor zone mai întinse (de exemplu, Africa, părți din Galia)
- *Dux* (*duces*): „căpetenie, conducător”; comandanți militari locali

Măsuri economice

Una dintre îndatoririle principale ale administrației civile era pregătirea unui buget de stat și colectarea taxelor necesare pentru plata lui. Principala taxă era *annona*, un impozit funciar care, la vremea respectivă, se putea achita în multe feluri, adică plata se făcea în mod normal în grâu, ulei și alte alimente. Bunurile erau luate de stat și distribuite funcționarilor de stat și armatei. Plata în produse naturale era necesară din cauza prăbușirii aproape totale a economiei monetare în secolul al III-lea și a preocupării statului de a primi venituri care să nu se devalorizeze ca urmare a crizei economice.

Strângerea impozitului *annona* se baza pe un sistem numit *capitatio-iugatio*. Acest sistem impunea un recensământ periodic (*indictio*) în teritoriu, la început o dată la cinci ani, mai târziu o dată la 15 ani.

Prin *indictio*, parcela deținută de fiecare proprietar de pământ era evaluată atât din punctul de vedere al cantității, cât și al calității, pentru pământul de calitate mai bună fiind impuse sume mai mari decât pentru pământurile mai sărace. Mai mult, această evaluare se modifica pe considerentul cantității de mână de lucru disponibilă pentru lucrarea ogoarelor. Așadar un bărbat era socotit mai mult decât o femeie, o femeie mai mult decât un copil, deși toți erau înregistrați; obligația taxei era afectată apoi și de numărul și tipul de animale deținute: de tracțiune sau crescute pentru a fi mâncate. La finalul evaluării, contribuabilului i se stabilea o sumă de bază, însă aceasta nu reprezenta impozitul final, ci doar un coeficient ce urma să fie folosit pentru a calcula obligativitatea impozitului familiei respective. După ce se consulta cu împăratul și cu ceilalți membri ai curții, prefectul pretoriului determina suma veniturilor de care avea nevoie statul într-un anumit an. Această sumă totală era împărțită între proprietarii de pământ existenți, pe baza cifrelor obținute prin *indictio*. Datoria strănerii efective a impozitelor era delegată fiecărui guvernator provincial în parte, iar de la aceștia, fiecărui oraș în parte. Consiliile (*curiae*) fiecărui oraș aveau responsabilitatea colectivă a încasării taxelor; în cazul unui deficit, membrii consiliului, *curiales*, răspundeau personal de plata sumei datorate statului și nu încape îndoială că rezultatul era ruinaarea respectivilor funcționari locali. Totuși, sistemul era conceput astfel încât să fie corect față de proprietarii de pământ și să îi impoziteze nu în baza a ceea ce produceau în mod curent, ci în funcție de capacitatea lor potențială de producție. Prin urmare, proprietarii de pământ erau încurajați să producă bunuri în cantitate mai mare, având în vedere că taxa avea să rămână oricum aceeași și excedentul de produse aducea un profit imediat proprietarului.

În 301 d.Hr., Dioclețian a încercat să pună capăt inflației prin emiterea unui edict imperial detaliat, care fixa prețurile maxime pentru diferite bunuri și servicii. Copii ale acestui ordin, însoțite de listele cu prețuri maxime, au fost pregătite și trimise în cele mai mari orașe din tot imperiul. Tonul acestui așa-numit Edict al prețurilor era rigid și amenințător, un indiciu al gravității problemei și al atitudinii prin care spera Dioclețian să o soluționeze. Inițial, edictul a avut probabil efectul scontat, însă în cele din urmă a fost un eșec.

Concomitent, Dioclețian a încercat să reformeze și sistemul monetar imperial, care în ultimii 50 de ani își pierduse aproape complet valoarea. Valoarea monedelor, să ne amintim, se baza pe puritatea metalului folosit și pe greutatea fiecărei monede în parte. Dioclețian a emis o monedă bătută din aur de bună calitate și numită *aureus*; fiecare monedă cântărea 1/60 dintr-o livră romană¹. Spera să poată menține acest standard, în ciuda presiunilor inflaționiste și a cerințelor permanente cu care se confrunta statul. Totuși, încasările statului nu erau suficiente, iar încercarea a eșuat, deși a reprezentat un indiciu al faptului că Dioclețian era conștient de problemă. Mai târziu, succesorul său, Constantin, avea să încerce aplicarea unor măsuri asemănătoare, emițând o monedă de aur numită *solidus*; fiecare monedă cântărea 1/72 dintr-o livră². *Solidus* a rămas unitatea monetară curentă pe toată durata imperiului și în mare parte din lumea medievală, până la jumătatea secolului al XI-lea. Stabilitatea pe termen lung a monedei *solidus* este un semn că, în cele din urmă, aceste reforme economice și forța economiei

bizantine au fost încununate de succes.

Caseta 2.1. Tentativa lui Dioclețian de a controla prețurile

Împăratul Dioclețian a presupus că inflația tot mai puternică din ultima jumătate de secol era cauzată doar de lăcomia furnizorilor și a comercianților. Din acest motiv, în anul 301 a dat un edict (cunoscut îndeobște ca Edictul prețurilor emis de Dioclețian), publicat și în latină, și în greacă și expus în cele mai importante orașe ale imperiului. Inscripția era prefațată de o lungă condamnare a speculei, care pe atunci făcea ravagii, și furniza o listă de prețuri maxime pentru bunuri și servicii. Este remarcabil că un guvern din vremea aceea a socotit că poate controla prețurile în felul acesta și este limpede că încercarea a eșuat; însă documentul, alături de alte acte ajunse până la noi, ne furnizează date importante despre economia epocii respective.

Convertirea sumelor de bani din trecut în valori care să aibă sens astăzi este un procedeu dificil, dacă nu cumva imposibil, însă o listă a câtorva dintre prețurile maxime stabilite de Edictul lui Dioclețian ne oferă cel puțin o comparație pentru prețul articolelor. În edict, prețurile erau exprimate în *denarii communes*, care nu erau monede reale, ci un standard de calcul pe care guvernul îl folosea și care putea fi convertit în bani reali în funcție de ratele de schimb predominante într-un anumit moment. Mai jos se găsește un eșantion din lista de articole cuprinsă în Edictul prețurilor:

- plata pentru o zi a unui brutar: 50 *denarii* (d.c.)
- plata pentru o zi a unui muncitor la câmp: 25 *denarii*
- plata pentru o zi pentru un pictor: 150 *denarii*
- 1 livră italiană [aproximativ 325 grame] de carne de porc: 12 *denarii*
- 1 livră italiană de carne de vită: 8 *denarii*
- 1 *sextarius* italian [aproximativ 1/2 litru] de vin obișnuit: 8 *denarii*
- 1 *modius* de grâu [cca 8 litri]: 100 *denarii*
- 1 pereche de încălțări la modă: 150 *denarii*

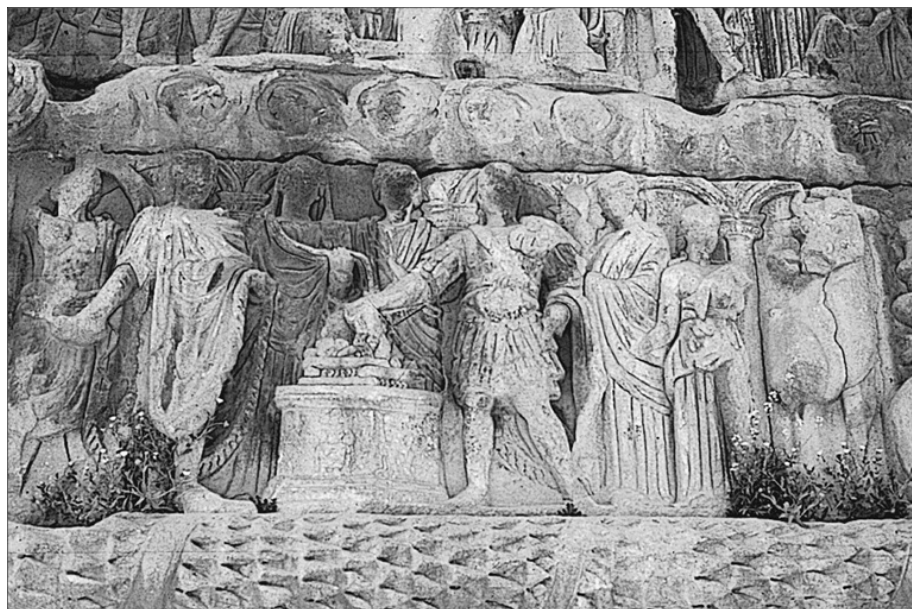
Pedeapsa pentru aplicarea unor prețuri mai mari era moartea, însă nu este greu să ne imaginăm impactul real al edictului. După cum a spus și istoricul Lactanțiu (un contemporan ostil lui Dioclețian), rezultatul edictului a fost acela că negustorilor le era frică să ofere bunuri de vânzare, deoarece costul acestora era mai mare decât puteau cere, iar consecința a fost că prețurile au crescut și mai mult decât înainte!

Religia și cultura

Dioclețian era soldat și vedea lucrurile ca un comandant militar. Așadar el a abordat reformarea într-o manieră logică și rațională; a emis ordine stricte și detaliate și se aștepta ca ele să fie respectate. Când a făcut numiri în funcție, el a preferat persoane provenite din armată și a neglijat aproape complet categoria senatorilor, căutând în locul lor *equites* și soldați.

În termeni culturali mai largi, epoca tetrarhiei a preferat o reprezentare simplă și directă: arhitectura, de exemplu, era impresionantă și greoaie, fără elaborări și decorații inutile. Sculptura este, probabil, cel mai limpede indiciu al spiritului perioadei: întru câtva abstractă și simplă, cu personaje înfățișate

cu un realism greoi, aproape exagerat – împărați care arătau toți la fel, cu gâturi groase, păr scurt și bărbi aspre. Reprezentarea tetrarhilor, un grup statuar în porfir, care se află acum în bazilica San Marco din Veneția (ilustrația 2.1), este probabil cel mai bun exemplu al acestui stil, așa cum sunt și multe monede și medalioane ale împăraților. Arcul lui Galerius din Tesalonic proslăvește și el puterea militară a împăraților, înfrângerea persanilor și armonia dintre zei și conducătorii Romei prin expresii artistice simple și precise (ilustrația 2.2).

Ilustrația 2.2. Arcul lui Galerius. Arcul de triumf al lui Galerius a fost ridicat în Tesalonic, unde Galerius își avea reședința oficială. Era menit să celebreze victoria obținută în 298 de împărat împotriva perșilor. Scena de aici îl înfățișează pe Galerius îmbrăcat în uniforma de general și aducând jertfe zeilor păgâni pentru a izbândi în război. Mâna lui este întinsă spre altar, în timp ce preoții și funcționarii de stat îi stau alături. Fotografie: Timothy E. Gregory

Așadar cele mai însemnate caracteristici ale epocii erau autoritarismul, uniformitatea, rigiditatea și evocările forței. Și toate acestea erau reacțiile evidente – și poate necesare – la declinul și instabilitatea care marcaseră perioada anterioară. Mai mult, probabil că ele explică cel mai bine reacția împăratului față de creștini și declanșarea așa-numitei mari persecuții, care avea să fie ultima tentativă a statului roman de a suprima creștinismul. În cea mai mare parte a domniei sale, Dioclețian i-a ignorat pe creștini, pe când partenerul său, Galerius, pare să le fi fost întotdeauna ostil. Poate influențat de Galerius și mai mult ca sigur iritat de refuzul creștinilor de a îndeplini ordinul privitor la aducerea de sacrificii în numele împăratului, Dioclețian a început în cele din urmă să-i persecute pe creștini în anul 302 (așa-numita mare persecuție). A poruncit ca membrii clerului să fie arestați și ca toate cărțile sfinte creștine să fie confiscate și distruse. A existat și o încercare de identificare personală a creștinilor, impunându-le tuturor cetățenilor din imperiu cerințele de a face sacrificii. Persecuția a fost violentă, dar scurtă și, înainte de abdicarea lui, în 305, Dioclețian și-a dat seama că programul lui era un eșec și a început să-i destindă condițiile. Cu toate acestea, marea persecuție a

zdruncinat din temelii Biserica creștină, în parte pentru că un număr semnificativ de creștini s-au supus ordinului imperial și și-au trădat credința. Pe de altă parte, rezistența neclintită a martirilor și moartea lor, uneori îngrozitoare, au stabilit un standard de conduită și opoziție față de autoritatea imperială, standard pe care Biserica avea să-l mențină și într-o nouă eră, în care creștinismul a devenit religia dominantă.

Caseta 2.2. Marea persecuție

Persecutarea Bisericii creștine, inițiată de Galerius și Dioclețian în 302 d.Hr., a avut un impact puternic asupra creștinismului bizantin de mai târziu. Această prigoană nu semăna cu niciuna dintre cele care loviseră Biserica anterior, în parte pentru că ea reprezenta o tentativă oficială și inițiată de guvern de a dezrădăcina religia creștină și în parte pentru că ea s-a tradus în suferința și moartea multor creștini, în special din rândul liderilor. Majoritatea studiilor despre persecuții s-au concentrat asupra motivelor din spatele fenomenului și asupra chestiunilor legale pe care se fonda el. Însă este cât se poate de limpede că persecuția a afectat deopotrivă și multe alte aspecte ale creștinismului de mai târziu.

Marea persecuție se îndrepta direct împotriva structurii organizatorice a Bisericii creștine, a episcopilor, a Scripturilor și chiar a edificiilor bisericilor. Cu toate că unii creștini și-au trădat credința în fața acțiunii guvernamentale, mulți alții s-au opus și au fost omorâți. Această situație i-a înzestrat pe creștini, atât în timpul persecuțiilor, cât și în veacurile de mai târziu, cu un set eroic de opoziții: persecutorii cei răi și cei care au cedat, pe de o parte, și acei sfinți care s-au împotrivit poruncilor împăratului, chiar cu prețul vieții, pe de altă parte.

Bineînțeles, relatări scrise ale unor martirii eroice erau deja cunoscute, începând cu cel al protomartirului Ștefan (*Fapte* 7.58) și cu faimoasa scrisoare a Bisericii din Smirna despre martiriul Sfântului Policarp (aproximativ 155 d.Hr.). Însă relatările despre marea persecuție făcute de Eusebiu de Cezareea și Lactanțiu erau scrise de martori oculari care descriau victimele ca „nenumărate”, deși nu furnizau totuși nici numele lor, nici împrejurările exacte ale morții lor (vezi Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească* 8,6: „cine ar putea număra de astă dată mulțimea martirilor din fiecare ținut...”³).

Începând cu domnia lui Constantin, bineînțeles, Biserica creștină s-a aflat într-o postură de putere și putea privi înapoi la marea persecuție ca la o vreme de mari încercări înainte de biruința hotărâtoare. Cei care se aflau în această etapă la conducerea Bisericii trăiseră persecuția și asta le-a influențat modul în care vedeau relația dintre Biserică și împărat la vremea respectivă. La scară mai largă, fenomenul și izvoarele asociate lui au încurajat dezvoltarea mitului hagiografic și „descoperirea” identităților și a rezistenței eroice opuse de martiri: Sfânta Pelagia din Tars (care a nesocotit avansurile erotice ale fiului lui Dioclețian), cei 10.000 de martiri din Nicomedia, Sfântul Dumitru (despre care se presupune că ar fi fost executat de Maximian), Sfântul Gheorghe (executat sub Dioclețian) și mulți alții. Acești martiri au slujit mai târziu ca modele de viață creștină în general și de asceză în special. De aceea Biserica bizantină a privit mereu la o „vârstă eroică”, situată frecvent în timpul domniei lui Dioclețian, când valorile renunțării la lume erau rostite limpede și răspicat. Pe deasupra, refuzul martirilor de a-și compromite credința, chiar și în fața ademenirilor și a amenințărilor – de fapt, năzuința lor după martiriu menționată frecvent –, a devenit o inspirație pentru bizantinii de mai târziu, care simțeau că trebuie să se împotrivescă căilor greșite ale unor împărați, pe temeiuri fie doctrinare, fie morale. Cu siguranță aceasta este una dintre explicațiile aparentului paradox, anume acela că, deși statul bizantin era o autocrație creștină, împăratului i se opuneau adesea persoane care erau gata să-l sfideze fățiș în chestiuni religioase.

Lecturi suplimentare

S.J.J. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government, AD 284-*

R. MacMullen, *Roman Government's Response to Crisis, A.D. 235-337*, New Haven, CT, 1976.

S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, Londra, 1985.

SURSE PRIMARE TRADUSE

Ca și jumătatea de secol anterioară, pentru perioada importantă a domniei lui Dioclețian avem doar câteva (și foarte problematice) surse. O importanță tot mai mare prezintă, bineînțeles, relatările scrise de autori creștini, deși aceștia au, firește, propria perspectivă și pun pe tapet propriile probleme.

Epitome de Caesaribus, o scriere anonimă din secolul al IV-lea. T. Banchich (trad.), *College Translated Texts*, nr. 1, Buffalo: Canisius College Classics Department, 2000. Disponibilă la adresa de internet www.roman-emperors.org/epitome.htm. [Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitama despre împărați*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012 – n. tr.]

Eusebiu, *Istoria bisericească*, cea mai timpurie istorie a Bisericii creștine, scrisă în timpul domniei lui Constantin, cu multe informații importante despre perioada precedentă și cu perspective semnificative asupra organizării ecleziale și a relațiilor dintre Biserică și statul roman. K. Lake (trad.), *The Ecclesiastical History*, 2 vol., Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1959. Este disponibilă și în alte traduceri și la multe adrese online. [Eusebiu de Cezareea, *Scrieri. Partea întâia*, trad. T. Bodogoe, IBMOBR, București, 1987 – n. tr.]

Eutropius, *Breviarium*, compilație din secolul al IV-lea bazată pe opere care nu au ajuns până la noi. H. Bird (trad.), *The breviarum ab urbe condita of Eutropius*, *Translated Texts for Historians* 14, Liverpool, 1993. [Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, Istros, Brăila, 1997 – n. tr.]

Lactanțiu, *De mortibus persecutorum (Despre moartea persecutorilor)*, o relatare extrem de părtinitoare procreștină despre împărații care i-au persecutat pe creștini, însă totodată o sursă importantă pentru întreaga perioadă și o lucrare care a influențat în mare măsură perspectivele ulterioare asupra persecuțiilor. William Fletcher (trad.), *Ante-Nicene Fathers*, vol. 7, A. Roberts, J. Donaldson și A. Cleveland Coxe (coord.), Buffalo, NY, 1885-96. Disponibil la adresa de internet www.newadvent.org/fathers/0705.htm sau www.acs.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/lactant/lactperf.html. [Lactanțiu, *Despre moartea persecutorilor*, Polirom, Iași, 2011 – n. tr.]

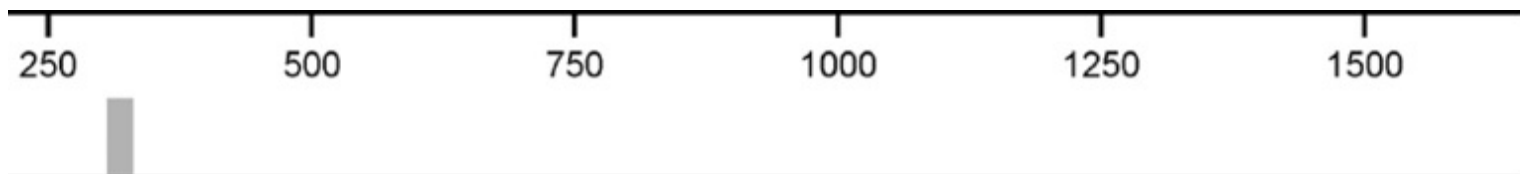
1. 5,46 g (n. tr.).

2. 4,55 g (n. tr.).

- [3.](#) Eusebiu de Cezareea, *Scrieri. Partea întâia*, traducere în limba română de T. Bodogae, IBMBOR, București, 1987, p. 320 (n. tr.).

Capitolul 3

Epoca lui Constantin cel Mare

- 306** Constantin devine împărat
- 312** Bătălia de la podul Milvius
- 325** Conciliul de la Niceea
- 330** Întemeierea Constantinopolului

Epoca lui Constantin cel Mare poate fi considerată, nu fără motiv, punctul de graniță dintre vechiul Imperiu Roman și noul Imperiu Bizantin. Într-o anumită măsură, această divizare este artificială și depinde de nevoia istoricilor de a segmenta trecutul în faze inteligibile: multe elemente din civilizația antică au supraviețuit veacuri de-a rândul în perioada bizantină și, în realitate, mulți istorici consideră Bizanțul o formă de supraviețuire a lumii antice. Într-adevăr – așa cum am văzut –, bizantinii înșiși recunoșteau legătura pe care o aveau cu Imperiul Roman și, cât a durat Imperiul Bizantin (ba chiar și după căderea lui!), ei au continuat să își spună „romani”.

Cu toate acestea, este evident că la începutul secolului al IV-lea s-au manifestat multe fenomene noi, care aveau să devină caracteristice pentru Imperiul Bizantin, iar rezultatul acestor transformări a fost o societate semnificativ diferită de cea dinainte. Cea mai însemnată dintre aceste schimbări a fost transformarea creștinismului în religie favorizată (și apoi oficială) de stat și înființarea Constantinopolului ca nou centru urban al imperiului, pe malurile Bosforului, punct echidistant față de toate frontierele imperiului. Perioada a fost marcată și de numeroase alte schimbări, unele în relație cu aceste două evenimente principale, altele independent de ele, multe fiind înrădăcinate adânc în criza din secolul al III-lea. Aceste schimbări nu s-au petrecut într-un singur moment și multe dintre ele au avut nevoie de ani sau chiar secole pentru a se definitiva, acesta fiind unul dintre motivele care i-au determinat pe istorici să considere perioada bizantină sau cel puțin primii ei ani o perioadă de transformare, o punte între lumea antică și cea medievală ori chiar între lumea antică și cea modernă.

Ascensiunea lui Constantin

În 305 d.Hr., structura colegiului imperial era următoarea:

	<i>Răsărit</i>	<i>Apus</i>
<i>august</i>	Dioclețian	Maximian
<i>cezar</i>	Galerius	Constantius Chlorus

La 1 mai 305, Dioclețian a abdicat oficial la Nicomedia, în prezența soldaților săi, după o domnie de peste 20 de ani care clădise statul roman pe o nouă temelie. Dioclețian a exercitat presiuni asupra lui Maximian să abdice în același timp, deși e limpede că acesta din urmă nu era cu adevărat pregătit să facă asta.

Prin aranjamentele asupra cărora se căzuse deja de acord, Galerius și Constantius Chlorus au devenit *auguști*. Firește, aceste schimbări au impus desemnarea unor noi cezari. Și Constantius, și Maximian aveau fii capabili (Constantin și, respectiv, Maxențiu), care erau nerăbdători să facă parte din colegiul imperial. Cu toate acestea, Galerius îi detesta pe Maximian și pe fiul său, în timp ce Dioclețian avusese întotdeauna reticențe față de Constantin și s-a opus cu tărie desemnării fiilor ca succesori ai taților, pentru că acest lucru ar fi introdus în sistem principiul succesiunii ereditare. Drept urmare, Maximinus Daia, nepotul lui Galerius, a devenit cezar în Răsărit, iar Flavius Valerius Severus a devenit cezar în Apus – pe când bătrânii *auguști* s-au retras de pe scena publică, Dioclețian în grandiosul său palat din Split, pe coasta dalmată.

Structura oficială din 305 până în 308 a fost deci următoarea:

	<i>Răsărit</i>	<i>Apus</i>
<i>august</i>	Galerius	Constantius Chlorus
<i>cezar</i>	Maximinus Daia	Severus

În acest sistem, personajul principal era clar Galerius, în parte pentru că atât Maximinus Daia, cât și Severus fuseseră numiți de el și niciunul dintre ei nu era suficient de puternic pentru a acționa împotriva lui. Constantin, fiul lui Constantius, era practic ostatic la curtea lui Galerius, pentru a asigura cooperarea lui Constantius în noua structură.

Una dintre primele acțiuni ale lui Constantius Chlorus a fost întreprinderea unei expediții militare în Britania. În 306, picții, o populație originară din Scoția actuală, invadaseră partea romană a Britaniei, iar Constantius dorea să îi împingă înapoi. I-a cerut permisiunea lui Galerius să fie însoțit de Constantin în această campanie, iar Galerius a încuviințat, deși probabil că mai apoi s-a răzgândit și a încercat să-l

aducă pe Constantin înapoi.

Constantius și fiul său au ajuns în Britania, însă Constantius a murit pe neașteptate la York pe 25 iulie 306, aruncând noua structură a tetrarhiei într-o stare de haos total. Pe tot parcursul istoriei Imperiului Roman, trupele militare erau de obicei loiale fiilor comandanților lor, iar soldații lui Constantius nu au făcut excepție. Imediat după ce a murit augustul, trupele l-au proclamat împărat pe Constantin. Constantin i-a scris lui Galerius, cerându-i să ratifice situația (adică să-l recunoască pe Constantin ca *august*), după care s-a dus în sudul Galiei să aștepte un răspuns din partea împăratului cu titlu deplin. Galerius a fost de acord, cu condiția unui compromis: Constantin urma să fie recunoscut ca cezar, în timp ce Severus urma să fie *august*. Constantin a consimțit și, pentru moment, sistemul lui Dioclețian a rămas intact.

Între timp, garda pretoriană din Roma era totuși nemulțumită fiindcă își pierduse puterea și statutul, la fel ca și populația din Roma, care acum era obligată să plătească taxe. De aceea s-au unit și l-au proclamat cezar pe Maxențiu, fiul lui Maximian. Maxențiu i-a cerut tatălui său să revină în viața publică, iar Maximian a făcut asta, reluându-și titlul de *august*. Galerius i-a poruncit lui Severus să-l atace pe Maxențiu, însă trupele acestuia s-au răzvrătit și el a fugit la Ravenna, unde a fost ucis în 307.

Toate părțile au căzut de acord că numai prestigiul lui Dioclețian ar fi putut salva situația și în 308 Galerius a organizat la Carnuntum o întrunire la care au participat și Dioclețian și Maximian. Galerius și-a asigurat sprijinul foștilor împărați cu titlu deplin pentru a-l desemna *august* pe vechiul său coleg Licinius. Licinius se distinsese în calitate de comandant în campania întreprinsă de Galerius în Persia și era așadar un general cu experiență. Lui Constantin și lui Maximinus Daia li s-a cerut să accepte rangul de cezari. Din 308 până în 310, situația a fost așadar următoarea:

	<i>Răsărit</i>	<i>Apus</i>
<i>august</i>	Galerius	Licinius
<i>cezar</i>	Maximinus Daia	Constantin

Prin urmare, întrunirea a fost îndreptată în primul rând împotriva lui Maxențiu și a servit la izolarea lui de împărații „legitimi”. Cu toate acestea, Maxențiu și-a menținut controlul efectiv asupra Romei. Între timp, Constantin a divorțat de prima lui soție (Minervina), mama fiului său Crispus, și s-a căsătorit cu Fausta, fiica lui Maximian (și deci sora lui Maxențiu). Totuși, în 310 Constantin a renunțat la adeziunea lui la Dinastia Herculiană în momentul în care Maximian a încercat să organizeze o lovitură de stat împotriva lui, în urma căreia conspiratorul a și fost ucis. Apoi Constantin a declarat că el descindea din Claudius Gothicus și, prin urmare, era membru al vechii familii romane imperiale a Flavienilor. Concomitent, se pare că el și-a ales ca divinitate protectoare *Sol Invictus* (Soarele Neînvins), prin acest gest eliberându-se de patronajul religios al ambelor „familii” domnitoare ale tetrarhiei, dar creând totodată o legătură cu unul dintre zeii preferați de mai mulți împărați militari din

secolul al III-lea. Mai mult, din câte se pare, zeul-soare era popular în Galia, baza actuală a puterii lui Constantin. Pe parcursul acestei perioade, Constantin a încercat să-și consolideze sprijinul în regiune, poate fiindcă plănuia o eventuală tentativă de a prelua controlul întregului imperiu.

Între timp, în 311, Galerius, aflat la sfârșitul vieții, a proclamat sfârșitul persecuției împotriva creștinilor și tolerarea tuturor religiilor de pe teritoriul imperiului. După moartea sa, cooperarea între membrii tetrarhiei a dispărut complet: Maximinus Daia a încercat să cucerească ținuturi care aparțineau lui Galerius, însă a fost înfruntat de Licinius. În această situație, Maximinus Daia a încercat să se alieze cu Maxențiu, în timp ce Licinius și Constantin s-au plasat în opoziție.

Bătălia de la podul Milvius (312)

Prin urmare, situația în Apus s-a redus la lupta dintre Constantin și Maxențiu. Acesta din urmă deținea controlul asupra Romei, care fusese fortificată puternic încă din anii 270, și avea și o armată mai puternică. În primăvara anului 312, Constantin a traversat Alpii și a invadat Italia, aducând cu el o forță de aproximativ 40.000 de soldați. Maxențiu a rămas în Roma, dar a trimis împotriva lui Constantin un detașament mare de cavalerie. Corpul de armată a fost învins în apropiere de Torino și toate orașele din nordul Italiei și-au deschis porțile înaintea lui Constantin. În vreme ce Constantin înainta spre sud, Maxențiu își pregătea defensiva în oraș, distrugând vechiul pod Milvius (care era construit peste Tibru, pe Via Flaminia); în locul lui, Maxențiu a construit un pod îngust de pontoane, alcătuit din două secțiuni unite de un lanț. În acest timp, Constantin își stabilise tabăra chiar în nordul orașului. Se pare că fie în acel punct, fie mai devreme pe drum, Constantin a trăit un eveniment extraordinar, care avea să aibă efecte pe termen lung asupra istoriei lumii. Lactanțiu și Eusebiu ne înfățișează povestiri diferite în legătură cu ceea ce s-a întâmplat de fapt și probabil că în această privință nu vom cunoaște niciodată adevărul: potrivit tradiției ulterioare, redată în *Viața lui Constantin* scrisă de Eusebiu, împăratul a văzut o cruce de lumină pe cer și cuvintele „întru aceasta vei învinge” scrise sub ea. Indiferent de cum a înțeles el viziunea, de atunci înainte Constantin a folosit crucea (sau o variantă a ei) ca simbol pentru armatele sale.

Pe când Constantin se apropia de oraș, Maxențiu a comis o greșeală fatală. În loc să rămână la adăpostul oferit de zidurile Romei, a hotărât să își scoată trupele în afara orașului, pentru a-l înfrunta pe Constantin. S-ar putea ca în luarea deciziei să fi fost influențat de anumite semne prevestitoare religioase sau de pericolul unei revolte populare. Indiferent de motiv, a traversat fluviul Tibru pe podul Milvius, plasându-și astfel armata într-o poziție imposibil de apărut, cu munții la stânga, râul în dreapta și forțele lui Constantin drept în față (vezi harta 9.1). În această situație, Constantin a atacat și a obținut

o victorie zdrobitoare. Trupele lui Maxențiu au fost împinse înapoi spre îngustul pod și mulți soldați – inclusiv Maxențiu – au fost uciși. În ziua următoare, Constantin a intrat victorios în oraș, unde a fost aclamat ca eliberator de Senat și poporul Romei.

„Convertirea” lui Constantin

Este pur și simplu imposibil să stabilim când și cum s-a convertit Constantin la creștinism. Adevărata problemă ține de definire: ce înseamnă să fii creștin și ce se înțelege prin convertire. Este clar că nu ar trebui să presupunem că împăratul Constantin ar fi trăit vreodată genul de experiență personală și schimbare profundă de atitudine pe care le înțelegem prin convertire în contextul creștin de astăzi. Iar Constantin a devenit un personaj atât de însemnat pentru creștinismul de mai târziu – fiind cel dintâi împărat creștin –, încât din multe puncte de vedere este mai mult o figură mitică decât istorică. Unii dintre sfetnicii creștini ai lui Constantin, ca Osius de Córdoba, au jucat cu siguranță un rol important, explicându-i lui Constantin că, de fapt, câștigase victoria împotriva lui Maxențiu prin puterea lui Hristos și că miracolul crucii de pe cer era un semn pe care i-l trimisese Dumnezeu. Cu siguranță îi vor fi pus în vedere împăratului și că din aderarea sa la creștinism derivau o serie de îndatoriri precise.

Nu poate fi contestat faptul că, începând din 312, Constantin a favorizat Biserica creștină și că i-a oferit averi considerabile. Este limpede că s-a implicat profund în controversele religioase ale epocii (vezi mai jos) și i-a privilegiat pe creștini în serviciul statului. În ierarhia statală, Constantin a continuat să îndeplinească funcția de *pontifex maximus* (preotul suprem al religiei de stat) și pe monedele lui au apărut mai departe simboluri păgâne, cel puțin până în 323. În cele din urmă, Constantin s-a botezat, însă doar în anul 337, pe patul de moarte. Pe de altă parte, aceasta nu era o situație neobișnuită, căci mulți indivizi foarte devotați creștinismului își amânau botezul până înaintea morții. În ultimă instanță, este foarte greu să evaluăm ce sentimente și atitudini avea Constantin față de religie. La urma urmelor, nu era nici un cărturar, nici o persoană deosebit de evlavioasă, ci își trăise toată viața ca soldat. Pare neverosimil ca el să fi văzut în creștinism o religie care să îi fi oferit ceva dintr-o perspectivă strict politică și probabil că nu a înțeles, cel puțin la început, aspectele spirituale ale creștinismului. Astăzi avem probleme importante în încercarea de a-l înțelege pe Constantin, deoarece în general presupunem că în vremea acestuia oamenii acționau din motive „spirituale” situate esențialmente în afara experienței individuale, cel puțin cei care nu au crescut în tradiția iudaică sau creștină. Pe de altă parte, Constantin trebuie să fi fost impresionat de puterea vădită a Dumnezeului creștin, așa cum se arătase în bătălia de la podul Milvius și după ea.

Lactanțiu, care scria cam la un an după bătălie, era conștient că un eveniment religios fusese asociat

cu momentul respectiv, însă relatarea lui este imprecisă și neclară. Cam în același timp, Senatul roman, mânat de dorința de a intra în grațiile noului conducător al Romei și de a se revanșa pentru sprijinul acordat lui Maxențiu, a ridicat un arc de triumf care stă și astăzi în picioare între for și Colosseum. Inscripția – iar senatorii știau că va fi acceptată de Constantin – spune că victoria împăratului s-a datorat „măreției minții sale” și „inspirației divinității”. Folosirea singularului și lipsa referințelor la zeii tradiționali din panteonul roman sugerează mișcarea lui Constantin spre creștinism, deși inscripția nu prezintă, evident, detaliile ce aveau să caracterizeze mitul crucii miraculoase care, din câte se pare, circula încă de dinaintea morții lui Constantin.

După înfrângerea lui Maxențiu, Constantin s-a întâlnit cu Licinius în 313 la Milano, unde Licinius s-a căsătorit cu Constanția, sora vitregă a lui Constantin. Atunci, cei doi împărați au publicat o serie de documente care, după toate aparențele, includeau și un edict emis mai înainte de Galerius și care punea capăt persecuției creștinilor. Acest așa-numit „Edict din Milano” garanta tuturor toleranța religioasă, făgăduia libertate de acțiune Bisericii creștine și îi oferea protecție în baza dreptului roman.

După întâlnirea de la Milano, Constantin a mărșăluit spre Galia ca să se ocupe de o incursiune a francilor, oportunitate folosită de Maximinus Daia pentru a intra în teritoriul lui Licinius din Tracia. Licinius l-a înfrânt pe Maximinus într-o bătălie de lângă Adrianopol, la scurtă vreme Maximinus murind în Asia Mică.

Imperiul împărțit între Constantin și Licinius (314-324)

Din acest moment, imperiul a fost împărțit în Răsărit și Apus. De la bun început s-au făcut simțite unele tensiuni, iar războiul a izbucnit în 316, însă nu a dus decât la un compromis prin care Licinius a fost de acord să-i lase întreg Apusul (cu excepția Traciei) lui Constantin. Situația a continuat să se deterioreze, fiind înrăutățită și de hotărârea lui Licinius de a reiniția persecuția creștinilor. Constantin își manifesta din ce în ce mai deschis susținerea față de creștinism și din acest motiv este posibil ca Licinius să fi simțit că Biserica de pe propriul teritoriu constituia o forță loială lui Constantin. Persecuția declanșată de Licinius i-a oferit lui Constantin pretextul care îi trebuia pentru a porni războiul. Pe deasupra, când goții invadaseră Moesia și Tracia în 323, Constantin i-a respins, trecând deliberat în teritoriul lui Licinius. A urmat un război scurt, încheiat cu înfrângerea lui Licinius în 324. Ca urmare a intervenției făcute de Constanția, lui Licinius i s-a cruțat inițial viața, însă șase luni mai târziu a fost asasinat. Constantin era conducătorul unui imperiu unificat.

Constantin cel Mare – unicul împărat

După anul 324, Constantin a continuat și modificat reformele inițiate de Dioclețian și a perfecționat sistemul de guvernare care avea să domine Bizanțul în secolele viitoare. În acest timp, alianța sa cu Biserica creștină a dobândit din ce în ce mai multă importanță și a avut repercusiuni semnificative asupra ansamblului statului și societății. Constantin a descoperit foarte curând că beneficiile pe care le avea de câștigat de pe urma sprijinului acordat creștinismului presupuneau și asumarea unor responsabilități cât se poate de reale.

Ereziile

Unul dintre cele mai importante fenomene din această perioadă este reprezentat de ceea ce numim „erezie”. Acest termen induce întrucâtva în eroare, deoarece implică o judecată referitoare la cine „greșește” (ereticii) și cine „are dreptate” (ortodocșii) într-o dispută religioasă. De obicei, cuvântul este folosit pentru a indica o doctrină sau un grup care adoptă credințe religioase „incorecte”. Desigur, semnificația acestui lucru este, într-o anumită măsură, o chestiune de opinie sau de definiție: orice grup care intră în contradicție cu Biserica „ortodoxă” este „eretic”, însă ereziile au apărut aproape întotdeauna în situații în care nu se luase încă nicio poziție oficială; de aceea, în termeni practici, „erezia” se referea la poziția condamnată în cele din urmă de Biserica oficială sau ortodoxă, adesea după multe dezbateri și dezacorduri. Conceptul de erezie nu poate fi înțeles decât într-o tradiție religioasă exclusivistă, unde există premisa că un set de credințe este corect și toate celelalte sunt greșite (de aceea, ideea de erezie nu își putea face apariția mai devreme în contextul roman). În plus, trebuie să înțelegem că, în creștinismul vremii (și, de altfel, în multe alte perioade), mântuirea nu era considerată o chestiune legată de acceptarea planului lui Dumnezeu pentru omenire sau de trăirea unei vieți virtuoză și evitarea păcatului; se poate spune mai degrabă că mântuirea era posibilă doar pentru cei care acceptau învățăturile „corecte” ale creștinismului, oricum ar fi fost definite acestea în ultimă instanță.

Sensul literal al cuvântului „erezie” este „alegere” (ceea ce am putea numi și „libertate de gândire”) și acesta este un aspect pe care creștinismul de atunci nu-l putea tolera, întrucât părea să îi încurajeze pe oameni să facă o alegere care le putea împiedica mântuirea. Acest concept capătă și mai multă importanță datorită credinței că toți creștinii – și liderii creștinilor în special – erau obligați nu numai să adopte ei înșiși credințele religioase corecte, ci și să se asigure că și alții le adoptau (la urma urmelor, ereticii urmau să fie osândiți în iad). Și, bineînțeles, în calitatea lui de împărat creștin, Constantin credea (sau cel puțin sfătuitoarii lui creștini îi spuneau) că el primise de la Dumnezeu responsabilitatea specială de a feri Biserica de erezie (ca de orice alt rău, de altfel) și că succesele lui politice și militare depindeau direct de abilitatea lui de a menține unitatea și credința corectă în Biserică.

Ereziile constituiseră o problemă în creștinism de la bun început, fiind clar că adeseori oamenii înțelegeau în moduri diferite ideile fundamentale ale creștinismului. Cu toate acestea, începând din vremea lui Constantin problema ereziei a căpătat o însemnătate nouă, în parte fiindcă statul s-a implicat profund în chestiunile religioase. Mai mult, pe măsură ce creștinismul a început să accepte tradițiile și terminologia culturii clasice, teologia creștină a început să fie exprimată în termeni proveniți din școlile filosofiei „păgâne” (adică precreștine). Acest lucru însemna că ea urma să aibă nenumărate ramificații, din moment ce ideile creștine urmau să folosească și deci să păstreze tradițiile gândirii clasice și că discuțiile despre adevărul creștin aveau să fie inserate în cadrul străvechi al lumii greco-romane. În același timp, disputele teoretice dintre diversele școli de filosofie clasică aveau să caracterizeze dezbaterile dintre teologii creștini, fapt care a ridicat nivelul conținutului intelectual al dezbaterii, înăsprind totodată certurile dintre diferitele tabere, pentru că fiecare dintre acestea a intrat în controverse cu prejudecăți intelectuale semnificative și cu abordări diferite în ce privește definirea adevărului. Pe deasupra, aceste chestiuni nu erau simple dispute academice sau teologice, deoarece ele implicau întrebări privitoare la mântuirea personală și, deși credincioșii obișnuiți nu au putut înțelege probabil subtilele diferențe dintre feluritele poziții teologice, ei au înțeles clar că însăși mântuirea lor depindea nu numai de acceptarea poziției „corecte”, ci și de triumful respectivei poziții la nivelul întregii societăți. Din aceste motive, dezbaterea teologică, încercarea de a determina „adevărul” teologic și dezbinările semnificative dintre liderii Bisericii și adepții lor au constituit caracteristici importante ale epocii. Dacă împăratul Constantin sperase că religia creștină avea să aducă unitate în Imperiul Roman, atunci el a fost grozav de dezamăgit.

Donatismul

Aproape imediat după bătălia de la podul Milvius, Constantin s-a lovit de controversa religioasă privitoare la donatism, care dezbinase puternic Biserica africană. Donatismul a apărut în perioada imediat următoare persecuțiilor sub Dioclețian, când mulți creștini cedaseră în fața prigonitorilor și fie își tăgăduiseră credința, fie predaseră cărțile sacre funcționarilor de stat. Când acești *traditores* (cei care picaseră testul credinței) au căutat să obțină iertare și reintegrarea în Biserică, unii episcopi au fost dispuși să îi ierte, dar alții au menținut un standard mai strict și au refuzat să o facă, spunând că păcatul lor grav nu putea fi iertat. Liderul celui din urmă curent era un preot din Cartagina, pe nume Donatus, care a condamnat practica reprimirii acestor *traditores* în rândul clerului pentru a-și relua îndatoririle. Într-un anumit sens, donatiștii – așa cum au ajuns să fie numiți – aveau o viziune diferită de cea a ortodocșilor asupra naturii Bisericii. Donatiștii gândeau că Biserica trebuia să fie alcătuită doar din „sfinți” care duceau o viață sfântă; ortodocșii, de cealaltă parte, considerau că Biserica avea puterea de a ierta toate păcatele și că cei care păcătuiseră ar trebui iertați dacă se căiau pentru greșelile

lor.

În Africa, cearta s-a iscat atunci când donatiștii s-au împotrivit lui Cecilian, episcopul Cartaginei, care era dispus să îi ierte pe *traditores* și chiar să îi primească înapoi în sânul clerului. Episcopul Romei (papa) îl susținuse pe Cecilian, însă donatiștii i-au refuzat decizia și l-au ales pe Donatus ca episcop al Cartaginei. De aceea, donatismul poate fi considerat mai mult o schismă (o ruptură administrativă în cadrul Bisericii) și mai puțin o erezie, pentru că privea în primul rând chestiuni disciplinare și organizatorice din interiorul Bisericii. Totuși, negarea faptului că Biserica avea puterea de a ierta anumite păcate și afirmația că sacramentele celebrate de preoți păcătoși erau invalide aveau consecințe teologice importante. Istoricii s-au mirat multă vreme de forța donatismului în nordul Africii (practic, curentul nu a avut susținători în altă parte) și de răspândirea lui în zonele rurale africane. Istoricul W.H.C. Frend a susținut că donatismul era, în fond, o mișcare socială sau chiar culturală, un mijloc prin care populația „nativă” (preromană) din nordul Africii își putea exprima opoziția față de Roma și față de romanizarea forțată (vezi lecturile suplimentare de la sfârșitul capitoului). Majoritatea specialiștilor de astăzi nu sunt de acord cu această opinie și consideră donatismul o mișcare pur religioasă.

Constantin a trebuit să se implice în controversa donatistă în 313, când a încercat să înapoieze proprietatea Bisericii africane stăpânilor ei de drept: care dintre cei doi episcopi era reprezentantul legitim al Bisericii? La început, Constantin le-a cerut pur și simplu celor două părți să își rezolve neînțelegerile și să trăiască în pace – însă firește că tactica nu a dat roade. Ulterior a convocat două concilii ecleziale, în 313 și 314, ale căror rezultate au fost împotriva donatiștilor. Atunci donatiștii au făcut apel direct la împărat, care în cele din urmă a hotărât și el că „ortodocșii” aveau dreptate. Când au refuzat să se supună, Constantin a poruncit armatei să îi supună pe donatiști cu forța – prima persecuție oficială desfășurată în favoarea creștinismului. Donatiștii au îndurat martiriul cu aceeași ardoare ca primii creștini și în cele din urmă Constantin a renunțat. Așadar donatismul a rămas în continuare o mișcare puternică, Biserica era oficial despărțită și prima experiență a lui Constantin cu erezia nu a fost deloc una pozitivă.

Arianismul

Între timp, în Alexandria un alt tip de erezie atrăgea și mai multă atenție. Alexandria era centrul intelectual al Mediteranei orientale, dacă nu cumva al întregului imperiu, iar creștinii din oraș erau renumiți pentru dezbaterile înflăcărâte în legătură cu natura religiei lor. Aici existau deja tradiții intelectuale creștine puternice, bazate în principal pe sistemele de gândire ale școlilor filosofice din Antichitate. Viziunea dominantă în Alexandria era cea concepută de Origen și se întemeia în mare măsură pe ideile neoplatonismului. Între principalele aspecte ale acestei doctrine se numărau lectura

alegorică și spirituală (adică nu neapărat literală) a Scripturilor și accentul pus pe puterea absolută și pe natura complet diferită a lui Dumnezeu.

Arius, preot din Alexandria, nu era de acord cu multe dintre învățăturile acestei tradiții și își dorea să scoată în evidență natura umană a lui Hristos, diferită de divinitatea lui Dumnezeu-Tatăl. Așadar controversa iscată era în strânsă legătură cu natura Treimii, mai ales cu relațiile dintre membrii Treimii (Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt). Arius credea că Hristos (Fiul) nu era pe deplin Dumnezeu la fel ca Tatăl și că fusese făcut sau creat în timp de către Tatăl. Această doctrină a fost condamnată de Alexandru, episcopul Alexandriei, și așa a luat naștere o controversă de amploare. Ea a atras atenția lui Licinius, pe atunci conducător al Imperiului de Răsărit, care în 320 a folosit disputa ca pretext pentru a relansa persecuția împotriva creștinilor.

După ce l-a înfrânt pe Licinius în 324, Constantin a trebuit să se confrunte cu problema arianismului. Constantin pare să fi crezut, ca și în cazul controverselor donatiste, că o soluție putea fi găsită pur și simplu dacă ambele tabere ar fi căutat un teren comun, astfel încât a trimis scrisori care făceau apel la compromis și armonie. Când strategia a eșuat, Constantin a hotărât să convoace un conciliu al tuturor episcopilor din imperiu pentru a hotărî în această chestiune. În limbajul bizantin, imperiul era văzut în mod obișnuit ca *oikoumene* („universul” sau ceea ce se putea numi „lumea civilizată”); de aceea acest gen de concilii au fost numite „la scara imperiului” sau „ecumenice”. Practica discutării chestiunilor dificile în cadrul unor concilii eclesiastice avea deja o istorie lungă (s-ar putea susține că ea începe în vremea Noului Testament), însă conciliile fuseseră întotdeauna locale. Probabil Constantin înțelegea conciliul ca pe ceva asemănător cu Senatul roman, un forum de discuții între lideri pe care împăratul îi putea domina prin afișarea propriei autorități. Din acest punct de vedere, este evident că el nu a înțeles profunzimea sentimentelor legate de problemele doctrinare și importanța acordată acestora și de liderii Bisericii, și de mireni.

Primul conciliu ecumenic a început la Niceea (în Bitinia) pe 20 mai 325. Împăratul a ținut personal ceremonia de deschidere și a ținut un discurs în care își afirma propria credință și îi ruga stăruitor pe Părinți să refacă unitatea Bisericii. Dedesubturile politice din cadrul conciliului erau complicate și nu a fost posibilă atingerea unui compromis. Dintr-un motiv sau altul, oponenții lui Arius au hotărât că lucrul cel mai important era condamnarea lui și au căutat o declarație care să separe clar cele două tabere. În cele din urmă a fost elaborat un crez (cunoscut drept Crezul niceean), pe care arienii nu l-au acceptat. El declară că Hristos (Fiul) a fost „născut, iar nu făcut, deoființă [*homoousios*] cu Tatăl”. Asta însemna că se afirma despre Tatăl și Fiul că sunt egali în dumnezeire și că amândoi existau (împreună cu Duhul Sfânt) din veșnicie. Conciliul de la Niceea a definit și alte chestiuni, cum ar fi data Paștelui (așa cum este stabilită și astăzi – prima duminică după prima lună plină de după echinocțiul de primăvară) și 20 de canoane („reguli”) pentru ocârmuirea Bisericii.

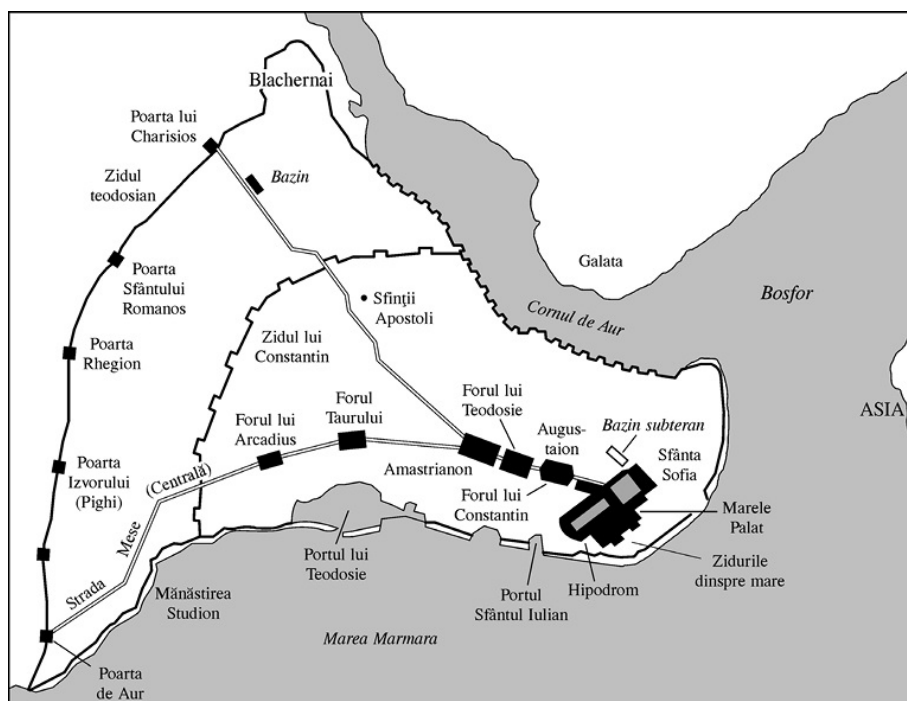
Totuși, conciliul a avut consecințe negative, pentru că arienii nu au renunțat și nu au acceptat pur și simplu decizia ortodocșilor. Dimpotrivă, au susținut în continuare că ei aveau dreptate și că ortodocșii

erau eretici. Impasul era îngrijorător pentru Constantin, pentru că el sperase că un conciliu avea să refacă unitatea și credea că Dumnezeu îi încredințase sarcina de a proteja unitatea Bisericii și de a se asigura că ereticii erau convertiți de la credințele lor false. Disputa nestinsă a ridicat și întrebarea tulburătoare despre cum putea Dumnezeu, în ultimă instanță, să îngăduie ereziei să existe și chiar să prospere: dacă arienii greșeau, de ce nu îi nimicea Dumnezeu? Viitorii împărați și chiar Constantin însuși și-au pus această întrebare fără să poată găsi un răspuns mulțumitor.

Politice laice

Așa cum am menționat mai devreme, Constantin a continuat în mare măsură programele administrative și politice inițiate de Dioclețian și de aceea de multe ori este greu să spunem care dintre împărați a dat curs unei anumite reforme. Pe plan economic, Constantin a încercat să reușească acolo unde Dioclețian dăduse greș. În parte fiindcă între timp confiscase tezaurele templelor păgâne, Constantin a putut (așa cum am spus mai sus) să introducă o monedă de aur, *solidus*, cu o rată fixă de 72 față de livră (adică fiecare monedă cântărea 1/72 dintr-o livră). Datorită unei baze economice mai puternice, Constantin a putut colecta în bani lichizi unele impozite funciare și a introdus și un impozit pentru oamenii de afaceri, așa-numitul *collatio lustralis* sau *chrysargyron*.

În 312, Constantin a desființat garda pretoriană (și din cauza sprijinului acordat de aceasta lui Maxențiu) și a înlocuit-o cu o gardă de elită alcătuită din soldați excepționali, mulți dintre ei germanici: așa-numitele *scholae*. Ca și în timpul tetrarhiei, împăratul era înconjurat de asistenții și consilierii lui apropiați (*comitatus*), trupele aflate sub comanda directă a împăratului fiind numite *comitatenses* și corpul de elită – *palatinae*.

Sub Constantin, Italia și Roma și-au pierdut poziția specială de întâietate în imperiu (ceva ce încercaseră deja să facă și Dioclețian și Galerius) și acum făceau parte din structura administrativă normală a statului. Deși au continuat să fie desemnați cei doi consuli, liderul politic al orașului era prefectul urbei (*praefectus urbi*), un funcționar imperial care prezida și Senatul. Senatul roman a ajuns să fie asemănător unui consiliu orășenesc al cetății și și-a pierdut întrucâtva străvechiul său statut. Constantin a anulat distincția dintre senatori și *equites*, iar *equites* care deținuseră funcții înalte au devenit oficial senatori, astfel încât numărul senatorilor s-a ridicat la aproximativ 2.500. Cu toate acestea, prestigiul senatorilor nu a apus și mulți dintre ei, mai ales în Occident, se bucurau de marea bogăție obținută de pe enormele lor proprietăți funciare. Constantin i-a răsplătit pe senatori repunând în vigoare titlul de *patricius* (patrician), acordat anumitor senatori pentru servicii meritorii aduse împăratului.

Întemeierea Constantinopolului (330)

În timpul războaielor sale cu Licinius, Constantin rămăsese impresionat de amplasarea naturală a Bizanțului, unul dintre cele mai estice puncte din Europa, din care se poate privi în Asia peste strâmtoarea îngustă a Bosforului. După victorie, Constantin a dorit să construiască un oraș ca monument al izbânzii sale militare, urmând o tradiție a marilor comandanți ce data încă din timpul lui Alexandru cel Mare. La început s-a gândit să reîntemeieze Troia, dar în cele din urmă s-a hotărât pentru Bizanț, dat fiind că fusese impresionat de poziția lui geografică pe Bosfor, înconjurat de apă din trei părți. În plus, nu putea să nu ia în seamă amplasarea orașului, aflat aproape exact la jumătatea drumului dintre frontierele orientale și occidentale și fiind în mod natural nodul rutier al întregului imperiu. Potrivit tradiției, Constantin a trasat el însuși conturul orașului, călăuzit de un înger: orașul era într-adevăr enorm, de câteva ori mai întins decât vechiul Bizanț, și în partea ce dădea spre uscat era protejat de un zid puternic.

Caseta 3.1. Întemeierea Constantinopolului

Întemeierea Constantinopolului, pe locul vechii cetăți grecești Bizanț (Byzantion), a fost – așa cum s-a dovedit mai apoi – una dintre cele mai importante realizări ale lui Constantin cel Mare. La vremea respectivă, evenimentul a fost considerat

probabil semnificativ, însă mulți împărați fondaseră înainte „noi” orașe și le numiseră după ei. Așadar contemporanii nu aveau probabil cum să știe cât de important avea să fie acest nou oraș pentru viitorul Imperiului Bizantin. În biografia lui Constantin, Eusebiu de Cezareea abia dacă a amintit evenimentul. Cu toate acestea, în răstimpul unui secol, Constantinopolul crescuse deja spectaculos și devenise cel mai important oraș din lumea mediteraneeană.

Sozomen, un istoric al Bisericii care a scris pe la jumătatea secolului al V-lea, a acordat o atenție specială evenimentului. Să observăm că, potrivit relatării sale, Constantin se gândise să își construiască noul oraș pe locul faimoasei cetăți Troia, însă Dumnezeu însuși a intervenit, făcându-l pe Constantin să-și schimbe planurile și să aleagă vechea cetate Bizanț, din Tracia, ca nouă reședință în Răsărit:

Împăratul [Constantin], mereu cu gândul la propășirea religiei, a înălțat lui Dumnezeu cele mai frumoase locașuri, mai cu seamă în metropole, ca la Nicomedia în Bitinia, în Antiohia, pe Orontes, și în Bizanț. El a îmbunătățit mult acest din urmă oraș și l-a făcut pe potriva Romei în putere și în participarea la cârmuire; căci, atunci când a rânduit treburile imperiului potrivit gândului său și a îndreptat treburile străine prin războaie și tratate, a hotărât să întemeieze un oraș care să fie numit după el, care să fie deopotrivă în faimă cu Roma. Cu această socoteală în minte, s-a îndreptat spre o câmpie de la picioarele Troiei, lângă Hellespont, deasupra mormântului lui Ajax, unde se spune că își aveau aheii oprite corăbiile și corturile pe vremea cât au asediat Troia; și aici a întocmit planul unui oraș mare și frumos și a construit porțile pe un loc mai înălțat de pe loc, unde pot fi văzute și de pe mare de cei ce călătoresc în corăbii. Însă când ajunsese în acest punct, Dumnezeu i-a apărut noaptea și i-a poruncit să caute alt loc. Călăuzit de mâna lui Dumnezeu, a ajuns la Bizanț, în Tracia, dincolo de Calcedon în Bitinia, și aici i s-a cerut să își clădească orașul și să îl facă vrednic de numele lui Constantin. Ascultând de cuvintele lui Dumnezeu, a lărgit prin urmare orașul numit înainte Bizanț și l-a înconjurat cu ziduri înalte. A mai ridicat și case mândre de locuit spre sud prin ținuturi. Cum și-a dat seama că populația de dinainte nu era de ajuns pentru un oraș atât de mare, a populat-o cu bărbați de rang și cu familiile lor, pe care i-a chemat înapoi din vechea Romă și din alte ținuturi. A pus biruri ca să acopere cheltuielile construcției și ca să înfrumusețeze orașul și ca să le dea locuitorilor mâncare și să se îngrijească de toate celelalte nevoi ale orașului. L-a împodobit cu fast cu un hipodrom, fântâni, porticuri și alte clădiri. L-a numit Noua Romă și Constantinopol și l-a făcut capitală imperială pentru toți locuitorii din Miazănoapte, din Miazăzi, din Răsărit și de pe țărmurile Mediteranei, de la cetățile de pe Istru și de la Epidamnos și golful ionian, până la Cyrene și partea aceea din Libia numită Borium.

A construit un alt lăcaș pentru consiliu, pe care l-au numit Senat; a poruncit să se țină aceleași onoruri și zile de sărbătoare cu cele obișnuite pentru ceilalți romani și, plin de sânge, a izbutit să facă în orișice privință orașul care-i purta numele pe potriva Romei din Italia; iar dorințele nu i-au fost zădărnice; căci cu ajutorul lui Dumnezeu [toți] trebuiau să mărturisească despre el că era la fel de mare în ce privește poporul și bogăția.

Nu cunosc pricină care să dea socoteală pentru această propășire nemaipomenită afară de evlavia constructorului și a locuitorilor și mila și dărnicia lor față de cei săraci. Așa de mare era râvna pentru credința creștină că mulți dintre locuitorii evrei și cei mai mulți dintre greci s-au convertit. Cum orașul a ajuns capitala imperiului în timpul înfloririi religioase, el nu era pângărit de altare, de temple grecești ori de jertfe; și cu toate că Iulian a îngăduit aducerea idolatriei pentru o scurtă vreme, ea s-a stins curând după aceea. După aceea, Constantin a cinstit și mai mult acest oraș al lui Hristos numit după numele lui [Constantin], împodobindu-l cu multe și mărețe case de rugăciune. Și Dumnezeirea a lucrat împreună cu duhul împăratului și prin arătări dumnezeiești i-a încredințat pe oameni că aceste case de rugăciune din oraș erau sfinte și mântuitoare (Sozomen, *Istoria bisericească* 2, 3).

Cu trecerea timpului și sporirea faimei Constantinopolului, autorii au început să înfrumusețeze povestea întemeierii orașului, adăugând multe amănunte legendare și fantastice, arătând îndeosebi că Dumnezeu s-a ocupat de detalii. Celebrul istoric britanic Edward Gibbon, care a scris la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a rezumat una dintre aceste istorii, despre momentul în care împăratul, înconjurat de oaste și sfetnici, a plănuit întinderea orașului, care avea să fie uriaș:

[Constantin] era totuși dornic să trezească speranțele și respectul spectatorilor. Pe jos, cu o sulită în mână, împăratul conduse în persoană procesiunea solemnă și arătă linia trasă drept, hotar al viitoarei capitale, până când perimetrul crescând fu privit cu mirare de către asistență, care în cele din urmă îndrăzni să observe că el depășește cu mult cele mai ample dimensiuni ale unui mare oraș. „Am să înaintez, răspunse Constantin, până ce El, călăuza nevăzută care merge în fața mea, va socoti nimerit să se oprească.” (Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, editor J.B. Bury, New York, 1946, vol. 1, p. 460)¹.

Din 324, până la consacrarea orașului în 330, Constantin nu a precupețit nicio cheltuială pentru planificarea și decorarea noului centru, golind multe monumente mărețe din lumea antică doar ca să creeze un oraș frumos, vrednic de el și de noua orânduire pe care încerca să o creeze. A dorit în mod intenționat să copieze aspectul Romei antice, de la cele șapte coline la for, și de asemenea – exact la fel ca în Roma – populația noului oraș era scutită de taxe și aprovizionată cu distracții generoase și mâncare gratuită. Numele oficial al orașului a fost întotdeauna *Nea Rhome* (Noua Romă), cu toate că a fost numit și Constantinopol, „orașul lui Constantin”.

Constantin a pus temeliile multora dintre magnificele edificii care aveau să înfrumusețeze noul oraș: Marele Palat, catedrala Sfânta Sofia, universitatea, hipodromurile, băile publice și numeroase alte biserici, inclusiv locul destinat înmormântării lui, biserica Sfinții Apostoli. La 11 mai 330, orașul a fost consacrat, cu mari festivități și multă ostentație.

Cu siguranță Constantin nu a intenționat să construiască o capitală nouă ori să mute capitala de la Roma în Răsărit. Însăși ideea de capitală era străină, de fapt, de mentalitatea romană, însă amplasarea geografică a Constantinopolului îl destina măreției. Apărarea naturală oferită de apele Bosforului avea să ajute de multe ori orașul să se împotrivescă hoardelor barbare care au năvălit peste el de-a lungul veacurilor. Mai mult, până la sfârșitul secolului, majoritatea succesorilor lui Constantin au rămas în principal în Constantinopol, iar acest lucru a avut consecințe importante în ce privește concentrarea în noul oraș imperial a instituțiilor bizantine care tocmai se nășteau atunci. Prin urmare, întemeierea Constantinopolului, împreună cu asocierea Bisericii creștine cu statul roman, a reprezentat cu siguranță una dintre cele mai durabile realizări ale primului împărat bizantin.

Programul de construcții al lui Constantin

Constantin s-a îngrijit în mod deosebit de construirea și decorarea noului oraș Constantinopol, însă a comandat și multe alte construcții luxoase în toată lumea mediteraneeană. Toate au avut un impact enorm, nu numai pentru că erau asociate cu persoana lui Constantin, ci și pentru că – la fel ca în multe alte domenii – hotărârile luate de Constantin (sau în numele lui) aveau să aibă multă însemnătate în secolele următoare. Una dintre principalele probleme era forma pe care trebuiau să o aibă bisericile creștine, pentru că atunci când Constantin s-a hotărât să ajute Biserica creștină să construiască o serie de structuri cu adevărat spectaculoase, nu exista, din câte se pare, o tradiție a bisericilor monumentale.

Forma principală luată de biserici a fost de *basilica*, o structură rectangulară multifuncțională,

bazată, în ultimă instanță, pe *stoa* grecească anterioară, care se găsea în mai toate orașele imperiului. Spre deosebire de politeismul clasic, creștinismul avea nevoie de un spațiu interior mare pentru oficierea serviciilor religioase, iar bazilica îndeplinea adecvat această necesitate. Firește, nu știm în ce măsură s-a implicat împăratul în proiectarea noilor biserici, însă este tentant să punem fenomenul în legătură cu bazilica laică construită de Constantin în Forul roman (așa-numita Bazilică a lui Maxențiu) și cu cea construită probabil tot de el în Trier, alături de reședința lui în acest oraș, pe când încă era cezar. Edificiul din urmă avea 67 de metri lungime, cu un spațiu imens înăuntru, neîntrerupt de consolele interioare. Două șiruri de ferestre înalte se întindeau pe cele două părți lungi ale bazilicii și clădirea se termina cu o absidă încăpătoare, unde era locul încărcat de onoruri al împăratului. Spre deosebire de majoritatea celorlalte bazilici laice, se pare că în cea din Trier se intra pe latura scurtă opusă absidei, oferind o perspectivă a întregului edificiu, inclusiv tronul puterii imperiale. Era cadrul perfect pentru venerarea Dumnezeului creștin, care era perceput în multe privințe asemenea împăratului.

Ilustrația 3.1. Columna lui Constantin, Constantinopol. Împărații romani ridicau adesea columne monumentale pentru proslăvirea lor și a victoriilor lor militare; mai multe dintre acestea supraviețuiesc în Roma, inclusiv columna împăratului bizantin Focas (603-610). Constantin a construit columna din Constantinopol și, din multe puncte de vedere, ea a devenit centrul orașului. Columna era înconjurată de o colonadă circulară, creând astfel Forul lui Constantin, iar strada principală din Constantinopol (Mese sau „Drumul din Mijloc”) trecea prin monumentalul complex. Când biruiau în vreun război, împărații de mai târziu intrau prin Poarta de Aur și treceau prin Forul lui Constantin spre complexul palatin. Pe columnă se găsea o statuie a lui Constantin care fusese realizată prin resculptarea unei statui a lui Apollo, astfel încât să aibă trăsăturile împăratului. Potrivit unei tradiții, Constantin încastrase în columnă cuiele Răstignirii și palladiumul – acesta din urmă era mantia sacră a zeiței Atena, care fusese adusă de la Troia după jefuirea orașului și devenise protectoarea specială a Romei. Conform unei alte tradiții, Constantinopolul nu avea să cadă niciodată în mâna inamicilor săi câtă vreme sculptura avea să rămână la locul ei.

Fotografie: Timothy E. Gregory

La scurt timp după bătălia de la podul Milvius, poate chiar în anul 313, arhitecții lui Constantin au început să lucreze la bazilica pe care acum o cunoaștem cu numele Sfântul Ioan în Lateran, pe versantul

colinei Caelius, în sud-estul Romei. Edificiul a fost terminat uimitor de repede, fiind deschis în 318. Era o clădire enormă de tipul bazilicii, având un naos central lung de 100 de metri și terminat cu o absidă și două nave de fiecare parte a naosului, cu o lățime totală de peste 53 de metri. La fel ca în cazul bazilicilor similare, navele laterale erau separate prin colonade și acoperișul de lemn al naosului central era mai înalt decât acoperișurile pe un singur nivel de deasupra navelor laterale, acest sistem îngăduind pătrunderea luminii în edificiu la un nivel apreciabil, printr-un șir de ferestre amplasate la nivelul lucarnei. Decorul interior era bogat și plin de culori: coloanele naosului erau făcute din granit roșu, cele din navele laterale erau din piatră verde; pardoseala era pavată cu marmură și semicupola absidei era acoperită cu un mozaic aniconic (adică fără reprezentări antropomorfe) de aur. De atunci și până în zilele noastre, bazilica din Lateran, terminată din câte se pare la șase ani după bătălia de la podul Milvius, avea să stabilească standardul urmat de majoritatea bisericilor creștine, atât în Răsărit, cât și în Apus.

Caseta 3.2. Opoziția lui Eusebiu de Cezareea față de imaginile creștine

Eusebiu de Cezareea s-a numărat printre cei care se împotriveau artei reprezentative în creștinism. Ar trebui să ne amintim că, până în secolul al II-lea sau al III-lea, creștinii au ezitat în general să creeze imagini ale sfinților ori ale lui Dumnezeu însuși, după toate aparențele considerând că ar fi fost un act de idolatrie. Începând din timpul lui Constantin totuși, arta reprezentativă creștină a devenit tot mai întâlnită. S-ar părea că însuși Constantin a promovat asemenea reprezentări și avem dovezi că în Forul lui Constantin din Constantinopol erau expuse picturi religioase. Eusebiu de Cezareea era la curent cu această practică și cu faptul că „cei din vechime” aveau picturi cu Apostolii și chiar cu Hristos. Totuși, Eusebiu se împotriveau cu înverșunare obiceiului. Odată, sora vitregă a lui Constantin, Constanția, i-a scris episcopului și i-a cerut să-i trimită o imagine a lui Hristos. Eusebiu i-a răspuns printr-o scrisoare păstrată până azi și în care expune motivele teologice pentru care Hristos nu ar trebui reprezentat în artă. Pe scurt, el spune că nu este cu putință ca Hristos, Dumnezeu fiind, să fie „imortalizat” într-o imagine și că a doua poruncă (*cf. Ieșirea 20.4; Deuteronomul 5.8*) interzice adorarea „chipurilor cioplite”:

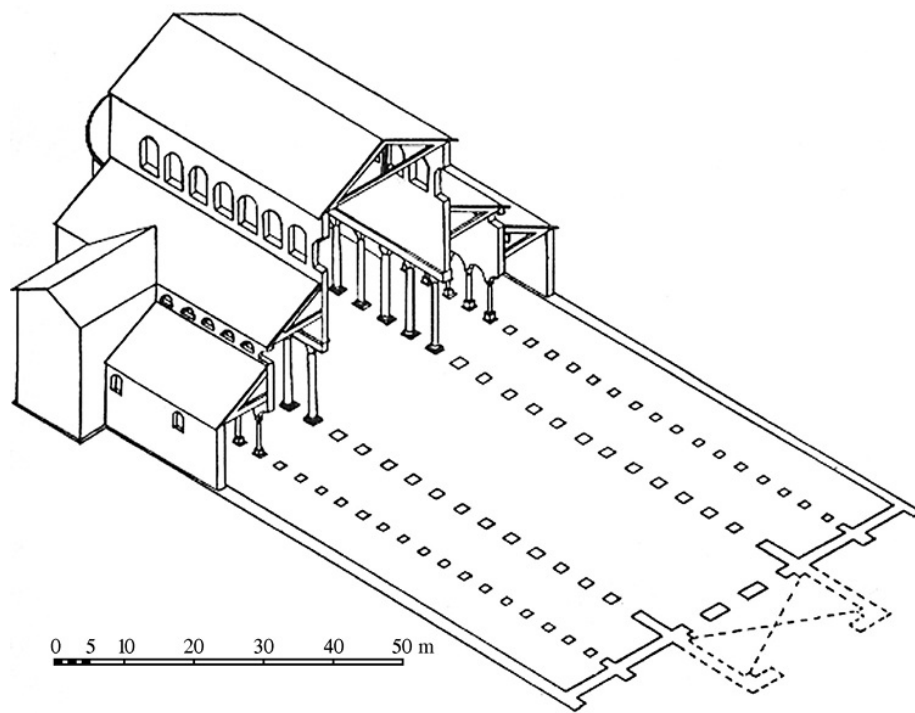
Mi-ai scris și cu privire la o pretinsă imagine a lui Hristos, pe care dorești să ți-o trimit. Acum, ce fel de lucru este cel pe care tu îl numești imagine a lui Hristos? Nu știu ce te-a îndemnat să ceri desenarea unei imagini a Mântuitorului nostru. Ce fel de imagine a lui Hristos cauți? Cea adevărată și neschimbătoare care poartă însușirile Lui esențiale sau cea pe care a luat-o de dragul nostru când a luat chipul unui slujitor... Nu încape îndoială că El are două chipuri, chiar dacă eu nu cred că cererea ta se referă la înfățișarea Sa dumnezeiască... Așadar tu cauți neîndoios imaginea Lui ca slujitor, cea a trupului în care s-a înveșmântat din iubire pentru noi. Însă și aceasta, după cum am fost învățați, era contopită cu slava dumnezeirii Sale, așa încât partea muritoare fusese absorbită de Viață... Cine deci ar fi în stare să zugrăvească prin niște culori moarte și umbre neînsuflețite (*skiagraphiai*) strălucirea și nimbul scânteietor al unei asemenea demnități și slave, când nici măcar ucenicii Lui, care se înălțau peste firea omenească, nu puteau răbda să îl privească în această înfățișare și au căzut cu fețele la pământ, prin aceasta mărturisind că nu puteau îndura priveliștea? [...]

Însă dacă aveai de gând să îmi ceri nu imaginea chipului Său preschimbat în cel al lui Dumnezeu, ci aceea a trupului Său muritor înainte de a se fi preschimbat, [te întreb dacă] ai uitat oare locul [din Scriptură] unde Dumnezeu dă legea care spune că nu ar trebui făcut niciun chip asemănător, nici cu cele din cer, nici cu cele de dedesubt, de pe pământ? Nu ai auzit niciodată așa ceva fie tu însăși [ascultând] în biserică sau de la altcineva? Oare asemenea lucruri nu sunt izgonite și scoase din bisericile din toată lumea și oare nu știu toți că asemenea obiceiuri nu ne sunt îngăduite?

Odată – nu știu cum –, o femeie mi-a adus imaginea a doi bărbați îmbrăcați ca doi filosofi și mi-a dat de înțeles că erau

Pavel și Mântuitorul – nu am cum să aflăm de unde avea aceste lucruri sau de unde învățase așa ceva. Băgând de seamă că nici ea, nici alții să nu fie jigniți, am luat [imaginea] de la ea și am păstrat-o la mine în casă, fiindcă gândeam că este nepotrivit ca asemenea lucruri să fie arătate vreodată în văzul altora, ca nu cumva să părem, ca închinătorii la idoli, că îl purtăm încoace și încolo pe Dumnezeuul nostru într-o imagine. Eu iau seama la faptul că Pavel ne învață pe toți să nu ne mai agățăm de cele ale trupului; pentru că, spune el, deși l-am cunoscut pe Hristos potrivit trupului, acum nu îl mai cunoaștem [așa]. (Traducere după C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453: Sources and Documents*, Englewood Cliffs, NJ, 1972; retipărit la Toronto, 1986, pp. 16-18).

Majoritatea cercetătorilor au susținut că folosirea bazilicii de către Constantin ca tip dominant al celor dintâi biserici creștine deriva dintr-o legătură puternică între împărat și Dumnezeuul creștin: că percepția pe care o aveau credincioșii obișnuiți (și inclusiv Constantin) deriva din figura copleșitoare a împăratului. După cum împăratul stătea pe tron în bazilică, la fel trebuia și Hristos să stea întronat în Biserica sa și în Împărăția Cerului. De curând, T.F. Mathews a contestat această opinie și a susținut că sursele de inspirație ale artei și arhitecturii creștine nu trebuie căutate în arta romană imperială (vezi „Lecturi suplimentare”). Poate este prea devreme să tranșăm această chestiune, însă nu pot exista dubii în privința importanței fondării bisericilor timpurii și a influenței pe care au avut-o ele în secolele următoare.

Ilustrația 3.2. Bazilica Sfântul Ioan din Lateran, Roma, perspectivă izometrică. Desenul ne dă o idee bună despre structura unei bazilici, construcție folosită în timpurile romane în primul rând ca edificiu de curte și pentru audiențele imperiale, însă transformată de creștini în forma tipică de biserică. Imagine preluată din Richard Krautheimer, *Three Christian Capitals*, Berkeley, University of California Press, 1963, ilustrația 15

În același timp, împăratul a inițiat și alte programe de construcții în Roma, inclusiv bazilica lui Maxențiu, menționată deja – o structură laică enormă, rămasă neterminată în momentul bătăliei din 312. De asemenea, a început și, după toate aparențele, a terminat repede bazilica creștină Sfântul Petru din

Vatican, în Roma, un edificiu similar ca mărime și formă cu bazilica din Lateran și care avea să fie unul dintre cele mai importante centre creștine până la reconstruirea ei în timpul Renașterii. Deși vechea bazilică Sfântul Petru avea planul unei bazilici, ea a funcționat și ca *martyrion*, clădire care adăpostea mormântul unui martir creștin și concepută astfel încât să îi găzduiască pe pelerinii veniți să se închine aici.

Este posibil ca tot Constantin să fie responsabil și pentru actuala biserică Sfânta Constanția din Roma, construită la origine ca mausoleu pentru sora sa vitregă Constanția, cea căsătorită cu Licinius, care pe atunci era partenerul împăratului. Ca multe alte mausolee din vremea respectivă, edificiul este construit în plan central, având baza de formă circulară. Un portic exterior duce într-o arcadă circulară cu acoperiș semiboltit, care înconjoară spațiul central acoperit cu o cupolă. Arcada este decorată cu mozaicuri, iar spațiul central este separat de ea prin douăsprezece perechi de coloane corintice grupate două câte două, între ele având arcade care susțin cupola. Edificiile cu plan central circular, pătrat și dreptunghiular au fost folosite și ele pentru biserici, oferind o organizare spațială și un aspect diferite de cele ale bazilicii, formă mai comună.

Constantin s-a preocupat în mod deosebit și de construirea unor monumente creștine în Ierusalim. În *Viața lui Constantin* (3,25-28), Eusebiu de Cezareea relatează întreaga istorie a presupusei descoperiri a mormântului lui Hristos sub o grămadă de dărâmături provenite dintr-un templu al zeiței Venus care fusese construit acolo. Constantin a poruncit apoi ca pe locul respectiv să se construiască o bazilică splendidă, cu șase nave. Ea a fost înfrumusețată mai apoi prin construirea unei rotonde chiar pe locul mormântului și uriașul complex arhitectonic a devenit cel mai important centru de pelerinaj din lumea creștină.

Caseta 3.3. Rânduiești pentru o biserică

Cu toate că la început nu existau indicații precise stabilite pentru amenajarea unei biserici creștine, trăsăturile fundamentale standard au început să apară încă din timpul lui Constantin. Probabil că ele difereau de la un loc la altul. *Constituțiile apostolice*, o carte scrisă în jurul anului 375 d.Hr., enunță câteva dintre ele:

Mai întâi casa (*oikos*) să fie lungă, asemenea unei nave, întoarsă spre răsărit. În mijlocul lor să stea tronul episcopului, iar de o parte și de alta a lui să șadă prezbiteriul, iar diaconii să stea în picioare lângă ei bine echipați în veșmântul mare, căci sunt asemenea mateloților și căpeteniilor vâslașilor. Sub purtarea de grijă a acestora, laicii să șadă în toată bună-rânduială și liniște, iar femeile să șadă separat păstrând și ele tăcerea. Stând în picioare în mijloc, pe un loc mai înalt, citețul să citească din cărțile lui Moise și Isus Navi, ale Judecătorilor și Regilor... (Traducere preluată din C. Mango, *The Art of Byzantine Empire, 312-1453: Sources and Documents*, Englewood Cliffs, NJ, 1972; retipărit la Toronto, 1986, p. 24)².

Moartea lui Constantin (337)

Ultimii ani ai lui Constantin au fost tulburați de tragedii personale și îndoieli, cauzate în parte de realizarea faptului că linia politică adoptată la Niceea fusese un eșec. Dumnezeu îl răsplătise, desigur, pentru „evlavia” lui printr-un șir neîntrerupt de victorii militare și cu stabilitate în interiorul imperiului, însă mai mult ca sigur Constantin se întreba de ce continua arianismul să prospere chiar și după condamnarea lui în 325. Ca rezultat, Constantin a început să se gândească dacă nu cumva hotărârea de la Niceea fusese, de fapt, greșită și a început să încline spre acceptarea învățăturilor ariene. S-a înconjurat de consilieri care simpatizau arianismul, episcopi ca Eusebiu de Nicomedia. Un posibil indiciu al judecății lui Dumnezeu ar fi putut fi considerată și tragedia care a lovit familia lui Constantin. În 326, Fausta, soția lui Constantin, l-a acuzat pe fiul ei vitreg, Crispus, că ar fi violat-o. Cuprins de furie, Constantin și-a executat fiul mai mare, în ciuda strălucitei sale reputații militare și a probabilității de a-i urma ca împărat. Mai târziu, Elena, mama lui Constantin, i-a spus împăratului despre necinstea Faustei și i-a povestit că săvârșise adulter cu un sclav. Nu peste mult timp, Constantin a pus ca Fausta să fie ucisă prin opărire pe când făcea baie.

În 337, Constantin a pornit împotriva persanilor, într-o campanie de pedepsire a atacării Arabiei de către aceștia. Pe drum s-a simțit deodată rău și s-a întors la Constantinopol. Când a ajuns la Nicomedia și-a simțit sfârșitul aproape și l-a chemat pe episcopul Eusebiu de Nicomedia și a fost botezat. Peste puțin timp a murit și a fost îngropat în biserica Sfinții Apostoli, așa cum își dorise. Moștenirea lui Constantin este gigantică și este păcat că sursele nu ne permit să îl privim cu adevărat ca pe o persoană, deoarece figura lui istorică s-a transformat într-un mit, legenda începând să se țeară încă din timpul vieții sale. La fel ca în cazul lui Ahile, Alexandru cel Mare și Augustus, personalitatea reală a lui Constantin și motivele lui se află dincolo de capacitatea noastră de înțelegere, însă nu putem pune în discuție uriașele consecințe ale domniei sale asupra evenimentelor ulterioare.

LECTURI SUPLIMENTARE

J. Curran, *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century*, Oxford, 2000.

W.H.C. Frend, *The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford, 1952; retipărit în 1971.

A.H.M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, Londra, 1948.

R. Krautheimer, *Three Christian Capitals*, Berkeley, CA, 1983.

Ramsay MacMullen, *Constantine*, New York, 1969.

T.F. Mathews, *The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton, 1993.

Margaret Visser, *The Geometry of Love: Space, Time, Mystery and Meaning in an Ordinary Church*, Londra, 2001.

SURSE PRIMARE TRADUSE

Există numeroase surse primare pentru spectaculoasa domnie a lui Constantin, însă majoritatea sunt scrise la o bucată bună de vreme după evenimente și practic toate adoptă o poziție favorabilă față de primul împărat creștin. *Istoria bisericească* a lui Eusebiu și cartea lui Lactanțiu *Despre moartea persecutorilor* rămân în continuare opere importante. La acestea putem adăuga și următoarele scrieri:

Codex Theodosianus (Codul Teodosian), un cod de legi compilat din porunca împăratului Teodosie al II-lea în 438, însă conține multe legi datând din secolul al IV-lea. Din acest motiv, reprezintă o sursă foarte importantă de informații despre programele politice și măsurile imperiale în chestiuni sociale, economice și administrative. C. Pharr (trad.), *The Theodosian Code and Novels*, Princeton, 1952.

Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin (Vita Constantini)*, un document important care cuprinde o expunere completă a ceea ce mai târziu avea să devină istoria principală a convertirii lui Constantin. Averil Cameron și S.G. Hall (trad.), *Life of Constantine*, Oxford, 1999. [Eusebiu de Cezareea, *Scrieri. Partea a doua*, IBMOBR, București, 1991 – n. tr.]

Eusebiu de Cezareea, *In Praise of Constantine: A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricennial Orations*, de H.A. Drake, Berkeley, 1976.

Socrates Scholasticus (sau Socrate din Constantinopol), *Istoria bisericească*; alături de scrierea lui Sozomen, este una dintre istoriile eclesiastice importante, care a adunat istoria Bisericii (și a imperiului) începând din vremea lui Constantin. Scrise la jumătatea secolului al V-lea, când societatea se creștinase în proporție semnificativă, aceste cărți reprezintă viziunea „evoluată” despre Constantin și despre evenimentele petrecute în secolul al IV-lea. Traducerea în limba engleză este disponibilă în colecția „Nicene and Post-Nicene Fathers”, seria a II-a, vol. II, ca și la numeroase adrese online.

Sozomen (Sozomenos), *Istoria bisericească* (vezi precizările de mai sus despre Socrate), acoperă perioada de la convertirea lui Constantin până în jurul anului 425. Mare parte din carte este copiată după Socrate, însă există și pasaje independente importante. O traducere în limba engleză se găsește în „Nicene and Post-Nicene Fathers”, seria a II-a, vol. II, ca și la numeroase adrese online.

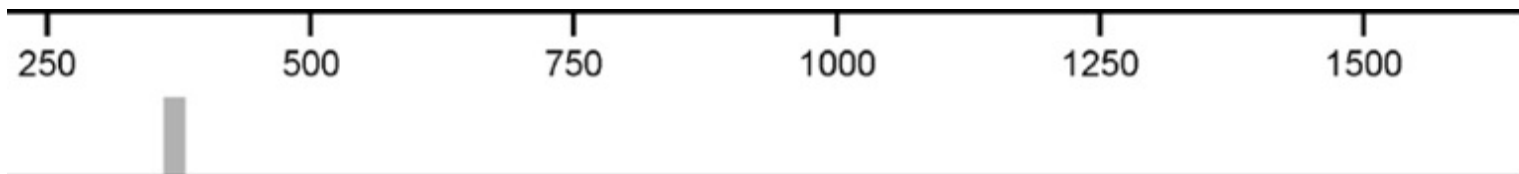
Zosimos, *Historia Nova*, o istorie a secolului al IV-lea scrisă în secolul al VI-lea de un autor cu simpatii păgâne fățișe. Cu toate că și-a scris lucrarea la o distanță considerabilă de evenimentele descrise, Zosimos s-a folosit de informații furnizate de mulți autori excelenți (ca Olympiodoros din

Teba, de pildă), ale căror scrieri s-au pierdut. Așadar el este foarte important, întrucât oferă o perspectivă păgână asupra acestei perioade. R.T. Ridley (trad.), *Zosimus: Nea Historia*, Sydney, 1982.

- [1.](#) Edward Gibbon, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*, traducere și prefață de Dan Hurmuzescu, Minerva, București, 1976, vol. 2, pp. 41-42 (n. tr.).
- [2.](#) „Constituțiile Sfinților Apostoli prin Clement”, în Ioan Ică jr., *Canonul Ortodoxiei*, vol. 1: *Canonul apostolic al primelor secole*, Deisis/Stavropoleos, Sibiu, 2008, p. 646 (n. tr.).

Capitolul 4

Secolul al IV-lea: de la Constanțiu al II-lea la Teodosie I

361 Iulian „Apostatul” devine împărat

378 Bătălia de la Adrianopol

381 Conciliul de la Constantinopol

Realizările împăraților Dioclețian și Constantin au fost reale și în multe privințe revoluționare. Cu toate acestea, nu se putea ști dacă reformele vor rămâne în picioare și vor continua să ghideze imperiul în viitor. Misiunea de a asigura continuitatea, de a consolida situația și de a duce la bun sfârșit aceste reforme le revenea succesorilor lui Constantin. Ei aveau să hotărască, de exemplu, dacă creștinismul va rămâne religia imperiului sau se va reveni la politeismul clasic.

Fiii lui Constantin

Destul de curios, Constantin nu făcuse aranjamente certe în vederea succesiunii. Pentru siguranță, toți cei trei fii supraviețuitori fuseseră făcuți cezari: Constantin al II-lea (în 316), Constanțiu al II-lea (în 326) și Constans (în 336). Toți trei erau fiii lui Constantin și ai Faustei. Însă Constantin îi ridicase la rangul de cezari și pe cei doi nepoți ai săi, Dalmatius și Hanibalianus. Cezarii fuseseră trimiși în diferite părți ale imperiului, unde au căpătat experiență conducând în numele lui Constantin. Lucru interesant, Hanibalianus fusese numit rege al Armeniei.

După moartea lui Constantin, în 337, a început o perioadă de patru luni marcată de o indecizie cronică: nu era clar cine avea să pună mâna pe putere și să conducă imperiul. Din anumite motive au

apărut zvonuri potrivit cărora Constantin fusese otrăvit de frații lui vitregi, astfel încât în tot imperiul s-au răspândit povești despre conspirații. Oricum, în cele din urmă, armata și-a făcut cunoscută opinia și a jurat că nu va susține pe nimeni în afară de fiii lui Constantin. În consecință, a avut loc un masacru: Dalmatius și Hanibalianus au fost uciși, împreună cu membrii familiilor lor, exceptând doi fii mai mici ai fratelui vitreg al lui Constantin, Iulius Constantius, Gallus și Iulian.

Așadar fiii lui Constantin au fost recunoscuți formal ca *auguști*: Constantin al II-lea avea douăzeci și unu de ani, Constanțiu al II-lea – douăzeci de ani, iar Constans I – șaptesprezece ani. Imperiul era divizat: Constantin al II-lea a primit partea apuseană a imperiului, Constans domnea peste Italia, Africa și Iliria, iar Constanțiu al II-lea urma să controleze Răsăritul. Curând, între frați a izbucnit o ceartă. În 340, Constantin al II-lea l-a atacat pe Constans, însă a fost înfrânt și omorât: Constans a moștenit teritoriul fratelui său, ajungând astfel să controleze întregul Apus. În timp ce Constans era ocupat cu apărarea frontierei romane în Britania și Germania, Constanțiu al II-lea trebuia să facă față unei Persii revitalizate sub ambițiosul șah Șapur al II-lea (309-379). Un război lung și dificil în Mesopotamia s-a încheiat în 350 prin semnarea unui tratat. În Apus, Constans a stârnit prin asprimea sa nemulțumirea soldaților, iar în 350 a fost înlăturat de pe tron și ucis în timpul unei insurecții conduse de Magnențiu, un ofițer cu origini germanice. S-au ivit trei pretendenți la tron: Magnențiu, Vetranio (*magister militum*) și Nepotianus, un nepot al lui Constantin. Magnențiu a răzbit în luptă și a câștigat controlul asupra Apusului. Constanțiu a refuzat să-l recunoască, a mășăluit spre vest și, începând din anul 351, l-a angrenat într-o serie de bătălii care s-au sfârșit cu înfrângerea și moartea lui Magnențiu. În 353, Constanțiu era conducătorul unui imperiu nedivizat.

Totuși, Constanțiu al II-lea și-a dat seama de dificultățile presupuse de guvernarea întregului imperiu de un singur om și a căutat un co-împărat. Orientându-se, firește, spre puținii membri rămași în familia sa, l-a ales pe Gallus – unul dintre cei doi nepoți ai săi care supraviețuiseră masacrului – și l-a făcut cezar. Gallus era căsătorit cu sora lui Constanțiu, Constanția, și a fost trimis să se ocupe de granița cu perșii. Totuși, succesul obținut împotriva perșilor, ca și temperamentul său au stârnit invidia și suspiciunea lui Constanțiu. Împăratul l-a chemat înapoi pe Gallus, iar în 354 a poruncit să fie executat.

Apoi Constanțiu și-a îndreptat atenția spre Iulian, fratele vitreg mai tânăr al lui Gallus, care a fost numit cezar în 355 (la vârsta de douăzeci și trei de ani). Deși nu avea experiență militară și își petrecuse aproape toată viața studiind literatura și filosofia, Iulian a devenit curând un comandant popular și de succes. A reușit să înăbușe o insurecție militară în Galia și să asigure stabilitatea frontierei în Britania și de-a lungul Rinului, împotriva alemanilor și francilor (357-359). Totuși, temându-se și de succesul lui Iulian, la începutul anului 361, Constanțiu a ordonat ca grosul trupelor cezarului să părăsească Galia și să se deplaseze pe frontiera răsăriteană. Nedorind să-și părăsească gospodăriile din Apus, armatele s-au revoltat și l-au proclamat împărat pe Iulian, se presupune că împotriva voinței lui. Iulian a încercat să obțină de la Constanțiu aprobarea noului său statut de *august*, însă împăratul mai vârstnic a refuzat. În 361, cele două armate au mășăluit una împotriva celeilalte, în

vederea unei bătălii care să tranșeze problema, însă Constanțiu s-a îmbolnăvit pe neașteptate și a murit. Nu avea fii, așa încât Iulian a devenit împărat al întregului imperiu.

Între timp, controversa ariană a continuat să creeze dificultăți în anii de după moartea lui Constantin. În Apus, hotărârile Conciliului de la Niceea fuseseră mai mult sau mai puțin acceptate, însă în Răsărit opiniile erau împărțite. Atanasie, episcop de Alexandria, a menținut o linie rigidă, spunând că oamenii trebuie să accepte doctrina de la Niceea, anume că Fiul este *homoousios* (consubstanțial) cu Tatăl (motiv pentru care susținătorii conciliului sunt numiți *homoousieni*). În general, împărații Constantin al II-lea și Constans I au sprijinit hotărârile de la Niceea, în timp ce Constanțiu al II-lea susținea arianismul. Totuși, arianismul avea multe nuanțe: „semiarianismul” a apărut în principal ca rezultat al încercărilor de găsimă a unui compromis în această dificilă problemă. Constanțiu era arian moderat, însă Macedonie, episcopul Constantinopolului, avea o poziție mai militantă și era dispus chiar să-l persecute pe niceeni, un plan cu care împăratul a fost de acord din când în când, motiv pentru care amintirea despre el este nefavorabilă în tradiția ortodoxă. În general, Constanțiu al II-lea încerca să găsească o formulă de compromis, motiv pentru care a convocat mai multe concilii, însă toate au eșuat. Deloc surprinzător, în centrul controversei se aflau episcopii, iar mulți dintre ei au adoptat poziții care nu îngăduiau compromisul. Cel mai cunoscut caz în această privință a fost Atanasie al Alexandriei, pe care Constanțiu l-a exilat și l-a repus de mai multe ori în funcție.

Caseta 4.1. Constanțiu al II-lea vizitează Roma (357)

În anul 357, împăratul Constanțiu al II-lea s-a dus pentru prima oară la Roma. Deși era împărat de 20 de ani, nu vizitase niciodată orașul, semn că Roma nu mai era centrul imperiului. Totuși, intrarea lui Constanțiu în oraș, așa cum este descrisă de Ammianus Marcellinus, constituie o bună ilustrare a ceea ce se aștepta în acea vreme de la un împărat: el nu mai era un muritor de rând, ci un personaj care juca un rol extrem de ceremonial, nu numai în politică și la curte, ci și pe străzile orașelor din imperiu. Până la un punct, era ca o statuie care materializa pentru supușii săi ideea de imperiu. În această calitate, era impozant și, deși Ammianus spune că împăratul Constanțiu era mai degrabă scund, el părea pe potriva zeilor:

Primit cu strigăte de bune urări, care făceau să răsună munții și văile, Augustus, fără să dea semne de emoție, stătea în trăsură nemișcat, așa cum era văzut în provinciile sale. Când trecea pe sub porțile înalte își apleca puțin corpul, scund cum era, și privea drept înainte, fără a-și întoarce capul spre dreapta sau spre stânga, de parcă avea gâtul înțepenit. Ca și cum era statuie, nu om, în trăsură n-a fost văzut niciodată nici clipind în mișcările roților, nici scuipând, nici mișcându-se să-și ștergă fața sau nasul, să-și frece mâinile (Ammianus Marcellinus, 16.10.9-10; traducere [ușor modificată] de John C. Rolfe, Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1935, vol. 1, p. 247)¹.

Spre deosebire de tatăl lor, Constanțiu al II-lea și frații lui fuseseră educați creștini și au acceptat fără discuții responsabilitatea lor dinaintea lui Dumnezeu de a apăra Biserica și, mai precis, de a menține unitatea credinței prin eliminarea ereziei. În ciuda controversei ariene, în sfertul de secol de după moartea lui Constantin a existat o stabilitate politică relativă, ceea ce a contat cu siguranță mult

pentru triumful creștinismului în imperiu.

Constanțiu al II-lea a influențat în mare măsură dezvoltarea Constantinopolului; el a sporit prestigiul Senatului din oraș și le-a acordat senatorilor răsăriteni un rang egal cu cei din Roma. Tot Constanțiu a construit și primul edificiu al bisericii Sfânta Sofia (Haghia Sophia, Aya Sophia) din Constantinopol, locaș de cult ce avea să devină aproape sinonim cu imperiul însuși. Izvoarele literare de mai târziu l-au proslăvit pe Constantin ca fondator al sistemului „bizantin”, dominat de împărat și de patriarhul de la Constantinopol (cum s-a numit ulterior episcopul de Constantinopol), însă este limpede că mare parte din responsabilitate ar trebui să-i fie atribuită lui Constanțiu al II-lea, a cărui domnie lungă a reglementat noua orânduire și a transformat-o în normă.

Iulian Apostatul (361-363)

Iulian „Apostatul” va rămâne pentru totdeauna un personaj misterios și controversat, admirat de unii, dar temut și detestat de alții. Domnia lui a reprezentat o amenințare serioasă la adresa sistemului constantinian și a dominației creștinismului și nu vom ști niciodată ce s-ar fi putut întâmpla dacă domnia lui nu ar fi fost curmată pe neașteptate.

Ca și ceilalți membri ai familiei sale, Iulian fusese crescut creștin și chiar primise ordine clericale minore (de „lector” – sau „citeț” – în biserică). Studiase cu episcopul Gheorghe al Capadociei, însă era atras în mod deosebit de învățăturile, literatura și filosofia eleniste (cu alte cuvinte, clasică sau păgână). A studiat retorica la Pergam și filosofia la faimoasa școală din Atena. Este imposibil să ne dăm seama exact când a decis Iulian să se rupă de creștinism și să-și pună în practică înclinațiile păgâne, însă la scurtă vreme după moartea lui Constanțiu al II-lea el a abrogat oficial legile date anterior împotriva practicilor păgâne. Fundamentele liniei politice adoptate de Iulian erau atracția lui filosofică și personală pentru elenismul clasic și ostilitatea față de programele lui Constantin și ale familiei lui. Aceasta din urmă se născuse probabil ca reacție la îngrozitoarea măcelărire a familiei sale în 337, însă primul factor pare să fi fost o preferință personală autentică, profund înrădăcinată în experiența și educația lui Iulian în lumea Antichității clasice. Păgânismul lui Iulian era un amestec bizar de preferință intelectuală pentru literatura clasică și o doză de superstiție crasă, creată, după toate aparențele, de influența unora dintre „sofiștii” din jurul său. Unii dintre ei erau intelectuali autentici, însă alții erau teurgi, „bărbați sfinți” cu o gândire vag înrudită cu neoplatonismul, care în cel mai bun caz – de exemplu, Iamblichos și Proclu – căutau să ajungă la unirea cu Dumnezeu prin intermediul ritualurilor religioase sau al rugăciunii. Totuși, în cel mai rău caz, teurgii erau șarlatani care foloseau magia, frauda și prestidigitația pentru a-i păcăli pe naivi. Teurgul Maximos, pe care se pare că Iulian l-

a întâlnit în Pergam, era unul dintre cei mai renumiți pentru așa ceva și tocmai el a avut o influență considerabilă asupra tânărului prinț. Iulian a fost inițiat în misterele sacre de la Efes și, mai târziu, de la Eleusis (în apropiere de Atena) și l-a invitat pe Maximos să i se alăture la curte.

Iulian nu i-a persecutat fățiș pe creștini – mai degrabă a fost tolerant cu toți, inclusiv cu ereticii și evreii. Pe aceștia din urmă i-a încurajat să reconstruiască Templul din Ierusalim (stârnind tot felul de așteptări apocaliptice), știind că acest lucru i-ar fi deranjat pe creștini, care credeau în general că distrugerea Templului în 70 d.Hr. împlinise profeția lui Hristos și dovedise că Dumnezeu îi abandonase pe evrei. Mai știa și că tolerarea ereticilor avea să ducă repede la lupte intestinale și chiar la vărsare de sânge între creștini, și nu s-a înșelat. Credea în superioritatea politeismului și considera că, dacă oamenii ar fi putut alege liber, ar fi părăsit curând creștinismul și s-ar fi întors la politeism, ceea ce mulți au și făcut. Pe de altă parte, Iulian a căutat să remodeleze și să revigoreze politeismul, unificându-l, organizându-l și încurajând preoțimea să dea un bun exemplu prin caritate și o conduită adecvată. În esență, religia sa era monoteistă și filosofică, deși, repet, ideile lui erau influențate și de magie, emotivitate și superstiție. Singura critică serioasă adusă programelor sale politice de către păgâni și creștini laolaltă a fost că le-a interzis creștinilor să predea în școli – spunându-le că se puteau retrage ca să predea Evangheliile! Mulți dintre creștinii care erau profesori și-au folosit talentul pentru alte sarcini, inclusiv Apolinarie și fiul său cu același nume, care s-au apucat să rescrie Evangheliile în versuri clasice.

Caseta 4.2. Ereticii în Bizanțul timpuriu

Pe măsură ce creștinismul a ajuns să domine din ce în ce mai mult toate aspectele vieții, erezia a devenit una dintre cele mai importante probleme. O caracteristică fundamentală a creștinismului este că el, la fel ca iudaismul și islamismul, nu numai că este o credință monoteistă, dar are și o tendință exclusivistă. Asta înseamnă că religia creștină nu putea admite ca două interpretări diferite ale adevărului religios să fie acceptabile: (se presupune) că una trebuia să fie corectă, iar cealaltă greșită. Faptul a dus la necesitatea de a defini adevărul religios și, în același timp, la apariția conceptului de erezie – o credință incorectă din punctul de vedere al autorităților ecleziale contemporane. Odată cu implicarea statului bizantin în procesul de impunere a ortodoxiei, ereziile și ereticii erau supuși la ceea ce noi am numi discriminare oficială și pedepse penale severe.

Una dintre cele mai interesante menționări ale unor astfel de pedepse poate fi găsită într-o lege dată de Teodosie al II-lea în 428, probabil sub influența aprigului patriarh Nestorie, care peste numai trei ani avea să fie el însuși condamnat pentru erezie:

Codex Theodosianus 16.5.65 (3 mai 428). Împărații Theodosius și Valentinian Augustuses către Florentius, prefect al pretoriului.

Nebunia ereticilor trebuie înăbușită, astfel încât să știe dincolo de orice îndoială și înainte de toate că bisericile pe care le-au luat de la ortodocși, oriunde ar fi ele, trebuie înapoiate imediat Bisericii Catolice [...]

1. Mai apoi, dacă își alătură alți clerici sau preoți... o amendă de zece livre de aur de persoană va trebui plătită vistieriei Noastre, atât de cel care a hirotonit un astfel de cleric, cât și de cel care s-a lăsat hirotonit sau, dacă invocă sărăcia, amenda va trebui luată de la grupul comun al clericilor superstiției mai sus amintite sau chiar din colectarea ofrandelor.

2. Mai mult, întrucât nu toți ar trebui pedepsiți cu aceeași asprime, arienilor, macedonienilor, apolinariștilor, a căror

crimă este că au fost înșelați de gânduri vătămătoare și că dau crezare unor minciuni despre Izvorul Adevărului, nu li se va îngădui să aibă o biserică în niciun oraș. De asemenea, novațienii și sabbatienii vor fi lipsiți de privilegiul oricărei inovații [adică nu mai pot construi biserici noi], dacă se va întâmpla să încerce așa ceva. Pe de altă parte, eunomienii, valentinienii, montaniștii sau priscilienii, frigenii, marcioniții, borborienii, mesalienii, eutihienii sau entuziaștii, donatiștii, audienii, hidroparastații, tascodrogiții, fotinienii, paulinienii, marcelienii și cei care au ajuns la cea mai adâncă ticăloșie, adică maniheiștii, nicăieri pe pământul roman nu vor avea dreptul să se adune și să se roage împreună. Mai mult, maniheiștii vor trebui alungați din orașe, căci niciunui dintre ei nu trebuie să-i rămână vreun prilej din care s-ar putea naște vreo ofensă pentru elementele înșăși.

3. Nu le va fi îngăduit să ocupe nicio funcție în serviciul imperial, cu excepția administrației guvernamentale în provincie și ca soldați în tabără. Nu li se va da deloc dreptul să-și dea daruri unul altuia, nici dreptul de a-și face un testament sau de a formula o ultimă dorință. Toate legile date și promulgate în trecut, în diferite momente, împotriva acestor persoane și împotriva tuturor celorlalți care se împotrivesc credinței noastre vor rămâne în vigoare pe veci [...]

4. Hotărâm ca toate măsurile scrise mai sus să fie impuse în așa fel încât niciun judecător să nu poată porunci o pedeapsă mai mică sau anularea pedepsei pentru o astfel de crimă atunci când este adusă în fața lui, decât dacă nu dorește să sufere el însuși aceeași pedeapsă de care i-a scutit, prin complicitate, pe alții (*Codul Teodosian*, trad. Clyde Pharr, Princeton, NJ, 1952, pp. 462-463).

Textul arată limpede severitatea cu care încercau împărații să se ocupe de problema ereziei. Totuși, legea mai arată și că ereziile erau evaluate în funcție de gradul de gravitate și că unele dintre ele erau în esență tolerate, guvernul făcând tentative de a le limita prin interdicția consacării unor preoți noi și a construirii de biserici noi – din câte se pare, statul era dispus să le permită acestor credincioși să-și desfășoare cultul religios oarecum în pace. Ereticilor mai „serioși” – printre care sunt incluși și maniheiștii, care nici nu ar trebui considerați creștini – li se interzicea să se adune laolaltă pretutindeni în imperiu, iar drepturile lor legale (în principal transferul proprietății) erau limitate sever. Pe de altă parte, în lege nu există nimic care să îngreuească libertatea de gândire sau să încerce să aplice o „inchiziție” care să dea de urma ereticilor. Desigur, asta nu înseamnă să negăm că au existat persecuții împotriva ereticilor – căci au existat cu certitudine –, însă statul era precaut în această privință și, în general, încerca să promoveze ortodoxia prin alte mijloace.

Iulian avea, de asemenea, concepții politice despre care credea că reînvie zilele „mărețe” ale Imperiului Roman de odinioară. Astfel, își dorea să evite acapararea puterii imperiale, folosită din timpul domniei lui Dioclețian, și dorea să se vadă pe sine, așa cum făcuse împăratul Augustus, ca „prim cetățean”, nu ca un despot. În locul însemnelor imperiale, Iulian purta haine simple și o barbă, arătând că era filosof în aceeași măsură în care era și împărat. Și-a dat seama că orașele imperiului constituiseră nucleul structurii politice romane și voia să le vadă renăscând, împreună cu aristocrația urbană locală, *curiales*. A înapoiat orașelor proprietățile confiscate de Constantin și i-a încurajat pe aristocrații locali să-și reia locurile în fruntea societății.

Iulian și-a îndreptat curând atenția asupra chestiunilor militare, iar în 363 a pregătit o mare campanie împotriva Persiei. În timp ce echipa expediția, a încercat să-i câștige pe locuitorii Antiohiei de partea formeii de politeism adoptate de el. Însă antiohienii au refuzat să-l asculte și l-au luat în râs, poreclindu-l în fel și chip. La început, campania militară a lui Iulian a fost un succes răsunător. Armata romană a înaintat în interiorul Persiei și chiar a atacat capitala persană, orașul Ctesiphon. Însă în timp ce-și regrupa trupele, Iulian a fost lovit, în mod curios, de o sulită și curând după aceea a murit (26 iunie 363), dispariția lui întrerupând campania militară și punând capăt brusc amplului său program.

Succesorul lui Iulian, Iovian, era creștin, iar politica lui religioasă a revenit la direcția stabilită mai înainte de Constantin și fiii săi. Nu vom ști niciodată ce s-ar fi întâmplat dacă Iulian s-ar fi bucurat de o domnie mai îndelungată.

Istoricii – atât cei antici, cât și cei moderni – au avut opinii foarte divergente despre ultimul împărat politeist. Ammianus Marcellinus era păgân și a fost contemporan cu Iulian. Ca mulți alții din elita educată, îl socotea pe Iulian un personaj eroic și ultima speranță de revenire la politica vechiului stat roman. Cu toate acestea, chiar și Ammianus și-a dat seama că firea lui Iulian nu era lipsită de cusururi:

A fost [Iulian] un bărbat care pe bună dreptate trebuie socotit în numărul eroilor, atât prin faptele sale mari, cât și prin distincția caracterului său. Căci dacă sunt, după doctrinele filosofilor, patru virtuți principale: temperanța, prudența, dreptatea și bărbăția, la care pot fi adăugate știința militară, autoritatea, succesul acțiunii și generozitatea, el le-a cultivat pe toate și pe fiecare cu o deosebită sârguință.

Mai întâi, a strălucit printr-o deosebită castitate, căci după ce și-a pierdut soția, nu l-au mai interesat niciodată plăcerile erotice, având în minte ce spune Platon despre scriitorul de tragedii Sofocle. Acesta, întrebat la bătrânețe dacă mai are vreo legătură cu femeile, a răspuns că nu, adăugând că se bucură că a scăpat de dragoste, ca de un stăpân furios și crud...

Indicii ale înțelepciunii sale au fost foarte multe și din ele va fi suficient să arătăm câteva. Cunoscător perfect al artei militare, cât și al celei politice, îndatoritor cu toată lumea, nepretențios pentru sine, în măsura în care nu-și atrăgea disprețul și obrăznicia altora, era bătrân, nu prin etate, ci prin virtute, dornic de a se instrui în toate domeniile. Câteodată judecător neînduplecat, cenzor foarte aspru al moravurilor, disprețuitor al averii și al tuturor celor trecătoare; ca să încheiem din acest punct de vedere, spunea că este rușinos pentru un înțelept, când are suflet, să dea atâta importanță corpului... Autoritatea i se caracteriza prin aceea că soldații se temeau de el și totodată îl iubeau foarte mult, pentru că le era deopotrivă tovarăș de muncă și de primejdii, iar observațiile pe care le făcea în adunări se limitau, până la urmă, la porunca de a se lua măsuri împotriva celor ce nu-și vedeau de treabă. Când era numai cezar a condus armata fără solde, înfruntând cu ea ferocitatea barbarilor, cum s-a spus mai înainte. Vorbind soldaților nemulțumiți, i-a amenințat că se retrage în viața privată, dacă ei nu încetează cu nemulțumirile. În sfârșit, din multe este suficient să se știe că într-o simplă adunare adresându-se ostașilor gali, obișnuiți cu clima rece de pe Rin, i-a determinat să străbată cu el ținuturi întinse, ajungând prin căldurile Asiriei până la hotarele mezilor. Succesul i-a strălucit prin aceea că într-un fel oarecare însuși norocul l-a purtat pe umerii săi, conducându-l să învingă greutatea imense în expedițiile sale victorioase. Și după ce a plecat din ținuturile occidentale, cât a fost pe pământ toate neamurile au stat nemișcate, ca și cum o baghetă divină ar fi liniștit cele omenești.

Dovezi de generozitatea lui sunt foarte multe și foarte elocvente, între care ușurarea de impozite, reducerea tributului coronar, iertarea datorilor acumulate de prea mult timp, linia de mijloc în judecățile dintre fisc și particulari, restabilirea dreptului orașelor de a avea venituri din impozite și din moșii rurale, excepție făcând cele înstrăinate sub stăpânirile trecute. Niciodată nu a fost dornic de a-și înmulți banii, pe care-i socotea mai potrivii în buzunarul altora, căci – zicea el – Alexandru cel Mare, când a fost întrebat unde-i sunt tezaurele, a răspuns, cu voie bună, că sunt la prieteni.

După ce i-am enumerat calitățile, pe cât le-am putut ști, acum îi vom arăta și defectele, deși am spus despre ele câte ceva și până acum. Era uneori pripit, dar revenea asupra hotărârilor dacă fuseseră luate cu ușurință, permițând să fie corectat când devia de la linia dreaptă. Cu limbă slobodă, rar știa să tacă. Dedicat prea mult cercetării viitorului prin prevestiri, se părea că în această privință numai Hadrian fusese la fel cu el. Era stăpânit mai mult de superstiții decât de credințele religioase oficiale, jertfind fără cruțare vite nenumărate, încât se credea că dacă se va întoarce de la parți, nu vor mai exista boi...

Îi făceau plăcere aplauzele vulgului, era dornic peste măsură de laude, chiar în cele mai mici lucruri, vorbea adesea cu oricine numai din dorința de popularitate...

Este drept că n-a dat legi supărătoare, care să poruncească sau să oprească ceva în chip absolutist. Dar unele s-au abătut totuși de la acest caracter, cum a fost aceea prin care a interzis profesorilor creștini de a preda gramatica și retorica, dacă nu se întorc la cultul zeilor. De asemenea, este greu de aprobat faptul că îngăduia să fie introduși în mod nedrept în consiliile municipale străinii sau cei exceptați prin privilegiile ori prin originea lor.

Ca înfățișare fizică era de statură potrivită, cu un păr lins, ca și cum era pieptănat de curând, cu barba aspră terminându-se ca un cioc. Avea ochi frumoși și scăpărători, care-i indicau ascuțimea minții, sprâncene bine arcuite, nasul drept, gura ceva cam mare, buza de

jos ieșită în relief, gâtul gros și înclinat înainte, umerii largi și întinși. Cu o armonioasă îmbinare a trăsăturilor din creștet până în vârful unghiilor era puternic și sprinten (Ammianus Marcellinus 25.4.1-25)².

În *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman* (capitolul 22), Edward Gibbon are o viziune idealistă despre Iulian, opinie bazată pe ideile raționale ale Iluminismului:

Reforma curții imperiale a fost unul din primele și cele mai necesare acte ale guvernării lui Iulian. Curând după intrarea sa în palatul de la Constantinopol, el a avut nevoie de serviciile unui bărbier. De îndată se și prezentă un personaj superb îmbrăcat. „Am cerut un bărbier și nu un inspector general de finanțe”, exclamă principele cu prefăcută mirare. Împăratul îl întrebă pe bărbier despre veniturile ce le avea de pe urma funcției sale și fu informat că pe lângă un salariu ridicat și niște bacșișuri importante, el se mai bucura și de o alocație zilnică pentru douăzeci de servitori și tot atâtia cai. O mie de bărbieri, o mie de paharnici, o mie de bucătari asigurau în diferite împrejurări luxul imperial, iar numărul de eunuci putea fi comparat numai cu cel al insectelor dintr-o zi de vară. Un monarh care e mai prejos decât supușii săi în merit și virtute se distinge prin splendoarea copleșitoare a veșmintelor, a mesei, a clădirilor și a suitei sale. Palatele mărețe ridicate de Constantin și de fiii săi erau împodobite cu mai multe feluri de marmură colorată și ornamentate cu aur masiv. Delicatese de mare rafinament erau procurate mai degrabă pentru a satisface vanitatea decât gustul împăraților: păsări din țările cele mai îndepărtate, pești din mările cele mai neumbrate, fructe în afara timpului lor, trandafiri de iarnă și zăpadă de vară. Mulțimea oamenilor de casă depășea cheltuiala legiunilor, totuși puțini dintre ei serveau tronul sau contribuiau la măreția sa. Monarhul se dezona, iar poporul era împilat, prin crearea și vânzarea unui număr infinit de posturi obscure și chiar funcții titulare; cel mai nemernic dintre oameni putea cumpăra privilegiul de a fi întreținut, fără a lucra, din venitul public. Risipa enormă de personal domestic, lefurile și bacșișurile tot mai mari, ce fură curând pretinse ca un drept legal, și mita pe care o obțineau de la acei ce se temeau de dușmănia lor, sau le solicitau favorurile, îmbogățeau rapid aceste slugi arogante. Lacom, venali și în aceeași măsură nesăbuit de cheltuitori, ei abuzau de situația pe care o aveau, fără a ține seama de trecutul sau viitorul ce-i aștepta. Robele lor de mătase erau brodate cu aur, mesele, alese și îmbelșugate. Terenul pe care-și clădeau casele pentru uzul propriu era egal cu suprafața ocupată de ferma unui consul din vechime și cei mai onorabili cetățeni aveau datoria să descalece și să-l salute respectuos pe eunucul imperial, dacă-l întâlneau în cale. Luxul palatului stârni disprețul și indignarea lui Iulian, care de obicei dormea pe jos, se supunea în silă cerințelor indispensabile ale naturii și se mândrea nu cu strălucirea pompei imperiale, ci cu disprețul său pentru fastul curții.

Iulian nu era insensibil la avantajele libertății. Prin studiile sale se impregnase de spiritul înțelepților și eroilor din vechime; viața și sorții lui depinseseră de capriciul unui tiran; iar când a ajuns pe tron, mândria îi era mortificată uneori de reflecția că sclavii care nu ar fi îndrăznit să-i înfiereze cusururile nu erau vrednici să-i aplaude virtuțile. Detesta sincer sistemul despotismului oriental pe care Dioclețian, Constantin și obiceiurile stăruitoare din ultimii optzeci de ani îl instauraseră în imperiu. O superstiție a împiedicat realizarea planului la care Iulian cugetase adânc de multe ori, anume acela de a-și ușura capul de greutatea unei diademe costisitoare; însă a refuzat categoric titlul de *Dominus* sau *Stăpân*, un cuvânt care ajunsese atât de familiar pentru urechile romanilor, încât nici nu-și mai aminteau de originea lui servilă și înjositoare³.

Odată cu moartea lui Iulian, descendența lui Constantin s-a sfârșit. Conducătorii care i-au urmat au fost militari: la fel ca Dioclețian și Constantin, majoritatea erau din Balcani și nu erau prea sofisticați. Controversele religioase (în special cea din jurul arianismului) au continuat, iar presiunea barbarilor la frontiera nordică s-a intensificat. Cu toate acestea, împărații din a doua jumătate a secolului al IV-lea au determinat în ce fel moștenirea lui Constantin avea să fie modelată și transmisă generațiilor viitoare.

Iovian (363-364)

Moartea subită a lui Iulian a creat un vid de putere în lumea romană. Practic, toți membrii familiei lui

Constantin erau morți, iar Iulian refuzase cu încăpățânare să numească un succesor. La scurt timp după moartea sa, comandanții militari superiori s-au întâlnit pentru alegerea următorului împărat (să ne amintim că în momentul respectiv armata era în campanie, în teritoriul persan). Prima lor alegere a fost Salutius Secundus, prefect al pretoriului în Răsărit și păgân moderat. Totuși, fiind destul de înaintat în vârstă, acesta a refuzat poziția. A doua alegere a comandanților a fost creștinul Iovian, un ofițer din garda palatină (*domestici et protectores*); el a acceptat statutul, dar cu unele rețineri. Aproape imediat după ascensiunea pe tron, Iovian a negociat o pace cu Șapur, regele persan, ceea ce i-a dat libertatea să se întoarcă la Constantinopol pentru a-și consolida poziția. Tratatul era „rușinos”, fiindcă renunța nu numai la tot ceea ce Iulian abia câștigase, ci practic la toate cuceririle făcute de romani încă din vremea lui Septimius Severus. El includea predarea orașului Nisibis, cea mai importantă fortăreață militară romană în Orient, și întreg teritoriul de dincolo de fluviul Tigrul. Iovian a abandonat protectoratul roman din Armenia și a fost de acord să le plătească perșilor o sumă uriașă în aur.

Iovian a abrogat legislația în general nepopulară a lui Iulian împotriva creștinilor și a favorizat public Biserica creștină. Cu toate acestea, nu i-a persecutat pe păgâni, ci le-a acordat libertatea cultului. A murit subit, la 17 februarie 364, după o domnie de numai opt luni.

Valentinian I (364-375) și Valens (364-378)

Ofițerii superiori ai armatei s-au întrunit din nou la Niceea și au ales un comandant călit și încununat de succese cu ascendență panonică, Flavius Valentinianus, cunoscut mai bine ca Valentinian I. Dintr-un anumit punct de vedere, această succesiune relativ disciplinată era un semn al stabilității structurii politice contemporane. Valentinian, care în momentul respectiv avea patruzeci și trei de ani, era un om grosolan și cu puțină educație, însă era un combatant energic, iar cât a fost împărat era plecat mai tot timpul în campanii militare. La șase luni după ascensiunea sa la tron, armata i-a cerut insistent lui Valentinian să-și aleagă un partener care să-l ajute la conducerea imperiului – l-a ales pe fratele său mai tânăr, Valens, care pe atunci avea treizeci și șase de ani. Valentinian a domnit în Apus, avându-și reședința imperială mai întâi în Milano și apoi în Trier, în timp ce Valens a domnit peste Răsărit, cu reședința în Antiohia.

Valentinian și-a concentrat atenția asupra frontierei de pe Rin, unde i-a înfrânt și i-a liniștit pe franci și alemani; i-a mai învins și pe picți și pe scoți în Britania, odată cu pirații franci și saxoni. De asemenea, a organizat campanii împotriva maurilor din nordul Africii. În acest timp, Valens s-a luptat cu goții în Tracia, iar în 371 și-a îndreptat atenția spre granița cu perșii, unde a reușit să restabilească influența romană în Armenia. În 365, o rudă îndepărtată de-a lui Iulian, Procopios, s-a răzvrătit și și-a

câștigat sprijinul unei căpetenii gote, Athanaric; Valens a înăbușit revolta cu o asprime ieșită din comun.

În 375, Valentinian s-a dus în Iliria, unde a încercat să rezolve problema incursiunilor quazilor și sarmaților. Valentinian era răvășit din cauza temperamentului său foarte violent când, în 375, s-a întâlnit cu o solie din partea quazilor, care doreau să stabilească termenii unui tratat de pace. Termenii propuși de quazi i s-au părut împăratului atât de enervanți, încât și-a ieșit din fire și din câte se pare a suferit un atac cerebral din cauza căruia a și murit (17 noiembrie 375). Valentinian avea doi fii, Grațian (pe atunci în vârstă de șaisprezece ani) și Valentinian al II-lea (care atunci avea patru ani), pe care deja îi încoronase *auguști*, așa că nu se punea problema succesiunii, însă situația era îngreunată de vârsta lor fragedă.

În administrația lor, atât Valentinian, cât și Valens îi privilegiaseră mai mult pe soldați, în special pe cei din Panonia, decât pe aristocrați și *literati*. Au extins sensibil dimensiunea ordinului senatorial, incluzând în acest grup mulți indivizi țărani la origine – sau chiar barbari –, datorită aptitudinilor lor militare. În această perioadă, problemele orașelor au devenit critice, iar *curiales* întâmpinau dificultăți deosebite în îndeplinirea funcției lor. Să ne amintim că Iulian încercase să mențină instituția consiliilor orașenești (*curiae*) și înapoiase proprietățile confiscate de Constantin și de Constanțiu al II-lea. Valens și Valentinian au confiscat din nou aceste proprietăți, însă au promis că vor aloca orașelor o parte din veniturile statului (un fel de organizare bazată pe împărțirea veniturilor) pentru reparațiile edificiilor publice și alte cheltuieli. Statul a luat măsuri pentru a-i ține pe *curiales* în orașe, unde puteau să-și îndeplinească îndatoririle civice și să se asigure că taxele imperiale erau plătite. Se pare că, în contextul presiunii la care erau supuși, mulți *curiales* încercau prin orice mijloace să-și eludeze responsabilitățile. Ca urmare, statul a hotărât că niciun curial nu putea deveni senator (prin aceasta obținând scutirea de îndatoririle civice) decât dacă lăsau în urmă un fiu care să se poată îngriji de aceste sarcini. Mai mult, curialilor li se interzicea să devină clerici (preoți creștini etc., exempti și ei de îndatoririle civice) dacă nu donau o parte din posesiunile lor curiei locale. Valentinian și Valens au folosit din plin instituția *defensor civitatis*. Acesta era un individ trimis de guvernul central care trebuia să supravegheze cheltuielile publice și să acționeze ca un fel de protector civic și ocrotitor al celor săraci – cu alte cuvinte, trebuia să se asigure că necesitățile locale sunt satisfăcute și că înstăriții erau la înălțimea responsabilităților lor. Într-un fel, instituția era o imixtiune a guvernului central în treburile locale, însă e greu de spus cum altfel ar fi putut proceda guvernul. Valentinian și Valens au fost administratori prudenți și se pare că au reușit să reducă cheltuielile statului (prin urmare, și taxele) poate chiar la jumătate.

Valentinian și Valens erau creștini convinși. Ei au confiscat din nou latifundiile templelor pe care Iulian le restituise cultelor păgâne, însă păgânismul era tolerat oficial: doar divinația și magia au fost condamnate și interzise (așa cum fuseseră de fapt întotdeauna, prin măsurile luate chiar și de cei mai păgâni împărați). Aducerea de sacrificii în public era descurajată, însă multe rituri erau permise dacă

adeptii lor puteau demonstra că riturile respective aveau origine antică.

După toate aparențele, Valentinian nu a fost interesat de disputa arianismului, care continua, și a refuzat să adopte o poziție în privința ei. El personal era un niceean moderat și spunea că episcopii s-ar putea întâlni să discute chestiunile religioase și din proprie inițiativă, pentru că era treaba lor și nu privea cu adevărat statul. Pe de altă parte, Valens era arian moderat. Privea opoziția niceeană (ortodoxă) față de arianism ca pe o insubordonare și în cele din urmă a apelat la persecuție împotriva ortodocșilor, încurajat și de intoleranța ierarhiei ariene și de setea de martiriu din tabăra ortodoxă.

Lumea barbară

Unul dintre cele mai importante fenomene din Antichitatea târzie a fost relația dintre Imperiul Roman și populațiile barbare, în special cele care inițial trăiau în nordul imperiului, dincolo de frontierele de pe Rin și Dunăre. Pe scurt, aceste populații au cucerit în cele din urmă jumătatea apuseană a imperiului și i-au transformat cultura, limba și instituțiile. Odinioară, populațiile despre care vorbim – în special de limbă germanică – erau considerate sălbatice, necivilizate, nomade, adevărați barbari care s-au năpustit asupra imperiului și l-au doborât la pământ. Astăzi știm că situația era mult mai complexă. Barbarii prezentau diferențe mari de la un grup la altul și erau mult mai influențați de cultura romană decât s-ar fi crezut înainte. Mai mult, majoritatea populațiilor germanice erau agricultori sedentarizați, nu soldați nomazi.

Popoarele germanice nu erau singurii barbari cunoscuți romanilor. De fapt, într-o anumită măsură, barbarii erau prin excelență perșii, cârmuiți în această perioadă de Dinastia Sasanidă. Perșii erau barbari în sens arhetipal – nu erau nici greci și nici romani; bineînțeles, romanii își identificaseră întotdeauna cultura cu aceea a Greciei și, din moment ce pentru greci persanii fuseseră întotdeauna „dușmanul”, „celălalt”, așa erau și pentru romani. Apoi, mai întâi parții și apoi sasanizii fuseseră întotdeauna inamicul de la granița orientală. Însă sasanizii erau fără îndoială civilizați și foarte culți, practic de talia romanilor la orice nivel, de la cultură la forță armată. Aveau un stat organizat, monarhic, o religie de stat monoteistă (zoroastrismul) și un conducător sprijinit de întregul aparat religios și de stat. Perșii reprezentau totodată și o amenințare militară la adresa romanilor, deoarece aveau o armată puternică, a cărei forță principală era constituită de un corp de cavalerie grea. Generalii lor erau capabili și cunoșteau toate tehnicile de război, de la luptele înverșunate până la asediarea orașelor.

Așadar sentimentele romanilor față de perși erau ambivalente. Pe de o parte îi admirau și îi respectau, dar pe de altă parte îi considerau inferiori (fiindcă nu erau romani) și decăzuți. Cu siguranță

sasanizii i-au amenințat pe romani cum probabil niciun alt inamic nu ar fi putut-o face.

În Răsărit se găseau și alte popoare neromane, majoritatea trăind în afara imperiului sau fiind angajate într-un raport fragil cu Roma. De aceea unele dintre aceste popoare erau tehnic „aliate” ale romanilor, legate formal cu imperiul printr-un tratat (*foedus*). Printre ele se găseau diverse principate și triburi arabe (din Arabia și Siria) și diferite populații care trăiau în zona Caucazului, mai cu seamă între Marea Neagră și Marea Caspică, în nordul Mesopotamiei. Astfel de federați erau lazii și ibericii. Armenii ocupau un loc special, pentru că statul lor fusese întemeiat foarte timpuriu, iar ei susțineau într-adevăr că țara lor fusese cea dintâi care acceptase creștinismul. Armenia se situa la capătul nordic al graniței dintre Roma și Persia și a jucat multă vreme rolul de stat-tampon, fiind dominată rând pe rând când de romani, când de persani; oricare dintre cele două mari puteri era mai puternică tindea să domine Armenia.

În Africa trăiau multe populații native care se bucurau de un anumit grad de autonomie și care, din când în când, puteau amenința statul. În rândul lor se numărau blemii, care trăiau în sudul Egiptului și în nordul Nubiei și, din câte se pare, și-au păstrat religia în ciuda triumfului creștinismului în Egipt. În ceea ce privește partea occidentală, se presupune că maurii și berberii fuseseră locuitorii autohtoni din Africa de Nord, dar fuseseră împinși în munți de succesiunea dominațiilor punică și romană; se pare că în Antichitatea târzie au început să coboare și să se stabilească în fertila câmpie de coastă. S-a susținut frecvent că donatismul era acceptat îndeosebi în rândurile populației berbere din nordul Africii.

Cultura creștină în secolul al IV-lea

Pe parcursul secolului al IV-lea, intelectualii creștini au ajuns să domine tot mai mult viața culturală a imperiului. De remarcat că, înainte de epoca lui Constantin, învățații creștini (cum ar fi Origen) fuseseră surghiuniți în culisele discuțiilor intelectuale. Totuși, pe la mijlocul secolului al IV-lea, la mai puțin de o jumătate de secol după bătălia de la podul Milvius, creștinii ajunseseră să domine tot mai puternic curente intelectuale ale vremii. Tocmai împotriva acestui fenomen – sau cel puțin într-o proporție mai mare decât împotriva oricărui alt fenomen – se străduise să lupte împăratul Iulian.

În ceea ce-i privea, creștinii acceptaseră deja de multă vreme premisa că religia creștină și cultura clasică nu erau opuse irevocabil, iar gânditorii creștini (începând cu Apostolul Pavel) au folosit manierele grecești de gândire și principiile logicii și filosofiei grecești. În orice caz, în secolul al IV-lea, această tradiție a devenit dominantă și a fost reprezentată de gânditori extrem de diferiți, ca Eusebiu de Cezareea, Sfântul Atanasie de Alexandria, Părinții capadocieni (sfînții Vasile, Grigorie de Nazianz și Grigorie de Nyssa), Sfântul Ieronim și Sfântul Ambrozie al Milanului. Eusebiu pare să fi fost

cel dintâi care a făcut deplin legătura între mântuirea promisă de creștinism și tradiția politică a statului roman, un element ce avea să caracterizeze tradiția bizantină în următorii o mie de ani și mai bine. Concepțiile sale despre istorie, rolul episcopului și locul împăratului în societatea bizantină au devenit în curând norma. Sfântul Atanasie a fost menționat deja drept cel mai de frunte susținător al poziției ortodoxe împotriva arienilor, iar opoziția lui înverșunată împotriva lui Constanțiu al II-lea și a lui Iulian a fost aproape egală în importanță cu tratatele lui teologice argumentate cu grijă. De asemenea, biografia Sfântului Antonie, arhetipul călugărului eremit, a fixat standardele pentru scrierile hagiografice (vieți ale sfinților).

Părinții capadocieni sunt probabil reprezentanții cei mai tipici ai acestor intelectuali creștini. Vasile a fost un episcop însemnat și organizator al unei comunități monastice (vezi *infra*), fratele său, Grigorie de Nyssa, a fost un filosof subtil, iar Grigorie de Nazianz, care a devenit episcop de Constantinopol, a fost un orator desăvârșit. Deși între opiniile lor pot fi sesizate diferențe subtile, în ansamblu ei erau de acord în privința opoziției față de arianism și râvna lor de a adapta tradiția clasică de studiu spre folosul creștinismului. Vasile și Grigorie de Nazianz studiaseră împreună în Atena (împreună cu Iulian, viitorul împărat), în timp ce Grigorie de Nyssa era unul dintre frații mai mici ai lui Vasile. Cu toate că teologia lor menținea poziții strict ortodoxe, toți simțeau o admirație profundă pentru Platon și chiar au folosit în mare măsură operele ereticului Origen. Lucrările lor teologice au avut o influență notabilă în elaborarea ideilor care mai târziu au constituit temelia discuțiilor în cadrul dezbaterilor hristologice din secolul al V-lea. În același timp, toți cei trei Părinți capadocieni erau membri ai clasei curiale și au devenit cu toții episcopi profund implicați și în problemele sociale, și în problemele spirituale ale vremii lor.

Populațiile germanice

În mod firesc, avem puține informații în legătură cu preistoria populațiilor germanice. Izvoarele literare se mărginesc la perspectivele pe care ni le-au transmis autorii romani, care erau vădit părtinitori sau cel puțin aveau un punct de vedere propriu. Cea mai faimoasă dintre aceste relatări este cartea lui Tacitus *Germania*, scrisă la începutul secolului al II-lea d.Hr., în care germanii sunt prezentați ca niște luptători cumpliti care păstrasera totuși nobilele însușiri ale onoarei și cinstei și un fel de democrație primitivă. Deși este posibil ca *Germania* să conțină și o anumită cantitate de informații demne de încredere, este limpede că scrierea constituie în primul rând un tratat moralizator, gândit mai mult ca un apel la rușinea romanilor, pentru a-i îndemna la adoptarea unei conduite mai bune, decât ca o prezentare minuțioasă a societății triburilor germanice.

Evident, descoperirile arheologice legate de populațiile germanice timpurii ridică dificultăți serioase, dar, pe măsură ce cercetarea înaintează, obținem multe informații prețioase. Una dintre problemele inventarului arheologic este dificultatea de a distinge un grup de altul pe baza dovezilor arheologice și nu întotdeauna putem stabili o legătură între descoperiri și grupurile etnice pe care le cunoaștem din izvoarele scrise. Pe de altă parte, dovezile lingvistice au reprezentat o sursă de informație deosebit de abundentă, fiindcă prin ele putem urmări toponime, nume de persoane și variante lingvistice până într-un trecut foarte îndepărtat. Într-adevăr, mare parte din înțelegerea noastră despre perioada preistorică a societății germanice s-a bazat pe aceste dovezi lingvistice. Din păcate, în secolul XX, unele materiale de felul acesta au fost utilizate în scopuri politice, fie pentru a glorifica un grup în defavoarea altuia, fie pentru a susține că o națiune modernă are dreptul de a trăi într-un anumit teritoriu, ca o consecință a acestei informații istorice.

Cu câteva excepții, populațiile germanice care au luat parte la marile migrații (*Völkerwanderung*) nu au fost aceleași cu triburile germanice cunoscute lui Cezar, Tiberiu și altor generali din prima perioadă a imperiului. Aceste populații atestate mai târziu, care trăiau mai ales între Rin și Elba, sunt cunoscute ca germanici occidentali și în perioada imperială timpurie s-au romanizat din ce în ce mai mult, astfel încât prin secolul al IV-lea mulți dintre ei abia puteau fi deosebiți de romani. Mulți dintre ei trăiau în teritoriul roman, iar *limes* – termenul latin tradus de obicei prin „graniță” – era mai mult o zonă de frontieră decât o graniță propriu-zisă, permițând schimburile și comerțul și prevenind totodată invaziile. Pe de altă parte, este cert că unele populații germanice occidentale au rămas în afara acestor *limes*, continuând să le facă probleme romanilor. Printre ele se numărau francii, alemanii și saxonii. În special alemanii, care în secolul al III-lea au invadat imperiul: în anii 250 au trecut frontiera și au întreprins incursiuni în Italia, până când au fost alungați de Gallienus.

Totuși, populațiile germanice care le-au creat cele mai mari dificultăți romanilor au fost cele numite germanici orientali, în care erau incluse popoare cum ar fi goții (vizigoții și ostrogoții) și vandalii. Se pare că trăiseră în Scandinavia din timpuri imemorabile, însă probabil că în secolul al II-lea d.Hr. au început să se deplaseze pe o suprafață vastă, traversând tot Estul Europei și oprindu-se la formidabila barieră reprezentată de Dunăre. Prin anii 350, dacă nu cumva mai devreme, diferite federații s-au stabilit în această zonă, chiar în vecinătatea imperiului, fără a constitui însă o amenințare imediată – dimpotrivă, majoritatea grupurilor s-au așezat în regiunea relativ deschisă de peste Dunăre și au întemeiat sate de agricultori în care trăiau foarte pașnic. Lucrurile au fost puse în mișcare, în schimb, de venirea hunilor pe frontiera danubiană. Hunii erau un popor turcic din Asia Centrală; erau vânători și războinici călăreți și duceau un trai nomad, foarte diferit de germanicii sedentarizați. Patria de obârșie a hunilor se afla departe de granița romană, însă între Asia Centrală și teritoriul roman nu exista o barieră naturală eficientă și, odată ce hunii s-au pus în mișcare spre Occident (poate după ce au fost învinși de chinezi), foarte puține lucruri i-ar fi putut opri.

Bătălia de la Adrianopol (8 august 378)

Valentinian I a murit în 375, lăsându-le partea apuseană a imperiului fiilor săi Grațian și Valentinian al II-lea (care era doar un băiețel). Începând cu anul 371, Valens fusese ocupat pe frontiera estică. Prin 376, hunii și-au făcut brusc apariția în nordul Dunării (în România de astăzi), iar goții, îngroziți, și-au căutat scăparea în interiorul granițelor romane. S-au oferit să se stabilească în teritoriul roman și să servească în armata romană; Valens a considerat că aveau să reprezinte o bună anexă la corpul armatei, așa încât a fost de acord. Probabil în jur de 200.000 de goți au încercat să se stabilească în interiorul imperiului, însă guvernul roman nu era în stare să se îngrijească de necesitățile uriașe ale populației imigrante. Li s-au promis provizii de hrană, însă ele nu au ajuns la germanici sau le-au fost vândute la prețuri exorbitante de funcționarii corupți. În plus, aceiași funcționari au capturat mulți goți și i-au vândut ca sclavi. Exasperați de tratamentul la care au fost supuși, goții s-au revoltat în 377 și au început să devasteze teritoriul roman din Tracia.

Valens și-a deplasat imediat armata de pe frontiera estică, ducând-o în Tracia pentru a rezolva situația. Și Grațian și-a pus în mișcare forțele militare din Apus, pentru a preîntâmpina amenințarea. Totuși, după toate aparențele, Valens era invidios pe tânărul său nepot și, în plus, a primit un raport fals în care se spunea că trupele goților numărau doar 10.000 de oameni. În consecință, Valens s-a pregătit de luptă de îndată ce a ajuns în Tracia, sperând să câștige singur bătălia. Dar soldații lui Valens erau oboșiți după marșul îndelungat și nu au fost în stare să se pregătească așa cum trebuia pentru bătălia dată pe o câmpie încinsă de soare în afara orașului Adrianopol (Adrianoupolis), în Tracia (harta 9.1).

Goții au format un cerc larg din căruțele în care se aflau familiile lor, dispunându-și detașamentele de cavalerie de cele două părți, în fața contingentelor lui Valens. Înaintașii romani au fost cuprinși de panică la vederea soldaților goți și s-au retras în fugă spre grosul armatei. Între timp, cavaleria romană de pe aripa stângă a înaintat prea mult spre inamic, iar cavaleria gotă, care fusese ținută în rezervă, a putut lovi flancul stâng al infanteriei romane, care nu mai era protejată în niciun fel. Atacate din lateral și din față, trupele romane au fost măcelărite. Valens și aproximativ două treimi din armata lui au pierit răpuși de goții victorioși.

Situația era catastrofală pentru imperiu: pentru prima oară în mai bine de un secol, un împărat roman era ucis în luptă, în Răsărit se crease un vid de putere, frontiera cu perșii era neapărată, iar goții aveau toată libertatea în Tracia. Bătălia de la Adrianopol a mai arătat și că germanicii puteau învinge o armată romană instruită și a demonstrat superioritatea cavaleriei grele. Din cauza crizei, guvernarea romană a fost paralizată temporar și a fost un noroc că goții nu au putut să profite de pe urma situației. Nu aveau niciun fel de experiență în ce privește asediarea orașelor și au trebuit să se mulțumească doar cu incursiunile făcute în ținuturile rurale din Tracia.

Teodosie cel Mare (379-395) și Grațian (375-383)

După bătălia de la Adrianopol, Grațian rămăsese unicul împărat. Era limpede că avea nevoie de un partener, din moment ce era tânăr, neexperimentat și absolut incapabil să se ocupe de situația militară. În acest context, funcționarii de nivel înalt s-au orientat spre Teodosie, un general cu multă experiență. Tatăl lui Teodosie (care purta același nume) provenea dintr-o veche familie iberică și fusese unul dintre principalii comandanți ai lui Valentinian; restabilise ordinea în Britania și înăbușise răscola lui Firmus din nordul Africii. Cu toate acestea, bătrânul Teodosie căzuse în dizgrație în împrejurări neclare și fusese executat în 375. Fiul său, tânărul Teodosie, se retrăsese pe proprietatea lui din Iberia, însă în circumstanțele de după bătălia de la Adrianopol Grațian l-a chemat înapoi și l-a proclamat împărat la Sirmium, la 19 ianuarie 379. Lui Teodosie i s-a dat controlul asupra întregii părți orientale a imperiului, împreună cu provinciile Dacia și Macedonia.

Teodosie trebuia să se confrunte cu multe probleme imediate, nu în ultimul rând cu nevoia de a recruta noi soldați pentru a completa efectivele împrăștiate de dezastrul de la Adrianopol – trebuia să înlocuiască cel puțin 20.000 de soldați. Așadar Teodosie a implementat măsuri severe pentru găsirea și înrolarea celor care aveau obligația îndeplinirii serviciului militar. S-a orientat spre fiii veteranilor (care teoretic ar fi trebuit să fie cu toții soldați), recrutându-i chiar și pe cei care se automutilaseră pentru a scăpa de serviciul militar.

Între timp, Teodosie a încercat să-i controleze și pe goții care devastau în continuare Tracia. Nu i-a putut prinde pentru a da o bătălie decisivă, așa încât germanicii au continuat să prade gospodăriile și satele din zona rurală. În cele din urmă, Teodosie a semnat un tratat cu goții la 3 octombrie 382. Conform condițiilor acestui tratat, goților li se îngăduia să se stabilească în teritoriul roman, dar în schimb trebuiau să servească în armata romană în calitate de *foederati* (aliați barbari), contribuind, după toate estimările, cu aproximativ 20.000 de oameni. Alierea cu străinii (inclusiv cu barbarii) care puteau lupta pentru și alături de latini fusese dintotdeauna una dintre politicile romanilor. Însă până în acest moment străinii fuseseră tratați fie în calitate de contingente aliate, fie fuseseră înrolați individual, în număr mic, în unitățile romane. Acum însă goții fuseseră înrolați în număr mare și li se permisesse să-și îndeplinească serviciul militar sub conducerea propriilor lideri tribali. Era o ruptură importantă față de trecut, o măsură criticată de unii contemporani (a se vedea discursurile lui Themistios, care s-a împotrivit cu înverșunare acestei „barbarizări” a armatei). Prin urmare, grupuri mari de goți au fost așezați de-a lungul malului sudic al Dunării și în nordul Traciei.

În est, Teodosie a putut aranja o pace cu persanii. Armenia fusese împărțită între Roma și Persia, romanii primind o zonă mai mică. Totuși, ca urmare a tratatului, Teodosie a reușit să-și mențină controlul asupra unui teritoriu strategic situat între cursurile superioare ale Tigrului și Eufratului, fapt ce se putea dovedi de o importanță majoră în cazul reluării ostilităților dintre cele două mari puteri.

Cât privește linia religioasă, Teodosie era mai degrabă un creștin niceean pe față, iar credința lui era marcată de o orientare categoric apuseană (așa cum ne putem imagina cu ușurință dacă ne gândim că era de origine din Hispania). La începutul domniei sale a fost speriat de o boală gravă care aproape că l-a răpus; drept urmare, a fost botezat, iar din acel moment a sprijinit creștinismul cu entuziasm. În 380 a promulgat o lege care le impunea tuturor creștinilor să urmeze învățăturile episcopilor din Roma și Alexandria. Legea constituia o declarație simplă și clară în sprijinul doctrinelor de la Niceea și evita complicațiile doctrinare sau îndoielile: credința era definită prin raportare la învățătura unor episcopi individuali. Cu toate acestea, Teodosie s-a gândit că este bine să convoace un conciliu ecumenic pentru a pune capăt controverselor ariene care dezbinase imperiul pentru mai bine de jumătate de secol și nesocotise toate încercările de găsire a unui compromis. În consecință, primul Conciliu de la Constantinopol s-a ținut în mai 381 și a adus câteva completări la Crezul formulat de Conciliul de la Niceea, însă a reafirmat doctrinele niceene și în primul rând a încheiat discuția despre arianism în Răsărit. Unii indivizi au continuat, bineînțeles, să mențină doctrinele ariene, însă controversa teologică părea să fi fost în sfârșit rezolvată prin decizia luată de împărat și conciliu. Între timp, episcopul Ulfila se arătase totuși foarte activ și îi convertise pe goți la creștinismul arian. Prin urmare, culmea ironiei, arianismul avea să rămână o forță puternică în Occident, însă nu printre creștinii romani, ci în rândul barbarilor, și a constituit multă vreme o deosebire majoră și o sursă de conflict între romani și barbari. Aspectul a fost deosebit de semnificativ, întrucât episcopul Romei (papa) și-a asumat un rol din ce în ce mai important, iar episcopii ortodocși din Apus au căpătat și putere politică, nu doar religioasă. Pentru episcopi, bineînțeles, germanicii erau în primul și în primul rând niște eretici.

Atitudinea lui Teodosie față de păgânism a fost la fel de directă și pragmatică. S-ar părea că el personal acceptase creștinismul din toată inima și nu putea înțelege de ce alții persistau în urmarea unor învățături „false”. Prin urmare, la fel cum examinase controversa ariană în termeni practici, el considera păgânismul o practică înapoiată, total nepotrivită cu liniile politice din vremea sa, deși era clar dispus să tolereze păgânismul majorității aliaților lui germanici și a menținut relații bune cu funcționari păgâni, cum ar fi Symmachus. Așadar, la fel ca împărații dinaintea lui, Teodosie a susținut creștinismul și s-a opus păgânismului, preferându-i pe creștini în funcțiile de guvernare și oferind sprijin financiar bisericilor, mănăstirilor și altor așezăminte eclesiastice, strategie care a încurajat dezvoltarea constantă a creștinismului în imperiu.

Pe de altă parte, Teodosie a și acționat împotriva cultelor păgâne și a templelor păgâne încă deschise. Aceste atacuri oficiale la adresa păgânismului sunt înregistrate în legile cuprinse în *Codex Theodosianus*, compilat în 438 de nepotul împăratului. Ele arată că nu a existat un singur „edict al lui Teodosie” care să fi închis templele păgâne. Situația era mult mai complicată și condițiile locale au jucat probabil un rol mai important decât toți ceilalți factori. Legile din 383 și 385 interziceau aducerea de sacrificii în public, însă păgânismul (ca sistem de credințe) nu era interzis, iar statul nu avea nici interesul, nici capacitatea de a interveni în activitățile private ale supușilor. Așadar nu a existat un

singur ordin care a închis toate templele, însă nu încapă îndoială că atunci când episcopii, orașele sau cetățenii creștini prezentau cereri pentru închiderea anumitor locașuri de cult păgâne, aceste cereri erau rezolvate adesea favorabil de funcționarii de stat. Fără doar și poate, multe temple au fost distruse, cu sau fără aprobare oficială. În parte pentru că templele aparțineau oficial statului, teoretic, funcționarii imperiali ar fi trebuit să le protejeze, însă de multe ori templele erau atacate de episcopi și chiar de cete de călugări și de obicei administratorii închideau ochii la aceste episoade. Câteodată populația locală se împotriva unor astfel de acțiuni și încerca să împiedice distrugerea templelor lor, situație în care de multe ori s-a ajuns la violențe.

Unul dintre cele mai dramatice și mai simbolice episoade de acest gen a fost distrugerea serapeumului din Alexandria. Acest templu închinat zeului Serapis a fost unul dintre cele mai vestite edificii din lumea antică. În 391, Teofil, episcop de Alexandria, a obținut de la împărat permisiunea să transforme templele din oraș în biserici. Printre obiectele sacre din templul lui Dionysos episcopul a găsit o sculptură obscenă și a făcut paradă cu ea pe străzi pentru a-i lua în râs pe păgâni pentru presupusa lor imoralitate. Păgânii s-au înfuriat și așa a izbucnit o răzmeriță între creștini și necreștini. Olympios, un filosof păgân, a adunat un grup de păgâni și, acaparând serapeumul, l-au transformat în fortăreață. Păgânii s-au năpustit afară din templu și i-au bătut zdravăn pe creștini, pe unii ducându-i înapoi în templu, unde i-au răstignit. Prefectul augustal, conducătorul suprem al armatei din Egipt, nu a reușit să restabilească ordinea și a cerut întăriri din partea trupelor imperiale. Acestea au fost trimise repede din Constantinopol, iar revolta s-a stins. Apoi serapeumul a fost transformat în biserică. În 391 și 392, Teodosie a interzis toate cultele păgâne, în public și în privat, deși, firește, legea nu putea fi aplicată cu strictețe.

Caseta 4.3. Distrugerea serapeumului din Alexandria

Templul consacrat în Alexandria zeului egiptean Serapis era unul dintre cele mai vestite centre politeiste (păgâne) ale lumii antice. Serapeumul (sau serapeionul) a rămas deschis pentru cult multă vreme după domnia lui Constantin, însă în cele din urmă a fost transformat în biserică creștină în 391, în timpul domniei lui Teodosie I. Episodul a fost privit de păgâni ca o înfrângere deosebit de gravă, semn că se încheiase o epocă. Theophilos (Teofil), aprigul episcop din Alexandria, era pornit să reducă la tăcere orice opoziție față de creștinism în capitala egipteană, însă atacurile sale împotriva sanctualelor păgâne a degenerat repede într-o ciocnire violentă între creștini și păgâni, iar funcționarii imperiali au scăpat situația de sub control. Distrugerea serapeumului a fost descrisă de mulți contemporani, inclusiv de istoricul ecleziastic Sozomen, a cărui relatare este expusă mai jos. Din ea putem observa modul în care au reacționat păgânii la insulta adusă religiei lor și violența evenimentelor ce au urmat. Mai este de remarcat și modul în care împăratul a reușit să pună în cele din urmă capăt revoltei.

Cam în acest timp, episcopul de Alexandria [Teofil], căruia împăratul îi dăduse templul lui Dionysos la cererea lui [a episcopului], a transformat edificiul în biserică. Au fost scoase afară statuile, *adyta* [locurile secrete din temple, unde se țineau obiectele folosite în ritualuri] au fost arătate în văzul tuturor; și, pentru a compromite reputația misteriiilor păgâne, [episcopul] a făcut o procesiune pentru a arăta aceste obiecte, *phalii* [falusurile], și a înfățișat public toate obiectele care fuseseră tănuite în *adycta*, care [obiecte] erau sau păreau ridicole. Păgânii, uluiți de o dezvăluire atât de neașteptată, nu

au putut-o răbda în tăcere, ci au pus la cale între ei să-i atace pe creștini.

Au omorât mulți creștini, i-au rănit pe alții și au pus stăpânire pe Serapeion, un templu care se distingea prin frumusețea și mărimea lui și care era amplasat pe o înălțime. Pe acesta l-au transformat într-o citadelă provizorie; acolo i-au dus pe mulți creștini, i-au torturat și i-au silit să aducă sacrificii. Cei care au refuzat să se supună au fost răstigniți, li s-au rupt amândouă picioarele sau au fost uciși în alte feluri pline de cruzime. După ce răzmerița a durat o vreme, cârmuitorii au venit și i-au îndemnat pe oameni să-și amintească de legi, să lase armele și să predea Serapeionul. Apoi au venit acolo Romanus, generalul legiunilor militare din Egipt, și Evagrius, prefectul Alexandriei. Totuși, fiindcă strădaniile lor de a-i potoli pe oameni au fost cu totul zadarnice, au făcut cunoscut faptul că îi dăduseră de veste împăratului. Cei care se închiseseră în Serapeion s-au pregătit pentru o împotrivire și mai dârză, de frica pedepsei ce știau că îi așteaptă pentru faptele lor temerare, și au fost asmuțiți și mai mult la revoltă de cuvântările provocatoare ale unui bărbat pe nume Olympius, îmbrăcat în haine de filosof, care le-a zis că ar trebui mai degrabă să moară decât să lase deoparte zeii părinților lor. Dându-și seama că ei erau descurajați peste măsură de nimicirea statuiilor idolatre, i-a asigurat că întâmplarea nu-i îndreptățește să se lepede de religia lor, deoarece statuile erau întocmite din materiale pieritoare și nu erau decât niște imagini, motiv pentru care oricum aveau să dispară cândva; pe când puterile care sălășluiseră în ele zburaseră spre ceruri. Prin asemenea cuvântări ținea cu el mulțimea în Serapeion.

Când împăratul a fost înștiințat despre întâmplări, a spus că toți creștinii care fuseseră măcelăriți erau binecuvântați, fiindcă fuseseră înălțați la cinstea martiriului și suferiseră spre a-și apăra credința. S-a oferit să-i ierte fără alte pedepse pe cei care-i omorâseră, sperând că prin acest act de clemență aveau să se simtă mai atrași de creștinism; și a poruncit demolarea templelor din Alexandria care fuseseră cauza răscoalei populare. Se spune că atunci când acest edict imperial a fost citit în public, creștinii au dat chiote de bucurie, fiindcă împăratul aruncase vina celor petrecute pe păgâni. Oamenii care păzeau Serapeionul au fost atât de îngroziți la auzul acestor strigăte, încât au fugit, iar creștinii au intrat îndată în posesia locului, pe care l-au și păstrat de atunci. Am fost înștiințat că, în noaptea de dinaintea acestei întâmplări, Olympius a auzit în Serapeion un glas ce cânta Aleluia. Ușile erau închise și peste toate se așternuse liniștea; și, cum nu putea să vadă pe nimeni, ci doar să audă glasul cântărețului, a priceput pe dată ce voia să spună semnul acela; și a părăsit Serapeionul fără știrea nimănui și s-a urcat pe un vas spre Italia. Se spune că atunci când templul a fost dărâmat, s-au găsit niște pietre ce purtau pe ele caractere hieroglifice în forma unei cruci, care după ce au fost cercetate de învățați au fost interpretate ca semnificând viața ce va veni. Aceste însemne au dus la convertirea mai multor păgâni, după cum au făcut și alte inscripții găsite în același loc și care cuprindeau prevestiri despre distrugerea templului. Așa a fost luat Serapeionul și transformat, nu peste mult timp, în biserică; a primit numele împăratului Arcadius (Sozomen, *Ecclesiastical History* 7.17, în *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, seria a II-a, texte traduse sub coordonarea editorială a lui Philip Schaff și Henry Wace, vol. 2, New York, 1890, retipărit de Grand Rapids, MI, 1979-1986).

În Apus, inițial Grațian le-a garantat păgânilor toleranță, însă mai apoi s-a răzgândit, probabil sub influența lui Ambrozie, episcopul orașului Milano. Grațian a fost ultimul roman care a purtat titlul de *pontifex maximus* (preot suprem al cultului păgân), un titlu onorific la care a renunțat în 381, când a înlăturat Altarul Victoriei din Senatul roman. (Papa Grigore I [590-604] a fost primul care a folosit același titlu cu semnificația de „preot suprem” al creștinătății.)

Totuși, Grațian nu și-a câștigat loialitatea trupelor. Primise o educație bună și era inteligent, însă împotriva lui se formase o opoziție considerabilă. Valentinian nu domnise suficient de mult încât să statornicească loialitatea față de dinastia sa, iar în 383 a izbucnit o revoltă condusă de ofițerul hispanic Magnus Maximus. Grațian a fost omorât la 25 august 383. Valentinian al II-lea, pe atunci în vârstă de treisprezece ani, era încă împărat, dar nu era în stare să exercite puterea în mod independent. La început Teodosie l-a recunoscut pe Maximus, însă în 387 Maximus a invadat Italia, care îi aparținea lui

Valentinian al II-lea, iar Teodosie a hotărât să acționeze. Împăratul senior a mășăluit în Apus, iar în 388 l-a înfrânt și ucis pe uzurpator. Împăratul a acționat ca protector al lui Valentinian al II-lea și a luat-o pe sora tânărului împărat, Galla, ca a doua sa soție. Cel puțin din acest moment, Teodosie a fost conducătorul necontestat al întregii lumi romane.

Teodosie a rămas în Italia din 388 până în 391, lăsând Răsăritul în mâinile fiului său Arcadius, care era *august* încă din 383. În 391, împăratul s-a întors la Constantinopol. L-a lăsat pe Valentinian al II-lea în grija lui Arbogast, acel *magister militum* franc care îl ajutase pe Teodosie să-l învingă pe Maximus. În 392, Valentinian a încercat să-și afirme independența față de Arbogast, însă nu după multă vreme a fost găsit spânzurat, iar Arbogast l-a proclamat împărat pe Eugeniu. Pe de o parte, acțiunile lui Arbogast dovedeau că în Apus puterea politică ajunsese în mâinile germanicilor. Pe de altă parte, indiferent câtă putere putea deține un comandant germanic, era de neconceput ca un barbar să pretindă titlul imperial pentru sine. Acesta este în sine un alt fenomen interesant și reprezenta o altă diferență clară între romani și barbari (cealaltă fiind diferența la nivel religios, pentru că barbarii erau arieni, iar romanii, ortodocși).

Eugeniu era profesor de retorică și creștin fără prea multă tragere de inimă, însă a găsit sprijin printre păgânii care se opuneau politiciii teodosiene de creștinare; păgânii sperau că Eugeniu va fi un nou Iulian și va privilegia păgânismul. În 394, Teodosie și-a pus din nou armatele în mișcare spre Occident și i-a înfruntat pe Arbogast și Eugeniu pe râul Frigidus, în nordul Italiei (6 septembrie 394). Teodosie a ieșit biruitor, iar Arbogast și Eugeniu au fost uciși. Fusesse ultima oportunitate pentru tolerarea păgânismului sau pentru o politică propăgandă în imperiu.

În 384 s-a scris ultimul capitol al controverselor în jurul Altarului Victoriei, care era amplasat în Senatul roman. Altarul devenise un simbol al tradiției pentru vechea aristocrație senatorială din Roma, care îl considera și un simbol cultural, și un punct central pentru celebrările religioase. Altarul fusese înlăturat probabil de Constantin, dar fusese așezat la loc în Senat de Iulian. Așa cum am spus, Grațian l-a eliminat din nou. Symmachus, prefectul orașului și unul dintre reprezentanții de frunte ai culturii aristocrate de modă veche, i-a adresat împăratului Valentinian al II-lea o cerere pentru reinstalarea altarului în Senat. Symmachus a subliniat că altarul era un simbol tradițional al culturii romane și a făcut apel la toleranță, având în vedere că există „multe căi prin care se poate ajunge la Dumnezeu”. Petiția a fost contracarată printr-un răspuns la fel de faimos dat de Ambrozie, episcopul Milanului, care a argumentat – foarte simplu – că păgânii greșeau aderând la credința în zei falși și că nu există decât o singură cale de a ajunge la Dumnezeu. În ciuda pledoariei lui Symmachus pentru toleranță – care sună cât se poate de rezonabil pentru cititorul modern –, altarul nu a fost reintrodus niciodată în edificiul Senatului.

În 390, unul dintre generalii lui Teodosie, gotul Butheric, a fost omorât în Tesalonic de o gloată nemulțumită de poziția ocupată de germanici în cadrul armatei. Teodosie a reacționat în stilul său caracteristic, mimând blândețea și invitând populația din Tesalonic să se adune în hipodrom și să

celebreze jocurile. La un moment dat, Teodosie a poruncit soldaților să se năpustească asupra oamenilor care nu bănuiau nimic și mii de persoane au fost măcelărite. Ambrozio al Milanului a luat ulterior atitudine și a refuzat să-i îngăduie lui Teodosie să intre în biserică ori să comunice cu el. În final, Teodosie a fost obligat să-și recunoască crima și să facă penitență – un exemplu notabil al felului în care un lider ecleziastic încăpățânat putea să adopte principii morale înalte și să silească un împărat puternic să se supună voinței sale. Episodul demonstra clar că existau anumite lucruri pe care un împărat – fie el și conducător ortodox „ocrotit de Dumnezeu” – nu le putea face. Ar trebui să mai remarcăm și că evenimentul nu a slăbit în niciun fel puterea politică sau militară a lui Teodosie.

La fel cum procedaseră Valentinian I și mai cu seamă Constantin înaintea lui, Teodosie a încercat în mod conștient să transmită puterea în familia lui – cu alte cuvinte, să întemeieze o dinastie. Faptul explică parțial importanța atribuită femeilor în familia sa, mai ales primei sale soții, Aelia Flaccilla, deși în acest proces au acționat și alte forțe, inclusiv – dar este discutabil – o importanță mai mare acordată femeilor în general în societatea vremii. Teodosie s-a căsătorit cu Flaccilla în jurul anului 376 și, înainte de a muri prematur în 385 sau 386, ea i-a născut trei copii, printre care și viitorii împărați Arcadius și Honorius. A fost una dintre primele împărătese bizantine reprezentate foarte des pe monede: în ciuda răstimpului destul de scurt pe tron, în numele ei s-au bătut monede în foarte multe monetării, portretul fiindu-i conceput în așa fel încât să ofere o imagine recognoscibilă a împărătesei. Mai mult, evlavia și caritatea de care a dat dovadă s-a impus asupra reprezentanților de seamă ai creștinismului din epocă. Sozomen, istoric al Bisericii, spune că l-a convins pe soțul ei să nu-l întâlnească pe arianul Eunomiu în încercarea de a găsi un compromis în problema ariană, în timp ce Teodoret îi laudă filantropia și bunătatea față de săraci și implicarea personală în îngrijirea infirmilor. Sfântul Grigorie de Nyssa a lăudat-o în mod deosebit pentru pietatea și faptele ei bune, iar faptul că marele orator și teolog a rostit personal un elogiu la moartea ei este un semn al reputației împărătesei. Pe de altă parte, am putea suspecta că imaginea pe care o avem despre Aelia Flaccilla a fost manipulată de cercurile din apropierea împăratului, însă după toate aparențele nu avem prea multe motive să ne îndoim că împărăteasa și-a impresionat contemporanii prin forța propriei personalități; ea este cinstită și acum ca sfântă în Biserica Ortodoxă (este comemorată în ziua de 14 septembrie).

Teodosie a murit prematur, la doar patruzeci și opt de ani, în 395, la Milano. A lăsat Răsăritul fiului său Arcadius (în vârstă de șaptesprezece sau optsprezece ani), iar Apusul unui alt fiu al său, Honorius (care nu avea decât zece ani). Ambii erau fiii împărătesei Aelia Flaccilla. Cum am menționat anterior, Teodosie se căsătorise din nou, cu Galla, sora lui Valentinian al II-lea (așadar fiica lui Grațian), căsătorie care stabilea o legătură directă între familia lui și cea a predecesorilor; cu a doua soție Teodosie a avut o fiică, Galla Placidia, care s-a bucurat de o viață lungă și memorabilă în Apus: a fost soția lui Constanțiu al III-lea, mama lui Valentinian al III-lea și bunica Placidiei, soția lui Olybrius, devenit împărat în 472.

Secolul al IV-lea ca epocă a schimbării

Deși în timpul scurs de la moartea lui Constantin (337) până la moartea lui Teodosie I (395) au existat puține transformări care să poată fi numite cu adevărat revoluționare, în această perioadă asistăm la o schimbare semnificativă și de durată. Schimbarea nu a fost subită, ci treptată, și până la un anumit punct poate fi considerată o implementare și o amplificare a măsurilor și proceselor puse în mișcare în timpul domniei lui Constantin. În acest răstimp de șaizeci de ani, imperiul a basculat pe linie religioasă dintr-o poziție dominată de păgânism și gândirea păgână într-una în care au devenit preponderente creștinismul, instituțiile creștine și sentimentele creștine.

Schimbarea nu a presupus doar înlocuirea unui grup de zei cu alt grup, ci a fost o transformare mult mai radicală, prin care politeismul – care prin natura lui era în general tolerant față de alte tradiții religioase și înțelegeri ale „adevărului” religios – a fost înlocuit de o tradiție monoteistă care susținea că deține singura înțelegere corectă a adevărului și care, în consecință, considera că orice abatere este în mod necesar falsă și trebuie suprimată. S-ar putea susține că o astfel de tradiție monoteistă a existat dintotdeauna, însă acum fusese asociată inextricabil cu statul roman, care se angajase să mențină ceea ce era perceput ca adevăr și orânduire creștine. Probabil că Eusebiu de Cezareea a fost primul care a înțeles semnificația pleneră a alianței dintre Biserica creștină și puterea statului roman, însă în vremea lui Constantin relația era nestatornică, iar consecințele ei nu puteau fi văzute nicidecum clar. Totuși, pe parcursul secolului al IV-lea, pe măsură ce noile generații s-au succedat la putere, încrezătoare în propria viziune asupra lumii și sigure de relația dintre adevărul divin și puterea politică, acest raport a evoluat și a devenit normativ. Programele politice implementate de Teodosie cel Mare nu difereau substanțial de cele ale lui Constantin, însă se bazau pe o jumătate de secol în care, la nivel imperial, existase o încredere în adevărul creștin și convingerea că înțelegerea stabilită între Constantin și Biserica creștină devenise fundamentul puterii romane și totodată stilul roman de viață: este semnificativ faptul că, și pentru romani, și pentru barbari, creștinătatea și *romanitas* (romanitatea) ajunseseră să se identifice. Disputa dintre Symmachus și Ambrozie în legătură cu Altarul Victoriei din Roma este considerată de multe ori un moment semnificativ în această evoluție, o criză în care problema a fost foarte clar scoasă în evidență.

Secolul al IV-lea a fost și un veac în care puterea episcopilor a ajuns să domine evident Biserica creștină și în care s-a cristalizat și ierarhia devenită normativă în secolele viitoare. Situația finală nu era anticipată în vremea lui Constantin sau chiar a lui Constanțiu al II-lea, însă pe la jumătatea secolului episcopii ajunseseră în poziția de reprezentanți ai Bisericii fără să mai întâmpine nicio opoziție din interior. Faptul poate fi văzut limpede în seria de concilii care a culminat cu Conciliile de la Niceea (325) și Constantinopol (381), dar și în numeroasele concilii locale care au tratat probleme doctrinare și – mai frecvent – administrative. Deloc surprinzător, episcopii proveneau în principal din clasa

curială, formată din aristocrațiile locale din orașele imperiului, întrucât *curiales* aveau instruirea și experiența care îi calificau pentru îndeplinirea responsabilităților funcției din cadrul Bisericii. Legislația imperială a încercat să limiteze aflulul de *curiales* spre corpul clerical, însă nu a avut niciun efect, atât pentru că în epocă nu era posibilă controlarea sensibilităților religioase, cât și pentru că indivizii din această clasă căutau în mod natural să obțină poziții de putere și cu influență în orice sferă a societății.

Secolul al IV-lea a fost și martorul dezvoltării și instituționalizării monahismului creștin. Desigur, năzuința pentru o viață ascetică este comună mai tuturor tradițiilor religioase, iar monahismul creștin își are rădăcinile în ascetismul iudaic, mai ales cel practicat începând din timpul Macabeilor. Prin urmare, pentru existența pustnicilor creștini avem dovezi încă dintr-o perioadă timpurie: erau indivizi care încercau să urmeze exemplul lui Ioan Botezătorul – și al lui Hristos însuși – și care petreceau timp în solitudine și în sălbăticia locurilor pustii, căutând comuniunea cu Dumnezeu ca rezultat al jertfei de sine. Prin secolul al III-lea asceții erau foarte numeroși, mai cu seamă în deșerturile din Egipt: își consacrau viața adorării lui Dumnezeu în singurătate și încercării de a ajunge la comuniunea directă cu el.

Cel mai cunoscut dintre asceții de la începuturi este Sfântul Antonie (sau Anton, circa 251-356), un egiptean născut într-o familie înstărită, care a renunțat la toată bogăția lui pentru a îmbrățișa viața monahală. Biografia Sfântului Antonie scrisă de Sfântul Atanasie (prin 356-357) ne furnizează amănunte specifice în legătură cu viața ascetică: luptele lui Antonie cu demonii și miracolele lui au devenit un standard al tuturor vieților ascetice scrise mai târziu. Deși Antonie a atras în jurul lui mulți ucenici, fiecare ducea un trai cu desăvârșire eremitic (solitar), fiecare călugăr trăind pe cont propriu, cu excepția unor întruniri ocazionale pentru celebrări culturale, învățături și muștrări comunitare.

Pahomie (circa 290-346, așadar un contemporan al Sfântului Antonie) este considerat în general una dintre principalele influențe în dezvoltarea monahismului de tip cenobitic (trai în comun). Era un egiptean născut din părinți păgâni și a cunoscut creștinismul în timpul serviciului militar în armata romană. S-a convertit la creștinism și apoi, în jurul anului 315, a adoptat viața ascetică. Poate datorită experienței avute cu sistematizarea armatei romane, Pahomie a încercat să structureze viața monahală și i-a organizat pe numeroșii săi discipoli în diverse mănăstiri comune, nouă pentru bărbați și două pentru femei.

Monahismul s-a răspândit în afara Egiptului spre Siria și Asia Mică, și în forma eremitică, și în cea cenobitică. A ajuns la Constantinopol la jumătatea secolului al IV-lea, iar în oraș s-au înființat mai multe mănăstiri, cu trăsături urbane speciale. Unul dintre cei mai puternici susținători ai monahismului cenobit a fost Vasile al Cezareei (despre care am spus mai devreme că era unul dintre Părinții capadocieni). În tinerețe, Vasile călătorise la centrele monastice din Egipt și Siria, însă în cele din urmă s-a întors și s-a stabilit în Asia Mică. În calitate de episcop, i-a îndemnat pe călugări să-și asume un rol activ în societate și vedea mănăstirea ca pe o comunitate ai cărei membri trebuiau să lucreze

laolaltă pentru atingerea unor scopuri comune. A scris pentru mănăstiri o serie de reguli care scot în evidență aceste concepții și a avut un impact considerabil asupra evoluției monahismului, atât în Bizanț, cât și peste hotare.

Rolul femeilor în societatea secolului al IV-lea a fost discutat deseori, cu concluzii extrem de diferite. Pe de o parte, am văzut deja că femeile din familia imperială, precum Elena, mama lui Constantin I, și Aelia Flaccilla, prima soție a lui Teodosie I, dispuneau de o putere și o influență considerabile, fenomen care s-a manifestat și s-a intensificat în secolele următoare. Dar femeile „obișnuite”? Putem presupune că cea mai mare transformare s-a petrecut datorită influenței tot mai mari a creștinismului, însă vorbim despre o influență care poate fi interpretată în două moduri diferite.

Pe de o parte, e cert că religia creștină le-a recunoscut femeilor calitatea de ființe umane și de egale spirituale ale bărbaților. Tot creștinismul făcea apel la ocrotirea femeilor (și copiilor), în special a fecioarelor și văduvelor, și chiar a întemeiat felurite instituții, precum orfelinate (*orphanotrophia*), mănăstiri pentru femei (numite „mănăstiri pentru maici” în Apus, dar desemnate de obicei simplu ca „mănăstiri” sau „mănăstiri feminine” în Bizanț) și case pentru vârstnici (*gerokomeia*). Apariția cultului Fecioarei Maria reflectă probabil pietatea femeilor și recunoașterea unui element feminin în sânul creștinismului. Legile date în secolul al IV-lea au restrâns dreptul roman la divorț, fapt considerat adesea o măsură de protecție a femeilor, pentru că bărbații nu mai puteau divorța fără motiv de soțiile lor.

Pe de altă parte, creștinismul a avut de la bun început o atitudine esențialmente negativă față de femei, care erau privite (în persoana Evei) ca izvor al păcatului în lume și (în persoana fiecărei femei) ca o ademenire la păcat pentru orice bărbat. Începând cu Apostolul Pavel, Părinții Bisericii au exprimat sentimente vădit misogine, iar mișcarea monastică poate fi privită și ca o strategie de a-i „elibera” pe bărbați de tentația reprezentată de femei.

Cu toate acestea, mulți istorici moderni au privit tradițiile ascetice ale perioadei și din punctul de vedere al eliberării femeilor de povara nașterii de copii și îngrijirii gospodăriei. În plus, ascetismul feminin le oferea femeilor oportunitatea unei experiențe administrative și, nu de puține ori, chiar pe aceea a exercitării unei puteri economice reale. Mai mult, prin negarea sexualității și a puterii asupra trupului, se poate considera că mișcarea ascetică pune la dispoziția femeilor un nou tip de autoritate asupra propriului trup, o autoritate pe care în general nu o aveau în societățile anterioare.

Ar trebui să avem în minte această situație complexă atunci când analizăm istoria femeilor din secolele bizantine. Izvoarele istorice au fost scrise în majoritate de bărbați și personajele lor sunt de obicei bărbații, însă există și câteva autoare bizantine de seamă, unele texte și documente vorbesc despre femei, iar în paginile următoare ne vom strădui să elucidăm poziția pe care o ocupau femeile în societatea bizantină.

Condiții sociale și economice

Din punct de vedere social și economic, secolul al IV-lea a adus o refacere considerabilă de pe urma condițiilor tulburi care marcaseră ultimii o sută de ani. Desigur, stabilitatea generală a situației politice a reprezentat un factor important în această privință, iar avantajele reformelor economice ale lui Constantin au avut posibilitatea să se arate. Este adevărat că, deși fabricarea banilor din aur a continuat să se impună din timpul introducerii monedei *solidus*, se pare că monedele din cupru – folosite în mod normal de oamenii de rând – s-au devalorizat semnificativ, ceea ce a dus probabil la o creștere sensibilă a prețurilor. Mai mult ca sigur marile orașe erau familiarizate cu foametea și alte lipsuri, deși nu este clar în ce măsură se datorau ele politicilor economice și până la ce punct erau simple consecințe ale unui concurs de împrejurări – ca seceta sau boala, de pildă –, care nu ținea de controlul statului.

O altă certitudine este faptul că măsurile economice și politice ale vremii i-au împovărat pe *curiales*, clasa aristocraților locali din orașele imperiului. După cum am văzut, Constantin confiscase pământurile statului pe care se bazau finanțele guvernului local, iar orașele au fost nevoite să recurgă la generozitatea cetățenilor înstăriți. Nu e de mirare că, după dificultățile din secolul al III-lea, multe dintre aceste familii aveau resurse limitate și nu erau întotdeauna în stare să poarte povara acestor așteptări. Mai mult, guvernul central i-a făcut pe *curiales* din fiecare oraș personal responsabili de plata taxelor în regiune, astfel încât aceștia s-au trezit prinși între pretențiile financiare ale guvernării centrale, pe de o parte, și nevoile orășenești locale, de cealaltă parte. Unii purtători de cuvânt, ca Libanios, îi considerau pe *curiales* inima civilizației romane vechi și de aceea deplâneau dispariția lor; împăratul Iulian a susținut acest punct de vedere și a căutat să refacă vitalitatea grupului. Unii *curiales* au încercat să-și eludeze responsabilitățile fie avansând la nivelul aristocrației imperiale (clasa senatorială), fie înrolându-se în rândurile clerului creștin sau (ocazional) fugind în locuri pustii. Legislația imperială a încercat să prevină fenomenul, deși cu greu ar fi putut constitui o formă eficientă de control.

Imperiul a promulgat o legislație similară și în încercarea de a garanta colectarea taxelor datorate statului și de a se asigura că proviziile alimentare livrate orașelor erau de ajuns pentru a preveni răzmerițele, care ar fi putut dezechilibra stabilitatea guvernării imperiale. Așadar s-au luat măsuri legislative care, până la un punct, îi legau pe indivizi de locul și de ocupația lor. Categoria îi includea pe țăranii semiliberi, numiți *coloni*, cărora li se impunea să rămână pe pământul pe care își desfășurau activități agricole, în ideea că munca lor era esențială pentru capacitatea latifundiarului de a plăti taxele datorate statului. În plus, membrii unora dintre cele mai importante *collegia* („ghilde” sau „bresle” profesionale), cum ar fi brutarii, armatorii, producătorii de carne de porc și cârciumarii, ar fi trebuit să-și păstreze meseriile, iar fiii lor urmau să facă același lucru; multora dintre ei li se cerea și să

ofere bunuri și/sau servicii statului la un preț fix, chiar dacă aceasta ar fi însemnat să iasă în pierdere. Ideea din spatele măsurilor amintite era aceea că aceste categorii furnizau lucruri esențiale pentru funcționarea pașnică a societății, iar statul simțea că este necesar să-i oblige să satisfacă cererea de bunuri și servicii. Restricționările impuse libertății curialilor, menționate mai sus, ar trebui înțelese în aceeași lumină. Firește, aceste reglementări nu puteau fi aplicate decât cu greu, iar faptul că astfel de norme sunt enunțate în mod repetat în codurile legislative contemporane dovedește probabil că ele erau mai mult încălcate decât respectate. Totuși, asemenea reglementări au generat cel puțin o atmosferă de constrângere și i-au determinat pe mulți cercetători moderni să considere această epocă una opresivă și de control statal. În realitate, este mai probabil ca măsurile să constituie dovada unei societăți în continuă schimbare, caracterizată de transformări rapide și uneori radicale. Statul, mai ales în Apus, unde era cu siguranță mai slab, a încercat să limiteze aceste schimbări, rezultatul fiind tipul de legislație pe care l-am analizat aici. Pe de altă parte, în Răsărit există puține dovezi că asemenea legi restrictive ar fi fost necesare și, chiar dacă ele se găseau formal în cărți, cu greu ar fi putut fi aplicate. Izvoarele scrise arată limpede că oamenii se deplasau într-o proporție considerabilă – aici fiind incluși negustorii și funcționarii oficiali (care se puteau folosi de eficientul sistem de comunicații al imperiului), dar și fețele bisericești și, poate cel mai surprinzător, învățătorii itineranți, poeții și călugării, care își aduceau adesea concepțiile din deșert în centrele orașelor contemporane. Faptul că statul a încercat periodic să limiteze această mișcare este pur și simplu dovada că ea reprezenta un fenomen frecvent.

Lecturi suplimentare

- G.W. Bowersock, *The Emperor Julian*, Cambridge, MA, 1978.
- Robert Browning, *The Emperor Julian*, Cambridge, 1975.
- Susanna Elm, *Virgins of God: The Making of Asceticism in Late Antiquity*, Oxford, 1994.
- Garth Fowden, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton, 1993.
- B. Guttman, *Studien zu römischen Aussenpolitik in der Spätantike (364-395 n.Chr.)*, Bonn, 1991.
- K.G. Holum, *Theodosian Empresses: Women and Imperial Domination in Late Antiquity*, Berkeley, 1982.
- A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, Oxford, 1964.
- N.Q. King, *The Emperor Theodosius and the Establishment of Christianity*, Philadelphia, 1960.
- R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, Londra, 1986.
- J.H.W.G. Liebeschütz, *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford, 1979.

John Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, Londra, 1989.

A. Momigliano (coord.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963.

N.G. Wilson (coord.), *Saint Basil on Greek Literature*, Londra, 1975.

SURSE PRIMARE TRADUSE

Majoritatea surselor enumerate în capitolul 3 sunt importante și pentru această perioadă. În plus, multe opere ale Părinților Bisericii din secolul al IV-lea, ca Vasile al Cezareei, Grigorie de Nyssa, Grigorie din Nazianz și Ambrozie al Milanului, oferă observații importante în legătură cu fenomenele sociale și religioase ale vremii. A se vedea și următoarele scrieri.

Ammianus Marcellinus, *Res Gestae (Istoriei)* [Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, studiu introductiv, traducere, indice și note de prof. David Popescu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982 – n. tr.], scrisă în latină de un păgân care dorea să continue istoria Romei de unde se opriise Tacitus (96 d.Hr.). Prima parte a acestei opere s-a pierdut, la noi ajungând doar pasajele referitoare la anii 353-378. Textul se concentrează asupra evenimentelor militare și politice și creionează portrete interesante ale împăraților și ale celor mai importante personaje ale zilei. Și opiniile sale despre clerul creștin merită studiate. Chiar dacă autorul era un susținător al împăratului Iulian, el schițează un tablou destul de echilibrat al importantului conducător. J.C. Rolfe (trad.), *Ammianus Marcellinus*, 3 vol., Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1935-1939.

Filostorgiu (Philostorgios), *Istoria bisericească*, importantă în parte datorită faptului că autorul nu era ortodox, ci tindea spre arianism, motiv pentru care opera sa ne oferă oportunitatea rară de a obține o perspectivă într-o altă măsură asupra evenimentelor din secolul al IV-lea. Textul acestei istorii a Bisericii nu ne-a parvenit, însă în secolul al IX-lea patriarhul Fotie a scris o epitomă a ei, care s-a păstrat. P.R. Amidon (trad.), *Philostorgius: Church History*, Atlanta, GA, 2007. [Filostorgiu, *Istoria bisericească*, ediție bilingvă, traducere de Dorin Garofeanu, studiu introductiv, tabel cronologic și note explicative de Dragoș Mârșanu, ediție îngrijită de Adrian Muraru, Polirom, Iași, 2012 – n. tr.].

Iulian (împărat din 361 până în 363) a fost un învățat și un scriitor prolific. Multe dintre operele sale ne-au parvenit, inclusiv o istorie semiumoristică a împăraților de dinaintea sa, numeroase discursuri, scrisori și o scriere polemică împotriva creștinilor. O bună introducere în opera sa este J.C. Wright (trad.), *Works*, 3 vol., Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1949-1954.

Libanius (Libanios), orator din Antiohia și însemnat susținător al culturii păgâne și al drepturilor și onorurilor aristocraților din orașele secolului al IV-lea. S-au păstrat multe dintre cuvântările și

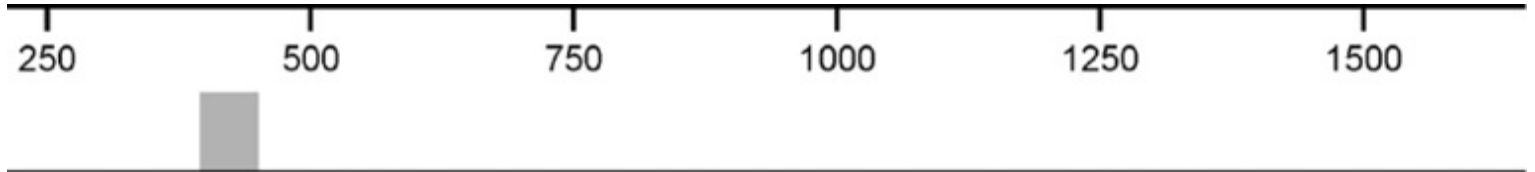
scrisorile lui. A.F. Norman (trad.), *Libanius: Selected Works*, 2 vol., Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1969-1977; A.F. Norman (coord. și trad.), *Libanius: Autobiography and Selected Letters*, 2 vol., Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1993; A.F. Norman (trad.), *Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius*, Liverpool, 2000; S. Bradbury, *Selected Letters of Libanius*, Liverpool, 2004.

Themistius (Themistios), filosof și om de stat, s-a născut în Asia Mică, dar în cea mai mare parte a vieții a predat în Constantinopol. R.J. Penella (trad.), *The Private Orations of Themistius*, Berkeley, 2000.

- [1.](#) Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, studiu introductiv, traducere, note și indice de David Popescu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 125 (n. tr.).
- [2.](#) Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, pp. 387-390 (n. tr.).
- [3.](#) Edward Gibbon, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*, vol. 2, pp. 69-72 (n. tr.).

Capitolul 5

Secolul al V-lea

395 Împărțirea imperiului în Imperiul de Răsărit și Imperiul de Apus

408-450 Teodosie al II-lea

431 Conciliul de la Efes

451 Conciliul de la Calcedon

Familia lui Teodosie în Răsărit

Teodosie I a fost ultimul conducător al Imperiului Roman nedivizat. El a ținut strâns frâiele întinsului stat roman, în mare măsură datorită tăriei de caracter, experienței și determinării sale ca militar și comandant de armată. Așadar pare o ironie a istoriei că aranjamentele făcute de el pentru administrarea statului au dus la ceea ce s-a dovedit a fi o divizare permanentă în două jumătăți, împărțire care a marcat (cel puțin până la un punct) divizarea Europei până în timpurile noastre. În plus, deși Teodosie și tatăl lui erau militari, crescuți în tradiția romană a războiului, succesorii lui au crescut cu toții în palat și a trebuit să treacă aproape două secole până când împărații au început din nou să preia personal comanda pe câmpul de luptă.

Așa cum am menționat mai sus, Teodosie îi încoronase pe cei doi fii ai săi, Arcadius și Honorius, cu mult înainte să moară și nu a lăsat nicio îndoială asupra faptului că ei trebuiau să-i urmeze la tron. Cu toate acestea, Arcadius (născut în 377/378) avea doar șaptesprezece ani la moartea tatălui său, în timp ce Honorius tocmai împlinise unsprezece ani. Teodosie dăduse deja dispoziții ca fiii lui să fie tutelați de indivizi cu personalități mai puternice – Rufinos, prefectul pretoriului, în cazul lui Arcadius, și patricianul Stilicho (al cărui tată era vandal) în cazul lui Honorius. Vârsta fragedă a celor doi împărați și intrigile celor din spatele tronului au creat dificultăți, mai ales când a izbucnit și revolta vizigotului Alaric, la scurtă vreme după moartea lui Teodosie.

După cum ne amintim, Teodosie I îi stabilise pe vizigoți în teritoriul roman chiar la nord și vest de Constantinopol, unde trăiau în principiu sub jurisdicția propriilor căpetenii. În parte și ca o consecință a contactului permanent cu romanii, societatea vizigotă a devenit mai complexă, iar spre sfârșitul anilor 390 principalul lider era Alaric, care fusese comandant al contingentului vizigot în bătălia împotriva lui Eugeniu. Dezamăgit că nu fusese numit *magister militum*, Alaric a folosit oportunitatea morții lui Teodosie ca să se revolte, să jefuiască regiunile din afara Constantinopolului și chiar să amenințe orașul. Rivalitatea între curtea răsăriteană și cea apuseană a împiedicat orice acțiune împotriva lui Alaric, care a coborât în Grecia, prădând cetățile neapărate. În cel puțin două rânduri, armatele occidentale ale lui Stilicho îl puteau supune pe Alaric, însă generalul nu a acționat din cauza neînțelegerilor cu guvernul răsăritean, permițându-i vizigotului să scape. La început, Alaric s-a organizat ca putere independentă în Balcani, iar mai târziu, în 401, a invadat Italia. Aceste dezastre – la care s-a adăugat, se pare, slăbiciunea lui Arcadius – au provocat schimbări la curtea din Constantinopol, Rufinos fiind înlocuit în calitatea de putere dominantă în capitală mai întâi de eunucul Eutropius (396-400), apoi de soția lui Arcadius, Eudoxia (400-404), și, în sfârșit, de Anthemios (404-408), prefect al pretoriului. Între timp, în Apus s-a format o opoziție împotriva lui Stilicho, care a fost executat în 408. Cum Roma era lipsită practic de orice apărare, Alaric a cucerit orașul și l-a jefuit în anul 410.

Stilicho urmase exemplul lui Arbogast și a fost cel dintâi dintr-un șir de comandanți germanici care au dominat curtea imperială în Apus pentru tot restul secolului al V-lea. Deși statutul de „barbari” îi împiedica să devină împărați, ei au deținut totuși puterea din spatele tronului. Este semnificativ că un asemenea fenomen nu s-a manifestat și în Răsărit. Un eveniment important în această privință a fost lovitura de stat eșuată a generalului Gainas. Gainas era tot got și condusese un contingent în campania lui Teodosie împotriva lui Eugeniu. Din câte se pare, guvernul l-a preferat lui Alaric și în cele din urmă a devenit *magister militum* în 399. Totuși, puterea lui era temută de mulți în Constantinopol, iar unii politicieni de frunte au organizat o opoziție împotriva lui. Drept urmare, în 400 Gainas a încercat să pună mâna pe oraș cu forța: și-a înarmat în secret oamenii și i-a trimis în oraș într-o așa-zisă misiune de pace. Tentativa de lovitură de stat a întâmpinat opoziția violentă a populației din oraș, care s-a năpustit asupra vizigoților, masacrând în cele din urmă unul dintre detașamente. Gainas a scăpat, dar nu peste mult timp a fost ucis de o căpetenie hună, iar încercarea lui de lovitură de stat i-a avertizat pe comandanții germanici că aveau să aibă de furcă dacă încercau să-și însușească puterea supremă în Răsărit.

În timpul domniei lui Arcadius, episcop al Constantinopolului era Ioan Gură de Aur. Acesta fusese crescut în Antiohia și primise o educație excelentă, dar se simțise atras de monahismul din deșertul sirian, iar atitudinile sale erau marcate de asprimea ascetismului din această regiune. Și-a câștigat reputația de orator cu influență la public în Antiohia, iar admiratorii lui îi erau devotați până la fanatism, izbucnind de multe ori în aplauze în punctele-cheie ale cuvântărilor sale. În 398, Ioan a fost

ales episcop și adus la Constantinopol, unde s-a implicat imediat în intrigile politice ale vremii, în parte din cauza poziției sale intransigente împotriva arianismului și a imoralității. Criticile aduse pe față împărătesei Eudoxia i-au atras condamnarea la un conciliu eclezial, însă indignarea populară a determinat revenirea lui temporară, până când inamicii lui l-au obligat să se exileze definitiv în anul 400.

Ioan era un susținător fervent al drepturilor scaunului episcopal din Constantinopol, în special împotriva pretențiilor episcopului Alexandriei, care până atunci fusese considerat cel mai de seamă ierarh din Răsăritul roman. Momentul a reprezentat un pas important în ascensiunea Constantinopolului la statutul de prim scaun episcopal în Răsărit. Ioan s-a opus și tendinței școlii alexandrine de exegeză biblică de a favoriza interpretările alegorice sau simbolice ale Scripturii; în schimb, prefera o interpretare directă, aproape literală a textelor și opta întotdeauna pentru o moralitate fără compromisuri.

Arcadius a murit pe neașteptate în 408, la vârsta de douăzeci și nouă sau treizeci de ani, lăsându-l în urmă pe fiul său, Teodosie al II-lea, care nu avea decât șapte ani, deși fusese încoronat împărat pe când nu împlinise încă un an. În parte din cauza vârstei fragede în momentul ascensiunii la tron, dar, după toate aparențele, și ca urmare a propriului temperament, Teodosie a fost dominat de personalități mai puternice, în special de sora lui mai vârstnică, Pulcheria, și de soția lui, Athenais-Evdokia. Pe de altă parte, domnia lui Teodosie a fost marcată de o neobișnuită perioadă de pace la frontiere și de lipsa influenței din partea militarilor în capitala răsăriteană, un efect direct al situației de acalmie: perșii nu reprezentau nicio amenințare serioasă dinspre răsărit, iar puterea lui Attila și a hunilor fusese mituită prin oferirea unor daruri bogate. Principala preocupare a curții răsăritene era refacerea unității imperiului, în primul rând prin tentative diplomatice de a atrage curtea apuseană de partea Constantinopolului, dar și prin încheierea unor căsătorii dinastice. În cele din urmă, toate aceste tentative au eșuat, deși Răsăritul avea aliați importanți, precum Galla Placidia și alții. Tot în această perioadă, barbarilor li s-au făcut în Vest niște concesii teritoriale care mai târziu s-au dovedit semnificative, iar vandalii au cucerit nordul Africii.

După cum am precizat deja, curtea de la Constantinopol era afectată de o anumită tensiune internă, în mare parte ca urmare a vârstei fragede a împăratului în momentul ascensiunii la tron. Tranziția după domnia lui Arcadius a fost facilitată de Anthemios, prefectul pretoriului, care a rămas la putere până în 414 sau 415. Anthemios era membrul uneia dintre cele mai puternice familii aristocrate contemporane, iar Socrate, istoric al Bisericii, relatează că în timpul minoratului împăratului el a fost adevăratul conducător al Răsăritului. Anthemios a susținut o politică propersană care a asigurat pacea în Orient; a reformat sistemul de aprovizionare cu alimente a capitalei și a reconstruit zidurile terestre ale cetății, dându-le forma generală pe care aveau să o aibă în următorii o mie de ani. După moartea lui Anthemios, puterea a ajuns în mâinile surorii împăratului, Pulcheria, care în următorii patruzeci de ani a jucat un rol remarcabil în politică. Pe atunci (circa 416) ea făcuse deja un jurământ de castitate care îi

dădea mână liberă să acționeze, astfel încât s-a dedicat propriilor viziuni religioase și politici de la curtea imperială. Împreună cu episcopul Constantinopolului, Attikos, a încercat să dea curții atmosfera unei mănăstiri și se spune că ea a cerut să fie adusă la Constantinopol o icoană a Fecioarei despre care se spunea că fusese pictată de Sfântul Evanghelist Luca. A supravegheat personal educația fratelui ei, împăratul, și a urmărit o linie politică orientată clar spre Apus, poruncind ca în Senatul din Constantinopol să fie așezat la loc de cinste un bust al lui Honorius.

Caseta 5.1. Femeile din casa lui Teodosie

Pe la începutul anilor 1980, Kenneth Holum a publicat o carte importantă, în care analiza paradoxul vădit că, într-o epocă după toate aparențele dominată de personaje masculine și evenimente militare, femeile din Dinastia Teodosiană au jucat un rol crucial în politică. El a demonstrat importanța lor în stabilirea și perpetuarea Dinastiei Teodosiene și că abilitățile și realizările lor personale au constituit factori importanți în acest proces. Se pare că împărații care i-au urmat lui Teodosie I nu aveau personalități puternice, astfel încât propaganda imperială s-a axat pe tăria și capacitățile împărăteselor în calitatea lor de parteneri în sistemul de conducere și, bineînțeles, de femei care nașteau copii prin care se perpetua dinastia. O scurtă trecere în revistă a biografiilor acestor femei ne dă o idee despre abilitățile și realizările lor.

Aelia Flaccilla (moartă în 385 sau 386): soția lui Teodosie I și mama lui Arcadius și Honorius. La fel ca Teodosie, Flaccilla era originară din Hispania și probabil că s-a căsătorit cu viitorul împărat în timpul retragerii lui temporare în peninsulă, în anii 376-378, din moment ce atunci când a ajuns la Constantinopol născuse deja doi copii, Pulcheria (care a murit înainte de a ajunge la maturitate) și Arcadius; al doilea ei fiu, Honorius, s-a născut în 384. Flaccilla a murit după aproximativ doi ani, iar principala ei realizare pare să fi fost faptul că l-a împiedicat pe Teodosie să accepte un compromis cu episcopul arian Eunomiu al Cizicului. De asemenea, se pare că a lăsat o impresie foarte bună poporului în timpul cât s-a aflat la Constantinopol. Grigorie de Nyssa, faimosul orator și teolog, a scris un discurs funebru în cinstea ei, lăudându-i evlavia, dar și rolul jucat în înăbușirea arianismului. El compară moartea împărătesei cu impactul marilor calamități naturale, precum inundațiile sau cutremurele, deși pierderea ei a fost mai mare, deoarece a mâhnit întreaga lume.

Eudoxia (moartă în 404): Aelia Eudoxia Augusta, fiica unei mame romane și a lui Bauto, un general franc aflat în serviciul lui Valentinian al II-lea. S-a măritat cu Arcadius în 396 și i-a născut cinci copii, printre care Pulcheria și Teodosie al II-lea. Era frumoasă și încăpățânată și și-a atras antipatia arhiepiscopului Ioan Gură de Aur, care a comparat-o cu Izabela și cu Salomeea. Eudoxia a izbutit să-l exileze de două ori pe Ioan, dar a murit în urma unei pierderi de sarcină în 404.

Pulcheria (399-453): Aelia Pulcheria Augusta era fiica împăratului Arcadius și a Eudoxiei și soră a împăratului Teodosie al II-lea. La moartea lui Arcadius, în 408, Pulcheria avea nouă ani, iar Teodosie, șapte. La începutul domniei, regent era prefectul pretoriului, Anthemios. În 414, Teodosie a încoronat-o pe Pulcheria, pe atunci de cincisprezece ani, ca *augusta*, iar din acel moment ea a dominat curtea. Pulcheria făcuse un jurământ de castitate și și-a convins și celelalte două surori să facă la fel, astfel încât izvoarele spun că toată curtea semăna cu o mănăstire. A supravegheat educația fratelui său și a dus o politică orientată spre Apus. Soția lui Teodosie, Evdokia, i-a contestat autoritatea, așa cum a făcut și patriarhul Nestorie, care nu i-a îngăduit să intre în altarul Marii Biserici din Constantinopol. Totuși, Pulcheria și-a luat revanșa la Conciliul de la Efes (431), la care Nestorie a fost condamnat și depus din funcție. După întoarcerea împărătesei Evdokia la Constantinopol, în 439, puterea Pulcheriei a pălit; „sinodul tâlhăresc” din 449 a fost o înfrângere pentru ea, după care a încercat să obțină sprijinul papei Leon I. După moartea neașteptată a lui Teodosie, survenită în 450, Pulcheria a deținut puterea în numele ei, dar a fost de acord să-l ia în căsătorie pe vârstnicul senator Marcian, cu condiția să-i respecte virginitatea. Pulcheria a exercitat o influență puternică la lucrările Conciliului de la Calcedon (451), care a condamnat monofizitismul.

Athenais-Evdokia (circa 400-460): Aelia Evdokia Augusta, fiica lui Leontios, un filosof păgân din Atena, s-a căsătorit cu Teodosie al II-lea în 421 și i-a născut trei copii, dintre care fata mai mare, Licinia Eudoxia, s-a căsătorit cu Valentinian al III-lea.

lea. Evdokia era o femeie cu o educație aleasă și o poetă de oarecare valoare; puține dintre operele ei au ajuns până la noi. Se pare că a condus o facțiune de credincioși moderați, însă aceștia au fost eclipsați de puterea împărătesei Pulcheria. În 438, Evdokia a părăsit Constantinopolul, ducându-se în Țara Sfântă. Când a revenit, în anul următor, și-a recăpătat puterea, însă acuzațiile de adulter au silit-o să se întoarcă în Ierusalim în 443, unde a trăit pentru tot restul vieții departe de soțul ei. După Conciliul de la Calcedon din 451, inițial s-a raliat de partea monofiziților, însă în cele din urmă s-a reconciliat cu susținătorii doctrinelor calcedoniene.

Galla Placidia (388-450): fiică a lui Teodosie I, și-a petrecut cea mai mare parte a vieții în Apus, unde s-a dus împreună cu tatăl ei în 394. A fost luată prizonieră de vizigoți în 410, în timpul jefuirii Romei de către trupele lui Alaric, și s-a căsătorit cu noul rege Athaulf în 414. După toate aparențele, a fost în stare să influențeze politica vizigoților în favoarea Romei. După moartea lui Athaulf în anul următor s-a întors la romani, iar în 417 s-a căsătorit cu patricianul Flavius Constanțiu, generalul suprem al lui Honorius, care a fost făcut *august* în 421 (cu numele Constanțiu al III-lea). Cuplul a avut doi copii, unul dintre ei fiind Valentinian al III-lea, care a devenit împărat în Apus. Teodosie a refuzat să-l recunoască pe Constanțiu, sperând să reunească întregul imperiu sub cârmuirea sa. Constanțiu a murit în 421, iar Galla Placidia s-a certat cu fratele ei și a fost acuzată de trădare. A fugit la curtea lui Teodosie al II-lea în 423, dar după moartea lui Honorius, survenită în același an, curtea răsăriteană a încercat să o folosească pentru a obține controlul asupra Apusului. Trupele lui Teodosie, conduse de Aspar Alanul, l-au învins pe uzurpatorul vestic Ioannes și l-au înscăunat pe Valentinian al III-lea pe tronul din Ravenna, cu Galla Placidia ca regentă. După 425, generalul roman Aetius era cea mai importantă forță din spatele tronului, fiindcă utilizase alianțe, în special cu hunii, pentru a controla diferitele populații din Imperiul Roman de Apus. Galla Placidia a fost o protectoare însemnată și a stimulat construcția de biserici, îndeosebi în Ravenna.

Lecturi suplimentare

R.W. Burgess, „The Accession of Marcian in the Light of Chalcedonian Apologetic and Monophysite Polemic”, în *Byzantinische Zeitschrift*, 86-87, 1993-1994, pp. 47-68.

K.G. Holum, *Theodosian Empresses*, Berkeley, CA, 1982.

J.M. O'Flynn, *Generalissimos of the Western Roman Empire*, Edmonton, 1983.

S.I. Oost, *Galla Placidia Augusta*, Chicago, 1968.

M.D. Usher, *Homeric Stitchings: The Homeric Centos of the Empress Eudocia*, Lanham, MD, 1998.

În 408, Teodosie s-a căsătorit cu Athenais, fiica unui filosof păgân din Atena, care după botez și-a luat numele de Evdokia. Era o femeie atrăgătoare și talentată, care scria poezie de o oarecare calitate și i-a născut împăratului trei copii. Și-a adunat în jur oameni educați și puternici care au încercat să pună accentul pe cultura tradițională și pe valorile romane laice. Pentru o vreme, Evdokia a dominat viața de la curte, însă Pulcheria și-a menținut propria bază de putere și, treptat, a început să eclipseze influența cumnatei sale. Evdokia a părăsit Constantinopolul pentru a merge în Țara Sfântă, mai întâi în 438, apoi în 443, an după care Pulcheria a redevenit o forță majoră la curte.

Interesant este faptul că guvernul lui Teodosie al II-lea pare să se fi preocupat cu adevărat de fortificarea orașelor și zonelor rurale din imperiu. Așa cum am menționat mai devreme, prefectul pretoriului Anthemios a extins și reconstruit zidurile Constantinopolului, activități similare fiind atestate și în alte părți, cea mai remarcabilă dovadă fiind construcția a ceea ce mai târziu s-a numit Hexamilion (zid „lung de șase mile”), o barieră mare ce traversa istmul Corintului în Grecia, proiectată să oprească raidurile barbarilor (precum Alaric) de la sfârșitul secolului al IV-lea. Poetul Kyros din orașul egiptean Panopolis, pe vremea când era prefectul capitalei, a reparat zidurile Constantinopolului

după un catastrofal cutremur, în 437.

Spre deosebire de bunicul și omonimul său, Teodosie al II-lea nu era un lider militar puternic și nu și-a asumat niciodată personal comanda pe câmpul de luptă. În timpul domniei lui, relațiile cu perșii au fost relativ pașnice, însă hunii erau ținuți la distanță numai prin plățirea unor tributuri uriașe. Teodosie a încercat să intervină în treburile Imperiului de Apus, atât în luptele dinastice de la curte, cât și în încercarea de a limita puterea vandalilor, care, începând din 429, se stabiliseră în nordul Africii. Oricum, toate încercările lui s-au sfârșit cu eșecuri jalnice.

Domnia lui Teodosie a fost însă marcată de crearea Codului Teodosian (*Codex Theodosianus*), prima culegere completă de drept roman, apărută în 438. Codul conținea decrete imperiale emise din vremea lui Constantin I și până la cele date de Teodosie însuși și constituie o realizare remarcabilă atât pentru faptul că organiza legile, cât și prin aceea că, pentru istoricii moderni, reprezintă o bogată sursă de informații despre secolul al IV-lea și primii ani ai secolului al V-lea.

Controversa hristologică

În timpul domniei lui Teodosie al II-lea s-au încheiat câteva dintre cele mai importante evoluții în politica și doctrina eclesiastice. În secolul al IV-lea, o chestiune teologică majoră a fost controversa ariană, care în esență privea relația între persoanele Treimii creștine: problema principală era dacă Fiul (Hristos) este egalul desăvârșit al Tatălui, adică dacă Fiul este „consubstanțial” (*homoousios*) cu Tatăl, sau dacă este cumva „mai puțin Dumnezeu” decât Tatăl. După cum am amintit mai sus, Conciliul de la Niceea a hotărât să accepte doctrina conform căreia Hristos și Tatăl sunt amândoi pe deplin Dumnezeu, iar învățătura a fost ratificată la Conciliul de la Constantinopol din 381.

Totuși, aceste decizii – care priveau în mare măsură așa-numite probleme trinitare (adică referitoare la relațiile dintre cele trei persoane ale Treimii) – lăsau nesoluționate niște probleme la fel de dificile legate de persoana lui Hristos, numite de obicei probleme hristologice. Mai simplu spus, dacă Hristos este Dumnezeu desăvârșit (așa cum se spusese la Niceea), cum poate să fie și om desăvârșit? Iar dacă nu a fost om pe deplin, cum pot moartea și jertfa Lui pe cruce să aibă vreun efect pentru mântuirea neamului omenesc? Din această perspectivă, unora li se părea că hotărârea de la Niceea privilegia un monoteism strict, în care elementul uman era minimalizat, ceea ce a readus la viață niște controverse mai vechi despre modul în care ar trebui văzut Dumnezeu însuși și în ce fel ar trebui să înțeleagă oamenii relația lor cu el. Firește, sunt probleme dificile și, la fel ca în cazul controverselor ariene din secolul al IV-lea, au fost abordate de intelectuali și teologi care foloseau tradițiile și terminologia filosofiei grecești. Așa cum am spus și mai devreme, această tradiție filosofică se potrivea de minune

sarcinii, deși în final diferitele tendințe ale școlilor teologice au sporit probabilitatea unui dezacord grav sau a unor schisme în interiorul Bisericii care, dată fiind concepția care prevala încă din vremea lui Constantin și a lui Eusebiu, ar fi avut consecințe serioase pentru ansamblul imperiului. Fără îndoială, împăratul trebuia să fie implicat, deoarece era încredințat că succesul domniei sale depindea de sprijinul dat de Dumnezeu, sprijin care (la rândul lui) depindea în mare măsură de sprijinul acordat de împărat pozițiilor teologice corecte și suprimării ereziei.

După cum ne putem imagina, controversa hristologică a fost extraordinar de complexă și presupunea utilizarea unor concepte și distincții pe care nu numai că ne este greu să le înțelegem pe deplin, dar întâmpinăm dificultăți și dacă dorim să le expunem exact fără să apelăm la terminologia tehnică din filosofia greacă. În același timp, chestiunile în discuție îi afectau direct pe oameni, din moment ce se refereau la identitatea lui Dumnezeu și la tradițiile prin prisma cărora mulți oameni din imperiu ajunseseră să privească lumea și locul pe care îl ocupau în cadrul ei. În momentul izbucnirii controverselor, mulți oameni aveau deja idei solide despre modul în care și-l imaginau pe Dumnezeu, iar aceste idei nu erau întotdeauna ușor de schimbat.

Așa cum am spus, de obicei se vorbește despre două „școli” diferite de teologie, cea din Alexandria și cea din Antiohia. Distincția este o simplificare excesivă, dar se poate dovedi utilă pentru a vedea în ce fel au influențat aceste școli controversele hristologice. Tradiția alexandrină, menționată anterior, se baza pe ideile neoplatonismului, așa cum fuseseră ele adaptate în creștinism în secolul al III-lea de Origen și Clement Alexandrinul. Între principiile doctrinei alexandrine se numărau o interpretare alegorică (nu literală) a Bibliei (în special a Vechiului Testament) și un puternic accent pus pe divinitatea lui Hristos (ca opusă umanității lui). Școala antiohiană s-a dezvoltat în opoziție cu ideile școlii alexandrine și pune accentul pe interpretarea istorică sau chiar literală a Bibliei și pe umanitatea lui Hristos (deși nu îi nega dumnezeirea); așadar tradiția antiohiană scotea în evidență cele două naturi ale lui Hristos (umană și divină).

Deloc surprinzător, dacă ne gândim la importanța religiei în această epocă, controversa hristologică a avut importante consecințe politice. După cum era de așteptat, împărații au înțeles că aveau responsabilitatea de a se implica în dispută, pentru că Dumnezeu le încredințase ocrotirea Bisericii și a învățăturilor sale și pentru că toți par să fi acceptat ideea că propriile succese militare și politice erau legate direct (sau determinate în mare măsură) de păstrarea doctrinei religioase corecte. În plus, așa cum am văzut deja, episcopii importanți din această perioadă erau implicați în lupte pentru putere între ei, un fapt de o însemnătate considerabilă, dată fiind influența politică și economică din ce în ce mai mare de care se bucurau episcopii. În secolele al IV-lea și al V-lea, episcopul Romei (papa) era socotit în general cel mai prestigios episcop al imperiului, în parte pentru că Roma era capitala străveche a imperiului și în parte datorită relatării din Noul Testament care spune că Iisus Hristos l-a ales pe Petru (considerat tradițional cel dintâi episcop al Romei) drept „piatră” pe care s-ar fi construit Biserica. Mai mult, episcopul Romei nu avea niciun rival adevărat în Apus (cu posibila excepție a episcopului

de Milano), pe când în Imperiul de Răsărit se găseau mulți episcopi puternici. Aici, episcopul Ierusalimului avea un prestigiu considerabil, însă prea puțină putere politică, astfel încât principala rivalitate era între marele și puternicul oraș Alexandria și noua capitală (în plină expansiune) Constantinopol. Controversa hristologică s-a desfășurat pe fundalul luptei între aceste puteri eclesiastice.

Controversa nestoriană: Conciliul de la Efes (431)

În 428, Teodosie I-a ales pe Nestorie episcop al Constantinopolului. Noul episcop provenea din același mediu ca Ioan Gură de Aur și, la fel ca vestitul său predecesor, era un ascet cu reputație de orator înzestrat și un oponent declarat al ereziei. Nestorie și-a făcut de la început dușmani în Constantinopol, condamnând jocurile și teatrele și atacându-i pe arieni; și-a atras și ostilitate din partea împărătesei Pulcheria. În anul 429, Nestorie a ținut o faimoasă predică în care obiecta împotriva folosirii termenului *Theotokos* (literal „născătoare de Dumnezeu” sau Maica lui Dumnezeu) pentru Fecioara Maria. Nu cunoaștem prea bine ideile lui Nestorie, pentru că citim despre ele în principal în scrierile adversarilor săi, însă în general el respingea ideea că Dumnezeu însuși s-ar fi putut naște ca ființă umană; pentru Fecioară, el ar fi preferat mai degrabă folosirea termenului *Christotokos* (Maica lui Hristos). Opoziția împotriva lui Nestorie s-a conturat imediat, condusă de Chiril, episcopul Alexandriei, și până la un punct controversa poate fi considerată o luptă între școlile teologice din Antiohia și Alexandria. Potrivnicii lui Nestorie susțineau că episcopul îi învăța pe credincioși că existau doi Hristoși, unul care era Dumnezeu desăvârșit și un altul care era și om, iar cea mai gravă acuzație adusă lui era aceea că separa cele două naturi ale lui Hristos mai mult decât, credeau ei, s-ar fi convenit. Așadar cele două tabere nu aveau poziții atât de îndepărtate una de alta pe cât și-ar putea imagina unii analiști moderni. Ambele erau de acord că în Hristos se găsesc o natură umană și una divină, însă nu se înțelegeau asupra modului în care sunt unite aceste naturi.

Împăratul și-a susținut energic episcopul, dar în final a acceptat ca problema să fie dezbătută de un conciliu ecumenic, ținut la Efes (în vestul Asiei Mici) în 431. De la bun început, conciliul s-a aflat în esență sub controlul lui Chiril al Alexandriei și în scurt timp Nestorie a fost condamnat și trimis în exil. Teodosie al II-lea nu a fost în niciun caz mulțumit cu acest rezultat, dar în cele din urmă a trebuit să-l accepte. Pe de altă parte, Nestorie își atrăsese mulți susținători care au refuzat să accepte condamnarea liderului lor și care sprijineau viziunea lui asupra relației dintre natura divină și cea umană ale lui Hristos. Aceștia au simțit că deciziile Conciliului de la Calcedon (451) (vezi *infra*) le-au justificat poziția și în cele din urmă și-au întemeiat o organizare bisericească și o ierarhie proprii. Cei mai mulți adepți ai nestorianismului se găseau în Siria și, întrucât în Imperiul Bizantin erau persecutați pentru credința lor, mulți dintre ei au emigrat în Persia, Arabia sau mai departe spre est, în Asia Centrală,

India și chiar China, unde bisericile lor au rezistat până în zilele noastre.

Monofizitismul și Conciliul de la Calcedon (451)

Așadar Sinodul de la Efes a fost un triumf pentru teologia alexandrină și, în egală măsură, pentru episcopul Alexandriei. Cu toate acestea, pe la sfârșitul anilor 440, unii teologi din Constantinopol se temeau de o redeșteptare a nestorianismului, așa încât și-au împins ideile mai departe, probabil, decât și-ar fi dorit. Liderul mișcării era un călugăr pe nume Eutihie (Eutyches), care învăța că Hristos are doar o singură natură (*physis*) – și aceasta este divină. Lui i s-a opus Flavian, episcopul Constantinopolului, însă Eutihie era susținut de Dioscor (Dioskoros), episcopul Alexandriei. Controversa avea să fie rezolvată la al doilea Conciliu de la Efes (449, numit adesea „sinodul tâlhăresc” pentru că s-a sfârșit cu agresiuni considerabile). Dioscor și cei din suita lui nu au șovăit să-i intimideze pe delegații conciliului, în felul acesta exonerându-l pe Eutihie și condamnându-l și depunându-l din scaun pe Flavian, care a și murit curând din cauza tratamentului la care a fost supus.

Oricum, în 450, Teodosie al II-lea a murit subit în urma unui accident de vânătoare. Nu se luaseră măsuri pentru succesiune, așa încât puterea i-a revenit în mod firesc surorii lui, Pulcheria, care era *augustă* din 414 și avea mulți susținători la curte, mai ales în rândul celor care nu erau de acord cu programele susținute recent de fratele ei. Susținătorii Pulcheriei simțeau totuși că ea nu putea conduce imperiul în nume propriu, așa că ea s-a căsătorit cu Marcian, un ofițer bătrân din armată care se ridicase la putere ca asociat al lui Aspar Alanul, un comandant barbar influent, care dominase armata în ultimii ani ai lui Teodosie al II-lea. O condiție a căsătoriei a fost aceea ca Marcian să respecte fecioria împărătesei. Pulcheria luase deja legătura cu papa Leon I referitor la hotărârile „sinodului tâlhăresc”, pe care ea le considera inacceptabile. Papa și noul împărat Marcian au căzut la înțelegere cu Pulcheria, așa încât a fost convocat un nou conciliu pentru reanalizarea problemei. Acesta s-a ținut în octombrie 451 la Calcedon, o suburbie a Constantinopolului de pe țărmul asiatic al Bosforului.

Încă de la început a fost limpede că noul conciliu avea să abroge hotărârile luate la „sinodul tâlhăresc” și mulți episcopi s-au zorit să susțină că la Efes, în 449, fuseseră constrânși de violența egiptenilor și a susținătorilor lor. Papa Leon nu a participat personal la întâlnire, însă și-a trimis legații, care au adus cu ei o mărturisire de credință numită de obicei „Tomul lui Leon”, iar declarația a fost acceptată de conciliu ca o înțelegere corespunzătoare a creștinismului ortodox. Prin urmare, conciliul a proclamat că Hristos are două naturi (*physeis*), umană și divină, și că acestea sunt unite inextricabil, fără diviziune și fără separare. Faptul că părinții conciliari acceptaseră cele două naturi ale lui Hristos a fost considerat de unii o revenire la învățăturile lui Nestorie (și Nestorie însuși – care era încă în viață – a susținut că așa era). În același timp, sinodul nu a soluționat cu adevărat dilema, din moment ce practic toți participanții la dezbateri fuseseră de acord că în Hristos existau două naturi.

Neînțelegerea privea mai degrabă felul în care era înțeles modul în care sunt unite în Hristos natura umană și cea divină. În orice caz, prin condamnarea lui Eutihie și a lui Dioscor, conciliul putea fi sigur că segmente mari din Biserica din Egipt aveau să-i respingă doctrina.

În acest moment putem data o despărțire semnificativă în Biserica creștină. Este adevărat că schisme existaseră și înainte. Arienii nu acceptaseră niciodată Conciliul de la Niceea, însă după 381 fuseseră marginalizați. Nestorienii refuzau să accepte Conciliul de la Efes, însă majoritatea lor ajunseseră să trăiască în afara imperiului. Totuși, monofiziții – cum au fost numiți oponenții Calcedonului – trăiau în unele dintre cele mai populate și mai importante zone ale imperiului, în Egipt și (tot mai mulți) în Siria. Mare parte din istoria religioasă din următorii două sute de ani (și poate chiar mai mult) poate fi privită ca o luptă pentru găsirea unei soluții sau a unui compromis la problemele rezultate din hotărârile luate la Calcedon în 451.

Nu a fost o întâmplare faptul că același sinod a înălțat statutul episcopului Constantinopolului acordându-i controlul asupra Traciei și a unei părți întinse din Asia Mică, în timp ce patriarhul Constantinopolului a fost situat al doilea ca prestigiu, după episcopul Romei: gestul a fost cu siguranță un afront adus episcopului Alexandriei și a confirmat poziția episcopului capitalei drept cel mai important demnitar bisericesc în Răsărit. În plus, în parte din cauza acțiunilor violente ale unor călugări, conciliul a stabilit ca toate mănăstirile să se afle sub supravegherea propriului episcop.

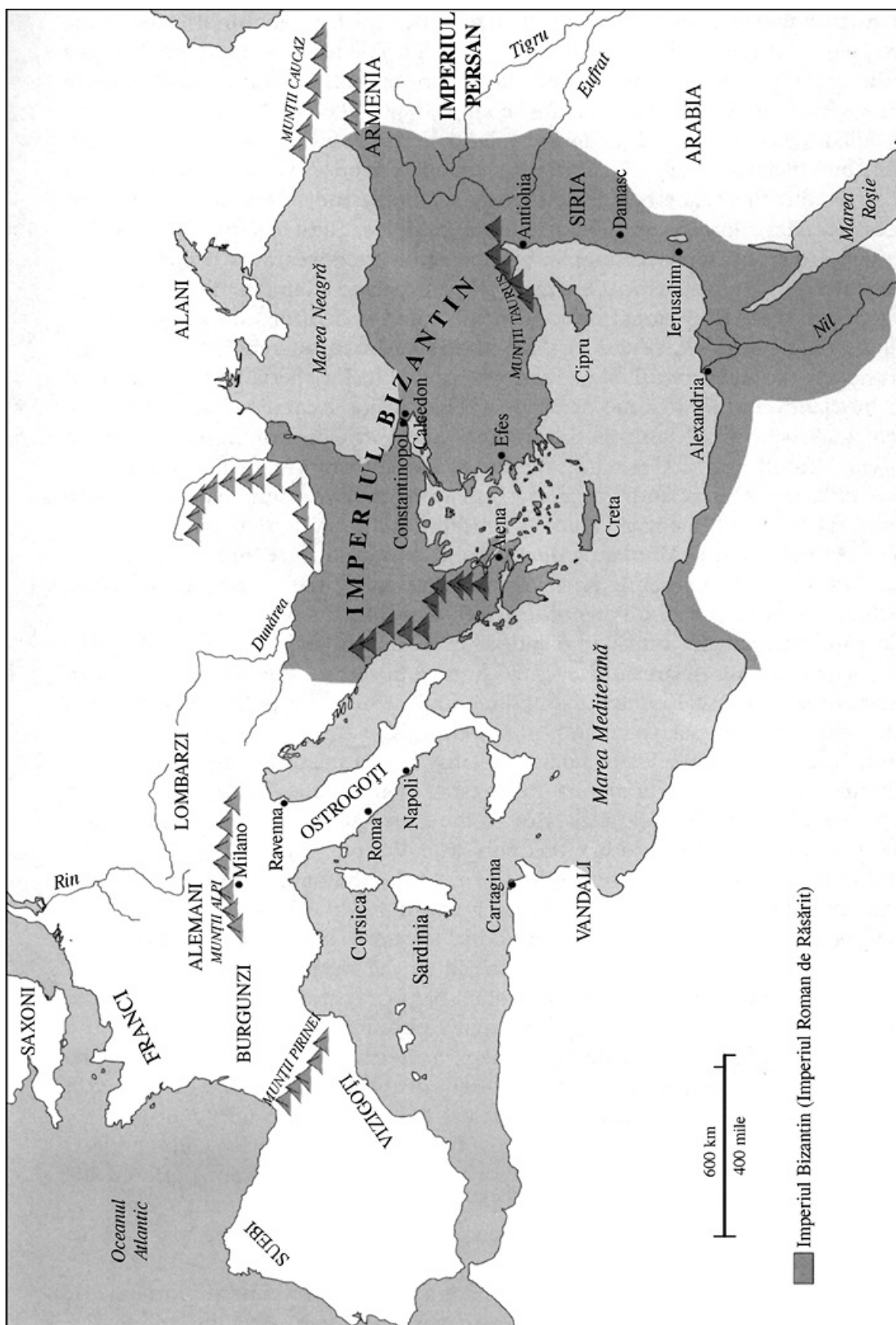
După sinod, împăratul a încercat să impună în Alexandria un episcop calcedonian (adică „diofizit”), însă egiptenii – inclusiv majoritatea episcopilor – au refuzat să coopereze, iar noul episcop nu a putut fi impus decât cu forța armelor imperiale. În Alexandria, opoziția era înverșunată, însă poate și mai puternică era în satele și mănăstirile din ținut; în ciuda prevalenței grecești în orașe, oamenii de la țară continuau să vorbească limba egipteană, scrisă într-un alfabet bazat pe greacă și pe care noi îl numim copt. Din acest motiv, de obicei istoricii se referă la creștinii monofiziți din Egipt desemnându-i prin termenul „copti”, deoarece liturghia și literatura lor teologică a fost scrisă într-o măsură tot mai mare în limba coptă. La fel, monofiziții din Siria sunt numiți de obicei iacobiți, după conducătorul lor, Iacob Baradeus († 578); și ei au folosit din ce în ce mai mult limba locală, siriaca, în literatură și în serviciile religioase. Ca urmare a acestor diviziuni, începând de la Calcedon, multe dintre marile orașe ale zonei răsăritene a imperiului au avut doi episcopi, unul loial împăratului și învățăturilor conciliului și unul monofizit.

Odinioară, istoricii încercau să explice diviziunile și sentimentele puternice apelând la sentimentele „naționale” ale supușilor „oprimați” ai imperiului. O asemenea perspectivă nu mai poate fi susținută, în parte pentru că noțiuni ca aceea de naționalism erau necunoscute popoarelor din epoca premodernă, însă avem totuși motive să vedem în monofizitism și în mișcările similare o tentativă de concentrare asupra problemelor locale, ca opuse celor de la nivelul întregului imperiu, și să considerăm revigorarea limbilor locale o caracteristică principală a perioadei. Prin urmare, în loc să privim secolele al V-lea și al VI-lea ca pe o perioadă de uniformitate culturală, ar trebui să o înțelegem ca pe

una marcată de o diversitate dinamică și extrem de bogată: poate că împăratul și mulți ierarhi (ale căror opinii au ajuns până la noi) au dorit să impună o unitate culturii din această perioadă, însă e limpede că realitatea era foarte diferită de intențiile lor.

Marcian și împărații din secolul al V-lea

După cum am văzut deja, Marcian (450-457) a venit la putere în urma morții subite a lui Teodosie al II-lea și pentru că Pulcheria trebuia să-și găsească un partener bărbat. În plus, Marcian fusese asociat cu Aspar Alanul, un general care acționase și în Răsărit, și în Apus și ajunsese să joace un rol de seamă în Constantinopol. În ciuda acestor lucruri, ca împărat, Marcian nu era o nulitate, liniile sale politice depășind cu mult chestiunea doctrinei religioase. În această privință se pare că nu era pe aceeași lungime de undă cu alți membri ai clasei senatoriale din Răsărit, care nu erau de acord cu niciunul dintre programele politice ale lui Teodosie al II-lea. Marcian era un soldat care se ridicase din front și dobândise un grad înalt, însă ajunsese să încuviințeze majoritatea ideilor aristocrației senatoriale. Prin urmare, a abolit *collatio glebalis*, unul dintre impozitele funciare, și a redus câteva dintre sumele vărsate de funcționari în momentul instalării în post. Faptul că Teodosie plătea tribut lui Attila și hunilor îi iritase pe mulți senatori, așa încât imediat după întronare Marcian a refuzat să continue practica. Oarecum surprinzător, Attila a ezitat să atace Constantinopolul, în schimb s-a deplasat spre vest, unde avea să producă ravagii considerabile. Poate că unii se așteptau ca Marcian să adopte o poziție politică mai orientată spre Apus, însă el nu a reușit să ajute curtea occidentală în lupta contra vandalilor. Cu toate acestea, domnia lui Marcian a fost un succes, iar când a murit a lăsat vistieria plină. Cum Pulcheria murise înaintea soțului ei, în anul 457 dinastia lui Teodosie I s-a stins.

Harta 5.1. Europa și vestul Asiei în secolul al V-lea, după 476 (după Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization*, ediția a V-a, Belmont, CA, 2003, harta 7.4, p. 181)

Prin 457, Aspar Alanul era forța conducătoare în Constantinopol. Deși nu era de origine germanică, a ajuns să reprezinte interesele soldaților germanici, iar poziția lui era extrem de apropiată în Bizanț de aceea a tipului de *generalissimo* care a devenit comun în Apusul secolului al V-lea. În momentul morții lui Marcian, Aspar a fost în stare să asigure alegerea lui Leon I (457-474) ca împărat, iar acesta a fost

Încoronat de patriarhul Anatolie, fiind prima oară în istorie când s-a înregistrat această practică. La fel ca predecesorul său, Leon era un militar care pornise de jos și ajunsese unul dintre asistenții personali ai lui Aspar. Aspar, pe care credea că de tip arian îl împiedica să urce pe tron, a încercat să-l folosească pe Leon ca instrument maleabil pentru realizarea propriei linii politice și fără îndoială că, în primii ani ai domniei lui Leon, Aspar a fost puterea din spatele tronului, conducând o campanie militară victorioasă împotriva hunilor și intervenind, cu un succes îndoielnic, în treburile Apusului. Planul lui Aspar de a organiza o campanie militară pe mare împotriva vandalilor în 468 a eșuat din cauza incompetenței comandantului Basilicos, care era fratele soției lui Leon, Verina. Spre sfârșitul domniei sale, Leon a avut mai mult succes în Apus. În 467 l-a numit cezar pe Anthemios, ginerele lui Marcian, și l-a trimis în Italia, unde a fost acceptat ca împărat și a fost socotit de unii ca fiind speranța refacerii unității între Răsărit și Apus. Se pare că după ce Anthemios a fost detronat și ucis de generalul occidental Ricimer, în 472, Leon l-a încurajat pe Iulius Nepos să ocupe tronul apusean.

În final, Leon s-a dovedit a fi la înălțimea iscusinței lui Aspar și a fost în stare să-i folosească pe isaurieni pentru a contracara forța trupelor germanice conduse de Aspar. Isaurienii erau o populație tribală care trăia în sud-estul Asiei Mici; soldații ei își câștigaseră o reputație de seamă ca luptători îndemânatici și neînfricați; în secolul al V-lea reprezentau o parte semnificativă a armatei răsăritene. Una dintre căpeteniile isauriene, al cărei nume original era Tarasis, dar care apoi și-a luat supranumele de Zenon, i-a oferit susținere lui Leon. Împăratul a dispus ca Zenon să o ia în căsătorie pe fiica sa, Ariadne, și l-a folosit pe Zenon ca să se elibereze de controlul lui Aspar; în 471, atât Aspar, cât și fiul său, Ardabourios, au fost găsiți morți.

Leon I nu avea fii, așa încât s-a gândit să-l aleagă succesor pe nepotul său, care se numea tot Leon (Leon al II-lea, împărat în perioada 473-474). Leon al II-lea era fiul Ariadnei și al lui Zenon; deși nu avea decât șase ani, a fost încoronat ca împărat de Leon I chiar înainte de moartea acestuia. După moartea lui Leon I, la începutul anului 474, tânărul împărat l-a încoronat ca împărat pe tatăl său, Zenon (474-491), iar la scurtă vreme a murit și el. Au circulat zvonuri cum că Zenon și-ar fi ucis fiul, iar împărăteasa văduvă Verina a urzit împotriva lui Zenon un complot care a dus la aclamarea fratelui ei Basilicos ca împărat. Acțiunea împotriva lui Zenon era îndreptată în parte împotriva rolului pe care soldații isaurieni ajunseseră să-l joace la Constantinopol, însă Basilicos i-a dat o dimensiune religioasă și a privilegiat fățiș monofizitismul. În 475 Zenon a fugit în Isauria, dar s-a putut întoarce la Constantinopol, în parte cu ajutorul ostrogotului Teodoric, care devenise comandantul germanic cu cea mai multă putere în Răsărit.

În timpul domniei lui Zenon, în Apus s-au petrecut mai multe evenimente importante în care curtea răsăriteană a jucat un rol neînsemnat. Zenon l-a recunoscut pe Iulius Nepos ca împărat al Imperiului de Apus, însă nu a făcut nimic să-l ajute când a fost înlăturat de la putere, temându-se de legătura lui Nepos cu împărăteasa văduvă Verina. Pe de altă parte, Zenon nu l-a recunoscut niciodată pe „ultimul” împărat apusean, Romulus Augustulus, și l-a considerat mai departe pe Nepos partenerul său până la moartea

acestui din urmă în 480. Ostrogoții au continuat să creeze probleme în Tracia, așa încât, în 488, Zenon l-a convins pe Teodoric să meargă în Italia să-l înlăture pe Odoacru, care conducea Apusul în fapt, deși nu formal. Deplasarea ostrogoților în Italia și stabilirea lui Teodoric în Ravenna au fost evenimente de o însemnătate deosebită, în mare măsură pentru că, în ciuda faptului că era got și arian, Teodoric crescuse la Constantinopol și cunoștea perfect stilurile și idealurile civilizației bizantine. Deși nu s-a proclamat niciodată împărat, a îndeplinit acest rol și s-ar putea spune că a fost primul conducător germanic care a procedat așa. I-a susținut activ pe aristocrații romani Boethius și Casiodor, care ocupau posturi oficiale în guvernarea lui și care au influențat transmiterea culturii romane în rândul goților. Teodoric a acționat într-o câțiva și ca patron imperial și și-a înfrumusețat capitala, Ravenna, cu numeroase clădiri impresionante, inclusiv un palat (acum distrus), biserica Sant'Apollinare Nuovo, baptisteriul arian și propriul mausoleu.

Cu toate că, personal, era probabil un monofizit moderat, Zenon nu era interesat cu adevărat de religie. Totuși, considera că ruptura din cadrul Bisericii dăuna din multe puncte de vedere statului și a colaborat cu patriarhul Akakios al Constantinopolului pentru a pune capăt schismei. Documentul *Henotikon* (declarație de unire) a fost emis în 482, în încercarea de a încheia controversa printr-un compromis și prin decret imperial. Actul nu ținea cont de hotărârile Conciliului de la Calcedon și nu menționa disputa privitoare la naturile lui Hristos. Îi condamna și pe Nestorie, și pe Eutihie, și impunea ca deciziile primelor trei concilii ecumenice (adică cele ținute înainte de Calcedon) să fie considerate obligatorii. Deloc surprinzător, documentul *Henotikon* nu a mulțumit niciuna dintre părți, pentru că nimeni nu era dispus să facă un compromis, ducând, în schimb, la crearea unei a treia partide, aceea a susținătorilor patriarhului Akakios și a celor care au acceptat edictul imperial, condamnați, la rândul lor, de celelalte două grupuri. Bineînțeles, papalitatea s-a opus total edictului *Henotikon*, iar faptul a provocat o ruptură formală între cele două Biserici, numită de obicei schisma acachiană (sau akakiană), după numele patriarhului Akakios. *Henotikon* a rămas oficial în vigoare până în 519, însă nu s-a impus (și, de fapt, nici nu s-ar fi putut impune). În orice caz, a constituit un exemplu rar de tentativă a unui împărat de a impune o doctrină religioasă printr-un decret imperial.

Anastasios I (491-519)

Împăratul Zenon a murit în 491, puterea rămânând pe moment în mâinile văduvei sale Ariadne. Împotriva dorințelor lui Zenon, Ariadne l-a ales ca împărat pe un ofițer militar oarecum obscur și cu origine dubioasă pe nume Anastasios. A fost un împărat ce s-a bucurat de un relativ succes, iar domnia sa lungă a adus stabilitate și prosperitate imperiului, pregătind incontestabil drumul viitoarei „epoci de

aur” din timpul lui Iustinian.

Imediat după urcarea sa pe tron, Anastasios și-a propus să-i aducă pe soldații isaurieni din Constantinopol sub controlul strict al guvernării imperiale. Era un administrator grijuliu și cumpătat, foarte atent la detaliile finanțelor de stat. A încercat să reconstruiască orașele imperiului, în parte prin încurajarea comerțului. A desființat *chrysargyron*, o taxă foarte apăsătoare pentru interesele comerciale, iar în 494 a reformat emisiunile monetare din bronz, înlocuind micile *nummi*, care nu mai aveau aproape nicio valoare, cu o monedă mare, a cărei valoare nominală era de patruzeci de ori mai mare. Reforma era menită, cel puțin într-o anumită măsură, să stabilizeze cursul monedelor din bronz de care depindea comerțul la scară mică. Anastasios i-a scutit pe *curiales* locali de povara strângerii impozitelor, atribuind-o în schimb unor *vindices* desemnați de stat. A fost și un constructor plin de energie, implicându-se în mod deosebit în construirea unor sisteme defensive pe frontiere și a unor biserici în diverse regiuni ale imperiului. În ciuda cheltuielilor asociate cu aceste proiecte, măsurile financiare solide luate de împărat au dat roade și se spune că la moartea lui trezoreria conținea 320.000 de livre de aur.

Anastasios pare să fi fost credincios și monofizit convins; înainte de urcarea sa pe tron se sugerase chiar posibilitatea numirii lui ca episcop monofizit al Antiohiei. Pe toată durata domniei lui a menținut documentul *Henotikon* ca linie politică oficială a statului și a făcut mai multe încercări de a numi episcopi monofiziți în orașe importante. Asta înseamnă că a deteriorat relațiile cu papalitatea și cu Apusul în general; papa a cerut ca toți episcopii răsăriteni să accepte fără rezerve doctrinele de la Calcedon, iar discuțiile propuse între tabere nu au avut succes. Încercarea lui Anastasios de a impune un episcop monofizit în Constantinopol în 511 a provocat revolta lui Vitalian în Tracia. Se pare că Vitalian nu dorea să-l înlăture pe Anastasios de la putere, ci să-l oblige să accepte deciziile de la Calcedon; rebelul a fost înfrânt în 515, iar revolta s-a stins. Anastasios era ostil și față de Teodoric și ostrogoții din Italia; deși în 497 l-a recunoscut pe Teodoric ca rege al Italiei, ulterior între ei au apărut neînțelegeri în legătură cu stăpânirea Panoniei. Lunga pace care domnise în Răsărit încă din zilele lui Teodosie I s-a sfârșit în 502 prin începerea unui război cu Persia; deși la început au întâmpinat dificultăți, trupele lui Anastasios s-au impus în cele din urmă, iar pacea a fost semnată în 506. Anastasios s-a folosit de răgaz pentru a reconstrui multe dintre fortificațiile din Răsărit, mai ales orașul de graniță Dara. Începând din 493, bulgarii, o populație turcică venită spre vest din Asia Centrală pe urmele hunilor, au trecut frontiera Dunării, ceea ce l-a determinat pe împărat să construiască Zidurile Lungi din Tracia. Era vorba despre o barieră constituită de un zid ce traversa întreaga peninsulă tracă, plasând prima linie de apărare a Constantinopolului la o anumită distanță de capitală. Împăratul a mai consolidat probabil și numeroase alte orașe ale căror fortificații sunt atribuite în mod obișnuit lui Iustinian.

Religia și societatea în secolul al V-lea

Pe parcursul secolului al V-lea, societatea bizantină a trecut prin transformări semnificative. Schimbările nu au fost bruște sau dramatice, cum fuseseră cele din secolul al IV-lea, care pot fi considerate o adevărată schimbare de direcție. Fenomenele care au marcat secolul al V-lea pot fi considerate mai degrabă niște evoluții ale sistemului de bază instaurat în perioada anterioară. Ele au fost totuși importante, deoarece au creat formele și sistemele rămase în vigoare pentru tot restul existenței Imperiului Bizantin și după aceea.

Construirea spațiului creștin

În secolul al V-lea, societatea bizantină era în mare parte de orientare creștină, în ciuda faptului că probabil majoritatea populației nu era în mod oficial creștină. În această perioadă putem vorbi despre o creștere constantă a puterii episcopale nu numai din informațiile izvoarelor scrise, ci și din dovezile arheologice care indică ridicarea unor complexe bisericești enorme. Ele nu cuprind doar biserici hărăzite cultului comunitar, ci și locuințe mari pentru episcop și cei din jurul său și multe alte încăperi și edificii pentru nevoile administrative și acțiunile de ajutor social ale Bisericii. Din moment ce marca distinctivă a Bisericii creștine din această perioadă erau faptele de caritate față de săraci, bolnavi, orfani și văduve, se impunea construirea unor magazii pentru depozitarea grânelor și a altor provizii, anexe ridicate de multe ori chiar alături de biserică, unde se găseau uneori și orfelinatele, spitalele sau mănăstirile. În mod normal, bisericile aveau și rezerve abundente de apă proaspătă și un mare spațiu închis, situat în partea de vest a edificiului de cult, numit *atrium*, unde mulțimi de oameni se puteau aduna pentru diverse scopuri. După cum am văzut, arhitectura bisericilor se baza în mare parte pe tradițiile arhitecturii clasice, iar noile complexuri ecleziale au devenit centre ale activității de zi cu zi, rivalizând cu vechile *agora* care constituiseră nucleul orașului clasic.

Bisericile nu erau simple clădiri utilitare pentru cult sau pentru desfășurarea activităților de asistență socială. Ele erau totodată mărturii splendide ale triumfului creștinismului și puterii episcopului. Membrii aristocrației și episcopatului (care de multe ori se identificau) se luau la întrecere între ei pentru construirea unor clădiri frumoase, suprasaturate de decorații bogate atât înăuntru, cât și în exterior. Așa cum am spus, bisericile reprezentau adesea centrul unor complexuri vaste, iar înălțimea lor le transforma de multe ori în cele mai remarcabile structuri arhitectonice din oraș. Intrarea în complexul bisericesc era marcată adesea de arcade ce dădeau spre curți interioare cu fântâni, sculpturi și porticuri cu stâlpi.

Interiorul bisericilor era format din enorme spații deschise. Construind cu ajutorul unor tehnici elaborate pentru bazilicile și băile romane, arhitecții acestor biserici doreau negreșit să impresioneze

privirea spectatorilor cu dimensiunile spațiului interior. Coloanele erau folosite adesea pentru susținerea pereților și acoperișului și erau dispuse în așa fel încât să accentueze măreția interiorului edificiului.

Între secolele al IV-lea și al VII-lea, în tot imperiul s-au construite mii de astfel de biserici și chiar și cel mai izolat edificiu rural etala de multe ori decorații uimitor de bogate. Pardoselile erau pavate în mod normal cu dale de piatră – de obicei marmură, calcar sau ardezie – sau cu mozaic. Tehnica mozaicului oferea oportunitatea realizării unor decorațiuni foarte variate, cu motive abstracte sau figurale. Interesant este faptul că decorațiunile în mozaic din biserici par să semene foarte mult cu cele găsite în edificiile publice laice și în vilele private ale vremii, fiind clar că peisajele naturale și scenele de vânătoare, cu lupte de animale, sau din mitologia păgână erau considerate potrivite pentru decorarea pardoselilor din biserici. Fără îndoială că acest lucru se întâmpla în parte fiindcă donatorilor aristocrați le plăceau aceste scene, însă ele sunt și rezultatul faptului că acestea erau tiparele pe care meșteșugarii din atelierele de mozaicuri erau obișnuiți să le creeze.

Pereții interiori ai bisericilor erau acoperiți cu plăci de marmură policromă șlefuită îndelung (numite căptușeală), care reflectau lumina ca într-o oglindă și făceau ca interiorul edificiului să pară și mai mare decât era în realitate. Alternativ, zona murală putea fi acoperită cu mozaicuri, de obicei realizate din piatră strălucitoare colorată sau chiar din sticlă, reprezentând scene din Biblie, sfinți din Biserica primară sau imagini ale lui Hristos. De multe ori erau organizate programe în care mozaicurile ilustrau idei teologice și/sau reflectau ceremoniile liturgice desfășurate în interiorul edificiului. Din ele vedem clar, de exemplu, că procesiunile care angrenau clerul și uneori și credincioșii obișnuiți constituiau o parte deosebit de importantă a serviciilor religioase din această perioadă, căci procesiunile (adesea o procesiune „cerească”) erau reprezentate frecvent pe pereții locașurilor de cult.

Interiorul bisericilor din secolele al V-lea și al VI-lea accentuează și dimensiunea longitudinală, și pe cea verticală. Prin urmare, în multe biserici (mai cu seamă în cele construite conform planului bazilical) privirea credincioșilor era orientată de-a lungul colonadelor spre absida și altarul aflate în extremitatea estică, adesea la mare distanță. Scenariul îi indica privitorului distanța dintre Dumnezeu și om, dar și posibilitatea de a stabili o comunicare cu divinitatea și, în ultimă instanță, de a accede la ea. De asemenea, majoritatea bisericilor din această perioadă pun accentul pe înălțime, cu acoperișuri din lemn avântate în sus și/sau bolți și cupole din piatră. Ferestre imense din sticlă translucidă lăsau să pătrundă raze generoase de soare ce luminau interioarele altminteri întunecate ale edificiilor și se răsfrângeau, potrivit unor scheme în perpetuă schimbare, pe suprafețele pestrițe ale pardoselilor și pereților, care la rândul lor reflectau mai departe razele de soare, amplificând astfel lumina percepută de către credincioși.

În această perioadă, bisericile nu au fost singurele clădiri publice care semnalau creștinarea imperiului. Monumente creștine sau monumente decorate cu simboluri creștine au fost ridicate în toate orașele și, bineînțeles, biserici, mănăstiri, cruci și alte edificii specifice au început să marcheze și

ținutul rural. Donatorii înstăriți au construit în multe orașe colonne, fântâni și alte monumente care le exprimau sentimentele creștine. Un exemplu a fost așa-numitul Tetrasyon din Efes, un grup de patru coloane ridicate de o parte și de alta a uneia dintre principalele străzi din oraș, o arteră pe care se desfășura traficul între centrul orașului și port. Deasupra coloanelor se găseau simboluri sau statui ale celor patru evangheliști, o modalitate de a exprima prin simboluri puternice creștinarea orașului și activitatea lui laică. Pe zidurile, columnele și chiar pe străzile tuturor orașelor din epocă se găsesc graffiti creștine care includ cruci, monograma lui Iisus Hristos etc.

Biserica organizată

În această perioadă, episcopii au luat inițiativa convertirii populației la creștinism, pe de o parte prin acte de caritate, pe de altă parte prin aspectul generos al spațiului arhitectural din uriașele biserici urbane. Practic toți împărații au făcut donații bisericilor și de obicei aceste daruri erau folosite imediat pentru construirea și decorarea unei biserici, fabricarea vaselor de aur și argint utilizate în liturghie și pentru confecționarea elaboratelor și coloratelor odăjdii purtate de numeroșii membri ai clerului. Procesionile publice pe străzile urbane au devenit ceva obișnuit, și cu siguranță muzica, lumina, mișcările și mirosurile asociate cu ele îi atrăgeau pe locuitorii orașelor într-un mod care pentru noi – bombardati cu imagini, sunete și culori – este greu de apreciat. Sărbătorile anului liturgic, care în acest timp au început să apară sistematic, le îngăduiau oamenilor să marcheze trecerea timpului în funcție de calendarul bisericesc, sporind farmecul creștinismului și întărind adeziunea oamenilor la el.

După cum am văzut, în vremea lui Constantin ierarhia bisericească era rudimentară, evoluând și cristalizându-se doar în anii următori. La sfârșitul secolului al V-lea, episcopul controla toate proprietățile și bogățiile eparhiei sale și era un cetățean de frunte al orașului său, dacă nu cumva cel mai important. Câteodată episcopii erau aleși din rândul călugărilor din deșert, însă mulți dintre ei întâmpinau dificultăți sau chiar opoziție în orașele lor, fără îndoială și din cauza lipsei lor de experiență în privința raporturilor cu funcționarii imperiali și locali și a responsabilităților presupuse de putere.

Deloc surprinzător, încă din această perioadă episcopii au început să joace un rol care le depășea atribuțiile religioase. Firește, episcopii trebuiau să organizeze un fel de curte bisericească pentru a hotărî chestiuni legate de practicile și credința Bisericii și, așa cum am văzut, Constantin a încorporat curtea episcopală în procedura juridică romană. În anii de după Constantin, această practică a fost limitată la cazurile în care ambele părți erau de acord să recurgă la arbitrajul episcopului. Totuși, cu trecerea timpului, era ceva obișnuit ca indivizii să-și aducă pricinile în fața episcopului, iar pe la începutul secolului al VI-lea hotărârea unei curți episcopale începuse să fie din nou recunoscută ca decizie care avea forța unei legi.

Pe de o parte, dată fiind importanța creștinismului – în această perioadă reprezentat în general de Biserica organizată –, este ușor să înțelegem influența episcopului și în sfere care depășeau autoritatea lui religioasă. Pe de altă parte, faptul că, încă de la o dată timpurie, se aștepta ca episcopul să fie necăsătorit sau separat de soția lui însemna că de obicei acesta nu avea copii, motiv pentru care se presupunea că el nu se va îngriji de propria bunăstare sau de aceea a familiei.

Am menționat, de asemenea, că gradul tot mai înalt de organizare a Bisericii a însemnat și că episcopii din orașele mai mari ale imperiului (mitropoliții) au început să exercite o autoritate administrativă și doctrinară asupra episcopilor din provincia lor. Această organizare asigura un anumit grad de stabilitate și ordine în Biserică și a dus la formarea unui set de reguli pentru alegerea noilor episcopi, anchetarea plângerilor și îndepărtarea episcopilor care nu-și îndeplineau îndatoririle. În același timp, puterea tot mai mare a mitropoliților însemna și că ei intrau deseori în conflict unii cu alții și, așa cum am văzut, perioada este marcată de lupte aprige între interesele antagoniste ale ierarhilor cu rang mai înalt din imperiu.

Bărbatul sfânt și femeia sfântă

Un element-cheie în această perioadă a fost apariția ascetului – sau a „bărbatului sfânt” ori a „femeii sfinte” – ca personaj central în societatea bizantină. Fenomenul persoanei sfinte nu se referea pur și simplu la un individ care ducea o viață sfântă: mai exact, despre astfel de persoane se credea că au puterea de a stabili un contact direct cu Dumnezeu și, prin aceasta, să-i ajute pe alții să-și dobândească mântuirea ori, mai obișnuit, să săvârșească miracole, îndeosebi prin vindecarea bolnavilor. Această concepție era adânc înrădăcinată în tradiția religioasă a lumii antice; în istoria romană ea a fost prezentă și în contexte necreștine, mai ales sub forma *teurgului*, care pretindea că, prin propriile cunoștințe și puteri speciale, este în stare să poruncească forțelor divine ale universului. Teurgia friza de multe ori ceea ce am putea numi superstiția sau „escrocheria” și desigur că mulți dintre practicanții ei erau departe de a fi onești.

Ceea ce îl distingea pe bărbatul sfânt (sau pe femeia sfântă) atât în contextul creștin, cât și în cel necreștin era capacitatea de a depăși „norma” și de a ajunge la divinitate, iar dovada acestui fapt era abilitatea de a săvârși acte supraomenești pe care, de dragul simplității, le-am putea numi miracole. Așadar, în creștinism, ideea de bărbat sfânt a pornit, în parte, de la miracolele săvârșite de ucenicii lui Hristos și descrise în Noul Testament. Prin urmare, este limpede că ideea de sfințenie individuală – ideea de sfânt – a apărut în creștinism foarte timpuriu și de obicei nu era concepută în termenii unor persoane cu o simplă viață bună; dimpotrivă, se aștepta ca persoana sfântă să realizeze acțiuni remarcabile și de multe ori respectivul devenea o personalitate publică, un fel de celebritate.

În primii ani ai creștinismului, credincioșii considerau că acest statut special de sfințenie se

dobânda de obicei prin martiriu, fapt pentru care după moartea martirului credincioșii încercau să mențină contactul cu persoana sfântă prin intermediul deținerii fizice a corpului, a unor părți din corp sau chiar a unor bucăți din veșminte ori alte obiecte care aparținuseră și avuseseră un contact apropiat cu sfântul. Cu trecerea timpului și pe măsură ce persecuțiile s-au încheiat, fenomenul martiriului a dispărut, deși unii au socotit că și controversalele doctrinare le ofereau prilejul (ba chiar necesitatea) de a se împotrivi statului, ceea ce ocazional se traducea în martiriu.

Bărbatul sau femeia socotiți „sfinți” încă din timpul vieții erau într-un anumit sens niște „martiri vii”, indivizi al căror rol era similar sau identic cu acela al unui sfânt mort deja. Așadar devoțiunea față de bărbatul sfânt (sau față de femeia sfântă) constituia o paralelă la cultul sfinților, cu deosebirea că persoana era vie și putea interacționa cu ceilalți în mediul politic și social contemporan. Fenomenul a fost discutat îndelung de Peter Brown și școala lui, care a adus o contribuție importantă la cunoașterea acestei perioade luând ceea ce odinioară se considera a fi o caracteristică bizară, dacă nu cumva perversă, a epocii și plasând conceptul în contextul său cultural și social mai larg. Brown a argumentat, de pildă, că apariția bărbatului sfânt nu a fost pur și simplu produsul ciudat al unei epoci încărcate de superstiții. Fenomenul bărbatului sfânt/femeii sfinte a fost o reacție la schimbările sociale și politice petrecute în societate. Brown a pornit de la premisa că perioada secolelor IV-VI a fost marcată de declinul aristocrației locale urbane (*curiales*), ai cărei membri acționaseră ca principali patroni (protectori) ai societății. Când acești patroni laici au dispărut, bărbatul sfânt a umplut vidul lăsat de ei și a furnizat în mare măsură aceleași servicii: autoritate locală, negociere a conflictelor și – aspectul cel mai important – un mijloc prin care oamenii de rând se puteau apropia de reprezentanții puterii imperiale sau de Dumnezeu însuși. Astfel, în esență, bărbatul sfânt nu era o persoană stranie care trăia în deșert, ci un individ care, prin practica sa ascetică, depășise limitările firești ale condiției umane și avea acces la Dumnezeu: miracolele și chiar asceza extremă constituiau dovezi ale acestui fapt. Întrucât posedea o asemenea putere, bărbatul sfânt sau femeia sfântă putea oferi ajutor oamenilor de rând, indiferent că acest ajutor era de natură practică sau religioasă.

Monahismul

Figura bărbatului sfânt sau a femeii sfinte și-a lăsat amprenta asupra multor aspecte din societatea contemporană și – din moment ce majoritatea bărbaților sfinți puteau fi considerați călugări – au avut, bineînțeles, un impact puternic asupra monahismului, impact care (a susținut Brown) avea să creeze o deosebire importantă între societatea răsăriteană și cea apuseană. În secolul al V-lea, monahismul a continuat să se dezvolte ca instituție și mulți călugări au renunțat la singurătatea deșertului, mutându-se în orașele imperiului. Unii erau îmboldiți de nevoia de a-i sluji pe cei săraci sau fără adăpost, ajutându-i în multe feluri. Mănăstirile au devenit o prezență obișnuită în orașe, mai ales că indivizii

bogați le ofereau călugărilor locuințe confortabile în conace, pe care ei înșiși nu le foloseau. Alți călugări au încercat să imite mediul ascetic în sărăcia orașelor, iar autoritățile guvernamentale au elaborat măsuri pentru cetele de călugări rătăcitori.

Un interes deosebit prezintă capacitatea unor episcopi de a organiza grupuri de călugări loiali până la fanatism în vederea intimidării adversarilor lor. Printre cei dintâi care au utilizat asemenea tactici s-au numărat episcopii Alexandriei. *Parabolani* sau „îngrijitorii de băi” erau semiclerici care lucrau în spitale și băi și pe care ocupația lor primejdioasă îi făcuse să nu le mai pese de viață și să se consacre fanatic superiorilor bisericești.

O formă neobișnuită de ascetism dezvoltată în secolul al V-lea a fost mișcarea *stilită* sau a stâlpnicilor. Stâlpnicii erau asceți care căutau o formă specială de singurătate, suindu-se în vârful unei coloane unde petreceau luni sau chiar ani de-a rândul, de obicei stând singuri, expuși intemperiilor și conectați cu restul lumii doar printr-o scară. Primul și cel mai influent dintre acești călugări a fost Simeon Stâlpnicul, un păstor care practicase diverse forme extreme de ascetism – de pildă, trăise într-un bazin gol și-și înlănțuise piciorul de o piatră; mulți dintre contemporanii lui erau de părere că mergea prea departe, așa că a fost expulzat din mai multe mănăstiri. Mai târziu s-a urcat în vârful unui stâlp în zona rurală din jurul Antiohiei și a rămas acolo, iar neobișnuitul lui gest a atras un număr considerabil de spectatori. Cum oamenii se adunau în jurul stâlpului său, Simeon și-a dorit mai multă singurătate și a pus ca stâlpul lui să fie înălțat din ce în ce mai mult, până a ajuns la 16 metri deasupra solului. Reputația lui s-a răspândit și alți călugări au început să-l imite. După moartea lui, survenită în 459, în jurul stâlpului s-a construit un complex uriaș destinat pelerinajului, într-un loc numit Qal’at Sem’an, în nordul deșertului sirian. Stâlpul se afla în centrul complexului, iar din el porneau patru bazilici, dispuse în formă de cruce; probabil complexul a fost construit cu fonduri imperiale și atestă în ce măsură putea fi onorat un bărbat sfânt ca Simeon. Simeon a avut mulți imitatori, dintre care cel mai interesant este, poate, Daniel Stâlpnicul, care a hotărât să trăiască pe stâlp după ce l-a vizitat pe Simeon în Siria. Însă Daniel s-a mutat în apropierea Constantinopolului și, de pe stâlpul lui, s-a implicat în multe probleme arzătoare ale zilei. Biograful lui îl înfățișează pe stâlpnic ca pe un sfătuitor al lui Leon I și mijlocitor între patriarhul Akakios și uzurpatorul Basilicos. El scoate în evidență chiar superioritatea lui Daniel față de împărat, relatând cum odată, când Leon a îndrăznit să încalce pe cal în prezența sfântului, armăsarul l-a trântit la pământ. Alți asceți au găsit căi diferite de a-i egala pe stâlpnici prin practicile lor religioase, printre ei numărându-se și *dendriții*, care își exprimau evlavlia trăind într-un copac. Practicile ascetice ale călugărilor concordau cu evoluția teologiei apofatice, un sistem de gândire care afirma că Dumnezeu nu poate fi cunoscut și înțeles decât prin intermediul experienței personale. Spre sfârșitul secolului al V-lea, un autor identificat cu numele de Pseudo-Dionisie Areopagitul a scris o serie de lucrări care dezvoltau ideile neoplatonismului într-un sistem de gândire care se armoniza în general cu ideile apofatice și care a avut o influență largă atât în Răsărit, cât și în Apus.

Caseta 5.2. Uciderea filosoafei Hypatia

Viața filosoafei Hypatia sintetizează în cel mai înalt grad tendințele puternic divergente din lumea bizantină timpurie. S-a născut (cca 355-360) în centrul cosmopolit al Alexandriei, fiind fiica neoplatonicianului Theon, ultimul membru cunoscut al faimosului Museion din oraș. La fel ca tatăl ei, Hypatia era o adeptă a lui Ptolemeu și era interesată în mod deosebit de matematică. Nu era doar o intelectuală, ci și o personalitate publică în Alexandria, combinația dintre inteligență, frumusețe și abilitate politică aducându-i o celebritate considerabilă. Fenomen tipic pentru această perioadă, deși avea convingeri păgâne neclintite, era cunoscută pentru virtutea ei, datorită căreia a respins avansurile mai multor seducători. Popularitatea ei i-a atras inimiciția lui Chiril al Alexandriei, aprigul și uneori violentul patriarh al orașului, iar în 415 a fost atacată de o bandă de îngrijitori de spital care au înjunghiat-o de moarte cu niște condeie de scris (sau, potrivit povestirii de mai jos, cu bucăți de țiglă). Moartea ei violentă a fost privită de multe ori ca un moment important pentru dispariția păgânismului, iar comentatorii moderni au considerat-o un fel de martiră nevinovată a cauzei culturii clasice. De remarcat este și faptul că unul dintre ultimii reprezentanți ai culturii păgâne a fost o femeie, deși viața ei virtuoașă prezintă multe asemănări cu aceea a unei femei sfinte creștine.

Era în Alexandria o femeie pe nume Hypatia, fiică a filosofului Theon, care avusese asemenea realizări în literatură și știință încât îi întrecea pe toți filosofil din vremea ei. Cum învățase în școlile lui Platon și Plotin, ea explica principiile filosofiei ascultătorilor săi, dintre care mulți veneau de departe ca să-i primească învățăturile.

Datorită stăpânirii de sine și naturalei sale, pe care le dobândise ca urmare a cultivării minții, adesea apărea în public în prezența magistraților. Nu se fâstâcea nici dacă intra într-o adunare de bărbați. Căci toți bărbații o admirau nespun datorită nemaîntâlnitei sale demnități și virtuți. Și totuși a căzut victimă a invidiilor politice răspândite în acea vreme. Fiindcă avusese convorbiri frecvente cu Orestes, prin gloata creștină se spunea în chip mincinos că ea fusese cea care îl împiedicase pe Orestes să se împace cu episcopul. De aceea, unii dintre [creștinii] aceștia, mânați de un zel înverșunat și habotnic, al căror cap al răutăților era un citeț pe nume Petru, i-au pândit întoarcerea acasă și, târând-o afară din trăsura ei, au dus-o la biserica numită Caesareum, unde au despuiat-o de toate hainele și au ucis-o cu cioburi de țiglă. După ce i-au sfâșiat trupul în bucăți, i-au dus măduarele ciopârțite într-un loc numit Cinaron și acolo le-au ars. Această treabă a adus ocară nu numai asupra lui Chiril, ci și a întregii Biserici alexandrine. Și fără doar și poate nimic nu poate fi mai departe de duhul creștinismului decât încuviințarea masacrelor, luptelor și a altor asemenea fapte. Aceasta s-a întâmplat în luna martie, în timpul Postului Mare, în al patrulea an al episcopatului lui Chiril, sub al zecelea consulat al lui Honorius și al șaselea an al [domniei] lui Teodosie (Sozomen, *Ecclesiastical History*, 6.15, în *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, seria a II-a, traducere sub supravegherea editorială a lui Philip Schaff și Henry Wace, vol. 2, New York, 1890; repărit la Grand Rapids, MI, 1979-1986).

Lecturi suplimentare

Peter Brown, „The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity”, în *Journal of Roman Studies*, 61, 1971, pp. 80-101.

Peter Brown, *The Rise of Western Christendom*, ediția a II-a, Oxford, 2003.

Alan Cameron, „The House of Anastasius”, în *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 19, 1978, pp. 259-276.

P. Charanis, *Church and State in the Later Roman Empire*, ediția a II-a, Tesalonic, 1974.

Walter E. Kaegi, Jr., *Byzantium and the Decline of Rome*, Princeton, 1968.

F. Young, *From Nicaea to Chalcedon: A Guide to the Literature and its Background*, Londra, 1983.

SURSE PRIMARE TRADUSE

Pentru secolul al V-lea, rămân importante istoriile lui Socrate, Sozomen și Zosimus (prezentate în capitolul 4), precum și *Codex Theodosianus*, însă în general izvoarele narative sunt mai puține.

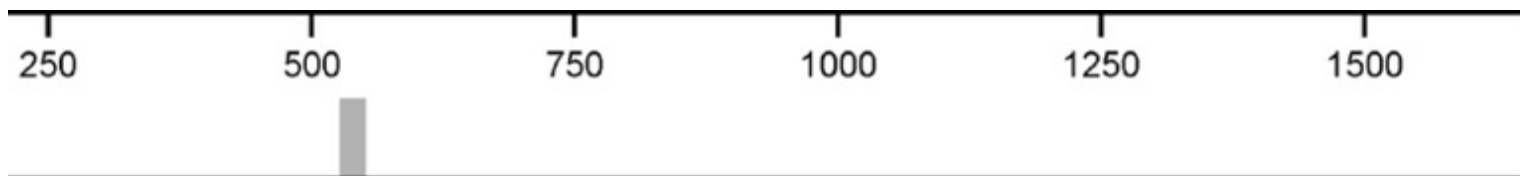
O colecție utilă de traduceri este C.E. Gordon, *The Age of Attila: Fifth-Century Byzantium and the Barbarians*, Ann Arbor, MI, 1960. Vezi și E. Dawes și N.H. Baynes, *Three Byzantine Saints*, Oxford, 1948, volum retipărit în 1997: biografiile unui sfânt din secolul al V-lea (Daniel Stâlpnicul) și a doi sfinți din secolul al VII-lea (Ioan cel Milostiv și Teodor Sicheotul).

Augustin, sfânt și episcop al Hipponei († 430), a fost un personaj extraordinar de important pentru evoluția creștinismului în Apus; influența lui în Bizanț nu a fost mare, însă lucrările lui ne furnizează informații importante despre viața și problemele majore din secolul al V-lea. M. Dodds (trad.), *The City of God*, Edinburgh, 1881 [Aureliu Augustin, Despre cetatea lui Dumnezeu, I, studiu introductiv de Gheorghe Vlăduțescu, traducere din limba latină, notă introductivă, note și tabel cronologic de Paul Găleşanu, Editura Științifică, București, 1998 – n. tr.]; R.S. Pine Coffin, *Confessions*, Harmondsworth, 1961 [Sfântul Augustin, Confesiuni, ediția a II-a revăzută, ediție bilingvă latină-română, traducere din limba latină, introducere și note de Eugen Munteanu, Nemira, București, 2006 – n.tr.]. Există multe alte traduceri ale acestor cărți și ale altor scrieri ale lui Augustin, câteva disponibile și online.

Ioan Gură de Aur, sfânt și patriarh al Constantinopolului între 398 și 403, a fost un orator vestit și un scriitor prolific. Printre operele sale tipărite se numără P.W. Harkins (trad.), *Discourses against Judaizing Christians*, Washington, DC, 1979; S. Neill (trad.), *Chrysostom and his Message: A Selection from the Sermons of St. John Chrysostom of Antioch and Constantinople*, Londra, 1962. Multe predici și alte opere ale lui Ioan Gură de Aur au fost traduse și sunt disponibile online.

Capitolul 6

Epoca lui Iustinian

527 Iustinian devine împărat

532 Răscoala Nika

533-534 Cucerirea Africii de Nord

535-552 Cucerirea Italiei

Domnia lui Iustinian este considerată de obicei epoca de aur a perioadei bizantine timpurii. Împăratul și consoarta lui, Teodora, sunt două dintre cele mai cunoscute personalități bizantine, iar în această perioadă, nesiguranța din anii anteriori a fost înlocuită de un sentiment de încredere și de o nouă sinteză între societatea antică și cea creștină. Domnia lui Iustinian va fi asociată mereu cu recucerirea Apusului, prin care aproape s-a reușit o refacere a vechiului Imperiu Roman, iar amintirea lui va fi legată pentru totdeauna de construirea bisericii Sfânta Sofia, unul dintre simbolurile proeminente ale Imperiului Bizantin în ansamblul lui. Arta și literatura au înflorit sub cârmuirea lui, iar funcționarii săi au realizat o sinteză detaliată a dreptului roman, care a servit ca bază a sistemelor juridice din multe țări europene până în ziua de astăzi. A fost unul dintre puținii împărați bizantini ale căror idei despre putere erau însoțite de o doză considerabilă de realism. Personalitatea împăratului – și mai ales a împărătesei – au constituit subiectul multor discuții, chiar și tema unor romane și filme populare, în mare măsură datorită descrierilor elocvente făcute de istoricul Procopius, contemporan cu ei. Totuși, în ciuda splendorilor vădite ale epocii, istoricii sunt conștienți de criza survenită aproape imediat după moartea împăratului și ne putem întreba în ce măsură dificultățile de la sfârșitul secolului al VI-lea și din secolul al VII-lea au fost rezultatul guvernării neadecvate sub Iustinian. Mai mult, fără îndoială că Iustinian era un autocrat. El însuși ar fi admis, în special fiindcă pare să fi acceptat integral ideile puse în circulație de Eusebiu de Cezareea cu două sute de ani înainte: împăratul bizantin era reprezentantul lui Dumnezeu, singurul în fața căruia era răspunzător, și după cum Împărăția lui Dumnezeu era o monarhie incontestabilă, la fel și Imperiul Bizantin trebuia cârmuit de un împărat cu putere autocratică. Unii contemporani au criticat acest aspect al caracterului și politicii lui Iustinian și mulți istorici

moderni fac același lucru astăzi.

Contextul: domnia lui Iustin I

Împăratul Anastasios nu avusese copii, așa că în 518, la moartea lui, postul era vacant. Curtea a fost răvășită, însă nu peste mult timp frâiele puterii au fost luate de un comandant vârstnic al gărzii palatului (*exkoubitores*), Iustin. Ca mulți alți predecesori ai săi, Iustin se ridicase dintr-un mediu umil, fiind de obârșie din zonele balcanice în care se vorbea latina. Venise la Constantinopol să-și caute norocul, s-a înrolat în armată și a înaintat în grad, în cele din urmă servind în calitate de comandant în războaiele lui Anastasios I. Iustin s-a folosit de statutul pe care îl avea în corpul de *exkoubitores* și, se pare, de inteligența și viclenia sa pentru a-și consolida poziția pe tron, după care a început imediat să aplice o linie politică foarte diferită de cea a predecesorului său. De exemplu, i-a exilat pe câțiva dintre susținătorii lui Anastasios și i-a rechemat înapoi pe alții care căzuseră în dizgrație în timpul acestuia. O tradiție mai târzie susține că Iustinian, nepotul lui Iustin, a fost forțat din spatele tronului său încă de la început și este posibil să existe o doză de adevăr în ea, din moment ce Iustinian a fost ales în funcția de consul foarte devreme, în 521.

În general, politica lui Iustin se axa pe hotărârea de a căuta pacea cu Apusul, mai precis cu papalitatea și cu ce mai rămăsese din aristocrația romană din Italia. Măsurile religioase luate recent de ultimii împărați îngreunaseră aceste relații și, îndată după ascensiunea lui Iustin la tron, la Constantinopol s-a ținut un conciliu bisericesc local care a adoptat o poziție calcedoniană și a condamnat o serie de episcopi monofiziți de seamă; episodul a fost urmat de un șir de concilii similare ținute în tot Răsăritul. Condamnarea episcopilor monofiziți a fost impusă de împărat și mulți ierarhi au fost exilați, mai ales în Egipt, printre ei și Severus al Antiohiei, care a devenit principalul exponent al monofizitismului moderat. Pe la sfârșitul anului 518, curtea răsăriteană a inițiat o corespondență cu papa, încercând să pună capăt schismei acachiene, care provocase neînțelegeri prelungite mulți ani. Au urmat negocieri dificile, dar schisma a fost efectiv soluționată și curtea de la Constantinopol avea o orientare ferm calcedoniană.

Ca o ironie, înțelegerea dintre împărat și papă a dus la înrăutățirea relațiilor cu regele ostrogot Teodoric din Ravenna. Câtă vreme papa și împăratul fuseseră adversari, Teodoric putea avea încredere în supușii săi ortodocși, însă acum, că cei doi erau din nou în relații bune, Teodoric se simțea amenințat. Situația s-a deteriorat și mai mult atunci când Iustin a hotărât să insiste mai activ pentru eliminarea ereziei în Răsărit, țintind în monofizitism, bineînțeles, dar și în arianism, versiunea de creștinism susținută de Teodoric. S-au făcut tentative pentru restabilirea bunelor relații între

Constantinopol și Ravenna, iar Iustin a încuviințat chiar să împartă demnitatea de consul cu ginerele lui Teodoric și presupusul său moștenitor, Eutharic, primul got care a ocupat această funcție înaltă. Între timp, Teodoric a început să fie din ce în ce mai suspicios față de supușii lui, iar una dintre consecințe a fost executarea lui Boethius în 524. În 526 a murit și Teodoric, lăsându-l moștenitor pe Athalaric, care era doar un băiețandru.

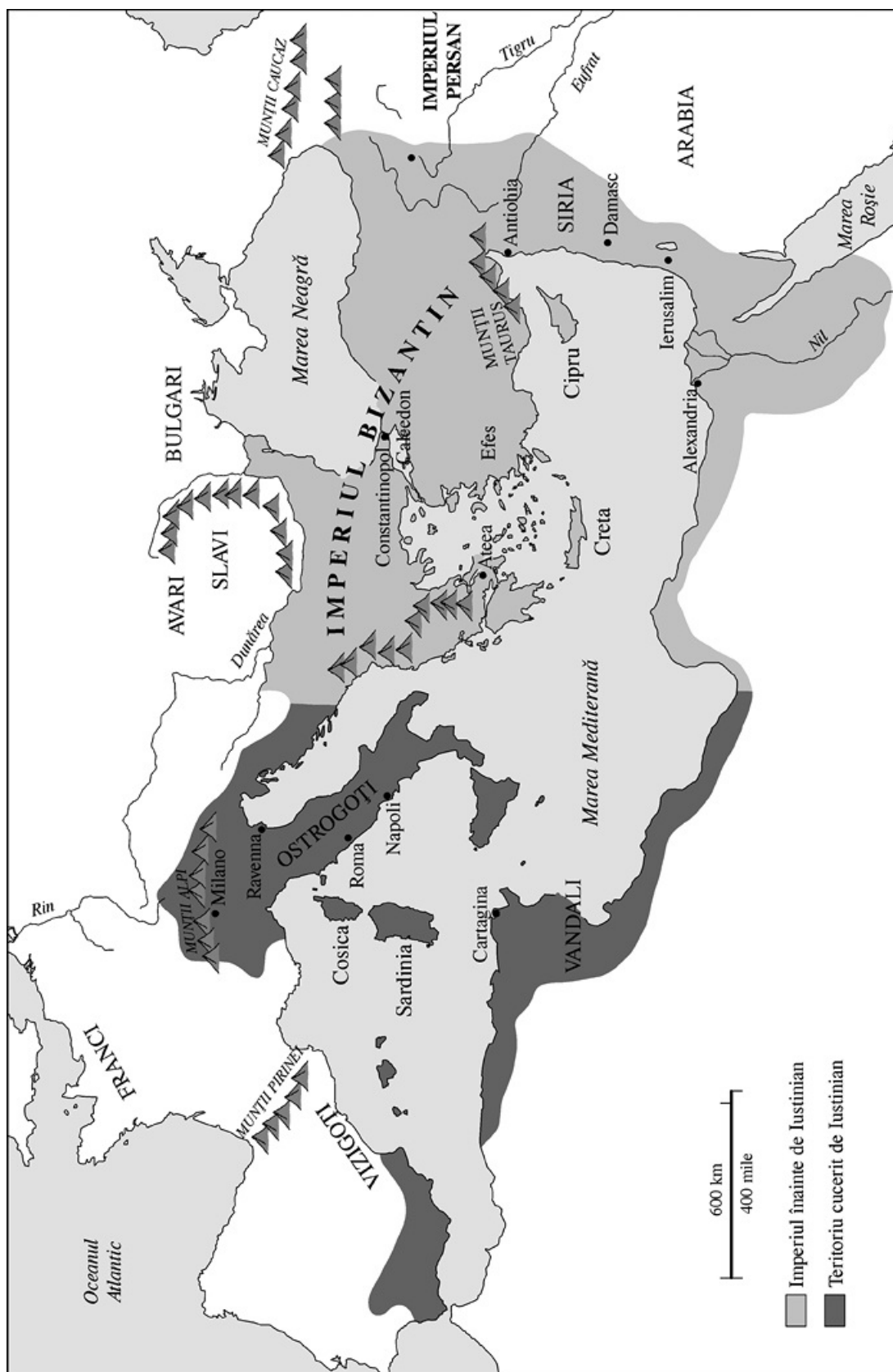
În general Iustin a întreținut o relație prietenoasă cu persanii, în ciuda faptului că a extins influența bizantină încheind o serie de alianțe cu vecinii Persiei, inclusiv cu lazii și iberianii, și un război, de altfel nesemnificativ, cu inamicul tradițional nu a izbucnit decât la sfârșitul domniei lui Iustin. Potrivit lui Procopius, care detesta orice lucru legat de Iustinian, Iustin ar fi fost un bărbat bădăran și needucat, care nu era în stare nici măcar să se iscălească, pentru ratificarea documentelor imperiale folosindu-se de un șablon pe care i-l țineau funcționarii. Lăsând la o parte aceste observații, fără îndoială că domnia lui a marcat o schimbare importantă de direcție în linia politică imperială, care avea să fie dezvoltată plenar sub domnia nepotului său, Iustinian.

Iustinian și Teodora: din primii ani până în 532

Numele adevărat al lui Iustinian era Flavius Petrus Sabbatius, însă pe dipticul consular din 521 numele lui apare Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus, dovadă că fusese adoptat înaintea acestei date de unchiul său, Iustin, care îl și adusese la Constantinopol cu câțiva ani mai devreme. Iustinian, așa cum știau contemporanii, fusese crescut în atmosfera capitalei și, deși avea un grad înalt în armată, primise o educație bună și se exprima ușor și în greacă, și în latină. S-a născut în jurul anului 482 și încă din tinerețe a dovedit ceva din neastâmpărul sau chiar nesăbuința ce i-a caracterizat existența mai târziu, implicându-se în violențele comise de facțiunile de la circ, ceva obișnuit la vremea respectivă.

Aceste facțiuni apăruseră din asociațiile sau companiile care furnizau cai și harnașamente pentru cursele cu care din Alexandria elenistică și mai apoi din Roma imperială. Fiecare companie își marca intrarea printr-o culoare aparte: roșu, albastru, verde, alb etc. Cursele de circ (mai precis cursele din hipodrom) se bucurau de o popularitate enormă în Roma, iar mai târziu în Constantinopol și în alte orașe în prima perioadă a Răsăritului bizantin și au atras un număr uriaș de suporteri, care au ajuns să se identifice prin culorile conducătorilor (auriga) preferați. Așadar, prin secolul al V-lea sau al VI-lea, „facțiunile” nu desemnau atât companiile responsabile cu furnizarea cailor, cât grupurile de susținători ai acestora, alcătuite în mare parte din tineri loiali până la fanatism „culorilor” lor. La fel ca la meciurile de fotbal de astăzi, fanii izbucneau în urale sau cântau la unison, purtau de obicei haine ciudate și tunsori care puteau fi identificate imediat, uneori angajându-se și în violențe, mai cu seamă

împotriva membrilor din facțiunile opuse. Nu rar se întâmpla ca această violență să se prelungească și în afara hipodromului, pe străzi, iar pe la sfârșitul secolului al V-lea și în primii ani ai secolului al VI-lea agresiunile deveniseră endemice în Constantinopol și, într-o măsură mai mică, și în alte locuri. În această perioadă celelalte facțiuni dispăruseră, lăsându-i numai pe verzi și pe albaștri să lupte unii cu alții. Odinioară cercetătorii socoteau că facțiunile trebuie să fi reprezentat deosebiri ideologice sau sociale între orașele bizantine timpurii, fiindcă numai așa – se credea – s-ar fi putut explica violența și atașamentul puternic al oamenilor pentru facțiuni. De exemplu, mai de mult se susținea fie că albaștrii reprezentau interesele aristocrației, în timp ce verzii ar fi susținut clasa negustorilor, fie că albaștrii susțineau o politică prooccidentală, în timp ce verzii ar fi avut o orientare răsăriteană, și/sau că albaștrii erau ortodocși, iar verzii – monofiziți. Totuși, există puține dovezi, dacă există, în favoarea unor asemenea identificări, și pare mai verosimil ca facțiunile să fi fost alcătuite din tineri care nu se identificau cu propria facțiune decât din solidaritate de grup și ca ei să se fi angajat în violențe la fel cum fac astăzi huliganii din fotbal. Chiar și împărații aparțineau de multe ori unei facțiuni și avem motive să credem că Iustinian, înainte de a deveni împărat, era deja cunoscut ca susținător al albaștrilor.

Harta 6.1. Imperiul Bizantin în vremea lui Iustinian (după Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization*, ediția a V-a Belmont, CA, 2003, harta 7.4, p. 181)

Probabil pe la începutul anilor 520 Iustinian s-a căsătorit cu Teodora, un alt exemplu al firii încăpățănate a împăratului și al dorinței lui de a merge împotriva tradiției. Este adevărat că mulți împărați (și împărătese) din ultimele trei veacuri aveau origini umile, nu în ultimul rând familia lui Iustinian, însă Teodora ar fi părut oricui o alegere foarte neobișnuită pentru nepotul împăratului, care

putea fi privit deja ca un candidat la tronul imperial. Potrivit tuturor relatărilor, Teodora era frumoasă – și reprezentările ei ajunse la noi (de exemplu, mozaicul din San Vitale din Ravenna) adevăresc acest lucru – și cu siguranță era inteligentă și spirituală, însă era actriță, o profesie care în perioada respectivă era sinonimă cu prostituția. *Istoria secretă* a lui Procopius relatează povestea anilor din tinerețe ai Teodorei cu detalii înfiorătoare. Viitoarea împărăteasă era fiica unui „ursar” din facțiunea verde, un dresor de animale sălbatice folosite în spectacolele de pe hipodrom, iar mama ei era dansatoare și actriță. Când tatăl a murit și mama s-a recăsătorit, familia a cerut facțiunii verzilor să-l angajeze pe noul soț ca ursar, dar facțiunea a refuzat; mama și fiica și-au prezentat din nou petiția în fața facțiunii, public, la hipodrom, însă rezultatul a fost același – până când facțiunea albaștrilor a fost convinsă să-l angajeze ca ursar pe tatăl vitreg. Teodora însăși a devenit actriță îndată ce a ajuns la vârsta potrivită și, după cum relatează Procopius, era cunoscută pentru reprezentările ei deosebit de pornografice pe scenă.

Mătușa lui Iustinian, împărăteasa Eufemia, a obiectat împotriva căsătoriei lui Iustinian cu Teodora, în ciuda faptului că, altă ironie, ea însăși ajunsesese din teatru în palatul imperial. În plus, exista o lege care interzicea căsătoria dintre o actriță și un senator (cum era și Iustinian). Cu toate acestea, după moartea Eufemiei, Iustinian a promulgat o lege care permitea mariajul între o actriță „căită” și un senator – și cuplul s-a căsătorit.

Iustin l-a încoronat pe Iustinian co-împărat la începutul lui aprilie 527, așa încât succesiunea lui Iustinian nu a întâmpinat probleme după moartea împăratului, survenită la 1 august în același an. Iustinian și-a luat foarte în serios rolul de împărat creștin absolut și primii lui ani au fost caracterizați deja de autoritarismul și încrederea de sine care aveau să se manifeste pe toată durata domniei lui. S-a înconjurat de nou-sosiți pe scena politică, oameni asemenea lui, cu voință dârză, ambițioși și dispuși să se îndepărteze de tradiție ori de câte ori considerau că este oportun. Clica imperială de la putere nu putea suferi nobilii consacrați din Constantinopol, care, deși nici familiile lor nu erau de viță prea veche, îi considerau pe împărat și pe susținătorii lui niște parveniți neciopliți și ambițioși. Clica imperială îi includea pe împărăteasa Teodora, pe prietena ei, Antonia, soția lui Belizarie, cel mai bun general al lui Iustinian, pe Germanos, nepotul lui Iustinian, pe administratorul financiar Ioan Capadocianul, pe generalul eunuc Narses și pe juristul Tribonian. Clica constituia într-adevăr un grup formidabil și ei îi revine în mare măsură meritul înfloririi din timpul domniei lui Iustinian.

Câteva dintre primele acțiuni ale lui Iustinian s-au înscris în sfera religioasă, împotriva maniheiștilor, samaritenilor și păgânilor. Legile repetate împotriva sacrificiilor păgâne și interzicerea accesului păgânilor în serviciul imperial arată că imperiul nu era complet creștinat în această perioadă, fapt atestat și de convertirea a o mie de păgâni de către Ioan al Efesului în anii 540. În 529, Iustinian le-a interzis păgânilor să predea în școli, măsură care a condus poate la închiderea Academiei din Atena, una dintre cele mai însemnate instituții din epocă; se presupune că profesorii de la Academie s-au refugiat la curtea regelui persan, care era dornic să le susțină activitățile. Totuși, se pare că învățătorii

nu au fost fericiți în Persia, unii revenind pe teritoriul bizantin; una dintre clauzele păcii „veșnice” semnate de Iustinian și regele persan Chosroes I în 532 le-a îngăduit acestor profesori să-și practice religia netulburați între granițele imperiului.

Iustinian a luat măsuri și împotriva samaritenilor. Aceștia erau un grup strict monoteist care respingea toate cărțile profeților din Biblia ebraică, cu excepția Pentateuhului (primele cinci cărți din Vechiul Testament), motiv pentru care nu erau acceptați de evrei. În orice caz, tradiția romană îi considera evrei și i-a lăsat liniștiți în așezările lor din centrul Israelului și din alte părți (inclusiv în Constantinopol), chiar dacă se răzvrătiseră împotriva cărmuirii bizantine de cel puțin două ori în secolul al V-lea. Iustinian i-a atacat, limitându-le dreptul de a-și lăsa proprietățile moștenire și poruncind distrugerea sinagogilor lor; consecința a fost o altă revoltă, în 529. Iustinian le-a înăbușit răscoala fără cruțare și le-a nimicit altarul de pe Muntele Garizim, deși samaritenii s-au revoltat din nou pe parcursul aceluiași secol.

Iustinian nu a atacat imediat erezia, în parte pentru că, deși el era calcedonian, Teodora susținea cu hotărâre monofizitismul. Istoricul Procopius a susținut că perechea imperială ar fi mimat acest dezacord pentru a controla mai bine situația religioasă din ambele tabere, însă nu avem niciun motiv să credem că atitudinea lor nu se întemeia pe credința sinceră atât a împăratului, cât și a împărătesei. Prin urmare, deși Iustinian s-a implicat personal în chestiunea monofizitismului, așa cum vom vedea mai departe, el nu i-a persecutat pe monofiziți și, de fapt, în 548 i-a făcut soției sale, aflată pe patul de moarte, promisiunea că nu va face asta – făgăduință pe care, după toate aparențele, a respectat-o.

Îndată după ascensiunea sa la tron, Iustinian a încercat să reformeze birocratia statului, nu atât modificându-i structura (așa cum făcuseră, de exemplu, Dioclețian și Constantin), cât făcând-o să funcționeze mai eficient, în special prin eradicarea corupției și îmbunătățirea sistemului de colectare a impozitelor. Bineînțeles, unele critici la adresa împăratului au fost generate de tentativele lui de a bloca evaziunile și de a elimina corupția care îmbogățise atâția indivizi, inclusiv membri ai ordinului senatorial. Cel mai important aliat al său în acest proces a fost Ioan Capadocianul, un prefect al pretoriului fără scrupule și arogant, pe care Iustinian îl întâlneau cu mult înainte să devină împărat. Ioan era șiret și neobosit în goana lui pentru eradicarea celor care eludau impozitele, găsind resurse fiscale oriunde putea; deloc surprinzător, criticii lui îl priveau cu ură și îl învinuiau de toate viciile cu putință. Fără îndoială că era rapace, însă pe de altă parte e limpede că Ioan se ocupa într-un mod admirabil de necesitățile împăratului.

Un alt aspect al tentativei lui Iustinian de a reînnoi statul bizantin a fost sfera juridică. Așa cum am menționat înainte, dreptul roman era „prescriptiv”, în sensul că se formase dintr-o serie de răspunsuri imperiale la probleme individuale și la cereri care necesitau intervenția împăratului. Firește, situația a cauzat confuzie și a ridicat întrebări serioase în legătură cu ce voia să spună de fapt legea în anumite cazuri. Codul Teodosian din 438 rezolvase o parte a acestor probleme, însă multe dificultăți persistau și – în timpul lui Iustinian – exista deja o cantitate considerabilă de măsuri legislative promulgate după

domnia lui Teodosie al II-lea. De aceea Iustinian și-a propus să reformeze și să reglementeze dreptul roman, scop în care în 528 a desemnat un comitet a cărui primă responsabilitate era codificarea legislației existente pe principiile Codului Teodosian. Liderul comitetului era distinsul jurist Trebonian și, după numai un an (529), organismul a publicat primul volum din *Codex Iustinianus*. La fel cum făcuse *Codex Theodosianus*, acest text ordona toate legile anterioare (date începând din vremea lui Hadrian) în categorii separate pe subiecte, însă curând a avut el însuși nevoie de modificări, în parte datorită activității legislative remarcabile a împăratului.

Răscoala Nika

Oricum, înainte de revizuirea codului, ambițioasa domnie a lui Iustinian era cât pe ce să se sfârșească rușinos și subit din cauza răscoalei Nika izbucnită în ianuarie 532. Revolta și-a primit numele de la cuvântul grecesc *nika!* („biruiește!”), aclamația spectatorilor de la cursele din hipodrom care a devenit strigătul de luptă al insurgenților din 532. Evenimentele răscoalei sunt limpezi, pentru că au fost notate amănunțit de istoricii Procopius și Malalas. Dificultățile au început în data de 10 ianuarie 532, când prefectul orașului a arestat pentru violență câțiva membri ai facțiunilor și a dispus spânzurarea lor. Din fericire pentru condamnați, execuția a fost pregătită de mântuială și doi dintre ei au scăpat cu viață, un membru al facțiunii albaștrilor, iar altul al verzilor. Ambii au fost puși pentru o vreme la adăpost într-o mănăstire din apropiere. Trei zile mai târziu, când s-au organizat alte curse, facțiunile au cerut împăratului clemență pentru condamnați, dar când el nu a răspuns, albaștrii și verzii s-au aliat pe neașteptate și au înălțat strigătul de revoltă. Rebeliunea s-a propagat în afara hipodromului; edificiul *praetorium* (în esență sediul poliției și al închisorii centrale) a fost incendiat, iar prizonierii eliberați; autoritățile au scăpat situația de sub control și multe dintre clădirile mărețe ale orașului s-au preschimbat în scrum, printre ele și bisericile Sfânta Sofia și Sfânta Irina, Băile lui Zeuxippos și Chalke, marea poartă centrală a palatului. În acest moment, dacă nu cumva înainte, membrii aristocrației s-au alăturat taberei răsculaților și au încercat să transforme dezordinea într-o revoltă împotriva împăratului însuși. Iustinian a realizat gravitatea situației și a fost de acord cu înlăturarea unor funcționari de seamă care fuseseră acuzați pentru politica imperială: Ioan Capadocianul, Trebonian și prefectul orașului. Cu toate acestea, revolta a continuat, iar Iustinian le-a poruncit trupelor sale, sub comanda lui Belizarie, să-i atace pe rebeli, dar încercările soldaților au eșuat. La 18 ianuarie Iustinian și-a făcut apariția în hipodrom și a încercat să găsească un compromis, însă ofertele i-au fost respinse – în schimb, răzvrătiții l-au propus pe Hepatius ca împărat. Hepatius era un nepot al împăratului Anastasios I, cu o carieră mediocră ca ofițer militar sub Iustin și Iustinian, însă sugestia

Întronării sale dădea o tentă de legitimitate mișcării și transforma clar revolta într-o încercare de detronare a împăratului. Cu greu ar fi putut fi pus la cale acest aspect al răscoalei Nika fără îndrumarea membrilor interesați din rândul aristocrației. Situația era disperată și aparent Iustinian era gata să fugă, însă încurajările Teodorei l-au convins să rămână pe loc; potrivit unei istorisiri populare, ea i-ar fi spus împăratului să dea bir cu fugiții dacă așa dorea, dar ea avea să rămână, fiindcă „regalitatea i se părea un lințoliu potrivit de înmormântare”. Făcut de rușine de tăria soției, Iustinian l-a trimis din nou pe Belizarie împotriva mulțimii adunate acum în hipodrom. De data aceasta răzvrățiții nu au putut face față trupelor imperiale și a urmat un măcel: izvoarele diferă în ce privește numărul morților, citând cifre între 30.000 și 35.000. Deloc surprinzător, revolta s-a stins imediat. Agenții imperiali i-au capturat repede pe Hepatius și alți câțiva lideri, care au fost executați pe loc; arestările au continuat o vreme, ceea ce i-a dat împăratului ocazia de a confisca multe proprietăți. Cursele în hipodrom au fost suspendate, cum era de așteptat, și nu au fost reluate decât vreo cinci ani mai târziu.

Dintr-un punct de vedere, răscoala Nika a fost tipică răzmeriță de circ, devenită deja banală în a doua jumătate a secolului al V-lea. La un alt nivel, a fost o reacție la politica autoritaristă a împăratului, inclusiv la tentativele lui de a strânge taxele și de a bloca evaziunile fiscale, dar și la intenția lui de a fi sever cu ieșirile violente ale membrilor facțiunilor. În ultima jumătate de secol era ceva obișnuit ca împărații să favorizeze o anumită facțiune în dauna celorlalte, iar această atitudine întreținuse un fel de distanță și împiedicase facțiunile să se unească împotriva împăratului aflat la conducere. Însă Iustinian și Teodora doreau să se opună libertăților tradiționale de care se bucurau oamenii la hipodrom, iar acest fapt a generat pericolul unirii facțiunilor împotriva tronului. În sfârșit, e foarte limpede că exponenții aristocrației s-au implicat repede în răscoala Nika, chiar dacă nu au luat parte la ea de la bun început. Politicile fiscale și modurile în care niște țărani și niște prostituate controlau imperiul i-ar fi afectat prea puțin pe oamenii de rând din Constantinopol, însă îi deranjaseră pe membrii aristocrației de acum tradiționale, care doreau să-și apere poziția și erau conștienți de superioritatea pe care o simțeau față de oamenii aflați acum la cârma statului.

În primii cinci ani ai domniei lor, Iustinian și Teodora puseseră la punct un guvern bazat pe o autocrație fățișă, condus în principal de nou-veniți. Tocmai acest aspect a fost contestat în răscoala Nika, însă victoria împăratului a fost în cele din urmă definitivă, iar politica lui nu a mai fost pusă în discuție, ceea ce i-a dat libertatea să acționeze după cum considera de cuviință.

Consecințe: programul de construcții

Odată aflat din nou la putere în siguranță deplină, Iustinian a început imediat implementarea unui

proiect imaginat de mult în vederea modelării aspectului Constantinopolului așa cum dorea el. Distrugerile cauzate de răzvrătiți au creat necesitatea și oportunitatea reconstruirii multora dintre marile structuri ale orașului. Suntem bine informați în legătură cu detaliile acestui program, pentru că istoricul Procopius a scris un tratat, *Realizările lui Iustinian*, în care îl lauda cu înflăcărare pe împărat pentru activitatea lui în Constantinopol și în tot imperiul. Iustinian (și poate chiar Teodora însăși) începuse programul de construcții înainte de 532, cu ridicarea importantei biserici Sfinții Sergiu și Bachus, fie ca pe o capelă palatină, fie ca refugiu pentru monofiziți în capitală. În final, Iustinian a construit sau reconstruit în oraș mai bine de treizeci de biserici. Prima reconstrucție a fost biserica Sfânta Sofia, „Marea Biserică” și catedrala Constantinopolului. Iustinian avea deja de gând să facă asta, fapt dovedit de începerea lucrărilor de reconstruire la numai patruzeci și cinci de zile după sfârșitul războiului. Acest edificiu maiestuos, o cunună a realizărilor arhitecturii bizantine, stă și acum în picioare, iar pentru mulți a devenit un simbol al civilizației bizantine.

Biserica Sfânta Sofia, Hagia Sophia (cu grafii variate, Aghia Sofia, Aya Sofia etc.), construită de Iustinian este a treia biserică ridicată cu acest nume pe același loc. Nu este consacrată unei Sfinte Sofia, ci mai degrabă „Înțelepciunii” (Sophia) lui Hristos. Planul edificiului le-a fost încredințat lui Anthemios din Tralles și lui Isidor din Milet, care nu erau arhitecți, ci doi dintre cei mai de seamă oameni de știință ai vremii lor, iar ei au realizat un proiect strălucit și îndrăzneț. Proiectul edificiului combină planul longitudinal al bazilicii cu spațiul interior acoperit de cupolă și o structură cu plan central. Suprafața de amplasare este aproape pătrată, 78×72 metri, cu imense arcade pe coloane pe laturile nordică și sudică.

Deasupra spațiului central se află o cupolă cu diametrul de 100 de picioare bizantine (31 de metri) și cu înălțimea de 62 de metri măsurată de la pardoseală. În est și vest se găsesc semicupole, iar pe pereții exteriori sunt ferestre (acum de dimensiuni mult mai reduse decât originalele). Chiar și astăzi, când edificiul a pierdut o bună parte din decorațiile interioare, produce asupra vizitatorului un efect de uluire și ne putem imagina cum arăta biserica atunci când era plină de credincioși, cu mii de lămpi cu ulei, muzică, miros de tămâie și oficanți în veșminte strălucitoare.

Caseta 6.1. Anthemios din Tralles și Isidor din Milet

Este interesant și tipic pentru Iustinian faptul că a preferat savanți teoreticieni, nu arhitecți, pentru proiectarea bisericii Sfânta Sofia din Constantinopol. Tradiția ulterioară și istoricul contemporan Procopius au pus planul îndrăzneț al edificiului și imensa cupolă interioară pe seama lui Iustinian și a legăturii lui strânse cu Dumnezeu, însă pare mai probabil ca proiectul să fi fost realizat de Anthemios din Tralles și Isidor din Milet.

Anthemios din Tralles s-a născut într-o familie de intelectuali pe la sfârșitul secolului al V-lea. Era interesat de mecanisme și a scris cărți ca *Despre aparate mecanice ieșite din comun* și *Despre oglinzile care ard*. Era interesat și de puterea aburului și chiar a creat cutremure de pământ artificiale cu ajutorul ei; a mai produs și tunete artificiale și a construit o oglindă cu o mare putere de reflexie. Potrivit lui Agathias (*Istorie* 5.6.3), Anthemios se număra printre învățații „care aplică speculația geometrică la obiectele materiale și creează modele sau imitații ale lumii naturale”.

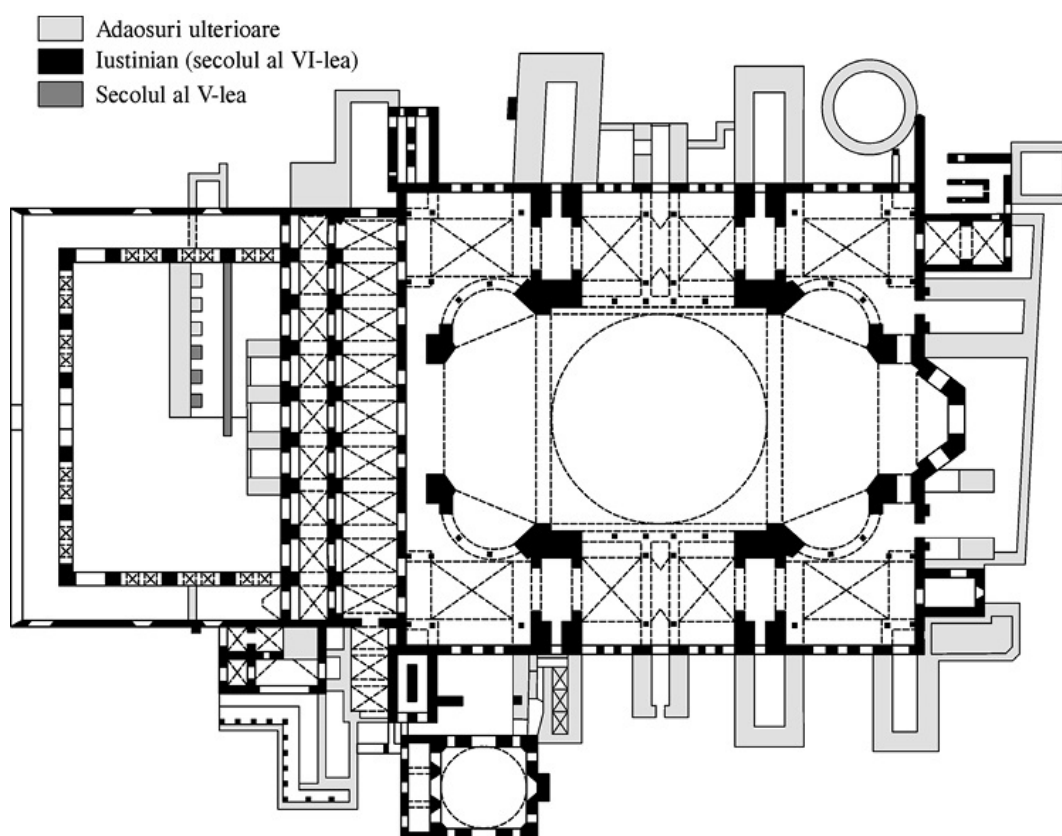
Isidor din Milet a lucrat în mare măsură pe baza cărților savanților anteriori, publicând chiar o ediție revizuită a operelor lui Arhimede, și a scris un comentariu la o carte antică despre construirea bolților; avea însă și preocupări de natură practică, deoarece a realizat un instrument cu care putea construi parabole. Iustinian nu i-a folosit pe Anthemios și pe Isidor doar la construirea bisericii Sfânta Sofia, ci i-a consultat și în legătură cu problemele inundațiilor care au afectat orașul fortificat Dara, pe cursul superior al Eufratului.

În afară de Sfânta Sofia, celor doi savanți nu li se atribuie cu certitudine niciun alt edificiu. Interesant, cupola originală, relativ plată, a Sfintei Sofia s-a prăbușit în 558: după toate aparențele, construcția sa depășea capacitatea materialelor de a-i suporta greutatea. Cupola a fost reparată mai târziu și înălțată cu aproximativ 7 metri, iar biserica a fost sfințită din nou în 562.

Două sculpturi hazlii din biserica Panaghia (Preasfânta Fecioară) Ekatontapylani din insula Paros sunt legate de istoria lui Anthemios și a lui Isidor. Sculpturile înfățișează doi indivizi supraponderali care susțin coloanele unei intrări moderne în biserică. Despre indivizii cu pricina circulă două povești, amândouă legate de reconstruirea bisericii din Paros în secolul al VI-lea; una spune că i-ar reprezenta pe Anthemios și Isidor înșiși, unul ținându-și mâna deasupra capului pentru a se feri de cupola care se prăbușește, iar celălalt râzând la vederea prăbușirii cupolei. Cealaltă legendă spune că cele două personaje îi reprezintă pe constructorul (necunoscut) al cupolei bisericii și pe profesorul său (tot necunoscut); în această poveste, învățătorul se arată invidios pe perfecțiunea cupolei și încearcă să-și omoare elevul, însă elevul l-a biruit pe profesor și amândoi au murit împreună. Interesantă, dar nu neapărat legată de constructori, este și o altă poveste care circulă despre această biserică din Paros: se spune că ar fi fost construită cu o sută de intrări (de unde și numele ei, Ekatontapylani, care înseamnă „cu o sută de porți”). Însă astăzi nu sunt vizibile decât nouăzeci și nouă dintre ele; când cineva va găsi a suta intrare... lumea se va sfârși!

Lectură suplimentară

G.L. Huxley, *Anthemius of Tralles*, Cambridge, MA, 1959.

Ilustrația 6.1. Sfânta Sofia, plan. Planul bisericii Sfânta Sofia ne spune foarte multe lucruri despre edificiu. La nivelul de jos, nucleul era un dreptunghi mare, de 78 × 72 metri, cu nave laterale în nord și sud, separate de naosul central prin colonade enorme. Așadar, într-un anumit sens, era o bazilică. Patru contraforturi masive susțineau cupola centrală, cu diametrul de 100 de picioare bizantine (31 de metri) și două semicupole în est și în vest.

După cum a scris Procopius:

Așa că biserica a ajuns un spectacol de o frumusețe uluitoare, copleșindu-i pe cei care o vedeau, însă pentru cei care o cunoșteau doar din zvonuri era de necrezut. În primul rând se înalță atât de mult, încât pare că atinge cerul, de parcă s-ar ridica dintre celelalte ziduri din jur și ar sta pe o înălțime privind la restul orașului... [Biserica] se deosebește printr-o frumusețe de nedescris, strălucind atât prin mărime, cât și prin armonia măsurilor sale, neavând nicio parte de prisos și niciuna lipsă, fiind mai măreață decât clădirile obișnuite și mult mai elegantă decât cele care nu au aceeași proporție. Biserica e luminată de neobișnuit de multă lumină și strălucire; ai spune că locul nu e luminat din afară de soare, ci că razele se nasc înăuntrul ei, așa de multă lumină se revarsă în biserică.

Iustinian a reconstruit și biserica Sfânta Irina, într-un stil similar celui folosit pentru Sfânta Sofia, și Fecioara Izvorului, chiar în afara zidurilor Constantinopolului, pe locul unui izvor miraculos; această biserică și miracolele asociate cu ea au inspirat legende despre Fecioara „Zoodochos Pege” (Izvor dătător de viață) și multe icoane care o înfățișează ca pe izvorul vieții. Iustinian a mai construit și unele părți din palat și clădirile publice distruse în răscoala Nika și a plasat o statuie ecvestră a lui în Augustaion, centrul teoretic al imperiului.

Iustinian a realizat o campanie masivă de construcții în tot imperiul, deși este greu să ne dăm seama în ce proporție a fost mai activ decât alți împărați din această perioadă, și se pare că Procopius, din dorința de a-l ridica în slăvi pe împărat, i-a atribuit lui Iustinian construirea unor clădiri ridicate de predecesorii acestuia. Totuși, este cert că Iustinian a construit biserici și fortificații în multe regiuni. Fortificațiile erau deosebit de importante, pentru că erau menite să apere zonele din ce în ce mai vulnerabile la atacul barbarilor și includeau nu numai fortificații masive în jurul ariilor urbane, ci și bastioane în jurul satelor și refugii pentru cei care trăiau risipiți prin diferite părți ale imperiului. Avem motive să credem că, din diverse cauze, armata a suferit în această perioadă o reducere semnificativă a numărului de soldați și că armatele trimise de Iustinian în campaniile militare erau mult mai mici decât cele pe care le avuseseră la dispoziție conducătorii din secolele al IV-lea și al V-lea. Se pare că acesta este motivul pentru care inginerii militari angajați de Iustinian au construit în multe locuri fortificații puternice, sperând probabil că vor ajuta la protecția oamenilor în absența unor corpuri armate numeroase. Bineînțeles, aceste măsuri defensive intrau în contradicție cu campaniile organizate de împărat pentru recucerirea Apusului.

Caseta 6.2. *Anicia Iuliana*

Când Iustinian și-a început programul de construcții în Constantinopol, s-a gândit desigur la activitatea desfășurată de Anicia Iuliana și cu siguranță el și contemporanii lui încercau să-și măsoare lucrările cu cele realizate de ea. Iuliana era membră a unei familii aristocratice vechi din Roma. Spre deosebire de mulți egali occidentali, ei acceptaseră creștinismul și stabiliseră relații apropiate cu unele căpetenii barbare din epocă. Tatăl Iulianei, Olybrius, se căsătorise cu Placidia, fiica mai mică a împăratului Valentinian al III-lea, iar în 472 a fost ales împărat în Apus. Peste câteva luni, Olybrius a murit din cauze naturale, iar Iuliana, pe atunci foarte tânără, a devenit moștenitoarea unei averi uriașe. S-a căsătorit cu alantul Areobindus, care avusese o carieră militară excepțională sub Anastasios I și pe care unii susținători îl considerau liderul unei potențiale

revolte împotriva împăratului. La moartea lui Anastasios a existat o mișcare ce dorea întronarea lui Flavius Anicius, fiul Iulianei, însă împăratul Iustin I, unchiul viitorului împărat Iustinian, nu i-a acordat favoruri prea mari.

Iuliana era o femeie evlavioasă și dedicată câtorva dintre liderii monastici ai vremii. Era o adversară îndârjită a monofizitismului lui Anastasios și a corespondat cu papa pe acest subiect. Și-a folosit averea pentru fapte bune și construirea multor biserici în capitală, inclusiv a bisericii Sfânta Eufemia și a unei alte biserici consacrate Fecioarei Maria. Cea mai mare realizare a ei a fost biserica Sfântul Polieuct din capitală, construită între 524 și 527, un edificiu măreț faimos la vremea lui și probabil cea mai mare biserică din Constantinopol până la renovarea Sfintei Sofia de către Iustinian. În anii următori, biserica ridicată de Anicia Iuliana a fost distrusă complet, iar amplasamentul ei exact a rămas necunoscut până la campaniile de săpături efectuate în ultimii ani ai secolului XX. Vestigiile ei au fost identificate pe baza fragmentelor dintr-un poem care o lăudau pe aristocrată pentru frumusețea bisericii și o comparau cu Solomon.

Ea singură a biruit timpul și a întrecut
înțelepciunea vestitului Solomon, înălțând un templu
ca să-l primească pe Dumnezeu, a cărui împodobită și mlădioasă
strălucire veacurile nu o pot lăuda. Cum
se înalță din temelii bine adâncite în pământ, ivindu-se
de jos și cătând s-ajungă stelele cerului,
și cum se întinde de la răsărit la apus,
scânteind peste seamă cu strălucirea
soarelui de ambele părți! De fiecare parte a naosurilor sale,
coloane ce stau pe stâlpi neclintiți sprijină razele cupolei aurite,
în vreme ce arcadele adâncite de fiecare parte a cupolei
înfățișează lumina lunii cea mereu rotitoare.
Pe nenumărate făgașe, pereții unul în fața altuia
sunt înveșmântați cu minunate caneluri metalice colorate,
asemenea unor pajiști înflorite pe care natura le-a făcut
să înflorească în adâncimile stâncilor și să-și ascundă slava,
păstrându-le pentru casa lui Dumnezeu, ca să fie darul Iulianei,
așa ca ea să poată săvârși o lucrare dumnezeiască,
urmând în truda ei îndemnurile curate ale inimii sale.

(*Palatine Anthology* 1.10, în *Greek Anthology*, traducere în limba engleză de W.R. Paton, Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1916, vol. 1, pp. 9-11)

Potrivit unei alte istorisiri, Iustinian i-a cerut Iulianei să facă o donație însemnată pentru fondurile lui de război, iar ea l-a dus în biserica proaspăt construită și, arătând spre tavanul placat cu aur, i-a spus să-și ia ce dorea – semn că înțelegea faptul că, pentru o familie de aristocrați, biserica era o modalitate de a-și proteja averea de un conducător rapace.

Anicia Iuliana făcea parte din clasa înstărită a imperiului, care nu-i privea cu ochi buni pe parveniții din timpul domniei lui Iustinian, însă este clar că împăratul și susținătorii săi învățaseră foarte bine să imite activitatea și gusturile acestor aristocrați bogați.

Lectură suplimentară

R.M. Harrison, *A Temple for Byzantium*, Londra și Austin, TX, 1989.

Restaurarea imperiului:

războaiele pentru recucerirea Apusului

Cea mai mare parte a Imperiului de Apus fusese pierdută în secolul al V-lea în favoarea căpeteniilor barbare. Schimbarea nu se petrecuse brusc, iar condițiile difereau foarte mult de la o regiune apuseană la alta. În nordul Africii, vandalii se aflau la putere din 429 și controlau cea mai mare parte a centrului Africii de Nord din capitala lor instalată în Cartagina, inclusiv majoritatea insulelor din vestul Mediteranei. Flota vandală reușise să înfrângă încercările de recucerire și amenința coastele Italiei, chiar și ale Greciei. În ciuda unei monarhii relativ centralizate sub Geiseric și a formării unui corp de elită alcătuit din războinici germanici, sub stăpânirea vandalilor viața a mers mai departe relativ neschimbată în Africa. Relațiile dintre cuceritorii arieni și populația „romană” erau de multe ori tensionate la nivel religios și politic, iar multe proprietăți mari au fost confiscate. Cu toate acestea, Africa a continuat să furnizeze grâu Italiei, iar produsele meșteșugărești africane (în special ceramice) au găsit piață de desfacere pe toată suprafața imperiului. În această perioadă Italia era controlată, cel puțin teoretic, de ostrogoți, tot arieni. Teodoric, care a murit cu numai un an înainte de urcarea pe tron a lui Iustinian, își lăsase imperiul cu o bună administrație bazată în mare parte pe modelele romane, iar relațiile dintre nobilimea italiană ortodoxă și căpeteniile ostrogote erau în general pozitive. Bineînțeles, papa a jucat un rol important atât în religia, cât și în politica Italiei și (mai ales după sfârșitul schismei acachiene, în 519) în general l-a considerat pe împăratul de la Constantinopol un aliat împotriva conducătorilor arieni din Ravenna. În restul Apusului situația politică era mai fluidă, deși vizigoții au creat regate în zona din jurul orașului Toulouse (și mai târziu în Hispania), iar francii, în nordul Galiei. Convertirea lui Clovis (481/482-511) la creștinismul ortodox a îngăduit Bizanțului – și papalității – să-i considere pe franci niște potențiali aliați împotriva statelor germanice din sud.

Un alt semn distinctiv al încrederii în sine a lui Iustinian și al abilității lui de a face față simultan unor probleme foarte diferite a fost faptul că el a inițiat ostilitățile împotriva vandalilor în 533, la numai un an după revolta Nika. Pretextul expediției militare a fost un apel din partea regelui vandal Hilderic (care a domnit între 523 și 530), care fusese înlăturat de pe tron; cât timp domnise, Hilderic promovase relații bune cu ortodocșii și îi rechemase din exil pe mulți episcopi, însă fusese detronat de vărul său Gelimer. Folosindu-se de cererea de ajutor a lui Hilderic și amintindu-și că vandalii reprezentaseră o problemă pentru predecesorii săi, Iustinian s-a pregătit repede de război. Expediția, de aproximativ 10.000 de oameni, se afla sub comanda lui Belizarie.

Victoria s-a dovedit surprinzător de ușoară pentru bizantini. Gelimer nu era în Africa atunci când a sosit flota, iar Belizarie a putut debarca fără opoziție. Gelimer s-a întors și a organizat o confruntare la Ad Decimum, lângă Cartagina (533), însă a fost înfrânt decisiv și Belizarie a reușit să pătrundă în oraș (harta 9.1). O altă bătălie s-a dat în decembrie, însă Belizarie a ieșit încă o dată biruitor. La începutul anului 534, regele vandalilor s-a predat. Au circulat zvonuri că Belizarie ar fi urmat să se instaleze în

Africa în calitate de conducător independent, însă generalul s-a întors la Constantinopol, unde s-a organizat o mare ceremonie triumfală, cu Belizarie și Gelimer închinați dinaintea împăratului. Războiul african organizat de Iustinian fusese un succes strălucit, însă situația din nordul Africii s-a destabilizat din această cauză, iar populația autohtonă berberă (mauri), care se răzvrătise deja împotriva vandalilor, a continuat să provoace dificultăți serioase. Comandanții bizantini rămași în Africa au construit un sistem puternic de fortificații, multe fiind în picioare și astăzi, în încercarea de a-i pacifica pe berberi, însă obiectivul nu a fost atins niciodată, iar Africa de Nord nu a fost nicicând inclusă pe deplin în Imperiul Bizantin.

Cu toate acestea, încurajat de succesul său militar, Iustinian și-a făcut imediat planuri pentru recucerirea Italiei. Perspectivele de victorie erau favorabile, pentru că monarhia ostrogotă era răvășită după moartea lui Teodoric. Teodahad, nepotul lui Teodoric și rege din 534, avea o poziție nesigură. Principalul corp armat al lui Iustinian, care număra doar jumătate din efectivul oștii care cucerise Africa, a debarcat în Sicilia în 535 sub comanda lui Belizarie și în scurtă vreme a pus stăpânire pe toată insula. La începutul anului următor, Belizarie a mășăluit în nord și a cucerit cu ușurință Napoli, eveniment care a dus la înlăturarea lui Teodahad de pe tron și la înlocuirea lui de către Witigis ca rege. În decembrie 536, Belizarie cucerise deja Roma, în parte cu ajutorul papei, însă contraatacurile goților i-au blocat pe bizantini în oraș pentru mai bine de un an. Pe măsură ce bizantinii s-au apropiat de poziția din care să poată ataca direct Ravenna, ostrogoții au intrat în legătură cu regele persan Chosroes al II-lea și i-au oferit o alianță. Belizarie a reușit în cele din urmă să cucerească Ravenna în 540, însă Iustinian începuse să-l suspecteze din pricina zvonurilor că s-ar putea declara rege al Italiei și l-a chemat înapoi la Constantinopol. Între timp, după o altă perioadă de turbulențe interne, în 541, Totila a devenit regele ostrogoților, iar priceperea lui în arta războiului le-a provocat bizantinilor dificultăți considerabile.

În 540, persanii au atacat teritoriul imperial și au cucerit Antiohia, unul dintre cele mai importante centre ale imperiului, o lovitură grea pentru prestigiul bizantin. În 541, Belizarie a fost trimis pe frontul răsăritean, unde a oprit înaintarea persanilor, însă a fost chemat înapoi, fără îndoială din motive politice. Între timp, în 542 ciuma bubonică a început să facă ravagii în imperiu, lovind Constantinopolul și toate orașele mari, provocând daune atât la nivel demografic, cât și psihologic.

Iustinian se găsea în dificila situație de a fi nevoit să poarte război pe două fronturi, împotriva unor inamici din ce în ce mai puternici și probabil cu o populație redusă numeric, deci cu o bază mai mică de colectare a impozitelor. Totila a reușit să recupereze majoritatea cuceririlor lui Belizarie, iar persanii au putut înfrânge forțele trimise împotriva lor. În Răsărit, războiul a început să se concentreze mai mult asupra luptelor pentru zonele marginale (Armenia și Lazika), iar în 545 Iustinian a reușit să încheie o pace pe cinci ani cu Chosroes, în schimbul unui tribut relativ mic. În 561, armistițiul a fost prelungit pentru o (presupusă) perioadă de 50 de ani, iar tributul s-a micșorat. Până la un anumit punct, politica lui Iustinian în Răsărit fusese un succes.

În Apus, războiul a continuat. Belizarie a revenit la comandă în 544, dar la sfârșitul anului 545 Totila a asediat Roma, iar la sfârșitul anului 546 orașul a căzut în mâinile ostrogoților. Roma și-a schimbat stăpânii de cel puțin încă două ori și războiul tot nu părea să se apropie de sfârșit. Belizarie a fost chemat din nou la Constantinopol și, după mai multe răzgândiri, Iustinian l-a instalat pe Narses la comanda forțelor armate imperiale. Narses era un eunuc de origine armeană care îl înlocuise anterior pe Belizarie în Italia și comandase cu succes trupele pe mai multe fronturi. În 551, Narses a pornit spre Italia cu 30.000 de soldați, o forță copleșitoare la vremea respectivă. În vara anului 552 ostrogoții au fost înfrânți decisiv în bătălia de la Taginae (harta 9.1), iar Totila a murit în urma rănilor suferite în luptă. Narses a urmărit contingentele rămase din armata gotă, iar în octombrie s-a dat o altă bătălie lângă Napoli, care în esență a înăbușit orice opoziție față de cuceririle bizantine. Narses a rămas în Italia, respingând o invazie francă în 553-554 și consolidând controlul asupra nordului. Bizantinii au recâștigat controlul asupra Italiei, însă au reușit acest lucru definitiv abia după 20 de ani de război care a pustiit zonele rurale și a lăsat societatea romano-gotică a lui Teodoric în ruine, fără nici o altă structură solidă. Ravenna a rămas capitala Italiei bizantine, iar de la sfârșitul secolului al VI-lea a fost guvernată de un *exarch*, comandant militar care deținea puterea militară și civilă, întrucât zona era expusă în permanență atacurilor barbare.

Din faptul că, în timp ce Narses era pe cale să sfârșească războiul din Italia, împăratul a făcut aranjamente pentru a face simțită forța armatelor bizantine tocmai în îndepărtata Hispanie deducem măsura ambiției lui Iustinian și a încrederii lui în succesul eforturilor sale. În 551 a dat curs cererii de ajutor primite din partea unui nobil vizigot care dorea susținere într-o revoltă împotriva regelui. Iustinian a răspuns trimițând o forță expediționară care a reușit să câștige controlul asupra unei fâșii de coastă a Hispaniei, teritoriu pe care imperiul l-a putut stăpâni până prin anii 620. Acum știm că acesta a fost apogeul recuceririlor bizantine, însă un observator al remarcabilelor succese militare ale împăratului Iustinian ar fi putut crede că restaurarea Imperiului Roman nu era departe.

Controverse teologice

Controversa monofizită a continuat să clocotească în tot timpul domniei lui Iustinian. Așa cum am văzut, liniile de bătaie fuseseră schițate, de fapt, cu mult înainte de vremea lui Iustinian și atât monofiziții, cât și calcedonienii elaboraseră o teologie proprie și – probabil mai important – își stabiliseră o ierarhie, o administrație și o susținere populară care făceau ca orice compromis să fie imposibil. Am mai văzut și că în 519 schisma acachiană se încheiase oficial, iar papa și patriarhul din Constantinopol erau din nou, formal, în comuniune. Totuși, patru călugări sciți au propus la Constantinopol o formulă prin care

se încerca găsirea unui compromis între monofiziți (care, să ne amintim, dominaseră curtea vreme de 37 de ani) și calcedonieni. Soluția lor spunea că „o persoană din Sfânta Treime a suferit în trup” – însemnând că Hristos (unul dintre membrii Sfintei Treimi) a suferit și a murit; această doctrină se numește teopashitism (ceea ce înseamnă că Dumnezeu „a suferit”, „a pățimit”). Învățătura a fost respinsă cu înverșunare de una dintre comunitățile monastice de frunte din Constantinopolul vremii respective, așa-numiții „călugări fără somn” (*akoimetoï*). Mănăstirea lor fusese fondată în 405 de un anume Alexandru, care îi îndemna pe discipolii săi să îndeplinească literal porunca neotestamentară care spunea că ucenicii trebuie să „se roage neîncetat”. În ciuda opoziției călugărilor fără somn, s-ar părea că Iustinian a susținut oficial teopashitismul și faptul este afirmat clar într-o lege promulgată în 533. Bineînțeles că monofiziții au refuzat să accepte compromisul teopashitismului și o vreme Iustinian a folosit toate resursele statului pentru a-i persecuta, mai ales în Siria. Persecuția îi privea aproape exclusiv pe clerici și călugări, mulți dintre ei fugind în Egipt, unde politica religioasă imperială pur și simplu nu putea fi aplicată, ori amestecându-se cu populația generală, motiv pentru care este posibil ca persecuția să fi avut efectul neintenționat al răspândirii învățăturii monofizite la niveluri și mai largi ale societății.

Teodora, să ne amintim, susținea destul de deschis monofizitismul și începând din 531 o delegație de călugări monofiziți au trăit sub protecția ei în Palatul Hormisdas din capitală. În 532, în încercarea de a găsi o soluție la schismă, Iustinian a organizat la Constantinopol o conferință la care i-a invitat pe cei mai de seamă exponenți ai calcedonianismului și monofizitismului. Situația părea promițătoare, iar în iarna anului 534/535 Severus al Antiohiei a venit la Constantinopol pentru a continua discuțiile. Intervenția personală a papei și dorința lui Iustinian de a menține bunele relații cu Biserica apuseană în ajunul războiului din Italia au condamnat negocierile la eșec și împăratul a revenit la folosirea forței ca mijloc de susținere a poziției calcedoniene.

Frustrat de eșecul lui în realizarea unității în Biserică, în anii 540 Iustinian s-a întors iar la metodele de convingere. De data aceasta problema privea învățăturile a trei teologi anteriori: Teodor de Mopsuestia, Teodoret al Cirului și Ibas al Edessei. La modul general, cei trei reprezentau școala teologică din Antiohia, însă învățăturile lor fuseseră acceptate la Conciliul de la Calcedon. Totuși, de-a lungul timpului ele deveniseră un măr al discordiei pentru monofiziți, care erau de părere că lucrările lor ar fi trebuit condamnate, pentru că erau marcate de anumite sentimente nestoriene. Iustinian a crezut atunci că o condamnare a celor „Trei Capitoale” ar fi putut reprezenta o modalitate de reparare a rupturii cu monofiziții și în acest scop a scris el însuși un tratat teologic detaliat, publicându-l ca edict imperial în 543/545. Edictul a fost controversat în Apus, iar papalitatea a șovăit să-l accepte, însă condamnarea celor Trei Capitoale a fost proclamată oficial la al doilea Conciliu de la Constantinopol, ținut în 553. Speranțele împăratului nu s-au împlinit, pentru că monofiziții nu fuseseră impresionați și prăpastia dintre ei și calcedonieni a rămas la fel de adâncă. Nici măcar un împărat atât de puternic ca Iustinian nu putea legifera credința religioasă a supușilor săi.

Unul dintre motivele pentru care monofiziții nu s-au lăsat clintii de încercările de găsire a unei soluții a fost numărul lor tot mai mare și dezvoltarea lor organizatorică. O mare parte din succesul lor se datora unui grup de episcopi monofiziți între care se remarcă Iacob Baradeus (al cărui nume înseamnă, în siriacă, „Iacob cel cu veșminte jerpelite”). Iacob era un călugăr sirian care se dusese la Constantinopol în primii ani de domnie ai lui Iustinian și, din câte se pare, își găsisese loc în cercul de lideri monofiziți menținut de Teodora în capitală. Probabil pentru a contracara eficiența persecuției declanșate de Iustinian împotriva monofiziților din Siria, Teodora a încercat să-l consacre pe Iacob ca episcop al Edessei și pe Teodor la Bostra. Iacob nu și-a putut prelua rezidența în Edessa, însă a cutreierat Răsăritul ca misionar al credinței sale și a numit episcopi monofiziți în orașele mari, inclusiv în vestul Asiei Mici. Mulți dintre acești episcopi proveneau din Siria și de atunci mișcarea monofizită a căpătat un caracter clar siriac (cu excepția Egiptului, unde natura ei era coptă). Iustinian a făcut numeroase tentative de a-l aresta pe Iacob Baradeus, însă nu a reușit niciodată.

Activitate juridică neîntreruptă

Activitatea lui Iustinian în domeniul juridic a continuat după scurta întrerupere din timpul răscoalei Nika. Comitetul legislativ, dizolvat pe parcursul perioadei de turbulențe, a fost reconstituit și și-a îndreptat atenția mai întâi spre publicarea în noiembrie 533 a *Institutelor*, iar apoi spre *Digeste*, publicate în decembrie. *Institutele* a fost concepută în esență ca o carte de texte pentru predarea dreptului, mai ales în școlile din Constantinopol și Beirut. *Digestele* reprezintă o realizare și mai remarcabilă, mai ales dacă ne gândim la natura adesea contradictorie a legislației romane anterioare. Ca manual practic, gândit pentru a fi utilizat de judecătorii adevărați, cita și discuta scrierile juriștilor romani clasici, cita legislația contemporană și elabora principiile pe baza cărora s-ar fi putut reconcilia principiile legale contradictorii.

Ediția originală a volumului *Codex Iustinianus* (apărută în 529) ajunsese demodată după ieșirea acestor lucrări mai noi și datorită legilor promulgate în permanență de împărat, așa că a fost înlocuită de o versiune adusă la zi, publicată la 16 noiembrie 534. Codul legal detaliat, organizat în douăsprezece cărți, a constituit baza legală pentru tot restul erei bizantine și a fost împrumutat și modificat în toate zonele influențate de civilizația bizantină și într-o proporție și mai mare în Apus. Firește, Iustinian a continuat să dea legi în tot restul domniei sale; ele au fost numite *Novellae* (Legi noi) și, spre deosebire de majoritatea legislației sale, ele au fost promulgate mai mult în greacă decât în latină. Laolaltă, aceste patru culegeri ale dreptului roman (bizantin) – *Institutele*, *Digestele*, *Codex Iustinianus* și *Novelele* – reprezintă o culme a activității juridice din toată lumea și au ajuns să fie

cunoscute sub numele de *Corpus Juris Civilis*.

Ultimii ani

În 541/542, ciuma bubonică a lovit Constantinopolul și s-a răspândit cu repeziciune în tot imperiul. Iustinian însuși s-a îmbolnăvit, dar s-a vindecat. Mulți dintre compatrioții săi nu și-au revenit, iar anumiți cercetători au susținut că o treime din populația Constantinopolului a pierit în epidemie. Orașele au fost afectate mai multe decât satele și se presupune că victimele în rândul tinerilor au fost mai numeroase decât în rândul bătrânilor. Boala a recidivat, la fel de grav, cam o dată la 15 ani pe parcursul secolului al VII-lea, nelăsând nicio generație să scape neatinsă de suflul ei înghețat și de spaima unei morți timpurii și neprevăzute. Acest fenomen, împreună cu războiul prelungit din Italia, a reprezentat un semn al dificultăților ce aveau să vină.

Teodora a murit la 28 iunie 548. Este imposibil să stabilim cu certitudine impactul pe care l-a avut decesul ei asupra erei și domniei lui Iustinian. Sigur este că Procopius o descrie ca pe o personalitate deosebit de puternică și chiar superioară împăratului în mașinațiunile la conducere. A întemeiat multe mănăstiri, biserici și alte instituții religioase: una dintre cele mai faimoase a fost mănăstirea Metanoia (Căința), în care intrau prostituatele care renunțau la profesia lor. Nu pare să existe dubii în privința ocrotirii oferite de ea liderilor monofiziți din Constantinopol, între zidurile Palatului Hormisdas, fapt ce indică în mod cert o femeie cu un caracter și o credință puternice.

Caseta 6.3. Ciuma lui Iustinian

În 541-542, niște corăbii din Egipt au ajuns în porturile din Constantinopol, aducând încărcăturile obișnuite de grâu. Totuși, de data aceasta par să fi adus cu ele și o ciumă de o putere și o ferocitate arareori întâlnite în istoria omenirii. Ciuma a început să facă ravagii în rândul populației orașului și numărul morților a fost nemăitâlnit: potrivit istoricului Procopius, 10.000 de persoane mureau în fiecare zi, iar măsurile pentru îngroparea lor nu puteau face față, așa încât cadavrele stăteau grămezi în multe părți din oraș. Boala l-a lovit chiar pe împărat, însă el s-a recuperat, și se pare că și Procopius s-a contaminat și ne-a lăsat o relatare amănunțită a efectelor cumei, urmărind îndeaproape precedentul literar creat de Tucidide în descrierea cumei care bântuia în vremea lui. Ciuma s-a răspândit în tot imperiul, ucigând mulți funcționari și alți lideri, fapt care a dus, după toate aparențele, la o adevărată criză economică pentru stat, deoarece veniturile din taxe s-au redus foarte mult. Totul s-a întâmplat, bineînțeles, într-un moment crucial din timpul războaielor purtate de Iustinian în Italia și s-ar putea să fi contribuit la prelungirea considerabilă a conflictului. În plus, e ușor să ne închipuim că epidemia a creat probleme psihologice și demografice grave și de lungă durată, mai ales dacă ne gândim la estimările care spun că 30% din populația imperiului a murit.

Ravagiile bolii s-au atenuat încetul cu încetul în restul domniei lui Iustinian, însă ciuma a izbucnit periodic în fiecare generație și, cel puțin în secolul următor, a avut un rol important în crizele care au marcat această perioadă.

După epidemia de ciumă și moartea Teodorei, survenită câțiva ani mai târziu, s-ar spune că optimismul și energia remarcabile ale lui Iustinian au pălit. Probabil că au fost topite și mai mult de desfășurarea războiului italian, chiar dacă el s-a încheiat, în cele din urmă, cu victoria bizantinilor. Mai mult, încercările împăratului de a realiza unitatea religioasă se soldaseră cu un eșec și probabil că îl nedumerea să vadă că monofiziții nu numai că au sfidat poruncile imperiale, dar au și devenit mai puternici pe parcursul anilor.

În 558, cupola bisericii Sfânta Sofia s-a dărâmat, iar în 559 hunii kutrigur au trecut Dunărea și au înaintat în sud până la Termopile, în Grecia. Când hunii au amenințat Constantinopolul, Iustinian l-a chemat din nou pe Belizarie, care a obținut o victorie răsunătoare. Împăratul a consolidat flota de pe Dunăre și hunii s-au retras, însă această invazie a constituit o prevestire a evenimentelor ce aveau să se petreacă în următoarea jumătate de secol.

Caseta 6.4. Călugărițe travestite

Tradiția bizantină era foarte puternică în privința deosebirii între bărbați și femei. La fel ca majoritatea societăților din perioada premodernă, Bizanțul presupunea că bărbații trebuiau să câștige pâinea familiei, să fie soldați, împărați, în timp ce femeile trebuiau să joace un rol secundar în casă. Așa cum am văzut deja în această carte, au existat și excepții remarcabile ale unor femei puternice, însă regula era diferită, mai ales în religie, unde Biserica era dominată exclusiv de bărbați. Într-adevăr, printre asceți virtutea spirituală era definită în termeni masculini și femeile erau privite de obicei ca ispititoare care, prin firea lor, tindeau să îi abată pe călugări de la viața sfântă.

De aceea ar putea fi surprinzător să remarcăm că în Bizanț exista o tradiție bine înrădăcinată care onora câteva femei pe care le-am putea numi „călugărițe travestite”. Aceste femei erau admirate pentru că dorința lor de a duce o viață sfântă era atât de puternică, încât au înfrânt opoziția membrilor familiei sau comunitatea monastică obișnuită și, deghizându-se în bărbați, au intrat în mănăstiri și au ajuns la o sfințenie deosebită. Evident, nu ne putem face o idee despre cât de obișnuit era acest fenomen, însă viețile câtorva dintre aceste femei sunt destul de detaliate, așa încât nu avem niciun motiv să ne îndoim de veridicitatea lor.

O astfel de femeie a fost Sfânta Matrona din Perge (Asia Mică). Se pare că a trăit în a doua jumătate a secolului al V-lea și în prima parte a secolului al VI-lea și că s-a împotrivit considerabil politicii monofizite a împăratului Anastasios I. A crescut în împrejurări obișnuite, s-a căsătorit și a avut o fiică. Totuși, la vârsta de 25 de ani s-a dus la Constantinopol și a hotărât să îmbrățișeze o viață ascetică. Și-a dat fiica în grija unei văduve și a încercat să devină călugăriță. Îi era teamă că soțul ei avea să o găsească în una dintre binecunoscutele mănăstiri de femei din oraș și, gândindu-se la acest lucru, a avut un vis în care se făcea că fugise de lângă bărbatul ei și fusese salvată de niște călugări. Pornind de la vis, și-a dat seama că era menită să intre într-o mănăstire de bărbați. Prin urmare și-a tăiat părul, s-a îmbrăcat ca un eunuc și și-a luat numele bărbătesc de Babyllas. După care a intrat în mănăstirea Bassianos din Constantinopol.

Potrivit biografului ei, Matrona/Babyllas i-a uimit pe călugări cu isprăvile ascetice, fiindcă ținea posturi aspre și se lipsea de somn mai mult decât ei. La un moment dat a fost cât pe ce să fie dată pe față, când unul dintre călugări (care intrase de curând în mănăstire, după o viață dezământată ca actor) a avut o bănuială și a întrebat-o de ce avea urechile găurite, ceva neobișnuit pentru un bărbat din epoca respectivă. Ea a răspuns isteț, spunând că fusese sclav și că stăpâna sa o

îmbrăcase ca pe o fată și o pusese să poarte cercei. Totuși, abatele mănăstirii a aflat adevărul printr-un vis; după ce s-a gândit îndelung, a hotărât că Matrona nu putea rămâne în mănăstire și a făcut aranjamente pentru trimiterea ei într-o mănăstire de femei din orașul Emesa din Siria. Cât timp a stat acolo a săvârșit primul miracol și cumva s-a răspândit vorba că trăise deghizată ca bărbat într-o mănăstire, făcându-i pe oameni să o considere sfântă. Întâmplările au ajuns la urechea soțului Matronei, care a urmărit-o fără încetare, deși sfânta era mereu cu un pas înaintea lui, călătorind mereu și căutând întotdeauna să țină ascuns locul în care se afla. Pentru a scăpa de urmărire, a petrecut o vreme într-un templu păgân din Beirut, unde a fost împresurată de demoni și chiar de Diavolul însuși, care a încercat să-i întoarcă pe păgânii din oraș împotriva ei. Însă Matrona a biruit și câteva tinere păgâne din oraș s-au convertit la creștinism, alăturându-se mănăstirii înființate de ea în templul păgân.

Teama de a fi descoperită de soț și dorința de a-l vedea pe starețul Bassianos au făcut-o pe Matrona să se întoarcă la Constantinopol. Bassianos a primit-o pe ea și pe însoțitoarele sale și, inspirat de Dumnezeu, le-a sfătuit să se stabilească într-o mănăstire din Constantinopol, se pare că pentru femei, dar care aveau să trăiască împreună în veșminte monahale bărbătești. Mănăstirea întemeiată de Matrona a crescut și a prosperat, atrăgând femei inteligente, dintre care unele, la fel ca stareța, fuseseră nevoite să fugă de lângă sozii lor. Totodată Matrona a atras și atenția multor aristocrați din Constantinopol, inclusiv membri din familia imperială, care îi admirau sfințenia și se minunau că asceza ei era la fel de grea ca aceea a călugărilor. Una dintre călugărițe era deosebit de bogată; ea a făcut în așa fel încât mănăstirea să se dezvolte și să prospere, iar Matrona să se ocupe de construirea mai multor biserici. A trăit în mănăstire pentru tot restul zilelor sale, murind, se pare, pe când avea în jur de o sută de ani.

Dorința Matronei de a duce o viață ascetică în versiune masculină nu a fost unică. Femei asemenea ei au existat înainte și după ea. O anume Maria, care se pare că a trăit la un secol după Matrona, a intrat într-o mănăstire împreună cu tatăl ei, care și-a deghizat fiica tăindu-i părul și dându-i numele Marinos. Ea a rămas în mănăstire, nedescoperită, și după moartea tatălui, însă cea mai mare provocare a statutului său a fost acuzația că ar fi fost tatăl unui copil. Cu toate că și-ar fi putut dovedi nevinovăția cu ușurință, ea a preferat să rămână deghizată și a suferit toate pedepsele și umilințele presupuse de învinuire. Așadar, foarte ciudat, Maria/Marinos și-a demonstrat spiritualitatea „bărbătească” acceptând pedeapsa pentru păcatul unui bărbat. *Viața* ei a cunoscut o răspândire largă în Evul Mediu; versiuni ale scrierii erau populare în Occidentul latin și a fost tradusă și în arabă, etiopiană și armeană.

Fenomenul călugărițelor travestite este interesant și poate fi studiat dintr-o perspectivă psihologică și sociologică, dar și religioasă. El adaugă o dimensiune fascinantă la înțelegerea pe care o avem despre stilul de viață bizantin.

Lectură suplimentară

Alice-Mary Talbot (coord.), *Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation*, Washington, DC, 1996.

Procopius, *Istoria secretă* și o evaluare a domniei lui Iustinian

Așa cum am menționat de la bun început, este greu să ne dăm seama cum ar trebui să evaluăm domnia lui Iustinian: pe de o parte, perioada poate fi privită ca o mare înflorire a culturii și puterii politice a civilizației bizantine timpurii; pe de altă parte, poate fi considerată și o perioadă de tiranie și de fiscalitate excesivă, care a creat germenii colapsului din deceniile ce au urmat. Probabil că cele două perspective sunt doar două fețe ale aceleiași medalii. Epoca lui Iustinian a reprezentat, din multe puncte de vedere, împlinirea tendințelor religioase, politice și culturale care începuseră să se manifeste în

timpul lui Constantin, cu două sute de ani înainte. Împăratul era extrem de încrezător în relația sa cu Dumnezeu și în dreptul lui, dat de Dumnezeu, de a stăpâni lumea. Mulți dintre predecesorii săi simțiseră la fel, însă Iustinian a avut talentul și personalitatea (hiperactivă?) necesare pentru a încerca să-și pună în practică teoriile politice despre Bizanț. Era fără îndoială inteligent și neclintit în hotărârea lui de a-și învinge dușmanii și de a-și atinge scopurile. În unele realizări a avut un succes strălucit, cel puțin pe termen scurt, iar nivelul activității culturale din vremea lui este remarcabil din toate punctele de vedere.

Împăratul, așa cum am văzut, era fiu de țăran și nepotul predecesorului său (posibil analfabet). Și totuși, a înțeles limpede problemele teologice și filosofice complexe ale vremii lui și s-a implicat activ în abordarea lor, nu doar ca legiutor și persecutor, dar și ca autor de tratate teologice. Bisericiile și alte clădiri construite în timpul domniei sale și în mare măsură din porunca lui sunt o mărturie nedeazămințită a activității culturale. Arta în general, poezia, dreptul și, evident, studiile istorice au înflorit, iar împăratul s-a interesat direct de aceste aspecte. Arta vremii sale este de cea mai înaltă calitate și este marcată de prezența unui amestec intenționat între tradiția clasicizantă și stilul mai linear, nerealistic, ce a apărut alături de ea. În unele forme de artă, precum sculpturile în fildeș, a dominat tradiția clasicizantă, însă în altele, ca pictura și sculptura, personajele sunt mai puțin realiste și pun accentul mai mult pe tradițiile dezvoltate în secolele al III-lea și al IV-lea. În ansamblu, putem privi arta și arhitectura acestei perioade ca pe o mixtură între tradițiile care existaseră deja începând din secolul al III-lea.

Printre poezii de frunte ai epocii s-a numărat Roman Melodul (mort după 555). Era un sirian (poate cu origini iudaice) care se dusese la Constantinopol în timpul domniei lui Anastasios I și care a scris numeroase imnuri bisericești – în jur de 1.000, potrivit tradiției bizantine. El a fost doar cel mai vestit dintre numeroșii poeți care au scris imnuri în formă de *kontakia*, predici complexe în versuri, într-un metru care folosea mai degrabă accentul tonic decât cel antic, care de obicei narau povești biblice sau celebrau anumite sărbători bisericești. Poezia lui are un stil dramatic și psihologic, antrenându-l pe credincios în emoțiile pe care le-ar fi putut trăi personajele biblice. Peste 80 din poemele lui Roman au ajuns la noi, dar, spre deosebire de lucrările altor colegi mai puțin faimoși, creațiile sale nu au fost încorporate în liturghie. Doar „Imnul Acatist”, probabil cel mai vestit imn bizantin, a intrat în liturghia bizantină – dar nu este sigur că a fost compus de Roman. Dovezile literare sugerează totuși că acest magnific poem a fost scris în secolul al VI-lea (deși tradiția scrisă îl datează în secolele al VII-lea sau al VIII-lea). Poemul, folosit și acum în liturghia ortodoxă pentru sărbătoarea Bunei Vestiri (25 martie) și pe toată durata Postului Mare, este alcătuit din 24 de stanțe, fiecare începând cu una dintre literele alfabetului grecesc, luate în ordine. Primele 12 sunt saluturi adresate Fecioarei și repovestesc narațiunea biblică a Întrupării; următoarele 12 constituie meditații asupra tainelor acestui eveniment. Ansamblul creează un șir subtil de imagini legate între ele, care transmite o parte consistentă a spiritualității lumii bizantine.

În afară de Procopius și Tribonian, menționați amândoi mai devreme, în timpul domniei lui Iustinian au activat mulți alți învățați, care au fost influențați de programul său politic. Unul dintre cei mai importanți a fost Ioan Lidianul (era din Lidia, în Asia Mică). Era un învățat experimentat atât în latină, cât și în greacă; a ajuns la Constantinopol în 511 și a obținut un post în administrația civilă. A reușit în această sarcină și a lucrat 40 de ani în sistemul birocratic, unde i-a câștigat respectul chiar și lui Iustinian. Ioan a scris mai multe opere importante care demonstrează cunoștințele pe care le avea despre istoria latină a Imperiului Roman și credința lui că Imperiul Bizantin din zilele lui era o continuare a măreției lui tradiții. Cartea lui *Despre magistraturi* este o istorie a birocratiei romane tardive și oferă multe indicii despre societatea și politica din zilele autorului, sugerând chiar că Ioan ar fi avut sentimente republicane (adică antiimperiale). A scris și alte tratate – *Despre luni*, un studiu despre calendare și măsurarea timpului, și *Despre prevestiri*, privitor la astrologie.

Deși arta și literatura au înflorit fără îndoială și împăratul s-a interesat de ele, guvernarea lui Iustinian a avut și aspecte negative. E limpede că era încăpățânat, intolerant și obișnuia să facă apel la forță pentru a reuși. Persecutarea păgânilor, a maniheiștilor, samaritenilor și chiar a monofiziților a fost un semn distinctiv al politicii sale, iar închiderea Academiei din Atena (dacă într-adevăr s-a petrecut) este considerată de multe ori cel mai negativ aspect al intoleranței lui Iustinian.

Firește, un element esențial al oricărei evaluări a domniei lui Iustinian este colapsul politic și militar survenit în imperiu aproape imediat după moartea lui. Vom discuta evenimentele în paginile următoare – însă, la modul general, trebuie să ne întrebăm dacă nu cumva problemele ulterioare ar trebui puse pe seama programelor politice scumpe, grandioase și posibil greșite implementate de Iustinian sau dacă ar trebui să le găsim explicația în acțiunile succesorilor săi.

Desigur, ambivalența noastră în privința domniei lui Iustinian este determinată și de scrierile lui Procopius, autorul principal pentru această perioadă și prin ale cărui cărți îl vedem (cu necesitate) pe împărat. Procopius din Cezareea a fost un contemporan al lui Iustinian și, ca secretar al lui Belizarie, avea informații de primă mână despre multe din evenimentele pe care le descrie (în special despre campaniile militare). Cele trei lucrări principale ale istoricului prezintă trei viziuni aproape complet diferite despre împărat și epoca sa. Cartea *Războaiele lui Iustinian* constituie o descriere epică a luptelor din perioada discutată, scrisă într-un stil extrem de clasicizant care îl imită intenționat pe istoricul antic Tucidide. În această scriere, împăratul nu este foarte apreciat, căci personajele principale sunt soldații și generalii antrenați în tentativele lui Iustinian de a recuceri teritoriul. Volumul *Realizările lui Iustinian* este vădit măgulitor, scris pentru proslăvirea împăratului ca un mare constructor, căruia înțelepciunea și apropierea de Dumnezeu i-au asigurat izbânzile și i-au îngăduit să-și întrecă toți predecesorii. *Istoria secretă*, pe de altă parte, este o operă calomnioasă, plină de atacuri personale la adresa împăratului, dar mai ales la adresa Teodorei și a prietenei sale Antonia, soția lui Belizarie. Mare parte din carte este scandaloasă și comică pentru cititorul modern, iar descrierile pornografice ale Teodorei – mai ales înainte de a fi devenit împărăteasă – au atras cărții

aprecieri și condamnări. Desigur, *Istoria secretă* nu este o relatare echilibrată (după cum nu este nici *Realizările*) și multe dintre detaliile ei pot fi acceptate doar cu greu ca adevăr istoric, oricât de interesante ar fi. Astfel, la un moment dat în carte Procopius descrie cuplul imperial în următoarele cuvinte:

De aceea eu și mulți dintre noi am socotit totdeauna că Iustinian și Teodora nu-s oameni, ci duhuri necurate sau, cum zic poeții, „vârcolaci sorbitori de sânge”; ei s-au sfătuit cum să piardă cât mai temeinic și mai repede toate neamurile și lucrurile oamenilor: au luat chip de om, s-au făcut duhuri cu trup omenesc și au cutremurat tot pământul locuit de oameni. O dovadă de aceasta, printre multe altele, e și tăria isprăvilor săvârșite de dâșii... Unora dintre însoțitorii lui Iustinian, care stăteau împreună cu dâșul în palat până târziu noaptea, de altfel oameni sănătoși la minte, li se părea că văd în el un chip ciudat din lumea duhurilor. Unul spunea că împăratul se scula repede de pe tron și umbla încoace și încolo, căci niciodată nu avea obiceiul să rămână mult timp într-un loc. Se plimba și deodată nu i se mai vedea capul, ci părea că numai celelalte mădulare ale trupului fac aceste mișcări neîncetate. Cel care privea rămânea împietrit și zăpăcit cu desăvârșire și i se împăienjneau ochii. Mai târziu capul se întorcea din nou lângă trup și ceea ce lipsea era acum trup cu înfățișare deplină¹.

Niciuna dintre descrierile făcute de Procopius lui Iustinian nu este acceptabilă, iar autorul a fost condiționat fără îndoială de necesitățile diverselor genuri în care și-a scris cărțile: *Realizările lui Iustinian* este un encomiu (elogiu lingușitor), iar *Istoria secretă* aparține genului invectiv (atac usturător). Pe de altă parte, avem motive să credem că Procopius ar fi avut nemulțumiri reale legate de Iustinian și Teodora, mai ales în ce privește modul în care acești relativ nou-sosiți au călcat în picioare privilegiile și sensibilitățile aristocrației contemporane, din care se pare că însuși Procopius făcea parte. Așadar ne putem imagina că autoritarismul fățiș al domniei lui Iustinian i-a deranjat pe Procopius și pe cei din cercul său social, oameni care mențineau încă în viață vestigiile ideilor republicane și care cereau, cel puțin, să fie tratați cu respect de împărat și anturajul său. Bineînțeles, Iustinian nu ținea seama de așa ceva. Credea în idealul lui Eusebiu de Cezareea, acela al unui împărat ocrotit de Dumnezeu și, cum nu exista decât un Dumnezeu, nu putea exista decât un singur împărat, a cărui domnie era absolută. Evident, Iustinian a controlat statul și și-a impus voința, însă Procopius a reușit, într-o anumită măsură, să aibă ultimul cuvânt, pentru că *Istoria secretă* conține, fără îndoială, cea mai cunoscută caracterizare a împăratului și împărătesei.

Lecturi suplimentare

Robert Browning, *Justinian and Theodora*, ediția a II-a, Londra, 1987.

Alan Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford, 1976.

Averil Cameron, *Agathias*, Oxford, 1970.

Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, Berkeley, CA, 1985.

G. Downey, *Constantinople in the Age of Justinian*, Norman, OK, 1960.

- J.A.S. Evans, *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, Londra și New York, 1996.
- W.H.C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement: Chapters on the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge, 1972.
- Geoffrey Greatrex, *Rome and Persia at War, 502-532*, Leeds, 1998.
- S.A. Harvey, *Asceticism and Society in Crisis: John of Ephesus and The Lives of the Eastern Saints*, Berkeley, CA, 1990.
- Tony Honoré, *Tribonian*, Londra, 1978.
- A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, Philadelphia, 2004.
- John Moorhead, *Justinian*, Londra și New York, 1994.
- I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Washington, DC, 1995.
- P.N. Ure, *Justinian and his Reign*, Harmondsworth, 1951.
- A. Vasiliev, *Justin the First*, Cambridge, MA, 1950.

SURSE PRIMARE TRADUSE

- Agathias Scolasticul, poet și istoric care a trăit în Constantinopol și după moartea lui Iustinian a scris o relatare istorică începând de unde terminase Procopius, continuând istoria din 552 până în 558. J.D. Frendo, *Agathias: The Histories*, Berlin, 1975.
- Corpus Juris Civilis (Corpusul de Drept Civil)*, termen folosit pentru desemnarea dreptului roman codificat sub Iustinian, între 529 și 534. Corpusul era alcătuit din *Codex Iustinianus (Codul Iustinian)*, o compilație de legi date începând din vremea lui Hadrian până în momentul redactării documentului), *Digestele*, *Institutele* și *Novelele*. Pentru obiectivele istoricului, probabil că acest cod este cel mai folositor, întrucât completează și aduce la zi *Codex Theodosianus* (vezi capitolul 5). Destul de surprinzător, singura traducere în engleză a Corpusului este S.P. Scott, *The Civil Law*, Cincinnati, OH, 1932, retipărit la New York, 1973. Traducerea este disponibilă, împreună cu traducerea adnotată realizată de F.H. Blume la *Codex* și *Novellae*, la adresa <http://uwacadweb.uwyo.edu/blume&Justinian>.
- Evagrie Scolasticul a fost un avocat sirian care a scris o istorie a Bisericii în continuarea celor compuse de Eusebiu, Socrate și Sozomen, începând din 431 și continuând până în 594. M. Whitby (trad.), *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, Liverpool, 2000.
- Ioan Lidianul (Lydos) a fost funcționar la curtea din Constantinopol și un avid căutător de antichități. Trei dintre cărțile lui au ajuns până la noi, despre divinație, despre sărbători și o altă scriere despre funcțiile politice în stat. Aceasta din urmă a fost tradusă de A.C. Bandy, *On Powers, or, The*

Magistracies of the Roman State, Philadelphia, 1983.

Ioan Malalas, cronicar născut și educat în Antiohia, dar care a trăit cea mai mare parte a vieții la Constantinopol. A scris o cronică într-un stil simplu, foarte importantă pentru prima parte a secolului al VI-lea și domnia lui Iustinian. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott *et al.* (trad.), *The Chronicle of John Malalas: A Translation*, Melbourne, 1986.

Menander Protector (Menander Protectorul) – o continuare a istoriei lui Agathias, din 558 până în 582, scrisă de un contemporan. R.C. Blockley (ed. și trad.), *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool, 1985.

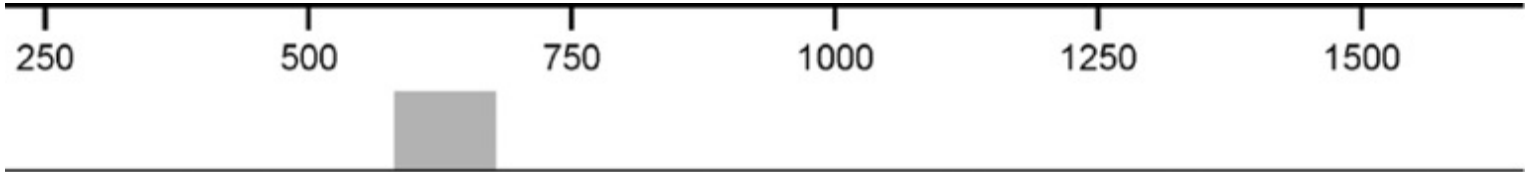
Nicolae din Sion, *Viața*. Acest sfânt Nicolae a trăit în Asia Mică pe la jumătatea secolului al VI-lea și biografia lui prezintă multe detalii din viața de zi cu zi și lupta permanentă dintre păgânism și creștinism. I. și N. Ševčenko (ed. și trad.), *The Life of Saint Nicholas of Sion*, Brookline, MA, 1984.

Procopius (Prokopios) din Cezareea, scriitor, secretar al lui Belizarie (mort în jurul anului 565), este autorul *Războiului cu goții* (o istorie amănunțită a războaielor lui Iustinian împotriva persanilor, a vandalilor, în Africa, și a ostrogoților, în Italia) [Procopius din Cezareea, *Războiul cu goții*, traducere și introducere de H. Mihăescu, Editura Academiei, București, 1963 – n. tr.], al *Edificiilor* (un elogiu la adresa activităților edilitare ale lui Iustinian, inclusiv Sfânta Sofia și fortificațiile construite în tot imperiul) [Procopius din Caesarea, *De Aedificiis*, traducere și comentarii de G. Popa-Lisseanu, Tip. Bucovina, București, 1939 – n.tr.], și al *Istoriei secrete (Anekdot)*, un atac injurios la adresa lui Iustinian, a Teodorei și a soției lui Belizarie, Antonia, și a programelor lor politice. H.B. Dewing (trad.), *Procopius: Works*, 7 vol., Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1914-1940; G.A. Williamson, *The Secret History*, Harmondsworth, 1966 [Procopius din Cezareea, *Istoria secretă*, ediție critică, traducere și introducere de H. Mihăescu, Editura Academiei, București, 1972 – n. tr.].

1. Procopius din Cezareea, *Istoria secretă*, ediție critică, traducere și introducere de H. Mihăescu, Editura Academiei, 1972, pp. 109, 111 (n. tr.).

Capitolul 7

„Evul întunecat” bizantin: sfârșitul secolului al VI-lea și secolul al VII-lea

582-602 Maurice

610 Heraclius devine împărat

628 Victorie împotriva Persiei

634 Începutul invaziilor arabe

636 Bătălia de la Yarmuk

674-678 Primul asediu arab al Constantinopolului

Perioada de după epoca lui Iustinian

Aproape imediat după moartea lui Iustinian, survenită în 565 (am putea spune că și înainte), mărețul edificiu ridicat de împărat a început să se destrame cu repeziciune. Așa cum am spus deja, cauzele fenomenului sunt greu de identificat; trebuie să ne întrebăm în ce proporție dezastrul a fost cauzat de excesele domniei lui Iustinian și în ce măsură a fost rezultatul greșelilor comise de succesorii lui; pe deasupra, trebuie să ținem seama de faptul că dificultățile care au afectat Bizanțul în această perioadă au fost multe și serioase și ne putem întreba dacă alții ar fi reușit să le gestioneze mai bine. În final, statul a supraviețuit – și civilizația bizantină împreună cu el. Împărații au reconstruit Imperiul Bizantin pe un nou fundament, care avea să ducă imperiul la apogeul prosperității și puterii sale. Însă, înainte de această revenire, imperiul a fost anihilat aproape complet.

Iustin al II-lea (565-578)

Iustinian și Teodora nu au avut copii (deși s-a pretins că Teodora avusese copii înainte de a-l întâlni pe

Iustinian). Iustin al II-lea era fiul uneia dintre surorile împăratului Iustinian și era căsătorit cu o nepoată a Teodorei; Iustinian își numise nepotul într-o funcție înaltă în palatul imperial, astfel încât la moartea bătrânului împărat, Iustin a putut acapara cu ușurință tronul.

Cât a domnit, Iustin s-a bizuit pe ajutorul soției sale, Sofia, și ea a fost prima împărăteasă bizantină care a apărut în mod curent pe monede alături de soțul ei: pe voluminoasele monede de aramă emise în timpul domniei lor, cei doi sunt înfățișați așezați unul lângă altul și purtând toate însemnele puterii imperiale. La fel ca mătușa ei, Sofia avea o personalitate puternică și avea, atât în Constantinopol, cât și în alte zone, susținători extrem de loiali. Împăratul și împărăteasa apar ca pereche în multe sculpturi din Constantinopol și ei au construit *Chrysotriklinos*, încăpere ce avea să devină principala sală a tronului în palatul imperial.

În relațiile externe, Iustin credea că imperiul ar fi trebuit să își impună liniile politice cu forța armelor, așa că s-a îndepărtat de strategia obținerii sprijinului din partea barbarilor prin plata unui tribut. Cu toate acestea, această practică era greu de menținut în momentul respectiv. După cum am văzut, problemele începuseră deja să clocotească pe frontiera nordică a imperiului, iar situația a început să se destrame mai întâi în Italia. La doar trei ani după moartea lui Iustinian, în 568, longobarzii, un alt popor germanic, au început procesul de cucerire a țării. Pentru o vreme, bizantinii și-au păstrat controlul asupra orașului Ravenna și a teritoriilor din jur, iar Ravenna a rămas în esență un oraș bizantin; mai mult, până la jumătatea secolului al IX-lea, Imperiul Bizantin a continuat să controleze în mare parte regiunile sudice Calabria și Apulia, iar cultura bizantină a influențat mai departe peninsula și în secolele următoare. Totuși, majoritatea teritoriilor din restul țării au fost pierdute repede în favoarea longobarzilor. În Roma, papii și-au menținut o independență precară, bazându-se în mare măsură pe puterea militară bizantină pentru a se apăra de germanii eretici; să ne aducem aminte că longobarzii erau arieni și că între căpeteniile germanice eretice din Italia și romanii catolici supuși lor exista o lungă istorie conflictuală. Situația i-a oferit împăratului bizantin un pretext pentru a se amesteca în continuare în chestiunile politice din centrul Italiei, deși (așa cum am văzut) această linie politică avea și o dimensiune religioasă, întrucât papii și împărații bizantini nu erau întotdeauna de acord în problemele legate de credință și împărații au fost siliți tot mai des să aleagă cu atenție între măsuri religioase care îl puteau supăra sau mulțumi pe papă.

În timpul lui Iustin al II-lea, problemele au devenit evidente și pe granița dunăreană, unde slavii începuseră să se stabilească pe teritoriul bizantin încă din timpul domniei lui Iustinian, și în Africa de Nord, unde berberii rămăseseră un spin în coasta administratorilor bizantini. În Răsărit, situația a devenit critică foarte curând. Așa cum am văzut, Iustinian reușise să își concentreze atenția spre Apus în mare măsură datorită încheierii unei serii de tratate cu Persia, cu prețul unor tributuri grele care secătuiseră vistieria statului, un aspect caracteristic pentru administrația lui Iustinian. Iustin al II-lea a refuzat să plătească birurile încuviințate de unchiul lui, fapt care a dus la izbucnirea războiului, desfășurat în această perioadă mai ales pentru Armenia. Pentru o vreme, rezultatele au fost

neconcludente, însă momentul a reprezentat începutul unei perioade de aproape 50 de ani în care Bizanțul și Persia s-au aflat aproape constant în război, de obicei în dezavantajul celui dintâi.

Iustin a mers contra măsurilor luate de Iustin I și de Iustinian și în privința chestiunilor religioase, făcând o nouă tentativă de a găsi un compromis cu monofiziții. El a abandonat ideile teologice adoptate de Iustinian și a susținut întoarcerea la doctrinele Bisericii așa cum fuseseră ele formulate înaintea Conciliului de la Calcedon. A insistat ca în biserici să fie recitat Crezul formulat de Conciliul de la Constantinopol și, în încercarea de a găsi un compromis, i-a strâns laolaltă pe teologii de seamă ai vremii. Ba chiar a reînviat ideea documentului *Henotikon*, interzicând discutarea problemelor legate de disputele de la Calcedon. În orice caz, toate eforturile lui au fost zadarnice și Iustin s-a văzut obligat să apeleze tot la forță în încercarea de a-i readuce pe monofiziți la comuniunea cu Biserica oficială.

După toate aparențele, Iustin suferea de o formă de boală psihică, iar comportamentul lui a devenit din ce în ce mai bizar: se pare că uneori împăratul i-a mușcat pe unii membri ai curții și că petrecea ore în șir ascultând muzică de orgă. Sofia a intuit pericolul reprezentat de starea lui instabilă și în 574 l-a convins pe Iustin să îl numească cezar pe chipeșul curtean Tiberiu. Din acest an și până la moartea lui Iustin în 578, Tiberiu și Sofia au fost cei care au condus în realitate imperiul.

Tiberiu Constantin (578-582)

În ultimii patru ani ai lui Iustin al II-lea, Tiberiu a anulat multe dintre politicile împăratului în funcție, obținând, de exemplu, sprijinul avarilor prin daruri generoase, reducând taxele și cheltuind bani pe diverse proiecte de construcție.

După moartea lui Iustin, văduva Sofia a încercat să-și păstreze puterea și se pare că i-ar fi cerut lui Tiberiu (numit din acest moment Tiberiu Constantin) să divorțeze de soția lui și să o ia în căsătorie pe ea. Totuși, în final Sofia nu a reușit să-l manipuleze pe Tiberiu și influența ei a început să descrească. În politica externă, Tiberiu a încercat la început să recâștige Italia printr-o campanie militară împotriva longobarzilor. A fost nevoit să poarte războaie pe trei fronturi deodată și în cele din urmă a încercat să îi neutralizeze pe longobarzi cu ajutorul intrigilor politice. Cel mai strălucit general al lui Tiberiu era Mauricius, care reușise să câștige câteva bătălii semnificative împotriva perșilor. Faptul că împăratul și-a concentrat atenția asupra frontierei răsăritene l-a silit să negligeze Peninsula Balcanică, unde avarii puseseră deja bazele unui imperiu. Printre aliații (sau supușii) avarilor se numărau slavii, ale căror prime raiduri masive în teritoriul bizantin par să fi avut loc în timpul domniei lui Tiberiu.

Mauricius (582-602)

În timpul domniei sale de 20 de ani, împăratul Mauricius, părea că avea să readucă o anumită stabilitate

În statul bizantin. Își dovedise deja priceperea în calitate de comandant militar, iar în 582 Tiberiu Constantin îl desemnase cezar; după moartea împăratului Tiberiu, Mauricius s-a căsătorit cu fiica acestuia. Mauricius era un general bun și a fost cel dintâi împărat, după Teodosie I, care a preluat personal comanda trupelor pe câmpul de luptă. A avut grijă să aleagă generali și administratori competenți care să îl ajute în guvernare și a fost un conducător bun și prudent, luând măsuri pentru reducerea centralizării ce caracterizase aparatul de stat încă din vremea lui Dioclețian, și într-o proporție chiar mare, începând din vremea lui Iustinian. Și-a dat seama că zonele recucerite în Apus (Italia și Africa de Nord) se aflau în permanență sub amenințare militară și că guvernatorii de acolo trebuiau să dețină și puterea civilă, și pe cea militară. În consecință, a creat oficial exarhatele de Ravenna și Cartagina, conduse de exarhi ale căror puteri combinau autoritatea civilă și militară, fapt care mergea împotriva principiilor anterioare ale politicii de stat. Această organizare era și logică, și necesară, și este posibil ca ea să fi precedat sistemul bazat pe *theme* de mai târziu (un nou sistem de împărțire a teritoriului în provincii, pe care îl vom discuta ulterior), însă în același timp a avut ca efect înzestrarea acestor provincii cu o autoritate mai mare decât ar fi avut altminteri, fapt care pe termen lung a creat un pericol la adresa stabilității administrației centrale.

În general, războaiele lui Mauricius împotriva Persiei au fost încununate de succes, iar în 591 împăratului i s-a înfățișat o ocazie rară. Tronul persan era disputat, iar Chosroes al II-lea, nepotul lui Chosroes I, a cerut ajutorul lui Mauricius, a fugit în teritoriul bizantin și e posibil chiar să se fi căsătorit cu fiica împăratului. Mauricius i-a trimis pe câțiva dintre cei mai buni generali ai săi ca să-l ajute pe Chosroes în ceea ce s-a dovedit a fi tentativa reușită a acestuia de a-și recâștiga tronul. Rezultatul a fost un tratat de pace (591) deosebit de favorabil Bizanțului, prin care mare parte din Armenia era cedată imperiului. Pacea pe frontiera persană i-a permis lui Mauricius să adopte o politică externă agresivă în alte zone, iar influența bizantină a ajuns la apogeu în disputata zonă a Caucazului. Încă de la începutul domniei, Mauricius reușise să dezintegreze confederația arabilor gassanizi, care inițial fuseseră aliați ai Bizanțului de-a lungul frontierei sud-estice împotriva perșilor și a beduinilor din deșert. Ca urmare a acestei schimbări de linie politică, imperiul putea încheia acum alianțe efemere cu un număr mai mare de grupuri arabe.

În Apus, situația nu era nici pe departe la fel de roz. Majoritatea posesiunilor bizantine din Hispania fuseseră pierdute în mâinile vizigoților în jurul anului 584, deși imperiul și-a menținut prezența în regiune până în anii 620. Africa de Nord a rămas oficial în stăpânirea bizantinilor până la cuceririle arabe din secolul al VII-lea, însă zona nu era în niciun caz sigură, pentru că triburile berbere atacau centrele stabile și îngreunau controlul bizantinilor aici. După toate aparențele, Africa de Nord s-a bucurat în continuare de fertilitatea agricolă care o transformase în grânarul bazinului mediteraneeen și pe care se baza bogatul trai urban din regiune. Totuși, raidurile berberilor, împreună cu nesiguranța generală și o posibilă schimbare a condițiilor climatice au dus la o deșertificare semnificativă a zonei, transformând Africa de Nord într-o regiune săracă și aproape lipsită de orice resurse, așa cum a rămas

până în timpurile moderne.

Caseta 7.1. Căsătoria Constantinei cu Mauricius (582)

Pe patul de moarte, împăratul Tiberiu al II-lea Constantin a făcut cunoscută alegerea lui Mauricius ca succesor, anunțând logodna acestuia cu fiica lui, prințesa Constantina. La scurt timp după moartea împăratului cu puteri depline, cei doi au fost încoronați ca împărat și împărăteasă și, nu după multă vreme, s-au căsătorit în palatul imperial, în cadrul unei ceremonii splendide.

Camera nupțială a împăraților era împodobită în chip grandios: în jur se aflau portretele primilor împărați mari, înfrumusețate cu aur și pietre scumpe; iar pe pereți atârnau covoare lucrate din purpură tyriană, de culoare strălucitoare și de mare valoare. În taină, spre a nu fi văzută încă de popor, copila lui Tiberiu, fecioara-mireasă, a fost condusă de împărat spre patul nupțial, acoperit cu țesături fine, variate și frumos rânduite. Împăratul a ajuns în curând în camera nupțială, fiind întâmpinat cu strălucire de mai mulți bărbați îmbrăcați în veșminte albe, apoi a trecut pe un balcon cu perdele înalte spre a prezenta solemn în fața spectatorilor pe noua împărăteasă și spre a o îmbrățișa. Era de față însoțitorul de nuntă al împăratului, un eunuc împărătesc cu numele Margaritas, bărbat vestit în palatul imperial. Împărăteasa s-a ridicat de pe tron și l-a salutat pe mire și împărat, iar mulțimile au ovaționat cu urări de nuntă. Sub privirile poporului însoțitorul de nuntă a oferit mirelui și miresei o cupă cu vin, deoarece nu putea să le pună pe cap cununi, căci tinerii căsătoriți nu erau persoane private, iar faptul acesta ar fi înjosit demnitatea imperială (Teofilact Simocata 1.10.6-9, traducere în limba engleză de M. Whitby și M. Whitby, pp. 33-34)¹.

Mauricius a dispus baterea unor medalioane speciale din aur pentru comemorarea căsătoriei, fiind descoperite un număr important de exemplare. Patru dintre medalioane, împreună cu douăsprezece monede de aur, sunt prinse pe o cingătoare ce putea fi purtată în jurul taliei sau atârnată la gât. Este posibil ca cingătoarea să fi fost purtată de cineva (poate chiar de împărat sau de împărăteasă) la nuntă. Pe aversul medalionului, Mauricius este înfățișat ținând în mână un sceptru și *mappa*, o traistă sau o pânză folosită în aparițiile imperiale în fața mulțimii, mai ales în hipodrom. Pe revers, împăratul este reprezentat într-un car triumfal tras de patru cai; în mână ține un glob deasupra căruia se află o statuie a victoriei – simbolul stăpânirii universale –, iar în dreapta lui se află hristograma („chi-rho”, literele grecești χ și ρ suprapuse, primele în compunerea cuvântului *Hristos*).

La mai puțin de un an după nuntă, Constantina a dat naștere primului din cei nouă copii ai cuplului. Pentru o vreme, ea a trebuit să împartă titlul de împărăteasă cu mama ei, Ino, și chiar cu Sofia, văduva răposatului împărat Iustin al II-lea. Spre sfârșitul domniei lor, relațiile dintre Mauricius și Constantina au devenit încordate, poate din cauza diferitelor simpatii pentru facțiunile de la circ. Constantina și cele trei fiice ale ei au supraviețuit o perioadă după detronarea lui Mauricius, însă mai târziu au fost omorâte din porunca lui Focas.

Între timp, longobarzii din Italia ieșiseră dintr-o perioadă marcată de disensiuni interne, mai întâi sub conducerea lui Autari, care și-a luat titlul de rege în 584, și apoi a lui Agilulf (590-616) și au reușit să-și stabilizeze cuceririle în cea mai mare parte a peninsulei. În 593, papa Grigore I a încercat să-și demonstreze independența față de Bizanț semnând pe cont propriu un tratat de pace cu longobarzii, însă înțelegerea nu a putut fi pusă în practică decât în 598, cu ajutorul exarhului Ravennei. Cu toate acestea, Grigore a organizat papalitatea într-o structură puternică ce a început să emită pretenții de dominație eclezială asupra întregului Apus.

Preocuparea lui Mauricius pentru Apus și pentru valorile vechiului ideal imperial se arată în

aranjamentele făcute de el în 597, când a căzut grav bolnav. El a plănuit ca fiul său mai mare, Teodosie, să guverneze Răsăritul din Constantinopol, pe când al doilea său fiu, Tiberiu, avea să conducă Apusul, nu din Ravenna, ci din Roma. În izvoarele istorice se sugerează chiar că ceilalți doi fii ai săi urmau să controleze alte părți ale statului, fapt ce ar fi redeșteptat, în realitate, ideea de tetrarhie (deși în sânul unei singure familii).

Pe plan intern, Mauricius a avut de înfruntat greutăți considerabile din cauza facțiunilor de la circ, care sub domnia lui ajunseseră în sfârșit să-și recupereze mare parte din puterea de care se bucuraseră înainte de răscoala Nika. Într-adevăr, din motive care nu sunt foarte clare, în această perioadă dezordinile, crimele și distrugerile de proprietăți săvârșite de facțiuni au devenit endemice, nu doar în Constantinopol, ci în toate orașele din Răsărit. Nemulțumirea s-a răspândit și în rândurile armatei, generând un periculos spirit de insubordonare și o tendință spre răzvrătire. În cele din urmă, toate acestea i-au pecetluit sfârșitul lui Mauricius.

Mauricius a fost unul dintre numeroșii împărați bizantini care au scris texte ajunse până la noi. În cazul lui, este vorba despre un manual militar, *Strategikon*. Cartea este un ghid practic pentru operațiuni militare, inspirat de considerabila experiență directă a împăratului în acest domeniu. Foarte interesant, manualul este în favoarea înlocuirii trupelor mercenare, comune în această perioadă, cu miliții formate din țărani. Cartea este deosebit de importantă și pentru că descrie populații străine (franci, longobarzi, avari, turci și slavi).

Încă de la începutul domniei sale, armata lui Mauricius se afla pe poziții defensive față de avarii și slavii din Peninsula Balcanică. Avarii erau un popor nomad, mixt, probabil de origine turcică, venit din Asia. Prima știre despre aceștia datează din 558, când Iustinian a încheiat cu ei o alianță prin care urmau să-l ajute să aducă ordinea în rândul barbarilor de la nord de Dunăre. Confederația avarilor, la fel ca multe altele formate de cuceritori proveniți din centrul Asiei, era puternică din punct de vedere militar, însă instabilă politic și, în fond, efemeră. Avarii luptau călare și aveau nevoie de popoare ca slavii pentru bătăliile convenționale date între trupe de infanterie. Căpeteniile lor au acumulat mari bogății, iar mormintele avare în care s-au efectuat săpături conțin cantități uriașe de aur și obiecte măiestrit lucrate în metal, printre care se găsesc echipamente destinate cavaleriei și centuri ornamentale; bunurile includ atât produse avare locale, cât și articole importate din Constantinopol.

În 580, avarii i-au cerut lui Tiberiu să predea importantul oraș Sirmium, care o vreme fusese cel mai însemnat oraș din Balcani. Împăratul – sau, în realitate, Mauricius (care, după cum știm, se afla deja la cârma statului) – a refuzat, însă dificultățile din Răsărit l-au împiedicat să trimită forțe armate suficiente pentru apărarea orașului, așa că în 583 imperiul a fost de acord să îl cedeze avarilor, cu condiția ca locuitorii să poată pleca în siguranță. Căderea orașului Sirmium era de fapt un simbol al situației militare: practic frontiera de pe Dunăre era destrămată, iar Imperiul Bizantin pierduse practic controlul asupra unei mari părți a Peninsulei Balcanice.

Mauricius nu s-a resemnat totuși cu situația: și-a concentrat eforturile asupra zarvei și, an după an,

trupele lui au desfășurat campanii în Balcani. Pacea încheiată cu Persia în 591 i-a îngăduit să își concentreze și mai mult atenția în această zonă. Trupele imperiale au trecut Dunărea la începutul anului 593, iar cu acel prilej confederația avarilor a dat semne de destrămare. Totuși, ordinul dat soldaților de a petrece iarna anului 602 dincolo de Dunăre a dus la o revoltă militară care în curând a primit susținere din Constantinopol, atât din partea senatorilor, cât și a facțiunilor de circ, verzii și albaștrii unindu-se împotriva lui Mauricius fiindcă socoteau că le controla prea rigid activitatea. Focas, un ofițer militar de grad inferior, a condus revolta armatei și a mărșăluit spre Constantinopol, susținând că avea să-l întroneze pe Teodosie, fiul lui Mauricius (sau, alternativ, pe socrul lui Mauricius). În această situație, facțiunile s-au revoltat și ele, pecetluind soarta împăratului. Mauricius și fiii săi au fost executați cu toții, iar Focas a fost proclamat împărat cu sprijinul Senatului.

Focas (602-610)

Atât contemporanii, cât și istoricii moderni au considerat domnia împăratului Focas un dezastru aproape total. Așa cum am menționat mai sus, Mauricius și majoritatea membrilor familiei sale au fost uciși cu o brutalitate neobișnuită și întreaga viață din Constantinopol părea să se năruiască. Cu toate că inițial Focas a fost sprijinit de membrii Senatului, în scurtă vreme guvernarea lui a generat o serie de crime pe care le-am putea numi asasinate politice. Firește, acestea au dat naștere unor conspirații împotriva împăratului, care au dus, la rândul lor, la o persecutare și mai aprigă a aristocrației. Dintr-un oarecare motiv, facțiunea verzilor, care la început îl susținuse pe Focas, s-a întors împotriva lui, în timp ce facțiunea albaștrilor a ajuns să sprijine guvernul. Consecința au fost violențele aproape continue între membrii facțiunilor, nu numai în Constantinopol, ci și în alte părți, fapt care a avut, bineînțeles, un efect destabilizator pentru ansamblul societății.

Focas a înrăutățit și mai mult situația, aducând în discuție probleme religioase care i-au întărit pe mulți cetățeni din imperiu. Pe de o parte, Focas a adoptat o poziție calcedoniană fermă, în contrast cu măsurile mai pragmatice ale predecesorilor săi, care nu făcuseră nicio tentativă prelungită de a-i aduce pe monofiziți sub control. Atitudinea lui Focas a dus la persecutarea monofiziților în Răsărit și la o rezistență firească împotriva politicilor imperiale. Mai mult, la sfârșitul secolului al VI-lea, papa Grigore cel Mare iscase o controversă prin faptul că obiectase împotriva utilizării expresiei „patriarh ecumenic” (care însemna patriarh al întregului imperiu) de către patriarhul Constantinopolului. La modul general, Mauricius ignorase controversa, însă Focas a susținut poziția papei și i-a consacrat lui Bonifaciu al III-lea, pontiful de la vremea respectivă, un edict care îi recunoștea explicit episcopului Romei calitatea de cap al întregii Biserici. Firește, o asemenea poziție nu i-a adus lui Focas niciun fel de susținere nici din partea monofiziților, nici a calcedonienilor, care doreau să mențină prerogativele Bisericii din Constantinopol.

Caseta 7.2. *Violențele facțiunilor de circ în timpul domniei lui Focas*

Nu este ușor să ne dăm seama cum ar trebui să înțelegem ori să caracterizăm situația Imperiului Bizantin în timpul domniei împăratului Focas (602-610). Aproape toate sursele noastre îi sunt ostile împăratului și nu spun decât lucruri negative despre el. S-ar părea că relațiile sociale normale fuseseră dezintegrate și că numai câteva instituții mai erau în stare să funcționeze eficient. Printre instituțiile care supraviețuiseră se numărau și facțiunile de la circ, cele care secole de-a rândul îi atrăseseră pe tineri și îi îndemnaseră să săvârșească acte de o violență exagerată. Este evident că facțiunile au supraviețuit după suprimarea lor la sfârșitul răscoalei Nika, probabil funcționând o perioadă ca organizații „subterane”, însă ele s-au impus din nou la sfârșitul secolului al VI-lea, atacându-se reciproc, dar având ca victime și cetățeni nevinovați.

La nivel academic, facțiunile au stârnit un interes deosebit, în mare parte fiindcă cercetătorii au încercat să înțeleagă motivul pentru care atrăgeau ele aderenți și să vadă dacă în realitate erau organizații politice sau niște simple bande de huligani. În trecut, numeroși istorici le-au considerat forme incipiente de structuri politice, cu o ideologie și un program politico-economic. Cu toate acestea, cercetătorii moderni au tins în general să considere că membrii facțiunilor nu erau altceva decât niște golani. Chestiunea rămâne totuși deschisă.

Următorul pasaj este luat dintr-o predică ținută la Tesalonic în cinstea unui sfânt local, Dumitru. Vorbitorul zugrăvește scena „zilelor întunecate pe care le trăim” și evocă violența facțiunilor pentru a exemplifica greutățile vremii. Să ne amintim că textul este o predică moralistă, așadar e posibil ca el să exagereze lucrurile pentru a potența efectul, însă în această descriere de epocă se găsește, cu siguranță, și un sâmbure de adevăr:

Prea bine știți cu toții ce nor de colb a stârnit diavolul sub [domnia] urmașului pe tron al lui Mauricius, de fericită amintire, căci el [succesorul lui Mauricius] a înăbușit iubirea și a sădit ura oamenilor unul față de celălalt în tot Răsăritul, în Cilicia, și Asia, și Palestina, și în toate ținuturile dimprejur, chiar până la porțile orașului imperial; themele [facțiunile de la circ], nesătule de vărsarea pe străzi a sângelui semenilor din alte theme, au pătruns cu de-a sila în casele altora și i-au ucis fără milă pe cei dinăuntru, aruncându-i de vii de la etaj pe femei și copii, pe tineri și pe bătrâni, care erau prea slabi ca să scape cu fuga; în chip barbar, ei i-au prădat pe semenii lor cetățeni, pe rudele și cunoscuții lor și le-au dat foc la case („Miracula S. Demetrii”, traducere în limba engleză de G. Ostrogorski, *History of the Byzantine State*, ediție revizuită, New Brunswick, NJ, 1969, p. 84, nota 4).

Între timp, și poate că acest element este cel mai important, sistemele defensive ale imperiului, construite cu mari cheltuieli de Mauricius și predecesorii lui, s-au descompus, iar statul bizantin aproape a încetat să mai existe. Prima lovitură a venit când Chosroes al II-lea a folosit răsturnarea aliatului său Mauricius ca pretext pentru a ataca Bizanțul și și-a sprijinit acțiunile afirmând că fiul lui Mauricius, Teodosie (care, de fapt, fusese ucis), îl însoțea în campanie. Marele oraș de frontieră Dara a fost cucerit, iar trupele persane au mășăluit spre inima Asiei Mici, cucerind Cezareea și ajungând pe malurile strâmtoarei Bosfor. Strădaniile bizantinilor de a opune rezistență au fost blocate de neînțelegeri; cel puțin un comandant bizantin a deschis porțile orașului dinaintea persanilor și a asistat la încoronarea lui „Teodosie” ca împărat. Focas a încercat să asigure pacea în Balcani plătind o sumă enormă hanului avar, gest a cărui urmare a fost vaporizarea prezenței militare bizantine în Peninsula Balcanică, orașele rămânând să-și asigure singure apărarea împotriva bandelor de jefuitori avari și slavi.

Bineînțeles, dezastrul militar l-a împins pe împărat să caute țapi ispășitori, așa că guvernul său a

continuat să execute comandanți militari de frunte și membri ai aristocrației. Această situație, împreună cu catastrofa militară, nu a făcut decât să încurajeze mai multe revolte militare. Una dintre ele a izbutit să pună capăt sângeroasei domnii a lui Focas. În 608, Heraclius, exarhul Cartaginei, s-a răzvrătit împotriva lui Focas și a trimis o flotă în direcția capitalei. Focas nu avea soldați pentru a face față provocării, iar provincialii nemulțumiți au început să se alăture revoltei, a cărei conducere a fost preluată curând de fiul exarhului, pe nume tot Heraclius. Egiptul s-a alăturat revoltei și a tăiat imediat proviziile de grâne destinate Constantinopolului. Racolând susținători pe drum, tânărul Heraclius a ajuns în fața capitalei la 3 octombrie 610, iar guvernul lui Focas s-a prăbușit aproape imediat: împăratul a avut parte de o execuție rapidă, iar culorile facțiunii albaștrilor au fost arse într-un acces de furie populară. La 5 octombrie, Heraclius a intrat în Constantinopol și a fost încoronat împărat de patriarhul Sergiu. Imperiul avea un conducător nou și energic, unul dintre eroii istoriei Bizanțului și un personaj fascinant, însă imediat după ascensiunea la putere el a fost nevoit să se confrunte cu o situație extrem de dificilă, deoarece aproape toate instituțiile statului se prăbușiseră, iar capitala era înconjurată de inamici puternici.

Invaziile slave și cauzele „evului întunecat”

Momentul ascensiunii lui Heraclius la tron ne oferă o ocazie bună de a ne opri pentru a arunca o scurtă privire asupra chestiunilor istorice și problemelor majore implicate în înțelegerea pe care o avem despre ultima parte a secolului al VI-lea și secolul al VII-lea, mai ales în ce privește stabilirea slavilor în Balcani și perioada cunoscută drept „evul întunecat” al Bizanțului.

Problema stabilirii slavilor pe teritoriul bizantin este una foarte dificilă, în parte pentru că are consecințe politice semnificative, una dintre ele fiind faptul că diferite popoare moderne de origine slavă din sud-estul Europei își leagă originile naționale de acest fenomen.

Până recent, majoritatea cercetătorilor au analizat migrațiile slavilor dintr-o perspectivă foarte asemănătoare cu cea din care priveau invaziile germanicilor: diversele populații slave ar fi avut o „patrie” comună (undeva în nord-estul Imperiului Bizantin) și, din a doua jumătate a secolului al VI-lea, au început să cucerească părți din fostul teritoriu bizantin și să se stabilească în ele. Istoricii de astăzi știu că fenomenul a fost mult mai complex, că a durat sute de ani și că probabil este greșit să credem că popoarele slave erau entități bine definite înainte ca ele să fi intrat în contact cu Bizanțul. Mai mult, acum se acceptă în general că probabil popoarele stabilite în Balcani după „invaziile” slave erau în mare măsură aceleași care trăiseră și înainte în zonă, deși crearea unor noi grupuri politice și sosirea unor mici contingente de imigranți a determinat aceste populații să se considere deosebite de vecinii

lor, inclusiv de bizantini.

Iordanes, istoric apusean din secolul al VI-lea, susține că au existat trei grupuri de slavi: venetii, antii și sclavinii, care, în timpul său, trăiau fiecare în diverse zone din afara Imperiului Bizantin. Pe la jumătatea secolului al VI-lea, Bizanțul a început să folosească grupurile de slavi în calitate de *foederati*, însă mulți dintre aceștia au traversat pur și simplu Dunărea și s-au stabilit pe cont propriu în teritoriul imperial. Din câte se pare, considerabilul efort depus de Iustinian pentru fortificarea acestei granițe nu a dat prea multe roade. Ocazional, slavii s-au aliat cu kotrigurii (sau bulgarii kutriguri) în atacurile împotriva teritoriului bizantin, iar după 576 mulți dintre ei au început să facă parte din confederația avarilor. Cu toate că unele grupuri moderne ar dori să-și traseze originile înapoi până la avari, aceștia au dispărut în cele din urmă ca popor. În orice caz, ca urmare a acțiunilor militare desfășurate de avari, slavii s-au stabilit în majoritatea regiunilor din Peninsula Balcanică și alcătuiesc grupurile etnice dominante în regiune și astăzi.

Miracolele Sfântului Dumitru relatează că, începând din ultimii ani ai secolului al VI-lea, slavii au atacat de multe ori Tesalonicul; deși orașul nu a fost cucerit, mare parte din ținutul lui a fost populat de nou-veniți. La fel, *Cronica din Monemvasia*, o istorie importantă, dar controversată din sudul Greciei, spune că slavii au ocupat cea mai mare parte a Peloponesului și că au fost independenți de guvernarea bizantină pentru o perioadă de 218 ani, adică din 587/588 până în 804/805. Deloc surprinzător, „faptele” prezentate în *Cronica din Monemvasia* au constituit subiect de dezbateri aprinse, iar textul are susținători și oponenți, nu în ultimul rând pentru că problema pretenției dominației slave asupra sudului Greciei ar avea consecințe importante pentru afirmațiile teritoriale și autodefinitorii făcute de greci și de diferite popoare slave, ca să nu mai vorbim despre occidentalii care doresc să clasifice în anumite moduri popoarele din estul Europei. Cel puțin putem spune că, deși este clar că această perioadă a fost extrem de instabilă și deși noile populații s-au mutat fără îndoială în aria controlată anterior de Bizanț, ideea că Peninsula Balcanică era „ocupată” de slavi se dovedește și simplistă, și inutilă pentru înțelegerea evenimentelor discutate. Probabil mai semnificativ e faptul că majoritatea orașelor din aria balcanică au încetat să mai existe la sfârșitul secolului al VI-lea și/sau în secolul al VII-lea, iar viața socială a suferit schimbări dramatice.

Ilustrația 7.1. Fortăreață bizantină de pe insula Dokos. Această insulă – acum nepopulată – de pe coasta prefecturii Argolida, în sudul Greciei, constituia o importantă bază navală și fortăreață în secolul al VII-lea, când arabii au început să conteste pentru prima oară puterea maritimă a bizantinilor. Insula se situează pe rutele maritime comerciale și militare dintre Constantinopol și Italia și a fost fortificată, cel puțin în parte, pentru a-i ajuta pe bizantini să mențină deschisă această linie de comunicare, în ciuda raidurilor arabilor și a victoriilor acestora pe mare. Fotografie: Timothy E. Gregory

Așadar, ca să revenim la chestiunea mai amplă a evenimentelor petrecute la sfârșitul secolului al VI-lea sau în primii ani ai secolului al VII-lea, ar trebui să încercăm să înțelegem de ce și în ce mod a dispărut controlul politic și militar bizantin din cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice. Ca un contrapunct important, să semnalăm că multe cetăți suferiseră în prealabil soarta orașului Sirmium: am amintit deja că Roma fusese jefuită în 410 d.Hr. și că în această perioadă Antiohia a fost cucerită de mai multe ori de persani. Totuși, în toate aceste cazuri orașele au fost reconstruite, pe când Sirmium și multe alte cetăți jefuite la sfârșitul secolului al VI-lea și în secolul al VII-lea nu și-au revenit niciodată ori s-au refăcut, dar foarte încet, pe parcursul următoarelor patru sau cinci veacuri. Din această perspectivă, invaziile din această perioadă nu au reprezentat cauza dificultăților ce au urmat, ci una dintre consecințele problemelor mult mai profunde care au marcat situația politică, economică și posibil demografică din vremea respectivă. În teoriile mai vechi era ușor ca vina pentru aceste probleme să fie atribuită unei varietăți de factori, cel mai simplist ele fiind puse pe seama invaziilor survenite în această perioadă – mai întâi ale slavilor, apoi ale arabilor, în est. Totuși, nu e greu să ne dăm seama că această explicație este imposibil de susținut, pentru că dintotdeauna au fost invazii și înfrângeri militare, însă structura politică a supraviețuit la un nivel mai general. La fel, este ușor să invocăm fenomene ca epidemiile de ciumă și cutremurele – evenimente care au avut cu siguranță loc, dar este greu să stabilim o legătură între ele, pe de o parte, și evidenta abandonare a orașelor și declinul brusc al economiei, pe de altă parte. În sfârșit, după cum am văzut, blamarea lui Iustinian pentru evenimentele din a doua jumătate a secolului al VI-lea a devenit un loc comun, în acest scop fiind citate pretinsa lui fixație pentru Apus (și așadar o presupusă ignorare a regiunii balcanice și a Persiei) și politicile lui costisitoare, deși această ultimă afirmație este și ea discutabilă. Dar – cum am

spus deja – probabil că nu este corect să învinuim un împărat pentru lucruri întâmplare la o bucată bună de vreme după moartea sa.

În ultimii ani, mulți istorici au început să privească din perspective diferite evenimentele din a doua jumătate a secolului al VI-lea. Una dintre abordări a încercat să vadă schimbările petrecute în această perioadă la nivelul celor mai fundamentale unități ale societății. Astfel, cercetători ca Alexander Kazhdan au susținut că epoca a fost martora unui colaps al grupurilor sociale urbane sau statale mai întinse, fapt care i-a determinat pe indivizi să se identifice cu unități mici, familia, de pildă. Schimbarea a dus la o slăbire semnificativă a statului. Alți cercetători au atras atenția asupra schimbărilor de mediu, inclusiv presupusa (pentru că nu este demonstrată pe deplin încă) deșertificare a unor suprafețe însemnate a zonelor sud-estice din Imperiul Bizantin, odinioară producătoare de bază a grâului și a altor bunuri, dar preschimbate acum în deșert. Alții își îndreaptă atenția spre chestiuni administrative și militare mai practice, scoțând în evidență faptul că, la sfârșitul secolului al VI-lea, statul bizantin nu dispunea de organisme funcționale pentru recrutarea și completarea trupelor, rezultatul fiind o ineficiență tot mai mare a armatei bizantine și incapacitatea ei de a învinge diverșii inamici care și-au făcut periodic apariția.

Pe de o parte, motivele pentru care Imperiul Bizantin a ajuns, într-un interval de la 50 la 100 de ani, din situația de putere dominantă (pe plan economic, cultural și militar) a Mediteranei în situația unei entități a cărei existență era amenințată sunt pur și simplu prea complicate pentru ca istoricii să le poată determina într-o manieră simplistă. Bineînțeles, combinația dintre războiul civil, disensiunile religioase și conducerea ineficientă a avut consecințe importante. Pe de altă parte, situația generală a imperiului și natura inamicilor săi (cel puțin până la ascensiunea Islamului) nu se schimbaseră prea mult. Pe mulți îi îmbie explicațiile care ocolesc sfera ce scapă de sub controlul oamenilor – de exemplu, cutremurele, epidemiile de ciumă sau chiar schimbările climatice ori ambientale. De multe ori, aceste „explicații” sunt favorizate pur și simplu pentru că sunt întrucâtva mecanice și nu impun o intervenție (sau o vină) umană. Cu toate acestea, oricât de atrăgătoare ar fi aceste teorii, dovezile în sprijinul lor nu sunt, cel puțin până în momentul de față, foarte convingătoare. Asta nu înseamnă că astfel de catastrofe nu s-au petrecut – cu siguranță au existat –, dar, la fel ca invaziile din această perioadă, ele mai loviseră statul și problema e, de fapt, capacitatea imperiului de a le face față.

Mai mult, întrebări dificile au apărut în legătură cu cronologia crizei. În mod tradițional, istoricii au plasat momentul esențial al problemei în primii 50 de ani după domnia lui Iustinian. Totuși, mulți istorici și-au îndreptat acum atenția spre dovezile arheologice și au ajuns la două concluzii foarte diferite. Un grup de cercetători situează începutul declinului cu mult timp înainte de Iustinian, pe la începutul secolului al VI-lea, ba chiar mai devreme, și susțin că declinul nu a fost un colaps brusc după domnia lui Iustinian, ci un fenomen mult mai lent, care s-a intensificat de-a lungul mai multor generații. Un alt grup de istorici, care probabil se face mai auzit, susține că dificultățile de la sfârșitul secolului al VI-lea nu erau de nedepășit, ci mai degrabă erau similare problemelor pe care Bizanțul le înfruntase

deja în multe alte perioade istorice și că, de fapt, Imperiul Bizantin se afla într-o situație bună la începutul secolului al VII-lea. Din această perspectivă, problemele apărute ar fi rezultatul incapacității bizantinilor de a face față, cel puțin într-o primă fază, amenințării presupuse de expansiunea explozivă a Islamului. Interesant, pe fundalul acestor dificultăți și-a făcut apariția unul dintre cei mai creativi reprezentanți ai spiritualității bizantine, anume Ioan Scărarul, care a trăit pe Muntele Sinai și a elaborat ideile apofatice ale scriitorilor ca Pseudo-Dionisie într-un set de sfaturi pentru viața de zi cu zi și despre înălțarea sufletului spre Dumnezeu.

Heraclius (610-641)

Heraclius a ajuns pe tron într-un moment de criză, în anul 610. Peninsula Balcanică, așa cum am văzut, era practic pierdută pentru imperiu, iar războiul cu Persia mergea foarte rău, pentru că moartea lui Focas nu stinsese dorința lui Chosroes de a birui Bizanțul. Din fericire, armata din Răsărit și-a păstrat un anumit nivel de coeziune și a încercat să respingă hotărât înaintarea perșilor. Totuși, la scurt timp după ascensiunea lui Heraclius, perșii au învins armata bizantină lângă Antiohia și au început să se deplaseze și spre Asia Mică, și spre sud, cucerind Damascul, iar în 614, Ierusalimul. Au jefuit Orașul Sfânt, au distrus biserica Sfântului Mormânt construită de Constantin și au luat Sfânta Cruce (crucea pe care se presupunea că fusese răstignit Iisus), ducând-o în capitala persană Ctesiphon.

Heraclius a reușit să câștige puțin timp negociind cu inamicii lui și în special plătind hanului avar un tribut din ce în ce mai mare. În aceste măsuri și în multe aspecte a fost secondat de patriarhul Sergiu, care a îngăduit ca sume însemnate din trezoreria Bisericii să fie cheltuite în folosul împăratului. (Unii istorici sunt de părere că Heraclius a inițiat acum un proces de reorganizare radicală a statului, însă majoritatea cred că aceasta a avut loc după aceea; așa-zisul sistem bazat pe *theme* va fi discutat într-un capitol ulterior.)

Heraclius a mai folosit acest răgaz de timp și pentru a instrui armata în tactici noi, mai ales în folosirea cavaleriei ușoare de arcași, instrucție pe care a supravegheat-o personal, în ciuda sfaturilor miniștrilor săi, care erau de părere că el ar fi trebuit să evite asumarea comenzii pe câmpul de luptă. În 622, Heraclius era pregătit să pornească un contraatac împotriva perșilor. A lansat campania lovind în nord, în Armenia, obligându-i astfel pe persani să își abandoneze fortificațiile din Asia Mică; împăratul a ieșit biruitor într-o bătălie crucială pe pământ armean. În următorii câțiva ani, Heraclius a rămas în ofensivă și a reușit să recucerească mai multe orașe, inclusiv Ganzak, important centru religios pentru persani, unde a distrus templul zoroastrian al focului în semn de răzbunare pentru distrugerea Ierusalimului. În orice caz, persanii au contraatacat și cea mai serioasă amenințare a planat asupra

imperiului în 626, când persanii și avarii și-au unit forțele pentru a lua cu asalt capitala însăși. Împăratul era în campanie în Caucaz, iar apărarea orașului rămăsese în sarcina patriarhului Sergiu. Persanii, sub conducerea generalului Shahrbarāz, și-au stabilit tabăra la Calcedon, însă nu aveau corăbii ca să treacă peste Bosfor. Acestea au fost furnizate de slavi, care aveau rudimente tehnologice de construire a unor nave elementare, însă vasele lor – care probabil nu erau totuși niște pirogi (cum cred unii istorici) – nu se puteau măsura cu navele flotei bizantine. Zidurile dinspre uscat ale Constantinopolului au fost de ajuns pentru a zădărnici două atacuri directe ale avarilor, iar când slavii au început să-i transporte pe persani în partea europeană, marina bizantină a ridicat ancora din Cornul de Aur și a distrus „armada”. Un alt atac avar a eșuat și asediul a fost revocat; Constantinopolul fusese salvat, iar Heraclius a putut fructifica avantajul pe care-l avea în teritoriul persan. Și-a petrecut aproape tot anul 627 încercând și reușind să subjuge Caucazul, după care în decembrie i-a luat pe persani prin surprindere mărșăluind în Mesopotamia. O bătălie dată lângă Ninive s-a transformat într-o victorie decisivă pentru bizantini, iar Heraclius l-a urmărit pe Chosroes până în nordul Irakului de astăzi. În anul următor (628), în Persia a izbucnit o răsccoală în urma căreia Chosroes a fost detronat și executat.

Heraclius câștigase o victorie totală. Noul conducător, Shahrbarāz, era dispus să facă bizantinilor concesii remarcabile, inclusiv tolerarea creștinismului și recunoașterea lui Heraclius ca protector al fiului său. Deși cu doar câțiva ani înainte s-ar fi zis că Imperiul Bizantin avea să dispară, în 628 își învinsese vechiul rival și controla categoric Orientul. Sfânta Cruce a fost readusă la Ierusalim, iar în 630 Heraclius a intrat în oraș pentru a-și celebra triumful, un triumf obținut în mare parte datorită curajului, hotărârii și abilităților sale militare.

Probleme teologice

Ca toți împărații bizantini, Heraclius a fost nevoit să se confrunte cu chestiunile religioase și cu faptul că religia creștină părea să-i dezbine supușii în loc să-i unească. Problema a devenit deosebit de acută pentru el după recuperarea Răsăritului, iar monofizitismul a ajuns încă o dată o preocupare stringentă. Patriarhul Sergiu a luat inițiativa unei noi tentative de a găsi un compromis între cele două tabere teologice. A încercat să facă asta cu ajutorul doctrinei monoenergismului, care spunea că, deși Hristos are o natură umană și una divină, el nu are decât o singură „energie”. Împăratul și patriarhul au susținut acest compromis și inițial au avut un oarecare succes; papa părea dispus să consimtă și mai mulți clerici monofiziți și-au oferit sprijinul. Sofronie, puternicul patriarh al Ierusalimului, s-a împotrivit, cerând nici mai mult nici mai puțin decât acceptarea totală a deciziilor de la Calcedon, și nu peste

multă vreme și poziția monofiziților s-a înăsprit. În consecință, Sergiu a regândit problema și a sugerat un alt compromis, propunând doctrina conform căreia Hristos are o singură „voință”. Heraclius a susținut învățătura monotelismului (doctrina voinței unice), iar în 638, printr-un decret numit *Ekthesis*, afișat public în Sfânta Sofia, doctrina a fost declarată poziție imperială oficială. Această „soluție” la problema religioasă nu a avut parte de mai mult succes decât încercările anterioare. La fel ca *Henotikon* înainte, edictul *Ekthesis* a fost respins și de calcedonieni, și de monofiziți și nu a servit decât la rigidizarea pozițiilor celor două tabere și la subminarea mai profundă a capacității imperiale de a decreta credințele religioase prin intermediul unor ordine imperiale.

Opoziția calcedoniană față de monotelism a fost condusă de remarcabilul teolog Maxim Mărturisitorul. Maxim era călugăr și un susținător al lui Sofronie, patriarhul Ierusalimului, însă a acceptat un post de secretar la curtea împăratului Heraclius, în Constantinopol. Vorbind deschis împotriva oricărei doctrine în afară de cea formulată de Calcedon, el a negat public dreptul împăratului de a se amesteca în definirea doctrinei. Temându-se pentru viața sa, în preajma anului 630 Maxim a fugit în Africa de Nord, însă de acolo a continuat să lanseze un torent de invective la adresa monotelismului și a măsurilor imperiale în sfera religioasă. După cum vom vedea mai jos, Maxim a fost important în rezistența opusă de papa Martin I măsurilor religioase luate de împăratul Constans al II-lea.

Caseta 7.3. *Persistența practicilor păgâne: canoanele Conciliului trulan (691/692)*

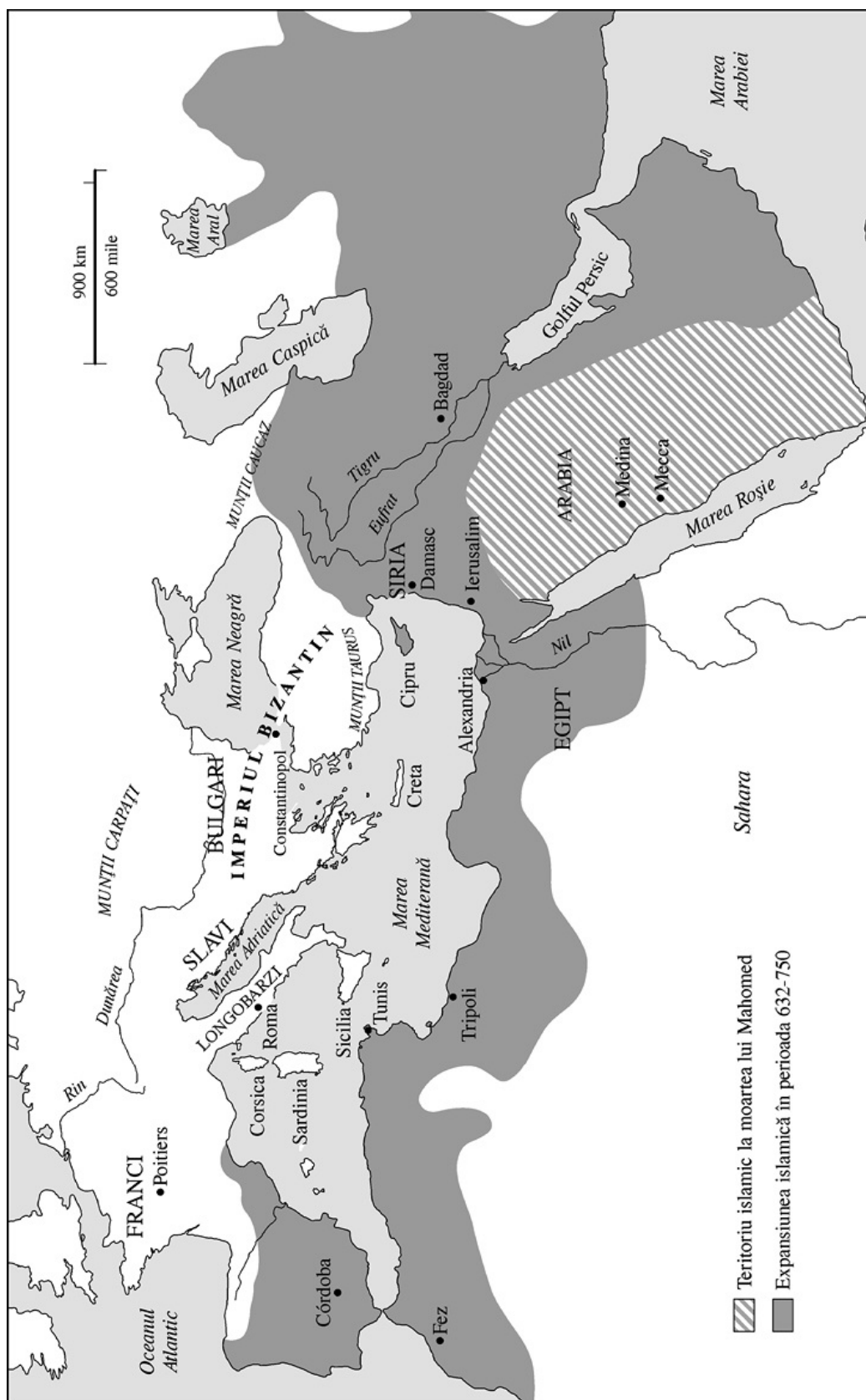
Este limpede că unele practici de origine păgână au continuat să supraviețuiască în perioada bizantină. Se pare că unele dintre acestea erau legate de vechile sărbători ale zeilor Pan (Bota) și Dionisos (Brumalia). Sărbătorile nu mai erau strict asociate cu religia, ci erau mai degrabă prilejuri de dans, beție și chefuri generalizate – probabil semănau mult cu Mardi Gros din zilele noastre. Episcopii reuniți la Conciliul trulan s-au arătat revoltați de asemenea comportamente și unul dintre canoane (decrete) condamnă aceste sărbători, însă ne oferă dovezi importante în ce privește un tip de conduită care evident persista în Imperiul Bizantin:

CANONUL LXII

Dorim ca așa-zisele Calende și [sărbătorile] numite Bota și Brumalia și adunarea care are loc în prima zi a lunii martie să piară din viața credincioșilor. De asemenea, [să piară] dansurile publice ale femeilor, care pot aduce multe vătămări și pagube. Mai mult, oprim în viața creștinilor dansurile ținute în numele celor pe care grecii îi cheamă în chip mincinos zei, fie că sunt săvârșite de bărbați sau femei, și care se îndeplinesc după o datină străveche și necreștină, hotărând ca de acum înainte niciun bărbat să nu se mai îmbrace ca femeile [și] nicio femeie să nu mai poarte veșminte potrivite unui bărbat. Nici să nu poarte măști comice, satirice sau tragice; și bărbații să nu mai cheme numele dezgustătorului Bacchus atunci când storc vinul în teascuri; nici când toarnă vin în carafe [ca să stârnească hazul], săvârșind din neștiință și lăudăroșenie lucruri ce vin din amăgirea nebuniei. De aceea, cei care pe viitor încearcă să facă oricare dintre aceste lucruri scrise [aici], după ce au ajuns la cunoștința lor, dacă sunt clerici poruncim să fie caterisiți, iar dacă sunt mireni, să fie îndepărtați (*A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, seria a II-a, P. Schaff și H. Wace [ed.], New York, 1980, retipărit Grand Rapids, MI, 1955, vol. 14, H. R. Percival [ed.], p. 393).

Invaziile arabe

Este o culme a ironiei faptul că victoria totală a lui Heraclius asupra perșilor a fost urmată aproape imediat de o pierdere permanentă a întregului Răsărit bizantin în favoarea arabilor. Ca urmare a războaielor persane, resursele statului bizantin fuseseră împinse la limită și probabil că împăratul se aștepta la o perioadă îndelungată de pace, în care prosperitatea să înflorească din nou. Dimpotrivă, în 634 – la numai șase ani după victoria lui Heraclius împotriva persanilor și la doi ani după moartea profetului Mahomed – arabii au năvălit în teritoriul bizantin și în doi ani au dobândit practic controlul asupra Răsăritului Bizanțului, inclusiv asupra Siriei și Palestinei.

Harta 7.1. Cuceririle islamice până în 750 d.Hr. (după Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization*, ediția a V-a, Belmont, CA, 2003, harta 7.6, p. 187)

Nu este aici locul să discutăm originile Islamului și evoluția califatului arab; pentru informații esențiale despre aceste evenimente, cititorul este sfătuit să apeleze la un rezumat bun al istoriei Islamului timpuriu. În orice caz, este limpede că profetul Mahomed și tradiția islamică primară au crescut într-o lume care întreținea legături intense cu Bizanțul. Mahomed însuși cunoștea bine atât

iudaismul, cât și creștinismul de tip bizantin, Profetul trăind în apropierea frontierei Imperiului Bizantin, pe care mai mult ca sigur l-a vizitat.

Mare parte din ultimii ani ai Profetului au fost consacrați statornicirii unei noi religii strict monoteiste în rândul unor populații cu puternice credințe politeiste din Peninsula Arabă. A fost o misiune dificilă, marcată de episoade violente împotriva musulmanilor și de multe alte obstacole pentru Islam. Totuși, la moartea lui Mahomed în 632, cea mai mare parte a peninsulei acceptase cel puțin formal Islamul și Abu Bakr, primul calif (succesor al Profetului), putea pretinde supunerea cel puțin formală a majorității triburilor din zonă. Succesorul lui Abu Bakr a fost califul 'Umar (633-644), inițiatorul campaniilor militare care au dus la expansiunea rapidă a Islamului și a califatului.

În 634, 'Umar a invadat Siria și a câștigat un șir de victorii împotriva oștilor bizantine, cucerind inclusiv Damascul. La început, bizantinii nu au luat în serios invazia, deoarece arabii creaseră deseori probleme în zona respectivă. Totuși, în 636 Heraclius a luat în seamă amenințarea și a organizat o forță expediționară enormă, posibil chiar de 100.000 de oameni, trimițând-o împotriva arabilor. Inițial 'Umar s-a retras prin nordul Siriei, însă a oferit un prilej de luptă în valea râului Yarmuk (un afluent al Iordanului în Palestina; vezi harta 9.1). Dezbinaarea dintre comandanții bizantini, eficiența călăreților arabi și o furtună neașteptată de nisip au dus la nimicirea întregii armate bizantine și au lăsat Siria și Palestina deschise în fața armatelor lui 'Umar. Condușă de patriarhul Sofronie, populația Ierusalimului a rezistat în fața oștii arabe, însă în 638 au fost siliți să se predea lui 'Umar. Califul a respectat locurile de cult creștine din Ierusalim și le-a lăsat în stăpânirea creștinilor, deși în Orașul Sfânt s-au înălțat repede sanctuare musulmane. Arabii au subjugat Imperiul Persan la fel de repede cum luaseră Răsăritul bizantin, iar în 640 au purces la cucerirea Armeniei și, în 641, a Alexandriei (Egipt) (harta 9.1).

Caseta 7.4. Teofan despre Mahomed și originile Islamului

Expansiunea Islamului a reprezentat una dintre cele mai importante evoluții istorice, nu numai pentru Bizanțul secolului al VII-lea, ci și pentru istoria întregii lumi. Relația dintre bizantini și musulmani a fost întotdeauna apropiată și firește că bizantinii îi socoteau pe musulmani cei mai însemnați rivali ai lor. Totuși, la început bizantinii au fost luați prin surprindere de ascensiunea bruscă a Islamului și în general considerau noua religie o versiune eretică a creștinismului.

Multe dintre informațiile pe care le avem despre cunoștințele și atitudinile bizantine față de Islam provin de la cronicarul Teofan, călugăr bizantin și susținător fanatic al venerării imaginilor în Bizanț, care a scris la scurtă vreme după 814 d.Hr. Relatarea lui despre originile Islamului se distinge prin acceptarea zvonurilor defăimătoare, ca și printr-o anumită familiaritate cu tradiția musulmană autentică. Prin urmare, în pasajul următor Teofan înfățișează revelația Islamului ca pe un șiretlic pus la cale de Profet, deși în același timp este limpede că el urmează o tradiție musulmană sunnită, deoarece insistă că Mahomed l-a ales ca succesor pe Abu Bakr.

Teofan și-a organizat materialul pe ani, identificând datele în mai multe feluri, inclusiv în funcție de anii de activitate ai celor mai importanți domnitori și episcopi, deși a luat ca punct de referință și *annus mundi* (AM sau anul lumii), calculat în Alexandria pe baza credinței că lumea fusese creată în 5492 î.Hr. (Cu toate acestea, în fragmentul de mai jos Teofan datează moartea lui Mahomed în 629/630 d.Hr., când aceasta s-a produs, de fapt, în 632.)

În acest an a murit Mouamed [Mahomed], căpetenia și profetul mincinos al sarazinilor, după ce și-a numit rubedenia Aboubacharos [Abu Bakr] <în locul lui la cârmuire. În acest răstimp, faima lui s-a răspândit peste granițe> și toată lumea era cuprinsă de spaimă. La început, evreii nechibzuiți credeau că el era Mesia așteptat de ei, așa că unele căpetenii de ale lor i s-au alăturat și i-au primit religia, dând-o uitării pe cea a lui Moise, care l-a văzut pe Dumnezeu. Zece erau la număr cei care au făcut asta și au rămas cu el până la uciderea lui. Dar când l-au văzut mâncând carne de cămilă, și-au dat seama că nu era cine credeau și au fost descumpăniți, neștiind ce să facă; temându-se să se lepede de religia lui, acești oameni josnici l-au învățat lucruri neîngăduite îndreptate împotriva noastră, a creștinilor, și au rămas cu el.

Socotesc că e de trebuință să povestesc obârșia acestui om [Mahomed]. Se trăgea dintr-un trib foarte mare, acela al lui Ismael, fiul lui Avraam; căci ei toți îl mărturisesc pe Nizaros, urmașul lui Ismael, ca părinte al lor. A zămislit doi fii, Moudaros și Raias. Moudaros i-a avut pe Kourasos, Kaisos, Themimes, Asados și alții, neștiuți. Toți locuiau în deșertul madianit și creșteau vite, ei trăind în corturi. Mai sunt și cei de mai departe de ei, care nu sunt din tribul lor, ci din acela al lui lektan, așa-zișii amaniți, adică homeriți. Și unii dintre ei își câștigau traiul de pe urma cămilelor lor. Fiind nevoiaș și orfan, pomenitul Mahomed a hotărât să intre în slujba unei femei bogate care îi era rudă, numită Chadiga [Kadij'a], ca lucrător nămit ca să facă negoț pe cămile în Egipt și Palestina. Puțin câte puțin, el a devenit mai îndrăzneț și s-a băgat pe sub pielea acelei femei, care era văduvă, a luat-o de soție și a pus stăpânire pe cămilele și averea ei. Ori de câte ori venea în Palestina se întovărășea cu evrei și creștini și îi iscodea despre fel și fel de lucruri din Scripturi. Suferea și de epilepsie. Când soția lui și-a dat seama de asta, a fost tare amărâtă, căci ea, o femeie nobilă, se căsătorise cu un bărbat ca el, care nu era numai sărac, ci și epileptic. El a încercat s-o împăciuiască prin vicleșug spunându-i: „Am adesea vedenia unui înger pe nume Gabriel și, nefiind în stare să-i privesc înfățișarea, îmi pierd simțirea și mă prăbușesc”. Acum, la ea trăia un călugăr, un prieten al ei (care fusese surghiunit pentru învățătura lui stricată), și i-a povestit totul aceluia, nelăsând deoparte numele îngerului. Dorind să-i fie pe plac, el i-a zis: „A grăit adevărul, căci acesta este îngerul care e trimis la toți profeții”. La auzul acestor vorbe ale călugărului mincinos, ea a fost cea dintâi care a crezut în Mouamed și le-a dat de veste celorlalte femei din tribul ei că el era profet. Așa se face că știrea s-a răspândit de la femei la bărbați și mai întâi la Aboubacharos [Abu Bakr], pe care l-a lăsat urmaș. Învățătura greșită s-a răspândit în ținutul Ethribos, la nevoie chiar și prin război: la început în taină, vreme de zece ani, iar apoi prin război, alți zece, și fățiș nouă ani. El și-a învățat supușii că cel care ucide un vrăjmaș sau este ucis de un vrăjmaș merge în Rai; și a spus că acest rai este unul al hranei trupești și al băuturii și al legăturilor cu femei și că are un râu de vin, miere și lapte, și că femeile nu sunt ca femeile de aici de jos, ci altfel, iar desfătarea este necurmată; și alte vorbe pline de destrăbălări și neghiobii; și de asemenea că oamenii ar trebui să fie miloși unii cu alții și să-i ajute pe cei care greșesc (Cyril Mango și Roger Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford, 1997, pp. 464-465).

Califul 'Umar a inițiat procesul creării unui stat care în cele din urmă avea să aibă capitala la Damasc, în fostul teritoriu bizantin, iar în acest proces a întrebuințat multe instituții bizantine și, de fapt, foști funcționari bizantini, pentru că arabii nu aveau o experiență anterioară pentru administrarea unui mare imperiu centralizat, dar cu o componentă variată. Într-adevăr, ani de-a rândul, registrele califatului au fost ținute în greacă și primele emisii monetare arabe imitau monedele grecești, într-o asemenea măsură, încât îl zugrăveau pe calif stând în picioare, copiind monedele care îl reprezentau pe împărat în aceeași postură; figura umană nu a dispărut de pe monedele califatului decât după o bucată bună de timp, fiind înlocuită cu o simplă inscripție. Același lucru poate fi spus și despre arhitectura monumentală, pentru că în acest domeniu arabii nu aveau o tradiție sau aveau o tradiție minoră și bineînțeles că au angajat arhitecți și constructori bizantini pentru ridicarea palatelor, moscheilor și a altor edificii publice care le înfrumusețau orașele și locurile de recreere. Exemple bune de continuitate cu tradiția bizantină sunt Marea Moschee din Damasc, Domul Stâncii din Ierusalim și palatele

Caseta 7.5. Cucerirea Ierusalimului de către arabi: noblețea lui 'Umar și patriarhul Sofronie

Începând din 634, arabii au măturat rapid întreg Orientul Apropiat, supunând sub sceptrul lor atât vechiul Imperiu Persan, cât și întregul Răsărit bizantin. Practic singurul loc în care bizantinii au fost în stare să organizeze o rezistență a fost orașul sfânt Ierusalim, unde aprigul și puternicul episcop Sofronie a reușit să se opună atacului califului 'Umar. În sfârșit, cum probabilitatea ajutorului din partea contingentelor bizantine nu se profila la orizont, Sofronie a predat orașul, folosindu-se de preceptul islamic care spunea că un loc predat de bunăvoie unei puteri musulmane nu avea să fie supus jafului și pustiirii.

Fragmentul următor, luat din Teofan, descrie cum a avut loc transferul de putere și cum califul și patriarhul au încercat să se întreacă unul pe altul în păstrarea demnității și a superiorității. Să observăm și prejudecățile de care dă dovadă Teofan și faptul că, după toate aparențele, patriarhul vedea căderea orașului în termeni apocaliptici: faptul era un semn că sfârșitul lumii se apropia.

În acest an [634/635], Oumaros ['Umar, al treilea calif musulman] a copleșit Palestina și, după ce a asediat Orașul Sfânt vreme de doi ani, l-a luat prin capitulare; căci lui Sofronie, episcopul Ierusalimului, i se făgăduise că toată Palestina va scăpa teafără și nevătămată. Oumaros a intrat în Orașul Sfânt acoperit cu veșminte sărace din păr de cămilă și, arătând o prefăcătorie diavolească, a căutat Templul evreilor – cel clădit de Solomon –, ca să îl facă locaș de cult pentru religia lui hulitoare. Văzând aceasta, Sofronie a spus: „Cu adevărat aceasta este urâciunea pustiirii care stă în locul sfânt, așa cum s-a grăit prin proorocul Daniel” [*Daniel* 11.32; vezi și *Matei* 24.15; *Marcu* 13.14]. Și cu șuvoaie de lacrimi apărătorul evlaviei a jelit poporul creștin. Pe când Oumaros era încă acolo, patriarhul l-a rugat stăruitor să primească de la el o basma și un veșmânt să-și pună pe el, dar el nu răbda să le poarte. În cele din urmă l-a făcut să încuviințeze a le pune pe el până când aveau să îi fie spălate veșmintele și apoi califul le-a înapoiat lui Sofronie și și-a pus hainele lui (Cyril Mango și Roger Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford, 1997, pp. 471-472).

Dovezi ale continuității avem și la un nivel mai elementar, în descoperirile arheologice. Studiarea amănunțită a săpăturilor și prospecțiunilor din orașe și din zonele rurale sugerează că, în perioada cuprinsă între secolele al IV-lea și al VI-lea, Siria s-a bucurat de o prosperitate remarcabilă. Concluzia este conformă cu datele pe care le avem pentru restul estului bazinului mediteraneean în această perioadă. Totuși, săpăturile efectuate în satul Dehès au dat la iveală o surpriză destul de mare. Vădita prosperitate din anii anteriori le-a permis locuitorilor, care după toate aparențele erau simpli țărani, ca în secolul al VI-lea să construiască case impresionante (cu fațada înfrumusețată de coloane). Construirea edificiilor de acest tip a încetat, însă cuceririle arabe nu au lăsat practic nicio urmă și se pare că viața a continuat la fel cel puțin până la sfârșitul secolului al VII-lea. Nu există dovezi de distrugeri violente care să fi survenit în vreun moment istoric, însă așezarea pare să se fi redus în dimensiuni, în cele din urmă dispărând, din câte se pare ca urmare a ascensiunii Dinastiei Abbasizilor și a înlocuirii Damascului cu orașul Bagdad ca sediu al califatului, mutare petrecută în anul 750, evenimente care nu au o legătură directă cu Bizanțul.

Așadar arabii nu au venit ca distrugători; în general au respectat și admirat cultura și realizările

Bizanțului (ca, de altfel, și ale Persiei) și în privințe importante au construit cultura islamică pe aceste fundamente. Se subliniază adesea că arabii s-au folosit de scrierile și ideile filosofilor, matematicienilor și savanților greci din Antichitate și că au jucat un rol semnificativ în transmiterea acestor cunoștințe în Occidentul medieval (în secolul al XII-lea). Ceea ce nu se recunoaște întotdeauna este că, pentru arabi, aceste opere erau „bizantine” și că ei au împrumutat cărțile respective din bibliotecile bizantine, locul unde fuseseră păstrate și copiate manuscrisele, și le-au tradus în arabă considerându-le o bază importantă pentru propria lor știință și cultură.

Motivele remarcabilei expansiuni a Islamului au fost discutate îndelung de istorici și multe teorii au fost emise pe acest subiect. Este o discuție istorică extrem de dificilă, întrucât atât sursele arabe, cât și cele bizantine sunt greu de interpretat, fiecare privind evenimentele prin prisma tradițiilor religioase aflate în plină evoluție. Într-adevăr, unele studii recente au susținut că Islamul s-a născut din tradiția iudeo-creștină în urma unui proces lent și că e posibil ca misiunea originală a lui Mahomed să fi fost foarte diferită de felul în care e înfățișată ea în sursele tradiționale. În general, ar trebui să facem distincție între factorii care au slăbit puterea bizantinilor (și a persanilor) și cei care au consolidat-o pe cea a arabilor sau i-au determinat să iasă din Peninsula Arabă. În trecut, istoricii au afirmat frecvent că impulsul cuceririlor pornea din zelul religios al arabilor, care, pentru că ar fi fost musulmani fanatici, erau dispuși să moară ca să răspândească Islamul printr-un război sfânt (*jihad*). Teoria este discutabilă din foarte multe motive, nu în ultimul rând fiindcă ea nu este indicată clar în surse.

Pe de o parte, este posibil ca primele atacuri în teritoriul bizantin și persan să fi fost o succesiune de ceea ce se numea *razzia*, raid arab tradițional. *Razzia* fusese veacuri de-a rândul o parte constitutivă a economiei în Arabia și ar trebui să ne aducem aminte că numeroși arabi se stabiliseră de multă vreme de-a lungul frontierei orientale a Bizanțului. Anterior, mulți arabi renunțaseră la traiul nomad în deșert în favoarea unei existențe ca agricultori sedentari, de multe ori chiar în interiorul granițelor imperiului. De asemenea, Bizanțul făcuse mult timp uz de diverși aliați arabi pentru a păzi frontiera și probabil primele atacuri islamice i-au afectat cel mai serios pe alți arabi, care făcuseră pace cu Imperiul Bizantin și care erau așadar cei mai afectați de niște atacuri sosite pe neașteptate.

Mai mult, noua religie islamică le interzicea musulmanilor să atace alți musulmani, în ciuda faptului că în Peninsula Arabă exista o îndelungată tradiție a unor astfel de raiduri, considerate „un stil de viață”. Împiedicați să își atace semenii musulmani, proaspeții convertiți arabi și-au îndreptat în mod firesc atenția spre nemusulmani.

Când noile raiduri s-au îndreptat asupra teritoriilor persane și bizantine, ele au întâmpinat puțină opoziție. După cum am menționat deja, lungul război între Persia și Bizanț (din 602 până în 628) sleise ambele state și, prin urmare, ele erau nepregătite pentru un nou război cu un inamic apărut fulgerător, parcă din senin. Multe dintre cele mai fertile zone din ambele state fuseseră cotropite și arse în cursul războiului anterior, iar timpul scurt nu permisesse refacerea capacității lor productive. Din acest punct de vedere, nu trebuie subestimată presiunea psihologică creată de atacurile lansate de arabi atât de

curând după marele război cu Persia.

Drept factor care a contribuit la succesul arabilor, istoricii au indicat deseori slăbiciunea cauzată de dezbinarea religioasă dintre ortodocși și monofiziți și nemulțumirea acestora din urmă. Deși este posibil ca lucrurile să fi stat și așa, la o asemenea distanță în timp este greu să ne dăm seama câtă credibilitate ar trebui să acordăm acestei explicații, mai ales că avem puține dovezi că monofiziții i-ar fi ajutat activ pe arabi în vreun fel important.

Unii cercetători au susținut că în această perioadă Peninsula Arabă trecea printr-un proces de deșertificare treptată, fenomen care i-ar fi silit pe arabi să se mute în teritoriile din preajmă, împingându-i, de fapt, în teritorii controlate de arabi creștinați și sedentari care în cele din urmă s-au alăturat mișcării în interiorul granițelor Bizanțului. Pe deasupra, așa cum am menționat, diverși cercetători susțin acum că, începând de la jumătatea secolului al VI-lea, lumea bizantină era afectată de o criză majoră – cauzată de epidemia de ciumă și, poate, de cheltuielile excesive făcute de Iustinian – și că se afla deja într-un stadiu avansat de declin cu mult înainte de apariția arabilor. Totuși, în ciuda șocului violent al cuceririlor arabe cauzat statului bizantin, avem motive să credem că, după cucerire, viața în orașele din Răsărit nu s-a schimbat de fapt prea mult – cel puțin la început. Astfel, dovezile arheologice par să arate acum că multe dintre marile orașe au continuat să înflorească după cucerirea arabă și că economia, cel puțin în zonele de pe țărmul Mediteranei, nu a suferit transformări drastice în perioada imediat următoare cuceririi.

Succesorii lui Heraclius

Heraclius și-a trăit ultimii ani copleșit de deznădejde, boală și poate chiar tulburări mentale. Prăbușirea totală a Răsăritului îl lăsase fără nicio posibilitate de acțiune și, după toate aparențele, omul care dusesse statul de la înfrângere la triumf era împietrit acum de nehotărâre și teamă. Disensiunile începuseră să se facă simțite în capitală, dar Heraclius a murit în februarie 641.

El le-a lăsat succesorilor o moștenire apăsătoare: imperiul era divizat în interior și avea de înfruntat o serie de provocări din partea califatului arab, aflat în plină ascensiune. Faptul că statul bizantin a reușit să supraviețuiască acestei perioade de tulburări este un indiciu al robusteții lui interne și al creării unei structuri instituționale ce avea să caracterizeze societatea bizantină în următoarea jumătate de mileniu. Perioada este greu de înțeles, în parte și din cauza faptului că sursele noastre sunt atât de puține, însă pe parcursul ei s-au petrecut evenimente de o importanță crucială. Eșecurile arabilor de a cuceri Constantinopolul și de a instaura o dominație permanentă în Asia Mică au constituit începutul unui lung proces de recuperare din partea statului bizantin.

Heraclius a fost căsătorit de două ori, mai întâi cu Fabia, care și-a luat numele Evdokia și l-a născut pe viitorul împărat Heraclius Constantin, cunoscut și cu numele Constantin al III-lea. După moartea ei,

Heraclius s-a căsătorit cu nepoata lui, Martina (în 613/614), o femeie ambițioasă și capabilă, care și-a atras dușmănia poporului și a Bisericii, în parte din cauza faptului că majoritatea oamenilor socoteau că mariajul ei era incestuos. Patriarhul Sergiu a condamnat unirea, însă Heraclius i-a ignorat opoziția și Martina i-a născut împăratului nici mai mult, nici mai puțin de zece copii; totuși, câțiva sufereau de afecțiuni mentale – fapt care pentru unii reprezenta un semn al nemulțumirii lui Dumnezeu.

Heraclius Constantin s-a născut în 612 și a fost încoronat împărat în anul următor, așa încât succesiunea lui era asigurată, cu toate că la moartea lui Heraclius sănătatea lui era șubredă. Potrivit dorinței fostului împărat, Heraclius Constantin ar fi trebuit să împartă tronul cu fratele său vitreg Heraklonas, fiul Martinei, care în momentul respectiv nu avea decât 15 ani. Heraclius Constantin era îndrăgit de populația Constantinopolului, însă a moștenit trezoreria goală (potrivit unei relatări, a poruncit ca mormântul tatălui său să fie deschis, după care i-a luat fostului împărat coroana ca s-o vândă!) și nu a avut reușite militare. Nu încapă îndoială că Martina îl socotea o piedică în calea domniei fiului ei și zvonurile despre un asasinat au început să circule îndată după moartea lui Heraclius Constantin, survenită la câteva luni după ascensiunea lui la tron.

Martina și-a dat seama că avea prilejul să domnească în numele tânărului ei fiu. A susținut doctrina monotelismului și a încercat să-i îndepărteze pe partizanii co-împăratului mort de curând, însă a întâmpinat opoziție, atât din cauza căsătoriei ei presupus incestuoase, cât și din simplul motiv că era o femeie care încerca să domnească singură. Nucleul principal al opoziției se găsea în Senat și în armata din Asia Mică, iar Martina a încercat să îl risipească organizând încoronarea fiului lui Heraclius Constantin, Constans al II-lea, care nu avea decât 11 ani. Totuși, gestul nu a fost suficient: ea și fiul ei au fost înlăturați de la putere printr-o revoltă. Amândoi au fost mutilați – primul caz de mutilare judiciară a unui împărat sau a unei împărătese: nasul lui Heraklonas și limba Martinei au fost tăiate, fapt care îi făcea incapabili să mai dețină vreodată puterea imperială; în septembrie 641 au fost exilați în insula Rodos.

Numele adevărat al lui Constans al II-lea (641-668) era Flavios Herakleios, însă fusese încoronat cu numele de Constantin și acesta a fost numele pe care l-a folosit pe monede. Probabil din cauza vârstei fragede, noul împărat a rămas cunoscut cu supranumele Constans. În primii ani ai domniei, Senatul a exercitat o putere neobișnuită, însă când împăratul a ajuns pe la 18 ani el a început să domnească pe cont propriu și să își asume personal comanda trupelor pe câmpul de luptă.

Firește, prima preocupare a împăratului era amenințarea arabă, și Constans a inițiat o politică agresivă, îmbărbătându-și soldații cu amintirea biruințelor lui Constantin, cel dintâi împărat creștin. Din nefericire pentru tânărul Constantin, arabii erau organizați din ce în ce mai bine și în persoana lui Muawiyah, guvernatorul Siriei și mai apoi primul calif umayyad (661-680), găsiseră un lider care a elaborat minuțios un plan de atacare a Imperiului Bizantin. În 647 guvernatorul a început să facă raiduri anuale în Asia Mică. Muawiyah avea o atitudine tolerantă față de creștini și chiar s-a folosit de priceperea administratorilor și meșteșugarilor bizantini, care l-au ajutat mai cu seamă la construirea

unei flote cu care dorea să conteste superioritatea maritimă a Bizanțului și să lovească drept în inima imperiului. Prin urmare, Muawiyah a ocupat insulele Cipru (649), Rodos (654) și Cos (654), intrând în zona coastei meridionale a Asiei Mici controlate de bizantini. Cu toate acestea, arabii nu au reușit să își mențină dominația în Cipru și începând din această perioadă și până la jumătatea secolului al X-lea insula a avut statutul de condominiu – un sistem în care atât împuțerniciții arabi, cât și cei bizantini își exercitau autoritatea și în care niciuna dintre puteri nu trebuia să lanseze un atac asupra celeilalte. Probabil că această învoială nu a fost singura din epocă și ea dovedește capacitatea bizantinilor și arabilor de a interacționa și altfel decât prin ostilități.

Constans al II-lea și-a dat seama de pericolul reprezentat de Muawiyah pe mare, căci însemna că centrul bizantin al Asiei Mici era prins în cleștii unei duble amenințări din partea arabilor: atacuri pe uscat și o mișcare de învăluire în sud, pe apă. Împăratul a organizat și a preluat personal comanda unei flote care a ridicat pânzele ca să provoace marina arabă, și cele două puteri s-au înfruntat în 655 în „Bătălia catargelor” la Phoenix (actualul Finike), în Licia, în apele din sudul Asiei Mici (harta 9.1). Arabii au obținut o victorie zdrobitoare și Constans de-abia a izbutit să scape cu viață, deghizându-se în marinar obișnuit.

Curând totuși, Muawiyah a început să fie ocupat de evenimentele politice interne. Ultimii ani ai califatului lui Uthman au fost marcați de conflicte civile, iar califul a fost asasinat în 657. Lui Uthman i-a urmat Ali, nepotul Profetului și soțul Fatimei, fiica lui Mahomed. Chiar și așa, nemulțumirile au continuat și Muawiyah (care fusese secretarul lui Mahomed) a fost unul dintre cei mai de seamă oponenți ai lui Ali. Pe fondul acestei lupte, în 659 Muawiyah a încheiat cu împăratul Constans un tratat de pace conform căruia Bizanțul urma să plătească un tribut uriaș.

Scăpat momentan de amenințarea arabă, Constans și-a putut îndrepta atenția spre chestiuni militare urgente din alte zone. De fapt, politica lui Constans al II-lea reprezintă unul dintre cele mai clare indicii ale faptului că bizantinii nu au recunoscut niciodată pierderea Italiei și a Apusului: împăratul și-a făcut planuri să-și mute reședința la Siracusa, în Sicilia. Pe deasupra, profitând de răgazul din Răsărit (început încă din 658), Constans a făcut o demonstrație de putere în „Sklavenia”, cum era numită Peninsula Balcanică. Era prima acțiune împotriva slavilor în 50 de ani și arată că forțele armate bizantine, dacă erau bine organizate și conduse, erau capabile să recucerească Balcanii. Mai mult, Constans a început să aplice măsuri pentru mutarea prizonierilor slavi în Asia Mică, o practică pe care mulți dintre succesorii săi aveau să o continue în anii următori. Împăratul și-a dus armata în Grecia, petrecând iarna dintre anii 662 și 663 în Atena. Alaiul imperial s-a mutat la Roma și în final la Siracusa, unde împăratul și-a stabilit reședința. Totuși, Constans avea mulți dușmani și a trebuit să facă față mai multor răzvrătiri. Măsurile lui fiscale au dus la crearea unei opoziții considerabile în Italia, iar mutarea lui în Occident a stârnit și mai multă nemulțumire, mai ales atunci când Muawiyah și-a asigurat califatul în 661 și a putut relua atacurile asupra teritoriului bizantin. Constans a fost asasinat în 668 pe când era în baie, căzând victima unei lovituri de palat.

În privința măsurilor pe plan religios, Constans a încercat să găsească un compromis, însă nu era dispus să tolereze nicio opoziție. Dorința lui de a consolida puterea bizantină în Italia avea nevoie de consimțământul papalității, considerație care a dus la abrogarea edictului *Ekthesis* dat de Heraclius. Poziția lui era schițată într-o declarație semnată de împărat în 648, numită *Typos*; actul nu condamna neapărat monotelismul, însă porunea îndepărtarea edictului *Ekthesis* din Sfânta Sofia și în esență revenea la *Henotikon*, edictul dat de Zenon, interzicând discutarea controverselor religioase. Bineînțeles, actul nu a soluționat problema și, nu peste mult timp, papa Martin I s-a implicat în controversă. Înainte de a deveni papă, Martin fusese emisar pontifical la Constantinopol, unde îl susținuse pe Maxim Mărturisitorul în lupta împotriva monotelismului, iar în 649 a convocat la Roma un conciliu (Conciliul din Lateran) care a condamnat afirmațiile din *Typos* și l-a excomunicat pe patriarhul din Constantinopol fiindcă acesta susținuse edictul. Firește, împotrivirea față de politica imperială l-a înfuriat pe Constans, iar conflictul s-a extins repede. Constans a luat ciudata hotărâre de a-i porunci lui Olympios, exarhul Ravennei, să-l aresteze pe papă pentru trădare. Dar Olympios a ajuns la o înțelegere cu Martin și în cele din urmă s-a proclamat împărat. Constans a trimis un nou exarh la Roma, iar în 653 l-a arestat și l-a adus pe papă la Constantinopol, unde a fost judecat pentru trădare. Papa a încercat să transforme procesul într-un forum pentru discutarea edictului *Typos*, însă manevra nu a fost îngăduită, iar pontiful a fost condamnat la moarte; totuși, sentința a fost comutată și Martin a fost exilat la Chersonesos, unde a murit în 655. Maxim Mărturisitorul l-a susținut pe papă și a condamnat acțiunile lui Constans. În consecință, a fost adus și el la Constantinopol, condamnat pentru trădare în 655 și exilat mai întâi în Tracia și mai apoi în Lazika, în Caucaz, unde a murit în 662. Adversarii politicii religioase imperiale fuseseră condamnați, dar nu reduși la tăcere: în special Maxim a continuat să scrie în general împotriva amestecului statului în problemele doctrinare. În final, Constans a reușit să-și impună cu forța voința în Biserică, însă papa Martin și Maxim Mărturisitorul erau voci puternice ale independenței Bisericii în fața a ceea ce ei considerau un comportament imperial tiranic. Exemplul lor avea să joace un rol important în controversa izbucnită jumătate de secol mai târziu.

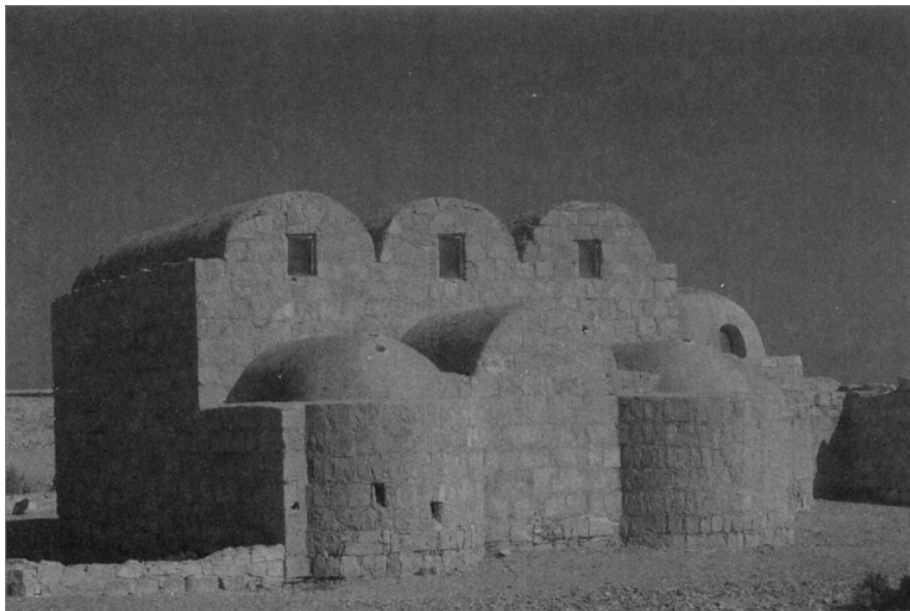
Constantin al IV-lea (668-685)

După câteva ezitări inițiale, Constantin al IV-lea, fiul lui Constans al II-lea, i-a urmat acestuia la tron. Fusese încoronat co-împărat în 654 și la început a domni împreună cu frații săi mai mici Heraclius și Tiberiu. Primul său act de guvernare a fost să meargă în Sicilia pentru a înăbuși revolta lui Mezizios, unul dintre ucigașii tatălui său, însă în curând a început să aibă probleme serioase de rezolvat pe frontiera estică.

În 668, conflictul din interiorul califatului se sfârșise și Muawiyah deținea ferm controlul. Începând din 663, arabii au invadat și pustiit an după an Asia Mică, însă în fiecare toamnă au fost nevoiți să se întoarcă la bazele din Siria. Muawiyah și-a dat seama că atâta vreme cât Constantinopolul rămânea o fortăreață inexpugnabilă, arabii nu aveau cum să-și consolideze cuceririle în Asia Mică, așa că și-a continuat tactica de încercuire pe mare. În 670, trupele sale au cucerit orașul Cyzic, pe țărmurile Mării Marmara, în fața Constantinopolului, iar în 670 au luat Smirna. În 674, Muawiyah a început un asediu de proporții al Constantinopolului. Asediul se baza pe superioritatea inițială a arabilor pe mare, având în vedere că zidurile pe uscat ale capitalei erau practic inexpugnabile. Asediul a durat patru ani, dar sortii s-au răsturnat într-un sfârșit, când vasele bizantine au ridicat pânzele din Cornul de Aur și au atacat corăbiile arabe pentru prima oară cu „focul grecesc”. Această substanță, a cărei tehnică de producție a fost un secret de stat bizantin necunoscut bine nici până în ziua de astăzi, era pulverizată printr-un sifon și genera un foc practic imposibil de stins. Cercetătorii au propus diferite variante ca substanță de bază a produsului, de la praf de pușcă la un amestec pe bază de țigăi; se pare că efectul ei era terifiant și foarte eficient pentru apărătorii Bizanțului. Deși focul grecesc putea fi folosit într-o mulțime de împrejurări, de cele mai multe ori a fost utilizat în înfruntările navale, fiind aruncat de pe punțile vaselor bizantine pe carcasele de lemn ale corăbiilor adverse.

În final, oștile lui Muawiyah au fost nevoite să se retragă (678); deși arabii aveau să amenințe din nou Constantinopolul în viitor, asediul a reprezentat apogeul puterii arabe dezlănțuite împotriva Bizanțului și din acest moment bizantinii au început să își recapete puterea, parțial datorită lentei reorganizări a statului și armatei care se desfășura în această perioadă. Muawiyah și-a dat seama că ocazia imediată fusese pierdută și a semnat un tratat de pace de 30 de ani, cu termeni mult mai favorabili Bizanțului decât cei stabiliți prin înțelegerea încheiată anterior. Prin urmare, dintr-o perspectivă istorică mai largă, asediul Constantinopolului din 674-678 a avut o importanță considerabilă și unii îl consideră mai semnificativ chiar decât bătălia de la Tours (Poitiers) din 732, când forțele lui Carol Martel i-au învins pe arabii din Hispania. Victoria bizantină din 678 a fost prima înfrângere însemnată suferită de arabi din momentul irumperii lor pe scena lumii cu 40 de ani înainte, iar anumiți istorici au considerat-o esențială pentru apărarea Europei și a civilizației europene. Astăzi, asemenea opinii sunt în mare parte demodate și de obicei istoricii pun accentul pe puternicele legături dintre arabi și puterile creștine în Europa medievală timpurie, însă nu încapă îndoială că victoria dobândită de bizantini în acest moment a fost hotărâtoare pentru supraviețuirea însăși a imperiului.

Constantin al IV-lea a încercat și să stabilizeze situația în Apus. A semnat un tratat de pace cu longobarzii, care își croiseră drum până în sudul Italiei, cucerind mai multe fortărețe bizantine. Mai puțin succes a avut în Balcani și a fost obligat să recunoască colonizarea bulgarilor la sud de Dunăre.

Ilustrația 7.2. Quasr Amra, probabil cel mai cunoscut dintre așa-numitele „Castele din deșert” din Iordania. Aceste structuri au fost construite la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea în fâșia de deșert cunoscută acum ca estul Iordaniei. Se pare că edificiile – toate dovedind o legătură directă cu arhitectura bizantină – au fost folosite de primii umayyazi, inclusiv de calif, ca reședințe de vânătoare și destindere. Adesea erau decorate cu fresce conținând reprezentări antropomorfe și scene de vânătoare. Este posibil ca fortăreața Qasr Amra să fi fost construită de califul al-Walid; avea o baie în stil roman și o reprezentare rememorabilă a cerului nocturn pictată pe suprafața rotundă a interiorului uneia dintre cupole. Fotografie: Timothy E. Gregory

În chestiunile religioase, Constantin a urmat exemplul predecesorilor săi, încercând să pună capăt disputelor legate de credință. În 680 a convocat al șaselea conciliu ecumenic la Constantinopol, în vederea soluționării vechii probleme a monotelismului. În orice caz, până în acest moment majoritatea Bisericilor monofizite din Răsărit fuseseră pierdute de imperiu și aparent inutila căutare a unui compromis nu își mai avea rostul. Prin urmare, Conciliul a decretat că, în conformitate cu doctrinele de la Calcedon, Hristos are două „voințe” și două „energii” (deși acestea sunt unite în mod inseparabil). Adunarea a condamnat monotelismul și a aruncat anatema asupra celor care îl susținuseră, inclusiv asupra unui papă și a mai multor episcopi din Constantinopol; imaginea celor care se împotriviseră monotelismului, printre care și Maxim Mărturisitorul, Sofronie al Ierusalimului și papa Martin I, a fost reabilitată.

Caseta 7.6. *Miracolele Sfântului Artemios*

Potrivit tradiției, Artemios a fost un funcționar imperial arian din secolul al IV-lea, persecutor al păgânilor și al creștinilor ortodocși. Conform lui Filostorgiu, istoric al Bisericii, a fost executat de Iulian Apostatul, corpul său fiind adus la Constantinopol și înhumat în biserica Sfântul Ioan Prodromos (Înainte-mergătorul, de obicei numit Botezătorul în Occident). Aici sfântul a început să săvârșească vindecări miraculoase și a atras mulțimi de oameni – în majoritate bărbați care aveau probleme cu organele de reproducere.

Prin anii 660, un autor anonim a așternut în scris o serie de relatări ale acestor miracole, la care, după toate aparențele, fusese martor ocular; probabil povestirile le erau citite suferinzilor câtă vreme stăteau în biserică așteptând ca sfântul să li se

arate și să îi vindece. Povestirile transmit sentimentul legăturii directe și arată modul în care se credea că sfinții intervin și rezolvă probleme urgente de viață și de moarte, de durere și suferință. Ele mai arată că practica antică a *incubației* a supraviețuit în Bizanț. În Antichitatea păgână, pacienții dormeau într-o secțiune special amenajată în sanctuar, pregătindu-se pentru apariția zeului (de obicei Asclepios) care avea să îi vindece. Ritualul se desfășura în mod foarte asemănător în biserica Înainte-mergătorului din Constantinopol în secolul al VII-lea.

Primul miracol. Un anume tămăduitor, pe nume Anthimos, avea un fiu de vreo 20 de ani care avea o boală primejdioasă a testiculelor, așa încât nu mai avea putere nici măcar să meargă singur la latrină. Tatăl l-a adus pe o targă la biserica Înainte-mergătorului, unde se află acum preacinstitele moaște ale sfântului și slăvitului Artemios, și a făcut toate cele pe care le săvârșesc cei cu asemenea boli. Apoi, într-o noapte, sfântul martir i s-a arătat în vis sub înfățișarea tatălui său Anthimos și i-a spus: „Lasă-mă să văd ce ai”. Iar fiul lui Anthimos, despuindu-se de haine, i-a arătat; făcând acestea, Artemios i-a apucat testiculele și le-a strâns așa de puternic, încât acesta s-a trezit și a urlat de durere, stăpânit încă de înfricoșătorul vis. Neliniștit și îngrijorat că boala i se înrăutățește, după ce și-a atins locul suferind, și-a dat seama că nu mai avea dureri și că testiculele lui se însănătoșiseră.

Al șaptelea miracol. Un tânăr pe nume Platon, încrezător în junețea sa și, cum le place tinerilor să facă, luându-se la întrecere cu măsura tăriei sale, a pus rămășag că va ridica lespede de piatră a balanței unui negustor de lemne și că o va pune pe umăr. După ce s-a făcut rămășagul, el a luat lespede și, pe când se căznea s-o pună pe umăr, măruntaiele lui s-au rupt, dând într-o asemenea hernie încât privitorii erau uluiți de imaginea acesteia. Niște oameni buni l-au povățuit spunându-i: „Nu te lăsa pe mâinile unui doctor, ci mergi la [biserica] Sfântul Ioan în Oxeia, apropie-te de Sfântul Artemios și el însuși te va tămădui. Căci zi de zi săvârșește asemenea minuni”. Așa că după ce a fost ridicat de unii dintre ei, a fost dus pe o targă, căci viața îi era primejdioasă. Așteptând câteva zile și suferind dureri înfiorătoare, l-a văzut într-un vis pe Sfântul Artemios, care i-a zis: „Păi, de ce îndrăgești așa de mult rămășagurile? Vezi, ai lucrat împotriva sufletului și trupului tău”. Și l-a îndemnat să nu mai facă niciodată vreun rămășag și, spunând aceste lucruri, l-a călcat pe stomac. Iubitorul de întreceri s-a trezit din somn și a fost tămăduit de durerea și de rana lui. Mulțumind lui Dumnezeu și martirului pentru întorsătura pe care o luaseră lucrurile, s-a dus acasă bucuros. Toți cei ce aflaseră de nenorocirea lui, văzându-l iarăși sănătos, l-au slăvit pe Dumnezeu, care își revărsase milostivirea asupra lui (Virgil S. Crisafulli și John W. Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios: A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium*, Leiden, 1997, pp. 79, 91).

Domniile lui Constans al II-lea și a lui Constantin al IV-lea au fost esențiale în crearea unei baze pentru stabilitatea militară din deceniile următoare. Marea confruntare cu arabii nu venise încă, însă transformările la nivel organizațional și finanțarea puterii navale (mai ales de-a lungul unei serii de baze insulare din Constantinopol, prin Marea Egee, până în Occident și Italia) s-a realizat o relansare a Bizanțului. Izvoarele scrise nu ne permit să înțelegem precis această perioadă, însă descoperirile arheologice, studiul sigiliilor funcționarilor *kommerkiarioi* și implementarea unei noi tehnologii militare (ca focul grecesc, de pildă) s-au dovedit importante pentru restabilirea puterii bizantine.

Iustinian al II-lea, prima domnie (685-695)

Constantin al IV-lea a murit în 685. I-au supraviețuit soția, Anastasia, și cei doi fii ai lor, Iustinian și

Heraclius. Iustinian nu avea decât vreo 17 ani la moartea tatălui său, dar se pare că întronarea lui nu a fost contestată de nimeni. În ciuda tinereții sale, Iustinian a adoptat o politică amplă și agresivă pe mai multe fronturi. Din punct de vedere militar, la începutul domniei sale, armatele bizantine au obținut succese împotriva arabilor, cu toate că raidurile arabe adânc în interiorul Asiei Mici l-au obligat să se retragă din Armenia și din alte zone în care reușise să impună din nou puterea bizantină. Aceste victorii i-au permis lui Iustinian să organizeze campanii destul de reușite în Peninsula Balcanică, unde a continuat și el politica transferării de populație, stabilindu-i pe slavi în Asia Mică și aducând în Balcani locuitori din Est.

Mergând pe urmele tatălui său și în chestiunile religioase, el a ratificat condamnarea monotelismului. În 691-692 a convocat Conciliul Quinisext (Conciliul trulan), ținut în palatul imperial din Constantinopol. Spre deosebire de cele imediat anterioare, acest conciliu nu s-a ocupat în primul rând de o controversă teologică, ci de problemele cotidiene privitoare la moralitate și la administrarea Bisericii. Hotărârile conciliului au ajuns până la noi și ne oferă o imagine de ansamblu importantă asupra vieții din această perioadă, nu numai în ceea ce privește viața Bisericii și a membrilor clerului, ci și a mirenilor.

Iustinian al II-lea era extrem de pios și a dus la bun sfârșit programe arhitectonice și iconografice remarcabile, printre care se numără și realizarea tricliniului din palatul imperial. Deosebit de importantă a fost hotărârea lui Iustinian de a folosi un portret al lui Hristos ca element principal pe monedele bizantine de aur. Înaintea lui, bizantinii ezitaseră, din diferite motive, să plaseze figura lui Hristos direct pe monede, însă Iustinian a schimbat acest obicei și a mutat propriul portret pe reversul monedei, un indiciu clar al triumfului idealului conturat de Eusebiu pentru monarhia bizantină: Hristos era adevăratul cârmuitor, în timp ce împăratul era viceregentul și apropiatul lui.

Împărații slabi și cvasianarhia (695-717)

În ciuda succeselor obținute de Iustinian al II-lea, a început să se formeze o opoziție împotriva lui, mai ales față de măsurile lui fiscale drastice. În 695 a izbucnit o răscoală condusă de unul dintre cei mai buni generali ai lui Iustinian, Leontios, un isaurian căzut în dizgrația împăratului. Revolta a reușit, iar Leontios a devenit împărat. Iustinian a fost mutilat prin tăierea nasului; din acest moment a fost cunoscut ca „Rhinotmetos” („Nas tăiat”) și este posibil ca el să fi purtat un fel de proteză din aur ca să își ascundă desfigurarea. Fostul împărat a fost exilat la Chersonesos, pe țărmul nordic al Mării Negre.

Leontios (695-698) a condus imperiul pentru scurt timp, domnia lui fiind marcată în special de izbucnirea unei epidemii de ciumă. Împăratul l-a trimis pe Apsimaros, comandant al flotei, în Africa de

Nord, în încercarea de a lua înapoi regiunea de la arabi. Inițiativa a eșuat, însă Apsimaros a fost proclamat împărat și a cucerit Constantinopolul cu ajutorul facțiunii verzilor, fiind încoronat cu numele Tiberiu al II-lea (698-705). Tiberiu a fost activ în consolidarea fortificațiilor din imperiu, reparând zidurile dinspre mare ale Constantinopolului, și a intervenit militar în Cipru și Siria.

Totuși, în timpul exilului în Chersonesos, Iustinian al II-lea s-a aliat cu hanul hazarilor, cu a cărei soră s-a căsătorit. Hazarii se stabiliseră în Caucaz și în nordul Mării Negre cel puțin din vremea lui Heraclius, fiind aliați tradiționali ai bizantinilor împotriva persanilor și, mai târziu, împotriva arabilor. Mai mult, le-au acordat bizantinilor un ajutor important pentru controlarea capătului vestic al coridorului stepei care ducea din Asia Centrală până la frontiera cu Dunărea, un spațiu care a constituit dintotdeauna o zonă-cheie în politica externă bizantină.

Cu ajutorul hazarilor, Iustinian s-a întors la Constantinopol și a acaparat din nou tronul (705-711). Iustinian al II-lea a fost unul din foarte puținii conducători bizantini care au dobândit tronul pentru a doua oară și singurul împărat care a domnit după ce fusese desfigurat. Iustinian și-a încoronat soția, pe Teodora, ca împărăteasă, prima femeie de neam străin care a deținut această cinste. În timpul celei de-a doua domnii, Iustinian al II-lea și-a reluat politica din prima domnie, repunând în circulație o serie de monede decorate cu bustul lui Hristos și promovând o ambițioasă politică externă în relațiile cu longobarzii, papalitatea și bulgarii din Vest, în timp ce arabii au invadat Asia Mică sub conducerea lui Maslama. Iustinian a trimis o flotă împotriva orașului Chersonesos, însă trupele s-au răzvrătit și l-au proclamat împărat pe comandantul lor, Bardanes, cu numele Philippikos. Ajutat de hazari, Philippikos a cucerit Constantinopolul în 711, iar Iustinian al II-lea a fugit din capitală.

În mod surprinzător, Philippikos a readus în discuție chestiunea monotelismului și a convocat un sinod bisericesc care a abrogat ultimele decizii în privința doctrinei. Domnia lui Philippikos a fost un eșec din punct de vedere militar, arabii obținând un șir de victorii răsunătoare. Probabil tocmai din acest motiv a izbucnit o altă revoltă militară, iar în 713 Philippikos a fost înlăturat și orbit.

Artemios, funcționar la curte, a fost proclamat împărat cu numele Anastasios al II-lea (713-715). El a anulat imediat măsurile religioase ale predecesorului său, restabilind hotărârile conciliilor care au fost respinse de Philippikos, iar în 715 l-a instalat pe Gherman ca patriarh al Constantinopolului; Gherman, teolog de seamă și autor de poezie religioasă, avea să joace un rol important în controversele care au izbucnit curând. Anastasios a intuit corect că arabii plănuiau un alt atac masiv asupra Constantinopolului și a pregătit orașul pentru asediu, fortificând zidurile și adunând o cantitate însemnată de provizii. Cu toate acestea, o nouă revoltă militară a adus sfârșitul lui Anastasios al II-lea, urcându-l pe tron pe Teodosie al III-lea (715-717). Este posibil ca noul împărat să fi fost fiul lui Tiberiu al II-lea, căruia Iustinian al II-lea i-a cruțat viața când a revenit la putere în 705. Și Teodosie era conștient de iminența pericolului arab, motiv pentru care a încheiat o coalitiție cu hanul bulgar Tervel, probabil pentru a-și asigura spatele în eventualitatea unui asediu arab. Însă după o nouă revoltă militară și ascensiunea la tron a lui Leon al III-lea, Teodosie a fost obligat să abdice și s-a călugărit.

Transformări sociale și economice

În perioada analizată, societatea a suferit multe transformări care din multe puncte de vedere începuseră în perioada imediat următoare domniei lui Constantin, dar care au fost accelerate și au dus la schimbări dramatice în intervalul de timp discutat aici. Am amintit deja grava epidemie de ciumă care a lovit pentru prima oară imperiul în timpul domniei lui Iustinian (541/542) și faptul că ea a revenit periodic până în secolul al VIII-lea. Faptul a avut urmări catastrofale, printre care și o scădere a populației, probabil cu 30%. Invaziile, războaiele costisitoare și probabil o schimbare climatică (o perioadă lungă cu ierni mai reci și mai uscate) au acutizat dificultățile și au dus la declinul sau chiar la abandonarea multor orașe. Toți acești factori au avut repercusiuni pe termen lung, printre care destrămarea multor structuri sociale și aparenta ascensiune a familiei în rolul de unitate esențială a societății (în locul orașului sau al unor grupuri sociale mai extinse). Pe deasupra, multe dintre principalele instituții ale societății s-au prăbușit ori au ajuns o vagă umbră a ceea ce erau anterior. Printre ele se numărau educația, comerțul la distanțe mari, economia monetară și lucrările publice. Trebuie să insistăm asupra faptului că niciuna dintre aceste instituții nu a dispărut complet din Imperiul Bizantin în perioada analizată, însă declinul lor a avut consecințe importante care s-au făcut probabil simțite în majoritatea aspectelor vieții. Colapsul sistemului de educație publică trebuie să fi avut un impact uriaș asupra funcționării statului central, pentru că birocrăția din Constantinopol se baza pe avocați, contabili, funcționari de rang inferior și diplomați instruiți. Drumurile trebuie să se fi deteriorat, probabil că multe fortificații s-au năruit și, din câte se pare, construirea bisericilor a încetat de tot în această perioadă, în timp ce pierderea minelor și distrugerea gospodăriilor trebuie să fi provocat pagube însemnate pentru economia la scară largă și pentru capacitatea statului de a colecta taxe și de a susține o economie monetară. În acest context, cu toate că orașul Constantinopol nu și-a pierdut niciodată rolul de centru, centrul de greutate al societății s-a deplasat din ce în ce mai mult la nivelul local. Orașele mari devin târgușoare sau refugii fortificate; episcopul local își sporește puterea ca arbitru, de multe ori fiind cel mai înstărit și mai puternic cetățean, reprezentant al lui Dumnezeu și al împăratului deopotrivă. După cum am văzut, se pare că Imperiul Bizantin timpuriu nu era caracterizat de un abis social și economic între aristocrație și cetățenii de rând de proporțiile celui pe care îl putem constata în Apusul din aceeași vreme. Iar criza din secolele al VI-lea și al VII-lea pare să fi adus o egalizare și mai mare, fiindcă probabil nivelul bunăstării generale a scăzut și mulți dintre aristocrații bizantini și-au pierdut proprietățile și averile, fapt care i-a adus mai aproape de situația țăranilor și soldaților care continuau să trăiască din producția agricolă. În acest context, comerțul și folosirea banilor nu au fost blocate cu desăvârșire, dar se pare că au intrat într-un declin puternic.

Sistemul themelor și reorganizarea administrativă

În ultima parte a secolului al VII-lea au avut loc transformări importante și în structura administrativă a Imperiul Bizantin. În esență, ele au constat în substituirea sistemului bazat pe multe provincii mici, caracteristic perioadei începute din vremea lui Dioclețian, cu un număr de unități mai mari numite „theme” (*themata*). Pe la sfârșitul secolului al VII-lea, se pare că în Asia Mică existau patru theme: Opsikion, Anatolikon, Armeniakon și Thrakesion, în timp ce Karabisianoii erau o themă maritimă cu centrul în insulele din Egee și pe coasta sudică a Asiei Mici. Este clar că themele erau în esență districte militare sau regiuni unde erau staționate anumite trupe, dat fiind că ele erau guvernate de un *strategos* (general) sau de un alt reprezentant militar. Toți acești guvernatori dețineau puterea militară și civilă, numele primelor theme părând derivate și ele din cel al unităților militare de care avem știință. Probabil că în contextul prăbușirii frontierelor în secolul al VII-lea, regimentele militare fuseseră retrase în interiorul Asiei Mici, iar comandanții lor asigurau în măsura posibilului legea și ordinea.

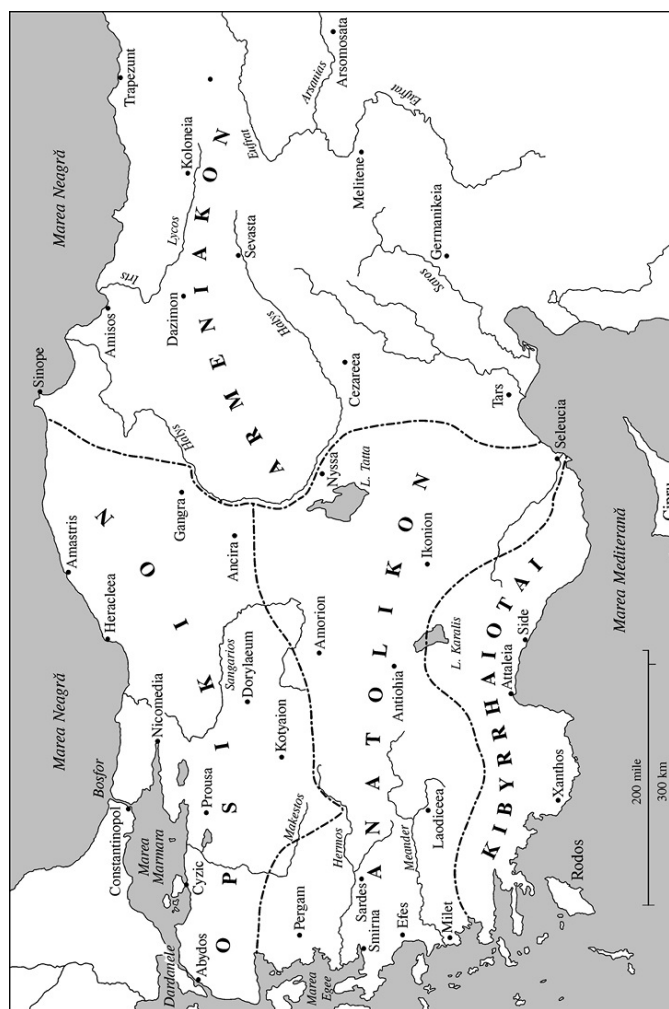
Istoricii au opinii foarte diferite în ceea ce privește data creării sistemului themelor, organizarea și natura implementării lui. Motivul este insuficiența surselor, faptul că multe dintre acestea au fost scrise la o bucată bună de timp după evenimente și informațiile nestructurate pe care le oferă. După cum am menționat mai devreme, cercetătorul Gheorghe Ostrogorski a considerat că sistemul fusese creat printr-o măsură a lui Heraclius, însă majoritatea istoricilor de astăzi cred că el s-a dezvoltat mai târziu și în mod treptat, probabil mai mult ca reacție naturală la colapsul militar în urma succeselor arabilor, decât printr-o decizie imperială deliberată. Warren Treadgold a emis probabil cea mai populară teză – care spune că primele theme au fost create de Constans al II-lea în jurul anului 660, în timp ce John Haldon preferă să situeze începutul evoluției sistemului în anii de după moartea împăratului, survenită în 668. În orice caz, pare limpede că transformarea a fost una lentă și că sistemul a avut nevoie de o perioadă îndelungată pentru a se răspândi la scara imperiului. Cum am menționat deja, primele theme se aflau în Asia Mică, iar sistemul nu s-a extins decât lent și în Balcani.

Într-o perioadă de criză militară, sistemul themelor le-a asigurat comandanților (în special generalilor, numiți *strategoî*) o putere considerabilă și capacitatea de a face manevre militare fără să aștepte ordine din partea Constantinopolului. Din acest motiv, sistemul era un răspuns ideal la raidurile și campaniile arabilor în Asia Mică. Corpurile de armată din theme erau locale și relativ mici; ele puteau acționa rapid și ușor pentru a-i ataca pe invadatori din poziții neașteptate. De-a lungul timpului și pe măsură ce criza militară inițială s-a atenuat, themele mai mari au fost împărțite în teritorii mai mici; de asemenea, theme noi au fost organizate în teritoriile recucerite, mai întâi în Grecia (thema Hellas) și apoi în zonele mai îndepărtate din imperiu. Așadar, deși în ultimă instanță puterea generalilor a devenit o amenințare pentru autoritatea centrală din Constantinopol, sistemul militar

general al themelor s-a dovedit unul dintre principalele motive ale ieșirii Imperiului Bizantin din dificultățile apărute la sfârșitul secolului al VII-lea și în secolul al VIII-lea.

În același timp, se pare că funcționarii de stat numiți *kommerkiarioi* au început să asigure câteva servicii elementare de control economic statal, probabil inclusiv colectarea taxelor, în vastele zone rămase loiale imperiului. Acești funcționari, care se pare că inițial controlau comerțul cu mătase, au ajuns să reprezinte autoritatea imperială în insule și în alte zone îndepărtate și au oferit un minimum de stabilitate și sprijin guvernatorilor themelor.

Majoritatea cercetătorilor au pus apariția sistemului themelor în legătură cu instituția *stratitika ktemata* (pământurile soldaților). În acest sistem, statul oferea proprietățile funciare ce fuseseră abandonate (uneori părăsite de proprietarii lor aristocrați în timpul raidurilor arabe în Asia Mică) soldaților care, în schimb, erau de acord să se înarmeze, să furnizeze cai de luptă și să îndeplinească serviciul militar. Cu toate că sistemul pare să semene cu cel al instituției vestice a feudalismului, el este, de fapt, foarte diferit, în parte pentru că statul își păstra în continuare dreptul de a-și guverna toate teritoriile ca pe o entitate politică și în parte pentru că fermierii/soldații nu constituiau o nobilime semiindependentă, ci erau pur și simplu ostași care serveau imperiul în schimbul folosirii pământurilor deținute de stat. Ostrogorski a mai văzut în *stratitika ktemata* și baza unui sistem de sate locuite de fermieri independenți. Și acest sistem, susține el, a reprezentat coloana vertebrală a societății bizantine și a economiei ei începând din secolul al VII-lea. De fapt, Ostrogorski consideră că toate crizele din această perioadă, inclusiv invaziile slave și arabe, au fost o forță esențialmente pozitivă, care a eliminat practic orice urmă a proprietăților latifundiare mari de tip aristocrat și a deschis calea unei relații directe între împărați și clasa țăranilor. Deși probabil multe din detaliile reconstruirii făcute de Ostrogorski nu sunt valide, viziunea fundamentală a unei zone rurale populate de fermieri independenți care dețineau sau își gestionau propriul pământ pare corectă.

Harta 7.2. Theme în secolul al VII-lea (după A. Kazhdan et al. [coord.], *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York, 1991, p. 2034)

Cea mai bună dovadă a existenței acestor sate este Legea rurală, promulgată probabil în ultimii ani ai secolului al VII-lea sau la începutul secolului al VIII-lea, posibil chiar în timpul lui Iustinian al II-lea. Legea se concentrează în principal asupra creșterii bovinelor și a producției de cereale și nu menționează deloc proprietățile mari, ci pare să își îndrepte atenția exclusiv asupra satelor de agricultori care dețin propriile parcele de pământ și au un mic lot în comun pentru întreaga comunitate.

Apariția sistemului themelor a presupus și câteva transformări la cel mai înalt nivel al sistemului administrativ, în mare parte pentru că acum nu mai era necesar ca prefectul pretoriului să coordoneze activitățile diferitelor provincii; nici *magistri militum* sau ceilalți comandanți militari de rang înalt din perioadele anterioare nu își mai aveau locul. Cert este că, începând din secolul al VII-lea, de multe ori un singur comandant conducea principalul corp de armată atunci când împăratul nu asuma comanda în persoană, însă *strategoii* din theme (mai ales în primii ani) funcționau ca principali consilieri ai împăratului și comandau ei înșiși trupele locale în bătălii.

În cadrul birocrăției centrale, sarcinile majore ale guvernului le-au revenit contabililor și secretarilor care înainte erau subordonați ai prefectilor pretoriului, așa-numiții *logothetai*. *Logothetes* depindea de împărat, dar cu timpul s-a tins spre formarea unei ierarhii și a unei diviziuni a autorității:

Logothetul afacerilor militare (*logothetes tou stratotikou*) era responsabil cu cheltuielile pentru probleme militare, inclusiv pentru armament și provizii.

Logothetul trezoreriei generale (*logothetes tou genikou*) era responsabil cu majoritatea taxelor percepute în imperiu, inclusiv cu impozitul funciar.

Logothetul drumurilor (*logothetes tou dromou*) se ocupa la început de poșta publică, inclusiv de expedierea și primirea ordinelor imperiale; cu timpul, a preluat sarcina apărării împăratului, a organizării ceremonialului imperial și, mai important, a gestionării generale a misiunilor diplomatice și a afacerilor externe. Prin secolul al XII-lea, logothetul drumurilor era în mod obișnuit cel mai important sfătuitor al împăratului.

Pe lângă acești *logothetai* principali, în birocrăția centrală existau numeroși alți funcționari, conducători ai unor departamente relativ mici, responsabile cu diferite sarcini și misiuni necesare în stat. La fel ca schimbările produse în armată, cele petrecute în această perioadă în sfera birocrăției au dus la o reducere și o descentralizare semnificative ale administrației, deși împăratul rămânea în continuare, desigur, în centrul tuturor problemelor care priveau statul. Aceasta nu înseamnă că deciziile guvernamentale erau luate la nivelul provinciilor, ci mai degrabă că dimensiunea mai redusă a statului și incapacitatea lui de a face față problemelor rezolvate în perioada anterioară făceau ca aparatul guvernamental să nu mai fie la fel de complex pe cât fusese în intervalul cuprins între secolele al IV-lea și al VI-lea.

Lecturi suplimentare

P. Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Oxford, 1987.

P. Crone și M. Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, Cambridge, 1997.

Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge, 2001.

John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge, 1990.

John F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Londra, 1999.

W.E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge, 1992.

W.E. Kaegi, *Heraclius, Emperor of Byzantium*, Cambridge, 2002.

H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, Londra, 1986.

P. Pentz, *The Invisible Conquest: The Ontogenesis of Sixth and Seventh Century Syria*, Copenhaga, 1992.

Warren Treadgold, *Byzantium and its Army, 284-1081*, Stanford, CA, 1995.

Michael Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian*, Oxford, 1988.

Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley, CA și Los Angeles, 1996.

De la sfârșitul secolului al VI-lea, materialul reprezentat de izvoarele scrise se reduce semnificativ.

Viețile Sfântului Ioan cel Milostiv și a Sfântului Teodor Sicheotul (în E. Dawes și N.H. Baynes, *Three Byzantine Saints*, Oxford, 1948; retipărit în 1997) se situează la începutul secolului al VII-lea.

„Legea rurală”, un cod de legi important, dar foarte fragmentar, oferă informații despre proprietatea funciară și viața agricolă a perioadei. W. Ashburner, „The Farmer’s Law”, *Journal of Hellenic Studies*, 30, 1910, pp. 85-108.

Episcopul Ioan de Nikiu, în Egipt, a scris în limba coptă o cronică a întregii istorii a lumii, de la Adam până la sfârșitul cuceririlor arabe. Lucrarea conține multe informații importante pentru secolele al V-lea și al VI-lea, însă este deosebit de importantă pentru prima parte a secolului al VII-lea și pentru invaziile arabe. R.H. Charles (trad.), *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, Oxford, 1916; retipărit în Merchantville, NJ, 2007.

Mauricius, *Strategikon*, un manual militar care se concentrează asupra instruirii și utilizărilor diferitelor tipuri de contingente militare, în special a cavaleriei. Există îndoieli că autorul ar fi fost într-adevăr împăratul, însă scrierea datează cu certitudine din timpul lui și reflectă reformele militare implementate de el. G.T. Dennis (trad.), *Maurice’s Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*, Philadelphia, 1984 [Mauricius, *Arta militară*, ediție critică, traducere și introducere de H. Mihăescu, Editura Academiei, București, 1970 – n. tr.].

Chronicon Paschale, o cronică relativ naivă a cărei relatare se sfârșește în 627. Furnizează informații importante pentru începutul secolului al VII-lea. Michael Whitby și Mary Whitby (trad.), *Chronicon Paschale 284-628 AD.*, Liverpool, 1989.

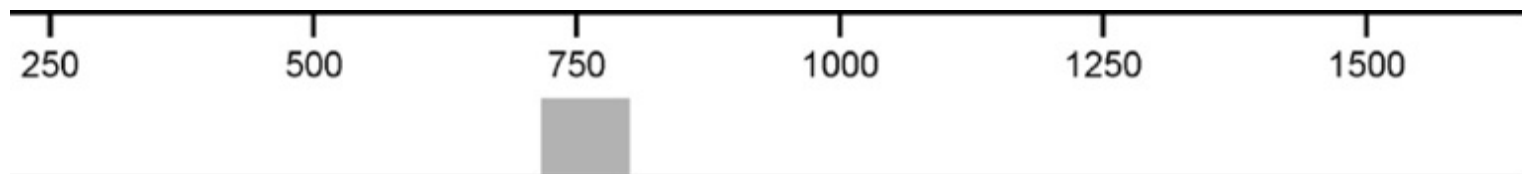
Teofilact Simocata (Theophylaktos Simokattes), autorul unei istorii detaliate despre domnia lui Mauricius, scrisă în jurul anului 630 d.Hr. Unii îl consideră ultimul istoric al Antichității. Michael Whitby și Mary Whitby (trad.), *The History of Theophylakt Simokatta*, Oxford, 1986. A mai scris și poezii, epistole și lucrări filosofice: C. Garton și L.G. Westerink (ed. și trad.), *On Predestined Terms of Life*, Buffalo, NY, 1985. [Teofilact Simocata, *Istorie bizantină*, Editura Academiei, București, 1985 – n. tr.]

Teofan Mărturisitorul, autorul unei cronici ce acoperă întreaga istorie a lumii la începutul secolului al IX-lea; în ciuda numeroaselor puncte slabe, scrierea rămâne cea mai importantă sursă pentru perioada cuprinsă între secolul al VII-lea și vremea autorului. *Cronografia* nu oferă atât o analiză, cât o simplă listă de fapte, toate privite prin prisma unei uri înverșunate împotriva ereziei, Islamului (pe care autorul îl socotea o erezie creștină) și (mai presus de toate) a iconoclasmului. Cyril Mango și Roger Scott (trad.), *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford, 1997. [Teofan Mărturisitorul, *Cronografia*, Basilica, București, 2012 – n. tr.]

- [1.](#) Teofilact Simocata, *Istorie bizantină*, traducere, introducere și indice de H. Mihăescu, Editura Academiei, București, 1985, p. 31 (n. tr.).

Capitolul 8

Dinastia Isauriană și iconoclasmul

717 Leon al III-lea devine împărat

717-718 Asediarea Constantinopolului de arabi

726 Începutul crizei iconoclaste

787 Prima reabilitare a cultului icoanelor

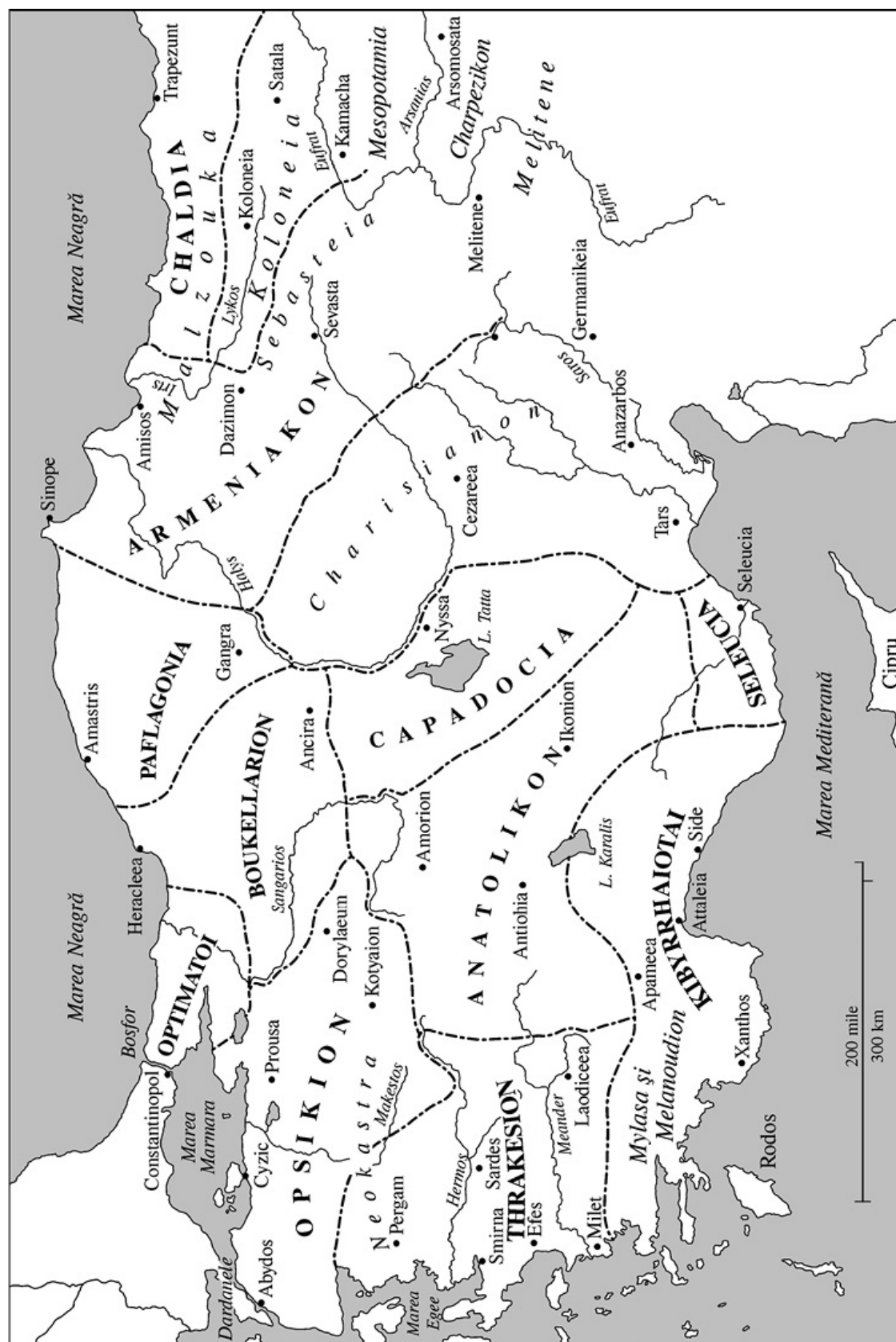
800 Încoronarea lui Carol cel Mare

Leon al III-lea (717-741)

La fel ca Heraclius, Leon al III-lea și-a făcut apariția pe scena politică bizantină într-un moment decisiv și a așezat statul pe o bază solidă din punct de vedere militar și politic. Prima problemă pe care a avut-o de înfruntat a fost un asediu arab al Constantinopolului, care a început aproape imediat după întronarea lui. După ce a rezistat asediului, Leon a început un război împotriva armatelor arabe și, pe la sfârșitul domniei, a reușit să scape vestul Asiei Mici de raidurile arabe. În chestiunile interne, este cunoscut mai bine pentru codul de legi pe care l-a publicat, *Ecloga*, și pentru politica lui iconoclastă. Investigarea acesteia din urmă este deosebit de dificilă, întrucât sursele iconodule sunt unanime în condamnarea împăratului și nu dispunem practic de niciun izvor iconoclast care să fi ajuns până la noi.

Familia lui Leon venise din Siria și se stabilise în Tracia ca urmare a măsurilor luate de Iustinian al II-lea privitoare la transferul de populații. De aceea apelativul „Isaurian” dat lui Leon și dinastiei sale este destul de impropriu. Leon s-a oprit de Iustinian al II-lea atunci când l-a ajutat pe împărat să-și recapete tronul în 705 și cu acest prilej a avansat în ierarhia militară. A devenit *strategos* al themei Anatolikon sub Anastasios al II-lea și în timpul domniei lui Teodosie al III-lea s-a aliat cu Ardavasdos, generalul themei Armeniakon, acaparând tronul în 717. A găsit capitala într-o situație aproape catastrofală, având în vedere cei 30 de ani de instabilitate politică.

Pe fondul confuziei iscate în Constantinopol după moartea lui Constantin al IV-lea, arabii înaintaseră considerabil în Asia Mică, iar generalul arab Maslama (705-724, fratele califilor Walīd, Suleiman și Yazīd) a plănuit un alt atac direct împotriva capitalei. Asediul Constantinopolului a început în august 717, susținut de flota lui Suleiman. Leon a obținut o victorie în Asia Mică și a atacat ariergarda arabilor, în timp ce aliații bulgari ai împăratului (conduși de Tervel) au atacat din vest și focul grecesc și-a făcut încă o dată datoria în privința flotei arabe. Drept urmare, în august 718 Maslama s-a retras după ce a suferit pierderi grele.

Harta 8.1. Themele Asiei Mici după secolul al VII-lea (după A. Kazhdan et al. [coord.], *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York, 1991, p. 2035)

Sistemul themelor funcționa acum la capacitate maximă și a reprezentat o forță considerabilă în fața repetatelor raiduri arabe. În consecință, atunci când califul al-Malik (723-742) a pătruns adânc în teritoriul bizantin, Leon a repurtat victorii remarcabile la Niceea, în 726, și la Akroinon, în 740 (harta 9.1), așa încât spre sfârșitul domniei sale vestul Asiei Mici era relativ ferit de incursiunile arabe. În

parte, succesele lui Leon împotriva arabilor au fost rezultatul coalițiilor sale cu georgienii și hazarii. După cum am văzut, hazarii, o populație turcică seminomadă care trăia la nord de Marea Neagră, i-a atacat pe arabi din spate; ei fuseseră implicați în politica bizantină cel puțin din momentul căsătoriei lui Iustinian al II-lea cu fiica hanului. Leon și-a consolidat alianța cu hazarii căsătorindu-și fiul, pe Constantin, cu o prințesă hazară.

Ca și predecesorii săi, Leon a trebuit să facă față, îndeosebi la începutul domniei, mai multor revolte, majoritatea având în frunte comandanți de theme. Leon a realizat problemele puse de sistem, fiindcă el însuși venise la putere pe această cale și a reacționat instaurând un control central mai mare și, posibil, divizând unele theme mai întinse în entități mai mici, prin aceasta diminuând puterea comandanților individuali ai themelor respective. Asta nu înseamnă că frica de revolte a fost singurul motiv care a determinat subîmpărțirea themelor; în parte, faptul semnala că situația militară, mai ales în Asia Mică, se ameliorase după dezastruoșii ani ai secolului al VII-lea și că sistemul administrativ al themelor funcționa în general bine.

Leon era un administrator prudent și un autocrat. Ambele trăsături se văd în *Ecloga*, un cod de legi publicat probabil în 726 (sau, după alte versiuni, în 741). Potrivit prefeței textului, Dumnezeu i-a încredințat împăratului sarcina propășirii dreptății în toată lumea, iar noul cod constituia o parte din încercarea împăratului de a-și îndeplini această datorie. După părerea lui, codurile curente de legi erau ambigue și în mare măsură confuze (în parte fiindcă legile intrau în contradicție unele cu altele și majoritatea erau redactate în latină). Judecătorii și avocații, nu numai din provincii (potrivit celor spuse în *Ecloga*), ci și în „orașul ocrotit de Dumnezeu” (Constantinopol), nu știau ce spunea legea. *Ecloga* era un manual practic destinat uzului cotidian, nu un tratat care să furnizeze o bază teoretică a dreptului. Ea restricționa dreptul la divorț și înșira o listă lungă de infracțiuni de natură sexuală. *Ecloga* mai introducea și un nou sistem penal, inclusiv mutilarea judiciară, dar în practică elimina pedeapsa capitală.

Caseta 8.1. Ecloga și societatea bizantină din secolul al VIII-lea

Ecloga lui Leon este un document cât se poate de interesant, pentru că dezvăluie multe trăsături de personalitate ale împăratului și schimbările care avuseseră loc în societate din zilele lui Constantin I și până la promulgarea ei. Acest cod de legi a fost publicat probabil în 726 (posibil din 741), anul izbucnirii controverselor iconoclaste, și demonstrează convingerea neștrămutată a împăratului că era răspunzător înaintea lui Dumnezeu de cârmuirea bună și potrivită a Imperiului Roman (Bizantin).

Prevederile textului sunt excepțional de clare și ușor de înțeles, facilitând sarcina guvernatorilor din zonele provinciale de a da sentințe și de a stabili pedepse. Legile privesc în principal chestiunile cotidiene, ca proprietatea funciară și relațiile interpersonale, însă secțiuni extinse din cod reflectă influența exercitată de Biserica și moralitatea creștine asupra societății vremii.

Un aspect din cod care a atras atenția în mod deosebit este utilizarea mutilării – tăierea unor părți din corp, adesea a nasului – ca pedeapsă. Unii văd în ea o influență a practicilor din Orientul Apropiat și este posibil ca lucrurile să stea așa, însă alții au luat în considerare prefața codului, care vorbește despre umanizarea pedepselor, și au subliniat faptul că, în

dreptul roman anterior, majoritatea acelorasi infractiuni ar fi fost pedepsite cu moartea. De fapt, modul în care înțelegem impactul pe care l-a avut *Ecloga* depinde în mare măsură de propriul nostru punct de vedere: pe de o parte, *Ecloga* prevede pedepse aspre și brutale, însă pe de altă parte ea le-a permis oamenilor să înțeleagă exact care era poziția lor față de lege – probabil pentru prima oară în istoria civilizației occidentale (din moment ce sistemele anterioare fuseseră scrise practic în maniere ininteligibile pentru majoritatea populației) – și, așa cum am menționat deja, asigura femeilor o protecție de care nu se bucuraseră în legislația anterioară.

lată câteva prevederi referitoare la căsătorie:

Căsătoria între creștini, bărbat și femeie, care au ajuns la vârsta discernământului, adică 15 ani pentru bărbat și 13 pentru femeie, amândoi având dorința de a se căsători și obținând încuviințarea părinților, se va încheia fie prin faptă, fie prin cuvânt [de onoare].

Contractul nupțial va fi alcătuit pe baza unei înțelegeri scrise care precizează dota soției; și va fi încheiat înaintea a trei martori credibili, potrivit noilor hotărâri prielnice luate de noi. Prin el, bărbatul încuviințează să protejeze și să păstreze neatinsă perpetuu dota soției și, de asemenea, eventualele adaosuri pe care i le-ar putea aduce, sporind-o; și în înțelegere se va nota că în cazul în care nu au copii, o pătrime din aceasta va fi protejată prin această înțelegere.

Dacă se întâmplă ca soția să moară înaintea soțului și din căsătorie nu au rezultat copii, soțul va primi doar o pătrime pentru el, iar restul dotei va fi dat beneficiarilor numiți în testamentul soției sau, dacă ea nu a lăsat testament, rudei celei mai apropiate. Dacă soțul moare înaintea soției și din căsătorie nu au rezultat copii, atunci toată dota soției îi va reveni înapoi ei, iar din averea soțului, o parte egală cu o pătrime din averea lui va intra în posesia ei, iar restul proprietăților lui vor reveni fie beneficiarilor, fie, dacă [soțul] a murit fără să lase un testament, rudei celei mai apropiate.

Așa cum am menționat, *Ecloga* este mai cunoscută pentru severitatea și brutalitatea pedepselor pe care le prevede. Mai jos se găsesc câteva dintre măsurile prevăzute pentru infractiuni de natură sexuală. De remarcat că expresia tradusă aici prin „crestarea nasului” cuiva înseamnă, de fapt, tăierea nasului, o pedeapsă îngrozitoare, care desfigura total persoana.

Un bărbat căsătorit care săvârșește adulter va primi spre îndreptare 12 lovituri de bici; și, indiferent că este bogat sau sărac, va plăti o amendă.

Un bărbat neînsurat care săvârșește fapte de desfrâu va fi biciuit cu șase lovituri.

Unei persoane care cunoaște trupestă o călugăriță, în temeiul faptului că depravează Biserica lui Dumnezeu, i se va cresta nasul, căci a săvârșit adulter păcătos cu cea care aparține Bisericii; iar [călugărița], la rândul ei, trebuie să ia aminte ca nu cumva o pedeapsă pe măsură să îi fie dată și ei.

Oricine intenționează să ia în căsătorie o femeie care îi este fină prin botezul aducător de mântuire și are relații trupestă cu ea fără să se căsătorească, dacă este găsit vinovat de crima aceasta, după ce este exilat trebuie condamnat la aceeași pedeapsă prevăzută pentru celelalte cazuri de adulter, adică și bărbatului, și femeii li se va cresta nasul.

Soțul care prinde de veste de adulterul soției sale și îl trece cu vederea va fi biciuit și exilat, iar bărbatului adulter și femeii adulterine li se va cresta nasul (*A Manual of Roman Law: The Ecloga*, trad. E. Freshfield, Cambridge, 1926, pp. 72-74, 108-112; reprodus în Deno Geanakoplos, *Byzantium*, Chicago, 1984, pp. 266-267, 278).

Icoanele și teoria icoanelor

După cum am văzut, arta creștină timpurie a evitat în general să îi înfățișeze pe Hristos și pe sfinți, mărginindu-se la reprezentări simbolice, probabil având în vedere interdicția mozaică de a venera idoli. Totuși, încetul cu încetul și mai ales după convertirea lui Constantin, în cult au început să fie

întrebuințate și ilustrările religioase. Nu toți creștinii acceptau aceste reprezentări și, după cum am avut prilejul să amintim, Eusebiu din Cezareea era unul dintre cei care se opuneau fățiș noii tendințe.

Icoanele (*eikones*, „imagini”) sunt reprezentări fizice ale lui Dumnezeu și ale sfinților, în mod normal imagini bidimensionale, adesea pictate pe lemn, folosite în scopuri devoționale. Icoanele par să își aibă originea în aceeași tradiție din care s-au născut și cultul sfinților și al moaștelor; cu alte cuvinte, ele nu erau considerate în primul rând o formă de artă, ci puternice instrumente religioase, care pot ajuta neamul omenesc să treacă peste enorma prăpastie dintre uman și divin. Despre unele icoane se spunea că ar fi fost pictate de contemporani ai lui Iisus, ca evanghelistul Luca, sau erau considerate *acheiropoieta* („nefăcute de mâini omenești”), crearea lor fiind socotită miraculoasă.

În ciuda unor dubii, uzul icoanelor a continuat să se extindă, iar decorațiunile multora dintre bisericile din secolele al V-lea și al VI-lea ajunse până la noi arată că, alături de folosirea în continuare a simbolurilor și a reprezentărilor simbolice ale lui Hristos (de exemplu, Hristos în chip de miel, folosirea hristogramei – Chi-Rho), bisericile erau ornamentate de obicei cu imagini omenești ale lui Hristos, ale Fecioarei Maria și ale sfinților. Avem motive să credem că pe parcursul secolului al VI-lea, îndeosebi în a doua jumătate, utilizarea icoanelor s-arăspândit și mai mult, pe măsură ce devoțiunea față de ele a crescut și diverși lideri politici și religioși au început să se identifice din ce în ce mai mult cu icoanele, folosindu-le pentru a-și spori propria putere. Un indiciu al acestei realități a fost o hotărâre decretată de Conciliul Quinisext (Conciliul trulan), ținut în 691-692, anume că Iisus Hristos nu ar trebui înfățișat sub formă de simbol, ci mai degrabă „în chipul lui omenesc”. Semnificativă a fost și reprezentarea lui Hristos apărută ca imagine principală pe monedele bizantine emise de Iustinian al II-lea, un indiciu al faptului că împăratul – și fără îndoială mulți dintre supușii lui – considerau că astfel de imagini erau adecvate și importante pentru menținerea bunăstării imperiului.

Caseta 8.2. Teoria icoanelor

Ioan Damaschinul (cca 675 – cca 753) a fost un creștin de origine arabă și mulți membri ai familiei sale au lucrat în administrația financiară a Califatului Umayyad. A fost un important teolog bizantin și a scris un număr mare de opere sintetice în greacă. A fost un adversar neclintit al iconoclasmului și, fiindcă a trăit în afara Imperiului Bizantin, și-a putut exprima deschis opoziția. Operele lui oferă cea mai clară expunere a opiniilor bizantine despre icoane și a locului lor în cultul creștin.

În cartea lui *Despre icoane*, după toate probabilitățile scrisă în 730, chiar la începutul controversei iconoclaste, el începe cu o expunere a modului în care pot fienerate icoanele, în ciuda faptului că a doua poruncă interzice limpede închinarea la „chipuri cioplite”:

Vezi că din cauza idolatriei oprește Scriptura pictarea icoanelor și că este cu neputință să se facă icoana lui Dumnezeu, care este fără greutate, necircumscribit și nevăzut? Căci spune Scriptura: „N-ai văzut chipul Lui”, după cum și Pavel, stând în mijlocul Areopagului, zice: „Așadar, fiind neam al lui Dumnezeu, nu trebuie să credem că dumnezeirea este asemenea aurului sau argintului sau pietrei cioplite cu ajutorul artei și închipuirii omului” (*Fapte* 17.29).

Aceste porunci au fost date iudeilor din pricina lesnei lor înclinări spre idolatrie. Noi însă, cărora ni s-a dat să fim împreună cu Dumnezeu, evitând rătăcirea superstițioasă și cunoscând adevărul, să adorăm numai pe Dumnezeu,

cărora ni s-a dat să ne îmbogățim cu desăvârșirea cunoștinței lui Dumnezeu, să devenim bărbați desăvârșiți deoarece am trecut de vârsta prunciei, noi nu mai suntem sub pedagog, căci am primit de la Dumnezeu puterea de discernământ și știm ceea ce poate fi înfățișat și ceea ce nu poate fi înfățișat în icoană. Căci spune Scriptura: „N-ați văzut chipul Lui”. Vai de înțelepciunea legiuiturului! Cum poate să se facă icoana Celui nevăzut? Cum poate să se facă asemănarea Celui fără de asemănare? Cum se poate zugrăvi Cel fără de greutate, fără de mărime și fără de hotar? Cum poate să fie făcut chipul Celui fără de chip? Cum poate să se picteze Cel fără de corp? Evident însă că atunci când vezi că Cel fără de corp s-a făcut pentru tine om, atunci vei face icoana chipului lui omenesc. Când Cel nevăzut s-a făcut văzut în trup, atunci vei înfățișa în icoană asemănarea Celui ce s-a făcut văzut. Când Cel fără de corp, fără de formă, fără de greutate și calitate, fără de mărime din pricina superiorității firii Lui, „Cel care există în chipul lui Dumnezeu”, „a luat chip de rob”, prin această apropiere de cantitate și calitate, și a îmbrăcat chipul corpului, atunci, zugrăvește-l în icoane și așază spre contemplare pe Acela care a primit să fie văzut (Sfântul Ioan Damaschinul, *On Holy Images*, traducere în limba engleză Mary H. Allies, Londra, 1898, pp. 7-9).

Mai târziu, autorul ajunge să discute relația dintre imagine și originalul reprezentat în aceasta:

Icoana este o asemănare care înfățișează originalul; cu toate acestea, este oarecare deosebire între icoană și original, deoarece icoana nu se aseamănă întru totul cu originalul. Spre exemplu: icoana vie, naturală și întru totul asemenea Dumnezeului nevăzut este Fiul (*Coloseni* 1.15), care poartă în El însuși pe Tatăl în întregime, fiind asemenea în totul cu El, deosebindu-se însă în aceea numai că este cauzat: Tatăl este cauza naturală, Fiul, cel cauzat, pentru că nu este Tatăl din Fiul, ci Fiul din Tatăl. Căci Fiul are din El – deși nu după El – aceeași existență pe care o are și Tatăl, Care L-a născut. În Dumnezeu sunt icoane și exemple ale lucrurilor ce vor fi făcute de El, adică sfatul Lui mai înainte de veci, care este totdeauna același, căci dumnezeirea este neschimbată în totul și „nu este în ea schimbare și umbră de mutare” (*Iacov* 1.17) (p. 10).

Ioan continuă spunând că există mai multe forme de adorație. Cea mai înaltă formă, pe care o descrie folosind termenul grecesc *latreia*, îi este rezervată lui Dumnezeu și numai lui Dumnezeu. După părerea lui, există și forme mai joase de adorație, pe care le-am putea numi venerație sau respect religios, și acestea sunt adecvate pentru obiecte, de pildă, pentru Chivotul Legământului sau pentru Templul din Ierusalim în iudaism. Apoi merge mai departe, rezumând modalitățile în care crede el că pot fi utilizate icoanele și faptul că ele sunt adecvate în cultul creștin:

Odinioară Dumnezeu cel necorporal și fără de formă nu se zugrăvea deloc. Acum însă, prin faptul că Dumnezeu s-a arătat în trup, a locuit printre oameni (*Baruh* 3.38), fac icoana chipului văzut al lui Dumnezeu, nu mă închin materiei, ci mă închin Creatorului materiei, Creatorului, care s-a făcut pentru mine materie și a primit să locuiască în materie și a săvârșit prin materie mântuirea mea; nu voi înceta de a cinsti materia, prin care s-a săvârșit mântuirea mea. Nu cinstesc materia ca pe Dumnezeu – departe de mine gândul acesta! –, căci cum poate să fie Dumnezeu ceea ce își are originea în neființă? Deși corpul lui Dumnezeu este Dumnezeu, iar din pricina unirii ipostatice nu s-a schimbat prin ungerea consacrării, ci a rămas ceea ce era prin natură, adică trup însuflețit cu suflet rațional și cugetător, totuși a avut început, dar nu a fost nezidit. Cinstesc și respect de asemenea și cealaltă materie, prin care s-a săvârșit mântuirea mea, ca una ce este plină de lucrare dumnezeiască și de har. Oare nu este materie lemnul crucii cel de trei ori lăudat și fericit? Nu este materie muntele cel respectat și sfânt, Locul Căpățânii? Nu este materie piatra dătătoare și purtătoare de viață, mormântul cel sfânt, izvorul învierii noastre? Nu este materie cerneala și preasfânta carte a Evangheliilor? Nu este materie masa purtătoare de viață, care ne dă Pâinea Vieții? Nu sunt materie aurul și argintul, din care sunt făcute crucile, discurile și potirele? Dar, înainte de toate acestea, nu sunt materie Trupul și Sângele Domnului nostru? Sau suprimă cinstea și închinarea tuturor acestora, sau admite, potrivit tradiției bisericești, și închinarea icoanelor, care sunt sfințite prin numele lui Dumnezeu și ale prietenilor lui Dumnezeu și umbrite din cauza aceasta cu harul dumnezeiescului Duh. Nu defăima materia, căci nu este netrebnică. Nimic nu este netrebnic din ceea ce este făcut de Dumnezeu. Aceasta este părerea maniheilor. Este netrebnic numai ceea ce n-a avut cauza de la Dumnezeu, ci este născocirea noastră prin îndepărtarea voluntară și prin înclinația voinței de la ceea ce este potrivit naturii spre ceea ce este contra naturii, adică păcatul. Dacă din pricina legii disprețuiești icoanele și le interzici, ca unele ce sunt lucrate din materie, atunci vezi ce spune Scriptura: „Și a grăit Domnul către Moise, zicând: Iată am chemat pe nume pe Veseleil, fiul lui Or, din tribul lui Iuda. Și i-am insuflat duh dumnezeiesc de înțelepciune, de pricepere și de știință ca să se priceapă în orice lucru, să fie

mai mare peste meșteri și să lucreze aurul, argintul, arama, stofa albastră, stofa purpurie, firul roșu răsucit și firul de in răsucit, să se priceapă în arta sculptării pietrelor și a cioplirii lemnelor, spre a lucra toate lucrurile, l-am dat și pe Oholiab, fiul lui Ahisamah, din tribul lui Dan; și oricărui înțelept cu inima i-am dat pricepere și vor face toate câte ți-am poruncit” (*Ieșirea* 31.1-6). Și iarăși: „A spus Moise către toată adunarea fiilor lui Israel: Ascultați acest cuvânt, pe care l-a poruncit Domnul, zicând: «Adunați din ale voastre ofrande Domnului. Fiecare să aducă ce-l lasă inima pângă Domnului: aur, argint, aramă, stofă albastră, stofă purpurie, fir roșu răsucit în două, fir de in răsucit, păr de capră, piei de berbec vopsite în roșu, piei vopsite în albastru, lemne care nu putrezesc, untdelemn pentru ungere, aromate pentru tămâiere, pietre de sardiu, pietre cizelate pentru umărar și pentru haina care cade până la picioare. Și tot cel înțelept cu inima dintre voi să vină și să lucreze toate câte a poruncit Domnul, cortul»” (*Ieșirea* 35.4-11) și celelalte. Iată dar că materia este cinstită, deși după voi este necinstită. Ce este oare mai de puțin preț decât părul de capre și decât culorile? Sau nu sunt culori: roșul, purpuriul și albastrul? Iată și icoanele heruvimilor sunt operele mâinilor oamenilor. Pentru ce interzici din pricina Legii ceea ce Legea a poruncit să faci? Iar dacă din cauza Legii interzici icoanele, atunci trebuie să ții și sâmbăta și să te tai împrejur. Ia aminte însă că, „dacă ții Legea, Hristos la nimic nu vă va folosi”. „Cei care vă îndreptați prin Lege ați căzut din har” (*Galateni* 5.2-4). Vechiul Israel n-a văzut pe Dumnezeu, „dar noi privim ca într-o oglindă cu fața descoperită slava lui Dumnezeu” (*2 Corinteni* 3.18).

Noi expunem în toate locurile chipul Lui sub formă de icoană și prin el sfințim cel dintâi simț – căci primul dintre simțuri este vederea –, după cum prin cuvinte sfințim auzul. Icoana este un obiect care prilejuiește aducerea-aminte. Ceea ce este cartea pentru știutorii de carte, aceea este icoana pentru neștiutorii de carte. Și ceea ce este cuvântul pentru auz, aceea este icoana pentru văz, căci cu ajutorul minții ne unim cu icoana.

Pentru aceasta a poruncit Dumnezeu să se construiască chivotul din lemne care nu putrezesc și să fie aurit pe dinăuntru și pe dinafară și să se pună în el tablele Legii, toiagul și vasul cel de aur cu mană, spre aducerea-aminte a faptelor trecute și spre preînchipuirea celor viitoare. Cine nu va spune că acestea sunt icoane, crainici puternici? Și ele nu stăteau într-o parte dosită a cortului, ci în fața întregului popor. Iudeii, privind la acestea, aduceau închinăciune și adorare lui Dumnezeu, care a lucrat prin ele. Este clar că nu le adorau pentru ele însele, ci prin ele își aduceau aminte de minuni, și dădeau închinare lui Dumnezeu, care a săvârșit minunile. Icoanele au fost așezate spre aducere-aminte, nu ca niște dumnezei, ci ca unele ce ne amintesc de lucrările dumnezeiești (pp. 15-19)¹.

Icoanele mai constituiau și o expresie personală de devoțiune, sentiment deosebit de important într-o epocă dificilă, când multe dintre instituțiile vremii păreau să se prăbușească. Așadar un individ sau o familie putea avea o icoană proprie față de care persoanele respective simțeau o evlavie deosebită. De asemenea, de timpuriu s-a considerat că icoanele sunt miraculoase și „localizează” puterea lui Dumnezeu, a Fecioarei ori a unui anumit sfânt. Deci o icoană aducea prezența puterii divine direct la credincioșii care o venerau, indiferent de locul în care se aflau, și le îngăduia să vorbească direct divinității și să ceară ajutor în toate nevoile lor. Deloc surprinzător, se credea că icoanele, ca manifestări localizate ale divinității, îndeplineau frecvent cererile credinciosului și miracolele erau atestate des și proslăvite de toți.

Cu toate că venerarea icoanelor își avea probabil originea în devoțiunea populară și era legată puternic de cultul sfinților, ea a fost susținută și de unele aspecte semnificative ale tradiției intelectuale bizantine. Am văzut deja că neoplatonismul reprezenta tradiția filosofică dominantă în perioada bizantină timpurie. Neoplatonismul, elaborat de creștini și creștinat, a dus la o concepție creștină despre imagini care menținea un raport strâns între prototip (în cazul de față, Hristos sau sfântul zugrăvit) și imaginea reprezentată în icoană. Acesta a fost un element extrem de important pentru

viziunea bizantină mai generală asupra realității, care din când în când considera lumea o reflectare imperfectă a perfecțiunii dumnezeiești a Împărăției Cerurilor, exact la fel cum împăratul era socotit o reflexie imperfectă a lui Dumnezeu și la fel cum imperiul era o copie a Împărăției veșnice a lui Dumnezeu. Prin urmare, în cazul icoanelor sacre, prototipul și imaginea erau unul și același lucru din mai multe și importante puncte de vedere; o rugăciune sau o închinare în fața icoanei era, de fapt, oferită originalului, iar icoana putea, la rândul ei, să „acționeze” în numele lui Hristos sau al sfântului, în funcție de cel reprezentat în imagine. Acestea erau ideile afirmate, rafinate și conturate de teologi ca Ioan Damaschinul.

În privința stilului, evident icoanele cuprindeau o gamă variată de tradiții. Așa cum ne putem închipui în cazul unei imagini menite uzului religios (așadar nu o operă de artă), într-o icoană personajul este reprezentat de obicei frontal, cu ochii larg deschiși, care îndeobște privesc la credincios. În general, detaliile din fundal sunt puține sau lipsesc cu totul, având în vedere că imaginea intenționează să faciliteze comunicarea între sfera divină și cea lumească, iar preocuparea pentru realism este destul de redusă. Aceste convenții artistice semănau cel mai mult cu cele utilizate în Siria și Egipt, mai ales în așa-numitele portrete din Fayum, picturi din Egiptul elenistic și roman care îi înfățișează pe morți pe coșciugele lor. S-ar putea susține că tradiția artistică a icoanelor bizantine este în esență cea a Orientului Apropiat elenistic, însă e limpede că în ele găsim și tradiția mai „realistă” a lumii greco-romane, în special la icoanele timpurii, originare probabil din Constantinopol, dar aflate acum în Mănăstirea Sfânta Ecaterina de pe Muntele Sinai. Icoanele pot fi realizate prin orice procedeu, însă majoritatea erau făcute cu tehnica encaustică, pictate pe suporturi de lemn.

Erupția iconoclasmului

Cum am precizat mai sus, unii se opuseseră dintotdeauna producerii și venerării icoanelor, în mare măsură fiindcă le considerau o încălcare a poruncii mozaice referitoare la realizarea de „chipuri cioplite”. Totuși, în perioadele anterioare, această opoziție nu fuzionase niciodată într-o mișcare, iar împărații nu se implicaseră în mod semnificativ în chestiune, poate cu excepția momentului când Iustinian al II-lea a gravat imaginea lui Hristos pe monede și când Conciliul Quinisext a interzis reprezentările simbolice ale lui Hristos.

Toate acestea s-au schimbat sub Leon al III-lea. Potrivit cronicarului Teofan, călugăr din secolul al IX-lea extrem de ostil iconoclasmului (și așadar lui Leon al III-lea și succesorilor săi), Leon „a început să vorbească împotriva icoanelor” în 726 și în cele din urmă a poruncit ca marea icoană a lui Hristos să fie dată jos de pe Poarta Chalke de la intrarea în palat. Gestul a stârnit o opoziție considerabilă, atât

În Constantinopol, cât și în provinciile vestice. În consecință, Leon a convocat o întrunire a consiliului imperial format din sfătuitoarii săi (*silention*), care a scos în afara legii venerarea icoanelor și a dispus confiscarea lor. Cum era de așteptat, măsura a întâmpinat o împotrivire uriașă. Patriarhul Gherman și-a exprimat susținerea pentru cauza icoanelor și a fost destituit, în timp ce guvernatorul themei Hellas a folosit prilejul ca să ațâțe o revoltă, de altfel înăbușită aparent ușor. Papalitatea se declarase întotdeauna hotărât în favoarea venerării imaginilor, așa că măsurile lui Leon au dus la o schismă între cele două Biserici. E clar că funcționarii împăratului au îndepărtat decorațiile figurative din biserici și alte locuri publice, dar se pare că nu a existat o persecutare reală a iconodulilor, așa cum îi putem numi pe cei care susțineau venerarea icoanelor.

Istoricii moderni au oferit multe explicații pentru erupția iconoclasmului „oficial” sub Leon al III-lea, toate diferind mult unele de altele. Teofan (care a scris la începutul secolului al IX-lea) spune că măsurile iconoclaste adoptate de Leon erau rezultatul unei influențe venite dinspre evrei și arabi. Chiar dacă iudaismul și Islamul au o tendință iconoclastă, s-ar părea că nu avem motive să credem că exemplele acestor religii au fost cauza ultimă a iconoclasmului bizantin. Teofan, nu încapă îndoială, creează o poveste confuză, legând măsurile lui Leon de un vizir arab și de un vrăjitor evreu despre care se presupunea că îl influențaseră pe împărat. Majoritatea cercetătorilor de astăzi pun la îndoială existența unei influențe altfel decât foarte generală, deși s-ar părea că erupția iconoclasmului oficial a urmat la scurtă vreme după încercarea califului Yazīd de a îndepărta icoanele creștine din bisericile aflate sub controlul califatului.

Unii istorici au văzut controversa iconoclastă ca pe o luptă între partea orientală și cea occidentală ale imperiului, cu Răsăritul susținând iconoclasmul și Apusul, venerarea icoanelor; pe de altă parte, controversa a fost privită și ca o luptă între elementele „orientale” și „occidentale” (sau grecești) prezente în civilizația bizantină, o luptă în care iconoclasmul ar fi fost o expresie a tradiției orientale sau chiar semitice, iar venerarea icoanelor ar fi fost expresia unei tradiții grecești a artelor figurative. O altă explicație oferită de istoricii moderni este aceea că Leon ar fi folosit iconoclasmul ca pe un atac împotriva mănăstirilor, pentru că monahii erau cei mai înflăcărați susținători ai icoanelor, însă argumentul nu este prea convingător. O altă opinie este că iconoclasmul a fost pur și simplu rezultatul unei tendințe autocrate a împăratului, din moment ce conflictul ar putea fi înțeles ca unul între împărat și icoană, ambii fiind reprezentanți ai lui Dumnezeu pe Pământ. Această ultimă interpretare are, poate, o anumită validitate, pentru că guvernarea strictă a lui Leon este sprijinită de numeroase dovezi și, la fel ca mulți alți împărați înaintea lui, cu siguranță era convins și el că putea hotărî singur în materie de credință.

În ciuda tuturor acestor teorii, cea mai convingătoare explicație pentru acțiunile lui Leon pare să fie credința lui personală. Așa cum am văzut, mulți creștini (poate mai ales în Răsărit) considerau venerarea icoanelor un păcat grav și probabil că ei considerau că Dumnezeu pedepsea imperiul din cauză că practica luase amploare în decursul ultimelor secole. Așadar, din această perspectivă, eșecul

Bizanțului de a opri valul invaziei arabe era răspunsul lui Dumnezeu la idolatria creștinilor care venerau imagini și le plasau în biserici și în locuri publice importante de pe tot cuprinsul imperiului. Să ne amintim că Leon domnise aproape zece ani înainte de a începe să vorbească fățiș împotriva icoanelor și se pare că, atunci când a hotărât să treacă la acțiune, el nu a luat măsuri directe împotriva indivizilor care le venerau, ci mai degrabă împotriva afișării publice a icoanelor – un gest despre care se putea crede că l-ar fi nemulțumit pe Dumnezeu mai mult decât orice altceva. Pe deasupra, Teofan ne furnizează informații care ne-ar putea ajuta să explicăm motivul pentru care Leon a hotărât să acționeze exact atunci când a făcut-o. Așadar Teofan ne spune că în anul de dinaintea primului atac public al icoanelor din partea lui Leon, imperiul fusese lovit de „mânia lui Dumnezeu”: insula Thera (în mijlocul Mării Egee) fusese distrusă de o erupție vulcanică extrem de violentă, care a aruncat în aer flăcări uriașe și material piroclastic care a ajuns până în Macedonia. Nu putem afirma cu certitudine, însă era ușor ca un semn atât de vădit al mâniei lui Dumnezeu să sugereze că ceva trebuia făcut. Dacă Leon era deja iconoclast, este posibil ca acest eveniment să-l fi îndrăgostit să acționeze public, iar acțiunile sale par conforme cu această interpretare. Este adevărat că unii episcopi din Asia Mică încercaseră deja să pună o stavilă venerării icoanelor și este posibil ca și ei să fi oferit măsurilor lui Leon un impuls și un sprijin spiritual și teologic. Cu toate acestea, dovezile nu sugerează că Leon al III-lea ar fi fost motivat de altceva în afară de convingerea personală că venerarea icoanelor era greșită și că, în calitate de împărat, avea înaintea lui Dumnezeu și a supușilor săi responsabilitatea de a insista asupra practicii religioase corecte. Tendința lui spre autocrație l-a determinat să acționeze fără să țină cont de împotriviri, iar rezultatul a fost o adevărată tulburare în imperiu, mai ales că gesturile lui aminteau cele mai rele experiențe din creștinism, când împărați din trecut încercaseră să impună în imperiu propriile opinii religioase, fără să țină seama de dorințele populației. Bineînțeles, Leon nu a acționat singur, iar susținătorii lui aveau probabil diverse motive să sprijine iconoclasmul, nu în ultimul rând o dorință firească de a sprijini programele politice imperiale și faptul că înțelegeau dificultățile traversate în perioada respectivă ca fiind, în ultimă instanță, rezultatul unei nemulțumiri divine. La fel, putem presupune că majoritatea iconodulilor erau motivați de credința personală în venerarea icoanelor și de modul în care înțelegeau practica și tradiția Bisericii. Mai mult, este limpede că mulți arhierei au reacționat viguros la ceea ce percepeau a fi o încercare a împăratului de a-și impune voința în Biserica lui Dumnezeu.

Constantin al V-lea (741-775)

Sub fiul și succesorul lui Leon al III-lea, Dinastia Isauriană a ajuns la apogeul puterii sale, iar măsurile

iconoclaste s-au înăsprit, devenind o persecuție deschisă împotriva iconodulilor (sau iconofili, cum sunt numiți uneori).

Constantin al V-lea este unul dintre cei mai fascinanți împărați bizantini. Cărmuirea lui a fost în general încununată de succes, iar el era inteligent și hotărât; totuși, sursele iconodule îl văd ca pe cel mai mare dușman al lor, astfel încât reputația lui a fost ponegrită aproape mai rău decât a oricărui alt împărat. Constantin se născuse în 718 la Constantinopol, iar izvoarele iconodule spun că atunci când a fost botezat a defecat în cristelniță, legendă care a dus la apariția supranumelui său Kopronymos („nume de scârnă”). A fost încoronat co-împărat în 720 și în 732 s-a căsătorit cu Irina, fiica unui han hazar; după moartea acesteia, s-a recăsătorit de două ori.

Deși Leon al III-lea îl desemnase clar la succesiune pe Constantin, în 741 a izbucnit imediat o revoltă, condusă de cumnatul său, Artabasdos, se pare un adversar al iconoclasmului lui Leon. Inițial, Artabasdos l-a învins pe Constantin, a obținut controlul asupra Constantinopolului și a încercat să întemeieze o dinastie. Totuși, Constantin l-a înfrânt în 743 și a recâștigat controlul asupra capitalei, orbindu-i pe Artabasdos și pe fiii lui.

Odată ce și-a consolidat poziția pe tron, Constantin al V-lea a dus mai departe măsurile militare de succes ale tatălui său și a reușit să treacă la ofensivă în Asia Mică. Forțele arabilor erau slăbite de propriile probleme politice, fapt care a dus la prăbușirea Dinastiei Umayyade și la înlocuirea ei cu Dinastia Abbasidă în 750. Capitala arabă s-a mutat din Damasc (în Siria) la Bagdad (în actualul Irak) și în general abbasizii s-au ocupat de frontiera lor occidentală (și de războiul cu Bizanțul) mai puțin decât umayyazii.

Exact când amenințarea arabă începea să se atenueze, un nou pericol s-a ivit din Bulgaria. Constantin a dus o politică agresivă vizavi de bulgari și le-a dat o lovitură zdrobitoare în bătălia de la Anchialos în 763. Pe de altă parte, Constantin al V-lea a ignorat aproape complet situația din Italia, în parte pentru că și-a dat seama că susținerea pe care o acorda iconoclasmului l-ar fi împiedicat să se apropie de papalitate, iar atitudinea lui a dus la o schimbare considerabilă în echilibrul politic al Italiei. Încă din 726, papalitatea dezaprobase politica bizantină referitoare la iconoclastism și acum nu vedea diferențe prea mari între grecii „schismatici” și longobarzii germanici care de două secole amenințau posesiunile pontificale. Anterior, papa îl considerase pe împăratul bizantin un protector militar, însă iconoclasmul și lipsa de implicare a împăraților isaurieni au dus la dispariția acestei legături și la schimbări majore în raporturile dintre Bizanț și papalitate. În 751, Ravenna a căzut în mâinile longobarzilor, iar exarhatul de aici a încetat să mai existe. Probabil în acest context general (deși unii istorici plasează evenimentul mai devreme, sub Leon al III-lea), Constantin al V-lea a scos sudul Italiei, Sicilia și sudul Balcanilor (inclusiv Grecia) de sub autoritatea eclezială a papalității și le-a așezat sub aceea a patriarhului de Constantinopol. Leon se certase deja cu papa în legătură cu plata impozitelor și alte chestiuni din Italia, iar disputa religioasă din jurul iconoclasmului a definitivat ruptura. Începând din acest moment, zonele amintite au rămas sub autoritatea ecleziastică a Constantinopolului, în cazul Italiei până la ieșirea

teritoriului de sub controlul militar bizantin (ultima regiune în 1071 d.Hr.), în timp ce Grecia a rămas, bineînțeles, în sfera creștinismului răsăritean până în prezent.

Constantin al V-lea a fost cel mai convins dintre împărații iconoclaști. După toate aparențele, credea cu tărie în doctrina iconoclastă și a scris personal mai multe tratate teologice. În timp ce Leon al III-lea pare să fi susținut iconoclasmul ca urmare a unei credințe elementare în interdicțiile biblice privitoare la „chipurile cioplite”, fiul lui era un gânditor rafinat, care cunoștea bine problemele filosofice și teologice implicate în dispută. În consecință, s-a conturat o teologie iconoclastă, iar argumentele creștine au ajuns să joace un rol dominant în controversă. Sub Constantin al V-lea, teologii iconoclaști au început să identifice legături cu disputele teologice din ultimii patru sute de ani: au susținut că, de fapt, imaginile reînviau problemele hristologice din secolul al V-lea. În opinia lor, dacă cineva accepta venerarea icoanelor lui Hristos, se făcea vinovat afirmând că pictura respectivă era o reprezentare a lui Dumnezeu însuși (contopind așadar naturile umană și divină în Hristos) sau, alternativ, susținând că icoana respectivă zugrăvea doar forma umană a lui Hristos (așadar separând naturile umană și divină în Hristos) – ambele atitudini fiind inacceptabile. Prin urmare, sub Constantin al V-lea, controversa iconoclastă, pornită inițial ca o dezbatere în legătură cu uzul bisericesc și principiile venerației publice, readucea deodată în prim-plan toate chestiunile teologice dificile din trecut.

Constantin al V-lea a convocat un conciliu bisericesc, la care, bineînțeles, majoritatea celor chemați erau susținători ai iconoclasmului. Sinodul s-a întrunit în 754 în palatul imperial din Hieria, pe țărmul asiatic al Bosforului, și a declarat teologia iconoclastă ca fiind ortodoxă, în ciuda opoziției unor teologi importanți, ca fostul patriarh Gherman, Ioan Damaschinul și Ștefan de la Muntele Auxentios. Deși majoritatea tratatelor scrise de iconoclaști nu au ajuns până la noi, deciziile Conciliului din Hieria s-au păstrat, pentru că sunt citate și condamnate de Conciliul iconodul ținut mai târziu la Niceea. Înarmat cu această hotărâre, Constantin a dat curs unei prigoane împotriva iconodulilor. El a încercat să-i elimine din sistemul birocrat și din armată și a lovit îndeosebi în mănăstiri, care constituiau nucleeele venerării icoanelor. În zelul său, Constantin a trecut dincolo de doctrinele Conciliului din Hieria și a condamnat cultul sfinților și al moaștelor (cu interesanta excepție a relicvelor Adevăratei Cruci). Despre el se spune chiar că ar fi răzuit cu mâna lui pereții bisericilor din Constantinopol. Deși Constantin al V-lea a fost ponegрит de tradiția iconodulă drept cel mai rău dintre persecutorii iconoclaști, ca general a obținut succese remarcabile și amintirea lui a supraviețuit în rândul celor care continuau să-i respecte priceperea în arta războiului. Avem, de asemenea, motive întemeiate să credem că împăratul Constantin se bucura de o popularitate uriașă la Constantinopol, pentru că a ridicat nivelul de trai în oraș și le-a oferit locuitorilor mâncare ieftină din belșug. A murit în 775, pe când își conducea trupele împotriva bulgarilor.

Leon al IV-lea Hazarul (775-780)

Leon al IV-lea era fiul lui Constantin al V-lea și a soției hazare a acestuia, Irina, motiv pentru care este numit adesea „Hazarul”. A fost încoronat co-împărat în 751, la scurt timp după naștere, iar în 769 tatăl său l-a căsătorit cu Irina, o tânără orfană adusă din îndepărtatul oraș provincial Atena. La puțină vreme după ascensiunea sa la tron, l-a proclamat împărat pe fiul lor, Constantin al VI-lea, stârnind revolta celor cinci frați vitregi ai lui, care speraseră să urmeze la tron înaintea nepotului. În afara faptului că a organizat campanii militare împotriva arabilor din Asia Mică și împotriva bulgarilor, cunoaștem puține lucruri despre domnia lui Leon. A murit de friguri în 780, pe când comanda personal armata pe câmpul de luptă. Leon al IV-lea era iconoclast, însă nu a continuat persecuția violentă inițiată de tatăl său, în parte datorită influenței soției sale Irina, care era iconodulă.

Sub Dinastia Isauriană, principiul domniei ereditare nedivizate s-a consolidat și mai mult și, urmând precedentul tatălui și bunicului său, Leon al IV-lea și-a încoronat fiul, pe Constantin al VI-lea, foarte devreme, asigurând astfel continuitatea dinastiei.

Domnia Irinei și prima restaurare a cultului icoanelor

Când a murit, Leon al IV-lea era în vârstă de numai 30 de ani. Irina, soția lui, s-a impus ca regentă pentru fiul ei, Constantin al IV-lea, însă nu avea decât 28 de ani, iar fiul ei – nouă. Poziția Irinei era foarte precară: era iconodulă și fusese implicată deja într-o mișcare pentru readucerea icoanelor în palatul imperial; în plus, așa cum am văzut, împotriva succesiunii lui Constantin al IV-lea izbucnise deja o revoltă soldată cu un eșec. Firește, ca femeie, Irina nu avea experiență în domeniul militar, iar armata, cel puțin pe tot parcursul secolului trecut, constituise o instituție dominantă în Bizanț. Mai mult, avea adversari importanți la putere, anume fiii lui Constantin al V-lea, frații vitregi mai mici ai lui Leon al IV-lea. În pofida situației, Irina s-a remarcat ca una dintre cele mai interesante din numeroasele femei care au condus Bizanțul, iar temperamentul ei, chiar dacă nu s-a dovedit întotdeauna admirabil după standardele moderne, era cu siguranță puternic și determinat. Deși cel mai mare obiectiv al ei a părut să fie întotdeauna reabilitarea cultului icoanelor, Irina s-a interesat activ și intens de problemele militare și a fost singura bizantină care și-a luat titlul masculin de „împărat” (*basileus*). A numit administratori loiali ei, începând cu eunucul Stavrakios ca *logothete tou dromou*, și i-a destituit pe mulți dintre comandanții militari cu experiență (inclusiv personalități ca Mihail Lachanodrakon, care fusese ales de Constantin al V-lea), înlocuindu-i cu comandanți neexperimentați, dar care aveau să-i sprijine intenția

de a pune capăt iconoclasmului. Fapt destul de remarcabil, domnia ei a început cu o reușită însemnată împotriva slavilor și arabilor, iar în 784 împărăteasa a reușit să determine desemnarea fostului ei secretar, Tarasie, care la momentul respectiv era mirean, ca patriarh al Constantinopolului. Tarasie a fost hirotonit în grabă preot și a fost înscăunat aproape imediat episcop spre marea amărăciune a unora dintre membrii clerului, care socoteau că numai preoții care slujiseră mulți ani puteau fi făcuți episcopi.

Irina a organizat un conciliu ecumenic pentru a reabilita icoanele și a abroga măsurile imperiale anterioare. Conciliul și-a deschis lucrările în 786, în biserica Sfinții Apostoli din Constantinopol. În această perioadă, comanda superioară a armatei era loială împărătesei, dar cum soldații din *tagmata* (trupele imperiale staționate în capitală) susțineau în continuare iconoclasmul, ei au declanșat o răzmeriță în fața sediului conciliului, forțându-l să-și dizolve lucrările. Irina a realizat pericolul reprezentat de aceste unități militare și a ordonat transferarea lor în Asia Mică, sub pretextul pregătirii unei campanii în Răsărit. De îndată ce contingentele s-au aflat în afara orașului, le-a dat afară din armată. Asigurându-și controlul asupra situației, Irina a poruncit conciliului să se întrunească din nou în 787, de această dată la Niceea, locul în care se desfășurase primul conciliu ecumenic. Prezidat de Tarasie, al doilea Conciliu de la Niceea a condamnat repede iconoclasmul, fără nicio împotrivire reală. Foștilor iconoclaști li se îngăduia să se căiască și majoritatea și-au putut păstra pozițiile în Biserică și în stat; bineînțeles, Irina a dorit să se asigure că fostul ei soț și familia lui nu aveau să fie aspru condamnați, din moment ce poziția sa ca împărăteasă depindea întru totul de relația cu ei.

Într-o încercare de a ameliora relațiile cu Apusul, Constantin al VI-lea fusese logodit cu Rotrud, fiica lui Carol cel Mare, regele francilor (și mai târziu împărat al Occidentului), și nu ne rămâne decât să ne întrebăm ce s-ar fi întâmplat dacă această nuntă ar fi avut loc. Întâmplarea a făcut ca Irina să anuleze înțelegerea și să organizeze, în 787, o „paradă a mireselor” în timpul căreia a selectat pentru fiul ei o soție, pe cucernica Maria. În 790, când împlinise 19 ani, Constantin a încercat să preia frâiele cârmuirii în numele lui și, deși un complot împotriva lui Stavrakios a eșuat, în cele din urmă armata i-a venit în sprijin și Constantin a pus mâna pe putere; Irina a fost izolată într-un palat imperial situat în imediata apropiere a Constantinopolului. Totuși, Constantin al VI-lea nu a fost un bun conducător, puterea politică era divizată între mai multe centre, astfel încât în 792 el a fost silit să-și readucă mama pe tron; după această dată, mama și fiul au domnit împreună, într-o alianță dificilă, încă cinci ani. În 795, Constantin a divorțat de soția lui și s-a recăsătorit, atrăgându-și opoziția fățișă a doi călugări, Platon de Sakkoudion și nepotul său Teodor (cunoscut mai târziu ca Teodor Studitul, pentru că era călugăr la vestita mănăstire Studion de la periferia Constantinopolului). Ei au obiectat că noua căsătorie a lui Constantin era ilegală din punctul de vedere al legii bisericești și au susținut că, în consecință, împăratul se făcea vinovat de adulter. Opoziția deschisă a lui Teodor față de împărat i-a adus călugărului exilarea din Constantinopol. Acesta a fost începutul așa-numitei controversă moechiene (a adulterului), o chestiune care trecea cu mult peste limitele simplei situații conjugale a lui Constantin,

reprezentând de fapt încercarea anumitor grupuri din Biserică de a-i dicta împăratului ce putea și ce nu putea să facă. Deloc surprinzător, unii lideri ecleziastici care doriseră să impună pedepse aspre foștilor iconoclaști au trecut de partea lui Platon și a lui Teodor în împotrivirea lor față de a doua căsătorie a lui Constantin. Unii istorici moderni au identificat în această opoziție monahală caracteristicile unui partid politic, motiv pentru care i-au etichetat pe partizanii ei drept „zeloți”. Deși aici avem de-a face, desigur, cu o analogie care induce în eroare, fără îndoială că în mare parte din istoria Bizanțului chestiunile politice și religioase au interacționat frecvent în moduri semnificative și, mai ales în această perioadă, preocupările legate de iconoclastism, de moralitatea împăraților, de puterea liderilor monastici și de politica dinastică s-au împletit adesea în combinații nestatornice care au avut totuși un impact major asupra vieții politice și religioase. Mai mult, putem considera că acest conflict era legat și de problema fundamentală și mai amplă de a ști cine reprezenta corect voința lui Dumnezeu în societatea bizantină: împăratul sau Biserica. Arareori s-a exprimat această tensiune atât de clar: condamnarea lui Teodosie I de Ambrozio în 390 a fost un prim exemplu faimos, iar încordările generate de lupta în jurul icoanelor au oglindit și această problemă importantă.

Caseta 8.3. *Decretul celui de-al doilea Conciliu de la Niceea (787)*

Anul 787 a marcat sfârșitul primei perioade iconoclase, întrucât împărăteasa Irina, văduva lui Leon al IV-lea, era decisă să reabiliteze venerarea icoanelor. A întâmpinat o opoziție considerabilă în rândurile armatei și în cadrul Bisericii, însă și-a înfruntat cu hotărâre adversarii, iar în cele din urmă și-a impus voința. Următorul text face parte din decretul final redactat de episcopii întruniți pentru a proclama noua linie politică religioasă. Să observăm că în declarația de față episcopii fac referire la „Biserica Catolică”, prin această expresie desemnând „Biserica universală”, pe care doreau să o deosebească de Biserica iconoclastă. Să remarcăm, de asemenea, că o mare parte a documentului reflectă ideile lui Ioan Damaschinul, de exemplu, în referirea la tradiția transmisă de-a lungul veacurilor și în distincția operată între „venerație” (*proskynesis*), potrivită pentru imagini, și „adorare” (*latreia*), care i se cuvine doar lui Dumnezeu.

Ca să scurtăm mărturisirea [de credință], păstrăm neschimbate toate tradițiile bisericești transmise până la noi, în scris sau prin cuvinte, una dintre ele fiind realizarea de reprezentări în imagini, potrivite pentru istoria propovăduirii Evangheliei, o tradiție folositoare din multe puncte de vedere, dar mai ales pentru că prin ea întruparea Cuvântului lui Dumnezeu este arătată ca fiind adevărată și nu doar închipuită, căci acestea [imaginile] spun multe unele despre altele și fără îndoială își luminează înțelesul unele altora.

De aceea noi, urmând calea regească și autoritatea inspirată de dumnezeire a Sfinților Părinți și tradițiile Bisericii Catolice (căci, așa cum știm cu toții, Duhul Sfânt sălășluiește în ea), definim cu siguranță deplină și justă că, în același chip ca imaginea scumpei și dătătoare de viață Cruci, și venerabilele și sfintele icoane, pictate, din mozaic sau alte materiale potrivite, ar trebui arătate în sfintele biserici ale lui Dumnezeu, și pe vasele sfinte, și pe acoperămintele altarului, și în [picturi] atârinate, fie în case, fie la marginea drumurilor, adică imaginile Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, ale preacuratei Fecioare, Maica lui Dumnezeu, ale îngerilor vrednici de toată cinstirea, ale tuturor sfinților și ale tuturor oamenilor cucernici. Căci, cu cât mai des le văd în reprezentări artistice, cu atât mai degrabă se înalță oamenii spre amintirea prototipurilor imaginilor și spre năzuința către aceia [reprezențați în imagini]; și acestora [imaginilor] trebuie să le fie dat salutul cuvenit și închinare cuviincioasă (*proskynesis*), nu adevărata adorație din credință (*latreia*), care se cuvine doar firii dumnezeiești; acestora, ca și imaginii preasumpei și dătătoare de viață Cruci și Cărții Evangheliilor și altor obiecte sfinte, li se pot pune dinainte tămâie și lumini, potrivit unei cucernice datini străvechi. Căci cinstea dată imaginii se revarsă asupra celui reprezentat în imagine, iar cel care slăvește imaginea slăvește prin ea

subiectul reprezentat în ea. În chipul acesta este întărită învățătura sfinților noștri Părinți, adică tradiția Bisericii Catolice, care a primit Evanghelia de la un capăt al pământului la celălalt. În chipul acesta îi urmăim pe Pavel, care a vorbit în Hristos, și toată dumnezeiasca ceată a Apostolilor și pe Sfinții Părinți, ținând neclintit tradițiile pe care le-am primit. Așa cântăm ca pe o profeție imnurile de biruință ale Bisericii, „Bucură-te, fiică a Sionului; Strigă [de bucurie], fiică a Ierusalimului. Bucură-te și te veselește din toată inima. Domnul a luat de la tine asuprirea dușmanilor tăi; răscumpărata ești din mâinile dușmanilor tăi. Domnul este rege în mijlocul tău; nu vei mai vedea răul și pacea va fi veșnic peste tine”.

Așadar cei care cutează să gândească ori să învețe altfel sau să nesocotească, asemenea unor eretici netrebniți, tradițiile Bisericii și să născopească ceva nou ori să respingă unele lucruri pe care le-a primit Biserica (de pildă, Cartea Evangheliilor sau imaginea crucii, imaginile pictate, sfintele moaște ale unui martir), ori, cu răutate și viclenie, să ticluiască ceva vătămător pentru tradițiile legiuite ale Bisericii Catolice, ori să folosească vasele sacre sau sfintele mănăstiri pentru lucruri lumești, dacă sunt episcopi sau clerici, poruncim să fie caterisiți; dacă sunt călugări sau mireni, să fie scoși din comuniune (*The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church*, trad. R.H. Percival, în *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, seria a II-a, P. Schaff și H. Wace [ed. și trad.], New York, 1980; retipărit la Grand Rapids, MI, 1955, vol. 14, p. 550).

Între timp, guvernarea Irinei și a lui Constantin a început să șovăie din cauza înfrângerilor militare suferite în fața arabilor și a fricțiunilor neconținute apărute între mamă și fiu. În sfârșit, în 797, câțiva susținători ai Irinei l-au prins pe tânărul împărat și l-au orbit, mutilare în urma căreia probabil Constantin a murit. După aceea Irina a rămas singură la conducerea statului bizantin și a fost (așa cum am văzut) singura împărăteasă care a folosit forma masculină a titlului imperial, *basileus*.

Irina a fost hăituită mai departe de comploturile țesute în jurul fiilor lui Constantin al V-lea, care, deși fuseseră mutilați și exilați, reprezentau un nucleu de interes pentru nemulțumiți. Arabii au obținut succese militare, mai ales că măsurile luate de Irina plătiseră armata și secătuiseră visteriile, dar și pentru că noul calif Harun ar-Rashid (786-809) era unul dintre cei mai puternici și mai experimentați conducători pe care îi avea de înfruntat Bizanțul. În timpul domniei Irinei, în Apus a avut loc o evoluție deosebit de importantă: în ziua de Crăciun a anului 800, la Roma, papa Leon al III-lea l-a încoronat împărat pe Carol cel Mare.

Coaliția stabilită pe mai multe fronturi între papalitate și monarhia francă avea o importanță globală și pe termen lung a avut un impact semnificativ asupra relației dintre Bizanț și Apus. De altfel, ar trebui să ne amintim că, cel puțin din timpul domniei lui Iustinian, Bizanțul manifestase un interes deosebit pentru Occident, mai ales pentru Italia, și că la jumătatea secolului al VII-lea împăratul Constans al II-lea a avut în vedere posibilitatea de a muta sediul puterii bizantine în Apus. Înaintarea Islamului și apariția iconoclasmului au împins noi valuri de refugiați în Italia, astfel încât influența culturală a Bizanțului în Occident a fost puternică: papi ca Agaton I, Ioan al V-lea, Ioan al VI-lea și Zaharia I (ale căror pontificate s-au situat între sfârșitul secolului al VII-lea și jumătatea secolului al VIII-lea) proveneau din familii vorbitoare de limbă greacă. Mai mult, papalitatea își avea sediul în teritorii care fuseseră amenințate multă vreme de populațiile germanice ariene, cu care aveau neînțelegeri de ordin teologic, și în general papii îl considerau pe împăratul bizantin ortodox un protector militar. Totuși, începând din 726 împărații au fost iconoclaști și, în consecință, niște eretici în ochii papalității. Între

timp, puterea francilor germanici crescuse mult la nord de Alpi. Conducătorii lor fuseseră catolici (adică ortodocși) încă de la convertirea regelui Clovis, în 498 d.Hr., iar dominația lor se extindea asupra unei mari părți din teritoriul Franței actuale și în regiunile din vestul Germaniei de azi. La începutul secolului al VIII-lea, nu la multă vreme după ce Leon al III-lea își începuse în Constantinopol atacurile împotriva icoanelor, Carol Martel (conducătorul *de facto*, dar nu și *de jure* al francilor) i-a învins pe arabi în bătălia de la Tours (Poitiers), în sudul Franței (732; harta 9.1). Fiul lui Carol, Pepin (Pippin) cel Scurt, a fost încoronat rege al francilor în 751, cu sprijinul papei Ștefan al II-lea, iar din acel moment francii i-au înlocuit pe bizantini în rolul de principali apărători ai papei pe plan politic. Fiul lui Pepin, Carol, i-a urmat ca rege. În anii 770 i-a învins pe longobarzi și a pus stăpânire pe cea mai mare parte a nordului Italiei. Situația a fost influențată și de politica locală din Roma, unde la sfârșitul secolului al VIII-lea papa Leon al III-lea a intrat în conflict cu inamici puternici din oraș. Toate acestea au dus la unul dintre cele mai însemnate evenimente din istoria Occidentului medieval: în ziua de Crăciun a anului 800, papa Leon al III-lea l-a încoronat pe Carol (cunoscut și drept Carol cel Mare) ca împărat.

Cu încoronarea lui Carol cel Mare s-a ivit problema celor doi împărați. Până în momentul acela, mulți crezuseră că exista (sau ar fi trebuit să existe) o singură societate creștină, cărmuită de un singur împărat. În acest context, Imperiul Bizantin emisese niște pretenții universaliste care, până la un anumit punct, fuseseră recunoscute chiar și în Apus. Acum, după încoronarea lui Carol cel Mare, situația era confuză. Unii occidentali au susținut că o femeie (adică Irina) nu putea fi împărat și, prin urmare, tronul Bizanțului era vacant. Atât Carol cel Mare, cât și papalitatea și-au dat seama că încoronarea reprezenta o provocare directă la adresa Bizanțului. Imperiul Bizantin îl privea pe Carol cel Mare ca pe un uzurpator (de vreme ce susținea că el era „împărat”), iar faptul că Irina era incapabilă să se opună cu forța armelor a șubrezit cu siguranță poziția politică internă a împărătesei. Pe de altă parte, Carol cel Mare a realizat că pretenția lui la titlul imperial nu avea niciun sens fără o oarecare recunoaștere din partea bizantinilor. De aceea a trimis la Constantinopol o delegație, cerând-o în căsătorie pe Irina, dar dorința vădită a împărătesei de a analiza remarcabila propunere nu a făcut decât să stârnească și mai multă tulburare și împotrivire în capitala răsăriteană.

LECTURI SUPLIMENTARE

- Leslie Brubaker și John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850): The Sources: An Annotated Bibliography*, Brookfield, VT, 2000.
- Anthony Bryer și Judith Herrin (coord.), *Iconoclasm: Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975*, Birmingham, 1977.
- R. Cormack, *Writing in Gold: Byzantine Society and its Icons*, Oxford, 1985.

- S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V*, Louvain, 1977.
- S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III*, Louvain, 1973.
- Glenn Peers, *Subtle Bodies: Representing Angels in Byzantium*, Berkeley, CA, 2001.
- J. Pelikan, *Imago Dei: The Byzantine Apologia for Icons*, Berkeley, CA, 1990.
- T. Pratsch, *Theodoros Studites (759-826): zwischen Dogma und Pragma*, Frankfurt am Main, 1997.
- Robert Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule: A Historical and Archaeological Study*, Princeton, NJ, 1995.

SURSE PRIMARE TRADUSE

Teofan rămâne cea mai importantă sursă pentru perioada iconoclasmului. Vezi și volumele publicate de Brubaker și Haldon și de Gero, citate mai sus.

Începând din secolul al VIII-lea, avem o serie consistentă de vieți ale sfinților, care furnizează informații importante despre viața socială, politică și religioasă a vremii. Multe dintre ele sunt disponibile în baza hagiografică de date realizată de Dumbarton Oaks (www.doaks.org/research/byzantine/projects/hagiography_database), chiar dacă nu dispun de o traducere într-o limbă modernă de circulație.

Ecloga, un important cod de legi atribuit lui Leon al III-lea și lui Constantin. E.H. Freshfield (trad.), *A Manual of Roman Law: The Ecloga*, Cambridge, 1926.

Ioan Damaschinul, călugăr și sfătuitor al califilor umayyazi din Damasc, a scris lucrări pe teme de drept, filosofie, muzică și teologie. A fost unul dintre cei mai expliți și eficienți adversari ai iconoclasmului. Mary H. Allies (trad.), *St. John Damascene: On Holy Images, Followed by Three Sermons on the Assumption*, Londra, 1898 [Sfântul Ioan Damaschinul, *Cele trei tratate contra iconoclaștilor*, traducere din limba greacă, introducere și note de Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998 – n. tr.].

Nichifor, patriarh al Constantinopolului, a scris un număr relativ mare de lucrări teologice și istorice. C. Mango (ed. și trad.), *Nicephorus, Patriarch of Constantinople: Short History*, Washington, DC, 1990 (care se termină în 769). Vezi P.J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople*, Oxford, 1958.

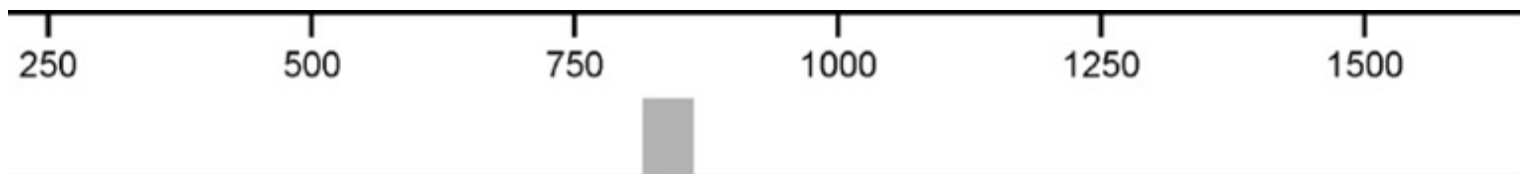
Parastaseis Syntomoi Chronikai (*Scurte note istorice*), un șir de povești mai degrabă stranii despre monumentele din Constantinopol, a căror scriere s-ar părea că făcea parte dintr-o încercare de a discredita cultul lui Constantin și de a susține planurile împăraților iconoclaști. Averil Cameron și J. Herrin, *Constantinople in the Eighth Century*, Leiden, 1984.

1. Sfântul Ioan Damaschin, *Cele trei tratate contra iconoclaștilor*, „Primul tratat apologetic contra celor care atacă sfintele icoane”, traducere din limba greacă, introducere și note de Dumitru Fecioru,

Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998, pp. 42-44, 45, 49-52 (n. tr.).

Capitolul 9

Lupte nesfârșite în jurul icoanelor

815 Restaurația iconoclasmului

843 Sfârșitul iconoclasmului

860 Primul atac rusesc asupra Constantinopolului

863 Misiunea călugărilor Constantin și Metodiu la slavi

Nichifor (802-811)

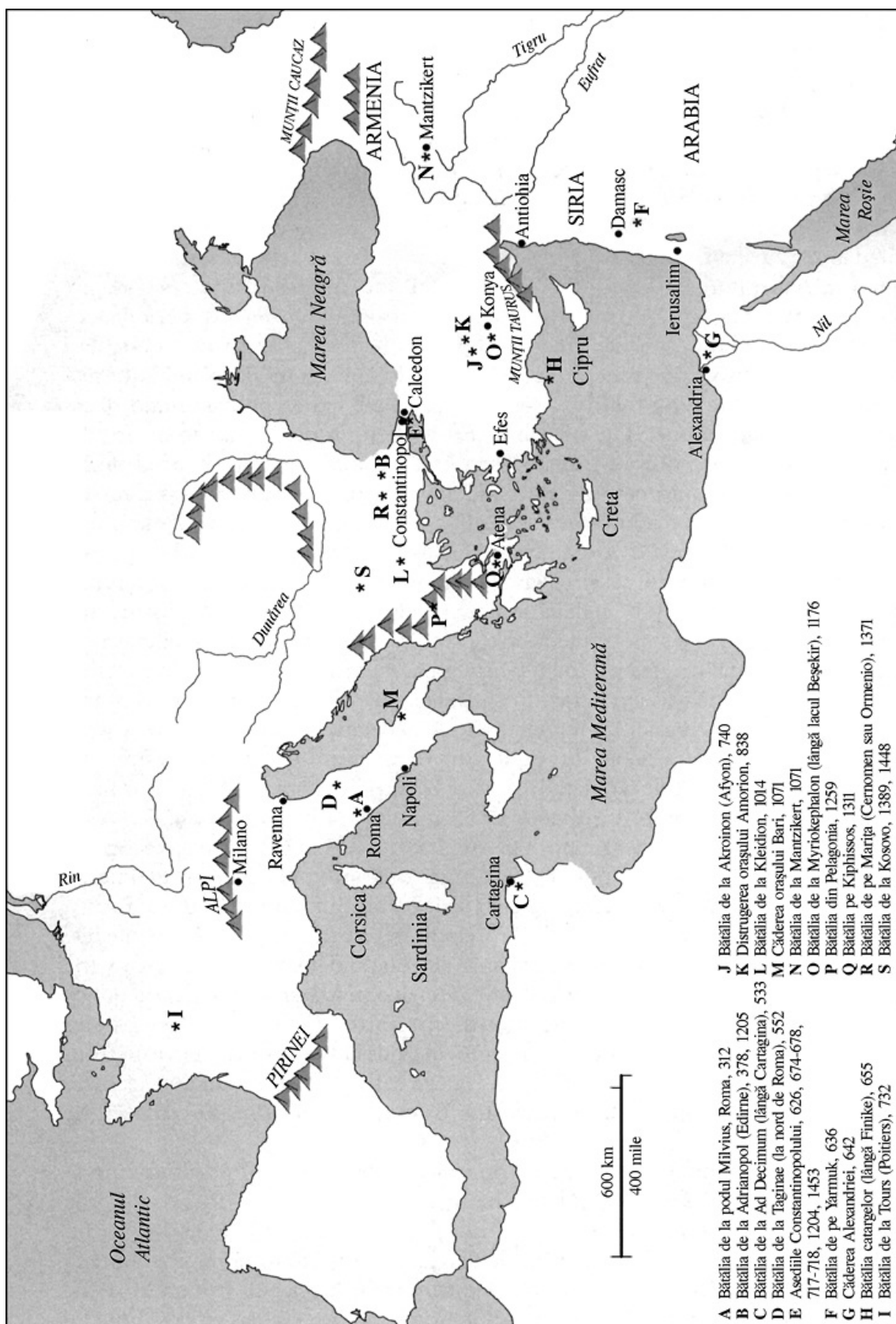
În 802, pe când solii lui Carol cel Mare se aflau încă în Constantinopol, în capitală s-a urzit o intrigă. Irina a fost detronată și s-a retras într-o mănăstire pe care o întemeiase înainte. Conspiratorii l-au ales ca împărat pe Nichifor (802-811), care îndeplinise mai multe funcții civile importante, inclusiv pe aceea de *logothete tou genikou* și poate că priceperea lui administrativă era însoțită și de o experiență militară. Conform unui izvor, ar fi fost un descendent al casei regale a arabilor gassanizi.

Nichifor era iconodul, însă a încercat să mențină o linie politică moderată împotriva unora dintre cei care, mai ales în mănăstirile din Constantinopol (pe care unii istorici îi numesc „zeloți”), doreau ca statul să-și bazeze toate măsurile pe o interpretare strictă a dreptului canonic. După cum am spus deja, ar trebui să fim foarte atenți să nu ne imaginăm că în Bizanț existau partide politice în sensul modern al termenului, însă pentru scopurile analizei noastre putem grupa indivizii în categorii care ne vor ajuta să le înțelegem punctul de vedere. Cum aminteam în capitolul anterior, imediat după ce Irina a reabilitat cultul icoanelor, un grup de călugări a cerut pedepsirea severă a iconoclaștilor, adeziunea strictă la dreptul canonic și condamnarea a ceea ce ei considerau a fi imoralitate în palatul imperial (controversa moechiană). Grupul se opunea și desemnării laicilor în scaunele episcopale, favorizându-i în aceste funcții pe cei care petrecuseră numeroși ani în mănăstire. Așadar după moartea patriarhului Tarasie în 806 exista o anumită neliniște că Nichifor îl va înlocui cu un alt laic și fost birocrat, al cărui nume era

tot Nichifor. Teodor Studitul mai cu seamă a obiectat împotriva măsurilor eclesiastice ale împăratului, motiv pentru care a fost exilat încă o dată în 809. Din cauza măsurilor sale religioase moderate, împăratul Nichifor și-a atras ostilitatea autorilor monastici (în special a lui Teofan), ale căror scrieri constituie principala noastră sursă de informație pentru perioada respectivă.

Cu toate acestea, este incontestabil faptul că Nichifor a obținut succese considerabile și că a încercat să îmbunătățească funcționarea statului, atât în domeniul militar, cât și administrativ, lucru extrem de necesar după confuzia și laxitatea din timpul Irinei. Noul împărat dorea în mod deosebit să pună la punct colectarea totală și adecvată a taxelor, adesea date uitării sub domnia Irinei. La începutul secolului al IX-lea, venitul statului se baza în principal pe impozitul funciar, calculat în continuare în funcție de calitatea loturilor destinate agriculturii sau pășunatului deținute de fiecare familie în parte. Deficitul în plată trebuia acoperit de ansamblul comunității rurale, o practică numită *allelengyon*, un sistem important și în general profitabil, gândit astfel încât să asigure colectarea taxelor de către stat în timp ce pământurile rămâneau în mâinile micilor agricultori, sumele lipsă în plata impozitelor fiind acoperite prin contribuții comune. Pe lângă impozitul funciar exista și un impozit pe cap de locuitor, *kapnikon* (capitația), care trebuia plătit de toți locuitorii rurali din imperiu, indiferent dacă aveau sau nu pământ, precum și taxe vamale pentru bunurile importate în Bizanț; acestea din urmă erau foarte ridicate și reglementate destul de bine, în parte pentru că statul era capabil să-i oblige pe negustori să aducă bunurile în imperiu printr-un număr mic de puncte vamale.

Carol cel Mare, împăratul occidental, a încercat să-l constrângă pe Nichifor să-i recunoască titlul imperial, exercitând presiuni militare în Dalmația. Nichifor, în orice caz, a căutat să restabilească puterea bizantină în Peninsula Balcanică, începând cu recucerirea Peloponesului și crearea unor noi theme: Tracia, Tesalonic, Macedonia, Kefalonia, Dyrrachium și Pelopones, toate în Balcani. S-a folosit mult și de măsura transferului de populație, concentrându-se în special asupra Peninsulei Balcanice, stabilind grupuri și triburi loiale în apropierea frontierelor vestice și înlăturând elementele posibil neloiale din zonele în care ar fi putut reprezenta un pericol. În anii următori, coloniștii din Peninsula Balcanică au constituit, din câte se pare, baza demografică pentru renașterea bizantină în această zonă.

Harta 9.1. Bătălii din istoria Bizanțului (după Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization*, ediția a V-a, Belmont, CA, 2003, harta 7.4, p. 181)

Restabilirea puterii bizantine și revenirea prosperității economice în Balcani au mers probabil împreună. E greu de spus dacă au fost mai mult rezultatul măsurilor imperiale decât al evoluțiilor petrecute independent la nivel local; probabil că ambele procese au acționat mână în mână. În orice caz, în zone ca Grecia putem vedea câteva dovezi ale reînsuflețirii vieții urbane la începutul secolului

al IX-lea. Pentru prima oară după două secole începem să remarcăm apariția ceramicii în zonele provinciale și avem motive să credem că densitatea populației urbane a început să crească. E posibil ca scopul principal al creării de theme în zona Peninsulei Balcanice și al demonstrației de putere imperială să fi fost altul, însă ameliorarea condițiilor locale trebuie să fi decurs din aceste evoluții.

Pus în fața unei invazii arabe de proporții sub conducerea lui Harun ar-Rashid, Nichifor a fost obligat să negocieze o înțelegere. Pe de altă parte, împăratul a avut multe reușite în Apus, reinstaurând dominația bizantină pe coasta dalmată și învingându-i pe slavi în Pelopones și în zona Serdica din Bulgaria. Hanul bulgar Krum s-a alarmat în fața succeselor bizantine, însă trupele imperiale au reacționat înfrângându-i pe bulgari și distrugându-le capitala Pliska. În 811, Nichifor a condus o campanie impresionantă împotriva bulgarilor, cucerind din nou Pliska și silindu-l pe Krum să ceară pacea. Împăratul a continuat războiul, sperând într-o înfrângere totală a Bulgariei. La apogeul succeselor sale, Nichifor și întreaga lui armată au fost prinși într-o ambuscadă în trecătorile de lângă Pliska: în bătălia de la Pliska împăratul a fost ucis, împreună cu mulți dintre generalii săi și o mare parte din armată. Mai târziu, Krum a transformat craniul împăratului într-o cupă cu care el și aliații săi au toastat în cinstea victoriei. A fost una dintre cele mai grele înfrângeri suferite de bizantini și a transformat o campanie strălucită într-un dezastru total. Nichifor a fost primul împărat bizantin căzut pe câmpul de luptă după bătălia de la Adrianopol din 378, însă măsurile și administrația sa au consolidat statul într-un mod care avea să se dovedească important în viitor.

Încă din 803 Nichifor îl încoronase ca împărat pe fiul său Stavrakios (Staurakios), care fusese împreună cu tatăl său la bătălia finală de la Pliska, unde a fost rănit foarte grav. La început a fost recunoscut ca împărat, însă rana lui punea sub semnul întrebării posibilitatea ca el să domnească vreodată. În consecință, facțiunile de la curte s-au împărțit între soția sa, Teofano, o rudă a fostei împărătese Irina, și sora lui, Procopia, care era căsătorită cu Mihail Rangabe. Circulau zvonuri că Staurakios plănuia să-i lase tronul soției sale Teofano sau chiar să instaureze o republică, așa încât Procopia, susținută de facțiunea ei, și-a obligat fratele să abdice și să se retragă la o mănăstire, unde a și murit la scurtă vreme.

Mihail I Rangabe (811-813)

Așadar lui Nichifor i-a succedat ginerele său, Mihail I Rangabe, care purta titlul de *kouropalates*, rang care venea imediat după cel de împărat. Mihail I a fost primul împărat cu un nume de familie adecvat, un indiciu că stabilitatea tot mai mare în epocă facilitase apariția familiilor aristocrate. Mihail fusese în campanie cu Nichifor, însă reușise să scape din dezastrul din Bulgaria, iar ascensiunea sa la tron a fost

acceptată când a semnat o declarație redactată de patriarhul Nichifor, prin care se angaja să susțină ortodoxia (adică doctrina iconodulă).

Măsurile politice aplicate de Mihail intrau în contradicție vădită cu cele ale lui Nichifor I, noul împărat făcând donații generoase bisericilor, mănăstirilor și organizațiilor de caritate. A ajuns imediat la înțelegere cu monahii care se împotriviseră lui Nichifor, l-a chemat pe Teodor Studitul din exil și a condamnat „adulterul” lui Constantin al VI-lea (chestiune care prezenta în continuare un viu interes). Politica lui Mihail a fost conciliantă și față de Occident, permițând comunicarea directă cu papalitatea; de asemenea, împăratul plănuia să-și căsătorească fiul cu o mireasă francă. Mihail a fost de acord să-i recunoască lui Carol cel Mare titlul imperial și, începând din acest moment, împărații bizantini au purtat în mod curent titlul de *basileus Romaion* („împărat al romanilor”), pentru a se deosebi de „mai puțin” împărații din Apus; așadar în viziunea bizantină exista în continuare un singur imperiu, iar conducătorii occidentali erau pur și simplu tolerați din conveniență sau necesitate. Renunțând la austeritatea financiară a lui Nichifor, Mihail a fost generos cu sumele acordate în special clerului, astfel încât statul a ajuns într-o situație financiară dificilă. În Balcani, hanul Krum era triumfător și nu a întâmpinat practic nicio rezistență din partea vreunei armate bizantine.

Chiar și cronicarii monastici și-au dat seama că poziția lui Mihail era imposibil de menținut în fața evidentei slăbiciuni militare și financiare, iar cei care doreau să reinstaureze iconoclasmul au pus la cale comploturi. Printre ei se numărau, încă o dată, nefericiții fii ai lui Constantin al V-lea. Când Mihail a încercat să-l înfrunte pe Krum, în 813, unul dintre generalii săi, Leon, *strategos* al themei Anatolikon, l-a părăsit și a pus stăpânire pe Constantinopol. Mihail a fost detronat și exilat, iar în locul său a fost numit împărat Leon al V-lea Armeanul (813-820).

A doua criză iconoclastă

Ca mulți alți exponenți ai armatei, Leon al V-lea era convins că dezastrele militare din ultimul sfert de veac erau o pedeapsă trimisă de Dumnezeu asupra imperiului pentru idolatrie și pentru abandonarea iconoclasmului. Noul împărat l-a imitat voit pe Leon al III-lea în măsurile sale și chiar și-a rebotezat fiul cu numele Constantin, pentru a întregi identificarea. Pe termen scurt, succesele militare obținute de Leon nu au fost mai mari decât cele ale predecesorilor săi, însă norocul i-a surâs atunci când hanul Krum a murit subit în aprilie 814. Leon a reușit să încheie o pace de 30 de ani cu fiul lui Krum, Omurtag, care era mai îngrijorat pentru frontiera vestică, unde era amenințat de franci. Granița dintre Bizanț și bulgari a fost retrasată pe linia din anul 780, iar pacea i-a îngăduit lui Leon să avanseze în reconstruirea orașelor din Tracia și Macedonia, care fuseseră devastate în luptele recente. Mai mult,

există dovezi că Leon a încercat să ia măsuri pentru introducerea creștinismului în rândul bulgarilor. Tentativa a fost un eșec total, însă a prefigurat importante evoluții ce aveau să se petreacă mai târziu în cursul aceluiași secol.

Între timp, Leon a demarat cu hotărâre un program pentru restaurarea iconoclasmului în imperiu. În 814 a înființat o comisie pentru investigarea problemei sub conducerea lui Ioan Gramaticul, un călugăr tânăr, dar învățat, care avea să reprezinte principala forță din spatele noii mișcări iconoclaste. Comisia a redactat un document exhaustiv în favoarea iconoclasmului, pe care patriarhul Nichifor a refuzat să-l iscălească. Apoi împăratul a dat jos marea icoană a lui Hristos care atârna deasupra Porții de Bronz a palatului, gest care simboliza revenirea iconoclasmului ca politică imperială, iar în 815 l-a obligat pe patriarhul Nichifor să abdice și să plece în exil. În Sfânta Sofia s-a ținut un conciliu care reafirma hotărârile Conciliului din Hieria (754) și mulți episcopi și călugări au fost exilați, printre ei numărându-se, încă o dată, Teodor Studitul. În exil, Teodor a organizat o opoziție împotriva noilor măsuri iconoclaste și a încercat activ să obțină intervenția papalității, a cărei poziție rămăsese neclintită, bineînțeles, de partea venerării icoanelor. Adversarii măsurilor religioase imperiale apelasera și înainte la papalitate în încercarea lor de opoziție, însă strategia avea să devină o temă foarte comună în anii următori, element care a sporit complexitatea dezbaterii religioase și politice din vremea respectivă.

În 820, unul dintre vechii camarazi de arme ai lui Leon al V-lea, Mihail Amorianul, s-a implicat într-un complot împotriva împăratului, din câte se pare mai mult din motive personale și familiale. Complotul a fost descoperit și Mihail a fost condamnat la moarte, urmând să fie legat de o maimuță și aruncat în cuptoarele care încălzeau băile palatului imperial. Sentința a fost amânată până după Crăciun, însă între timp câțiva dintre susținătorii lui Mihail, îmbrăcați în haine clericale și dându-se drept membri ai corului, au intrat în Sfânta Sofia în timpul slujbei din dimineața de Crăciun. S-au strecurat până la altar, l-au omorât pe Leon și l-au proclamat împărat pe Mihail.

Dinastia Amoriană

Mihail al II-lea Amorianul (820-829) a fost un soldat și un conducător cu mult simț practic. Se născuse în importantul oraș Amorion și, din acest motiv, este considerat întemeietorul Dinastiei Amoriene. Probabil era și el iconoclast, însă dorea să aplaneze disensiunile în această controversă, așa că a pus capăt persecuției împotriva iconodulilor, i-a rechemat pe exilați (inclusiv pe patriarhul Nichifor și pe Teodor Studitul) și a interzis discutarea problemei. Domnia lui Mihail al II-lea a fost marcată de revolta lui Toma, probabil un slav stabilit în Asia Mică. Toma Slavul avusese o carieră pestriță și

fusese implicat cel puțin într-o altă răscoală mai înainte, însă deținea o funcție militară importantă, fiind *tourmarches* în thema Anatolikon. S-a răzvrătit și a doua oară și a fugit la curtea califului Ma'mun (813-833, fiul lui Harun ar-Rashid), care i-a promis ajutor. Toma a adunat o armată eterogenă la frontiera districtelor orientale ale imperiului. Destul de curios, pentru a-și susține pretențiile, a afirmat că ar fi fost Constantin al VI-lea, detronat cu aproape un sfert de secol înainte. A atras de partea cauzei lui mulți iconoduli și toate elementele dezmoștenite din Asia Mică: în oastea lui se găseau indivizi din Caucaz, slavi, oameni săraci din zonele rurale și paulicieni. Aceștia din urmă au fost de departe cea mai importantă mișcare eretică din Asia Mică în perioada bizantină medie; erau dualiști ale căror credințe se asemănau în multe privințe cu cele proferate de mișcările rigoriste din trecut (montaniști și novațieni), poate și cu cele ale maniheiștilor din Antichitate, deși nu avem motive să credem că ar fi reprezentat o continuare a vreunui dintre aceste curente. Califul a aranjat ca Toma să fie încoronat de patriarhul Antiohiei și o mare parte din armata imperială și din flota Asiei Mici a trecut de partea lui. Istoricii moderni au fost intrigati de acest fenomen, fiindcă este posibil ca acesta să fi fost una dintre puținele mișcări cu adevărat revoluționare din istoria Bizanțului, însă probabil nu ar trebui să supraestimăm aspectele sociale. Din acest punct de vedere, este limpede că scopul lui Toma era în primul rând politic – acapararea tronului imperial – și că el nu avea un program real în vederea transformărilor sociale. Timp de doi ani (821-823), Toma a controlat cea mai mare parte a Asiei Mici, iar în decembrie 821 a început asediul Constantinopolului. Totuși, la fel ca atâția alții înaintea lui, nu a putut cuceri orașul, iar oștile lui au fost risipite de intervenția hanului bulgar Omurtag, venit în ajutorul aliatului său Mihail. După care revolta s-a stins repede, Toma fiind capturat și executat. În treacăt fie spus, este posibil ca aceasta să fi fost ultima revoltă organizată de un comandant de themă, ea atestând totodată și consolidarea sistemului themelor și controlul tot mai mare pe care guvernul central îl exercita asupra provinciilor.

Firește, revolta lui Toma Slavul a slăbit Bizanțul și, deși califul nu a putut profita de pe urma situației, arabii din alte părți au făcut-o. În 826-828, Creta a fost cucerită de aventurieri arabi din Hispania, iar în 827-829 tot arabii hispanici au reușit să-și stabilească avanposturi în Sicilia. Prezența arabă pe cele două insule urma să aibă repercusiuni serioase pentru Bizanț. Creta a devenit o bază pentru pirații arabi care făceau ca Marea Egee și țărmurile ei să fie nesigure pentru bizantini și probabil au perturbat comerțul în regiune. Înființarea bazelor arabe în Sicilia a reprezentat începutul unei lungi competiții între bizantini și arabi pentru controlul asupra sudului Italiei și Siciliei, o luptă în care au fost angrenate papalitatea și, în cele din urmă, alte puteri din vestul Europei. Arabii au folosit bazele siciliene și pentru a face raiduri în Italia și în Balcani, în timp ce arabii cretani terorizau zona Mării Egee și litoralul grec.

Pe tot parcursul domniei sale, Mihail al II-lea și-a menținut o poziție moderată în chestiunile religioase, însă măsurile lui au întâmpinat totuși opoziție din partea unor indivizi, în special călugări în fruntea cărora se afla Teodor Studitul. Aceștia nu doreau altceva decât reabilitarea deplină a cultului

icoanelor și condamnarea iconoclaștilor. Au continuat să facă apel la Scaunul Apostolic, însă atunci când la Constantinopol a ajuns din partea papei un mesager cu o scrisoare în sprijinul venerării icoanelor, împăratul l-a tratat urât și l-a aruncat în închisoare. Mihail a mai încercat și să-și înfrângă opoziția cerând ajutorul împăratului occidental de atunci, Ludovic cel Pios. Apelurile pentru asistență în afacerile bizantine interne, în special religioase, prefigurau fenomene similare ce aveau să se manifeste în anii următori.

Teofil (829-842)

Lui Mihail al II-lea Amorianul i-a urmat fiul său, Teofil, care fusese încoronat ca asociat la domnie în 821. Spre deosebire de tatăl său, Teofil era cult și educat, fiindcă îl avusese ca preceptor pe Ioan Gramaticul. Pe de altă parte, din punct de vedere militar, domnia lui Teofil a fost un dezastru. A obținut câteva victorii în Răsărit, însă a fost învins practic în toate celelalte regiuni. Un eveniment simbolic a fost căderea orașului Amorion – important centru urban bizantin în Asia Mică și locul ancestral de baștină al dinastiei – în mâinile arabilor, în 838 (harta 9.1). Palermo a fost cucerit de arabii hispanici în 831, iar până în 841 toată Sicilia intrase sub stăpânirea acestora. În 839, arabii au invadat sudul Italiei, au cucerit Taranto, ceea ce a rupt efectiv Italia bizantină în două. Teofil a încercat să obțină ajutor împotriva arabilor din Italia de la împăratul german Ludovic cel Pios și de la califul umayyad Abd ar-Rahman al II-lea.

În ciuda acestor dificultăți – sau poate tocmai datorită lor –, Teofil a reușit să opereze câteva schimbări la nivel administrativ, orientate în general spre consolidarea puterii militare a imperiului. A reparat zidurile Constantinopolului, care se deterioraseră de-a lungul vremii, și a creat trei theme noi: Paflagonia și Chaldia în Asia Mică, și Cherson (Chersonesos) în peninsula din nordul Mării Negre. A mai organizat și trei districte defensive, numite *kleisourai*, de-a lungul frontierei orientale a imperiului (erau districte militare mai mici decât o themă și, așa cum indică denumirea, erau plasate frecvent în dreptul trecătorilor importante care constituiau căi de acces pentru invaziile în interiorul teritoriului bizantin).

Sub Teofil, iconoclasmul a avut parte de ultima lui înflorire adevărată. În 837, Ioan Gramaticul a devenit patriarh și a început o persecuție a iconodulilor, îndreptată în special împotriva călugărilor. Doi călugări palestinieni foarte cunoscuți, Teodor și Teofan, au fost aduși la Constantinopol, unde, cu fierul roșu, li s-au scris pe frunte versuri iconoclaste; de aici li s-a tras numele de *graptoi* („cei scriși”). Este greu să ne dăm seama cât de puternică era mișcarea iconoclastă în această perioadă, dacă mai reprezenta o idee rezonantă și populară sau dacă susținerea ei se diminuase. Desigur, cel mai

puternic argument al iconoclasmului fusese demolat de înfrângerile militare suferite de Mihail al II-lea și Teofil, însă ar fi greșit să credem că mișcarea își pierduse definitiv vitalitatea.

Teofil lasă impresia unei persoane mai degrabă romantice și admira foarte mult cultura arabă. A trimis chiar și emisari la Bagdad pentru a obține informații și idei arhitectonice de la curte și avem motive să credem că în această perioadă arta și arhitectura bizantine au fost influențate de evoluțiile din califat. Teofil pare să fi încurajat educația în Constantinopol. Când Leon Matematicianul, un învățat cu multiple preocupări în mecanică și comunicații, dar interesat și de literatura antică și teologie, a fost invitat la curtea califului Ma'mun, Teofil nu i-a permis să plece, însă l-a instalat ca profesor, pe cheltuiala publică, în una dintre principalele biserici din Constantinopol. A fost un pas major pentru revitalizarea sistemului de educație, inclusiv în ce privește învățământul matematic și filosofic de nivel superior. Preocuparea lui Teofil pentru justiție este proverbială și există multe povești care îl înfățișează rătăcind pe străzile capitalei, încurajându-i pe oameni să-i spună problemele, după care lua măsuri împotriva administratorilor și judecătorilor nedrepti. *Timarion*, o scriere satirică din secolul al XII-lea, reflectă fără îndoială această imagine a împăratului și îl zugrăvește ca pe judecătorul morților în Hades. Este posibil ca Teofil să fi poruncit deschiderea unor monetării în provincii, pentru baterea monedelor din bronz utilizate în comerțul local. Probabil că această dispoziție a avut un impact semnificativ pentru reînsuflețirea economiei monetare și îmbunătățirea situației economice generale din întregul Imperiu Bizantin în această perioadă.

Caseta 9.1. Orașul bizantin Amorion și campaniile de săpături efectuate aici

Orașul Amorion (Amorium) era situat în Frigia, în centrul Asiei Mici, nu departe de actualul sat turc Emirdağ. Avem dovezi clare despre existența lui în perioadele elenistică și romană, însă localitatea a ajuns la apogeul importanței sale în perioada bizantină timpurie, în mare parte datorită faptului că dealul din centrul ei a fost fortificat în secolul al VII-lea și a devenit una dintre principalele cetăți de apărare împotriva invaziilor arabe care încercau să lovească în inima Imperiului Bizantin. Despre istoria orașului se știu puține lucruri, cu excepția legendei care spune că fabulistul grec Esop (secolele VII-VI î.Hr.) s-a născut aici și a prezenței episcopilor, atestată începând din 431 d.Hr. Cele mai sigure informații legate de oraș sunt faptul că era locul de obârșie al lui Mihail Amorionul, întemeietorul Dinastiei Amoriene, și că a suferit un asediu devastator și a fost distrus de armatele califului Al-Mut'asim în 838.

Studiile arheologice intensive efectuate la Amorion promit totuși să ne ofere o imagine unică despre modul în care arătau orașele bizantine de la jumătatea secolului al VII-lea până la începutul secolului al IX-lea. Primele investigații în apropierea cetății s-au făcut în secolul al XIX-lea, însă campaniile mai sistematice au început în anii 1980, conduse de R.M. Harrison și continuate de C.S. Lightfoot și colegii lui în anii 1990 și 2000. Lucrările ne-au schimbat ideea pe care o aveam despre orașele din această perioadă. Cercetările arheologice detaliate, prospecțiunile geofizice și săpăturile au readus orașul la viață, oferindu-ne informații nu numai despre istoria locului, ci și despre economia, activitatea industrială, sistemul defensiv și arta de aici. Studiile recente ne furnizează informații detaliate despre sculptură, olărie, prelucrarea metalelor și arhitectura decorativă și cu siguranță în viitor se vor descoperi și alte amănunte.

În perioada bizantină, orașul Amorion era bine amplasat, cu o citadelă defensivă în apropierea centrului și cu o arie urbană mai extinsă sub fortificație; ambele zone erau apărate de un zid puternic întărit. În mod surprinzător, deși faimoasa

distrugere a orașului din 838 poate fi atestată pe baza vestigiilor arheologice, este clar că orașul a continuat să existe, cel puțin până în secolul al XI-lea, ca un centru de activitate bizantină. Bisericele și alte edificii au fost reconstruite, vasele de lut și din alte materiale erau produse în oraș, iar viața și-a continuat mersul până când un eveniment incert din secolul al XI-lea a dus la încetarea existenței bizantine în zonă. Săpăturile și publicațiile viitoare în legătură cu orașul Amorion ne vor furniza cu certitudine informații importante despre această zonă în prezent puțin cunoscută a lumii bizantine.

LECTURI SUPLIMENTARE

C.S. Lightfoot, *Amorium: A Brief Guide to a Late Roman and Byzantine City in Central Anatolia*, Istanbul, 1994.

C.S. Lightfoot (coord.), *Amorium Reports II: Research Papers and Technical Reports*, Oxford, 2003.

Mama vitregă a lui Teofil, Eufrosina, a organizat pentru fiul ei o „paradă a mireselelor” al căror obicei fusese împământenit de bunica ei, împărăteasa Irina. Dacă nu sunt niște simple invenții literare, aceste ritualuri au un caracter romanțios, cunoscut în Occident în povești cum ar fi „Cenușăreasa”. Funcționarii imperiali colindau provinciile căutând fete care întruneau anumite însușiri așternute în scris și ilustrate într-o imagine. Într-un fel sau altul, se aduna un mic grup de finaliste, iar împăratul își exprima preferința dăruindu-i câștigătoarei un măr sau un inel. În orice caz, alegerea mireselelor din interiorul imperiului contrasta cu încheierea căsătoriilor de alianță cu străine, caracteristice pentru secolul al VII-lea, și a întărit ideea că o împărăteasă putea proveni din orice clasă socială și din orice parte a imperiului. În ceea ce-l privește, Teofil a respins-o pe frumoasa poetă Casiana și a ales-o pe Teodora, fiica unui ofițer militar din provincie, din câte se pare împăratul neavând știință că soția lui era iconodulă. Perechea a avut cinci fiice înainte de nașterea unui fiu, Mihail, care în cele din urmă i-a urmat la tron tatălui.

Reabilitarea icoanelor

Teofil a murit în 842, lăsându-și în urmă soția Teodora și pe fiul lor, Mihail al III-lea (842-867), care pe atunci nu avea decât trei ani, dar fusese încoronat deja împărat. Bineînțeles, a fost hotărâtă o regență care să domnească în numele tânărului împărat, în fruntea căreia se afla Teodora împreună cu eunucul Teoctist (Theoktistos) (*logothete tou dromou*), frații Teodorei, Bardas și Petronas, și magistrul Sergiu Nikitiates. Principalul scop al Teodorei era restaurarea cultului icoanelor. Firește, în măsura posibilităților, era important ca reputația lui Teofil să rămână intactă, din moment ce puterea regenței depindea întru totul de relația cu el, fapt pentru care Teodora a pus în circulație o poveste potrivit căreia, pe patul de moarte, împăratul și-ar fi regretat iconoclasmul. Împărăteasa nu a simțit nevoia să convoace un conciliu bisericesc; în schimb, în 843, a adunat pur și simplu un grup de funcționari care au acceptat doctrinele celui de-al doilea Conciliu de la Niceea din 787 și l-au destituit pe patriarhul

Ioan Gramaticul. Evenimentul este sărbătorit și acum de Biserica Ortodoxă în prima duminică a Postului Mare, numită „Duminica Ortodoxiei”.

Cu trecerea timpului, problemele statului au început să fie controlate tot mai mult de eunucul Teoctist, căruia istoricii de mai târziu i-au ponegrit cariera. Teoctist a reușit să recucerească temporar Creta, deși insula a fost recuperată repede de arabi atunci când în interiorul grupului regent au izbucnit neînțelegeri. Situația în Biserică a rămas cumva confuză, deoarece regența era preocupată să evite condamnarea pe față a foștilor iconoclaști (între care se numărau și unii membri ai dinastiei domnitoare), deși mulți, inclusiv călugării de la Studion, insistau în această direcție. În 847, Teodora l-a ales pe călugărul Ignatie ca patriarh al Constantinopolului; acesta era fiul împăratului Mihail I și fusese castrat și silit să îmbrățișeze viața călugărească în 813, la detronarea tatălui său. Cum Ignatie era călugăr, numirea lui a fost întâmpinată cu bucurie de călugării din capitală.

Caseta 9.2. Poeta Casiana († 840)

Alături de Ana Comnena, Casiana a fost una dintre cele mai educate femei din istoria Bizanțului. Era aristocrată și călugăriță. E adevărat că poezia ei este plină de sentiment și sensibilitate (vezi, mai jos, poemul despre Maria Magdalena), însă denotă și un dispreț tipic bizantin pentru alți oameni (vezi poemul despre armeni). Conform unei tradiții, în 830 Casiana ar fi luat parte la o „paradă a miresei” organizată de Eufrosina, mama vitregă a împăratului Teofil. În ciuda frumuseții și realizărilor poetei, Teofil a ales-o ca soție pe Teodora, iar Casiana a intrat într-o mănăstire. Casiana nu a scris doar poeme, ci a compus și muzica religioasă pentru acompanierea unora dintre poezii, iar mai multe din lucrările ei sunt folosite și astăzi în serviciile liturgice din Biserica Ortodoxă:

Rugăciunea Mariei Magdalena

Doamne, femeia care în multe păcate a căzut
a întrezărit Dumnezeu Ta
și se alătură alaiului femeilor purtătoare de mir.
Tânguindu-se, îți aduce mir, înainte de îngropăciunea ta.
„Oh!”, strigă ea, „ce noapte se pogoară asupra-mi,
Ce beznă și nebulie fără lună a dorinței aprinse
[este] această sete de păcat.
la izvorul meu de lacrimi,
Tu, care scoți apă din nori,
apleacă-te spre mine, spre suspinul inimii mele,
Tu, care pleci cerurile în tainica ta întrupare,
săruta-voi neprihănitele tale picioare
și le voi șterge
cu pletele capului meu.
Când Eva, la asfințit în Paradis,
ți-a auzit pașii, s-a ascuns îngrozită.
Cine va socoti mulțimea păcatelor mele
sau nepătrunsele tale judecăți, Mântuitor al sufletului meu?
Nu mă părăsi pe mine, roaba ta,
în milostivirea ta nesfârșită.

Despre armeni

Înspăimântătorul neam al armenilor
este amăgitor și rău peste măsură,
răi și nestatornici și ponegritori,
și plini de înșelăciune, fiind așa din fire.
Bine a spus odată despre ei un om înțelept:
armenii sunt răi chiar și când sunt neștiuți.
De li se dă cinste, mai abir se înrăiesc;
De se îmbogățesc, toți se înrăiesc mai tare;
Dar când ajung la bogății nespuse și la cinstiri,
le par tuturor de două ori mai răi.

(C. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry*, Oxford, 1951, p. 43)

Între timp, Mihail crescuse. Este deosebit de greu să facem o evaluare a caracterului său, pentru că majoritatea informațiilor pe care le avem despre el provin de la istoricii de mai târziu, care aveau motive să-l denigreze pe ultimul împărat amorian, zugrăvind-l într-o lumină deloc măgulitoare și dându-i porecla de „Bețivul”. Pare totuși limpede că Mihail nu a fost deosebit de interesat de afacerile de stat, cel puțin în tinerețe. Avea deja o metresă, Evdokia Ingerina, când Teodora a organizat o „paradă a miresei” în cadrul căreia Evdokia Dekapolitissa a fost aleasă ca soție a împăratului. Încercând să scape de ceea ce considera o imixtiune a mamei sale în poziția lui, la 15 ani Mihail a conspirat împreună cu Bardas, unchiul său, care a plănuit uciderea lui Teoctist în 855. În anul următor, Mihail s-a autoproclamat singurul domnitor și a exilat-o pe Teodora într-o mănăstire.

Așa cum am menționat mai devreme, domnia lui Mihail al III-lea este dificil de evaluat pe baza surselor bizantine, care îi sunt ostile, însă istoricii arabi ne oferă o perspectivă utilă, fiindcă descriu amănunțit victoriile militare obținute de imperiu în această perioadă; iar poezia populară bizantină zugrăvește, de asemenea, un domnitor, probabil chiar Mihail, care a luptat eroic și a biruit împotriva arabilor și ale cărui oștiri au pătruns mult în inima Asiei Mici.

Consecințele sfârșitului iconoclasmului

Domnia lui Mihail a fost marcată de evoluții religioase și culturale importante, care au avut consecințe pe termen lung. Cea mai evidentă, restaurarea cultului icoanelor, a creat o nevoie (și, prin urmare, o piață) de artă religioasă de mici și mari dimensiuni. Desigur, arta decorativă nu dispăruse în timpul perioadei iconoclaste, însă cum reprezentările artistice fuseseră interzise, ea se redusese ca scară și

anvergură. Acum donatorii se întreceau care mai de care să găsească meșteri în arta mozaicului și pictori care să redecoreze bisericile despuiate de operele de artă figurative și să producă icoanele pe care indivizii privați le doreau în case și în locurile publice. Nu putem urmări firul evenimentelor în detaliu, însă ne putem imagina că artiștii s-au străduit să recupereze vechile tehnici și tipare și să dezvolte altele noi, care puteau satisface nevoile societății din această vreme.

Mai mult, după încheierea controverselor iconoclaste, Biserica bizantină se simțea încrezătoare în propriile forțe, gata să-și extindă activitățile și să se angajeze într-o activitate misionară fără precedent, în special printre slavi, mai ales că unele grupuri slave formaseră societăți statale mai sofisticate și considerau Bizanțul un model de urmat, văzând în religia organizată, mai cu seamă în creștinism, un semn al culturii civilizate. Mai mult, o activitate misionară considerabilă, la fel de importantă, trebuia desfășurată și în imperiu sau, poate mai corect, în zonele pierdute de imperiu în secolele al VII-lea și al VIII-lea.

Caseta 9.3. Bizanțul și vecinii săi în secolul al IX-lea

Începând din secolul al IX-lea, Bizanțul a făcut parte dintr-o lume în care mișcările de populații și alte evoluții au avut influențe însemnate asupra lui. De aceea, pentru a înțelege istoria Bizanțului, este esențial să urmărim îndeaproape dezvoltările din alte regiuni, din vestul Europei, Balcani, Caucaz și Orientul Mijlociu. Multe dintre aceste fenomene au fost amintite în treacăt în capitolele cronologice ale acestei cărți, însă poate fi util să rezumăm situația aici și în unele cazuri incluse în capitolele următoare. Ele pot fi întrebuițate și împreună cu „Cronologia comparată” de la sfârșitul volumului, care prezintă unele dintre informații dispuse de-a lungul unei axe temporale. Cititorul familiarizat cu acest material poate sări pur și simplu peste casete, dar sperăm că ele se vor dovedi utile pentru clarificarea contextului istoric mai amplu în care s-a derulat istoria bizantină.

În perioada cuprinsă între secolele al IV-lea și al IX-lea, zona din jurul Dunării și de la nord de fluviu a cunoscut multe tulburări și destrămarea controlului politic organizat. În Evul Mediu timpuriu, în vest (în zona ocupată astăzi de Franța, Germania și Italia) s-au dezvoltat formațiuni statale firave, în timp ce Imperiul Bizantin a rămas (bineînțeles) un stat politic puternic, centralizat într-o măsură rezonabilă. În consecință, în această perioadă diverse grupuri de populații noi s-au mutat în nordul și centrul Peninsulei Balcanice. Astăzi, cercetătorii contrazic în mare măsură vechea idee că în acest interval de timp ar fi avut loc mișcări masive de populații care ar fi adus în zonă popoare complet noi. O dislocare considerabilă a existat totuși, iar în regiune dominau triburile și așezările mici. Populația era alcătuită în principal din agricultori, deși ocazional era înglobată în formațiuni mai mari.

Mai întâi, în secolele al IV-lea și al V-lea, au sosit diverse grupuri de germanici și, bineînțeles, la frontiera nordică a imperiului și-au făcut apariția hunii (conduși de Attila). Toate aceste grupuri s-au îndreptat spre vest sau au dispărut din istorie. În secolul al VI-lea avem prima știre despre slavi și, totodată, despre un grup mai organizat, numit „avari” (un popor turcic sosit pentru prima oară în Caucaz pe la jumătatea secolului). Unele grupuri s-au stabilit în regiunile din sudul Peninsulei Balcanice, dar populații slave înrudite vag între ele au ajuns să domine o arie vastă, din actuala Rusie până în Polonia, Republica Cehă și mare parte din Balcani. Concomitent, diverse popoare turcice (înrudite de departe cu hunii) au străbătut zona, dominând populația locală și atacând ocazional Bizanțul, servind ca mercenari și apoi dispărând. În secolul al VII-lea, cel mai important astfel de grup etnic au fost bulgarii, o aristocrație de origine turcică stabilită la nord de frontiera bizantină, în actuala zonă a fostei republici iugoslave Macedonia. La începutul secolului al IX-lea, bulgarii au început să reprezinte o amenințare militară serioasă pentru Bizanț.

Între timp, în secolul al IX-lea, francii germanici au dobândit o putere considerabilă în Apus și au început să se extindă prin cuceriri armate (sub Carol cel Mare) în zonele din centrul Europei ocupate de popoarele slave. În parte din cauza apropierei

lor de germanici și a pericolului reprezentat de aceștia, populațiile slave din Moravia Mare (actualele Slovacia și Republica Cehă) au format un stat. Așadar putem vorbi despre o situație geopolitică în care existau două superputeri, Bizanțul și Imperiul German (sau Roman de Apus), în est și în vest. În această perioadă, ambele erau puternice din punct de vedere cultural și militar și amândouă au cucerit părți din teritoriul dintre ele, anume zona ocupată de Bulgaria (în est) și de Moravia (în vest).

În același timp, în Orient, în Siria și Mesopotamia, Califatul Abbasid reprezenta în continuare o forță. Așa cum am văzut, după moartea profetului Mahomed (632 d.Hr.) Islamul s-a răspândit în Orientul Mijlociu, în nordul Africii și în Hispania. Califatul umayyad, a cărui capitală era stabilită în vechiul oraș (bizantin) Damasc, în Siria, a amenințat serios existența Imperiului Bizantin la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea. În cele din urmă, un război civil a dus la înlăturarea umayyazilor în Orientul Mijlociu (dar o dinastie umayyadă s-a menținut la putere în Hispania musulmană până în secolul al XI-lea). În 750 d.Hr., succesorii lor, abbasizii, și-au stabilit capitala la Bagdad și într-o anumită măsură și-au abătut atenția de la Bizanț. Cu toate acestea, raidurile arabe au continuat în teritoriul bizantin din Asia Mică, de multe ori cu un ritm anual. Abbasizii au format un stat puternic și centralizat, cu o bază financiară solidă și o cultură care, cu siguranță, nu era cu nimic mai prejos de cultura bizantină. Relațiile dintre Constantinopol și Bagdad au fost adesea ostile, însă e limpede că cele două imperii se respectau reciproc și fiecare îl considera pe celălalt un adversar redutabil. În prima jumătate a secolului al IX-lea, câteva dintre teritoriile califatului din est au început să acționeze ca state independente, marcând începutul unui proces care în cele din urmă avea să ducă la șubrezirea controlului central.

Spre nord-est, zona din nordul Mării Negre și din Caucaz (între Marea Neagră și Marea Caspică) fusese populată mult timp de diverse grupuri etnice care vorbeau limbi diferite. Printre ele se numărau alanii, un popor iranian (unii dintre ei s-au mutat mai târziu în Europa Centrală), lazii și, bineînțeles, armenii. Zona a fost întotdeauna critică pentru Bizanț, atât pentru că invadatorii din nord-est puteau să traverseze coridorul stepelor care începea din Asia Centrală și să atace teritoriul bizantin din sudul Dunării, cât și pentru că Bizanțul se putea alia cu populațiile din această regiune pentru a-și ataca inamicii din est. Din când în când, această zonă critică a fost dominată de coaliții formate din popoare turcice seminomade care de-a lungul secolelor se deplasaseră din centrul Asiei spre vest. Probabil primul dintre aceste popoare au fost hunii, care (așa cum am văzut) s-au mutat în regiune în secolele al IV-lea și al V-lea, după care s-au deplasat spre vest (și au dispărut) la jumătatea secolului al V-lea. Pe la jumătatea secolului al VI-lea, după cum am menționat deja, avarii au reprezentat temporar un grup dominant, fiind înlocuiți apoi, cu începerea din secolul al VII-lea, de hazarii. Hazarii și-au impus controlul asupra unei părți însemnate din Caucaz și din sudul Rusiei de astăzi, un teritoriu situat în estul zonei stăpânite de bulgari. Începând din timpul domniei lui Heraclius s-au aliat cu Bizanțul, căruia i-au oferit sprijin militar, în vest împotriva bulgarilor, iar în sud, mai întâi împotriva persanilor, apoi împotriva califatului arab. Ca atare, într-un interval de peste două sute de ani, hazarii au constituit un pivot al diplomației bizantine, iar relațiile dintre cele două state au fost cordiale. În ultimii ani ai secolului al VIII-lea și la începutul secolului al IX-lea, conducătorii hazarilor au acceptat iudaismul, poate și pentru a-și menține neutralitatea în lupta dintre creștinism și Islam. Pe la sfârșitul secolului al IX-lea, puterea hazarilor a început să apună ca urmare a ascensiunii pecenegilor și populației rhos (sau rus, predecesorii rușilor).

Mai mult, sfârșitul controversei iconoclaste însemna victoria mișcării monahale și justificarea poziției inflexibile pe care o adoptaseră mulți dintre liderii călugărilor. Din anumite puncte de vedere, situația de după 843 era similară cu cea de după încetarea persecuțiilor și „convertirea” lui Constantin la începutul secolului al IV-lea: partida biruitoare putea privi înapoi la persecuția pusă în practică de oponenții lor și puteau căuta noi modalități prin care eroismul și hotărârea în luptă puteau fi repetate în viitor. Situația nu a dus numai la înălțarea călugărilor la un nou nivel în ansamblul societății; le-a și atribuit roluri noi ca pionieri și coloniști și i-a transformat în eroi și simboluri ale unor lupte care nu erau doar spirituale.

Pe de altă parte, chiar dacă iconoclasmul era acum discreditat complet, dezacordurile religioase au

subzistat, în principal în legătură cu principiile schițate în vremea primei reabilitări a icoanelor, cu peste 50 de ani înainte. La modul general, așa cum am discutat mai devreme când am analizat evenimentele de după 787, dezacordul se iscase între cei care doreau o aplicare strictă a dreptului canonic și pedepsirea tuturor celor care se făcuseră vinovați de fărădelegi și/sau credințe incorecte (inclusiv a iconoclaștilor) și cei care erau dispuși să se arate mai îngăduitori și mai flexibili, mai ales în fața realităților practice. Așa cum am menționat anterior, trebuie să fim atenți să nu considerăm aceste grupuri partide politice în sensul modern al termenului și să ținem cont de faptul că indivizii nu „aderau” strict la unul dintre grupuri; această distincție exprimă mai degrabă tendințele pe care le putem observa și care ne ajută să înțelegem tensiunile și dificultățile religioase din această perioadă, unele de natură ideologică, însă altele generate de motive personale. În general, rândurile celor care pretindeau mai multă strictețe erau dominate de lideri monastici, în special de la mănăstirea Studion, și ei au creat o tradiție a recursului la papă în cazurile în care simțeau că patriarhul Constantinopolului greșea. Cei care doreau să promoveze o viziune mai indulgentă erau conduși tot de călugări – aproape cu necesitate, din moment ce, după sfârșitul iconoclasmului, practic toți episcopii erau aleși din mănăstiri, cu toate că s-a manifestat și dorința de a selecta episcopi din rândurile mirenilor (necăsătoriți), care în acest caz erau făcuți călugări și consacrați episcopi în scurt timp. Pe aceștia i-am putea plasa în categoria mai vastă pusă frecvent în legătură cu principiul teologic *oikonomia*, un termen care însemna că litera strictă a dreptului canonic nu putea fi aplicată în anumite cazuri în care, dimpotrivă, indulgența sau flexibilitatea se puteau dovedi o reacție mai adecvată.

În 858, patriarhul Ignatie (deși era el însuși fiu de împărat) s-a exprimat public împotriva a ceea ce el considera imoralitate a membrilor de la curtea lui Mihail al III-lea. În consecință, Ignatie a fost obligat să demisioneze. În locul lui, unchiul lui Mihail l-au ales pe laicul erudit Fotie, care își câștigase deja o reputație considerabilă ca învățat. Fotie era considerat un urmaș al grecilor antici și era nepotul patriarhului Tarasie. Tatăl său fusese persecutat ca iconodul, dar cu toate acestea Fotie și-a consolidat un statut la curte și a făcut parte dintr-o ambasadă trimisă la arabi. Bineînțeles, numirea sa ca patriarh i-a înfuriat pe susținătorii lui Ignatie, inclusiv pe mulți dintre călugării de frunte, astfel încât guvernul lui Mihail a căutat să obțină sprijin politic apelând la autoritatea papei Nicolae I (858-867). Momentul era unul critic, deoarece Nicolae urcase pe tronul pontifical cu intenția de a consacra puterea papalității la modul universal, deasupra tuturor celorlalte autorități bisericești și laice din Răsărit și din Apus. Ca răspuns la inițiativa bizantină, papa a trimis la Constantinopol niște legați care au participat la un conciliu local ținut în 861. Papa era interesat, în parte, să redobândească zonele din sudul Italiei, Sicilia și Peninsula Balcanică, puse sub jurisdicția Constantinopolului în secolul al VIII-lea. Legații pontificali nu au reușit să atingă aceste scopuri, însă au aprobat înscăunarea lui Fotie. Totuși, nu peste multă vreme Nicolae a fost cuprins de îndoieli în legătură cu această situație; i-a denunțat pe legați, iar în 863 a ținut la Roma un sinod în cadrul căruia l-a declarat pe Fotie depus din scaun. În același an, la Constantinopol s-a ținut un alt conciliu local care a declarat destituirea papei pe motiv că se

amestecase ilegal în Biserica bizantină.

Misiunea la slavi

Așa-numita „schismă fotiană” determinată de aceste evenimente a fost deosebit de gravă, deoarece s-a produs într-o perioadă în care atât papalitatea, cât și Bizanțul încercau să-și extindă propriile sfere de interes, mai ales în teritoriile ocupate de slavi. În 860, Constantinopolul a fost luat prin surprindere de un atac din partea rușilor, recunoscuți în general ca strămoșii rușilor actuali, care trăiau de-a lungul mai multor cursuri de apă pe axa nord-sud, într-o direcție spre Marea Baltică, iar în cealaltă direcție spre Marea Neagră. Este posibil ca la origine rușii să fi fost o aristocrație militară scandinavă – asemănătoare cu vikingii –, însă își impuseseră deja dominația asupra popoarelor slave care ocupau aceste zone și formau o populație mixtă a cărei economie se baza în parte pe comerțul și transportul de-a lungul râurilor din Rusia modernă. În 860, rușii au coborât cu repeziciune dinspre Marea Neagră și au atacat Constantinopolul. Într-o predică ajunsă până la noi, patriarhul Fotie descrie neliniștea oamenilor din Constantinopol și recunoștința pe care au simțit-o când flota inamică a fost risipită de intervenția Fecioarei Maria: în realitate, corăbiile fuseseră puse pe fugă de flota bizantină. Rușii nu constituiau neapărat o amenințare la adresa Constantinopolului, care probabil se putea apăra de astfel de atacuri, însă – fapt mai important – acțiunile lor în nordul Mării Negre dovedeau că hazarii nu mai puteau juca în regiune rolul pe care îl îndepliniseră înainte. Să ne amintim că, două veacuri la rând, hazarii reprezentaseră baza eforturilor militare și diplomatice bizantine la capătul occidental al coridorului stepelor, iar declinul lor însemna că bizantinii trebuiau să-și reevalueze alianțele în regiune.

Caseta 9.4. Bizanțul și papalitatea în secolul al IX-lea

Secțiunea de față se concentrează asupra relațiilor dintre Bizanț și papalitate până la izbucnirea schismei fotiene la jumătatea secolului al IX-lea. Multe elemente au fost semnalate deja în capitolele precedente, însă probabil merită osteneala să oferim o imagine de ansamblu până în momentul discutat aici. O dificultate suplimentară vine din faptul că, în epoca modernă, creștinii au diferite viziuni asupra istoriei Bisericii din această perioadă. Așadar catolicii îi privesc în general pe papi ca succesori ai Sfântului Petru, care au cârmuit întreaga Biserică creștină de la începuturile creștinismului până în ziua de azi. În schimb, protestanții simt în general că papalitatea este o instituție omenească intrată sub controlul Bisericii medievale și, prin aceasta, a schimbat și corupt învățătura creștină originală. Creștinii ortodocși adoptă un fel de poziție de mijloc. Deși acceptă faptul că episcopii cârmuiesc în mod legitim Biserica și că episcopul Romei (papa) are o poziție prestigioasă care îi conferă statutul de cel dintâi între episcopii egali, ei nu sunt de acord cu afirmația că papa are o autoritate administrativă sau spirituală directă în afara Bisericii Apusene. Firește, analiza pe care o facem aici nu-și propune să stabilească cine are dreptate în această neînțelegere, ci să urmărească evoluția situației pe parcursul secolelor și să vadă în ce fel a influențat ea istoria Imperiului Bizantin. Deși respectăm credințele (și necredințele) tuturor, în calitate de istorici

trebuie să ne amintim că ideile pe care le avem noi astăzi despre poziția papalității nu sunt neapărat aceleași cu ale persoanelor din trecut. Mai mult, ar trebui să ținem cont că papii și patriarhii Constantinopolului nu erau simpli lideri religioși, ci au avut – în toate timpurile – putere politică și economică și este cumva natural ca ei să se fi îngrijit și să fi fost influențați și de alte probleme în afara celor religioase.

Nu trebuie să spunem nimic aici despre evoluția papalității în primele trei veacuri, atât pentru că situația este extrem de complexă și controversată, cât și pentru că ea depășește cadrul acestui volum. În orice caz, în vremea lui Constantin, papa, ca episcop al Romei, devenise clar principalul lider ecleziastic în Apus (Italia, Africa de Nord, Galia etc.) și diverși papi au emis pretenții mai universaliste. Trebuie să ținem seama de faptul că această atitudine era parte a unui fenomen mai amplu, prin care episcopii au ajuns să domine ansamblul Bisericii creștine și prin care, de asemenea, episcopii orașelor importante din Imperiul Roman au început să pretindă exercitarea unei puteri administrative asupra unor zone mai extinse. În consecință, putem vedea că în vremea lui Constantin episcopul Alexandriei reprezenta deja un rival însemnat al episcopului Romei și că episcopii altor reședințe imperiale (Antiohia, Trier, Sirmium, Nicomedia) emiteau și ei pretenții mai înalte. Două evenimente au schimbat situația considerabil: mai întâi, convertirea lui Constantin (oricum am înțelege acest eveniment), susținerea pe care a acordat-o Bisericii și implicarea lui în disputele religioase din vremea sa și, în al doilea rând, întemeierea Constantinopolului și faptul că în secolele al IV-lea și al V-lea orașul a devenit principala reședință a împăraților. Drept urmare, putem vedea că în această perioadă puterea și importanța episcopului din Constantinopol intră într-o fază de ascensiune. Conciliul ecumenic ținut în 381 la Constantinopol a afirmat că doar episcopul Romei avea un rang mai înalt decât episcopul Constantinopolului, pe când Conciliul de la Calcedon din 451 a decretat că episcopul Constantinopolului trebuia să fie considerat egal în rang cu episcopul Romei – cu deosebirea că acest ultim scaun episcopal avea o precedență temporală – și că cei cinci patriarhi ai Bisericii (episcopii din Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim) trebuiau să fie independenți în guvernarea propriilor teritorii. Prăbușirea Imperiului Roman în Apus (în secolul al V-lea) a însemnat că puterea papei rămăsese practic necontestată în zona lui, în timp ce cucerirea Orientului Apropiat de către arabi (în secolul al VII-lea) a însemnat că patriarhul Constantinopolului a ajuns într-o poziție similară în Răsărit.

De-a lungul următoarelor două secole, între cele două Biserici au existat dispute provocate în special de încercările mai multor împărați (de exemplu, Zenou, Anastasios, Heraclius) de a ajunge la un compromis cu monofiziții, dat fiind că teologia papalității s-a menținut întotdeauna pe o poziție calcedoniană neclintită (diofizită); printre altele, disputele au dus la așa-numita schismă acachiană (484-519), în care unii teologi bizantini (ca Ioan Talaia, patriarhul Alexandriei) au făcut apel la Roma împotriva Constantinopolului. Poziția papalității a fost slăbită de recucerirea Italiei și Africii de Nord de către Iustinian, la jumătatea secolului al VI-lea, ceea ce a dus la imixtiunea bizantină directă în independența papei prin intermediul exarhului Ravennei, reprezentantul imperial în Italia. Între timp, papi ca Grigore I (590-604) au încercat să reînvie puterea și prestigiul papalității, care scăzuseră mult și în restul Occidentului. Grigore a făcut asta în parte impunând o moralitate strictă la propria curte și aplicând un viguros program misionar în Britania și Germania, dar și elaborând noi idei teologice și practici devoționale, dintre care unele se deosebeau de cele folosite în Bizanț în aceeași perioadă. Cu toate acestea, în cea mai mare parte a secolului al VII-lea papalitatea a continuat să-l considere pe împăratul bizantin un aliat și cel mai important sprijin militar al său în fața amenințării longobarde.

Evenimentele din secolul al VIII-lea au schimbat dramatic raportul dintre scaunul pontifical și Imperiul Bizantin. Pe de o parte, iconoclasmul împăraților aflați pe tron după 726 a înstrăinat încă o dată cele două Biserici: papalitatea a continuat să susțină cultul icoanelor, în timp ce Bizanțul era oficial iconoclast. Drept urmare, părțile s-au excomunicat oficial una pe alta și mulți bizantini iconoduli au fugit în Italia ca să scape de persecuția din patrie. La fel, începând cu jumătatea secolului al VII-lea, mulți creștini din zonele ocupate de arabi s-au mutat în regiunile stăpânite de bizantini în sudul Italiei, accentuând în felul acesta influența ecleziastică bizantină aici. Așadar este poate o ironie că, deși în secolul al VIII-lea cele două Biserici nu erau în comuniune, între ele a existat o interacțiune considerabilă și mai mulți papi din această perioadă erau vorbitori de limbă greacă.

Cu toate acestea, incapacitatea sau refuzul Bizanțului de a oferi ajutor militar papalității în secolul al VIII-lea a avut consecințe importante, deoarece papii s-au îndreptat spre franci pentru a obține ajutorul necesar împotriva longobarzilor și a alianței militare încălcate de Bizanț. Punctele cruciale în această evoluție au fost consacrarea lui Pippin I ca rege al francilor în 754 de către papa Ștefan al II-lea și epocala încoronare a lui Carol cel Mare ca împărat de către papa Leon al III-lea în anul 800. Începând din acest moment, pretențiilor universaliste ale papalității aveau să li se alăture ambițiile imperiale ale împăraților germani împotriva împăraților din Constantinopol și a Bisericii lor. Bineînțeles, nu avea să mai dureze mult până la

iscarea conflictelor în sânul creștinismului occidental, căci reformatorii (cum ar fi papa Nicolae I, vezi *supra*) aveau să folosească pretențiile pontificale drept fundament al independenței Bisericii față de conducătorii laici. Lupta dintre papă și împărat în Apus urma să aibă consecințe pe termen lung în Occident, dar și asupra relațiilor dintre Biserica Răsăriteană și Apuseană.

Curtea a trimis imediat o ambasadă misionară la hazari, în speranța că, dacă îi vor converti la creștinism, bizantinii i-ar fi putut atrage mai ușor de partea lor. Misiunea era condusă de Constantin, mai târziu misionar printre slavi, dar el nu și-a putut atinge scopul și în cele din urmă hazarii au adoptat ca religie iudaismul. Totuși, activitatea misionară la ei nu a fost total inutilă, deoarece a pregătit calea unei misiuni mult mai ample, care avea să înceapă curând.

La începutul secolului al IX-lea, după dispariția hanatului avar, Moravia Mare s-a format ca primul stat slav în Europa Centrală. Deși locația exactă a Moraviei Mari este incertă, este posibil ca ea să se fi aflat în zona ocupată acum de Republica Cehă și Slovacia. Moravia s-a extins, iar cel mai important conducător al ei, prințul Rastislav (846-870), a încercat să mențină independența statului în fața tendințelor expansioniste ale Imperiului Franc (German). În 862, Rastislav a cerut Constantinopolului să trimită în țară misionari care să înlocuiască solia francă aflată deja acolo și să organizeze o Biserică independentă, care să folosească în liturghie nu latina, ci limba slavă a supușilor săi. Toate acestea s-au petrecut, să ne amintim, pe fondul disputei dintre papalitate și Constantinopol în legătură cu legitimitatea lui Fotie în funcția de patriarh al capitalei imperiale. Prin urmare, destituirea unilaterală a lui Fotie (863) de către pontiful roman l-a încurajat cu siguranță pe patriarh să susțină trimiterea unei delegații misionare bizantine în Moravia, unde francii, papalitatea și Bizanțul aveau să se încleșteze într-o luptă pentru întâietate. În plus, nu ar trebui să uităm că, în același timp, Biserica francă și papalitatea nu erau în relații bune, deoarece o parte a politicii papei Nicolae era reprezentată de intenția lui de a-și extinde controlul în zonă.

Misiunea bizantină era condusă de Constantin Filosoful (cunoscut mai târziu sub numele de Chiril sau Kyrillos) și de fratele lui, Metodie (Methodios). Acești doi călugări din zona Tesalonicului erau vestiți deja în Constantinopol pentru erudiția lor. Constantin venise în capitală și îi atrăsese atenția lui Teoctist, care l-a ajutat să primească o educație excelentă. A devenit preot, însă apoi a fost numit profesor de filosofie la Universitatea din Magnaura (parte a palatului imperial). Constantin și-a câștigat o reputație formidabilă ca participant la dezbateri și l-a apărat pe Ioan Gramaticul în cadrul unei dispute. Mai târziu a înfățișat cauza creștinismului bizantin la curtea hazarilor și, de asemenea, la curtea califului, în Samarra. Fratele mai vârstnic al lui Constantin, Metodie, deținuse o funcție politică imperială într-o zonă din Macedonia unde după toate aparențele se vorbea slava, însă în cele din urmă a devenit călugăr și este posibil să-și fi însoțit fratele în solia la hazari. Se pare că ambii frați cunoșteau limba populațiilor slave stabilite în împrejurimile Tesalonicului (poate că și mama lor a fost slavă).

Înainte de a porni spre Moravia, Constantin a creat un alfabet (numit mai târziu alfabetul glagolitic) pentru slavonă, care până atunci fusese doar o limbă vorbită. Faptul că acest alfabet se baza pe literele alfabetului grec explică asemănarea dintre literele grecești și alfabetul chirilic modern (numit așa după Constantin/Chiril) folosit în rusă, sârbă și limbile înrudite cu acestea. Pe când se afla încă în Constantinopol, Constantin a început să lucreze la traducerea Bibliei și a textelor liturgice bizantine în slavonă, luând textele cu el pentru a le folosi în Moravia. Principiul desfășurării activității misionare în limba popoarelor locale era diferit de practica Bisericii romane, care insista asupra întrebuințării latinei în literatura religioasă și liturghie. Firește, faptul le-a conferit misionarilor bizantini un avantaj însemnat și a stabilit un precedent care avea să aibă repercusiuni importante în evoluția culturală a popoarelor influențate de Bizanț, deoarece bizantinii nu insistau asupra dominației culturale, ci încurajau menținerea tradițiilor locale, influențate întotdeauna, desigur, de cultura din Constantinopol.

Între timp, sub comanda lui Petronas, unchiul împăratului, armatele lui Mihail al III-lea au obținut succese remarcabile, mai ales în Orient. În 856, Petronas a ajuns la Eufrat, l-a traversat și a atacat orașul Amida, aflat la oarecare distanță. Unul dintre factorii care au facilitat aceste succese a fost o slăbire tot mai mare a Califatului Abbasid și apariția unor emiri semiindependenți de-a lungul frontierei cu Bizanțul. În 860, ‘Omar, emirul orașului Melitene, susținut de paulicieni, a atacat imperiul și a înaintat adânc în teritoriul bizantin, însă a fost prins într-o cursă de o armată comandată de Petronas (și, poate, de Mihail însuși); emirul a fost ucis, armata fiindu-i practic anihilată. Privind retrospectiv, constatăm că această victorie a reprezentat un punct de cotitură în lunga luptă dintre Bizanț și arabi, iar în următorii 150 de ani bizantinii s-au aflat în general în ofensivă, mai întâi asigurând protecția Asiei Mici și apoi atacând, rând pe rând, pozițiile arabe din Răsărit. Bineînțeles, victoriile lui Petronas le-au permis de asemenea bizantinilor să-și concentreze atenția în Balcani și în Occident.

Situația era deosebit de prielnică, întrucât dezacordul cu papalitatea (schisma fotiană), misiunea la slavi și nevoia de a crea o stabilitate în zonele din nordul Mării Negre epuizau și mai mult resursele imperiului din vremea respectivă. În primul caz, guvernul lui Mihail al III-lea a stat neclintit de partea patriarhului. Împăratul i-a scris papei, afirmând independența Bisericii bizantine și cerând ca hotărârea luată împotriva lui Fotie să fie anulată. Fotie a dus conflictul dincolo de limitele chestiunii supremației papalității, acuzând Biserica Apuseană de erori în cult și în mărturisirea de credință. S-a referit îndeosebi la inserția occidentală a expresiei *filioque* („și de la Fiul”) în definiția dată de Crezul niceean purcederii Duhului Sfânt; în documentul original, textul spunea simplu că Duhul Sfânt purcede de la Tatăl, însă adăugarea lui *filioque* însemna că Biserica apuseană considera că Duhul Sfânt purcede de la Tatăl „și de la Fiul”. Fotie a subliniat că adaosul reprezenta o inovație în doctrină și că modifica modul în care gândeau creștinii relațiile dintre persoanele Treimii. Așa cum am menționat, împăratul a convocat la Constantinopol un conciliu local care a condamnat introducerea lui *filioque* în Crez, a respins imixtiunile papalității în Biserica bizantină și l-a excomunicat pe papa Nicolae.

Între timp, în 863 misiunea bizantină condusă de Constantin și Metodie a pornit spre Moravia,

înarmată cu traduceri în slavonă. Inițial misiunea a avut succes și, la încurajarea lui Rastislav, țara a acceptat creștinismul de tip bizantin. S-a organizat o Biserică locală în care serviciile liturgice se celebrau în slavonă. Totuși, clerul franc din Moravia le-a pus bețe în roate misionarilor bizantini, iar Constantin și Metodie au încercat să obțină ajutorul papei în strădaniile lor. Prin urmare, în 867 cei doi frați au făcut o călătorie la Roma, însă la scurtă vreme după ce au ajuns Constantin a murit. Metodie a revenit în Moravia în 870, însă francii l-au arestat și l-au întemnițat. În cele din urmă, misionarii bizantini au fost expulzați din Moravia, pentru că puterea militară francă, aliată cu papalitatea, era mai la îndemână – în cele din urmă, Biserica moravă a intrat sub controlul Bisericii apusene.

Totuși, după părăsirea din Moravia, misionarii bizantini au avut ocazia să folosească experiența și traducerea cărților sfinte pentru convertirea Bulgariei. Această țară, să ne amintim, era condusă de o aristocrație turcică relativ puțin numeroasă, în timp ce majoritatea populației era slavă. În plus, poziția Bulgariei era crucială. Cele două puteri majore militare din estul Europei erau Imperiul Franc (în Vest) și Bizanțul (în Est); între ele se găseau Moravia și Bulgaria. Odată ce Moravia a acceptat creștinismul și, la început, și coaliția cu Bizanțul, bulgarii au fost, de fapt, încercuiți. În această situație, prințul bulgar Boris le-a trimis francilor o ambasadă, cerând încheierea unei alianțe și trimiterea de misionari. Totuși, Mihail al III-lea a expediat armata bizantină – proaspăt întoarsă după victoria împotriva arabilor – la frontiera bulgară, gest care demonstrează relația strânsă dintre chestiunile religioase și militare în această perioadă. În consecință, Boris a acceptat alianța cu Bizanțul și s-a botezat, probabil în 864, avându-l ca naș pe Mihail. Aristocrații bulgari s-au împotrivit creștinării statului, însă Boris-Mihail (cum a fost numit prințul după botez) le-a înăbușit sălbatic opoziția, decapitând 52 dintre ei. După aceea, convertirea Bulgariei s-a desfășurat cu repeziciune, s-ar putea spune că de sus în jos, ca urmare a botezării prințului. S-a organizat o Biserică administrată de clerici bizantini cunoscători de slavonă, dar care la început au acționat la ordinele patriarhului din Constantinopol. Deși Bulgaria a rămas independentă din punct de vedere politic și în secolele următoare cele două state au purtat războaie înverșunate, începând din 864 Bulgaria a intrat definitiv în sfera de influență a Bizanțului, iar convertirea bulgarilor a fost una dintre cele mai mari și mai importante realizări politice și culturale bizantine.

LECTURI SUPLIMENTARE

F. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs*, New Brunswick, NJ, 1970.

F. Dvornik, *The Photian Schism: History and Legend*, Cambridge, 1948.

J.V.A. Fine, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor, MI, 1983.

D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, New York, 1971.

W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford, CA, 1988.

A.P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge, 1970.

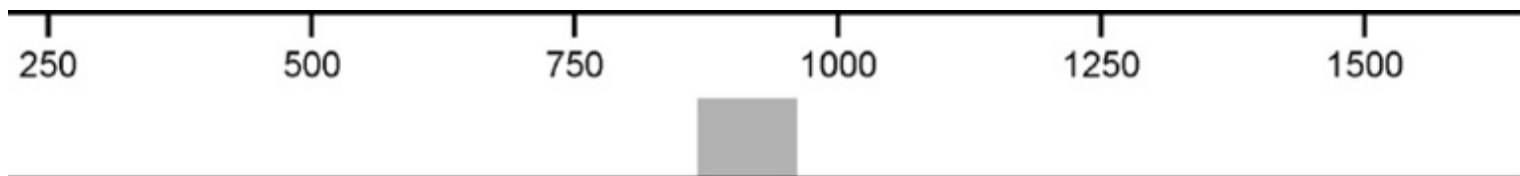
SURSE PRIMARE TRADUSE

Teofan continuă să fie cea mai importantă sursă până în anul 814. După această dată își fac apariția un număr semnificativ de izvoare narative, cele mai importante fiind cronica lui Simeon Logothetul (Metafrastul) și textul (posibil derivat din el) lui Teophanes Continuatus, amândoi continuând istoria până la jumătatea secolului al X-lea.

Teodor de la Studion (Teodor Studitul), un călugăr cu o importantă activitate politică și religioasă, a scris multe opere semnificative, dar numai câteva dintre ele au fost traduse. „Testamentul” său, scris către sfârșitul vieții, conține multe dintre opiniile lui în legătură cu viața monahală. Timothy Miller (trad.), în J. Thomas și A.C. Hero (coord.), *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Dumbarton Oaks Studies, 35, Washington, DC, 2000, vol. 1, pp. 67-83. Vezi și C.P. Roth (trad.), *On the Holy Icons*, Crestwood, NY, 1983.

Capitolul 10

Începutul Dinastiei Macedonene

867 Vasile I întemeiază Dinastia Macedoneană

893 Simeon devine țar al Bulgariei

920 Roman Lekapenos devine împărat

922 Primele eforturi pentru protejarea proprietăților funciare ale țăranilor

961 Nichifor Focas cucerește Creta

Domnia lui Vasile I (867-886)

În toiul activității misionare din Balcani și al schismei fotiene, Mihail al III-lea a fost înlăturat de la putere, iar pe tronul bizantin s-a instalat o nouă dinastie. Vasile I Macedoneanul se născuse în Tracia sau în Macedonia, probabil într-o familie armeană stabilită în zonă mai devreme în același secol. Vasile venise la Constantinopol în căutarea norocului; forța fizică i-a câștigat un statut la curte și se presupune că faptul că i-a învins pe mai mulți luptători bulgari l-a adus în atenția lui Mihail al III-lea. Nu peste mult timp s-a căsătorit cu Evdokia Ingerina, fosta amantă a împăratului, și l-a înlocuit pe cezarul Bardas, pe care l-a ucis cu mâna lui în 865. În 866, Vasile a devenit co-împărat împreună cu Mihail, iar în anul următor a pus ca împăratul să fie ucis în somn. Începând din 867, Vasile a fost singurul conducător al lumii bizantine și a întemeiat o dinastie (numită „macedoneană”) care avea să dăinuie aproape două sute de ani. Bineînțeles, circumstanțele ascensiunii lui Vasile pe tron au fost jenante pentru membrii de mai târziu ai dinastiei, așa că istoricii acestei perioade (mai ales nepotul lui Vasile, Constantin al VII-lea) au încercat să arate că Vasile fusese obligat să răstoarne de la putere „corupta” Dinastie Amoriană, chiar dacă actul era limpede ilegal. De fapt, Constantin al VII-lea era atât de preocupat să apere reputația istorică a bunicului său, încât a scris el însuși (sau a pus un asociat apropiat să scrie) o biografie a strămoșului, *Vita Basilii*, care a impus imaginea standard despre cel

dintâi împărat al Dinastiei Macedonene.

Biografia lui Constantin îl înfățișează pe Vasile ca pe un administrator activ și ocrotitor al săracilor, dar totodată (în ciuda originilor sale simple) un protector de seamă al artelor. Printre realizările împăratului s-a numărat construirea „Noii Biserici” (Nea Ekklesia) în palatul imperial, în anul 880. Cu toate că edificiul nu a rezistat trecerii timpului, descrierea literară atestă că era foarte somptuoasă, cu cinci cupole, două fântâni exterioare și interiorul îmbrăcat în argint. În cuvintele biografului, „biserica [era] ca o mireasă împodobită cu perle și aur, cu argint scânteietor și cu un soi de marmură bogat irizată” (tradus în C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, p. 193).

Caseta 10.1. Aurul bizantin

Moneda bizantină de aur, numită *solidus* sau *nomisma*, a fost descrisă adesea drept „dolarul Evului Mediu”. Și-a păstrat valoarea aproximativ șapte sute de ani și a fost folosită ca referință standard pentru schimburi în Imperiul Bizantin, dar și mult dincolo de granițele lui. În mod normal, califatul arab nu a bătut monede de aur proprii, apelând în schimb la monedele bizantine, pe care arabii le numeau *bezant*. *Solidus* a avut o circulație largă și în Europa și era prețuit de căpeteniile și regii din nordul continentului, care le considerau un semn de bogăție și putere. Cantități mari de monede de aur bizantine au fost găsite în multe locuri din Scandinavia.

Bineînțeles, *solidus* nu a fost folosit doar ca monedă de schimb: pentru împărat și curtea lui mai reprezenta și una dintre principalele oportunități de a stabili o comunicare cu supușii sau cu personalitățile importante din afara granițelor imperiului. Încă de la început, bizantinii au adoptat practica romană a plasării figurii (de obicei capul) împăratului pe aversul (fața) monedei, uneori însoțită de simboluri sau legende care declamau puterea conducătorului și realizările sale. De la jumătatea secolului al IX-lea (după sfârșitul crizei iconoclaste), imaginea împăratului a fost înlocuită pe avers de figura lui Hristos, care era văzut la vremea respectivă drept adevăratul cârmuitor al imperiului și era prezentat de legendă ca „Iisus Hristos, Regele celor care domnesc”. Figura împăratului, familia imperială sau, uneori, o reprezentare a împăratului încoronat de Hristos, Fecioara Maria sau un sfânt erau plasate pe reversul (spatele) monedei – o indicație că împăratul, deși mai puțin important decât Dumnezeu, era totuși reprezentantul lui Dumnezeu pe Pământ și conducătorul necontestat al lumii create (*oikoumene*).

Cel mai remarcabil aspect al monedei de aur a fost stabilitatea ei. La origine, *solidus* a fost bătut sub Constantin I, cu o greutate de o livră de aur la 72 de monede (cu alte cuvinte, fiecare monedă avea o greutate de aproximativ 1/72 dintr-o livră sau aproximativ 4,4 grame), care se putea exprima și ca o greutate de 24 *keratia* sau carate.

În următorii șapte sute de ani, în valoarea acestei *nomisma* (așa cum a ajuns să fie numită moneda în mod curent) nu au existat variații semnificative. În secolele al VI-lea și al VII-lea s-au bătut și *solidi* mai ușori, cu o greutate de 22 *keratia*, însă moneda de aur de bază a rămas în cea mai mare parte a timpului *nomisma* de 24 de carate.

Totuși, la jumătatea secolului al X-lea, împăratul Nichifor Focas (963-969) a bătut o monedă nouă, care cântărea cu 1/12 mai puțin decât moneda standard, având o greutate de 22 *keratia*. Scopul monedei era clar acela de a aduce rapid bani la vistieria statului, din moment ce permitea realizarea mai multor monede cu aceeași cantitate de aur și plățirea salariilor și a altor obligații de stat cu moneda nouă, mai puțin valoroasă. Firește, măsura a avut ca efect devalorizarea valutei. Se pare că această monedă mai ușoară, numită *tetareron*, a circulat împreună cu moneda standard, cu greutatea întreagă (care a ajuns să fie numită *histamenon*). În orice caz, în secolul al XI-lea a început un proces de devalorizare sistematică, documentat în scăderea nivelului de puritate a aurului folosit pentru monede. De cele mai multe ori, fiecare împărat a permis fluctuația calității aurului, poate în funcție de condițiile economice și politice. Prin urmare, putem clasifica următoarele valori:

Mihail al IV-lea (1034-1041) 24-19,5 *keratia*

Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055) 24-18 *keratia*

Roman al IV-lea Diogenes (1067-1071) 18-16 *keratia*

Mihail al VII-lea Ducas (1071-1078) 16-12 *keratia*

Nichifor al III-lea Botaniates (1078-1081) circa 8 *keratia*

Din aceste cifre putem observa că, într-o perioadă mai mică de 50 de ani, monedele bizantine de aur și-au pierdut aproximativ două treimi din valoare. Faptul trebuie să fi avut efecte considerabile asupra economiei și putem fi siguri că a existat o inflație destul de puternică, însă evoluțiile economice moderne arată că o anumită cotă de inflație nu este neapărat dăunătoare pentru economie, așa că nu putem ști ce efect a avut pe termen lung această schimbare asupra economiei Imperiului Bizantin. Desigur, anumite categorii, probabil în primul rând comercianții, vor fi fost afectați și, bineînțeles, începând din această perioadă, *nomisma* și-a pierdut mult din prestigiu și din acceptabilitatea universală. Moneda bizantină de aur a rămas totuși una dintre valutele principale din bazinul mediteraneean și a fost folosită de negustori de toate etniile până la prăbușirea imperiului.

Un aspect probabil mai grav, pierderea în valoare a monedei de aur era un semn că statul trecea printr-o criză cronică de venituri, situație pe care o putem asocia rezonabil cu sporirea puterii latifundiarilor, care își puteau eluda îndatoririle privitoare la plata taxelor față de administrația centrală.

Pentru mai multe informații despre monedele bizantine și despre economia Imperiului Bizantin, vezi M.F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge, 1985, în special pp. 506-510.

Prima grijă a lui Vasile a fost, bineînțeles, să-și consolideze puterea și să-și asigure legitimitatea. Avea deja doi fii, pe Constantin, mai mare, copil dintr-o primă căsătorie, și pe Leon, fiul Evdokiei Ingerina; în legătură cu cel de-al doilea, ani de-a rândul a umblat zvonul că, de fapt, nu ar fi fost fiul lui Vasile, ci al lui Mihail al III-lea, zvon care a complicat cu siguranță lucrurile mai târziu. Vasile a acționat repede în vederea obținerii recunoașterii propriei dinastii, încoronându-l pe Constantin împărat în 869, iar pe Leon în 870. La început, Vasile a avut de înfruntat o opoziție considerabilă din partea armatei, care obținuse succese reale sub fostul regim. Pentru a neutraliza această opoziție, Vasile și-a căutat susținători oriunde i-a putut găsi, iar pe unii i-a recrutat din rândurile celor care continuau să se împotrivescă patriarhatului lui Fotie. În consecință, încă din 867 Vasile l-a destituit pe Fotie și l-a reșezat pe Ignatie în scaunul patriarhal. Mișcarea a fost în primul rând una politică, iar Fotie a fost angajat curând ca tutore al copiilor împăratului. Totuși, interesele lui Vasile în Apus difereau de cele ale predecesorilor săi, motiv pentru care avea nevoie de o oarecare reconciliere cu papalitatea. În 869-870 s-a ținut la Constantinopol un sinod la care au participat legații papei Adrian al II-lea, iar Fotie a fost excomunicat încă o dată. Conciliul a primit și o solie din Bulgaria, care cerea clarificarea statutului Bisericii bulgare. Problema se ivise atunci când prințul Boris-Mihail a aflat că bizantinii plănuiau să țină Biserica bulgară strict sub controlul patriarhului de la Constantinopol și a încercat să facă un aranjament mai bun prin intermediul unei alianțe cu Roma. Papalitatea nu s-a arătat totuși mai curtenitoare decât bizantinii, așa că bulgarii au cerut un conciliu în cadrul căruia să se discute administrarea Bisericii bulgare. În această problemă, patriarhul Ignatie a menținut liniile stabilite de Fotie și a apărut interesele bizantine în Balcani. În ciuda protestelor legaților pontificali, chestiunea a fost tranșată în favoarea Bizanțului, iar Biserica bulgară a rămas în sfera Constantinopolului. Însă, cu toate că episcopii noii Biserici erau consacrați tot în Constantinopol, Boris-Mihail și-a impus punctul de vedere și s-a folosit de antagonismul dintre Roma și Bizanț ca să arate că interesele Bisericii

bulgare și ale țării lui în ansamblu trebuiau luate în considerare.

Caseta 10.2. Decorarea Palatului Kainourgion

Printre structurile grandioase construite de împăratul Vasile I s-a numărat și o reședință în interiorul Marelui Palat, numită Kainourgion („Noul Palat”). Biografia împăratului, *Vita Basilii*, scrisă probabil de nepotul acestuia, Constantin al VII-lea, descrie destul de amănunțit decorațiunile reședinței, inclusiv elaborata lor propagandă dinastică. Edificiul era susținut de 16 coloane, dintre care opt erau din piatră verde din Tesalia, iar celelalte din onix, toate având suprafața decorată cu gravuri în relief.

O încăpere ce pare să fi fost sala tronului avea o semicupolă în extremitatea estică (la fel ca o biserică), iar în interior tavanul era acoperit integral cu piese de mozaic din sticlă, cu umpluturi din aur curat. Se pare că în semicupolă se găsea o reprezentare a lui Vasile însuși, așezat pe tron și însoțit de generalii săi victorioși, fiecare dintre aceștia prezentându-i imagini ale orașelor pe care le cuceriseră și le înglobaseră în Imperiul Bizantin. Deasupra semicupolei erau zugrăvite muncile herculeene ale împăratului, faptele de arme prin care îi fericise pe cetățenii imperiului.

Aparent, imediat lângă sala tronului se afla un dormitor. Pardoseala încăperii era pavată cu pietre ce formau cercuri concentrice, cu râuri și vulturi reprezentați în cele patru colțuri, iar în centru, un mozaic ce înfățișa un păun. Partea inferioară a pereților era decorată cu pietre multicolore, iar deasupra se găseau centuri înflorate realizate din mozaic de aur. În registrul cel mai înalt se găsea o reprezentare în mozaic a împăratului, tot pe tron, împreună cu soția sa, Evdokia. „Copiii pe care i-au avut împreună sunt înfățișați de jur împrejurul edificiului, asemenea unor aștri strălucitori, gătiți și ei cu veșmintele și coroanele imperiale. Băieții sunt arătați ținând în mâini ceasloave care cuprind poruncile dumnezeiești (pe care au fost învățați să le țină), în timp ce fetele fuseseră instruite în Sfânta Scriptură și fuseseră părtașe la înțelepciunea dumnezeiască, chiar dacă tatăl lor nu fusese la început deprins cu literale, din pricina împrejurărilor vieții sale. Totuși [el] a făcut în așa fel încât toți copiii lui să aibă parte de învățătură.”

Pe tavanul dormitorului se găseau mozaicuri, cu o cruce în mijloc. „Roată-mprejurul acesteia din urmă, ca aștri scânteind în cer, pot fi văzuți strălucitul împărat, soția lui și toți copiii lor înălțându-și brațele spre Dumnezeu și spre dătătorul de viață semn al crucii, cu toții rostind că «în numele acestui simbol biruitor s-a făcut și împlinit în domnia noastră tot ce e bine și plăcut lui Dumnezeu». Pe lângă acestea, mai este o inscripție prin care părinții aduc mulțumire lui Dumnezeu în numele copiilor, iar copiii, în numele părinților. Cea rostită de părinți este ticluită cam așa: «Îți mulțumim Ție, Dumnezeule preabun și Rege al tuturor regilor, căci ne-ai înconjurat de copii plini de recunoștință pentru măreția poruncilor Tale și de aceea îți putem mulțumi și în aceasta pentru bunătatea Ta». [Rugăciunea] copiilor sună așa: «Îți mulțumim Ție, Cuvânt al lui Dumnezeu, că l-ai înălțat pe tatăl nostru din sărăcia lui David și l-ai uns cu ungerea Duhului Tău Sfânt. Ocrotește-i pe el și pe mama noastră cu brațul Tău, și socotește-i pe amândoi și pe noi vrednici de Împărăția ta cerească».”

Aici propaganda este deosebit de interesantă, așa cum este, de altfel, și remarca autorului că Vasile a dorit să reprezinte în artă educația copiilor săi, deși el însuși nu avusese parte de ea, și observația că împăratul s-a îngrijit ca și băieții, și fetele din familie să cunoască „înțelepciunea sfântă”.

(Traducere în limba engleză preluată din C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453: Sources and Documents*, Englewood Cliffs, NJ, 1972; repărit la Toronto, 1986, pp. 196-198.)

Pe plan militar, Vasile a încercat să egaleze realizările lui Mihail al III-lea, însă nu a fost nici pe departe la înălțimea acestuia. A obținut un oarecare succes în Italia, unde prezența militară bizantină era minoră încă din zilele lui Leon al III-lea, cu mai bine de un veac înainte, și unde situația se schimbase dramatic după avansarea arabilor și crearea Imperiului Franc în Occident. Vasile a reușit să-și atragă loialitatea prințului longobard din Benevento și a orașului Bari, astfel încât un avanpost

bizantin în Italia exista încă, iar în anii de după domnia lui Vasile, capabilul comandant Nichifor Focas a obținut aici succese considerabile. Totuși, din nefericire, marele oraș sicilian Siracuză, care rezistase vreme îndelungată în fața atacurilor arabe, a fost cucerit de aceștia în 878. S-ar părea că politica lui Vasile de reconciliere cu Apusul se întemeia pe speranța unei alianțe militare cu împăratul Ludovic al II-lea împotriva arabilor din sudul Italiei și din Sicilia, însă în cele din urmă planul nu s-a concretizat în niciun fel.

Harta 10.1. Bizanțul în secolul al IX-lea (după Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization*, ediția a V-a, Belmont, CA, 2003, p. 183)

În Asia Mică, paulicienii au continuat să reprezinte o amenințare militară considerabilă sub liderul lor Chrysocheir („Mână de Aur”). Cumnatul lui Vasile, Cristofor, i-a învins pe paulicieni în 872, distrugându-le capitala Tephrike, iar Chrysocheir a fost ucis de un adept apostat. Din acel moment, mișcarea a încetat să mai constituie o amenințare militară. Vasile a înaintat pe cursul Eufratului, consolidând frontiera estică a imperiului. Slăbiciunea dovedită în continuare de califat a permis dezvoltarea unei puteri independente în Armenia, de altfel recunoscută atât de bizantini, cât și de arabi. Vasile a reușit să ocupe și Ciprul și să păstreze insula câțiva ani.

În sfera religioasă, Vasile și-a dat seama că măsurile lui Fotie reprezentau cel mai bine interesele imperiului, mai ales că tentativa lui de reconciliere cu Apusul eșuase în mare măsură. Așadar, la moartea lui Ignatie în 877, Fotie a devenit din nou patriarh. Papa a încuviințat această înscăunare, iar în 879 un conciliu a rezolvat formal disputa, punând capăt schismei fotiene, cu victoria deplină a lui Fotie. Prin urmare, ambițiile Scaunului Apostolic fuseseră dejucate cel puțin temporar, iar Biserica bizantină a rămas independentă, îndeplinindu-și mai departe rolul de protectoare a proaspeților creștini slavi din Balcani.

Ilustrația 10.1. Biserica Fecioara Maria de la Skripou (vechiul Orchomenos), în prefectura greacă Voiotia: vedere din vest. Potrivit inscripțiilor din exteriorul structurii, această importantă biserică a fost construită de un oarecare Leon, care avea rangul imperial de *protospatharios*, protospătar, în 873/874. Probabil Leon era originar din această zonă din centrul Greciei, însă a făcut carieră în armată sau la curtea imperială din Constantinopol. Este posibil ca după aceea să se fi întors acasă și să-și fi investit averea în construcția bisericii, folosind în proporție considerabilă blocuri de piatră luate din edificii antice ale căror ruine se aflau pe atunci în vecinătate. Fotografie: Timothy E. Gregory

Ilustrația 10.2. Detaliu din una dintre inscripțiile amplasate de Leon Protospătarul în absida bisericii din Skripou. Textele erau scrise în versuri grecești clasice, fapt care dorea să demonstreze, desigur, familiaritatea lui Leon cu educația înaltă și să-i impresioneze pe vizitatorii bisericii cu știința lui de carte. În acest fragment putem vedea numele împăraților Vasile al II-lea, Constantin al IX-lea și Leon, împreună cu titlul lor „împărați ai romanilor”. Fotografie: Timothy E. Gregory

În ciuda originilor sale modeste și ascensiunii la putere pe căi discutabile, Vasile era interesat de administrație și a fost unul dintre cei mai prolifici legiuitori din vremea lui Iustinian până la el. A încercat să realizeze o reorganizare completă a legii, revizuiind codurile lui Iustinian și completându-le cu legile mai recente. Proiectul nu s-a finalizat niciodată, însă între 870 și 879 Vasile a publicat *Procheiron*, un manual pentru uzul practic al avocaților și judecătorilor. Acesta a fost urmat de *Epanagoge*, similar în conținut și scop cu *Procheiron*, însă cu un accent mult mai mare pe teoria politică din spatele sistemului juridic. *Epanagoge* furniza o declarație elegantă în legătură cu relația dintre împărat și patriarh, care, împreună, erau responsabili pentru administrarea lumii, unul având în

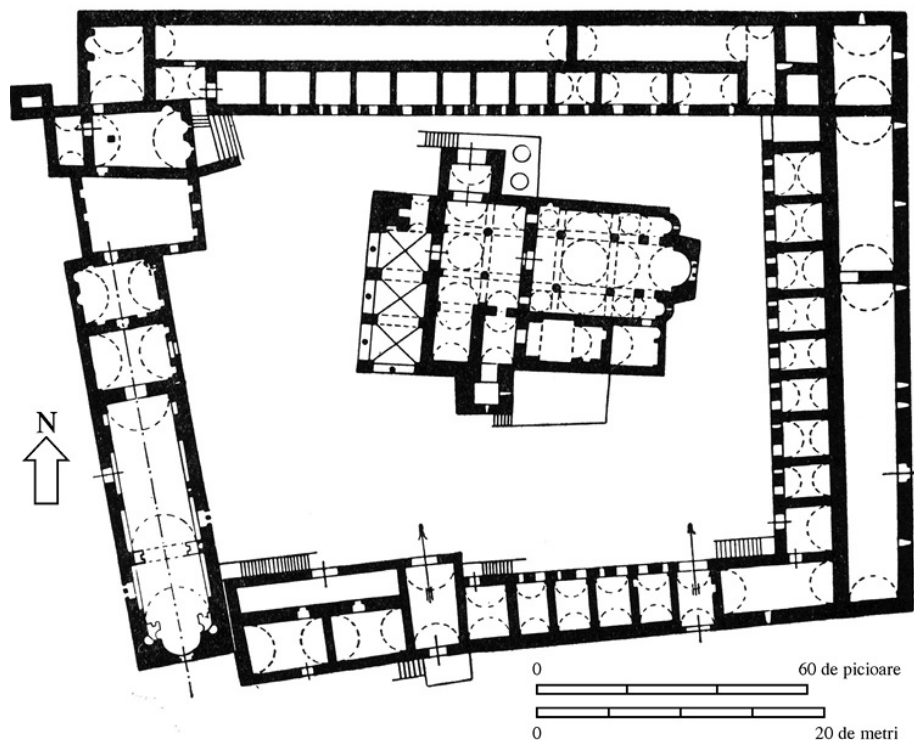
grijă gestionarea problemelor seculare, celălalt fiind răspunzător pentru bunăstarea spirituală a neamului omenesc.

Patriarhul Fotie

Realizările lui Fotie nu pot fi cuprinse într-o simplă narațiune politică. Patriarhul era, bineînțeles, implicat profund în afacerile politice ale vremii sale, iar voluminosul său corpus de scrisori (către domnitorii străini, dar și către diverși responsabili religioși) îi arată cunoștințele ample, perspicacitatea psihologică și hotărârea de a susține interesele Bizanțului în toate zonele geografice. Am discutat deja rolul său ca patriarh al Constantinopolului și sprijinul pe care l-a acordat împăratului și misiunii printre slavi. A fost unul dintre cei mai de seamă modelatori ai măsurilor expansioniste care aveau să caracterizeze statul și Biserica Bizanțului pe parcursul următoarelor două secole.

Și totuși Fotie a fost la fel de important și ca învățat. A contribuit la reînvierea interesului pentru literatura antică la Constantinopol, iar numeroasele și variatele lui scrieri ne oferă o perspectivă prețioasă asupra lumii intelectuale a vremii. Ca majoritatea intelectualilor bizantini, era interesat și de teme laice, și de teme religioase și nu vedea o contradicție între ele. Cea mai cunoscută operă a sa este *Bibliotheca (Biblioteca)*, ce conține descrierea a aproximativ 386 de cărți pe care le citiseră el și prietenii lui. Se presupune că volumul a fost scris pentru fratele său, Tarasie, care nu se afla în Constantinopol, ca un fel de relatare a lucrurilor pe care le pierduse la lecturile făcute în grup în capitală, motiv pentru care ar putea reprezenta gusturile și interesele literaților din epocă. Cărțile prezentate erau scrise de autori păgâni și creștini și includeau multe opere care mai existau în vremea lui Fotie, dar care acum sunt pierdute. Din acest punct de vedere, *Bibliotheca* ne furnizează informații neprețuite despre literatura antică și, totodată, constituie o trecere în revistă a gusturilor intelectuale din secolul al IX-lea.

De o importanță considerabilă este și scrierea lui *Lexikon*, un dicționar de cuvinte și expresii care i se păreau interesante sau problematice. Ca atare, și această lucrare ne oferă informații despre atmosfera intelectuală a perioadei; în plus, textul conservă multe fraze din cărți antice pierdute, întrucât în mod obișnuit Fotie citează în expunerea lui pasaje întregi. *Mistagogia Duhului Sfânt* reprezintă o analiză detaliată a problemei *filioque*, iar autorul aduce argumente puternice în legătură cu importanța chestiunii și cu greșelile poziției apusene. A scris și numeroase predici, scrisori și alte opere care oferă detalii semnificative despre viața epocii și aruncă lumină asupra unor aspecte din politica externă bizantină.

Ilustrația 10.3. Planul mănăstirii Sfântul Meletie de pe Muntele Kithairon, în centrul Greciei. În mod obișnuit, mănăstirile bizantine aveau forma ilustrată aici: o împrejmuire de formă aproximativ dreptunghiulară care avea și funcția de zid de apărare și în interiorul căreia se găseau odăile care serveau drept chilii pentru călugări. O sală de recepție oficială și de obicei și apartamentele starețului erau amplasate în circuitul exterior. Interiorul incintei era dominat de o biserică sau, frecvent, de două biserici: una rezervată călugărilor, pe când cealaltă era deschisă și vizitatorilor. Mănăstirea includea și o bucătărie, o brutărie și o sală de mese (*trapeza*). Aceasta din urmă era de obicei o clădire separată, de multe ori cu decorații elaborate, deși la Sfântul Meletie aceste facilități erau construite în exteriorul șirului de odăi

Fotie s-a aflat în contact direct cu arabii, iar unii cercetători cred că el a avut ocazia să cerceteze bibliotecile din Bagdad în timpul unei vizite diplomatice în califat. Patriarhul este un bun exemplu de învățat-politician bizantin care se simțea la fel de bine și în palat, și în biserică. Vicesitudinile vieții sale ne dau și o idee despre complexul joc al forțelor din vremea respectivă, atât în interiorul, cât și în afara Bizanțului. Odinioară istoricii occidentali îl condamnau, considerându-l cauza despărțirii dintre Biserica răsăriteană și apuseană, însă în general această optică a fost acum abandonată. Fotie este recunoscut ca sfânt în Biserica Ortodoxă.

Domnia lui Leon al VI-lea (886-912)

Fiul favorit și întâiul-născut al lui Vasile, Constantin, a murit în 879, iar împăratul a fost silit, din câte se pare fără tragere de inimă, să facă aranjamente pentru succesiunea celui de-al doilea fiu al său, Leon al VI-lea (886-912); să ne amintim că existau zvonuri cum că Leon nu ar fi fost fiul natural al lui Vasile, ci al lui Mihail al III-lea. Cu toate acestea, după moartea lui Vasile (într-un accident de vânătoare),

Leon a preluat tronul fără nicio dificultate și a revenit imediat asupra câtorva dintre măsurile tatălui său. De pildă, a dispus foarte curând reînhumarea lui Mihail al III-lea cu toate onorurile imperiale, dând astfel și mai multă apă la moară bârfelor legate de nașterea lui. De asemenea, a luat îndată măsuri pentru destituirea lui Fotie și înlocuirea sa cu fratele lui mai mic, Ștefan, care nu avea decât 16 ani. Drept cel mai de seamă sfătuitor Leon l-a luat pe armeanul Stylianos Zautzes, care era și tatăl amantei împăratului (devenită mai târziu soția lui), Zoe; lui Zautzes i s-a acordat nou-creatul titlu imperial de *basileopator*.

Harta 10.2. Europa Centrală și de Est în Evul Mediu timpuriu (după D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, New York, 1971, harta 5, p. 135)

În ciuda acestor reacții împotriva tatălui său, în politica externă Leon a urmat aceeași direcție ca ultimii amorieni și Vasile I. În Bulgaria domnea acum Simeon, care a reprezentat una dintre cele mai serioase amenințări pe care avea să le înfrunte Bizanțul. Simeon era unul dintre fiii mai mici ai lui Boris-Mihail și fusese trimis la Constantinopol pentru a fi educat în vederea unei cariere ecleziastice. A fost chemat înapoi în Bulgaria în 893 și a devenit țar (termen provenit din cuvântul romano-bizantin *caesar/kaisar*). Simeon era un pericol pentru Bizanț nu numai datorită abilităților sale înnăscute ca strateg militar și conducător, ci și pentru că îi cunoscuse și îi înțelesese pe bizantini și puterea ideologiei bizantine.

Războiul a izbucnit din cauza unor probleme legate de comerț. Bizantinii au încercat întotdeauna să controleze punctele prin care intrau în imperiu bunurile străine, în mare măsură pentru ca statul să poată

percepe un impozit pe importuri, însă negustorilor bulgari li se permisesse mereu să-și facă afacerile în Constantinopol. Cu toate acestea, funcționarii bizantini responsabili cu acest comerț au hotărât să mărească taxele pe bunurile din Bulgaria și să mute piața lor în Tesalonic; în consecință, Simeon a decis să rezolve lucrurile pe calea armelor, astfel încât în 894 a invadat teritoriul bizantin. Se pare că Stylianos Zautzes a sugerat ca bizantinii să înfrunte provocarea aliindu-se cu maghiarii, un popor de origine turcică stabilit în nord-estul Bulgariei, între Dunăre și Nipru. În timp ce Simeon a declanșat războiul împotriva bizantinilor în sud, maghiarii au atacat Bulgaria din nord, forțându-l pe țar să încheie un armistițiu cu Bizanțul. Cu toate acestea, Simeon își învățase bine lecțiile la Constantinopol și a încheiat în grabă un tratat cu pecenegii, un popor a cărui origine este controversată (posibil turcică) și care s-a stabilit în bazinul Volgăi pe la sfârșitul secolului al IX-lea. Drept urmare, maghiarii s-au trezit prinși ca în menghină între bulgari și pecenegi și au fugit în vest, unde s-au statornicit în bazinul dunărean, în zona Ungariei moderne, unde descendenții lor trăiesc și în ziua de azi. Sedentarizarea maghiarilor aici a avut ca efect secundar crearea unei fâșii despărțitoare în zonele locuite de popoarele slave, separându-i pe slavii sudici (croați, sârbi etc.) de slavii din nord și est. Scăpat de presiunea maghiarilor, Simeon s-a întors din nou împotriva Bizanțului, înfrângând armata imperială în 896, înainte de a încuviința încheierea unui tratat de pace prin care bizantinii erau obligați să plătească un tribut substanțial Bulgariei.

În mod firesc, activitatea militară bizantină în Apus a fost afectată de atenția pe care împăratul fusese nevoit să o acorde conflictului cu Simeon și în 902 Taormina, ultima fortăreață bizantină din Sicilia, a căzut în mâinile arabilor. Deosebit de periculoasă era și situația din Marea Egee, unde bizantinii nu au reușit să susțină o defensivă energetică împotriva acelorași arabi. În anul 904, Leon de Tripoli, un fost creștin, a pornit din Siria împotriva Constantinopolului în fruntea unei flote de proporții, însă a deviat de la rută, atacând în schimb Tesalonicul. Tesalonic, al doilea oraș ca importanță din imperiu, nu era pregătit pentru asalt și a căzut repede. Arabii au măcelărit și au luat prizonieri cam jumătate din locuitori, după care s-au retras. Victoriile militare bizantine în Siria aduseseră și prizonieri, schimbați cu acest prilej cu cei luați de arabi din Tesalonic. Flota imperială bizantină a încercat să reducă pericolul invaziei pe mare, motiv pentru care a organizat mai multe atacuri în insulele Cipru și Creta, însă acestea au fost respinse, iar Marea Egee a rămas expusă incursiunilor arabe.

Între timp, rușii au ajuns să joace un rol mai însemnat în treburile bizantine. În 907, căpetenia lor, Oleg, a adus la Constantinopol o flotă numeroasă și a folosit această demonstrație de forță pentru a încheia cu bizantinii un tratat (datat de obicei în 911) care le oferea negustorilor ruși o poziție privilegiată pentru desfășurarea activităților comerciale în Constantinopol. Momentul constituia încă un semn că rușii îi eclipsau pe hazari ca putere dominantă la nord de Marea Neagră, statut confirmat și de cucerirea Kievului, pe Nipru, în jurul anului 930. Începând din acel moment, orașul a devenit capitala populației ruse și un important loc de contact comercial și cultural între ruși și Bizanț.

În tradiția bizantină, Leon al VI-lea este cunoscut ca Leon cel Înțelept, datorită culturii sale

considerabile și a scrierilor sale pe diverse subiecte și în multe stiluri: scrieri politice, cuvântări, poeme liturgice și tratate teologice; se știa că ținea adeseori predici bine ticluite în bisericile din Constantinopol. Era socotit un înțelept încă din timpul domniei sale, însă reputația lui a sporit mai târziu, iar împăratul a ajuns să fie văzut ca un profet și chiar vrăjitor, despre ale cărui oracole (nu chiar ale lui, dar atribuite lui) se credea că prevestesc viitorul lumii.

În ceea ce privește activitatea legislativă, Leon a urmat exemplul lui Vasile I. A format o comisie care a dus la îndeplinire intenția tatălui său de a codifica toate legile bizantine existente. Proiectul s-a tradus într-o lucrare de 60 de cărți grupate în șase volume, numite *Hexabiblos* sau *Basilika* (*Vasilika*). *Basilika* era o culegere cuprinzătoare care prezenta în limba greacă practic toate legile din *Corpusul* lui Iustinian, ordonate (cum nu se mai întâmplase înainte) în mod sistematic. Așadar *Basilika* furniza o bază pe care mai târziu s-a putut construi dreptul bizantin și Leon însuși a inițiat această tradiție printr-o serie de „Novele” (legi noi) care răspundeau problemelor și chestiunilor contemporane. Și *Basilika*, și „Novelele” se ocupau de dreptul bisericesc (dreptul canonic) și de dreptul civil și în sfârșit au reușit să elimine majoritatea instituțiilor deja depășite, cum erau consiliile orășenești (*curiae*, *voulai*) și Senatul roman. Așa-numita *Carte a eparhului* și *Kletorologionul* lui Philotheos au fost publicate tot sub numele lui Leon și atestă interesul guvernării sale pentru organizarea și menținerea ordinii publice. *Cartea eparhului* expune reguli și norme pentru comerț și corporațiile comerciale din Constantinopol, în timp ce *Kletorologionul* lui Philotheos rânduiește ierarhia funcționarilor, rangurile și titlurile lor la curtea din Constantinopol.

O problemă majoră a domniei lui Leon a fost dificultatea de a-și asigura un moștenitor la tron. Fusese căsătorit de tânăr cu evlavioasa Teofano (socotită sfântă în Biserica Ortodoxă), însă aceasta murise în 897. Mai apoi, în 898, Leon s-a căsătorit cu amanta lui, Zoe, fiica lui Stylianos Zautzes, dar și aceasta a murit în 899. În general, Biserica Ortodoxă îngăduia căsătoria (după moartea unuia dintre soți sau după divorț), dar o singură dată – cu alte cuvinte, o persoană se putea căsători legal doar de două ori. Prin urmare, când Leon s-a căsătorit și a treia oară, în anul 900, cu Evdokia Baiana (Vaiana), el încălca direct legea Bisericii și a statului, pe care el însuși o promulgase din nou într-o formă deosebit de strictă. În orice caz, Leon se găsea într-o situație dificilă, deoarece continuitatea dinastiei depindea de existența unui moștenitor de sex masculin, așa încât împăratul era dispus să riște dezaprobarea gestului său de către membrii ierarhiei. Cu toate acestea, din nefericire, nu peste multă vreme Evdokia Vaiana a murit și ea – în 901 –, iar Leon tot nu avea un fiu. Împăratul s-a ferit să înfurie Biserica printr-o altă căsătorie, însă și-a luat-o ca amantă pe Zoe Karbonopsina (Zoe „cu ochii negri ca tăciunele”), membră a unei importante familii constantinopolitane.

În 905, Zoe a dat naștere unui fiu, viitorul împărat Constantin al VII-lea (912-959), iar pentru Leon a devenit crucial să îi asigure copilului statutul de fiu legitim, pentru a-i putea susține pretenția la tron. În această perioadă, patriarh al Constantinopolului era Nicolae Mystikos, care fusese desemnat în 901. Nicolae se născuse în sudul Italiei, dar venise la Constantinopol și fusese unul dintre asociații lui Fotie.

Leon I-a adus la curtea imperială cu titlul de *mystikos* (probabil secretar imperial). După nașterea fiului său, în 905, Leon și-a dat seama că legitimarea băiatului avea să întâmpine opoziție din partea Bisericii, așa că a făcut cu Nicolae Mystikos o înțelegere prin care se angaja să se despartă de Zoe cu condiția ca fiul lor să fie botezat. Botezul a avut loc la începutul anului 906, însă aproape imediat după aceea Leon s-a căsătorit cu Zoe și aceasta a fost proclamată *augusta*. Patriarhul s-a mâniat, și împreună cu el mare parte din ierarhie, iar împăratului i s-a interzis să intre în biserică. Totuși, Leon i-a imitat pe cei care se opuseseră împăraților în perioadele anterioare și a făcut apel la papă; papa Sergiu al III-lea a fost chiar fericit să dea o dispensă de la legea bisericească, având în vedere că cererea împăratului recunoștea superioritatea papalității asupra patriarhului de la Constantinopol. După aceste evenimente, Nicolae Mystikos a fost destituit din scaunul patriarhal și în 908 tânărul Constantin al VII-lea a fost încoronat co-împărat. Problema tetragamiei (patru căsătorii) a lui Leon a redeschis, firește, toate vechile controverse privitoare la supunerea (sau nesupunerea) împăratului față de normele moralei creștine, aducând noi perspective interesante. Multe persoane (în frunte cu fostul patriarh) erau scandalizate de imoralitatea împăratului, în timp ce alții erau dispuși să o accepte în lumina necesității de a ocroti dinastia. Bineînțeles, cât timp a fost în viață, Leon a fost capabil să-și impună voința.

Regența și Roman Lekapenos

Leon al VI-lea a murit în 912 și, din cauza vârstei fragede a lui Constantin, la tron i-a urmat fratele său, Alexandru (912-913), care fusese numit co-împărat cu ceva timp înainte. Alexandru a început imediat să revină asupra măsurilor fratelui său – în primul rând, a alungat-o pe văduva Zoe de la palat și l-a repus în scaunul patriarhal pe Nicolae Mystikos. De asemenea, a refuzat să plătească Bulgariei tributul stabilit prin tratatul din 896, motiv pentru care Simeon a declanșat imediat un război împotriva Bizanțului. În această situație, Alexandru a murit la scurtă vreme (913).

Constantin al VII-lea era singurul membru de sex masculin al Dinastiei Macedonene, iar afacerile statului au început să fie controlate de un consiliu regent, condus inițial de patriarhul Nicolae Mystikos, care, desigur, îl considera pe Constantin ilegitim. Situația era complexă și simpatiile erau împărțite. În plus, a izbucnit o revoltă condusă de Constantin Ducas, comandantul trupelor de *scholai* și membru al unei importante familii de militari care se făcuse remarcată sub domnia lui Leon al VI-lea. Revolta aproape reușise, însă Ducas a fost ucis chiar atunci când încerca să pună stăpânire pe palat. Între timp, Simeon își croise drum în teritoriul bizantin și se afla în fața zidurilor Constantinopolului (în vara anului 913). Spre deosebire de alți domnitori străini, care și-au risipit energiile în atacuri inutile împotriva zidurilor orașului, Simeon a înțeles situația din capitală și a încercat să profite de pe urma ei

pentru a controla întregul Bizanț. Țarului bulgar i s-a acordat o întrevedere cu membrii regenței, care au încuviințat toate cererile lui Simeon: una dintre fiicele lui urma să fie măritată cu împăratul Constantin al VII-lea, iar patriarhul l-a încoronat pe Simeon împărat (desigur, bizantinii înțelegeau că împărat al Bulgariei, nu al întregului imperiu). În orice caz, Simeon a fost mulțumit de situație, care promitea să-i ofere controlul asupra imperiului.

Totuși, la scurtă vreme după plecarea lui Simeon din Constantinopol, în capitală s-a dat o lovitură de stat. Zoe s-a întors la palat în fruntea regenței, iar guvernul ei a anulat alianța creată prin căsătoria lui Constantin și i-a negat țarului titlul imperial. Văzându-se refuzat cu insolență, Simeon a invadat din nou teritoriul bizantin, dar Zoe a refuzat să-i facă vreo concesie. Totuși, comandanții armatei, inclusiv Leon și Bardas Focas, au conspirat împotriva împărătesei, iar puterea a fost acaparată în cele din urmă de Roman Lekapenos, fiul unui țăran armean și comandant în marina Bizanțului. Când armata împărătesei s-a dovedit incapabilă să i se împotrivească în vreun fel lui Simeon, Roman a câștigat controlul asupra Constantinopolului, a închis-o pe Zoe într-o mănăstire și în 919 a făcut aranjamente ca împăratul Constantin al VII-lea să o ia în căsătorie pe fiica lui, Elena. În 920, Roman a fost încoronat co-împărat, iar din acest moment el a fost adevăratul stăpân al imperiului.

Oastea lui Simeon a rămas nestingherită în Balcani, iar țarul bulgar era furios că planurile îi fuseseră zădărnicate. Roman I Lekapenos (920-944) l-a tratat cu șiretenie pe Simeon, refuzând să-l înfrunte în luptă deschisă și rămânând în siguranță în spatele zidurilor Constantinopolului, adresându-se bulgarului de pe poziția unui superior moral, acordându-i în silă titlul de împărat al bulgarilor, însă refuzând cu hotărâre să ia în considerare pretențiile acestuia de a deține puterea în Bizanț. Lekapenos a folosit tot diplomația pentru a-și distrage și învinge rivalul. Când Simeon a încercat să obțină sprijin naval din partea arabilor, împăratul a reușit să supraliciteze, după care Bizanțul și Bulgaria au dat o luptă îndelungată pentru controlul asupra Serbiei, câștigată în cele din urmă de țar în 924. Totuși, amestecul lui în Croația, condusă de primul ei rege, Tomislav, a dus la o înfrângere dezastruoasă (cca 926).

Se pare că Simeon plănuia noi atacuri împotriva Bizanțului, însă a murit subit în 927 și, cel puțin pentru o vreme, fiul său Petru a încercat să stabilească relații bune cu imperiul. Între Petru și Maria Lekapena, nepoata lui Roman Lekapenos, s-a aranjat o căsătorie și imperiul a recunoscut patriarhatul bulgar, care se pare că fusese înființat de curând. Concesiile făcute Bulgariei erau rezonabile și recunoșteau considerabila putere militară a țaratului; ele au dus totodată și la o perioadă lungă de pace și influență bizantină în tot sudul Peninsulei Balcanice. Serbia, de exemplu, și-a câștigat independența față de Bulgaria, iar prințul Časlav s-a aliat cu Bizanțul.

În timpul domniei lui Petru al Bulgariei, în Balcani a apărut o nouă grupare religioasă. Este vorba despre bogomili, ale căror doctrine fuseseră create de un preot pe nume Bogomil, care, după toate aparențele, a trăit în Bulgaria în prima jumătate a secolului al X-lea. Erau dualiști și credeau că lumea materială, inclusiv Întruparea lui Hristos, era lucrarea Diavolului; un grup elitist de inițiați bogomili renunțaseră la relațiile sexuale și la consumul de carne și vin. Este posibil ca ideile lor să fi fost

influențate de paulicienii din Asia Mică stabiliți în Balcani, însă legătura dintre mișcări este departe de a fi evidentă. Spre deosebire de paulicieni, bogomilii nu s-au angajat în acțiuni militare împotriva statului, deși s-au opus tuturor încercărilor de convertire la formele ortodoxe de creștinism și au supraviețuit în Peninsula Balcanică cel puțin până la cucerirea otomană.

Între timp, Roman Lekapenos își consolidase poziția în Constantinopol. El a ezitat să-l îndepărteze pe împăratul macedonean legitim, Constantin al VII-lea, însă s-a autoproclamat împărat senior și trei dintre fiii lui au fost încoronați împreună cu el. L-a numit *domestikos tou scholai* pe Ioan Kourkouas, un general talentat, și și-a căsătorit fiicele mai tinere în familii aristocrate ca Argyroi și Musele; patriarhul Nicolae Mystikos, în niciun caz prieten al Dinastiei Macedonene, era un aliat natural al lui Roman, mai ales de când un conciliu bisericesc ținut în 920 tranșase definitiv chestiunea tetragamiei dând dreptate patriarhului. Controversele și luptele care zguduiseră Biserica bizantină ani la rând erau în sfârșit potolite. În cele din urmă, după moartea lui Nicolae Mystikos, Roman a dispus consacrarea ca patriarh a fiului său de 16 ani, fapt care i-a permis împăratului să controleze Biserica în cea mai mare parte a domniei sale.

Roman era deosebit de îngrijorat în legătură cu tendința tot mai puternică a aristocraților (numiți frecvent doar *dynatoi*, „cei puternici”) de a înhăța pământurile săracilor. În perioada de relativă stabilitate pe plan militar din secolul al IX-lea, puterea și averile familiilor aristocrate din provincie sporiseră; cum șansele lor de a supraviețui invaziilor și perioadelor de foamete erau mai mari, aristocrații se găseau deseori în poziția de a cumpăra sau de a pune pur și simplu stăpânire pe pământurile săracilor. Bineînțeles, firul exact al evoluției lucrurilor este greu de urmărit și probabil că a variat de la un loc la altul. Mai mult, natura exactă a raportului dintre *dynatoi* și *ptochoi* (săraci) este incertă, însă știm cel puțin că unii săraci au devenit *paroikoi* sau agricultori arendași dependenți. Instituțiile create anterior, *allelengyon*, de pildă, erau concepute astfel încât să protejeze proprietățile funciare ale țăranilor, însă cum pământurile țăranilor continuau să dispară, Roman Lekapenos a încercat să inverseze tendința de vânzare a acestui pământ către cei înstăriți. Începând din 922, legislația lui a luat în vizor chestiunea înstrăinării (prin vânzare sau alte mijloace) a pământurilor țăranilor, mai ales când se întâmpla ca o proprietate să rămână vacantă, și împăratul a conceput un sistem de *protimesis* (prioritate), care expunea clar ordinea cumpărătorilor ce puteau achiziționa pământul unui țăran. Prin acest sistem se acorda prioritate rudelor, asociaților și vecinilor, într-o ordine stabilită cu grijă; pământul nu putea fi vândut unor străini decât în cazul în care niciuna dintre categoriile amintite nu cumpăra parcela. Roman și-a dat seama și că principiile enunțate de el aveau să fie încălcate, așa încât a declarat că o proprietate achiziționată ilegal trebuia returnată, fără compensație, fiind supusă doar unei limitări de zece ani (30 de ani în cazul loturilor soldaților), ceea ce însemna că o proprietate funciară achiziționată ilegal putea fi cerută înapoi în orice moment din intervalul prescris. Într-adevăr, este limpede că legislația nu a fost o reușită totală, pentru că legile au trebuit promulgate în mod repetat, iar problema subiacentă a sărăciei și foametei – care ducea la vânzarea pământurilor țăranilor

În primul rând – nu a fost rezolvată.

După ce amenințarea bulgară s-a atenuat în 927, pe plan militar Bizanțul a reușit să-și întoarcă din nou atenția spre est, unde Califatul Abbasid își continua declinul. Ioan Kourkouas, generalul lui Roman, a obținut o victorie considerabilă, care a dus în 934 la predarea orașului Melitene. Pe de altă parte, Kourkouas a avut de înfruntat un adversar de temut în persoana lui Saif-ad-Daulah, emirul orașelor Alep și Mosul și exponent al familiei hamdanizilor. Imperiul, Califatul și Dinastia semiindependentă a Ikhshidizilor din Egipt au format o alianță împotriva lui Saif-ad-Daulah. Cu toate acestea, hamdanidul a atacat cu succes imperiul și a invadat Armenia înainte de a-și întoarce atenția în sud, pentru a interveni în treburile califatului.

În 941, Igor, fiul lui Oleg și primul prinț al Kievului, i-a condus pe ruși într-un atac-surpriză asupra Constantinopolului. Kourkouas a revenit de pe frontul răsăritean și i-a înfrânt într-o importantă bătălie pe uscat, în timp ce flota rusă a fost nimicită de „focul grecesc”. Un tratat semnat în 944 între Constantinopol și Igor reproducea multe dintre prevederile tratatului din 911, însă balanța puterii se înclinase clar în favoarea Bizanțului.

Caseta 10.3. Mandilionul

Mandilionul (literal „năframă”) făcea parte dintr-o categorie de obiecte sfinte numite *acheiropoieta* („nefăcute de mâini omenești”). Potrivit unei povestiri atestate pentru prima oară în secolul al VI-lea, Abgar, regele Edessei (în Siria), s-a îmbolnăvit și, aflând despre faima lui Hristos, i-a cerut să vină la el și să-l vindece. În schimb, Hristos și-a pus pe față un ștergar și imaginea chipului său a rămas întipărită în mod miraculos pe pânză. Imaginea i-a fost dusă regelui, care s-a vindecat imediat.

Mandilionul a rămas în Edessa chiar și după cucerirea arabă. În 944, sub Roman Lekapenos, generalul Ioan Kourkouas a asediat Edessa și a primit imaginea sfântă ca dar în schimbul ridicării asediului. Mandilionul a fost purtat în triumf prin toată Asia Mică până la Constantinopol, unde a fost așezată la loc de cinste în palat.

Imaginea a fost copiată adeseori, fiind inclusă frecvent în decorațiunile bisericilor. Din punct de vedere teologic, Mandilionul era important deoarece prezența lui era considerată o dovadă a realității fizice a Întrupării lui Hristos (Hristos fusese un om adevărat – cu natură omenească deplină –, ale cărui trăsături fuseseră reproduse prin acest mijloc miraculos). De aceea era o dovadă folosită de cei care doreau să apere doctrinele Conciliului de la Calcedon; existența lui constituia totodată un argument și în sprijinul cultului icoanelor.

Trăsăturile chipului lui Hristos pe Mandilion sunt cu siguranță cele din ipostaza sa de Pantocrator (Atotputernic), imagine care a ajuns tipul bizantin standard și a avut o influență importantă asupra Occidentului medieval și chiar în timpurile moderne. Mandilionul bizantin este probabil sursa de inspirație a tradiției apusene despre năframa Veronicăi și poate chiar și a giulgiului din Torino. El ar putea fi asociat și cu reprezentarea lui Hristos devenită etalon pe monedele bizantine din secolele al X-lea și al XI-lea.

După înlăturarea temporară a amenințării rusești, Kourkouas s-a putut întoarce în Est, unde a obținut victorii răsunătoare pe cursul mediu al Eufratului, luând orașele Amida, Dara și Nisibis – locuri pe care bizantinii le pretinseseră ultima oară în secolul al IV-lea. În sfârșit, în 944 a asediat Edessa, acțiune care s-a sfârșit cu predarea în mâinile bizantinilor a Mandilionului, una dintre cele mai

Însemnate relicve ale creștinismului.

Totuși, Roman nu s-a putut bucura de roadele depline ale acestor triumfuri. În 931, fiul cel mai mare și mai talentat al împăratului, Cristofor, a murit. Roman și-a dat seama că fiii săi mai mici nu erau cu adevărat potriviți să domnească și se pare că a hotărât cam fără tragere de inimă ca puterea să se întoarcă în cele din urmă la împăratul legitim, Constantin al VII-lea. Dorind să împiedice acest lucru, la sfârșitul anului 944 fiii mai tineri ai lui Roman au pus la cale o lovitură de stat în urma căreia l-au destituit pe tatăl lor, l-au exilat într-o mănăstire și au acaparat puterea pentru ei. Totuși, nu au ținut seama nici de forța sentimentului în favoarea dinastiei legitime, nici de inteligența lui Constantin. În primele luni ale anului 945 a izbucnit o contrarevoltă; fiii lui Roman s-au alăturat tatălui lor în exil, iar împăratul legitim și-a asumat puterea în nume propriu.

Caseta 10.4. *Liutprand de Cremona la Constantinopol*

Liutprand de Cremona (cca 920 – cca 972) a fost un diplomat și administrator aflat mai întâi în slujba lui Berengar al II-lea, rege al Italiei, apoi a lui Otto I al Germaniei (care anexase Italia la Imperiul German). Liutprand a fost numit episcop de Cremona și a jucat un rol de frunte la curtea împăratului. Era familiarizat cu orașul Constantinopol, deoarece, la începutul secolului al X-lea, tatăl său natural și tatăl său vitreg fuseseră în ambasade aici și Liutprand cunoștea limba greacă.

Liutprand a făcut cel puțin două călătorii oficiale în Bizanț, una în 949-950, ca reprezentant al lui Berengar, iar a doua în 968, ca emisar al lui Otto I. Despre ambele vizite a scris relatări în care se reflectă foarte bine propria lui personalitate energică și uneori beligerantă; pe de altă parte, dărilor lui de seamă ne furnizează detalii prețioase despre Constantinopol și despre viața de la curtea bizantină, mai ales din perspectiva unui străin. Este semnificativ faptul că cele două călătorii au avut rezultate foarte diferite, prima fiind un mare succes, iar a doua un eșec total – și cu siguranță fiecare situație s-a răsfrânt și în tonul celor două scrieri.

Cartea *Antapodosis* (*După faptă și răsplată*, am putea spune) este o istorie generală a Bizanțului, Germaniei și Italiei în timpul autorului și conține un raport detaliat despre vizita lui la curtea lui Constantin al VII-lea în 949-950. A fost tratat bine de învățatul împărat și aparent cei doi bărbați s-au înțeles bine. Liutprand pare să fi fost sincer impresionat de splendoarea ceremonialului imperial; ne putem da seama din descrierea amănunțită pe care o face modului în care împăratul le-a împărțit daruri funcționarilor săi și și-a întreținut oaspeții (inclusiv pe el însuși) la o îmbelșugată cină oficială. Opera sa mai conține informații și despre istoria timpurie a Bizanțului și relațiile imperiului cu Italia și populația rusă, detalii pe care este posibil să le fi obținut direct din arhivele lui Constantin al VII-lea.

Povestirea unei solii la Constantinopol era un raport scris de Liutprand pentru Otto I în legătură cu a doua lui ambasadă la curtea lui Nichifor al II-lea Focas, în 968. Scopul vizitei era aranjarea unei căsătorii între Otto al II-lea, fiul lui Otto I, și o prințesă bizantină. În perioada respectivă, bineînțeles, chestiunea căsătoriilor diplomatice trebuie să fi fost extrem de sensibilă în Constantinopol, întrucât Nichifor însuși ajunsese împărat doar pentru că se căsătorise cu văduva lui Roman al II-lea și era gardianul împăratului legitim Vasile al II-lea. În plus, Nichifor era un soldat dur și întru câtva necioplit, care nu se bizuia decât pe forța lui militară și pe tendințele lui ascetice. Iată motivele pentru care el nu a fost în stare să întâmpine cu finețe invitația venită din partea cultivatului episcop italian. Drept urmare, relatarea lui Liutprand despre a doua lui vizită este la fel de plină de amănunte ca și aceea făcută despre prima ambasadă, însă tonul este cu totul altul. În ultimul caz, Liutprand descrie Constantinopolul și curtea imperială în termeni condescendenți și ostili, comentând pe marginea sărăciei veșmintelor și harnașamentelor de la curte și a modului răutăcios în care fusese tratat. Descrierea pe care i-o face lui Nichifor al II-lea este un exemplu clasic de propagandă și calomnie, atât de exagerată, încât devine hilară. Așadar raportul are o valoare enormă datorită cantității de amănunte pe care ne-o pune la dispoziție, însă scopul lui mai amplu – fie stimularea ostilității curții germane față de Bizanț, fie mușamalizarea eșecului unei ambasade – face din el un document important în urmărirea evoluției atitudinilor ostile față de Bizanț în Occident.

Domnia lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul

După 32 de ani petrecuți așteptând pe tușă, la vârsta de 39 de ani Constantin al VII-lea (949-959) a luat în sfârșit puterea în numele lui. Cercetătorii moderni îl caracterizează deseori pe Constantin ca pe un învățat cu o fire retrasă, mai interesat de artă și literatură decât de politică. Era clar preocupat de cultură și se pare că a fost și pictor. A colecționat cărți și acte oficiale și a fost o personalitate importantă în procesul de sistematizare a cunoștințelor tipic pentru această perioadă. S-a înconjurat de învățați care au scris istorii și lucrări enciclopedice pe multe subiecte, inclusiv despre știința agriculturii. După cum am menționat anterior, probabil a fost autorul unei biografii a bunicului său și oricum a fost responsabil pentru realizarea altor compilații istorice importante din epocă. Cu toate acestea, Constantin era priceput și în politică și foarte probabil a contribuit cel puțin în parte la înlăturarea de la putere a clanului Lekapenos. A fost un propagandist politic abil și era hotărât să întrebuințeze această calitate în folosul lui și pentru perpetuarea dinastiei.

Constantin l-a încoronat aproape imediat pe fiul său Roman ca împărat, asigurând prin aceasta supraviețuirea dinastiei. Roman, să ne amintim, era fiul pe care îl avusese cu Elena Lekapena, fiind așadar nepotul lui Roman Lekapenos. În timpul cât a deținut efectiv puterea, Constantin a continuat să se ocupe și de studii, în special de compilarea unor lucrări care se puteau dovedi utile pentru administrarea imperiului și pentru succesul fiului său ca împărat. Se pare că a compilat *De administrando imperio* (despre politica externă), *De thematibus* (despre guvernarea în provincii) și *De ceremoniis* (despre ceremonialul imperial). A jucat un rol activ și în problemele de stat. L-a ales ca *domestikos* al trupelor *scholai* pe Bardas Focas, fratele fostului rival al lui Roman Lekapenos, însă în linii mari Constantin a continuat politica inițiată de guvernarea lui Lekapenos. Așadar a promulgat și el o legislație împotriva înstrăinării proprietăților țăranilor, în general repetând prevederile cuprinse în legile lui Lekapenos, deși a hotărât în plus că prețul achiziției ilegale trebuia returnat, cel puțin în multe dintre cazuri. Guvernul lui Constantin a făcut pași importanți și în ce privește protejarea pământurilor soldaților, stabilind principii ca acela care spune, de exemplu, că proprietățile funciare în cauză trebuiau să-și mențină cel puțin o valoare minimă exprimată în aur – evident, a existat o tendință de a eluda această lege prin vinderea unor parcele foarte mici de pământ, ceea ce făcea ca un soldat sau un

marinar să nu se poată întreține din venit (fapt care reprezenta, în ultimă instanță, una dintre considerațiile majore ale statului în această chestiune, din moment ce măcar o parte din loturile de pământ erau *stratitotika ktemata*).

Peninsula Balcanică și Occidentul nu au cunoscut nicio tulburare în timpul domniei lui Constantin, așa încât acțiunile militare ale acestuia s-au concentrat în Răsărit, unde Bardas Focas a continuat luptele cu Saif-ad-Daulah. Sorții bătăliei au înclinat când într-o parte, când în cealaltă, însă bizantinii au dobândit din ce în ce mai multe biruințe după 957, când Nichifor al II-lea Focas și-a înlocuit tatăl în funcția de *domestikos*. Eforturile diplomatice depuse de Constantin au ajuns tocmai la curtea califului umayyad Abd-ar-Rahman în Hispania și a lui Otto I în Germania. O importanță deosebită ar trebui acordată convertirii prințesei ruse Olga, văduva lui Igor, primul prinț al Kievului (mort în 945), și regenta tânărului ei fiu Sviatoslav, precum și vizitei acesteia la Constantinopol în 957. A fost primul pas spre convertirea Rusiei și începutul unei adevărate influențe bizantine în această arie geografică.

Constantin a murit în 959 și a fost urmat la tron de fiul său Roman al II-lea (959-963). Noul împărat, nepotul lui Roman Lekapenos, nu era deosebit de interesat de treburile statului și a lăsat majoritatea deciziilor în seama sfetnicului său, eunucul Iosif Bringas, în timp ce Nichifor Focas, în calitate de *domestikos*, a condus o serie de campanii strălucite în Orient. Atât Leon al VI-lea, cât și Constantin al VII-lea făcuseră tentative majore, dar eșuate de a ocupa Creta, însă în 961 trupele lui Focas au cucerit în sfârșit insula, după o luptă îndelungată. După aceasta, Nichifor Focas s-a întors în Est, unde a obținut alte succese remarcabile, reușind chiar să cucerească orașul Alep, capitala lui Saif-ad-Daulah. Nichifor, „moartea palidă a sarazinilor”, cum i se zicea, și-a câștigat o asemenea faimă, încât se spunea că trupele arabilor se retrăgeau doar când auzeau că armatele sale se porniseră în marș. Eliminarea puterii lui Saif-ad-Daulah și cucerirea Cretei însemnau că oștirile bizantine biruiseră peste tot în Răsărit și că zona Mării Egee avea să fie scutită de ravagiile piraților arabi. Acest ultim aspect era extrem de important pentru economia bizantină și pentru posibilitatea Bizanțului de a recoloniza multe dintre insulele și zonele de coastă care fie fuseseră abandonate, fie avuseseră o densitate demografică mică în ultimele două secole.

Caseta 10.5. „Noul” port al Constantinopolului

Săpăturile efectuate pe țărmul sudic al orașului Istanbul (Constantinopolul bizantin) începând din 2004 au scos la lumină numeroase informații despre Portul lui Teodosie (harta 3.1). Săpăturile de la Yenikapi s-au făcut în vederea construirii unei legături feroviare între Europa și Asia peste Bosfor și au desfundat mare parte din fundul bazinului portuar, acoperit cu pietriș și gunoi din secolul al XI-lea până în zilele noastre. Printre descoperiri se numără și o cantitate însemnată de materiale preistorice, însă cele mai importante sunt, incontestabil, vestigiile a cel puțin două duzini de epave ale unor nave bizantine și detaliile obținute despre aranjarea și amenajările portuare din sit.

Despre corăbiile bizantine se cunosc puține lucruri. Avem câteva mențiuni în texte (de exemplu, în *Taktika* lui Leon al VI-lea). Însă ceea ce știm provine în mare parte din campaniile de săpături submarine, dintre care cea mai importantă a explorat o mică navă negustorească din secolul al VII-lea (epava Yassi Ada), iar o alta (Serçe Liman), un vas din al treilea

sfert al secolului al XI-lea. Excavările de la Yenikapi au dat la iveală un vas care prezintă asemănări considerabile cu nava Yassi Ada (probabil din secolul al VII-lea). Cea mai captivantă este însă o altă epavă, care ar putea fi primul exemplu cert de *dromon* bizantin, un rapid vas cu pânze și vâsle, strămoș al gondolei venețiene și al galerelor care au dominat războiul naval mediteraneean în secolele următoare. După cum se știe, vasele de tip *dromon* erau purtătoarele „focului grecesc”, arma secretă a bizantinilor care a întors de multe ori sorții bătăliilor în favoarea imperiului. E de așteptat ca studiile viitoare asupra vestigiilor de la Yenikapi să ne ofere noi informații cruciale despre comerțul bizantin, topografia Constantinopolului și vasele flotei bizantine.

Lecturi suplimentare

G.F. Bass, „The Shipwreck at Serçe Limani, Turkey”, *Archaeology*, 32, 1979, pp. 36-43.

G.F. Bass și F.H. van Doorninck, Jr., *Yassi Ada 1: A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, College Station, TX, 1982.

J.H. Pryor și E.M. Jeffreys, *The Age of the Dromon: The Byzantine Navy cca. 500-1204*, Leiden, 2004.

Lecturi suplimentare

L. Brubaker, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge, 1999.

J.F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Londra, 1999.

P. Lemerle, *Byzantine Humanism: The First Phase*, Canberra, 1986.

M. McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300-900*, Cambridge, 2001.

R. Morris, „The Powerful and the Poor in Tenth-Century Byzantium”, *Past and Present*, 73, 1976, pp. 3-27.

Steven Runciman, *The Emperor Roman Lekapenos and his Reign: A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge, 1929; retipărit în 1988.

S. Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912): Politics and People*, Leiden, 1997.

Arnold Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, Londra, 1973.

D.S. White, *Patriarch Photios of Constantinople*, Brookline, MA, 1981.

SURSE PRIMARE TRADUSE

Eric McGeer (trad.), *The Land Legislation of the Macedonian Emperors*, Toronto, 2000.

Constantin Porfirogenetul a fost autorul sau compilatorul a numeroase volume. A scris inclusiv o biografie a bunicului său, Vasile I, *De ceremoniis* (*Despre ceremonii*), *De thematibus* (*Despre theme*), scrisori, cuvântări, poeme liturgice și *De administrando imperio* (*Despre administrarea imperiului*). Majoritatea acestor scrieri nu sunt disponibile în limba engleză, însă ultima a fost tradusă: Gy. Moravcsik (ed.), R.J.H. Jenkins (trad.), *De administrando imperio*, ediție revizuită,

Washington, DC, 1967 [Constantin VII Porfirogenetul, *De Administrando Imperio* (Carte de învățătură pentru fiul său Romanos), traducere de Vasile Grecu, Editura Academiei, București, 1971 – n. tr.]. Vezi și J.F. Haldon (coord.), *Constantine Porphyrogenitus: Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Viena, 1990.

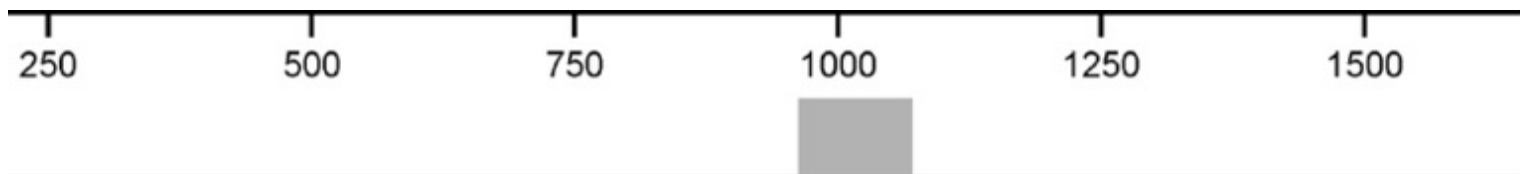
Liutprand de Cremona, episcop italian și emisar al conducătorilor apuseni, a făcut două vizite oficiale la Constantinopol, în 949 și 961, lăsând posterității relatări vii, chiar dacă întru câțva părtinitoare. F.A. Wright (trad.), *The Works of Liudprand of Cremona*, Londra, 1930; retipărit în 1993. Lucrările lui sunt disponibile și în alte traduceri recente.

Nikon, „O Metanoieite” (Nikon „Căitul”), *Viața*, conține un tablou însuflețit al vieții în Grecia secolului al X-lea. D.F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon*, Brookline, MA, 1987.

Fotie (Photios), patriarh al Constantinopolului, a scris multe opere pe o gamă largă de subiecte, dintre care câteva au fost traduse. În mare parte datorită interesului acordat erudiților clasici, *Bibliotheca* a fost tradusă în multe limbi moderne. Printre traduceri se numără: N.G. Wilson (trad.), *The Bibliotheca: A Selection*, Londra, 1994; o traducere a întregii opere este disponibilă la adresa www.tertullian.org/fathers/photius_01toc.htm. Cartea lui D.S. White (vezi *supra*), conține traducerea a 52 dintre scrisorile lui Fotie. C. Mango a publicat o colecție a predicilor patriarhului, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, Cambridge, MA, 1958.

Capitolul 11

Apogeul puterii bizantine

- 963** Întemeierea Marii Lavre, Muntele Athos
- 976** Vasile al II-lea devine împărat
- 989** Convertirea lui Vladimir al Kievului
- 1014** Vasile al II-lea îl învinge pe Samuel al Bulgariei
- 1028** Moartea ultimului împărat al Dinastiei Macedonene
- 1054** Despărțirea Bisericii răsăritene și apusene
- 1071** Bătălia de la Mantzikert

Nichifor al II-lea Focas (963-969) și Ioan I Tzimiskes (969-973)

În 963, Roman al II-lea a murit pe neașteptate, lăsându-și copiii, Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea, ca domnitori oficiali: Vasile avea cinci ani, iar Constantin, trei. Soția lui Roman, Teofano, și-a asumat regența și a făcut un aranjament cu Nichifor al II-lea Focas, care fusese deja aclamat de soldați ca împărat. Teofano i-a oferit lui Nichifor mâna și cei doi s-au căsătorit: Nichifor al II-lea Focas (963-969) a devenit împărat și, în același timp, protectorul drepturilor celor doi tineri împărați porfirogeneți. În felul acesta, pentru prima oară în istoria Bizanțului, un membru al aristocrației militare anatoliene a urcat pe tronul imperial.

Pentru funcția de *parakoimomenos* (șambelan), Nichifor l-a înlocuit pe Iosif Bringas cu Vasile, un fiu nelegitim al lui Roman Lekapenos. Postul de *domestikos* în Răsărit i-a fost dat lui Ioan Tzimiskes, care își câștigase deja un renume considerabil ca general în timp ce forțele bizantine din Apus erau comandate de fratele împăratului, Leon Focas.

Nichifor era foarte robust, neatractiv din punct de vedere fizic și neobișnuit de devotat călugărilor și ascetismului. Când nu era activ în campanii militare, ducea un trai consacrat rugăciunii și

mortificărilor, iar unii dintre cei mai buni prieteni ai săi erau monahi. Printre aceștia se număra și Sfântul Atanasie, fondatorul mănăstirii Lavra de pe Muntele Athos, iar împăratul a fost unul dintre cei dintâi ocrotitori ai vestitului centru al monahismului bizantin.

Întemeierea centrului monastic de la Muntele Athos

Încă din zilele creștinismului timpuriu, era ceva obișnuit ca monahii să se strângă laolaltă în grupuri mari în locuri îndepărtate și pustii, de multe ori în munți. Aceste locuri de retragere monastică deveneau frecvent centre sacre, unde credincioșii se adunau fie în căutarea unor intervenții miraculoase, fie pur și simplu pentru a se împărtăși din sfințenia bărbaților sfinți și a femeilor sfinte care trăiau acolo. Astfel de sihăstrie pe munte au fost, la începutul perioadei bizantine, Muntele Sinai, Muntele Auxentios și Muntele Minunat al Sfântului Simeon Stâlpnicul cel Tânăr. În secolul al VIII-lea, Muntele Olimp din Bitinia a devenit cel mai vestit munte pe care se afla un centru monastic. Era un complex de mari dimensiuni pe masivul Ulu Dağ, în apropierea orașului Prousa de astăzi; fusese fondat în secolul al V-lea și în cele din urmă a ajuns să numere aproximativ 50 de mănăstiri, toate exclusiv masculine. Mănăstirile de pe Olimp erau așezăminte fără o organizare comună, însă alte comunități similare, ca Muntele Latros, de pildă, erau confederații monastice așezate sub ascultarea unui singur *hegoumenos* (egumen sau abate) sau *protos* („prim” călugăr).

Muntele Athos, de obicei numit în greacă doar *Agion Oros* (Sfântul Munte), constituie cea mai estică prelungire în mare a peninsulei macedonene Calcidica, la est de Tesalonic. Astăzi este o zonă de o frumusețe spectaculoasă, în parte fiindcă a fost cruțată de traumele dezvoltării moderne. Muntele se află în apropiere de extremitatea sudică a peninsulei, iar restul regiunii este formată din dealuri acoperite de pădure intercalată cu parcele de pământ arabil străbătute de nenumărați torenți ce coboară de pe culmi. Unele tradiții spun că monahii s-ar fi stabilit în peninsulă în perioada bizantină timpurie sau că ar fi fugit din calea invaziilor arabe sau a persecuțiilor iconoclaste, însă aceste legende nu pot fi confirmate din punct de vedere istoric. Prima referință istorică la mănăstirile din peninsulă datează din secolul al IX-lea, iar un edict dat de Vasile I în 883 oferea călugărilor protecție imperială împotriva păstorilor locali.

Totuși, evenimentul crucial în evoluția Muntelui Athos a fost întemeierea Marii Lavre (Megiste Lavra) de către Atanasie, în 963, cu ajutorul lui Nichifor al II-lea Focas. Atanasie era un învățător din Trapezunt care s-a stabilit în Constantinopol și a creat legături puternice cu exponenții familiilor aristocrate din epocă, inclusiv cu cea a lui Nichifor Focas. Și-a menținut aceste contacte și după ce a îmbrățișat viața călugărească și s-a mutat, în jurul anului 958, la Muntele Athos, unde a încercat să reformeze monahismul, printre altele și prin strategia fondării unor mănăstiri mai mari. Cu ajutorul lui Nichifor al II-lea, a întemeiat pe Muntele Athos o tradiție monastică ce dăinuie până în zilele noastre,

supraviețuind deci mai bine de jumătate de mileniu după prăbușirea imperiului. În secolele următoare s-au fondat multe alte mănăstiri, dintre care unele erau populate la origine de călugări din anumite zone geografice, de exemplu, mănăstirea Iviron (circa 980, a călugărilor ivirieni/georgieni), Hilandar (reînțemeiată în 1198 ca mănăstire sârbească) și Sfântul Pantelimon (refondată în 1169 ca mănăstire rusească). Multe dintre aceste mănăstiri au acumulat bogății extraordinare, deținând proprietăți funciare vaste și angajându-se în activități culturale importante, care includeau și transmiterea culturii bizantine dincolo de frontiera imperiului. Bibliotecile și depozitele lor constituie și în prezent depozite de material referitor la istoria bizantină.

Ilustrația 11.1. Biserica publică (*katholikon*) a Marii Lavre (Megiste Lavra), cea mai veche mănăstire de la Muntele Athos.

Fotografie: Timothy E. Gregory

Măsurile adoptate de Nichifor al II-lea și Ioan I Tzimiskes

Ca membru al aristocrației militare, Nichifor se opunea politicii promovate de Dinastia Macedoneană în ce privește restricționarea achiziționării gospodăriilor țărănești de către latifundiarii înstăriți. Nu se poate spune că legislația lui a revocat efectiv legile predecesorilor săi, însă a schimbat câteva detalii care arătau clar că statul renunțase la măsurile pentru protejarea proprietarilor săraci. Pe de altă parte, Nichifor a încercat să apere pământurile care aparțineau soldaților și, probabil ținând cont de costurile tot mai mari presupuse de echipamentul militar, a mărit valoarea minimă a proprietății unui soldat de la 4 livre de aur la 12. Măsura reflectă probabil o schimbare în tehnica militară și o tendință spre utilizarea unei armuri mai grele (și deci mai scumpe), semnalând totodată și o îndepărtare de dependența față de milițiile alcătuite din țărani: o fermă care valora minimum 12 livre de aur cu greu ar

fi putut reprezenta proprietatea unui țăran. Mai mult, sensibilitățile religioase și ascetice ale lui Nichifor mergeau împotriva sporirii averilor bisericești și monastice, iar împăratul a dat legi prin care încerca să oprească mărirea proprietăților Bisericii – probabil mai mult din rațiuni morale decât economice sau sociale.

Nichifor a preluat personal comanda armatelor chiar și după ce a devenit împărat. A organizat o lungă și în cele din urmă victorioasă campanie împotriva arabilor în Cilicia și apoi în Siria. Generalii lui au luat insula Cipru în 965 și orașele Antiohia și Alep în 968. Siria a fost împărțită în jumătate; partea nordică a fost anexată de Bizanț, iar sudul, deși era independent, se afla efectiv sub control bizantin. Așadar stindardele trupelor bizantine erau triumfătoare peste tot în Est, iar zonele pierdute în favoarea arabilor cu mai bine de trei secole înainte au fost readuse între granițele imperiului. Situația în Occident era mai complicată, mai ales din cauza revigorării Imperiului Apusean sub conducerea lui Otto I, care fusese încoronat împărat în 962 și care s-a implicat foarte mult în Italia. La fel cum făcuse Carol cel Mare înaintea lui, Otto a încercat să stabilească relații bune cu Bizanțul, iar în 968 l-a trimis pe episcopul Liutprand de Cremona ca emisar la Constantinopol, cu obiectivul de a aranja o căsătorie de alianță între fiul său și una dintre surorile împăraților macedoneni legitimi. Nichifor l-a tratat pe Liutprand în mod dezagreabil și a respins cu hotărâre oferta de alianță.

Și în Balcani Nichifor a acționat tot decisiv, deși în final fără prea mult succes. A respins pretențiile bulgarilor, care cereau plata tributului, și a imitat un precedent diplomatic folosit anterior în Bizanț, anume a cerut ajutorul prințului rus Sviatoslav (fiul prințesei Olga), care nu de multă vreme anihilase statul hazar. Sviatoslav i-a învins cu ușurință pe bulgari în 968 și 969, l-a destituit pe țarul bulgar Boris al II-lea și, în esență, a preluat controlul asupra țării. Se pare că a luat în considerare posibilitatea de a-și muta capitala în localitatea Preslavul Mic, în Bulgaria. Drept urmare, Bizanțul s-a trezit cu rușii chiar la granița imperiului, o situație care avea să-i alarmeze pe împărați o bună bucată de vreme.

Între timp, împărăteasa Teofano, aparent obosită de înfățișarea fizică a lui Nichifor și de obiceiurile lui călugărești, a urzit un complot împreună cu generalul suprem al împăratului, Ioan Tzimiskes. În decembrie 969, conspiratorii l-au ucis pe împărat în dormitorul acestuia.

Ioan I Tzimiskes (969-976) a fost încoronat doar după ce a încuviințat să facă, la cererea patriarhului, penitență pentru crimă și să se despartă de Teofano, care a fost trimisă într-o mănăstire. Apoi el s-a căsătorit cu Teodora, fiica lui Constantin al VII-lea și, la fel ca predecesorul său, și-a asumat funcția de gardian al tinerilor împărați. Problemele civile au fost lăsate în mâna lui Vasile, care avea funcția de *parakoimomenos*. Tzimiskes a fost nevoit să înăbușe câteva revolte organizate de rivalii săi aristocrați, iar cel mai mare aliat a lui a fost cumnatul său, Bardas Skleros. Cu toate că și Tzimiskes era, la fel ca predecesorul său, membru al aristocrației militare, el a încercat activ să prevină înstrăinarea pământurilor private ale țăranilor și transformarea țăranilor în *paroikoi*. Legislația în vederea acestor obiective era deja în vigoare și Tzimiskes a făcut uz de forța armelor ca să-i adune pe țăranii stabiliți pe latifundiile private și să-i silească să se întoarcă în satele lor. Cu greu ar fi putut

reuși pe deplin să facă asta și, în realitate, țărani care au avut parte de acest tratament au devenit, la urma urmelor, *paroikoi* ai statului.

Caseta 11.1. Casele bizantine

Avem foarte puține dovezi despre tipurile de case în care locuiau bizantinii. Firește, locuințele au variat de la o epocă la alta, în funcție de climă și de situația economică a proprietarului. Este evident că la începutul perioadei bizantine s-au construit în continuare vechile tipuri de case din bazinul mediteraneean, iar câteva dintre vilele celor înstăriți erau destul de luxoase, indiferent că se găseau în oraș sau la sat. La mai multe astfel de vile datând din secolele IV-VI s-au făcut săpături arheologice; în general erau versiuni evoluate ale caselor romane, cu perețidecorați cu fresce și pardoseli din marmură și mozaic. Conțineau frecvent spații elaborate pentru luarea mesei și curți interioare cu peristil. Pentru secolele al VI-lea și al VII-lea avem dovezi că unii proprietari nu au mai putut întreține aceste edificii luxoase și multe dintre ele au început să fie împărțite în unități mai mici care erau, probabil, închiriate, venitul acoperind o parte din cheltuielile de întreținere.

Este limpede și că în perioadele medie și târzie s-au construit case mari, iar câteva dintre ele au fost descoperite cu prilejul unor campanii de săpături arheologice. Multe erau rectangulare, cu o curte interioară în centru. Parterul era folosit pentru înmagazinare, ateliere și grajd pentru animale, în timp ce încăperile de locuit se aflau la etajul superior. Edificiile aveau frecvent o formă asimetrică și erau îngrămădite de-a lungul unor străduțe înguste, în aparență fără un plan urbanistic. Casele erau construite din materiale de calitate slabă și de obicei zidurile erau din două rânduri de piatră neșlefuită lipite cu un amestec de pietriș și lut; pereții puteau fi acoperiți cu un strat de lut, fiind apoi văruiți sau chiar vopsiți. Și cărămizile de pământ erau frecvent folosite, mai ales în partea superioară a zidurilor. Chiar și casele celor înstăriți puteau fi asimetrice; Mihail Atalliates, istoric din secolul al XI-lea, și-a descris casa din Constantinopol ca pe un complex alcătuit din câteva clădiri dispuse în jurul unei curți interioare, cu un parter și un al doilea etaj de la care avea vedere în afara curții; mai avea și o moară de cereale pusă în mișcare de un măgar și – element devenit relativ comun în perioada bizantină mai târzie – o capelă privată.

Deși în mod normal casele nu aveau apă curentă, de obicei se făceau adaptări pentru toalete, cel puțin în casele din oraș ale celor mai cu dare de mână. Arhivele tribunalelor ne furnizează o cantitate considerabilă de informații despre ele, din moment ce apele menajere și amplasamentul toaletelor puteau stârni destul de multe nemulțumiri printre vecini. Toaletele care se goleau într-o hazna erau amplasate adesea în curtea interioară a unei case. Bizantinii mai foloseau și oale de noapte făcute din diverse materiale; probabil casele mai sărace aveau dotări foarte rudimentare în ce privește salubritatea. Legea bizantină interzicea aruncarea excrementelor pe fereastră, însă există rapoarte care spun că această restricție nu era întotdeauna respectată. Ioan Tzetzes, poet din secolul al XII-lea, se plângea că odraslele diaconului care trăia deasupra lui în Constantinopol „urinau atât de mult încât generau râuri navigabile”.

În secolele al XIV-lea și al XV-lea, casele bizantinilor înstăriți erau influențate de modele din Occident, mai cu seamă din Italia; de exemplu, casele din Mistra erau caracterizate de balcoanele de la etajul superior susținute pe arcade, de ferestrele cu ogivă, turnuri și largi coridoare interioare.

Lecturi suplimentare

- Ch. Bouras, „Houses in Byzantium”, *Deltion tes Christianikes Arhaiologikes Etaireias*, seria 4, 11, 1983, pp. 1-26.
Ken Dark (coord.), *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*, Oxford, 2004.
P. Magdalino, „The Byzantine Aristocratic *oikos*”, în M. Angold (coord.), *The Byzantine Aristocracy IX-XIII Centuries*, Oxford, 1984, pp. 92-111.
E. Sigalos, *Housing in Medieval and Post-Medieval Greece*, Oxford, 2004.

Tzimiskes se confrunta cu o situație dificilă în Peninsula Balcanică, unde prințul rus Sviatoslav dobândise o autoritate tot mai mare asupra Bulgariei. În 971, Tzimiskes a ocupat capitala bulgară

Preslavul Mare și l-a luat prizonier pe țarul Boris. Apoi a înaintat spre orașul Silistra, ocupat înainte de Sviatoslav. După un asediu disperat și o rezistență la fel de disperată, Tzimiskes a câștigat și Sviatoslav a fost silit să se retragă. A fost ucis la scurt timp după aceea, iar Tzimiskes a rămas stăpânul efectiv al Bulgariei. Tzimiskes a relaționat cu succes și cu împăratul Otto al II-lea, încuviințând căsătoria de alianță pe care predecesorul său o respinsese. Însă nu a trimis în Apus o prințesă imperială născută în purpură, ci pe ruda lui, Teofano, care în 972 a devenit soția lui Otto al II-lea. Mariajul a avut efecte importante asupra relațiilor dintre Răsărit și Apus, manifestate mai ales prin impactul ideilor bizantine la curtea occidentală. Teofano a avut o influență covârșitoare asupra fiului ei, Otto al III-lea, care a devenit împăratul Occidentului în 983 și care a copiat ceremonialul bizantin și a afirmat supremația împăratului asupra papei.

În Est, Tzimiskes a încercat să consolideze și să extindă cuceririle făcute de Nichifor Focas. Planul s-a lovit de opoziția Dinastiei šiite a Fatimizilor, care, după ce a cucerit Egiptul în 973, a încercat să exploateze vidul de putere din Siria. În orice caz, Tzimiskes a atenuat presiunea fatimizilor asupra Antiohiei și s-a impus mult în interiorul Siriei și în Țara Sfântă, luând Damascul, Tiberiada, Cezareea și oprindu-se la mică distanță de zidurile Ierusalimului. S-a întors victorios în Bizanț, cucerind pe drum și orașele Beirut și Sidon. Din nefericire pentru imperiu, energicul și prosperul împărat s-a îmbolnăvit brusc și a murit la începutul anului 976.

Domnia lui Vasile al II-lea (976-1025)

În acest context, Vasile al II-lea, care pe atunci avea 18 ani, a luat în sfârșit puterea în numele lui. Este adevărat că pe tot parcursul domniei sale a împărțit tronul cu fratele lui mai tânăr, Constantin al VIII-lea (cu doi ani mai mic), însă puterea efectivă s-a aflat întotdeauna în mâinile lui Vasile, iar Constantin era fericit dacă putea să se bucure de viața de la palat și să lase povara cărmuirii în seama fratelui său. Ani la rând, cel puțin de la moartea lui Roman al II-lea în 968, cei care controlaseră imperiul fuseseră membrii aristocrației militare, care domneau în numele împăraților macedoneni legitimi. Acum, în 976, Bardos Skleros, *domestikos*, se aștepta ca această tradiție să continue și s-a răzvrătit atunci când Vasile al II-lea s-a declarat apt să domnească pe cont propriu. A urmat o ciocnire monumentală în care tânărul împărat și-a arătat determinarea și tăria de caracter, ajutat fiind și de istețimea lui Vasile, care îndeplinea în continuare funcția de *parakoimomenos*. La început, Skleros a înfrânt toate contingentele armate trimise împotriva lui, iar prin 978 controla întreaga Asie Mică. Totuși, *parakoimomenos* a format o alianță cu liderul unei familii aristocrate rivale, Bardas Focas, nepot al împăratului Nichifor Focas, și amândoi au reușit să-l învingă pe Skleros și să-l silească să se refugieze în califat.

În următorii ani, *parakoimomenos* Vasile a ținut de fapt frâiele puterii, așa cum făcuse multă vreme, însă la un moment dat Vasile al II-lea a încercat să-și afirme independența și, în ciuda faptului că eunucul a urzit un complot care viza aducerea la putere a lui Bardas Focas, împăratul a ieșit biruitor și venerabilul *parakoimomenos* a fost înlăturat în sfârșit din funcție și exilat în 985.

Între timp, profitând de situația confuză de la Constantinopol, în Balcani a izbucnit o răscoală împotriva puterii bizantine, condusă de cei patru fii ai guvernatorului provinciei Macedonia, numiți Kometopouloi. Revolta a fost întâmpinată cu bucurie de localnici și începând din 987 conducerea a fost preluată de Samuel, cel mai tânăr dintre Kometopouloi, care a fost inițiatorul celei de-a doua perioade de înflorire a Bulgariei în Evul Mediu. Deși centrul puterii statului său era la Ohrid, în Macedonia slavă (departe de fostul centru de la Pliska), atât Samuel, cât și bizantinii îl considerau descendentul direct al imperiului creat de Simeon cu aproximativ o 150 de ani mai devreme. Unul dintre primele lucruri pe care le-a făcut Samuel a fost să restaureze patriarhatul bulgar independent, care fusese desființat de Tzimiskes.

Samuel a încercat să-și extindă teritoriul spre sud prin atacuri asupra orașelor Serres și Tesalonic, iar în 985 sau 986 a izbutit să ia Larissa (în Tesalia). Vasile al II-lea a lansat un contraatac în 986, însă trupele lui au fost înfrânte într-o bătălie epică la Poarta lui Traian. Motivați și de acest eșec, membrii aristocrației bizantine s-au revoltat din nou. Bardas Skleros s-a întors din exil, a încercat din nou să acapareze tronul imperial și, la fel ca înainte, s-a lovit de opoziția lui Bardas Focas. Totuși, cu acest prilej și Focas s-a revoltat și a fost proclamat împărat (987). În curând Focas a devenit principalul pretendent la titlul imperial, iar pe la începutul anului 988 era pregătit să ia cu asalt capitala. În această situație, Vasile al II-lea l-a chemat în ajutor pe prințul rus Vladimir (fiul lui Sviatoslav). Acesta din urmă a trimis o oaste alcătuită din 6.000 de războinici, probabil vikinci din Rusia care, sub conducerea împăratului însuși, i-au provocat o înfrângere decisivă lui Focas, care a murit în luptă în anul următor. Bardas Skleros s-a revoltat încă o dată, însă a fost învins repede și tronul lui Vasile al II-lea a fost asigurat, în mare parte datorită ajutorului dat de aliatul său rus. Vasile al II-lea așteptase 17 ani să domnească pe cont propriu, după care s-a zbatut alți 13 ani ca să-și învingă rivalii aristocrați, însă în 989 era stăpânul absolut al lumii bizantine.

Drept răsplată pentru ajutorul acordat, lui Vladimir i-a fost oferită ca mireasă sora lui Vasile, Ana, cu condiția ca prințul și poporul său să accepte botezul din partea Constantinopolului. Pentru bizantini era un compromis uriaș și un semn al prețuirii pe care împăratul o avea pentru alianța cu rușii: nicio prințesă porfirogenetă nu mai fusese oferită vreodată înainte ca soție unui conducător străin. Desigur, din punctul de vedere al rușilor, alianța era la fel de pozitivă și nu încapse îndoială că și convertirea prințesei Olga (bunica lui Vladimir) ceva mai devreme și forța oștirilor bizantine sub comanda lui Tzimiskes îl convinseseră pe Vladimir că viitorul țării sale depindea de coaliția cu Bizanțul. Desigur, *Cronica lui Nestor*, cea mai veche cronică rusească, explică această convertire prin faptul că rușii se aflau în căutarea unei religii care s-ar fi potrivit cel mai bine temperamentului lor. Această poveste,

care nu poate fi în niciun caz adevărată, spune că prințul a trimis o solie de zece boieri care trebuiau să viziteze patriile marilor religii din vremea respectivă: bulgarii de pe Volga (care erau musulmani), hazarii (care erau mozaici), germanicii (care erau creștini catolici) și „grecii” (care erau creștini ortodocși). Misionarii au avut nemulțumiri în privința primelor trei religii, însă au povestit că în biserica din Constantinopol, posibil Sfânta Sofia, „nu știam de ne aflam în cer ori pe pământ. Căci pe pământ nu se află asemenea strălucire și asemenea frumusețe și nu ne găsim vorbele ca s-o înfățișăm. Atât știm, că acolo Dumnezeu sălășluiește printre oameni”. În realitate, este posibil ca Vladimir să-și fi dat seama – la fel ca mulți dintre predecesorii săi slavi – că alianța cu una dintre puterile creștine era inevitabilă și că tradiția politică bizantină aducea beneficii importante pentru consolidarea propriei puteri interne și pentru progresul cultural al principatului. Pe moment, bizantinii s-au răzgândit în privința răsplătirii unui asemenea conducător cu o prințesă porfirogenetă, însă în 989 Vladimir a făcut o demonstrație de forță armată la Cherson, așa încât căsătoria s-a celebrat cu toată solemnitatea. Vladimir a primit botezul și astfel a început convertirea Rusiei.

În opinia istoricului Psellos, caracterul împăratului Vasile se schimbase radical ca urmare a îndelungatei lupte cu Bardas Focas, Bardas Skleros și aristocrația latifundiară. Dintr-un tânăr iubitor de plăceri se transformase într-un politician și un comandant călit și hotărât; era posac și iute la mânie și – spre deosebire de antecesorii săi – nu era interesat de literatură sau studii. În armonie cu personalitatea lui, s-a dedicat cu totul cărmuirii imperiului și, cel mai important aspect, nu s-a căsătorit niciodată și nu a avut fii care să-i succedă la tron.

Deloc surprinzător, în problema proprietăților funciare, Vasile al II-lea a fost unul dintre cei mai înflăcărați critici ai extinderii latifundiilor aristocrate și un susținător al dreptului țăranilor de a-și păstra gospodăriile. În această direcție a reafirmat măsurile predecesorilor săi, interzicând înstrăinarea pământurilor țăranilor și chiar a retras prevederea limitei de 30 de ani pentru returnarea achizițiilor de acest fel. A mers mai departe decât împărații dinaintea lui și a introdus o măsură nouă, prin care *dynatoi* (latifundieri puternici) deveneau responsabili pentru achitarea sumelor presupuse de *allelengyon*, achitarea impozitelor în locul țăranilor care nu aveau cu ce plăti, deficit care înainte era acoperit de comunitate. A fost la fel de riguros și în încercarea de a împiedica înstrăinarea pământurilor țăranilor de către biserici sau mănăstiri. Bineînțeles, toate aceste măsuri contraveneau tendințelor economice și sociale dominante atunci și – în ciuda tentativelor ocazional violente ale împăratului de a le aplica – ne putem întreba dacă o asemenea politică putea avea vreo șansă de reușită. În orice caz, acțiunile lui Vasile au reprezentat cea mai puternică încercare făcută de vreun împărat macedonean de a-i apăra pe țărani de puterea crescândă a marilor latifundieri.

Caseta 11.2. Dighenis Akritas

Dighenis Akritas este privit adesea ca un erou bizantin arhetipal, comparabil cu Roland în Apusul medieval sau cu Enea în

lumea antică. Este cunoscut doar dintr-un poem lung păstrat în câteva versiuni grecești diferite și o versiune slavă. Poemul spune povestea tatălui lui Dighenis, un emir arab care s-a îndrăgostit de fiica unui general bizantin. Emirul a răpit-o pe fată de lângă familie, însă mai târziu s-a împăcat cu ei și s-a creștinat. Poemul continuă vorbind despre nașterea și copilăria lui Dighenis (care înseamnă „născut din doi” – adică din bizantini și arabi; numele lui adevărat era Vasile, iar epitetul Akritas înseamnă „cineva care trăiește la hotare”). Dighenis a săvârșit multe isprăvi și fapte îndrăznețe, s-a luptat cu tâlharii și în cele din urmă s-a însurat cu o fată frumoasă și s-a stabilit într-o casă luxoasă pe Eufrat.

Potrivit studiului realizat de Henri Grégoire în anii 1930, poemul ar reflecta niște situații și poate chiar evenimente concrete de pe frontiera bizantino-arabă în secolele IX-X, iar Dighenis ar putea fi un personaj istoric real. Probabil că cel mai frapant element este lipsa de ostilitate între cele două popoare, care sunt zugrăvite mai mult din perspectiva asemănărilor decât a deosebirilor; erau unite de repulsia față de tâlhari și desfătarea cu un trai înstărit și aristocrat. Deși mai târziu niște editori (probabil călugări) au introdus în poem și niscaiva sentimente creștine pioase, cea mai mare parte a conținutului pare aproape indiferentă față de religie, iar una dintre cele mai izbitoare întâmplări este adulterul eroului și apoi uciderea femeii implicate în relație. În plus, poemul oferă descrierea cu siguranță exagerată a unei case aristocrate, cu grădină luxuriantă și tavane cu mozaicuri ce înfățișează scene din Vechiul Testament, lângă reprezentări din mitologia clasică și din viața lui Alexandru cel Mare. Tot din poem aflăm și câteva informații despre îndeletnicirile aristocraților – de pildă, vânătoria, întreceri de măsurare a puterilor și, bineînțeles, lupta.

Deși *Dighenis Akritas* are câteva dintre caracteristicile poemului epic, el aduce mai mult cu ficțiunea. Prin urmare, în formele editate în care ne-a parvenit, el este o reflecție asupra individualismului evoluat în Bizanț pe parcursul secolelor al XI-lea și al XII-lea.

Lecturi suplimentare

Henri Grégoire, *Autour de l'épopée byzantine*, Londra, 1975.

Digenes Akritas, traducere de John Mavrogordato, Oxford, 1956; retipărit în 1999.

Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions, traducere de Elizabeth Jeffreys, Cambridge, 1998.

Istoricii moderni au scris mult discutând despre efectul îndelungatelor eforturi făcute de Dinastia Macedoneană în scopul apărării pământurilor țăranilor și despre eșecul ultim al acestor măsuri. După cum am menționat, este greu să ne închipuim că împărații macedoneni ar fi putut face mai mult decât au făcut. Este limpede că acționau, în parte, în apărarea instituției unei armate alcătuite din soldați băștinași care se întrețineau în parte din pământurile acordate de stat. În plus, împărații erau motivați de o concepție abstractă despre justiție, în care statul avea obligația de a-i ocroti pe cei slabi în încercarea lor de a se apăra împotriva celor bogați (*dynatoi*). Ca reprezentanți ai lui Hristos, împărații trebuiau să fie *philanthropoi* (cei cărora le pasă de bunăstarea oamenilor) și în majoritatea circumstanțelor mulți împărați și-au luat această îndatorire foarte în serios.

În afacerile externe, cea mai mare provocare a lui Vasile al II-lea a fost Imperiul Bulgar revigorat de Samuel, iar împăratul a abordat această luptă cu aceeași determinare metodică de care a dat dovadă în toate celelalte aspecte ale domniei sale. Amintindu-și de înfrângerea suferită la Poarta lui Traian, în 991 Vasile a invadat teritoriul lui Samuel, însă campania de succes a împăratului a fost întreruptă de probleme iscate în Răsărit, unde fatimizii amenințau pozițiile bizantinilor în nordul Siriei. Vasile s-a deplasat în est și a reușit să restaureze supremația bizantină cu o victorie semnificativă în 995. Între timp, Samuel a profitat de absența lui Vasile și armatele sale au avansat în sudul Greciei, ajungând până în Pelopones. Când s-a întors în Balcani în 1001, Vasile s-a ocupat de conflictul cu Samuel. Împăratul

s-a îndreptat mai întâi împotriva vechii capitale bulgare Pliska, iar succesele obținute aici au tăiat în jumătate imperiul lui Samuel. Împăratul s-a întors apoi spre sud, în Macedonia, obținând victorie după victorie. După patru ani de război aproape neîncetat, Imperiul Bizantin era din nou suveran în Peninsula Balcanică, dar Samuel nu plecase steagul, astfel încât războiul a continuat, chiar dacă la scară mai mică. În sfârșit, în 1014, o mare bătălie desfășurată la Kleidion (pe râul Strymon, la nord de orașul Serres din Macedonia; harta 9.1) a dus la victoria definitivă a lui Vasile și capturarea, se pare, a 14.000 de prizonieri. Cu toate că Samuel a scăpat din dezastru, el nu a mai trăit mult după aceea: Vasile – cunoscut după acest moment cu supranumele de Bulgaroktonos („omorătorul de bulgari”) – i-a orbit pe prizonieri și i-a trimis la Samuel în grupuri de câte o sută de oameni, fiecare ceată având drept călăuză un chior. La această priveliște, țarul a suferit un atac cerebral și a murit aproape imediat după aceea.

Rezistențe s-au manifestat și ulterior, mai întâi din partea fiului lui Samuel, apoi a altor rude ale țarului, însă în 1018 Bulgaria s-a predat complet și Vasile și-a făcut o intrare triumfală în Ohrid. După o luptă de aproape 30 de ani, Vasile își atinsese scopul și tot sudul Peninsulei Balcanice se afla acum sub control bizantin – pentru prima oară din secolul al VII-lea. Contrar politicii predecesorilor săi, el nu a lăsat Bulgaria să existe ca stat aliat clientelar, ci a anexat centrul imperiului lui Samuel, împărțindu-l în theme: zonele periferice, de exemplu, Croația și Diocleea (incluzând Rascia și Bosnia), au continuat să fie conduse de prinți autohtoni, care erau considerați vasali ai bizantinilor. Vasile a încercat să respecte însemnătatea deosebită a Bulgariei și, deși a desființat patriarhatul independent din Ohrid, l-a transformat în arhiepiscopie autocefală, ceea ce înseamnă că nu era supusă autorității patriarhatului de la Constantinopol, ci – măcar în acest caz – arhiepiscopul era răspunzător în fața împăratului însuși.

După nemaipomenita lui victorie în Balcani și cu toate că trecuse de 60 de ani, Vasile al II-lea și-a îndreptat atenția spre Asia, unde a intervenit cu succes în Armenia și a înființat noi *theme* și alte districte militare într-o vastă arie geografică de la nord la sud, extinzând mult teritoriul imperiului în Mesopotamia. Spre sfârșitul vieții, Vasile și-a îndreptat privirile spre Apus, unde Otto al III-lea era foarte dispus să colaboreze cu Bizanțul. Împăratul occidental ceruse chiar o mireasă bizantină și s-a ajuns la o înțelegere, însă Otto a murit în 1002, inițiativa dispărând odată cu el. Între timp, Vasile a reorganizat teritoriile bizantine din Italia și făcea preparative pentru o campanie de proporții împotriva arabilor din Occident când a murit, în decembrie 1025.

Constantin al VIII-lea (1025-1028)

După cum am spus, Vasile nu a avut moștenitori, motiv pentru care a fost urmat de fratele său, Constantin al VIII-lea, care cel puțin cu numele împărțise multă vreme tronul imperial cu el. Constantin era deja bătrân la moartea lui Vasile, însă a rezistat presiunii exercitate de latifundieri și Biserică în vederea abrogării măsurilor fratelui său. În 1028, Constantin a căzut grav bolnav și doar în acest moment a luat măsuri privitoare la succesiune. Nici el nu avea fii, doar trei fiice, dintre care cea mai mare îmbrățișase viața monastică. Așadar tronul trebuia lăsat celorlalte două fiice ale sale, Zoe și Teodora, care, în acel moment, nu mai erau nici ele în floarea vârstei. În noiembrie 1028 Constantin a făcut aranjamente ca Zoe să se mărite cu Roman Argyros, prefectul capitalei, iar în decembrie ultimul împărat macedonean a murit.

Roman al III-lea Argyros (1028-1034)

Roman Argyros era un exponent al ceea ce am putea numi aristocrația bizantină civilă, acele familii care – deși în mod normal aveau proprietăți agricole însemnate în provincii – își datorau statutul de vază posturilor administrative ocupate la curte, ceea ce însemna că, de obicei, membrii lor nu aveau experiență militară, însă erau foarte educați și familiarizați cu cultura clasică. În ciuda experienței sale administrative, Roman Argyros nu a fost un împărat de succes. În aparență plin de iluzii de grandoare, a încercat să pună în practică diverse scheme ambițioase, inclusiv o campanie militară în Răsărit, unde situația a fost salvată doar de intervenția expertului general Gheorghe Maniakes.

Aspect foarte important, Roman al III-lea a abandonat complet politica împăraților macedoneni în privința proprietăților funciare. Cedând în fața presiunii exercitate de *dynatoi*, instituția *allelengyon* a fost abolită. Vechile legi împotriva înstrăinării proprietăților țăranilor au rămas teoretic în vigoare, însă nu a existat nicio tentativă de aplicare riguroasă a lor și, în consecință, pământurile țăranilor au continuat să fie înghițite de proprietățile tot mai întinse ale marilor latifundieri.

Roman al III-lea a făcut greșeala să o ignore pe Zoe, ultima sursă a autorității sale politice. Prin urmare, ea a intrat într-o relație cu Mihail, un țăran din Paflagonia care fusese adus la palat de fratele lui, eunucul Ioan Orphanotrophos, care spera ca în felul acesta să acapareze mai multă putere pentru sine. În final, Roman al III-lea a fost omorât pe când se afla în baie (1034), iar Zoe s-a căsătorit cu Mihail, care a fost întronat ca Mihail al IV-lea Paflagonianul.

Mihail al IV-lea Paflagonianul (1034-1041) și Mihail al V-lea Kalaphates (1041-1042)

În esență, Ioan Orphanotrophos a administrat statul în numele fratelui său. Era un conducător capabil, deși politicile sale fiscale nemiloase i-au adus reputația de hrăpăreț. Ioan a încercat să impoziteze

substanțialele averi deținute de *dynatoi*, acțiune cu ajutorul căreia și-a câștigat sprijinul aristocrației civile, însă măsurile lui au fost resimțite mai mult de cei săraci decât de bogați, iar el nu a făcut nimic pentru stăvilirea dispariției proprietăților funciare ale țăranilor în provincii.

În parte ca rezultat al măsurilor fiscale implementate de Ioan, în parte ca reacție la o evidentă slăbire a puterii militare bizantine, în Balcani au izbucnit mai multe răscoale. Prima dintre acestea, condusă de Petar Deljan, a încercat să refacă imperiul lui Samuel. Deși insurecția a fost înăbușită în 1041 de Mihail al IV-lea însuși, resentimentele au continuat să mocnească în rândul supușilor slavi din imperiu, iar principatul aliat din Zeta (fosta Diocleea) a reușit să-și afirme independența față de hegemonia bizantină.

Între timp, Mihail al IV-lea s-a îmbolnăvit, iar Ioan Orphanotrophos a ales ca succesor al său pe o rudă mai tânără, numit tot Mihail, cunoscut cu supranumele Kalaphates. El i-a urmat lui Mihail al IV-lea după moartea acestuia, survenită în 1042. Mihail al V-lea Kalaphates (1041-1042) era încăpățânat la culme și pripit, astfel încât și-a distrus singur propria bază de putere, mai întâi exilându-l pe Orphanotrophos, apoi trimițând-o pe împărăteasa Zoe într-o mănăstire. Rezultatul a fost o rebeliune declanșată aproape imediat de populația din Constantinopol și de Biserică, ce susțineau în majoritate principiul dinastic ce acorda prioritate celor două împărătese mai vârstnice. Drept urmare, Mihail al V-lea a fost destituit și orbit, stabilindu-se ca Zoe și Teodora să domnească împreună, însă aranjamentul s-a destrămat aproape imediat.

Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055) și schimbările în structura statului

După o scurtă, dar interesantă încercare de domnie comună a celor două împărătese vârstnice, Zoe (pe atunci în vârstă de 64 de ani) s-a căsătorit pentru a treia oară, de data aceasta cu Constantin Monomahul, membru al aristocrației civile și rudă a lui Roman al III-lea Argyros. În această perioadă, viața la curte avea un fast deosebit, iar Constantin al IX-lea era înconjurat de intelectuali de calitate, cum ar fi Constantin Leichoudes, poetul Ioan Mavropous, juristul Ioan Xiphilinos și filosoful și istoricul Mihail Psellos, unii dintre ei fiind comparați cu literații din Renașterea italiană de mai târziu. În 1045, Universitatea din Constantinopol a fost reînțemeiată cu facultăți de filosofie și drept și pe principiile educației clasice. Psellos a fost numit în fruntea universității, primind răsunătorul titlu de „consul al filosofilor”. La curte, cele două împărătese domneau împreună cu Constantin al IX-lea, însă în funcțiile lor oficiale erau însoțite de metresa împăratului, Sklerina (nepoată a celei de-a doua lui soții), căreia i s-a acordat titlul proaspăt creat de *sebaste*.

Ilustrația 11.2. Mozaic reprezentându-i pe Constantin al IX-lea și pe Zoe, pe zidul de est al galeriei sudice din Sfânta Sofia. Împăratul și împărăteasa sunt înfățișați aducându-i daruri lui Hristos, reprezentat în poziție așezată și în actul binecuvântării cuplului imperial. Mozaicul este realizat din cuburi mici de sticlă, care conțin foite subțiri de aur curat topit în ele. Veșmintele lui Hristos, ale împăratului și ale împărătesei sunt frumoase și elaborate; impresionează în mod deosebit bijuteriile prezente pe robele purtate de Constantin și Zoe. Titlul de deasupra împăratului declamă „Constantin Monomahul, autocratul evlavios, împărat al romanilor întru Hristos”. Titlul împărătesei Zoe este „Zoe, cea mai cucernică augustă”. Este clar că numele împăratului a suferit modificări în mozaic, iar o examinare atentă dezvăluie că și capetele celor trei personaje au fost înlocuite. E posibil ca mozaicul să fi fost făcut inițial în cinstea primului soț al împărătesei Zoe, Roman al III-lea Argyros, sau al fiului ei adoptiv Mihail al V-lea și să fi fost corectat după ascensiunea lui Constantin la tron, însă și alte scenarii sunt posibile.

Fotografie: Timothy E. Gregory

Dominația aristocrației civile sub Constantin al IX-lea nu a însemnat că au fost luate măsuri pentru limitarea puterii aristocrației militare din provincii. De fapt, în această perioadă marile proprietăți funciare au continuat să crească și statul manifesta tendința de a ceda către *dynatoi* unele dintre prerogativele sale. De notat faptul că latifundiarilor li s-au acordat *exkousseia*, privilegii care îi scuteau de plățirea taxelor, iar multora li s-a garantat și imunitate juridică, astfel încât toate disputele legale între indivizii care trăiau pe domeniile aristocraților puteau fi rezolvate de curțile de judecată ale acestora. În felul acesta, aristocrația latifundiară a ieșit efectiv de sub controlul statului, o evoluție semnificativă într-o societate care, de la începuturi și până atunci, menținuse instituția suveranității politice a statului. Chiar și în sferele în care statul continua să dețină controlul, acțiunea lui era limitată – am putea spune chiar „privatizată” – de evoluții cum ar fi importanța tot mai mare dobândită de taxarea gospodăriilor, un sistem în care indivizi sau corporații formate în acest scop obțineau dreptul de a aduna impozitele în anumite zone: plăteau o sumă fixă statului și apoi încercau să obțină o sumă mai mare de la țăranii săraci.

Un fenomen important în această privință a fost evoluția așa-numitului sistem *pronoia*, care a dominat situația proprietăților funciare în următoarele secole. Sistemul prezintă câteva asemănări cu sistemul european feudal, deși are și deosebiri semnificative, pe care le vom discuta în cele ce urmează. Acordarea unei *pronoia* (cuvântul înseamnă privilegiu sau dar) însemna că o parcelă de pământ aflată în proprietatea statului îi era dată unui individ în schimbul unui anumit serviciu pe care

beneficiarul pământului îl făcea statului. În schimb, cesionarul – cel care primea *pronoia* – era liber să folosească parcela cum credea de cuviință și să strângă toate veniturile pământului și toate impozitele datorate pe cuprinsul lui. Sistemul a înstrăinat efectiv teritoriile de controlul statal și, din această perspectivă, prezintă anumite similarități cu feudalismul occidental. Sistemul *pronoia* a apărut pe la jumătatea secolului al XI-lea, însă nu s-a răspândit imediat la nivelul imperiului. Totuși, el se deosebea de feudalismul occidental în mai multe aspecte importante. În primul rând, în ciuda diminuării efective a puterii statului, conceptul de stat nu a dispărut niciodată din Bizanț și chiar și cesionarii recunoșteau suveranitatea teoretică a împăratului. Mai mult, teoretic, acordarea unei *pronoia* era limitată la o perioadă de timp și proprietatea nu era transferabilă nici prin cesiune, nici prin dispoziție testamentară. În plus, proprietatea concesionată nu era divizibilă, astfel încât pământul dat prin *pronoia* nu putea fi împărțit și dat supușilor cesionarului, așa cum se întâmpla în Occidentul medieval. Cu toate acestea, practica *pronoia* și alte privilegii similare au avut ca efect limitarea puterii reale a statului și probabil că au adus și reduceri serioase ale veniturilor aflate la dispoziția administrației centrale.

Caseta 11.3. Istoricul Mihail Psellos

Mihail Psellos (1018 – cca 1081) a fost unul dintre cei mai importanți istorici bizantini, însă personalitatea lui a fost mult mai complexă. Probabil simbolizează literatura și cultura bizantine mai mult decât orice alt scriitor. A scris opere pe teme de filosofie, teologie, retorică, drept și medicină și a publicat o colecție de epistole. Vasta lui cultură și individualismul său l-au transformat probabil în cel mai bun exemplu al umanismului din secolele al XI-lea și al XII-lea.

La botez, Psellos a fost numit Constantin, însă și-a luat numele de Mihail când a intrat în mănăstire. A primit o educație excelentă în Constantinopol și a ocupat mai multe posturi în administrația imperială. Psellos făcea parte dintr-un grup de intelectuali care sperau să influențeze politica în timpul lui Constantin al IX-lea (1042-1055), însă a căzut în dizgrație și a intrat într-o mănăstire de pe Muntele Olimp. Totuși, nu peste multă vreme s-a întors la Constantinopol și a ocupat poziția de *hypatos ton philosophon* (consul al filosofilor), adică se afla în fruntea școlii de filosofie din capitală.

Cea mai cunoscută operă a lui Psellos este *Cronografia*, o scriere istorică ce prezintă perioada cuprinsă între 976 și 1078, bazată în mare parte pe observațiile personale ale autorului. *Cronografia* este organizată ca o serie de biografii imperiale în care curtea și împărații joacă rolul principal, problemele militare și externe situându-se în general mult în afara orizontului său. Psellos vedea firul istoriei mai degrabă ca pe un efect al firii omenești și al conflictelor dintre oameni, nu ca pe o consecință a voinței divine. A scris la persoana întâi și perspectiva operelor sale este întotdeauna cea a punctului său de vedere. Analizele psihologice ale câtorva dintre personajele sale se dovedesc complexe și interesante pentru cititorii moderni. Se pare că a încercat să-i înțeleagă pe indivizi, inclusiv pe cei cu care nu era de acord, deși în câteva ocazii judecata lui nu pare deloc corectă.

Psellos era exponent al clasei pe care o numim de obicei aristocrație civilă și a înțeles politica secolului al XI-lea din punctul de vedere al acesteia. Prin urmare, istoria lui nu analizează serios dificultățile apărute în această perioadă la nivel militar. Cu înțelegerea de acum, îi putem critica opera fiindcă ea reprezintă câteva dintre motivele colapsului militar: concentrare asupra culturii, fără o conștientizare deplină a transformărilor petrecute în relațiile cu străinătatea; o lipsă de interes față de așa-numita aristocrație militară și față de soarta țăranilor care formaseră secole la rând baza puterii bizantine; de asemenea, axarea pe propriul punct de vedere l-a făcut pe autor să scape din vedere numeroase feluri în care stilul de viață bizantin tradițional se schimba sau chiar se destrăma.

Psellos s-a preocupat de chestiuni filosofice chiar și în operele istorice. Vedea natura (*physis*) ca pe forța motrice a universului și unele studii recente susțin că, de fapt, *Cronografia* era o scriere camuflată de filosofie, care pleda în favoarea secularizării societății bizantine și a încheierii rolului jucat de Biserică în treburile statului. A scris o lucrare despre topografia

Atenei antice, o parafrază la *Iliada* și o listă de boli. Inteligența lui pluridimensională și implicarea directă în politica vremii au făcut din el unul dintre cei mai interesați scriitori bizantini și, de asemenea, un autor foarte accesibil pentru majoritatea cititorilor moderni.

Lecturi suplimentare

Ch. Barber și D. Jenkins (coord.), *Reading Psellos*, Leiden, 2006.

Anthony Kaldellis, *The Argument of Psellos' Chronographia*, Leiden, 1999.

Paul Lemerle, *Le premier humanisme byzantin: Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, 1971.

În ciuda acestui fapt, cheltuielile statului nu s-au redus în mod semnificativ, iar în cele din urmă împărații au făcut pasul pe care conducătorii dinainte îl evitaseră timp de șapte sute de ani: au început să scadă valoarea monedei bizantine. După toate aparențele, în timpul domniei lui Mihail al IV-lea, la aurul folosit pentru monede s-a adăugat și argint, fapt care permitea statului să emită mai mulți bani din aceeași cantitate de metal prețios. Măsura a furnizat statului un câștig temporar pentru a face față cheltuielilor curente, însă pe termen lung rezultatele au fost cu siguranță dezastruoase. *Nomisma* bizantină fusese acceptată multă vreme ca valută pentru schimburi externe, fapt care adusesese Bizanțului un prestigiu internațional considerabil, care nu putea fi menținut cu o unitate monetară instabilă. Mai mult, avantajul economic adus statului de scăderea valorii putea fi menținut doar prin devalorizarea ulterioară a materialului din care erau confecționate monedele, o tentație căreia puțini viitori împărați i-au rezistat. În timpurile moderne putem vedea efectul devalorizării monedei, mai ales în forma inflației galopante, un fenomen experimentat probabil de economia bizantină în perioada discutată. Totuși, este dificil să măsurăm impactul plener al fenomenului, în parte pentru că procesul reducerii calității materialului a fost limitat în special la monedele de aur, folosite mai mult de păturile înstărite ale populației, consecințele pentru viața săracilor fiind necunoscute. Este greu mai ales să estimăm efectul devalorizării asupra comerțului, care nu constituia în niciun caz elementul principal al economiei bizantine.

Un aspect la fel de important, jumătatea secolului al XI-lea a adus declinul armatei bizantine regulate, ca urmare a mai multor fenomene simultane, dintre care unele – dispariția proprietăților țăranilor-soldăți – au fost deja discutate. În plus, guvernarea lui Constantin al IX-lea a luat măsuri clar antimilitare și nu a prevăzut fonduri pentru armată sau pentru răsplătirea comandanților pentru serviciile aduse imperiului. În căutarea de venituri accesibile imediat, statul le-a permis soldaților să plătească o sumă în locul prestării serviciului militar obligatoriu. Rezultatul acestui fenomen important a fost că statul a fost nevoit să se bazeze din ce în ce mai mult pe mercenari străini, mai întâi varegi din Rusia, iar apoi, într-o proporție tot mai mare, normanzi din Italia și Franța, anglo-saxoni din Anglia și alții. Cel mai vestit astfel de contingent a fost drujina varegă, atestată în documente începând din 1034, care a înrolat vikingi din Rusia și în cele din urmă anglo-saxoni. Această gardă de elită, ai cărei membri aveau arme și uniforme distincte, își avea cartierul general în Constantinopol, însă a luat parte

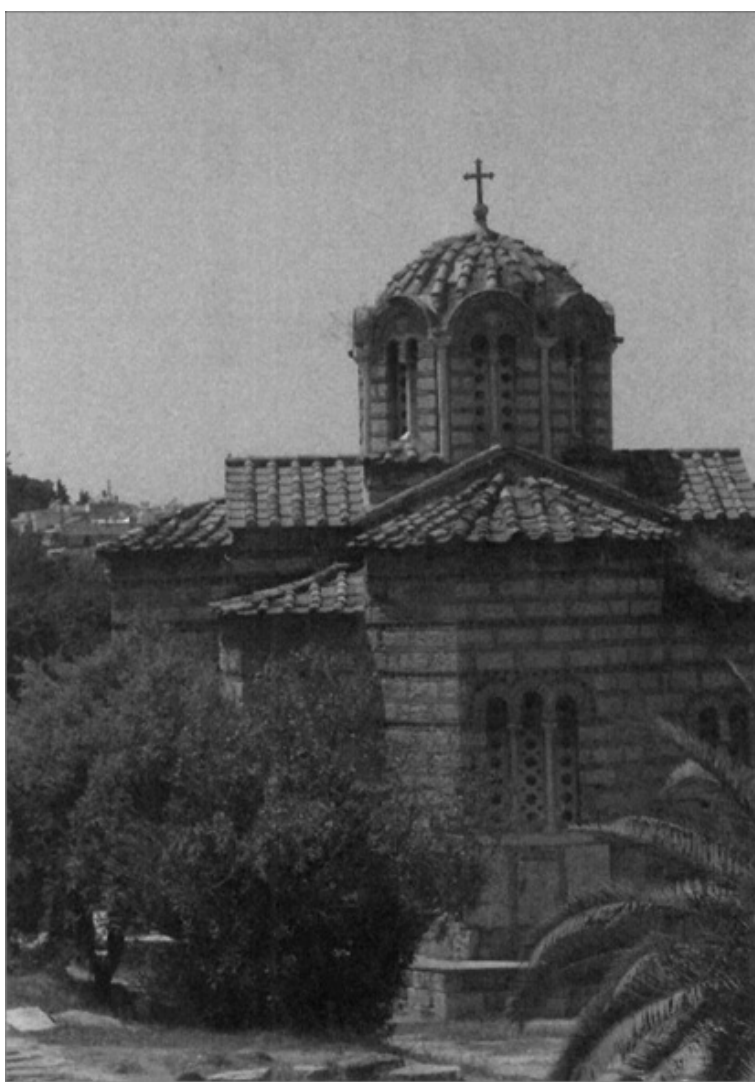
și la campanii militare. În plus, Bizanțul a început să depindă mai mult decât înainte de alianțele cu popoarele străine ale căror oști puteau fi folosite în războaiele imperiului. Declinul armatei proprii a avut așadar consecințe ample. Fenomenul a avut repercusiuni și la nivel administrativ: *strategos*, comandantul armatei dintr-o *themă*, a dispărut ca funcție, fiind înlocuit de guvernatorul provincial (de obicei *kritis*), care mai înainte îi fusese subordonat.

Împotriva lui Constantin al IX-lea au izbucnit mai multe răscoale, conduse de capabilii generali Gheorghe Maniakes și (mai târziu) de Leon Tornikios; amândoi aproape că au izbutit să răstoarne administrația civilă, însă în ambele cazuri destinul a făcut ca revoltele să eșueze. Între timp, pacea asigurată de succesele marilor împărați militari a rămas în general netulburată și, pentru moment, forța bizantină nu a fost contestată de nimeni. Cu toate acestea, scena internațională se transforma lent și în zonă și-au făcut apariția adversari noi, care în anii următori aveau să constituie o provocare serioasă la adresa Bizanțului.

La mijlocul secolului al XI-lea, Califatul Abbasid dispăruse definitiv; puterea efectivă se afla acum în mâinile mai multor dinastii islamice, de la fatimizii din Egipt la selgiucizii de la frontiera răsăriteană a imperiului. În Peninsula Balcanică, Bulgaria dispăruse practic, iar rușii și-au îndreptat atenția spre miazănoapte, lăsând coridorul stepelor deschis în fața unor popoare ca pecenegii, cumanii și uzii. Poate cea mai amenințătoare populație erau normanzii, care se stabiliseră de ceva vreme în Sicilia și în sudul Italiei. Bineînțeles, erau originari din Scandinavia și devastaseră mare parte din nordul Europei, de la bazinele fluviale din Rusia (unde erau cunoscuți cu numele varegi) până pe coastele Britaniei și Franței. Stabiliți în nordul Franței cel târziu în secolul al X-lea, ei s-au amestecat cu populația autohtonă și au adoptat limba romanică locală. Mai mulți aventurieri normanzi au pornit din Franța, cea mai cunoscută campanie fiind cea a cuceririi Britaniei în 1066. Probabil după ce au fost recrutați ca mercenari de bizantini sau de prinții longobarzi, la sfârșitul secolului al X-lea sau începutul celui de-al XI-lea au format principate în sudul Italiei. În ciuda eforturilor depuse de mai mulți generali, printre care și Maniakes, normanzii au revendicat controlul asupra posesiunilor bizantine din Italia, evenimentele culminând în 1071 prin cucerirea orașului Bari. În anii 1060 au început cucerirea Siciliei, iar în 1072 stăpâneau deja toată insula. Aceste victorii rapide au schimbat complet echilibrul de putere în Italia și vechii inamici ai bizantinilor, longobarzii și arabii, au fost înlocuiți curând de noua și expansionista putere a normanzilor. Alte state europene, în special papalitatea și Imperiul German, se temeau foarte mult de puterea crescândă a normanzilor, în timp ce Bizanțul era deja conștient că era posibil, pentru prima oară, să aibă de înfruntat o amenințare directă din partea lor.

Despărțirea Bisericii (1054)

Spre sfârșitul domniei lui Constantin al IX-lea a avut loc ruptura definitivă între Biserica Răsăriteană și Apuseană, un eveniment de însemnătate și astăzi și care, începând din acel moment, a influențat permanent relațiile Bizanțului cu Occidentul. A fost o nenorocire pentru imperiu faptul că, exact în momentul în care Europa Occidentală creștină începuse să se afirme ca o reală putere economică, politică și militară, alianța ei naturală cu Bizanțul s-a destrămat din cauza neînțelegerii și dezacordului religios. Cauza principală a schismei a fost, ca și înainte, pe vremea lui Fotie, prăpastia culturală care se adâncise de-a lungul veacurilor între creștinismul răsăritean și cel apusean: deși bizantinii și apusenii erau creștini cu toții, în concepțiile de bază și în multe aspecte ale credinței cele două lumi erau despărțite. În plus, conflictul a fost ațâțat de circumstanțele istorice și de personalitățile celor implicați în el. La jumătatea secolului al XI-lea, papalitatea trecea prin cea mai însemnată perioadă de reformă din istoria ei și era prinsă în începutul unei lupte cu împăratul apusean pentru supremație în Europa Occidentală. Pretențiile universaliste deveniseră o parte esențială a politicii pontificale, fapt care era sortit să intre în conflict cu ideile bizantine privind independența ecleziastică și universalitatea imperială. Vechea problemă teologică a lui *filioque* rămăsese nerezolvată și constituia un dezacord grav în privința relațiilor dintre cele trei persoane ale Treimii; Biserica latină a susținut că adăugarea la Crezul niceean a expresiei „și de la Fiul” nu schimba esența mărturisirii de credință, în timp ce Biserica Răsăriteană susținea că, dimpotrivă, diferența era fundamentală pentru modul în care era înțeles Dumnezeu de credincioși. Mai existau și câteva chestiuni liturgice și practice, precum celibatul preoților, postirea duminică și folosirea pâinii nedospite (așa-numitele *azime*), tipice pentru Apus, dar nu și pentru Răsărit. În ultimele secole existaseră neînțelegeri serioase și ruperi ale comuniunii, cele mai însemnate fiind schisma acachiană, iconoclasmul și schisma fotiană. Și, la modul general, cele două jumătăți ale creștinismului apucaseră pe căi culturale diferite, astfel încât, deși aveau în esență aceleași convingeri, ele își formaseră viziuni foarte diferite asupra lumii și deveniseră foarte neîncrezătoare una față de cealaltă. În sfârșit, mai era și problema fundamentală a supremației papei: Biserica Apuseană susținea tot mai intens că papa ar trebui să dețină controlul administrativ asupra întregii Biserici creștine, în timp ce orientalii negau acest lucru și spuneau că cei cinci patriarhi ar trebui să cârmuiască independent zonele revenite fiecăruia.

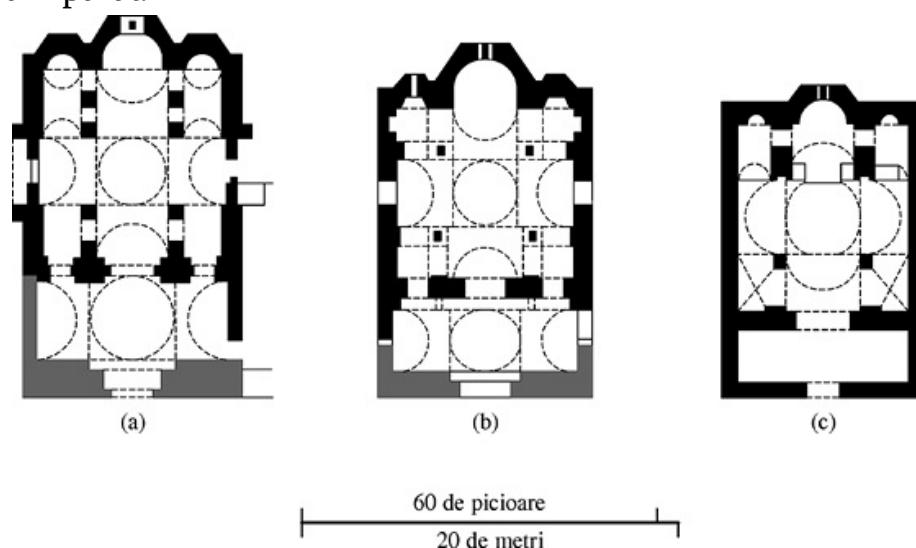
Ilustrația 11.3. Biserica Sfinții Apostoli din Atena, vedere dinspre est.

Fotografie: Timothy E. Gregory

La fel ca în vremea schismei fotiene, Biserica Apuseană trecea prin primele faze ale unei mișcări de reformare care încerca să folosească puterea papalității ca mijloc pentru înfăptuirea unei reformări morale a clerului și pentru afirmarea independenței Bisericii față de conducătorii laici ai vremii, în special față de împărații Imperiului Apusean. Asupra acestui punct, ambițiile și cererile Scaunului Apostolic s-au izbit curând de independența Bisericii Răsăritene, care papilor li se părea încăpățânată și inacceptabilă. Papa Leon al IX-lea, primul papă reformator din secolul al XI-lea, era o persoană cu o voință de fier și foarte mândră, în această privință fiind întrecut doar de reprezentantul lui în controversă, cardinalul Humbert. Patriarhul, Mihail Cerularie, era din toate punctele de vedere pe potriva adversarilor săi. Implicat de tânăr în activitatea politică din Constantinopol, devenise apoi călugăr, iar ca patriarh – fusese numit în 1043 – a adus cu sine în această funcție toată infatuarea și suficiența personalității sale. Ambele părți erau intransigente și gata de conflict, care a izbucnit la început în legătură cu pretențiile rivale pentru autoritatea bisericească în sudul Italiei. O delegație pontificală condusă de cardinalul Humbert a sosit la Constantinopol în 1054. Încurajat de aparenta lipsă de sprijin a lui Cerularie din partea împăratului, solia papei i-a condamnat pe bizantini și i-a excomunicat pe patriarh și pe susținătorii lui. Cerularie a avut însă susținerea deplină a Bisericii sale și

a populației constantinopolitane și în curând l-a implicat în conflict și pe împăratul Constantin al IX-lea, convocând un conciliu care s-a întrunit în același an, condamnând toate practicile romane și excomunicându-i pe legații pontificali. Ruptura produsă în 1054 între Biserica răsăriteană și cea de Apus nu a fost vindecată niciodată. Cum am precizat și mai devreme, cele două cred și practică în mare parte aceleași lucruri, însă de când s-a produs, schisma a generat multe neînțelegeri, ostilitate și vărsare de sânge și a rămas unul dintre principalele puncte ale diviziunii dintre Estul și Vestul Europei chiar și în secolele mai recente.

Constantin al IX-lea a murit în ianuarie 1055, iar Teodora a domnit în numele ei până când a murit și ea în anul următor, ceea ce a dus la stingerea definitivă a Dinastiei Macedonene. Pe patul de moarte, Teodora l-a desemnat pe Mihail al VI-lea (1055-1057; cunoscut și ca Mihail Stratiotikos sau Mihail cel Bătrân), un exponent al aristocrației civile care a dus mai departe măsurile lui Constantin al IX-lea. Deloc surprinzător, în rândurile aristocrației militare a izbucnit o revoltă condusă de Isaac Comnen, membru al unei importante familii de militari din Asia Mică. Tulburări s-au iscat și în Constantinopol, iar patriarhul Cerularie s-a alăturat insurgenților. Mihail al VI-lea a abdicat, iar Isaac Comnen (1057-1059) a fost încoronat împărat.

Ilustrația 11.4. Câteva biserici în cruce greacă înscrisă: Kaisariani (a) și Sfântul Ioan Teologul (b) (amândouă amplasate la periferia Atenei) și Sfântul Ioan cel Milostiv, în Ligourio, în prefectura Argolida (c). Tipul în cruce greacă înscrisă a devenit standard în perioada bizantină medie. Acest stil de edificiu era elegant, compact, relativ ușor de construit și foarte adecvat nevoilor liturghiei bizantine. Planul de ansamblu al bisericii este în esență un pătrat, însă patru coloane, piloni sau o combinație între cele două elemente în centru permit construirea a patru bolte cilindrice care se întind, asemenea brațelor unei cruci, în exteriorul zidurilor. În centru se realizează apoi un tambur din zidărie, în care se întâlnesc bolțile; tamburul se termină sus printr-o cupolă. Din acest motiv, clădirea se transformă dintr-un edificiu rectiliniu (pătratul sau dreptunghiul de la bază) în unul curbiliniu (cilindrul tamburului și emisfera cupolei). Această transformare nu a fost percepută doar ca un curent arhitectonic, ci și ca unul spiritual și teologic. Explicația era că forma relativ „slabă” a părții inferioare a bisericii se transformă în forma „puternică”, „perfectă” a cupolei, simbolizând transformarea oamenilor în făpturi dumnezeiești

Bătălia de la Mantzikert (1071)

Perioada de după moartea lui Vasile al II-lea, în 1025, fusese marcată, așa cum am văzut, de predominanța aristocrației civile și neglijarea necesităților militare ale statului. Isaac Comnen a încercat să redreseze balanța și a implementat măsuri importante pentru consolidarea sistemului de apărare al imperiului. O dificultate, bineînțeles, era reprezentată de lipsa de fonduri pentru armată, iar Isaac a apelat la măsuri extreme, inclusiv confiscarea proprietăților și posesiunilor Bisericii. După cum am văzut, inițial patriarhul îl susținuse pe Isaac, însă cei doi au intrat repede în conflict, în parte din cauza confiscărilor operate de Isaac, dar și a unor chestiuni ideologice, căci patriarhul Cerularie dorea independența totală a Bisericii, dacă nu cumva chiar recunoașterea superiorității Bisericii asupra statului; s-a spus chiar că patriarhul a purtat o dată cizmele purpurii, care erau unul dintre principalele simboluri ale puterii imperiale. În cele din urmă, împăratul și patriarhul s-au înțeles formal în privința unei diviziuni egale a puterii, însă amândoi erau încăpățânați și hotărâți și amândoi au încălcat des acordul. În sfârșit, în 1058, când Cerularie se găsea în afara Constantinopolului, a fost arestat; un conciliu s-a întrunit degrabă, condamându-l și destituindu-l din funcție. Cerularie a murit la scurt timp după aceea, însă succesul lui Isaac nu a avut viață lungă, pentru că Biserica și mulți oameni din Constantinopol erau scandalizați de tratamentul aplicat patriarhului, iar aristocrația civilă a folosit nemulțumirea ca să alimenteze opoziția față de împărat. Bolnav și dezamăgit, Isaac Comnen a abdicat în 1059 și s-a retras la mănăstirea Studion (Stoudios).

Coaliția dintre liderii bisericești și membrii aristocrației civile l-a ales împărat pe Constantin al X-lea Ducas (1059-1067). Constantin era membru al distinsei familii Ducas, care în această perioadă reprezenta aristocrația civilă din capitală. Era un admirator devotat al lui Psellos, care a devenit tutorele copiilor săi, și a revenit la măsurile fiscale ale împăratului Constantin al IX-lea, inclusiv la devalorizarea monedei și la cheltuirea resurselor mai curând în Constantinopol decât în armată. Aparatul serviciilor civile a crescut ca număr și a început să cheltuiască mai mult, în timp ce armata era complet neglijată.

Din păcate, neglijarea forțelor militare s-a manifestat într-o perioadă în care, așa cum am văzut, inamicii Bizanțului prindeau putere pe mai multe fronturi. Cea mai apropiată amenințare era aceea din sudul Italiei, unde principatele normande se uniseră sub Robert Guiscard și îi alungau pe bizantini de pe posesiunile care le mai rămăseseră. În Peninsula Balcanică, teritoriul bizantin era amenințat de atacuri venite din partea mai multor grupuri: maghiarii dinspre nord-vest și uzii și cumanii dinspre nord-est. Însă în ultimă instanță, cel mai mare pericol era reprezentat de turcii selgiucizi, care obținuseră controlul asupra Iranului și Irakului, dar practic asupra întregului Orient Apropiat, până la granițele Bizanțului în vest și ale Califatului egiptean al Fatimizilor în sud. Sub conducerea lui Alp Arslan, al doilea sultan selgiucid, turcii au atacat Armenia și au pătruns în Asia Mică, înaintând tocmai până la Cezareea, pe care au cucerit-o în 1067.

Tot atunci Constantin al X-lea a murit, iar soția lui, Evdokia, a acționat ca regentă a copiilor ei. Puterea a rămas în mâinile administratorilor civili, însă într-un final situația devenise atât de

periculoasă, încât chiar și patriarhul, Ioan Xiphilinos, a realizat necesitatea alierii cu aristocrația militară, iar Evdokia a fost convinsă să-l ia în căsătorie pe generalul Roman Diogenes, care a urcat pe tron cu numele de Roman al IV-lea (1068-1071).

Roman al IV-lea a avut probleme și din partea conspiratorilor care doreau să apere drepturile fiilor Evdokiei, care erau încă foarte tineri. Totuși, prima lui grijă a fost să refacă armata din Asia Mică. Ca rezultat al concentrării imperiului în zonele din Răsărit, interesele Bizanțului în Italia au fost neglijate, iar Bari, ultima fortăreață bizantină, a căzut în mâinile normanzilor în 1071 (harta 9.1). În 1068-1069, Roman a organizat expediții militare în estul Anatoliei, însă selgiucizii au folosit prilejul pentru a cuceri orașele bizantine din centrul regiunii. În 1071, Roman a pornit în fruntea unei armate uriașe, probabil cam 200.000 de oameni, cu multe contingente străine, într-un efort extraordinar de expulzare a selgiucizilor din Asia Mică; un element-cheie în armată era un grup de mercenari normanzi aflat sub conducerea aventurierului Roussel de Bailleul. În august, forțele lui Roman al IV-lea s-au înfruntat cu cele ale sultanului selgiucid Alp Arslan într-o bătălie înverșunată lângă orașul Mantzikert, în Armenia (harta 9.1). Imediat după începerea luptei, soldații normanzi au fugit de pe câmp, iar bizantinii au fost prinși ca într-o cursă. În a doua zi de lupte, Roman se îndrepta biruitor spre nucleul selgiucid, când rivalul său, Andronic Ducas, a încurajat zvonul cum că împăratul ar fi murit. Panica s-a răspândit în rândul soldaților și mulți au dat bir cu fugiții. Selgiucizii s-au folosit cu abilitate de arcașii călări, armați ușor, bizantinii au fost învinși, iar Roman a fost luat prizonier.

Istoricii moderni au făcut mult caz pe marginea bătăliei de la Mantzikert, văzând în ea înfrângerea fatală din care imperiul nu și-a revenit niciodată. Dimpotrivă, pierderile bizantine au fost relativ mici și chiar Roman a fost eliberat peste puțin timp, încuviințând să cedeze Armenia turcilor. Adevărata dificultate a venit după bătălie, când comandanții armatei și-au părăsit imediat posturile din Asia Mică, într-o luptă nebunească pentru acapărarea puterii la Constantinopol. Consecința a fost că zonele rurale au rămas deschise în fața selgiucizilor, care curând au reușit să ocupe mare parte din Asia Mică și să se stabilească aici practic fără să întâmpine opoziție din partea bizantinilor. Imediat după bătălie, cezarul Ioan Ducas l-a proclamat pe Mihail Ducas, fiu al lui Constantin al X-lea, împărat unic. Roman al IV-lea a încercat să-și revendice locul, însă a pierdut în fața susținătorilor familiei Ducas și a fost orbit. Mihail al VII-lea Ducas (1071-1078) a fost în general inefficient, deși în timpul domniei sale au avut loc câteva evoluții importante. Ocupat mai întâi cu războiul civil și neatent la problemele militare, Mihail nu a fost în stare să se împotrivească selgiucizilor, care au năvălit în Asia Mică și au înființat Sultanatul de Rum în Ikonion, primul stat străin care a ocupat o parte a centrului bizantin Anatolia. Prin 1074 s-a încheiat o alianță cu normandul Robert Guiscard, a cărui fiică urma să se mărite cu fiul lui Mihail, Constantin, moștenitorul prezumtiv al tronului. Curteanul Nikephoritzes a devenit principalul administrator civil al împăratului Mihail al VII-lea și a aplicat măsuri aspre în încercarea de a institui o oarecare formă de stabilitate fiscală. Printre acestea se numărau reglementarea aprovizionării cu grâu a Constantinopolului, scăderea în valoare a monedei și o micșorare a greutateii *modios*, principala măsură

bizantină pentru grâu, cu un *pinakion* (aproximativ un sfert de *modios*), măsuri care i-au atras împăratului porecla de „Parapinakis”.

Deloc surprinzător, domnia lui Mihail al VII-lea a fost marcată de răskoale, cele mai importante fiind a lui Nichifor Bryennios în Balcani și a lui Nichifor Botaniates în Asia Mică. Cel din urmă și-a asigurat sprijinul selgiucizilor și a intrat în Constantinopol în 1078, la scurtă vreme după abdicarea lui Mihail al VII-lea. Botaniates fusese un general eficient, însă acum era în vârstă, iar situația fiscală l-a forțat să scadă și mai mult valoarea monedelor, ca să-și poată plăti cu dărnicie susținătorii. În această situație instabilă, mai multe revolte s-au dovedit inevitabile, iar în 1081 Nichifor a fost răsturnat de Alexios Comnen, cel care a izbutit în sfârșit să asigure o oarecare continuitate și soliditate tronului bizantin.

Lecturi suplimentare

M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History*, ediția a II-a, Londra, 1997.

J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris, 1990.

S. Franklin și J. Shepard, *The Emergence of Rus, 750-1200*, Londra, 1996.

A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge, 1989.

P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantine*, Paris, 1977.

P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge, 2000.

N.G., Wilson, *Scholars of Byzantium*, Londra, 1983.

Surse primare traduse

Digenis Akritas, un poem romantic de origine incertă, dar care făcea probabil parte dintr-un ciclu de poeme care celebrau viața aristocrației militare bizantine stabilite la frontiere. Deși uneori e caracterizat drept „epopeea națională” bizantină, poemul nu era nici național, nici epopee și probabil a fost compus în forma actuală în secolul al XII-lea, dintr-un material anterior. J. Mavrogordato (ed. și trad.), *Digenes Akritas*, Oxford, 1956, retipărit în 1999; E. Jeffreys (ed.), *Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions*, Cambridge, 1998 [Digenis Akritis, traducere de N.I. Pintilie și Nikos Gaidagis, prefață și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Univers, București, 1974 – n. tr.].

Leon al Sinadei, episcop al unui orașel situat în munții din vestul Asiei Mici, ale cărui scrisori sunt pline de detalii locale. M.P. Vinson (ed. și trad.), *The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus*, Washington, DC, 1985.

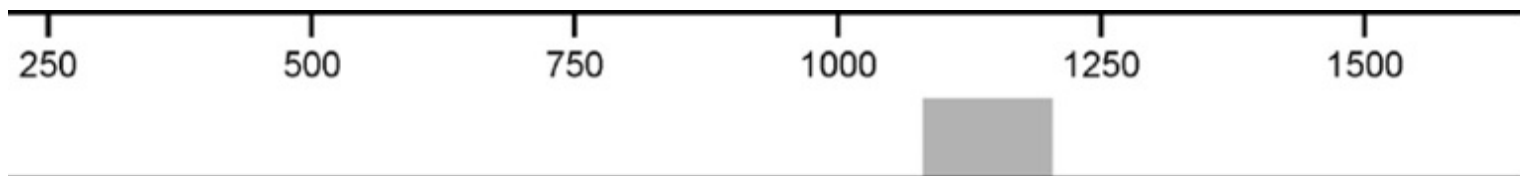
Ioan Mauropous (Mavropous), învățat și membru al cercului intelectual format în jurul lui Constantin al IX-lea la jumătatea secolului al XI-lea; a scris poezii, cuvântări și texte de uz liturgic și a fost unul dintre profesorii lui Psellos. A. Karpozilos (trad.), *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita*, Tesalonic, 1990.

Mihail Psellos, personalitate bizantină remarcabilă, curtean, erudit și călugăr; a scris lucrări de o mare varietate de genuri: istorie, retorică, știință, filosofie, demonologie, gramatică și epistolografie. Cea mai cunoscută operă a sa este, bineînțeles, *Cronografia*, discutată în cartea de față cu diverse ocazii. E.R.A. Sewter, *The Chronographia*, Londra, 1953. Este disponibilă și la adresa www.fordham.edu/halsall/basis/psellus-chronographia.html [Mihail Psellos, *Cronografia*. Un veac de istorie bizantină (976-1077), traducere de Radu Alexandrescu, introducere și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Polirom, Iași, 1998 – n. tr.].

Simeon Noul Teolog, curtean în vremea lui Vasile al II-lea; s-a retras în viața monahală în Constantinopol; nu fusese educat ca filosof, însă lucrările sale se numără printre cele mai rafinate exemple de teologie bizantină. A. Golitzin (trad.), *On the Mystical Life: The Ethical Discourses*, 3 vol., Crestwood, NY, 1995-1997 [Simeon Noul Teolog, *Discursuri teologice și etice*. Scrieri I, ediția a II-a revăzută, studiu introductiv și traducere de diac. Ioan I. Ică jr., Deisis, Sibiu, 2001 – n. tr.].

Capitolul 12

Comnenii

1081 Alexios I Comnen devine împărat

1096 Prima cruciadă ajunge la Constantinopol

1143 Manuel I devine împărat

1185 Moartea ultimului împărat din Dinastia Comnenilor, începutul dezintegrării statului central

1204 A patra cruciadă cucerește și jefuiește Constantinopolul

Alexios Comnen și prima cruciadă

Alexios I Comnen (1081-1118) este exponentul unui fenomen tipic bizantin, anume împăratul care a ajuns pe tron când situația era mai gravă, a salvat imperiul de la dezastrul militar și l-a adus pe un făgaș pe care avea să-l urmeze timp de un secol. Comnenii, o familie de militari din Asia Mică, au ocupat de la începutul secolului al XI-lea posturi înalte de comandă în armată. Alexios era nepotul împăratului Isaac Comnen și fiul lui Ioan Comnen, care fusese *domestikos* al trupelor de *scholai*, și al Anei Dalassena, membra unei familii aristocratice (din partea mamei) care pe parcursul ultimelor două secole obținuse distincții militare în Est și Vest. Alexios însuși fusese general sub Mihail al IV-lea și Nichifor al III-lea, împotriva căruia s-a revoltat, ajungând să acapareze tronul pe când avea doar douăzeci și patru de ani. Alexios a venit la putere ca reprezentant al unei coaliții de familii aristocratice: Comnen, Ducas, Paleologos și Melissenos, iar Dinastia Comnenilor a continuat să reflecte această alianță de familii aristocratice într-un mod fără precedent în istoria bizantină.

Situația pe care a găsit-o Alexios I în momentul ascensiunii sale pe tron cu siguranță nu era una pozitivă. Cea mai mare parte a Asiei Mici fusese pierdută în favoarea selgiucizilor; pecenegii și alte grupuri locale controlau majoritatea Peninsulei Balcanice, iar Robert Guiscard și normanzii se pregăteau să invadeze teritoriile bizantine de-a lungul țărmurilor Mării Adriatice. Să ne amintim că

Guiscard își căsătorise fiica cu fiul lui Mihail al VII-lea, astfel încât a folosit răsturnarea lui Mihail drept pretext pentru a ataca Bizanțul. Oricât de ilegală ar fi fost pretenția lui, ea putea fi folosită de indivizi neloiali noului împărat, motiv pentru care Alexios i-a considerat pe normanzi cei mai serioși adversari ai lui.

Pentru a aduna o armată de mercenari, Alexios a fost nevoit să amaneze prețioasele odoare ale Bisericii bizantine și a căutat pretutindeni aliați împotriva normanzilor. Cei mai importanți dintre aceștia au fost venețienii, un stat italian comercial și maritim, care îi privea deja pe normanzi ca inamici. Alianța era deosebit de importantă, pentru că venețienii puteau furniza forța navală care, din păcate, acum îi lipsea Bizanțului. Normanzii au atacat Dyrrachium, principalul oraș bizantin de pe coasta adriatică, pe care l-au cucerit în 1081, ceea ce a expus teritoriul bizantin ravagiilor făcute de normanzi, care au ajuns în sud tocmai până la Larissa. Printr-un tratat din 1082, venețienii au promis să le acorde bizantinilor ajutor militar în schimbul unor onoruri, al unor plăți în bani lichizi și, cel mai important aspect, al dreptului de a face comerț în tot imperiul fără să li se perceapă taxe. Această importantă concesiune a constituit baza imperiului maritim al Veneției. Le dădea negustorilor venețieni un avantaj asupra concurenților și se pare că a eliminat prezența comercianților bizantini pe mări. Între timp, în 1082, Robert Guiscard a fost chemat înapoi în Italia, moment în care bizantinii și aliații lor venețieni s-au putut regrupa. La moartea lui Guiscard, în 1085, amenințarea normandă a încetat pentru o vreme, deși Bizanțul avea să-i întâlnească din nou pe normanzi în luptă, iar prețul plătit venețienilor pentru victoria bizantină fusese într-adevăr mare.

Caseta 12.1. *Ana Comnena scrie despre tatăl ei*

După ce descrie lupta curajoasă a lui Alexios și cum aproape era să fie înfrânt de normanzii conduși de Robert Guiscard în 1082 (la începutul domniei sale), Ana a scris următoarele rânduri în care discută despre poziția ei unică pentru a descrie faptele tatălui său.

Dar, istorisind acestea, atât din pricina naturii descrierii cât și din pricina măreției celor petrecute, am uitat să scriu despre faptele tatălui meu. Căci, din dorința mea de a nu face istorisirea susceptibilă de bănueli, adeseori trec repede peste ceea ce este legat de tatăl meu și mă feresc să exagerez sau să pun patimă. Să-mi ajute providența să fiu eliberată de patimă și de dragostea ce-o port tatălui meu pentru ca, urmând, ca să spun astfel, pe această cale, să pot să arăt cum limba mea, când nu are opreliște, știe să prețuiască faptele mari. Dar dorința mea rămâne ascunsă din pricina acestei iubiri firești, căci nu aș vrea să las lumii un motiv de bănuială că, în dorința mea de a vorbi despre ai mei, inventez minuni. În amintirile numeroase pe care le am despre cele săvârșite de tatăl meu, voi da din sufletul meu picătură după picătură dacă voi aminti și voi istorisi câte rele a îndurat și nu aș putea trece peste aceasta fără jale și vaiete. Dar, ca să nu existe podoabe retorice în acest punct al istorisirii mele și, ca și cum aș fi un diamant sau o piatră fără simțire, trec peste nenorocirile tatălui meu: pentru a îndreptăți și a purta numele de fiică preaiubită a tatălui meu, ar trebui să le iau mărturie cu jurământ, ca acel tânăr de care vorbește Homer (căci nu sunt mai puțin rea decât el, când spune: „Nu, pe Zeus, Agelaes, și pe nenorocirile tatălui meu”). Să-mi fie lăsate numai mie suferințele tatălui meu, să le admir și să le plâng, și să continui istorisirea (*The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, traducere în limba engleză de E.A.S. Dawes, Londra, 1928, 4.8, p. 113).

Pasajul următor vine chiar înaintea acestor afirmații făcute de Ana și descrie îndrăzneala și iscusința lui Alexios în luptă,

când învinge trei călăreți latini:

Atunci trei latini, unul numit Amicetas, altul Petru, fiul lui Alphas, cum a istorisit el însuși, și cel de-al treilea, cu nimic mai prejos, dând frâu liber cailor și cumpănindu-și lăncile lor lungi, pornesc împotriva lui Alexios. Amicetas nu l-a nimerit pe împărat, calul său schimbând puțin direcția; împăratul a abătut lancea celui de-al doilea cu sabia sa și, din toate puterile l-a lovit pe potrivnic în claviculă, retezându-i brațul. Cel de-al treilea îl țintește drept în frunte, dar el, cu o siguranță și cu o atenție neabătută de nimic, datorită minții sale agere, își dă seama dintr-o privire ce era de făcut și, în clipa când lovitura pornește, se culcă pe spate pe crupa calului. Vârful de fier îi atinge ușor pielea și, oprit de marginea coifului, rupe cureaua care îl ținea de bărbie și îl azvârle la pământ. Atunci celtul aleargă spre el, crezându-l doborât din șa, dar împăratul se ridică pe dată, întărindu-se bine, fără a-și fi lăsat niciuna din arme. Ținând sabia scoasă în mâna dreaptă, acoperit de praful înroșit de propriul său sânge, cu capul descoperit și părul său roșu strălucitor fluturându-i deasupra frunții, tulburându-i privirile (căci calul speriat, neliniștit de zăbală, prin salturile sale la întâmplare făcea să-i cadă părul în ochi), adunându-și forțele cât putea mai bine, continuă să țină piept dușmanilor săi (*The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, traducere în limba engleză de E.A.S. Dawes, Londra, 1928, 4.6, p. 110)¹.

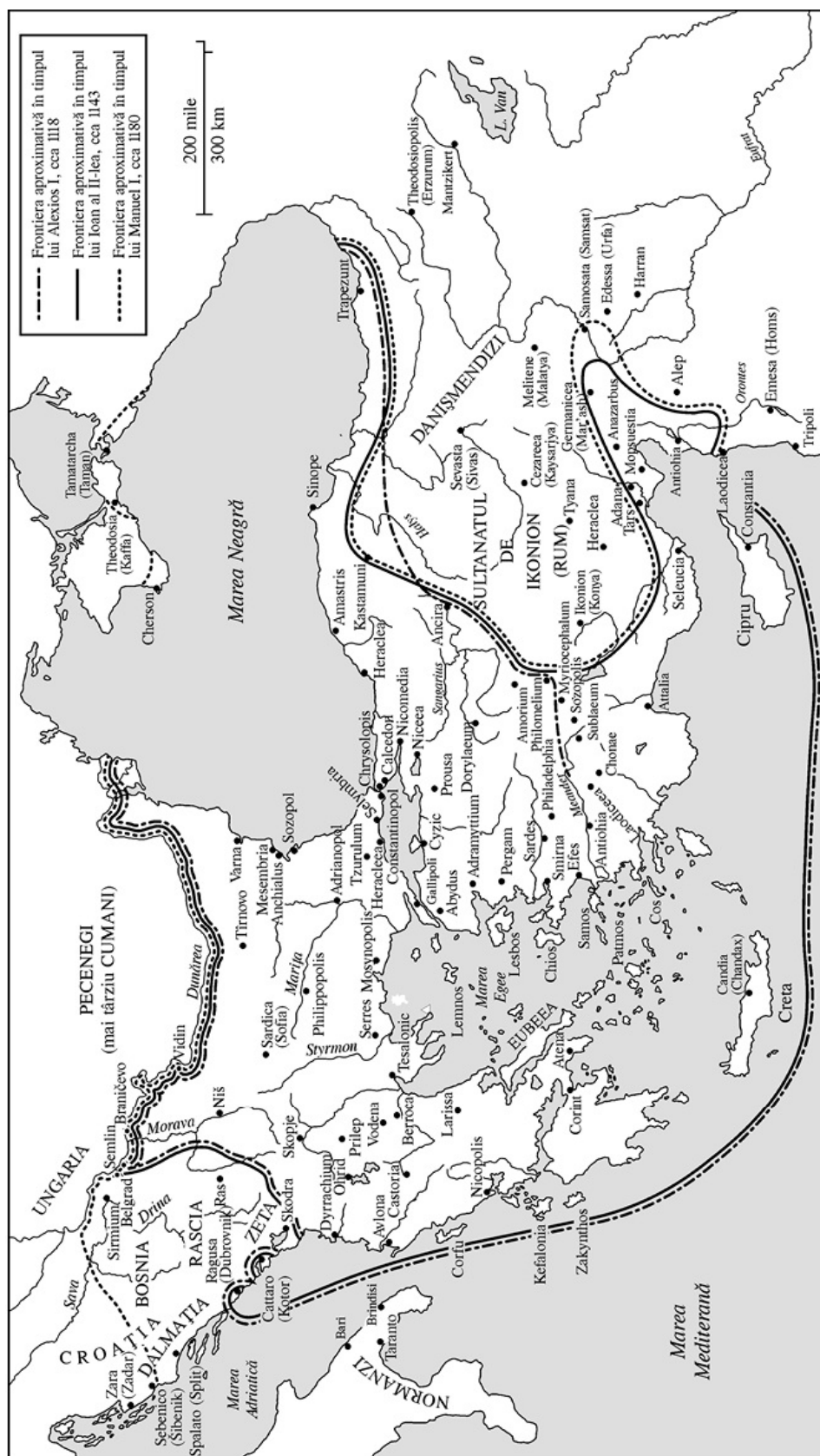
Nici nu pierise bine amenințarea normandă, că Alexios s-a trezit prins într-un război cu pecenegii, care au pornit împotriva Constantinopolului și în 1090 se aflau dinaintea zidurilor orașului. Au încheiat o alianță cu emirul selgiucid din Smirna, Tzachas, care a asediat Constantinopolul pe mare. În iarna 1090/1091, Constantinopolul a rezistat unui asediu periculos, însă la începutul anului 1091 Alexios i-a luat ca aliați pe cumani, care s-au alăturat armatei imperiale într-o bătălie dată la Muntele Lebunion pe 29 aprilie, când pecenegii au fost aproape exterminați.

După ce a scăpat ca prin urechile acului, Alexios a încercat să restaureze supremația Bizanțului în Peninsula Balcanică. În Serbia a făcut o demonstrație de forță care a dus la recunoașterea hegemoniei bizantine, însă o revoltă a cumanilor a împiedicat realizarea deplină a planurilor împăratului. Și în Asia Mică, și în Europa, puterea Bizanțului era în ascensiune, favorizată în mare parte de fărâmițarea Sultanatului selgiucid de Rum în mai multe emirate care se luptau între ele. O recucerire a Asiei Mici de către bizantini nu era cu neputință și, împreună cu ea, se profila și posibilitatea unui Bizanț readus în poziția pe care o avusese înainte de Mantzikert.

Totuși, în această perioadă, un nou fenomen a lovit Imperiul Bizantin ca un vârtej. Este vorba despre mișcarea cruciată, un curent în esență străin și ciudat pentru bizantini, dar care urma să aibă un impact puternic asupra istoriei Imperiului Bizantin începând din acest moment. Pe de o parte, bizantinii erau conștienți de multă vreme de interesele politice și militare ale apusenilor în Răsărit și, cu ocazia sosirii venețienilor și a normanzilor, văzuseră puterea militară de care puteau dispune occidentalii. Totuși, bizantinii îi puteau înțelege atât pe venețieni, cât și pe normanzi – erau puteri străine care recunoșteau suveranitatea Bizanțului și care în general doreau să conlucreze în interiorul sistemului bizantin (în cazul normanzilor, poate acaparându-l). Însă cruciadele reprezentau ceva cu totul nou pentru bizantini. Nu că bizantinii nu ar fi acceptat o legătură între religie și război: cu siguranță își considerau armata ca fiind brațul puternic al Dumnezeului creștin și înțeleseră că musulmanii purtau război în numele lui Allah. Mai mult, în trecut existaseră perioade în care împărații bizantini folosiseră sentimentul religios

ca pe o motivație a acțiunii militare. Un asemenea caz fuseseră războaiele lui Heraclius împotriva persanilor, mai ales după ce aceștia din urmă duseseră Sfânta Cruce în Ctesiphon, iar un alt caz fuseseră campaniile lui Nichifor I Focas în Siria și în Țara Sfântă. Însă niciunul dintre aceste războaie nu fusese o cruciadă în sensul occidental al cuvântului, adică nu urmărise în primul rând îndeplinirea unor responsabilități religioase menite să elibereze Țara Sfântă de sub stăpânirea necredincioșilor și să o „înapoieze” creștinilor. Cruciadele au fost mai degrabă un fenomen exclusiv occidental, legat de concepțiile vestice despre pelerinaj și de pretențiile universaliste ale papalității, dar și de creșterea explozivă a economiei europene pe parcursul secolului al XI-lea, de apelurile la ordine și de restricționarea războaielor în Apus. Fervoarea pe care au început să o simtă apusenii pentru „recuperarea” Locurilor Sfinte era destul de străină bizantinilor, cum străine erau și cetele de țărani, copii și aventurieri care au ajuns în imperiu ca urmare a acestei mișcări.

Uneori se afirmă că Alexios I și-a adus pe cap cruciadele prin scrisorile trimise contelui Robert de Flandra și papei Urban al II-lea, căutând ajutor militar în lupta sa împotriva turcilor. Fără îndoială că Alexios se gândea la trimiterea unor mercenari sau la o alianță militară de tipul celor pe care Bizanțul le folosisese multă vreme pentru a face față inamicilor săi. Totuși, la un conciliu ținut la Clermont în 1095, papa Urban a făcut apel la o mișcare de masă – sub conducerea Scaunului Apostolic – care își propunea să recucerească Ierusalimul, căzut în 1077 în mâinile selgiucizilor. Destul de surprinzător, apelul a fost primit cu entuziasm, atât de către membrii aristocrației occidentale, cât și de către oameni simpli, dintre care unii s-au alăturat unui lider lipsit de scrupule pe nume Petru Eremitul și au pornit spre Țara Sfântă înainte ca nobilii să se fi pregătit de drum. Acest grup, fără o conducere bună și fără provizii, au jefuit și prădat toate locurile întâlnite în cale, în Ungaria și Peninsula Balcanică, ajungând la Constantinopol în august 1096. După ce încercările de a-i controla au eșuat, împăratul i-a îmbarcat spre Asia Mică, unde majoritatea au fost măcelăriți de turci.

Harta 12.1. Imperiul Bizantin în vremea Comnenilor (după *The Cambridge Medieval History*, vol. 4, harta 5)

Caseta 12.2. *Sosirea primei cruciade în Imperiul Bizantin*

Ana Comnena mai descrie și impresia ei despre sosirea francilor (creștinii apuseni) în teritoriul bizantin, în 1096. Pe de o parte, Ana se uita de sus la franci, pe care în general îi considera inferiori din punct de vedere moral și spiritual, însă pe de

altă parte era uimită de mărimea uriașă a armatelor lor și de marea lor forță și rezistență în bătălii. În următorul pasaj este deosebit de interesant modul în care prințesa compară hoarda francilor cu un roi de lăcuste și cum, spune ea, prezicătorii bizantini au interpretat faptul în dezavantajul musulmanilor selgiucizi, care stăpâneau cea mai mare parte a Asiei Mici.

Alexios încă nu avusese răgaz să se odihnească câtuși de puțin, când a auzit vestea neliniștitoare a apropierii unor mulțimi de armate france. Se temea de venirea lor, căci le cunoștea avântul de neînfrânat, sufletul nestatornic și schimbător și tot ce este în firea celtilor, cu urmările care se puteau aștepta, știind că ei stau întotdeauna cu gura deschisă în fața bogățiilor și că la primul prilej pot fi văzuți încălcând tratatele cu ușurință. Auzise mereu spunându-se aceasta și era cu totul adevărat. Totuși, nu s-a descurajat, ci a luat toate măsurile pentru a fi gata de luptă, dacă prilejul o va cere. Dar situația era cu mult mai grea și mai de temut decât veștile care se răspândeau. Căci întregul Occident și toate neamurile barbare care trăiesc în ținutul dintre malul celălalt al Adriaticii și Coloanele lui Hercule, totul se revărsa laolaltă, pune în mișcare nenumărate familii și se îndrepta spre Asia, străbătând Europa de la un capăt la celălalt. Pe scurt, pricina unei asemenea mișcări era aceasta: Un celt, pe nume Petros, supranumit și Cucupetros Monahul (Petru-cel-cu-camila-fcă), plecase să se închine la Sfântul Mormânt; după ce a îndurat o mulțime de suferințe din pricina turcilor și a sarazinilor care jefuiau toată Asia, s-a întors cu mare greutate în țara sa. Cum nu putea să rabde faptul că nu-și atinsese ținta, și-a pus în gând să o pornească din nou pe același drum. Și-a dat seama că nu trebuie să mai plece singur pe drumul spre Sfântul Mormânt, ca nu cumva să i se întâmple ceva și mai rău și atunci a pus la cale un plan iscusit, și anume să predice în toate țările latinilor astfel: „Un glas divin îmi poruncește să-i îndemn pe toți conții Franței să-și lase căminele și să plece să se închine la Sfântul Mormânt, încercând din toate puterile și cu toată ardoarea să elibereze Ierusalimul din mâinile agarenilor” [„urmașii lui Agar”, termen folosit de bizantini ca sinonim pentru arabi sau, ocazional, pentru orice musulman]. Și a izbutit. Ca și cum ar fi făcut să răsună o voce divină în inimile tuturor, el a reușit să-i adune de peste tot pe celti, care veneau unii după alții cu arme, cai și tot echipamentul militar. Căci aceștia aveau atât elan și atât curaj, încât au umplut toate drumurile; războinicii celti erau întovărășiți de o mulțime de oameni neînarmați, mai numeroși decât grăunțele de nisip și decât stelele, care duceau ramuri de palmier și cruci pe umeri, de femei și copii care își păraseau țara. S-ar fi zis, văzându-i, că erau fluvii care curgeau de peste tot; prin Dacia de obicei, ei se îndreptau spre noi cu întreaga armată. Înainte de venirea atâtor neamuri au năpădit lăcustele care crușau recoltele, dar devorau vile. Era un semn, cum preziceau ghicitorii din acea vreme, că această uriașă armată celtă, când va ajunge, nu se va amesteca în treburile creștinilor, dar îi va copleși într-un chip grozav pe barbarii ismailiți care sunt dedați beției, vinului și lui Dionysos. Căci neamul acesta, supus lui Dionysos și Eros, a degenerat prin uniri de tot felul și, dacă este circumcis în carnea sa, nu este de fel în patimile sale; nu este decât sclavul, de trei ori sclavul viciilor Afroditei. De aceea ei se închină lui Astarte și lui Aștarot și adoră astfel în țara lor imaginea acestui astru și chipul de aur al lui Hobar. Pe de altă parte, grâul era socotit de aceștia ca un simbol, pentru că îl ține pe om treaz și este foarte hrănitor. Aceasta este interpretarea pe care prezicătorii au dat-o viței și grâului. Dar, destul despre prezicători (*The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, traducere în limba engleză de E.A.S. Dawes, Londra, 1928, 10.5, pp. 248-249)².

Mai târziu în cursul aceluiași an au început să-și facă apariția în Constantinopol și conducătorii nobili ai primei cruciade, printre ei remarcându-se Godefroy de Bouillon, Raymond de Toulouse și Bohemond, fiul normandului Robert Guiscard. Alexios le-a cerut cruciaților să-i jure credință printr-un legământ bazat pe un precedent apusean și aproape toți au făcut asta. Raymond de Toulouse a refuzat, dar în cele din urmă s-a ajuns la un compromis, astfel încât și Alexios, și Raymond au promis să respecte viața și onoarea celuilalt. Deși e sigur că nu îi întâmpinase cu bucurie pe cruciați, Alexios a încercat cel puțin să le controleze independența și să se asigure, pe cât i-a stat în putere, că orice teritoriu cucerit de ei urma să fie readus sub stăpânirea bizantină.

În primăvara anului 1097 cruciații au trecut în Asia Mică, încurajați de făgăduințele împăratului că îi va ajuta; tot Alexios îi sfătuisese să încerce să formeze o alianță cu armenii. Cruciații au reușit să

Întoarce o situație în favoarea lor și au înfrânt un corp de armată numeros al turcilor care le ieșise în întâmpinare, după care drumul în Asia Mică le era deschis. Principalul punct asupra căruia se concentrau așteptările bizantinilor era Antiohia, din moment ce acesta era punctul-cheie pentru apărarea frontierei pe Eufrat și un oraș ce avea multe legături cu Bizanțul. În cele din urmă cruciații au ajuns la Antiohia și au asediat orașul, întâmpinând dificultăți considerabile. Alexios a pornit el însuși în ajutorul cruciaților, dar în cele din urmă s-a întors. Totuși, cruciații au luat în sfârșit orașul în iunie 1098. Dar în loc să-l predea bizantinilor, și-au manifestat nemulțumirea că Alexios îi lăsase baltă într-un moment critic, așa încât Bohemond a capturat orașul în numele lui. Speranțele bizantinilor într-o restaurare a imperiului în Răsărit păreau să fie deșarte.

Aflați acum sub comanda lui Raymond de Toulouse, cruciații au înaintat spre Ierusalim. În ciuda refuzului său de a jura supunere împăratului, Raymond a redat Bizanțului câteva porturi siriene, în timp ce alți cruciați au înființat principate proprii în teritoriile cucerite. Ierusalimul a fost cucerit de cruciați la 15 iulie 1099, dar speranțele lui Raymond pentru răsplată au fost înșelate, căci Godefroy de Bouillon a primit titlul de rege al Ierusalimului și Apărător al Sfântului Mormânt. Începuse ocupația cruciată a unor regiuni din Țara Sfântă.

Raymond de Toulouse a păstrat relații bune cu Alexios și l-a ajutat pe împărat să trateze cu un nou grup de cruciați sosiți în Constantinopol în 1100. Totuși, Alexios era încă supărat fiindcă Bohemond capturase Antiohia – și, după ce normandul a refuzat cererea lui Alexios de a-i preda orașul, împăratul a trimis o forță expediționară în Siria, sperând să izoleze orașul și să-l oblige să se supună. Bohemond a început să privească Bizanțul drept principala amenințare la adresa intereselor sale din Răsărit și, lăsându-și nepotul, pe Tancred, responsabil în Antiohia, s-a dus în Apus pentru a pregăti o invazie a Albaniei bizantine, menită să-l forțeze pe Alexios să înceteze presiunile în Siria. În timpul pregătirilor, Bohemond a pus în circulație rapoarte ostile lui Alexios și bizantinilor, folosindu-se de stereotipurile care îi zugrăveau pe bizantini ca impotenți și trădători și susținând că creștinii aveau obligația de a-l răsturna de la putere pe împăratul schismatic. În acțiunea lui, Bohemond și-a câștigat sprijinul papei Pascal al II-lea, iar invazia a început în 1107. Deși la început a fost biruitor, nu peste mult timp Bohemond s-a trezit înconjurat, căci Alexios și-a chemat cei mai buni soldați din Răsărit pentru a se opune pericolului normand. În cele din urmă, în 1108 s-a semnat un tratat de pace, prin care Bohemond a fost lăsat la conducerea Antiohiei, însă a recunoscut că administrează orașul ca vasal al lui Alexios; iar normanzii au fost de acord să recunoască suzeranitatea lui Alexios și a succesorului său, Ioan Comnen. În sens mai larg, acțiunile lui Bohemond au avut ca efect răspândirea în Apus a convingerii că bizantinii nu cooperează la efortul cruciat și că erau doar ceva mai buni decât musulmanii; desigur, toate acestea s-au petrecut relativ curând după despărțirea Bisericii în 1054 și sprijineau afirmațiile papalității despre caracterul suspect al creștinismului bizantinilor.

Alexios reușise să respingă amenințarea normandă și să-și mențină pretenția de suzeranitate în majoritatea Răsăritului creștin. Totuși, această pretenție nu avea prea mare valoare practică, iar prețul

ei fusese neglijarea aproape totală a intereselor Bizanțului în centrul Anatoliei, unde selgiucizilor li s-a permis practic să-și mențină și să-și consolideze teritoriile stăpânite. Chiar și în Siria, Tancred a putut profita de pe urma dispariției presiunii militare bizantine pentru a-și securiza controlul asupra Antiohiei și, prin urmare, Alexios a fost nevoit să încerce o alianță militară cu sultanul selgiucid din Bagdad împotriva orașului stăpânit de normanzi. În cele din urmă, tentativa împăratului nu a făcut decât să confirme propaganda făcută de Bohemond, care spunea că bizantinii erau dispuși să comploteze cu turcii împotriva intereselor creștine. Cu siguranță Alexios a realizat importanța fundamentală a Asiei Mici, iar generalii lui au reușit să asigure controlul asupra unei părți mari din coasta de vest. În 1111, împăratul a făcut o incursiune serioasă în centrul Asiei Mici și a reușit să obțină supunerea selgiucizilor, deși Alexios a încuviințat și evacuarea populației grecești din zonă, un factor care avea să contribuie la schimbarea etnică produsă pe termen lung în această regiune.

Alexios Comnen a avut o domnie lungă și încununată de succese militare. A salvat statul bizantin de amenințarea dezintegrării iminente. A înfruntat o serie de amenințări militare și, cu ajutorul unei combinații de diplomație, inteligență personală și pricepere militară, a ieșit în general învingător. La moartea lui, Bizanțul era din nou cel mai puternic stat din bazinul oriental al Mediteranei. Însă Alexios a realizat acest lucru schimbând unele structuri de bază ale statului bizantin sau – poate mai bine – a creat noi instituții și aranjamente personale care au înlocuit instituțiile ce caracterizaseră Bizanțul până în epoca respectivă.

Din punct de vedere economic, Alexios avea mare nevoie de bani lichizi, mai ales în primii ani de domnie. Așa cum am precizat mai devreme, a recurs la confiscarea și topirea odoarelor bisericești, iar în prima parte a domniei a continuat să devalorizeze monedele. În jurul anului 1092 a reușit să restaureze valoarea monedelor și a bătut un *hyperpyron* (așa cum era numită acum moneda de aur) de 21 de carate, cu puțin inferior aurului dinaintea devalorizării începute în secolul trecut. Criticii ostili (ca istoricul Zonaras) îi descriu rapacitatea și vorbesc despre creșterea semnificativă a taxelor și introducerea corvezilor. Impozitele pe produse agricole au devenit regulă în această perioadă, povara devenind astfel din ce în ce mai grea, însă este dificil să ne dăm seama cum ar trebui să judecăm politica economică de ansamblu a lui Alexios.

Bineînțeles, venitul realizat prin aceste măsuri era destinat în mare parte plătirii mercenarilor în vederea consolidării defensivei imperiului. Cu toate acestea, Alexios a încercat să intensifice și participarea soldaților autohtoni în armata locală. Desigur, milițiile de țărani dispăruseră de mult, iar tehnicile militare ale vremii implicau folosirea unor soldați bine înarmați și călări, care nu puteau proveni decât din rândurile celor înstăriți. Așadar Alexios a încercat să creeze o legătură între sistemul *pronoia* și responsabilitatea furnizării de soldați pentru armata imperială. Ceea ce înainte era un sistem destul de relaxat și incoerent era acum legat sistematic de expectativa ca beneficiarul unei *pronoia* să se înfățișeze, înarmat complet, ca să presteze serviciu militar și ca, în funcție de mărimea lotului său de pământ, să fie însoțit de un număr de soldați recrutați echipați la fel ca el. După cum s-a întâmplat și la

Începuturile sistemului *pronoia*, această transformare a fost comparată frecvent sau pusă în legătură cu instituția feudalismului occidental, deși, repetăm, o diferență primordială este aceea că, sub Dinastia Comnenilor, puterea suverană a statului a rămas intactă, cel puțin la nivel teoretic.

Probabil cel mai controversat aspect al politicii lui Alexios a fost tratatul pe care l-a încheiat cu venețienii (1082), urmat de concesiile similare făcute orașului italian Pisa (1111) și faptul că a lăsat practic comerțul în mâinile negustorilor italieni. Unii istorici au văzut asta ca pe o greșeală fatală care, în cele din urmă, a ruinat economia bizantină. Alții au subliniat, dimpotrivă, că negustorii italieni aveau deja în mâini cea mai mare parte a comerțului bizantin și că oricum împăratul nu putea face prea multe în legătură cu acest aspect, în timp ce alții au susținut că dovezile de prosperitate a imperiului din secolul al XII-lea demonstrează că puterea economică a Bizanțului abia dacă fusese atinsă. Aceste viziuni spun, în teorie, că deși vasele venețiene transportau grosul mărfurilor în secolul al XII-lea, acest fapt nu afecta afacerile negustorilor bizantini, care controlau în continuare majoritatea comerțului din port în port în interiorul imperiului și că accesul venețienilor la comerțul pe distanțe mari nu a dăunat economiei bizantine, ci, dimpotrivă, a stimulat o producție și un consum mai ridicate. Totuși, probabil că statul nu s-a bucurat prea mult de beneficiile unei astfel de ameliorări pe ansamblul economiei, care au fost probabil împărțite între comercianții străini și aristocrația bizantină.

În general, majoritatea dovezilor tind să susțină ultimele interpretări. Economia Bizanțului a suferit transformări la sfârșitul secolului al XI-lea și în secolul al XII-lea, însă nu neapărat în rău. Ar trebui să ne amintim că în această perioadă s-au petrecut schimbări semnificative în economia Europei Occidentale, schimbări care, în opinia majorității cercetătorilor, au dus la sistemele economice și chiar politice ale epocii moderne. Multe dintre aceste forțe operau și în Bizanț în această perioadă. Vedem, de exemplu, avântul clar în construirea de edificii monumentale, în special biserici, multe dintre ele decorate cu ornamente costisitoare, din mozaic și marmură. Sistemul *pronoia* și condiția țăranilor sunt, bineînțeles, elemente care merită o analiză mai amănunțită și vor fi discutate mai târziu, la sfârșitul acestui capitol.

Domnia lui Alexios I a fost marcată și de schimbări în structura administrativă a statului. Cea mai importantă era dependența lui de legăturile de familie, ceea ce a făcut ca el să conducă imperiul mai puțin pe baza sistemului tradițional politic și birocratic și mai mult ca pe un domeniu personal și de familie. Cum am precizat deja, împăratul venise la putere în mare măsură ca reprezentant al coaliției formate între mai multe familii aristocratice, iar acest fapt a influențat viziunea pe care o avea despre propria putere și despre ansamblul statului.

Legăturile familiale ale împăratului Alexios necesită o examinare mai amănunțită. El însuși era nepotul lui Isaac Comnen, primul exponent al aristocrației militare care a condus imperiul, și s-a căsătorit cu Irina Ducas în 1078, înainte de urcarea pe tron. Irina era fiica lui Andronic Ducas, nepot al lui Constantin al X-lea și văr al lui Mihail al VII-lea, iar mama ei era Maria a Bulgariei, bunicul ei, Vladislav, fiind ultimul țar independent al Bulgariei, învins de Vasile al II-lea în 1018. Mama lui

Alexios, Ana Dalassena, era o femeie remarcabilă care și-a arătat tăria de caracter prin faptul că și-a păstrat numele de familie și după căsătorie și prin influența și puterea pe care le-a exercitat în timpul domniei fiului său. Într-adevăr, imediat după ascensiunea la son, Alexios și-a încoronat mama ca *augusta* (împărăteasă), nu pe soția sa, iar relațiile dintre cele două femei au fost adeseori încordate. În timpul frecventelor absențe din Constantinopol ale lui Alexios, care pleca în campanii militare, Ana a acționat cu regularitate ca regent și și-a asumat responsabilitatea creșterii și educării Anei Comnena, nepoata și omonima ei, cel mai mare copil al cuplului imperial și autorul *Alexiadei*.

De fapt, problema relațiilor dintre puternicele femei de la curtea lui Alexios prezintă un interes istoric și social considerabil, o parte dintre aceste relații fiind dezvăluite în scrierile Anei. Situația a fost complicată cu siguranță de prezența Mariei de Alania în palatul imperial. Maria era prințesă de Georgia și fusese soția lui Mihail al VII-lea Ducas și apoi a lui Nichifor al III-lea Botaniates, însă în 1081 s-a alăturat alianței care îl susținea pe Alexios în acapărarea tronului. Zvonurile spuneau că ar fi fost amanta lui Alexios. Mai mult, Alexios l-a numit pe fiul Mariei, Constantin Ducas, asociat la domnie și moștenitor al tronului, iar tânărul a fost logodit cu Ana Comnena, deși mai târziu Alexios l-a preferat pe propriul său fiu, Ioan (născut în 1087). În cele din urmă, Alexios și Irina Ducas au avut în total nouă copii, toți având funcții imperiale înalte ori fiind căsătoriți cu persoane de rang înalt. Istoria acestei familii imperiale și interacțiunile sale ar putea părea atrăgătoare pentru regizorii și producătorii de seriale de televiziune de astăzi.

Confruntat aproape în permanență cu comploturile, Alexios a simțit nevoia să se bizuiască pe oameni în care putea avea încredere, așa încât împăratul s-a bazat pe guvernatori, administratori și generali care erau fie membri ai propriei familii, fie aveau legături personale cu familia lui. Așadar, în loc să încerce să neutralizeze puterea familiilor aristocratice existente, s-a străduit să le coopteze în propriul sistem de relații familiale. Această stratagemă a funcționat în timpul lui Alexios și nu a fost un sistem inefficient sau rău pentru stat, însă a subminat vechiul sistem birocratic și putea tinde – în cazul în care împăratul nu era o personalitate puternică – să încurajeze descentralizarea sau chiar dispariția controlului guvernamental central. Politica și relațiile politice au devenit în mare măsură personalizate.

În acest context, vechea administrație imperială s-a schimbat semnificativ și vechile titluri și-au pierdut în general sensul. Prin urmare, multe dintre vechile titluri au dispărut în esență, dar s-au creat altele noi și adesea răsunătoare. De exemplu, titlurile imperiale de *caesar*, *nobilissimus* și *kouropalates* au supraviețuit, însă și-au pierdut din rang, în timp ce noul titlu de *sebastokrator*, creat de Alexios pentru fratele său, Isaac, era mai înalt decât toate cele trei. Alte titluri răsunătoare au fost formate prin combinarea unor denumiri de ranguri anterioare, ca *protonobilissimos* sau *protonobilissimohypertatos*. Cum vechile unități militare ale themelor au dispărut, funcția de *strategos* a dispărut și ea, iar guvernatorul unei theme a început să se numească *dux*, iar ajutorul său, *katepan*. Comandantul armatei era numit *megas domestikos*, comandantul flotei era *megas dux*, iar șeful serviciului civil era *logothetes ton sekreton*, de multe ori numit simplu „mare logothet”.

Oricum l-am privi pe Alexios Comnen, domnia lui a reprezentat un important punct de cotitură sau cel puțin un element de referință în istoria bizantină. Așa cum am spus, împăratul a încercat să se ocupe de nenumărate probleme, inclusiv de slăbiciunea militară creată în imperiu în anii de la jumătatea secolului al XI-lea, de ascensiunea economică și militară a Occidentului medieval și de transformările sociale și economice petrecute în societatea bizantină în această perioadă. Mulți cercetători, ca P. Lemerle, au admis că Alexios a salvat imperiul de la distrugerea iminentă, însă au susținut că împăratul a făcut asta inhibând evoluțiile liberale care au produs schimbări enorme în Occidentul contemporan. Spre deosebire de Apus, Imperiul Bizantin s-a transformat într-un regim despotice care a înăbușit orice schimbare. Credem că paginile care urmează nu susțin o astfel de viziune, ci arată că imperiul Comnenilor a înfruntat într-un mod admirabil problemele dominante ale zilei – inclusiv provocarea venită dinspre Occident – în parte datorită deschiderii față de puterile din acea vreme.

Ioan al II-lea Comnen (1118-1143)

În ultimii săi ani, se pare că Alexios I și-a pierdut întru câtva din puterea de conducător, iar soția sa Irina Ducas și fiica sa Ana au conspirat pentru a-i asigura succesiunea soțului Anei, cezarul Nichifor Bryennios (căsătorit cu Ana în 1097). În cele din urmă, fiul lui Alexios, Ioan al II-lea Comnen (1118-1143), s-a impus, în parte datorită faptului că Bryennios nu s-a alăturat complotului și l-a slujit pe noul împărat cu loialitate pentru tot restul vieții. Cu toate acestea, domnia lui Ioan Comnen a fost marcată de prezența continuă a conspirațiilor, instigate frecvent de membrii familiei sale. Conspirațiile nu au fost ceva neobișnuit în istoria bizantină, însă într-o anumită măsură problemele lui Ioan erau rezultatul atitudinii lui Alexios I de a-și baza o mare parte din putere pe membrii familiei sale. Deși împăratul a rămas personajul principal și centrul teoretic al puterii, așa cum am menționat deja, el devenise în fapt conducătorul unei alianțe a membrilor familiei imperiale. Ioan Comnen a încercat să pună capăt acestui sistem și a căutat ajutor în rândurile slujitorilor personali, în afara cercului de la curte. Cel mai de seamă dintre aceștia a fost Ioan Axouch, un slav de origine turcă luat prizonier de cruciați și dăruit împăratului de la Constantinopol, unde crescuse ca tovarăș de joacă al lui Ioan al II-lea. Ioan al II-lea l-a numit *megas domestikos* (comandant suprem al armatei) și i-a încredințat cele mai importante probleme de la curte și de pe câmpul de luptă. Împăratul i-a silit pe membrii familiei imperiale să-i jure credință lui Axouch, care l-a ajutat să înăbușe opoziția de la curte.

Eliberat (cel puțin într-o anumită măsură) de interferența familiei sale, Ioan și-a putut îndrepta atenția spre afacerile externe și problemele militare, care făceau presiuni pe mai multe fronturi. Probabil că prima lui prioritate a fost să se ocupe de situația din Asia Mică, unde Ioan a desfășurat

campanii în 1119 și 1120, obținând un oarecare succes. Totuși, atenția împăratului a fost abătută în altă parte atunci când pecenegii, care fuseseră liniștiți vreme de treizeci de ani, de când fuseseră învinși de Alexios, au năvălit în Peninsula Balcanică în 1122. Ioan a reacționat oferindu-le daruri căpeteniilor lor și atacându-le în același timp armatele staționate lângă Beroe (localitatea Stara Zagora, în Bulgaria de astăzi). Lupta a fost strânsă, însă curajul mercenarilor varegi a prevalat, iar bizantinii au obținut o victorie totală. Ca urmare a căsătoriei sale cu o prințesă maghiară, Ioan s-a implicat îndeaproape în Ungaria, iar interesele bizantine pe Dunăre au depins de relațiile bune cu această țară. Cu toate acestea, începând din 1128, împăratul a trebuit să se lupte cu maghiarii de mai multe ori, pentru menținerea statu-quo-ului. Relațiile lui Ioan cu sârbii erau ceva mai complexe, însă Serbia a rămas în esență în interiorul sferei de influență bizantine.

Ilustrația 12.1. Mozaic reprezentându-i pe Ioan al II-lea Comnen și soția sa, Irina, realizat în 1122, pe peretele estic al galeriei sudice din Sfânta Sofia. Împăratul și împărăteasa sunt arătați aducând daruri Fecioarei Maria și Pruncului Iisus. Împăratul ține un săculeț cu bani, iar împărăteasa, un sul de papirus care conține, fără îndoială, detaliile despre dar; în jurul fiecăruia sunt scrise titlurile oficiale. Personajele sunt redată cu un realism considerabil: Irina, mai ales, cu părul ei blond împletit și obrajii îmbujorați, aluzie la faptul că era fiica regelui Ladislau I al Ungariei. Fotografie: Timothy E. Gregory

Dispariția amenințării normande însemna că imperiul nu mai avea nevoie de foarte mult ajutor naval din partea Veneției; în plus, lui Ioan îi dispăcea impertinența venețienilor, care acționau adesea împotriva intereselor bizantine. De aceea, la început Ioan a refuzat să ratifice poziția privilegiată acordată venețienilor de către tatăl său. Până în 1124, venețienii au fost ocupați în alte zone, însă după aceea și-au îndreptat din nou atenția spre Bizanț, atacând coastele Asiei Mici și insula Kefalonia. În 1126, Ioan a înțeles că nu putea să lupte împotriva venețienilor și în același timp să-și ducă mai departe planurile de restaurare a puterii bizantine în Asia Mică, așa încât a ratificat din nou privilegiile comerciale ale venețienilor.

Ca urmare a înțelegerii cu Veneția și a victoriilor din Balcani, în perioada de după 1130 Ioan al II-lea și-a putut îndrepta în sfârșit atenția spre Asia Mică. Ca și tatăl său, urmărirea prin măsurile lui două

scopuri: recuperarea Antiohiei și a frontierei pe Eufrat și restaurarea controlului bizantin asupra centrului Anatoliei. La vremea respectivă, Asia Mică era împărțită între Sultanatul selgiucid de Rum, cu centrul la Ikonion (Konya), care controla partea centrală a peninsulei, și danișmendizi, care stăpâneau nord-estul Asiei Mici, cu centre la Amasia și Sivas. În această perioadă, danișmendizii erau într-o fază de ascensiune puternică, iar Ioan a organizat o serie de campanii împotriva lor, soldate din păcate fără rezultate notabile. Apoi și-a îndreptat atenția spre Cilicia și teritoriul din jurul Antiohiei, unde armenii și cruciații își extinseseră teritoriile în defavoarea Bizanțului. Începând de prin 1136, Ioan a restaurat relativ repede controlul bizantin în Cilicia și s-a apropiat de Antiohia în 1137, când orașul se afla într-o situație dificilă, din cauza dublei presiuni din partea danișmendizilor și a forțelor musulmane din Mosul. Raymond de Poitiers, care tocmai devenise prinț de Antiohia, l-a omagiat pe Ioan și a promis că va respecta teritoriul bizantin și că va coopera cu împăratul în campaniile militare. Ajutat de aliații cruciați, Ioan a organizat o campanie în Siria, impresionându-și oponentii cu puterea bizantină, dar realizând puține lucruri în mod concret. Cererea ca Antiohia să-i fie înapoiată a fost zădărnicită de o revoltă izbucnită în oraș, iar împăratul s-a întors la Constantinopol, biruitor aproape pretutindeni, dar cu puține rezultate concrete după eforturile depuse.

Prin anii 1130, politica externă bizantină a trebuit să țină cont de puterea tot mai mare câpătată de normanzi sub conducerea lui Roger al II-lea (1105-1154), care reușise să unifice toate teritoriile normande din sudul Italiei și din Sicilia. Conștient că normanzii aveau să se intereseze curând de Bizanț, Ioan a încercat să încheie o alianță cu împărații germani, care, din cauza intereselor în Italia, îi considerau pe normanzi inamici – și, prin urmare, îi priveau pe bizantini ca pe niște posibili aliați. Înțelegerea s-a făcut mai întâi cu împăratul Lothar, iar după 1138 cu Conrad al III-lea. Alianța a fost consolidată în 1140 printr-o înțelegere în vederea căsătoriei cumnatei lui Conrad al III-lea, Bertha de Sulzbach, cu Manuel Comnen, cel mai tânăr fiu al lui Ioan al II-lea (căsătoria nu a avut loc până în 1145, când Manuel a devenit împărat). Împăratul simțea că viitorul Bizanțului stătea în astfel de alianțe externe, cu francii în Occident, dar și cu cei din Levant, și că datorită acestui ajutor avea să poată rezolva problemele din Balcani și Asia Mică.

În 1140, Ioan a organizat o campanie împotriva turcilor din Asia Mică și a pregătit o altă ofensivă împotriva Antiohiei și a Răsăritului. Pornind în 1142, Ioan s-a deplasat repede prin Asia Mică, asigurându-și sprijinul Edessei, și s-a oprit dinaintea zidurilor Antiohiei. Raymond a încercat să câștige timp, însă în cele din urmă a refuzat să predea orașul. Ioan a hotărât să se retragă în Cilicia pe timpul iernii, înainte de a asedia orașul. Totuși, în primăvara anului 1143 a fost rănit accidental în timpul unei vânători și a murit, lăsând neîmplinite cele mai mari ambiții și intenții pentru care se zbatuse atât de mult timp – dar se presupune că le-a lăsat succesorului său într-un stadiu bun.

Manuel I Comnen (1143-1180)

Fiul mai tânăr al lui Ioan, Manuel I (1143-1180), se distinsese deja ca soldat competent și conducător înzestrat. Probabil din acest motiv Ioan al II-lea a ignorat uzanța bizantină și l-a desemnat moștenitor pe Manuel, trecând peste fiul său mai mare, Isaac. Deloc surprinzător, au existat ceva dubii în legătură cu succesiunea, mai ales că Manuel a fost proclamat împărat în Cilicia, în timp ce fratele său era acasă la Constantinopol. Totuși, indivizii loiali lui Manuel au reușit să neutralizeze opoziția înainte ca aceasta să ia amploare, iar Manuel a fost bine primit în oraș și chiar s-a împăcat cu fratele său, care a acceptat faptul împlinit.

Odată ce și-a asigurat poziția pe tron, Manuel I a încercat să ducă la îndeplinire planurile militare ale tatălui său. În 1144 a trimis o expediție pe uscat și pe mare împotriva regiunilor Cilicia și Siria, acțiune încununată cu un oarecare succes, iar în 1146 a atacat Konya (Ikonion), sediul Sultanatului selgiucid, din nou cu un succes rezonabil, deși asediul orașului Konya a fost abandonat după o șovăitoare tentativă de cucerire.

Între timp, o nouă forță se formase la orizontul bizantin: a doua cruciadă. Sentimentul bizantinilor în acest moment poate fi surprins ușor din textul *Alexiadei* scrise de Ana Comnena, care se încheie chiar în această perioadă: din punctul de vedere al bizantinilor, scopul cruciaților nu era în niciun caz recuperarea Țării Sfinte, ci cucerirea Imperiului Bizantin. Manuel a aflat de planurile unei noi cruciade și a făcut imediat demersuri diplomatice menite să ocrotească interesele bizantine cât se putea de bine. În 1146 i-a scris papei Eugeniu al III-lea, sugerând ca aranjamentele în vigoare pentru prima cruciadă să fie menținute și pentru cea de-a doua – mai precis, ca toți comandanții cruciadei să jure supunere față de împărat și să returneze imperiului fostele posesiuni bizantine. Manuel a stabilit contacte și cu regele francez Ludovic al VII-lea și a continuat relațiile diplomatice cu împăratul german Conrad al III-lea. Bineînțeles, unul dintre principalele scopuri ale lui Manuel era neutralizarea lui Roger al II-lea al Siciliei, pe care bizantinii o considerau cea mai periculoasă putere occidentală. Negocierile au avut un succes considerabil și Roger al II-lea a fost exclus din cruciadă – însă, fapt mai degrabă surprinzător și în contrast vădit cu prima cruciadă, Conrad al III-lea a luat el însuși crucea, împreună cu mulți dintre vasalii săi. Era pentru prima oară când un conducător important din Occident lua parte la o cruciadă și gestul a dat mișcării un aspect mai degrabă german decât francez, chiar dacă Ludovic al VII-lea i s-a alăturat lui Conrad în expediție.

Cruciații au sosit repede, contingentul german ajungând la Constantinopol în 1147. Manuel avea suspiciuni în legătură cu intențiile militare ale lui Conrad, deși acesta era cumnatul soției împăratului, Bertha de Sulzbach, așa încât i-a imbarcat repede pe apuseni spre Asia Mică. Deși cruciații se așteptau să întâmpine opoziție doar după ce aveau să ajungă în Țara Sfântă, ei au avut de înfruntat aproape imediat rezistența armată a turcilor stabiliți în Asia Mică; germanii au fost înfrânți și armata lor s-a

întors spre Constantinopol, unde s-au alăturat contingentului francez la Niceea. Din acest moment, francezii au luat inițiativa, iar Manuel a aranjat ca o flotă să ducă cea mai mare parte a armatei la Antiohia, în felul acesta ocolind întreaga Asie Mică. Conrad s-a întors la Constantinopol, unde a fost primit călduros de împărat. S-a stabilit o înțelegere prin care restul armatei germane, mai puțin împăratul, urma să fie trimisă pe corăbii bizantine până la Acra. Odată ajunse în Țara Sfântă, rămășițele armatei cruciate au suferit o înfrângere jalnică, astfel încât a doua cruciadă nu a izbutit să facă nimic din ce își propusese.

Totuși, se pare că Manuel I a fost mulțumit de modul în care reușise să se ocupe de cruciați; aceștia trecuseră prin teritoriul bizantin cu puține pagube pentru Bizanț. Împăratul exploatarea neînțelegerile dintre germani și francezi în propriul avantaj, puterea bizantină rămânând astfel neatinsă. Cu toate acestea, după apuseni, chiar și după unii observatorii bizantini, Manuel îi tratase pe cruciați în mod scandalos; el nu izbutise să prețuiască ceea ce ei socoteau a fi un țel nobil, ci se concentrase asupra intereselor mai înguste ale statului bizantin. Așadar, în opinia multor occidentali, acțiunile lui Manuel fuseseră scandaloase și împăratul a fost considerat în mare măsură responsabil pentru eșecul cruciadei. Ca să fim corecți față de Manuel, bizantinii, așa cum am subliniat deja, nu înțeleseseră niciodată idealul cruciat și, pentru ei, interesele „creștinătății” erau identice cu cele ale statului bizantin. Percepțiile diferite și rolul împăratului în a doua cruciadă aveau să aibă o influență tot mai mare în sporirea sentimentului antibizantin în Apus.

Între timp, Roger al II-lea era nemulțumit de faptul că fusese exclus din cruciadă, iar în 1147 a profitat de ocazie ca să atace și să jefuiască orașele grecești Teba, Corint și Atena, ducând în Sicilia multe bogății și pe țesătorii de mătase evrei care transformaseră Grecia în centrul producției de mătase din lumea creștină; a cucerit și a pus sub stăpânire și insula Kerkyra (Corfu), din Marea Adriatică. În 1148, Conrad și Manuel au încheiat o alianță împotriva regatului normand, iar Conrad a făgăduit să le predea bizantinilor sudul Italiei, ca dotă pentru soția germană a lui Manuel. În 1147, Manuel a început să facă pregătiri pentru un atac împotriva normanzilor și, realizând importanța unei prezențe militare puternice, le-a reînnoit venețienilor privilegiile comerciale în imperiu și și-a asigurat sprijinul acestora într-un atac în insula Corfu, având în vedere că venețienii considerau, firește, că prezența normandă aici era o amenințare la adresa propriilor interese. A urmat un asediu lung și dificil, în timpul căruia bizantinii și venețienii s-au certat, iar Roger a încercat să abată atenția aliaților trimițând o flotă normandă în Marea Egee și încurajându-i pe sârbi și pe maghiari să atace teritoriul bizantin. Cu toate acestea, în 1149 normanzii i-au predat insula Corfu împăratului și Manuel i-a supus pe sârbi și maghiari, întorcându-se triumfător la Constantinopol.

Manuel a plănuisit să folosească această victorie ca pe un punct de pornire pentru recuperarea sudului Italiei și a Siciliei și a continuat să-l preseze pe Conrad să-și respecte promisiunea în această privință, însă planurile nu au avut niciun rezultat pe termen scurt, iar Conrad a murit în 1152. În 1154 a murit și Roger al II-lea, iar instabilitatea din Sicilia și ambițiile noului împărat german Frederic Barbarossa le-

au oferit bizantinilor oportunitatea de a acționa în Italia. Manuel a aranjat și o alianță cu Scaunul Apostolic, ocupat de papa Adrian al IV-lea, pentru că papii se temuseră dintotdeauna de normanzi și sperau că alianța ar fi putut duce în cele din urmă la supunerea Bisericii bizantine față de Roma. Sub comanda lui Ioan Axouch și cu cooperarea lui Mihail Paleologul și Ioan Ducas, forțele bizantine au reușit să obțină predarea orașului Bari în 1155, împreună cu alte câteva orașe de coastă. Un atac asupra orașului Brindisi a eșuat în 1156, stopând orice încercare imediată de a recuceri sudul Italiei, însă bizantinii demonstraseră că puteau susține un război pe teritoriul normanzilor și că puteau spera să mențină protectoratul bizantin din Italia. În cele din urmă, în 1158 Manuel a ajuns la o înțelegere cu Guillaume I, noul rege normand al Siciliei, probabil fiindcă în acest timp Frederic Barbarossa era alarmat de succesele bizantinilor în peninsula italică, iar împăratul bizantin îl privea acum pe regele normand mai degrabă ca pe un aliat decât ca pe un inamic.

Între timp, practic toate statele cruciate din Orient au recunoscut cel puțin teoretic supremația Bizanțului, iar în 1159 Manuel și-a făcut o intrare solemnă în Antiohia, călare pe cal, în timp ce regele latin al Ierusalimului și prințul Antiohiei veneau după el în suită. Se părea că Manuel reușise în sfârșit să rezolve problema cauzată de cruciade Bizanțului.

Manuel a obținut succese și în Ungaria, intervenind în disputele legate de succesiunea la tron, ceea ce i-au permis să ia în considerare posibilitatea anexării țării o dată pentru totdeauna. Un tratat din 1164, întocmit cu ajutorul regelui Boemiei, i-a conferit împăratului o influență considerabilă și în cele din urmă, în 1167, a dus la supunerea Croației, Bosniei și a unei mari părți din Serbia față de Imperiul Bizantin. Manuel a luat chiar în calcul posibilitatea de a-și mărita fata cu prințul maghiar Béla, căruia în cele din urmă i-ar fi lăsat imperiul. Totuși, prin 1166 sau 1167 conflictele au izbucnit în Serbia, sub conducerea lui Ștefan Nemanja, care s-a răzvrătit împotriva imperiului, însă a fost înfrânt și plimbat pe străzile din Constantinopol în 1172, pentru a fi umilit.

Ca o ironie, pe termen lung, succesul bizantinilor în relațiile externe a avut un efect negativ, în parte pentru că i-a iritat sau i-a neutralizat pe mulți dintre aliații Bizanțului și a stârnit temeri în Apus. Deosebit de semnificativ era faptul că nu exista o speranță reală de aplanare a diferendelor cu papalitatea, a cărei putere crescuse enorm în toată Europa. Importantă era și inimiciția cu împăratul Frederic I, care a inițiat negocieri cu Kilij Arslan, sultanul de Rum. Veneția, de multă vreme aliata principală a Bizanțului în Apus, a început să se teamă din ce în ce mai mult ca urmare a demonstrațiilor de forță ale bizantinilor în Italia, pe coasta dalmată și în Ungaria. Manuel a încercat să alieze Bizanțul cu Genova și Pisa, celelalte puteri maritime italiene, astfel încât în 1171 a izbucnit un conflict deschis cu Veneția. La 12 martie, toți venețienii din imperiu au fost făcuți prizonieri, cu navele și bunurile confiscate, ceea ce a determinat atacuri ale venețienilor în teritoriul bizantin.

În 1176, Manuel s-a îndreptat din nou asupra Sultanatului de Rum, iar la 17 septembrie cele două armate s-au întâlnit la Myriokephalon, în munții Frigiei (harta 9.1). Forțele bizantine au fost încercuite de turci și anihilate aproape complet. Bătălia de la Myriokephalon a fost un dezastru pe măsura celui de

la Mantzikert, cu un secol mai devreme. În ciuda succeselor sale anterioare, politica externă a lui Manuel s-a năruit complet după 1176, mai ales în fața succeselor evidente obținute de turci în Asia Mică.

Pe plan economic, situația era la fel de întunecată, în mare parte pentru că peripețiile lui Manuel în afara țării fuseseră costisitoare și nu aduseseră prea multe lucruri în schimb. Manuel a încercat să stabilească străini pe teritoriul bizantin, la fel cum făcuse și tatăl său, în speranța de a-i transforma în soldați, însă grosul armatei a fost alcătuit în continuare din mercenari. În această perioadă, statul s-a militarizat, iar militarii au ajuns să domine practic toate aspectele guvernării, fapt care a avut un efect nociv asupra societății în ansamblul ei.

Totuși, Manuel era un mare ocrotitor al artelor. A comandat pentru *trapeza* (refectoriu) mănăstirii Sfântul Mokios din Constantinopol picturi care îi înfățișau pe strămoșii lui, iar picturile similare din Blachernae și din Marele Palat constituie, de asemenea, exemple excelente ale încercării de a folosi arta ca pe un instrument de propagandă politică și dinastică. În ciuda opoziției politice și militare față de Occident, Manuel era un mare admirator al culturii apusene și a imitat manierele și ceremoniile de la curțile occidentale, chiar și turnirurile feudale și întrecerile cavaleresti.

Așadar domnia lui Manuel Comnen a reprezentat un moment important în istoria imperiului, o perioadă în care măsurile și structurile create de bunicul său, Alexios I, au fost aplicate și s-a văzut că nu erau corespunzătoare. Desigur, asta nu s-a întâmplat pentru că măsurile respective erau inerent defectuoase sau fiindcă se bazau atât de mult pe sprijinul aristocrației militare latifundiare (și în special al membrilor propriei familii). Problema nu o constituiau nici tendințele autocratice ale lui Manuel. De fapt, din acest punct de vedere, în această perioadă Bizanțul semăna cu multe dintre monarhiile contemporane din Apus, inclusiv cu cele din Anglia, Sicilia, Imperiul Hohenstaufen (German) și cu Regatul Ierusalimului. Mai mult, Manuel a reușit să adapteze Bizanțul la tiparele militare și la expectativele Occidentului, iar succesele avute l-au făcut să se gândească, la fel ca împărații dinainte și după el, la recucerirea cel puțin parțială a posesiunilor imperiului în Occident. Desigur, asta nu s-a întâmplat niciodată și, din cauză că s-a concentrat asupra Vestului, Manuel a neglijat pericolul militar din Răsărit (selgiucizii) și ascensiunea unor lideri locali în inima imperiului (Philadelphia în Asia Mică, și Nauplio și Monemvasia în Grecia), care au început să acționeze independent de Constantinopol. În cele din urmă, implicarea lui Manuel în afacerile occidentale a solicitat resursele militare și diplomatice ale imperiului peste capacitatea lor și a dus la o slăbire a statului bizantin central.

Andronic Comnen (1183-1185)

și colapsul autorității centrale

Manuel I fusese căsătorit de două ori – mai întâi (după cum am văzut) cu Bertha de Sulzbach, iar după moartea ei, cu Maria de Antiohia, fiica lui Raymond de Poitiers, în 1161. La moartea lui Manuel, în 1180, fiul lor, Alexios al II-lea, avea doar doisprezece ani, iar Maria a devenit regentă, alegându-l ca reprezentant al ei pe Alexios Comnen, un nepot al lui Manuel I. Maria nu a fost niciodată populară în Constantinopol, în parte din cauza simpatiilor ei occidentale, și au existat câteva tentative nereușite de a răsturna regimul, organizate de obicei de membrii nemulțumiți ai familiei Comnenilor. În cele din urmă, tronul a fost acaparat de Andronic I Comnen (1183-1185), un văr al lui Manuel I care se opusese împăratului în multe privințe. În timp ce Manuel susținuse aristocrația militară și o politică pro-occidentală, Andronic a fost un dușman al aristocrației și s-a opus cu hotărâre liniei politice bazate pe relațiile bune cu puterile occidentale. Revolta lui declanșată în 1181 a căpătat repede forță și, când trupele lui Andronic au ajuns la Calcedon, în Constantinopol a izbucnit o răscoală care a dus la masacrarea cu brutalitate a latinilor din oraș (în mai 1182).

Andronic a intrat în oraș triumfător, a dispus închiderea sau executarea adversarilor săi și, în septembrie 1183, a fost încoronat co-împărat alături de Alexios al II-lea. În cele din urmă, tânărul împărat a fost ucis, iar Andronic a condus în nume propriu. Noul împărat (care pe atunci avea șaiszeci și cinci de ani) a făcut o încercare hotărâtă de a eradica toate relele care afectau statul, folosind oricare dintre mijloacele pe care le avea la dispoziție pentru a pune capăt corupției și a diminua puterea aristocrației. De multe ori metodele sale au fost brutale, dar în general și-au atins ținta: este renumit pentru faptul că ar fi spus că funcționarii corupți trebuie „fie să înceteze să mai facă rău, fie să înceteze din viață”. Aplicarea acestei puteri de stat a avut un efect general favorabil cetățenilor bizantini, care scăpau astfel de cele mai grave abuzuri din trecut.

Andronic avea puțini aliați în rândurile aristocrației, mai ales în familia Comnenilor, deși îl sprijineau și câțiva Ducas. În general aristocrația latifundiară nu a cooperat cu el, iar împăratul i-a pedepsit foarte sever pe oficialii corupți, măsuri care nu au făcut decât să genereze revolte și comploturi împotriva lui; câțiva nobili s-au refugiat chiar în principatele străine, creându-le dificultăți bizantinilor. În plus, ar trebui să ne amintim că aristocrații pe care împăratul îi oprima constituiau, la vremea respectivă, baza puterii militare bizantine.

Ca urmare a acestor probleme interne, sistemul de alianțe construit de Manuel I în Balcani a început să se destrame. Béla al III-lea, regele Ungariei, s-a erijat în răzbunătorul Mariei de Antiohia și, după ce s-a aliat cu sârbii, a atacat teritoriul bizantin în 1183. Maghiarii s-au retras în anul următor, dar ulterior Ștefan Nemanja a reușit să consolideze independența Serbiei și multe dintre orașele bizantine din Balcani au decăzut. Normanzii au perceput situația ca fiind favorabilă unei noi invazii, iar Guillaume al II-lea, regele normand de atunci, și-a mutat trupele din Dyrrachium pe coasta estică a Mării Adriatice,

luând Tesalonicul după un asediu deosebit de greu. Deși până în acel moment fuseseră susținători neclintiți ai împăratului, locuitorii din Constantinopol l-au abandonat și Andronic a fost răsturnat de la putere, fiind sfâșiat de mulțime la 12 septembrie 1185.

După căderea lui Andronic, Dinastia Comnenilor a luat sfârșit și, odată cu ea, orice tentativă de limitare a independenței aristocrației latifundiare. În următorii douăzeci de ani, autoritatea centrală a statului s-a prăbușit și tot felul de dinaști locali și tirani mărunți au devenit complet independenți, anticipând dramatic rezultatele celei de-a patra cruciade.

Împărat a devenit Isaac al II-lea Angelos (1185-1195), membrul unei familii aristocratice care își datora importanța faptului că bunicul său se căsătorise cu fiica cea mai mică a lui Alexios I. Isaac a făcut puține eforturi pentru a controla puterea aristocrației provinciale și a fost acuzat de vânzare de funcții și de săvârșirea altor abuzuri fiscale, probabil pentru că strângea bani pentru ambițioasele lui planuri arhitectonice din capitală. Totuși, și-a asumat comanda armatelor în caz de necesitate, iar generalul său, Alexios Vranas, a reușit să oprească expansiunea normanzilor în Balcani. Isaac s-a căsătorit cu fiica lui Béla al III-lea al Ungariei și în felul acesta a asigurat o pace relativă în regiune, însă o răscoală serioasă a izbucnit în Bulgaria, condusă de frații Asan și Petru, care s-au stabilit în noua capitală Tîrnovo. Revolta a câștigat susținere din partea populației bulgare și vlahe, înfuriată de fiscalitatea excesivă, iar Ștefan Nemanja a folosit prilejul pentru a elimina stăpânirea bizantină din Serbia.

Deși a supraviețuit unei revolte conduse de Vranas și a continuat cu sânguință războiul în Bulgaria, Isaac nu a înaintat prea mult în Balcani. Sosirea lui Frederic Barbarossa și a contingentului german care pornise în a treia cruciadă în 1189 nu a făcut decât să înrăutățească situația, iar conducătorii din Serbia și Bulgaria s-au aliat cu occidentalii împotriva Bizanțului. Isaac a încercat să-și atragă susținerea lui Saladin, care cucerise Ierusalimul în 1187, ceea ce făcuse ca Barbarossa să amenințe cu un atac asupra Constantinopolului. În 1190, Isaac a fost obligat să accepte să-i ajute pe germani să ajungă în Țara Sfântă. Moartea lui Barbarossa în Asia Mică i-a îngăduit lui Isaac să ia inițiativa în Peninsula Balcanică, unde a obținut câteva reușite împotriva sârbilor. Tratatul încheiat în urma acestui atac (în 1190) recunoștea independența sârbilor, însă încerca să păstreze Serbia în sfera de influență a Bizanțului.

În 1191, Richard Inimă-de-Leu, regele Angliei, a cucerit Ciprul, care fusese practic independent sub aventurierul Isaac Comnen (fratele lui Manuel I), care pusese stăpânire pe insulă în 1184; în 1192, Richard a vândut insula Cavalerilor Templieri, după care i-a dat-o lui Guy de Lusignan, fostul rege al Ierusalimului. Din acel moment, Ciprul avea să se afle în mâinile latinilor.

Isaac al II-lea a continuat să aibă dificultăți cu bulgarii și, în 1195, chiar în timp ce pregătea o nouă expediție împotriva lor, fratele lui mai mare, Alexios, s-a răzvrătit și l-a orbit pe împărat, acaparând tronul cu numele de Alexios al III-lea (1195-1203).

Alexios al III-lea nu avea nici pe departe simțul datoriei care îl caracterizase pe fratele său, astfel

Încât guvernarea centrală a ajuns într-o stare avansată de dezintegrare. Alegerile pe care le-a făcut în privința administratorilor provinciali erau cel puțin discutabile și mulți dintre ei (de exemplu, Leon Sgouros în Grecia) au devenit practic conducători independenți. În Balcani, situația s-a înrăutățit considerabil. În 1196, Ștefan Nemanja s-a retras, cedându-i tronul fiului său, Ștefan „Întâiul Încoronat” (*zupan* 1195-1217, rege al Serbiei 1217-1227), care era ginerele lui Alexios al III-lea. Bizanțul s-a dovedit complet incapabil să profite de această oportunitate, astfel încât regiunea a intrat sub influența Ungariei, care a încurajat răspândirea puterii catolice în Balcani. Bulgaria a rămas o problemă, în ciuda faptului că atât Asan, cât și Petru au fost asasinați; în schimb, fratele lor mai tânăr, Caloian (1197-1207), s-a dovedit a fi unul dintre cei mai talentați conducători din această perioadă. Fapt supărător pentru Bizanț, Caloian a încercat să fie încoronat nu de un reprezentant al patriarhului din Constantinopol, ci de un emisar al papei, iar puterea creștinismului de tip occidental a continuat să se amplifice, chiar și în Bulgaria.

Totuși, cea mai serioasă provocare la adresa Bizanțului a venit din partea împăratului german Henric al VI-lea, care moștenise tronul imperial de la tatăl său, Frederic I, în 1190, când Barbarossa plecase în a treia cruciadă. El a pretins totodată și regatul (normand) al Siciliei, prin soția sa, care era ultima urmașă în viață a lui Guillaume al II-lea, astfel încât a fost contracarat imediat de Bizanț. Henric a lansat presiuni teritoriale și politice împotriva Constantinopolului, cerând teritoriile deținute de normanzi în 1185 și folosind o legătură îndepărtată de rudenie ca pretext pentru a se erija în răzbunătorul împăratului Isaac al II-lea. Alexios al III-lea a încercat să ajungă la o înțelegere cu Henric, și însuși papa Inocențiu al III-lea era speriat de pretențiile împăratului german de a stăpâni lumea. Totuși, s-a întâmplat ca Henric să moară pe neașteptate în 1197, înainte să-și poată îndeplini planurile de expansiune în Răsărit. După moartea sa, Imperiul German a devenit mai slab, așa încât cea mai influentă personalitate politică din Apus a rămas papa, pe atunci Inocențiu al III-lea.

Transformări în societatea și cultura bizantine

În secolul al XII-lea s-au petrecut schimbări culturale, sociale și economice profunde, care au avut efecte semnificative asupra structurii vieții bizantine din următorii trei sute de ani și chiar mai mult. Despre aceste fenomene s-a scris mult, iar într-o vreme cercetătorii priveau această perioadă ca pe un ușor declin între bătălia de la Mantzikert din 1071 și căderea Constantinopolului în timpul celei de-a patra cruciade, în 1204. Totuși, cercetările arheologice și o reevaluare a literaturii și gândirii bizantine au determinat o nouă estimare a situației. Mare parte din proces este rezultatul studiilor despre Evul Mediu occidental, care pentru o vreme au privit secolul al XII-lea ca pe o perioadă de regenerare și

prosperitate, înțeleasă ca o renaștere în adevăratul sens al cuvântului. Pentru Imperiul Bizantin avem multe dovezi că secolul al XII-lea a adus o creștere economică semnificativă și a adâncit deosebirile și complexitatea în sferele culturală și economică. Probabil că transformarea s-a datorat în parte unor factori climatici, deoarece clima Europei pare să se fi îmbunătățit în general începând din jurul anului 1000, însă și factorii militari și politici au jucat un rol important.

Bineînțeles, aceste schimbări aveau ca bază structurile existente deja în trecut, și alături de transformare putem constata cu siguranță un element de continuitate. Poate că cea mai importantă schimbare a fost discutată deja pe scurt în capitolul anterior: creșterea puterii aristocrației militare. Evoluția nu ar trebui privită doar dintr-o perspectivă politică sau militară, deoarece au existat și multe manifestări pe plan cultural, nu în ultimul rând militarizarea idealurilor aristocratice, creșterea în popularitate a sfinților soldați, o importanță mai mare acordată nașterii și descendenței familiale și chiar o militarizare a imaginii conducătorului ideal. De fapt, așa cum am văzut deja, în epocă exista o tendință puternică spre identificarea aristocrației cu familia imperială și nu este surprinzător faptul că idealurile aristocrației militare și cele ale împăratului erau în mod obișnuit aceleași.

S-ar părea că, din punct de vedere economic, secolul al XII-lea a adus un declin al resurselor aflate la dispoziția imperiului, deși în același timp bogăția statului s-a bucurat de o renaștere reală. Este greu să ne dăm seama în prezent dacă ea s-a datorat avântului dat economiei de negustorii venețieni, dacă bogăția acumulată la sate a fost rezultatul direct al inabilității guvernului central de a colecta impozitele sau dacă aceste evoluții au fost benefice pentru întregul Imperiu Bizantin, deși cu siguranță vor putea fi constatate la o analiză ulterioară.

În acest context, ne putem pune întrebări despre situația țăranilor, care constituiau cu siguranță vasta majoritate a locuitorilor imperiului. Am discutat deja despre creșterea proprietăților funciare mari și despre sistemul *pronoia* inegal distribuit, care practic le-a conferit aristocrațiilor putere absolută asupra pământurilor pe care le stăpâneau. La modul general, țăranii, transformați în *paroikoi*, au pierdut controlul asupra pământurilor pe care le dețineau strămoșii lor și majoritatea lucrau ca arendași pentru *dynatoi*. Cu toate acestea, ar fi o greșeală să-i considerăm pe acești oameni ca fiind oprimați, pe jumătate sclavi. Este evident că, din punct de vedere legal, *paroikoi* puteau avea pământ și că mulți dintre ei erau proprietari. La fel, condițiile relativ pașnice din multe regiuni ale imperiului în secolele al XI-lea și al XII-lea (în comparație cu perioadele anterioare) au asigurat probabil o anumită prosperitate și atât latifundiarii, cât și *paroikoi* aveau interesul să extindă suprafețele cultivabile deștelenind pământurile, construind ziduri pentru terase și amplificând procesele de cultivare. S-ar părea că avem motive să credem că, deși e posibil ca în această perioadă situația legală a țăranilor să fi fost mai rea decât în secolele al IX-lea și al X-lea, situația lor economică era considerabil mai bună. Dată fiind economia agricolă în general mixtă din această perioadă, concentrarea bogăției în mâinile aristocrațiilor și dezvoltarea concomitentă a comerțului au avut un impact pozitiv asupra economiei agricole mai largi, fapt care avea conexiuni cu tendințele economice mai generale din epocă.

Apoi, pare cert că în secolul al XII-lea Bizanțul s-a bucurat de o ameliorare generală la nivel economic și, în plus, de ceea ce putem numi o renaștere urbană. Am vorbit deja despre importanța orașelor pentru înțelegerea tranziției de la Antichitatea târzie la Evul Mediu în Bizanț și este limpede că în secolele al IX-lea și al X-lea în multe părți ale imperiului a existat o oarecare renaștere urbană. De asemenea, atât din dovezile literare, cât și arheologice rezultă clar că adevărata renaștere urbană în Bizanț a avut loc în perioada secolelor XI-XIII, fenomenul cunoscând variații semnificative de la o regiune la alta a imperiului. În Balcani, această evoluție a fost mult mai pronunțată în sud, pe când în nord, de-a lungul Dunării – zonă care era mai expusă atacurilor barbare –, explozia ar fi putut fi înăbușită. În Macedonia și în alte arii urbane a apărut un comerț pe distanțe relativ mai mari. Autorul anonim al lucrării *Timarion* descrie destul de amănunțit târgul anual (*panigyris*) de la Tesalonic, așa cum se desfășura el la jumătatea secolului al XII-lea, remarcând că la târg veneau negustori din tot bazinul mediteraneean, din Apus, precum și din ținuturile islamice, chiar și din sudul Rusiei, ca să facă schimb și să vândă bunuri. Situația orașelor din Asia Mică este mai greu de stabilit, în parte datorită faptului că, după Mantzikert, majoritatea regiunii a intrat în stăpânirea turcilor selgiucizi. Chiar și așa, în multe centre avem dovezi ale unei renașteri urbane.

De obicei, aceste „noi” orașe bizantine erau construite pe locul unor orașe faimoase în Antichitate, și în mod normal au continuat să aibă aceleași nume: fără îndoială că în aceste locuri viața (fie că era complet urbană sau nu) continuase încă din Antichitate. Însă cu siguranță aceste orașe arătau foarte diferit de predecesoarele lor antice. De obicei, centrul civil s-a mutat din locația lui originală, iar planul străzilor a abandonat rețeaua planului hipodamian, care a fost înlocuit de ceea ce am putea descrie drept un labirint încâlcit de străzi și ulițe care se îndreptau în toate direcțiile. Noi edificii monumentale au fost construite sub formă de biserici, ridicate uneori pe fundațiile bazilicilor creștine anterioare, însă deseori în locuri noi, dar de obicei erau mici și nu se distingeau clar de cartierele în care se aflau.

Este remarcabil faptul că această expansiune bizantină urbană și economică (alături de chestiunea feudalismului, bineînțeles) poate fi comparată cu evoluțiile contemporane din Occident. Cu toate acestea, deși asemănările sunt interesante și mai mari decât se recunoștea în trecut, există și diferențe însemnate. Pe de o parte, în Occident exista o opoziție inerentă între aristocrația feudală și puterea tot mai mare a împăratului sau a monarhilor naționali, în timp ce în Bizanț nu exista o asemenea opoziție. În ciuda tendințelor ei militare independente, aristocrația bizantină a continuat să se identifice cu orașele și să se intereseze de soarta lor și, în timp ce monarhii naționali din Apus puteau folosi averea orașelor ca pe o armă împotriva aristocrației, împărații din Constantinopol nu dispuneau de o asemenea posibilitate.

În secolul al XII-lea, după sosirea cruciaților pe teritoriul bizantin, competițiile de tip occidental au devenit populare în rândul aristocrațiilor bizantini. Faptul corespundea cu predominanța tot mai pronunțată a idealurilor militare în clasa aristocratică din Bizanț în această epocă. Așadar, în timp ce în secolele anterioare aristocrația bizantină se ocupa în primul rând de proprietățile funciare și/sau de chestiunile politice, prin secolul al XII-lea preocupările militare au devenit predominante, incluzând și divertismente cum ar fi competițiile și turnirele, familiare în Occidentul medieval. Întregerile, în care combatanții amicali se îmbrăcau somptuos cu echipamente militare de ceremonie, erau foarte formalizate, însă duceau adesea la vărsări de sânge, răni serioase și, deloc neobișnuit, la decese.

Aceste amuzamente militare erau deosebit de populare la curtea împăratului Manuel I (1143-1180), care de altfel era puternic influențat de ideile occidentale. Istoricul Niketas Choniates a descris un astfel de turnir, organizat în 1159 în cinstea sosirii împăratului în orașul Antiohia. Manuel însuși a luat parte la turnir, înveșmântat într-o mantie fastuoasă care îi lăsa brațul drept liber pentru acțiune și încălecat pe un armăsar de rasă cu harnașamente împodobite cu aur. Împăratul era însoțit de un alai de aristocrați bizantini aleși pe sprânceană, cărora le-a poruncit să se îmbrace cât mai frumos cu putință. În această luptă ceremonială, bizantinii trebuiau să-i înfrunte pe cavalerii prințului apusean al Antiohiei, Reynald de Châtillon. Prințul călărea un armăsar „mai alb decât neaua”, purta o tunică lungă și o coroană de aur, și era urmat de cei mai buni luptători ai săi, „toți puternici pe potriva lui Ares și nespun de înalți” (Niketas Choniates, *Historia*, ed. J.L. van Dieten, pp. 108-109).

Choniates zugrăvește freamătul bătăliei care a urmat, cu cavalerii în picioare, unii palizi de frică, alții bucurându-se de izbânzile obținute. E limpede că spectacolul i se părea oarecum hazliu, fiindcă acești cavaleri cădeau unul peste altul, și a comparat caraghioasa priveliște cu scena pe care și-o poate închipui cineva dacă s-ar gândi cum ar face dragoste Ares (neînduplecatul zeu al războiului) și Afrodita (frumoasa zeiță a iubirii).

Lecturi suplimentare

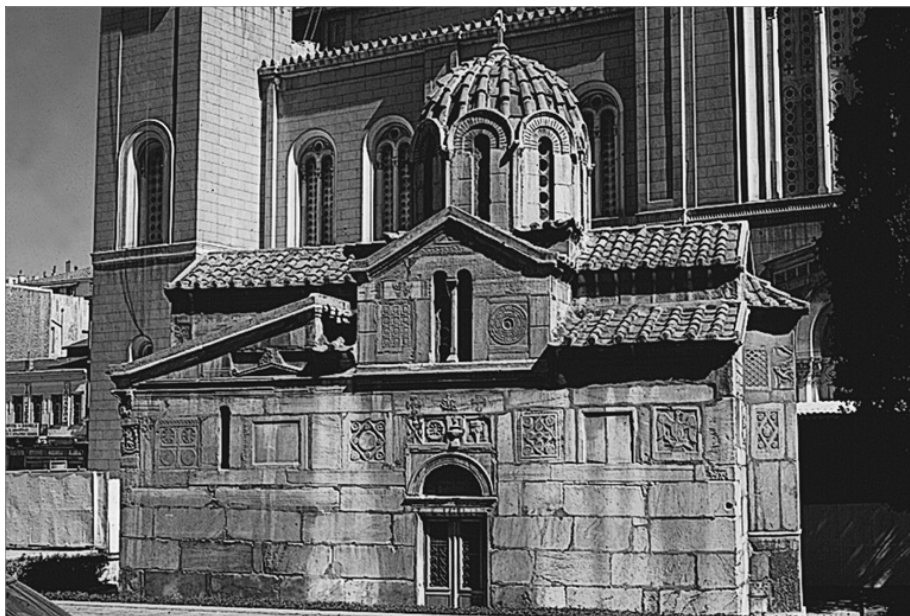
Niketas Choniates, *Historia*, ed. J.L. van Dieten, New York și Berlin, 1975, pp. 108-109.

A.P. Kazhdan și A.W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, CA, 1985, p. 109.

Avuția orașelor și, mai important, bogăția aristocrației bizantine a fost investită și în opere de artă și arhitectură care au lăsat multe urme în zona controlată de statul bizantin. În parte, se poate spune că acesta a fost rezultatul sentimentului tot mai puternic de individualism sau, poate mai exact, „de individualism familial” ce caracterizează perioada. Este un aspect pe care îl putem sesiza în operele unor erudiți ca Psellos, în secolul al XI-lea, însă este limpede că după secolul al XII-lea s-a răspândit și în afara capitalei.

Unul dintre cele mai clare indicii ale intensificării individualității se găsește în forma construirii bisericilor în această perioadă. Într-adevăr, secolul al XII-lea pare să fi fost marcat de o explozie în construirea de biserici, un fenomen care i-a încurcat pe istoricii de dinainte, care porneau de la ipoteza că epoca a fost una de colaps economic. Nu numai că în secolul al XII-lea au fost construite numeroase biserici, dar s-au dezvoltat și școli regionale de arhitectură, unele în zone relativ mici, fapt ce demonstrează că în regiuni ale Imperiului Bizantin care anterior fuseseră izolate acum era disponibilă o bogăție semnificativă. Prin urmare, putem vorbi despre tradiții arhitectonice distincte în locuri ca Macedonia, Cipru, centrul Greciei, Attica și Argolida. Stilurile arhitecturale, planurile de bază și decorul exterior de suprafață (care a ajuns să joace un rol important), toate variaua de la un loc la altul și, bineînțeles, în interiorul fiecărei tradiții în parte existau diferențe semnificative.

O analiză atentă dă la iveală urme pronunțate de individualism și de tratări independente ale temelor tradiționale ale literaturii și artei în această perioadă. Încă o dată, această evoluție avea probabil rădăcini în secolul al XI-lea, în fenomene ca renașterea arhitecturii monumentale în acest veac – pe care o putem lega, poate, de lărgirea publicului consumator de artă. Totuși, ideile secolului al XII-lea manifestă interes nu numai pentru formele ideale, ci și pentru lumea naturală. Avem dovezi, de pildă, că unii susțineau că icoanele sfinților ar trebui să semene cu trăsăturile fizice ale originalului. Același lucru poate fi constatat și în literatură, care în mod tradițional fusese dominată de curentele antice. Influențați îndeosebi de *Cronografia* lui Psellos, istoricii au devenit interesați de evoluția personalității și de modul în care indivizii interacționau cu circumstanțele mediului în care trăiau. Caracteristică din acest punct de vedere este *Alexiada* scrisă de Ana Comnena, care, deși foarte clasicizantă în formă, manifestă totuși un viu interes pentru descrierile fizice și detalii. Într-o proporție și mai mare, *Historia* lui Niketas Choniates demonstrează parcursul conștient prin care autorul explorează lumea din jur și interesul și curiozitatea față de condiția umană și oamenii văzuți ca principali agenți ai istoriei. La Niketas († 1217) și la fratele său mai vârstnic Mihail Choniates (care a fost arhiepiscop al Atenei, 1175-1204) găsim ce este mai bun în literatura și lumea intelectuală din perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XI-lea și începutul secolului al XIII-lea. Același lucru poate fi spus și despre poezia epocii – de exemplu, povestea de dragoste *Drosilla și Charikles*, compusă de Niketas Eugenikul, întreaga operă a lui Teodor Prodromos și epopeea-poveste-de-dragoste *Dighenis Akritas* (menționată în capitolul anterior), care a fost redactată în forma finală probabil în această perioadă.

Ilustrația 12.2. „Biserica metropolitană mică”, Atena, cca 1200. Micuța biserică în cruce greacă înscrisă se distinge prin faptul că a fost construită doar din blocuri de marmură, luate din edificii anterioare. Pe aceste blocuri se găsește și o sculptură a zeiței Atena, aluzie la cultul din Eleusis (misteriile de la Eleusis) și singura reprezentare ajunsă până la noi a procesiunii panatenaice în Atena. Au fost utilizate, de asemenea, multe pietre funerare antice, modificate frecvent prin adăugarea unor cruci. Fotografie: Timothy E. Gregory

Aceleași caracteristici pot văzute în arta perioadei. Mozaicurile și frescele din această epocă renunță frecvent la caracterul abstract al artei de dinainte, iar personajele sunt pictate dintr-o perspectivă mai marcat tridimensională și au imprimată o senzație de mișcare. Aspectul poate fi sesizat clar în imaginile din mozaicurile din Daphni, în apropiere de Atena, Sfântul Luca, în centrul Greciei, și Nea Moni, în Chios, ca și în scena Împărtășirii Apostolilor din biserica din Perachorio, Cipru (a treia pătrime a secolului al XII-lea). Adesea schimbarea a fost descrisă pur și simplu prin termenul „clasicism” sau ca întoarcere la realismul clasic, bazat poate pe recuperarea cărților copiate din perioada elenistică. Desigur, această observație are ceva adevărat, însă întrebarea mai generală este de ce protectorii și/sau artiștii preferau aceste stiluri reprezentărilor bidimensionale mai tradiționale din trecut. E ceva obișnuit ca marile opere de artă din această perioadă, admirate și de multe persoane care nu apreciază prea mult tradiția bizantină, să fie atribuite mai curând geniului tradiției clasice decât bizantinilor. Totuși, am putea privi situația și din perspectiva opusă, lăudându-i pe bizantini nu numai pentru menținerea tradiției clasice, ci și pentru utilizarea din ce în ce mai individualizată și mai complexă a acestei tradiții și a multor altora pe care le-au manipulat și le-au folosit după ce și le-au însușit.

Ocazional, individualismul și-a găsit o expresie politică în ceea ce am putea numi regimuri regionale de independență politică. Fenomenul poate fi văzut, cel puțin la sfârșitul secolului al XII-lea, atât în Asia Mică (Philadelphia) și în sudul Peninsulei Balcanice, unde dinastia din familiile Sgouros și Chamaretos au dominat zonele din Nauplio/Argos și, respectiv, Monemvasia. După cum spune istoricul Niketas Choniates, „provinciile apusene erau împărțite în foarte multe tiranii; care [lucru] bun nu lipsea și care rău nu era de față? Averi confiscate, deportări... și măceluri” (*O City of Byzantium*, traducere în limba engleză de H.J. Magoulias, p. 350).

Caseta 12.4. Răsăritul și Apusul în ajunul celei de-a patra cruciade (secolele X-XII)

Fără îndoială că evenimentele care au condus la cea de-a patra cruciadă au fost fundamentale, determinând nu numai evenimentele din 1204, ci și multe dintre orientările majore din istoria civilizației occidentale până în momentul respectiv. Nu mai este nevoie să spunem că majoritatea acestor evenimente s-au petrecut în Europa Occidentală și, în proporție mai redusă, în estul Europei. Bineînțeles, faptul că această carte se concentrează asupra firului istoriei bizantine nu ne permite să discutăm în amănunt aceste fenomene, deși multe dintre ele au fost amintite în trecere la momentul potrivit. Această digresiune este gândită ca o continuare a casetelor 9.3 și 9.4 și prezintă câteva dintre dezvoltările majore într-un mod care ar trebui să-l ajute pe cititor să le situeze în contextul istoriei Bizanțului. Secțiunea nu reprezintă în niciun caz un sumar al istoriei Europei în intervalul de timp discutat, ci mai degrabă o oportunitate de a evidenția câteva dintre fenomenele principale, cum sunt următoarele.

Ascensiunea Apusului în secolele al XI-lea și al XII-lea: siguranța și populația

Una dintre schimbările cu adevărat semnificative a fost trecerea Europei de la o zonă relativ săracă și subdezvoltată din

punct de vedere politic la un centru de expansiune demografică, transformare economică și stabilitate politică relativă. Nu este aici locul să discutăm cauzele acestui fenomen și nu vom face decât să subliniem câteva dintre caracteristicile sale, dintre care probabil că multe sunt legate cauzal între ele. În linii mari, anul 1000 d.Hr. poate fi considerat punctul de început al acestei transformări. Înainte, Europa fusese pustiită de invazii „barbare” cel puțin din ultimii ani ai Imperiului Roman. Ele incluseseră atacuri ale vikingilor/nordicilor în Nord, colonizarea celei mai mari părți a Peninsulei Balcanice de către populații slavice și deplasări ale mai multor populații de origine turcică sau ale altor popoare nomade în Europa Central-Răsăriteană, cea mai recentă fiind aceea a maghiarilor, în secolele al IX-lea și al X-lea. La acestea putem adăuga expansiunea arabilor în sudul Europei, în secolele al VII-lea și al VIII-lea. În jurul anului 1000, aceste invazii barbare s-au oprit și viața a devenit în general mai pașnică și mai stabilă. Deloc surprinzător, faptul a permis o creștere numerică a populației și o productivitate agricolă mai mare, fenomene care au fost probabil favorizate și de o îmbunătățire a climei și dezvoltarea unor noi tehnici și metode în muncile agricole. Noi pământuri au fost căutate și pregătite pentru cultivare, unele în zone marginale care nu fuseseră folosite înainte, însă altele obținute prin cucerire. Din diverse puncte de vedere, creșterea demografică a reprezentat inițial o evoluție foarte pozitivă, însă pe la sfârșitul secolului al XII-lea pământul disponibil nu mai era suficient pentru întreținerea tuturor. Deficitul a creat nevoia de inovație tehnologică și expansiune militară, constituind fără îndoială un factor de intensificare a mișcării cruciate.

Evoluții politice în Apus

În această perioadă, viața politică a devenit din ce în ce mai organizată și mai stabilă, iar în cele din urmă s-au înființat monarhii naționale. Procesul poate fi urmărit înapoi în timp până la încoronarea lui Carol cel Mare în anul 800 și în evoluția feudalismului, un sistem care a reușit să controleze o parte a violenței de la începutul Evului Mediu și a adus organizare și ordine în sistemele politice și militare din vestul Europei. Efemerul „imperiu” al lui Carol cel Mare a fost reînșuflețit în secolul al X-lea de către împărații germani, începând cu Otto I (962). În manifestările lui, acest Imperiu Apusean a continuat să reprezinte un superstat paneuropean, creștin, chiar și în vremurile moderne. Între timp, au început să-și facă apariția predecesoarele statelor europene moderne, poate în primul rând în Franța, apoi în Anglia (după 1066) și în alte regiuni. Remarcabil în această privință a fost dezvoltarea statelor normande în Sicilia și în sudul Italiei și tendința Imperiului Apusean (German) de a se extinde spre sud în nordul Italiei și spre est, în zonele dominate de slavi în centrul și estul Europei, în ambele direcții intrând în conflict direct cu interesele bizantine. Toate aceste state erau monarhii, iar regii lor au fost nevoiți să lupte cu puterea înrădăcinată a aristocrațiilor feudale, care încercau să-și apere independența locală. În secolul al XII-lea, puterea monarhiilor naționale a ajuns la apogeu, deși avea să înfrunte provocări importante în anii următori. Monarhiile naționale se bazeau foarte mult pe puterea în ascensiune a orașelor și pe negustorii care locuiau acolo (vezi mai jos).

Papalitatea

După cum am menționat anterior, încă din primele zile ale creștinismului, episcopul Romei a ocupat o poziție importantă în Biserică, atât datorită pasajului biblic în care Hristos îi acordă puteri deosebite Apostolului Petru (considerat primul episcop al Romei), cât și pentru că papa era singurul episcop important din Apus care a supraviețuit căderii Imperiului Roman și perioadei invaziilor barbare. De cele mai multe ori, papii erau preocupați să-și mențină ori să-și sporească puterea în Apus, să răspândească creștinismul în rândul populațiilor neromanizate care au alcătuit o mare parte a Europei și să zădărnicească corupția și fărâdelegea în Biserică și în ansamblul societății. În parte, dificultățile Bisericii apusene erau generate de puterea deținută de liderii seculari, mai cu seamă de aristocrații feudali, care controlau frecvent mănăstirile și diverse biserici, numindu-și rudele în funcțiile de abazi și episcopi și luând pentru ei înșiși veniturile semnificative obținute de Biserică. Diverși lideri creștini au făcut apel la reformă, cea mai eficientă mișcare fiind cea condusă de Odo (cca 878-942), abate al importante mănăstiri Cluny. Deși istoria acestui fenomen este complexă și are multe elemente, unul dintre ele a fost reînvierea unui vechi concept potrivit căruia, pentru a elibera Biserica de dominația laică și pentru a-i reforma moravurile, toți cei care ocupau o funcție înaltă în Biserică trebuiau să fi aleși dintre cei supuși strict papei și să rămână sub ascultarea lui. Astfel, papii reformatori – dintre care majoritatea erau motivați, fără îndoială, de preocupări nobile – au încercat să pretindă o supunere absolută din partea tuturor episcopilor, chiar și din partea autorităților politice. Deloc surprinzător, papalitatea dorea să impună această cerere și în zonele din afara vestului Europei, mai ales în ținuturile controlate de

patriarhul Constantinopolului (și, prin extensie, considerate ca aparținând patriarhilor celorlalte Biserici răsăritene, care la vremea respectivă se aflau toate în teritoriile stăpânite de Islam). Astfel de idei s-au aflat în centrul conflictelor între Bizanț și papalitate de-a lungul secolelor și este important să înțelegem că reprezentau o chestiune de neînțelegere fundamentală în legătură cu cine ar trebui să controleze societatea creștină în toată lumea. În cele din urmă, aceste conflicte au dus la schisma din 1054 și la despărțirea permanentă a celor două ramuri principale ale creștinismului, un eveniment care a avut consecințe de lungă durată pentru divizarea Europei și care dăinuie până în ziua de azi.

Între timp, în Apus, faptul că papalitatea s-a concentrat asupra nevoii de reformă a dus la o luptă îndelungată cu liderii politici, în special cu împărații germani, cei mai puternici conducători laici din vremea respectivă. Din multe puncte de vedere, chestiunea semăna cu neînțelegerea dintre papalitate și patriarhul Constantinopolului, deoarece era o luptă pentru a stabili cine avea controlul de drept asupra societății primate în ansamblul ei. Deși situația a avut multe alte urmări, în secolul al XI-lea ea s-a concentrat asupra problemei investițiilor laice, procedura prin care episcopii Bisericii erau aleși și investiți în principal de conducătorii laici. Partida reformatoare dominantă în Biserica apuseană a susținut că investițiile laice erau cauza imoralității bisericești și a slăbiciunii Bisericii, hotărând să-i pună capăt. Cel mai important reformator a fost papa Grigore al VII-lea (1073-1085), care s-a angajat într-o luptă legendară cu regele Henric al IV-lea al Germaniei (1056-1106). La rândul său, Henric se bizaia pe numirile ecleziastice (în principal ale episcopilor) ca pe niște funcții regale, de care se folosea pentru a-i controla pe puternicii nobili germani. Pe măsură ce controversa a luat amploare, papa l-a amenințat pe rege cu excomunicarea, iar regele a declarat că cei pe care el îi desemnase în funcțiile ecleziastice erau exempti de supunerea față de pontif. Firește, regele german deținea puterea politică și militară, însă poziția morală a Scaunului Apostolic și afirmația lui că puterea politică era supusă voinței lui Dumnezeu a prevalat în cele din urmă, astfel încât în 1077 regele german a făcut o lungă călătorie peste Alpi și a stat în fața reședinței pontificale încercând să obțină iertarea. Papalitatea, care se separase de curând de Biserica bizantină, era acum triumfătoare și la apogeul prestigiului și puterii sale.

Comerțul, economia și orașele

Pe măsură ce populația și bogăția s-au înmulțit, în vestul Europei a început să se dezvolte comerțul pe distanțe lungi. Procesul a fost impulsivat și de descoperirea și utilizarea unor resurse miniere semnificative, inclusiv de fier, cositor, argint și chiar cărbune. Înainte de anul 1000, activitatea minieră era limitată ca extindere și productivitate, însă expansiunea așezărilor și în ținuturi până atunci marginale a dus la descoperirea de noi resurse de metal și la elaborarea unor tehnologii noi, cum ar fi utilizarea pe scară mai largă a puterii apei și a furnalelor, factori care au sporit producția. Deloc surprinzător, conducătorii (mai ales monarhii naționali) au încercat să controleze aceste resurse. Cantitatea mai mare de bogăție a favorizat dezvoltarea comerțului și, în cele din urmă, apariția unui grup distinct de negustori. De multe ori negustorii se stabileau la periferiile orașelor sau în apropierea reședințelor fortificate ale seniorilor feudali, iar prosperitatea lor tot mai mare le-a dat posibilitatea să-și dezvolte propriile instituții, cum ar fi gildele autonome, și, în cele din urmă, să preia controlul orașelor. Monarhii, aflați în căutarea unor aliați în lupta împotriva seniorilor feudali, au obținut adesea împrumuturi sau plăți directe (adică taxe) de la negustori, pentru a angaja mercenari care să lupte cu aristocrația. La rândul lor, negustorii erau adesea dispuși să facă astfel de plăți, deoarece era probabil ca regii să le ofere siguranță în zone mai întinse decât cele asigurate de seniorii feudali. Orașele din nordul Italiei, în special Veneția, Genova și Pisa, au ajuns să-și formeze flote mari care făceau comerț în toată Mediterana, negustorii lor adunând averi uriașe, iar orașele organizând puternice forțe navale pentru ocrotirea propriilor interese comerciale. Deși orașele bazate pe comerț s-au dezvoltat în toată Europa pe parcursul secolului al XII-lea, în general orașele italiene erau mult mai avansate din punct de vedere economic și se implicau politic și militar în chestiunile din afara vestului Europei.

Munții Caucaz, Peninsula Balcanică și regiunile nordice

În perioada cuprinsă între secolele al IX-lea și al XII-lea, schimbările din aceste zone au fost dramatice și complexe. Printre ele s-a numărat stabilizarea coridorului stepelor, prin înlocuirea hazarilor cu rușii ca aliați principali ai bizantinilor, și apariția unor state independente la slavi și alte populații din Peninsula Balcanică. La fel de importantă a fost și convertirea multor populații și state la creștinismul de tip bizantin și influența culturii și comerțului bizantine în această zonă.

În secolul al IX-lea, hazarii erau în continuare principalii aliați ai Bizanțului în zona din nordul Mării Negre și în Caucaz, ajutându-i pe bizantini împotriva califatului și în menținerea stabilității în propria regiune. În secolul al IX-lea, Imperiul Hazar a început să se destrame, iar pe la începutul secolului al X-lea pecenegii și rușii le-au luat locul hazarilor, devenind cele mai importante puteri din zonă. Așa cum am menționat și mai devreme, se pare că rușii erau o aristocrație vikingă militară și comercială care își impusese dominația asupra mai multor popoare, multe dintre ele slave, care locuiau de-a lungul cursurilor de apă între Marea Neagră spre sud și Marea Baltică spre nord. Rușii au atacat Constantinopolul în 860, 941 și 944 și și-au stabilit un centru politic în Kiev. Bizantinii au ajuns să-i privească pe ruși ca pe niște aliați puternici, iar relațiile diplomatice între cele două popoare au dus în cele din urmă la convertirea prințului Vladimir (980-1015) în 988 și, odată cu el, a întregii societăți ruse (așa cum o putem numi acum). Domniile prinților Vladimir și Iaroslav (1019-1054) au reprezentat epoca de aur a puterii rușilor, însă jefuirea orașului Kiev de armatele unor prinți ruși din nord, în 1169, migrarea mai multor populații turcice și, în final, apariția mongolilor (care în Rusia sunt numiți și tătari) în secolul al XIII-lea au produs o deplasare a puterii ruse spre nord, în zonele Novgorod și Vladimir-Suzdal.

Bulgaria

Din vremea hanului Krum (802-814), Bulgaria a amenințat militar Bizanțul și, totodată, a intrat încetul cu încetul sub influența ecleziastică și culturală bizantină. Până la domnia lui Boris-Mihail, capitala bulgară Pliska a fost un oraș păgân, însă în 864 Bulgaria a acceptat creștinismul, iar elementul slav din țară a devenit din ce în ce mai influent. Țarul Simeon (893-927) a adus primul Imperiu Bulgar la apogeul puterii militare și a stabilit o nouă capitală, la Preslav; din punct de vedere militar, el a prins Bizanțul într-un moment dificil și aproape a ajuns împărat la Constantinopol. Bizantinii au încercat să rezolve problemele cu Simeon apelând la maghiari, un popor turcic stabilit în zona Caucazului, pentru a-i ataca pe bulgari din spate; Simeon a acceptat provocarea și a contracarat manevra bizantină aliindu-se cu pecenegii, care au contribuit la un atac împotriva maghiarilor (896), forțându-i pe aceștia să migreze spre est, în Panonia, unde s-au stabilit definitiv. După moartea lui Simeon, Bulgaria a rămas independentă, dar sub o influență bizantină generală. Pe la jumătatea secolului al XI-lea, Bulgaria a început să-și afirme o independență tot mai mare, însă bizantinii au reușit să le înăbușe ambițiile făcând apel la ruși, care i-au atacat pe bulgari din nord, ceea ce a dus la o scurtă ocupație rusă a țării, până la înfrângerea lui Sviatoslav de către Ioan Tzimiskes și la cucerirea orașului Preslav în 971. În contextul dificultăților din prima parte a domniei lui Vasile al II-lea, Bulgaria și-a obținut din nou independența sub țarul Samuel, începând din 987, iar orașul Ohrid din Macedonia a devenit capitala unui nou stat bulgar. După un lung război, Vasile a dobândit o victorie totală, iar din 1018 până în 1185 Bulgaria a avut statutul de provincie a Imperiului Bizantin.

Serbia

Pe la jumătatea secolului al IX-lea, un stat vag organizat a început să se formeze pe frontiera nordică a statului bulgar. Urmând modelul Bulgariei, se pare că pe la sfârșitul secolului al IX-lea populația a acceptat creștinismul bizantin, însă autoritatea politică s-a destrămat și în 1018 acest stat sârb timpuriu a fost încorporat în Imperiul Bizantin. Pe la 1040, sârbii au îndepărtat controlul bizantin, în parte ca urmare a influenței occidentale tot mai mari în zonă, iar în secolul al XII-lea, în centrul Serbiei a început să se afirme o structură politică nouă care în secolele următoare s-a dezvoltat într-un stat puternic. Un moment crucial în această evoluție a fost conducerea lui Ștefan Nemanja (1166-1199), mare prinț al Rasciei, care a reușit să unifice diferite teritorii sârbe și a încercat să obțină independența față de controlul bizantin. În cele din urmă a fost nevoit să-l recunoască pe Manuel I Comnen ca suzeran, însă după moartea acestuia, în 1180, Nemanja a rămas în esență independent și a reușit să-și extindă controlul în mod semnificativ, încurajând în același timp puterea Bisericii Ortodoxe împotriva catolicilor. În 1191, împăratul Isaac al II-lea Angelos l-a învins pe Nemanja, care a fost silit să recunoască din nou controlul oficial al bizantinilor asupra Serbiei.

Ungaria

Așa cum am menționat mai devreme, în 896 maghiarii s-au stabilit în bazinul carpatic din centrul Europei, ca urmare a războaielor dintre Bulgaria și Bizanț și a alianței bulgarilor cu pecenegii. O vreme, maghiarii au rămas un grup seminomad, iar incursiunile lor în Occident au fost oprite de împăratul apusean Otto I prin bătălia de la Lechfeld, în 955, iar atacurile similare ale acelorași maghiari împotriva intereselor Bizanțului au încetat după înfrângerea lor de către Ioan Tzimiskes în 970. În general se consideră că aceste căpetenii maghiare au fost întemeietorii statului medieval Ungaria, iar în secolul al X-lea puterile creștine au făcut eforturi ca să aducă această zonă sub autoritatea lor religioasă. De la jumătatea secolului al X-

lea, Biserica bizantină a avut un ascendent în Ungaria, însă noul stat dorea să fie independent politic de Bulgaria, care era mai aproape de Bizanț și de Biserica bizantină. În cele din urmă, în preajma anului 1000, prințul Ștefan a trecut de partea papalității și a folosit această alianță în încercarea de a-și impune autoritatea în fața căpeteniilor maghiare și de a stabili un regat unificat. Pe parcursul secolelor al XI-lea și al XII-lea, puterea regelui maghiar a crescut și statul s-a extins, la un moment dat cucerind Croația și dezvoltând o economie medievală puternică pe îndepărtata regiune nordică de frontieră, unde statul bizantin încerca să acționeze.

Transformări în lumea musulmană

Schimbările inițiate în secolul al IX-lea în interiorul Califatului Abbasid s-au accelerat în secolele al XI-lea și al XII-lea. Așa cum am văzut, odată cu sfârșitul secolului al IX-lea, Dinastia Hamdanidă stăpânea o parte din sud-estul Asiei Mici, Siria și Irak. De la sfârșitul secolului al X-lea, Imperiul Ghaznavid a ajuns să domine majoritatea teritoriilor din estul califatului, în timp ce selgiucizii și danișmendizii au preluat controlul în cea mai mare parte a domeniilor din vest. Selgiucizii erau un grup de origine turcică stabilit la nord de Caucaz și apoi mutat în Iran în secolul al X-lea; prin secolul al XI-lea adoptaseră deja limba și cultura persană. Ei au umplut vidul lăsat de slăbirea califatului și de hamdanizi, și au construit un imperiu vag organizat ce se întindea pe o mare parte din Orientul Apropiat. După bătălia de la Mantzikert din 1071, selgiucizii au înființat Sultanatul de Rum în Konya (Ikonion) și au controlat cea mai mare parte a Asiei Mici, învecinându-se cu danișmendizii în est, până ce ambele entități statale au fost învinse în 1243 de către mongoli și înlocuiți complet, în secolul al XIV-lea, de către otomani. Selgiucizii au reușit să absoarbă mai multe grupuri turcice mici și au tolerat o autonomie considerabilă, încurajând în același timp comerțul și dezvoltarea economică. În timpul dominației selgiucide din Asia Mică bizantinii au pierdut definitiv controlul asupra teritoriului continental al imperiului.

În Siria și în nordul Irakului situația era similară, iar puterea politică se afla în mâinile căpeteniilor locale, adesea asociate cu așa-numita Dinastie Selgiucido-Artuqidă. Teoretic, această dinastie se afla la putere în timpul primei cruciade, însă nu a fost în stare să opună o rezistență semnificativă occidentalilor, în parte din cauza conflictelor cu fatimizii din Egipt. Fatimizii exemplifică un curent opus tendinței generale din această perioadă, anume aceea de slăbire a autorității centrale în Orientul Mijlociu. Această dinastie șiiită s-a ridicat la putere în Tunisia și Algeria și în a doua jumătate a secolului al X-lea a ajuns să stăpânească Egiptul, printre alte măsuri numărându-se și stabilirea capitalei la Cairo. La apogeul puterii sale, Dinastia Fatimidă ajunsese să controleze nordul Africii, Palestina, Siria, Al-Hijaz și Yemenul, și a promovat comerțul pe distanțe mari, știința și o toleranță contrazisă de unul dintre cei mai infami membri ai ei, califul Al-Hakim, care, printre alte măsuri specifice, a poruncit o discriminare severă a creștinilor și a altor grupuri care nu erau de acord cu el, culminând cu distrugerea Sfântului Mormânt în 1009, act considerat de unii drept unul dintre evenimentele care au dus la declanșarea primei cruciade.

Începând de pe la jumătatea secolului al XI-lea, puterea fatimidă a început să intre în declin, iar prin anii 1070 cea mai mare parte a Levantului căzuse deja în mâinile selgiucizilor. Totuși, Egiptul a rămas o perioadă mai îndelungată sub stăpânirea fatimizilor. Prin anii 1120, Zengi, conducătorul din Alep și Mosul, un ofițer selgiucid, a ridicat în fața statelor cruciate (vezi mai jos) prima opoziție musulmană serioasă, cucerind Edessa în 1144. Fiul său, Nūr ad-Dīn, a continuat succesele tatălui său în relațiile cu domnitorii apuseni din Levant, în special cu următorii regi ai Ierusalimului, cu care a concurat pentru controlul asupra Egiptului fatimid. În cele din urmă, l-a trimis aici pe generalul kurd Șirkuh, care a cucerit orașul Cairo în 1169. Nepotul lui Șirkuh și succesorul lui în funcția de guvernator al Egiptului a fost Saladin, care și-a afirmat independența față de Nūr ad-Dīn și în cele din urmă a întemeiat așa-numita Dinastie Ayyubidă din Egipt. Saladin, unul dintre cei mai cunoscuți conducători musulmani din Evul Mediu, a revenit în Siria, și-a consolidat puterea și a început o serie de atacuri asupra cruciaților din Ierusalim. În ciuda unei rezistențe inițiale, Saladin a perseverat și în cele din urmă a cucerit orașul în 1187, cruțându-i pe toți apărătorii și locuitorii orașului.

A patra cruciadă

Problema cauzelor și motivațiilor celei de-a patra cruciade a fost dezbătută îndelung, însă cercetătorii nu au ajuns, de fapt, la un acord în privința modului în care o mișcare ce intenționa să cucerească Țara Sfântă a dus la cucerirea orașului creștin Constantinopol și la dezmembrarea Imperiului Bizantin. Cu toate acestea, principalele elemente sunt clare. În primul rând, tuturor le era limpede slăbiciunea tot mai mare a Bizanțului, iar evenimentele din ultimul secol și jumătate creaseră o suspiciune reciprocă, dacă nu chiar ură, între occidentali și bizantini. În al doilea rând, bizantinii nu au înțeles niciodată idealul cruciat și priveau cu multă suspiciune interesele vestice în Orient. În al treilea rând, cruciații nu au înțeles lipsa de entuziasm a bizantinilor pentru cruciade și frecventele lor ezitări în oferirea de ajutor sau, mai rău, dorința bizantinilor de a coopera cu musulmanii împotriva cruciaților. Mai mult, între papalitate și Biserică și statul bizantin existaseră multă vreme tensiuni, cel puțin de la jumătatea secolului al IX-lea, iar mișcările reformatoare care au dus la evoluția papalității monarhice erau menite să intre în coliziune nu numai cu interesele împăraților germani, ci și cu entitatea politică mult mai veche a Imperiului Bizantin. Într-un sens simplu, și papalitatea, și Imperiul Bizantin se bazau pe pretenții de suveranitate universală (ecumenică, am putea spune): fiecare susținea că este singurul reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ. Câmpul de luptă pentru activitatea misionară în Peninsula Balcanică a continuat să fie real, însă papi ca Inocențiu al III-lea au încercat să obțină acceptarea suveranității pontificale din partea Bisericii Bizanțului, considerată schismatică. În sfârșit, republicile comerciale italiene, în special venețienii, râvniseră multă vreme la bogățiile Bizanțului. Cu siguranță, de la sfârșitul secolului al XI-lea, venețienii aveau în Imperiul Bizantin o poziție favorizată pentru a face comerț, însă ea trebuia să fie reafirmată de fiecare nou împărat, iar unii împărați au fost reticenți în privința acordării ei. Ostilitatea față de venețieni (de fapt, față de toți apusenii) era evidentă în Bizanț, iar răzmerițele și masacrele din 1171 și 1182 au creat o atmosferă tot mai tensionată.

În evenimentele care au dus la devierea cursului celei de-a patra cruciade, personalitățile papei Inocențiu al III-lea și dogelui venețian Enrico Dandolo au primat, însă ar fi exagerat să spunem că firul întâmplărilor a fost în întregime un complot pus la cale dinainte. Desigur, erau prezente toate elementele pentru un atac asupra Bizanțului, și mulți occidentali, în special normanzii și unii venețieni, vorbiseră pe față despre cucerirea Constantinopolului. Ostilitatea reciprocă, lăcomia și slăbirea Bizanțului au reprezentat factorii principali, însă circumstanțele particulare au dus la cucerirea efectivă a Constantinopolului.

Inocențiu al III-lea a convocat a patra cruciadă în 1202, iar cruciații – conduși de Bonifaciu de Montferrat – s-au adunat în Veneția, de unde urmau să pornească pe corăbii spre Egipt. Totuși, cruciații nu aveau fonduri pentru a-i plăti pe venețieni pentru transport, așa că s-a făcut o înțelegere prin care cruciații urmau să se oprească la Zara, pe coasta dalmată, care se răzvrătise împotriva stăpânirii Veneției și trecuse de partea maghiarilor; cruciații trebuiau să-i ajute pe venețieni să-și consolideze din nou controlul asupra orașului. Aceasta a fost prima deviere a cruciadei și, deși locuitorii din Zara au atârnat cruci pe pereți, orașul a fost cucerit (în 1202). Între timp, Alexios Angelos, fiul împăratului

destituit Isaac al II-lea, s-a dus în Apus, căutând ajutor mai întâi la Inocențiu al III-lea și apoi la Filip de Suabia, succesorul lui Henric al VI-lea al Germaniei și cumnatul prințului bizantin. Tânărul Alexios le-a făcut oferte generoase cruciaților (făgăduind inclusiv să recunoască supremația papalității) dacă aveau să-l ajute să-și redobândească tronul care i se cuvenea de drept în Constantinopol. Cruciații au acceptat propunerea, iar Alexios s-a alăturat cruciadei în 1203.

La sosirea cruciaților în afara Constantinopolului, Alexios al III-lea a fugit din oraș, iar Isaac al II-lea și fiul său, Alexios al IV-lea, au fost proclamați împărați. Alexios a încercat să îndeplinească termenii acordului său cu cruciații, strângând bani și făcând aranjamente pentru supunerea Bisericii față de papă, însă curând s-a văzut limpede că nici el, nici imperiul slăbit nu aveau resursele necesare pentru acoperirea responsabilităților în cauză. Populația din Constantinopol a devenit îndărătnică și în ianuarie 1204 în capitală a izbucnit o revoltă, condusă în parte de Alexios Ducas (cunoscut ca Mourtzouflos), susținător al opoziției față de cruciați. Alexios al IV-lea a fost ucis, iar tatăl său a murit la scurtă vreme, în închisoare. Alexios al V-lea Ducas a devenit împărat și a început să întărească zidurile și să organizeze raiduri împotriva cruciaților. Firește, asta i-a făcut pe cruciați să plănuiască un atac deschis asupra Constantinopolului, de data aceasta nu pentru a înscăuna un împărat-marionetă, ci pentru a cucerii orașul pentru ei. În martie 1204, ei au întocmit un tratat (numit *Partitio Romaniae*) care furniza un plan detaliat pentru împărțirea imperiului între cruciați și înființarea unui imperiu latin. Forțele lui Alexios al V-lea au reușit să respingă primul atac cruciat la 9 aprilie 1204, însă la 12 aprilie cruciații au ajuns în Cornul de Aur și au atacat zidurile dinspre mare, mai slabe, din nordul orașului. În ciuda faptului că au întâmpinat o rezistență considerabilă, cruciații au forțat o intrare, iar Alexios al V-lea a fugit din oraș. A urmat un jaf sălbatic asupra Constantinopolului, care la vremea respectivă era totuși unul dintre cele mai bogate orașe din lume, și nenumărate tezaure, cărți și opere de artă au fost distruse în mod absurd. În timpul masacrului, multe dintre manuscrisele, relicvele creștine și sculpturile adunate din vremea lui Constantin cel Mare au fost distruse sau, în câteva cazuri, duse în Apus, în primul rând în Veneția.

Caseta 12.5. Statele cruciate în secolul al XIII-lea

În perioada ce a urmat primelor trei cruciade, statele înființate în Levant au jucat un rol deosebit de important în politica externă bizantină și în cursul evenimentelor care au dus la cea de-a patra cruciadă și la urmările ei. Aceste state, pe care le putem considera primele entități coloniale europene, erau locuite în proporție mare de autohtoni, adică de musulmani și creștini (mulți dintre ei ortodocși) care trăiseră în Orientul Apropiat înainte de începutul cruciadelor. Însă erau, bineînțeles, dominați de occidentali, războinici veniți din diferite părți ale Europei care înființaseră regate și principate feudale în teritoriile cucerite de la musulmani. Este relativ ușor să vorbim despre cele mai importante patru state cruciate, fondate toate în vremea primei cruciade (1096-1099), însă trebuie să ne amintim că natura feudală a posesiunilor cruciate presupunea că alături de ele existau multe principate, ducate și alte entități mici care de multe ori acționau independent de orice autoritate mai înaltă. În plus, chiar și statele cruciate mai mari se aflau în raporturi strânse cu Europa, prin legături de familie sau politice, și adesea au încercat sau au fost silit să încheie alianțe politice cu puterile locale, creștine sau musulmane. În

sfârșit, din perspectiva acestei cărți, ar trebui să ne amintim că Imperiul Bizantin a emis întotdeauna pretenții teritoriale asupra acestor zone, pentru că bizantinii simțeau că ele le fuseseră luate cu forța în vremea expansiunii arabe din secolul al VII-lea și că cruciații aveau obligația legală și morală de a le restitui împăraților de la Constantinopol.

Următoarele entități au fost principalele state cruciate din Levant.

Regatul Ierusalimului

Întemeiat în 1099 și cucerit în cele din urmă în 1291, Regatul Ierusalimului a fost fără îndoială cel mai important și cel mai prestigios dintre statele cruciate. Primul rege ales a fost Godefroy de Bouillon, duce de Lorena, însă el controla o zonă foarte mică în afară de Ierusalimul propriu-zis și inițial între liderii cruciadei au existat disensiuni în legătură cu poziția lui. Godefroy și fratele său, Balduin, care i-a urmat la tron în 1100, au mărit suprafața regatului și l-au împărțit într-o serie de comitate (teritorii guvernate de un conte) legate de rege prin responsabilități de tip feudal. După câteva succese militare obținute în prima jumătate a secolului al XII-lea, Ierusalimul a fost cucerit de Saladin în 1187. După sfârșitul celei de-a treia cruciade, când a devenit limpede că Ierusalimul avea să rămână în mâinile musulmanilor, conducătorii rămași în regat s-au retras în Acra, oraș de coastă, la nord de Ierusalim, și au încercat să-și consolideze stăpânirile. Regatul a continuat să dețină o fâșie îngustă, dar lungă, de coastă și și-a menținut o prezență diplomatică prin care, aproape un secol, a încercat să semene zădărnici între multele principate musulmane din vecinătate. Totuși, în secolul al XIII-lea, puterea mamelucă din Egipt a încercat să-i scoată pe franci din Orientul Apropiat, astfel încât Acra a fost capturată în 1291, iar populația orașului a fost masacrată, momentul marcând sfârșitul Regatului Ierusalimului și, totodată, al ultimului stat cruciat.

Comitatul Edessei

Primul stat cruciat, comitatul Edessei, a fost întemeiat în 1098 și a intrat sub stăpânirea musulmanilor în 1144. A fost creația lui Balduin de Boulogne care, împreună cu normandul Tancred, a abandonat armata cruciată în drum spre Ierusalim și a emis pretenții asupra unor teritorii de-a lungul drumului. Balduin a obținut controlul asupra străvechiului oraș Edessa, în nordul Siriei, care fusese centrul demersurilor militare făcute de bizantini și arabi în secolul al X-lea. Când Balduin a devenit rege al Ierusalimului în 1100, comitatul a trecut în mâinile vărului său, Balduin al II-lea. Conții Joscelin I și Joscelin al II-lea au fost atacați de Zengi, *atabegul* orașelor Mosul și Alep, care a luat orașul în 1144. Joscelin a continuat să stăpânească unele teritorii până la moartea sa, în 1159, lăsându-le, teoretic, împăratului Manuel I Comnen, deși în același an au fost capturate de fiul lui Zengi, Nūr ad-Dīn.

Principatul Antiohiei

Întemeiat în 1098 și cucerit în 1268, principatul Antiohiei a fost, din multe puncte de vedere, cel mai interesant stat cruciat și, totodată, statul care le-a trezit bizantinilor cel mai mare interes. După despărțirea lui Balduin de Boulogne de forța armată cruciată, corpul principal al oastei s-a deplasat spre sud și, sub conducerea lui Bohemond, a început asediul anticului oraș Antiohia. Bohemond era fiul și moștenitorul lui Robert Guiscard, conducătorul normand al unei mari părți din sudul Italiei, care înainte îi cauzase lui Alexios Comnen foarte multe dificultăți în Dalmația. Ana Comnena a descris înfățișarea fizică a lui Bohemond spunând că „trăsături ca ale lui nu mai fuseseră văzute vreodată în Imperiul Bizantin”. În principiu, a cucerit Antiohia cu ajutorul unei stratageme și a sfidat cererile lui Alexios I (și înțelegerea pe care el însuși o făcuse mai înainte) ca orașul să fie restituit Bizanțului. Bohemond și-a extins destul de mult principatul, în mare măsură în paguba Imperiului Bizantin. O perioadă de captivitate la turci și înfrângerile suferite din partea bizantinilor l-au împins pe Bohemond să viziteze Europa în căutarea fondurilor și a întăririlor. Foarte interesant, în cele din urmă s-a căsătorit cu fiica regelui Filip I al Franței și i s-a dat o armată de aproximativ 34.000 de soldați. Totuși, în loc să utilizeze această forță în Antiohia, el l-a atacat pe împăratul Alexios – a fost înfrânt și silit să semneze un tratat umilitor prin care trebuia să-l recunoască pe împărat ca suveran (adică să admită că Antiohia aparținea, de drept, Imperiului Bizantin). Pentru o vreme, Antiohia s-a aflat în stăpânirea Regatului Ierusalimului, însă atacul organizat de regentul Raymond de Poitiers în Asia Mică l-a determinat pe împăratul Ioan Comnen să intervină, așa încât în 1138 Raymond a fost obligat să jure loialitate imperiului. După căderea Edessei în 1144, Manuel al II-lea Comnen a reușit din nou să-și exercite dreptul de stăpânire asupra Antiohiei, ceea ce a

contribuit cu siguranță la protejarea principatului împotriva atacurilor lui Nūr ad-Dīn până la moartea lui Manuel, în 1180. Antiohia nu a jucat niciun rol în cea de-a treia cruciadă, iar în următoarea jumătate de secol principala evoluție a fost reprezentată de un conflict cu teritoriul învecinat al Armeniei (ciliciene). În final, ambele principate au fost înghițite de războaiele dintre mongoli și mameluci, iar în 1268 Antiohia a fost cucerită de marele sultan mameluc Beybars.

Comitatul de Tripoli

Întemeiat în 1103, comitatul de Tripoli a fost cucerit de musulmani în 1289. Ultimul stat cruciat în ordinea înființării, Tripoli a apărut ca urmare a deciziei lui Raymond de Toulouse, unul dintre cei mai importanți cruciați, de a nu fi singurul care să nu câștige un teritoriu pentru sine. Așa încât a pus ochii pe marele port Tripoli, pe coasta actualului Liban. Asediul s-a prelungit aproximativ șase ani (timp în care Raymond a murit), însă la căderea orașului, toată fâșia de coastă a Levantului se afla în mâinile cruciaților, iar Tripoli făcea legătura între nord (controlat de normanzi) și sud (controlat de franci). Teoretic vasal al Regatului Ierusalimului, Tripoli a avut de suferit din cauza dimensiunilor relativ mici și a luptelor interne aproape continue între conducătorii lui. Deși a evitat mult timp soarta vecinilor din miazănoapte, Edessa și Antiohia, în 1289 Tripoli a căzut în cele din urmă în stăpânirea mamelucilor.

De la bun început, statele cruciate au fost supuse atacurilor din partea selgiucizilor și fatimizilor și într-o proporție și mai mare din partea conducătorilor musulmani independenți din diferite orașe siriene. A doua cruciadă (1147-1149) avea scopul de a atenua această presiune, însă a fost învinsă și poziția posesiunilor cruciate a început să se șubrezească. Prin anii 1150, Regatul Ierusalimului s-a aliat direct cu împăratul bizantin Manuel I. Situația s-a schimbat considerabil după ascensiunea la putere a lui Saladin, care s-a dovedit capabil să unifice multe dintre entitățile musulmane dispartate din Levant. A treia cruciadă (1189-1191) a fost lansată ca reacție la puterea lui Saladin și la faptul că sultanul cucerise Ierusalimul, însă nu a obținut niciun rezultat. Liderii cruciați au plecat imediat din Țara Sfântă și Saladin a murit la scurtă vreme după aceea, astfel încât alianța lui s-a dezorganizat. Occidentalii nu au profitat de pe urma slăbiciunii musulmanilor după moartea lui Saladin, ocazia a fost pierdută și practic zilele de glorie ale statelor cruciate s-au sfârșit. Principatele „normande” din nord, Edessa și Antiohia, au făcut față puterii locale a *atabegului* Zengi și a succesorilor săi, combinată cu ostilitatea împăraților Ioan și Manuel Comnen. Ierusalimul și comitatul de Tripoli au dăinuit mai mult (deși orașul Ierusalim a căzut de timpuriu), însă cruciații de mai târziu (începând cu a patra cruciadă), teoretic porniți să recucerească Ierusalimul, nu au avut niciun impact în Țara Sfântă.

În mod ironic, cruciații și mai ales statele cruciate au constituit un antidot la colapsul Califatului Abbasid și la apariția unor state fărâmițate în multe regiuni din Orientul Apropiat. Cariera și puterea unificatoare a lui Saladin, de exemplu, au fost în mare parte o reacție la prezența statelor cruciate în Țara Sfântă. Astfel, crearea Dinastiilor Ayyubidă și Fatimidă și în cele din urmă a Dinastiei Mameluce din Egipt a dus la unitatea musulmană, care a constituit o forță împotriva puterii mongolilor în secolul al XIII-lea și (nu în cele din urmă) un factor care a inspirat unitatea arabă în timpurile moderne.

Lecturi suplimentare

- M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History*, ediția a II-a, Londra, 1997.
- C.M. Brand, *Byzantium Confronts the West, 1180-1204*, Cambridge, MA, 1968.
- A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge, 1989.
- A.P. Kazhdan și A.W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, CA, 1985.
- A.E. Laiou și C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge, 2007.
- P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge, 1993.

Surse primare traduse

Choniates, Niketas, funcționar guvernamental și teolog, a scris unul dintre cele mai importante exemple de analiză istorică bizantină, acoperind perioada 1118-1206, inclusiv dificilele evenimente care au dus la cea de-a patra cruciadă. Stilul lui Choniates este viu și colorat, iar autorul a orientat analiza istorică într-o direcție nouă, bazându-se pe capacitatea oamenilor de a acționa independent. H.J. Magoulias (trad.), *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, Detroit, MI, 1984.

Kinnamos, Ioan, secretar și confident al împăratului Manuel I, autorul unei istorii ce acoperă perioada 1118-1176, conținând numeroase informații despre chestiunile militare și dovedind o simpatie puternică pentru Manuel. C.M. Brand (trad.), *Deeds of John and Manuel Comnenus*, New York, 1976.

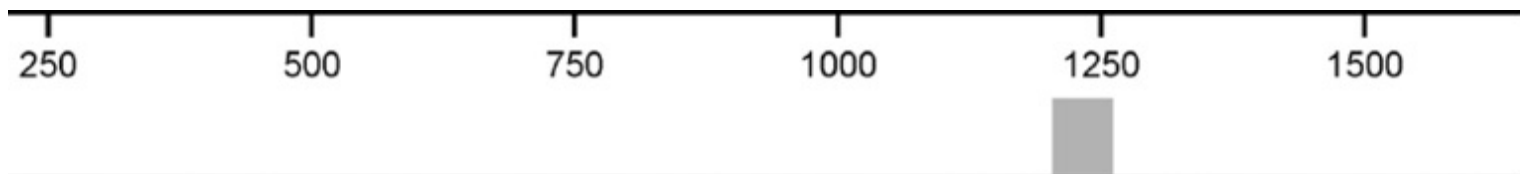
Comnena, Ana, *Alexiada*, biografia lui Alexios I Comnen, scrisă de fiica sa. E.A.S. Dawes (trad.), *The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, Londra, 1928 (disponibilă la www.fordham.edu/halsall/basis/annacomnena-alexiad.html); E.R.A. Sewter (trad.), *The Alexiad of Anna Comnena*, Harmondsworth, 1969 (o traducere ceva mai colocvială în limba engleză) [Ana Comnena, *Alexiada*, 2 vol., traducere de Marina Marinescu, prefată, tabel cronologic și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Minerva, București, 1977 – n. tr.].

Timarion, un dialog satiric anonim care ia în zeflema figurile mitologice și câteva personaje istorice, furnizând informații importante despre comerț și despre viața de toate zilele. Unii contemporani au criticat textul pentru presupusa lui lipsă de respect și perspectiva lui anticreștină. B. Baldwin (trad.), *Timarion*, Detroit, 1984.

- [1.](#) Ana Comnena, *Alexiada*, traducere de Marina Marinescu, Minerva, București, 1977, vol. 1, pp. 176-177, 172-173 (n. tr.).
- [2.](#) Ana Comnena, *Alexiada*, vol. 2, pp. 84-86 (n. tr.).

Capitolul 13

Consecințele celei de-a patra cruciade

1204 Imperiul Bizantin împărțit între puterile occidentale

1259 Întemeierea Dinastiei Paleologilor

1261 Recuperarea Constantinopolului de către bizantini

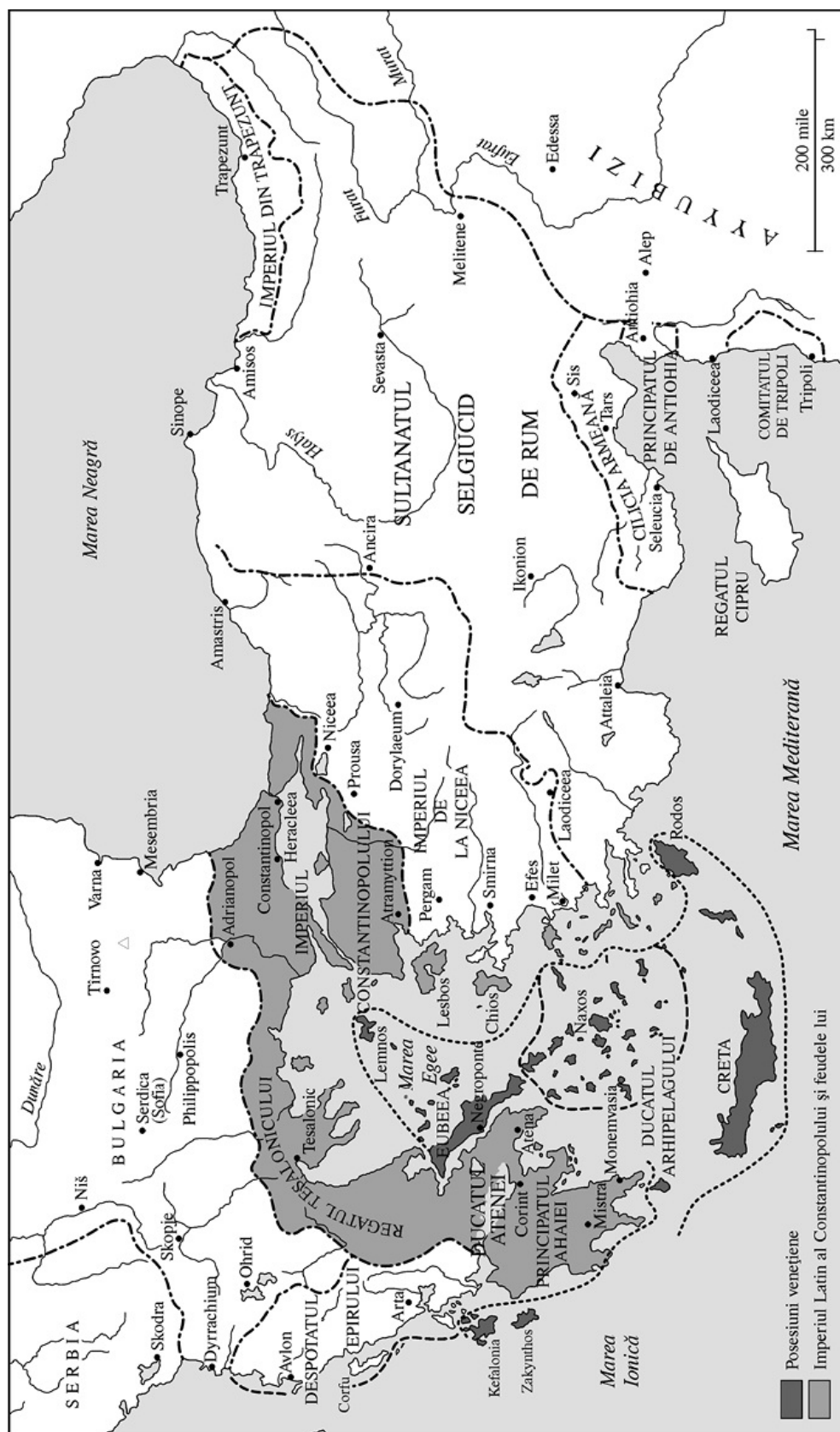
Imperiul Latin și statele bizantine succesoare

După capturarea Constantinopolului și dezmembrarea teritoriilor sale, Imperiul Bizantin a încetat să mai existe. Conform termenilor tratatului încheiat între cruciați și venețieni, a fost ales un împărat pentru ceea ce am putea numi Imperiul Latin. Deși Bonifaciu de Montferrat fusese cel mai de seamă conducător al cruciadei, Balduin de Flandra a fost ales împărat latin, fiind încoronat la 16 mai 1204 în Sfânta Sofia. Termenii tratatului prevedeau că dacă un cruciat avea să fie ales împărat, atunci patriarh avea să fie un venețian, așa încât Tommaso Morosini a devenit primul patriarh latin al Constantinopolului.

Prin urmare, formele vechiului sistem bizantin au rămas în picioare, însă esența lor diferea substanțial și totul se afla sub controlul absolut al cruciaților. Mai mult, vechea guvernare centralizată a fost înlocuită de o rețea de principate feudale, care teoretic îi datorau loialitate împăratului din Constantinopol, dar care erau, de fapt, state independente. Potrivit tratatului *Partitio Romaniae*, împăratul avea să primească un sfert din imperiu, celelalte trei sferturi urmând să fie împărțite între venețieni și numeroșii cavaleri cruciați care în felul acesta au fost răsplățiți pentru serviciul lor. Împăratului latin i s-au dat teritorii din Asia Mică și Europa, însă cea mai mare putere o deținea Bonifaciu de Montferrat, care a refuzat să accepte teritoriile care îi fuseseră atribuite în Asia Mică, în schimb a cucerit Macedonia și Tesalia și s-a proclamat rege al Tesalonicului. Intrând și mai mult în sudul Greciei, Bonifaciu s-a făcut senior al Atenei și l-a numit pe Otto de la Roche responsabil pentru

Attica și Beoția. I-a susținut și pe Guillaume de Champlitte și pe Geoffroy de Villehardouin, cel ce a înființat principatul Moreea (Pelopones), care a devenit cel mai occidentalizat teritoriu stăpânit de cruciați și a dezvoltat o bogată cultură proprie, amestecând tradițiile apusene și bizantine, fără să fie influențat prea mult de evenimentele petrecute în regiune.

Relațiile dintre cruciați și populația cucerită au variat considerabil de la o zonă la alta, însă occidentalii au constituit întotdeauna o minoritate, iar majoritatea populației a continuat să fie de limbă greacă și creștin ortodoxă. Firește, papalitatea a făcut încercări intense pentru convertirea localnicilor: în multe locuri s-au înființat mănăstiri catolice și teoretic majoritatea bisericilor se aflau sub controlul unui episcop catolic, însă aceste încercări nu au făcut decât să întărească atașamentul ortodocșilor față de tradiția lor de veacuri. Totuși, printre *archontes* (elita bizantină locală) a existat o apropiere reală față de liderii cruciați, deoarece mulți *archontes* au fost încorporați, mai mult sau mai puțin deplin, în sistemul feudal. Cu toate acestea, și ei au păstrat elementele de bază ale culturii și religiei bizantine, chiar dacă au acceptat multe caracteristici ale vieții curtenesti apusene. În ceea ce privește proprietățile funciare și cutumele, situația a variat de la un loc la altul, proprietățile private de pământ amestecându-se cu loturile deținute printr-un contract de tip feudal.

Harta 13.1. Situația după a patra cruciadă, cca 1214 (după A. Kazhdan et al. [coord.], *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York, 1991, p. 357)

Venețienii nu doreau teritorii mari, din moment ce principalul lor interes era comerțul, așa că au încercat mai cu seamă să obțină controlul asupra marilor porturi și a haltelor de pe rutele maritime dintre Veneția și Orient. Așadar venețienii au luat trei optimi din Constantinopol și multe dintre insulele dintre Adriatică și Constantinopol, inclusiv pe cele din Marea Ionică, multe insule din Marea Egee,

Caseta 13.1. Distrugerea vechilor opere de artă în timpul jefuirii Constantinopolului de către latini

În ciuda condițiilor nefavorabile din imperiu în momentul celei de-a patra cruciade, Constantinopolul era în continuare unul dintre cele mai bogate orașe din lume. Pe lângă manuscrise, relicve religioase și monumente, de-a lungul secolelor, împărații bizantini împodobiseră Constantinopolul cu multe capodopere de artă care supraviețuiseră din Antichitate, deși, bineînțeles, populația creștină a orașului avea sentimente confuze față de unele sculpturi vechi care reprezentau zei și zeițe păgâne sau teme mitologice. Totuși, este limpede că cel puțin bizantinii educați erau conștienți de frumusețea și însemnătatea acestei bogate tradiții culturale. Niketas Choniates, poate cel mai important istoric bizantin al epocii, descrie lamentabila soartă a multora dintre aceste opere clasice de artă și a altor comori în timpul jafului pe care l-au făcut latinii în Constantinopol, în 1204:

Încă de la început, ei [latinii] și-au dezvăluit firea de iubitori de aur; ei au născocit un nou mod de a jefui, care a scăpat observației tuturor celor care jefuiseră orașul imperial. După ce au deschis mormintele acelor împărați din cimitirul situat în zona bisericii celor Doisprezece Apostoli ai lui Hristos, le-au golit în timpul nopții și, dacă vreo podoabă de aur, perla sau piatră nestemată se găsea încă neatinsă în aceste [morminte], ei au pus stăpânire pe ele în mod sacrileg. Când au găsit corpul împăratului Iustinian, care rămăsese netulburat atâția ani, s-au mirat de el, dar nu s-au oprit de la [jefuirea] podoabelor funerare. Am putea zice că acești apuseni nu i-au cruțat nici pe cei vii, nici pe cei morți. Ei au arătat [față de toți], începând de la Dumnezeu și slujitorii lui [adică preoții], o nepăsare și o necuviință fără margini: foarte curând au rupt cortina Marii Biserici [Sfânta Sofia], a cărei valoare era socotită în milioane de piese din cel mai curat argint, pentru că era țesută în întregime din aur.

Chiar și așa, tot erau dornici de bani (căci nimic nu poate sătura lăcomia barbarilor). Au pus ochii pe statuile de bronz și le-au aruncat în foc. Și așa s-a făcut că statuia de bronz a [zeiței] Hera, care se găsea în agora lui Constantin, a fost spartă în bucăți și a fost dată flăcărilor. Capul acestei statui, care cu greu ar fi putut fi tras de patru boi înjugați laolaltă, a fost adus la marele palat. Și [statuia lui] Paris, [numit și] Alexandru, aflată de cealaltă parte a ei, a fost luată de pe postamentul ei. Această statuie era legată de cea a zeiței Afrodita, care înfățișa cum mărul lui Eris [Discordia] îi era dat lui Paris... Acești barbari – care nu prețuiau frumusețea – nu au uitat să răstoarne statuile din hipodrom sau orice altă operă minunată. Și pe acestea le-au preschimbato în monede [*nomisma*], schimbând lucruri mărețe [adică arta] pe unele mici [adică bani], dobândind astfel niște monede mărunte cu prețul acelor lucruri create cu un preț uriaș. Apoi l-au doborât pe Hercule Trihesperus, construit magnific pe un postament și încins cu pielea unui leu, o vedere înfricoșătoare chiar și din bronz... Era înfățișat în picioare, fără să poarte în mâini nici tolă, nici săgeți, nici ghioagă, ci cu piciorul și brațul drept întinse și cu piciorul stâng îndoit de la genunchi, cu mâna stângă ridicată de la cot... El [statuia lui Hercule] avea pieptul și umerii foarte lați, păr des, fese plinuțe și brațe puternice și cred că avea mărimea pe care socotea Lysimachus [Lysippus?] că o avusese Hercule – Lysimachus cel care a sculptat din bronz această primă și ultimă capodoperă a mâinilor sale. Statuia era atât de mare, încât frânghia din jurul degetului mare de la mână era cât centura unui om, iar partea de jos a piciorului avea înălțimea unui bărbat. Însă aceștia [adică latinii], care separau puterea bărbătească de alte virtuți și susțineau că o au (socotind-o cea mai însemnată însușire), nu au lăsat-o neatinsă nici la Hercule (cu toate că el era întruchiparea acestei însușiri) (Niketas Choniates, *Historia*, ed. J.L. van Dieten, New York și Berlin, 1975, pp. 647-651; în D.J. Geanakoplos, *Byzantium: Church, Society, and Civilization seen through Contemporary Eyes*, Chicago, 1984, pp. 371-372).

Pe lângă controlul vag al statelor cruciate, în teritoriile stăpânite înainte de imperiu au început să apară și state pe care le-am putea numi succesoare ale Bizanțului. Acestea au încercat, în diferite

proporții, să imite aparatul administrativ bizantin și să facă apel la idealurile identității politice și culturale bizantine. Mai exact, statele succesoare ale Bizanțului au susținut, explicit sau implicit, că erau în drept să revendice moștenirea bizantină și că aveau dreptul la loialitatea și devotamentul tuturor celor care trăiseră înainte între granițele imperiului. Așadar exista o rivalitate firească nu numai între bizantini și cruciați, ci și între cei care pretindeau pentru sine moștenirea bizantină.

Cel mai vechi dintre aceste state succesoare fusese înființat, de fapt, înainte de cucerirea Constantinopolului de către cruciați, în 1204. Așa-numitul Imperiu din Trapezunt (pe țărmul sud-estic al Mării Negre), care își datora independența neorânduiei generale care domnea în imperiu la începutul secolului al XIII-lea, era condus de familia „Marilor Comneni” (Megas Comnen) Alexios și David, nepoți ai lui Andronic I. Mărginit la colțul nord-estic al Asiei Mici, Imperiul din Trapezunt a rezistat secole de-a rândul în fața tuturor inamicilor și a supraviețuit chiar și prăbușirii finale a Bizanțului în secolul al XV-lea, însă nu a jucat un rol mai mare în această perioadă istorică.

În fond, mai important decât statul Trapezunt a fost așa-numitul Imperiu de la Niceea. Era constituit dintr-un teritoriu din nord-vestul Asiei Mici ocupat de Teodor I Laskaris atunci când Bonifaciu de Montferrat l-a abandonat pentru a-și obține pretențiile în Macedonia. Laskaris era ginerele lui Alexios al III-lea și a purtat titlul de „despot” (*despotes*). A încercat să organizeze o rezistență bizantină împotriva stăpânirii latine din Asia Mică, însă la început s-a confruntat cu dificultăți, mai întâi din partea lui David Comnen din Trapezunt și apoi din partea susținătorilor împăratului latin, care dorea să-și afirme drepturile în această zonă. Laskaris a fost salvat totuși atunci când cruciații au fost înfrânți de țarul bulgar Caloian, într-o bătălie dată la Adrianopol la 14 aprilie 1205 (harta 9.1). Împăratul latin Balduin a fost luat prizonier în această bătălie și nu s-a mai întors la Constantinopol niciodată, iar Ludovic de Blois, pretendent latin la Imperiul de la Niceea, a fost omorât. Împrejurările amintite i-au dat lui Laskaris libertatea de a-și consolida cuceririle și de a organiza un stat care putea pretinde deplin întreaga veche moștenire bizantină. Renunțând la titlul de despot, în 1205 Teodor a fost aclamat împărat; în 1208 a fost încoronat solemn de Mihail Autoreianos, care fusese ales patriarh al Constantinopolului în exil. Începând din acest moment, un împărat bizantin ortodox și un patriarh ortodox, care își avea reședința la Niceea, s-au opus egalilor lor occidentali catolici din Constantinopol.

Henric, fratele lui Balduin și succesor al lui ca împărat latin, și-a atras un oarecare sprijin din partea grecilor din Tracia, însă invazia Asiei Mici pe care a organizat-o în 1206 a fost împiedicată de noi ostilități din partea lui Caloian (care, în orice caz, a murit în 1207). În același timp, Teodor a trebuit să facă față opoziției prelungite din partea Sultanatului selgiucid de Rum (Ikonion), unde împăratul destituit Alexios al III-lea își căutase refugiu. Selgiucizii au încheiat cu Imperiul Latin un tratat împotriva lui Teodor Laskaris, însă acesta din urmă a ieșit totuși biruitor, iar în 1211 însuși sultanul a căzut în bătălia cu statul bizantin renăscut. Războiul între Imperiul Latin și Imperiul de la Niceea a continuat neconcludent până în 1214, când s-a semnat un tratat de pace care a asigurat frontiere

temporar stabile.

În mod destul de interesant, deși teritoriile sale erau reduse la o mică fâșie din nord-vestul Asiei Mici, între cele ale Imperiului Latin și ale Sultanatului selgiucid, întăietatea Imperiului de la Niceea a fost recunoscută în general de către slavii din Peninsula Balcanică. În consecință, în 1219, Sava, fiul lui Ștefan Nemanja, a fost încoronat ca primul arhiepiscop autocefal (independent) al Serbiei și s-a aliat cu Niceea în lupta pentru apărarea independenței Serbiei.

În rivalitatea cu Niceea, Imperiul din Trapezunt se bazase pe sprijinul latin, iar pacea dintre Constantinopol și Niceea însemna că Trapezuntul rămăsese fără niciun aliat. Drept urmare, în 1214, Teodor Laskaris a reușit să anexeze majoritatea posesiunilor apusene ale Imperiului din Trapezunt, până la Sinope, în timp ce orașul Sinope a fost luat de turcii selgiucizi, care au exercitat o influență semnificativă chiar în Trapezunt. Imperiul din Trapezunt avea să supraviețuiască încă două sute cincizeci de ani, însă nu a mai emis pretenții de universalitate bizantină.

Despotatul Epirului a fost un alt stat succesor al Bizanțului și s-a dovedit vreme îndelungată un rival al Imperiului de la Niceea. Imediat după căderea Constantinopolului, în 1204, Mihail Angelos (văr al lui Alexios al II-lea și Isaac al II-lea) a pus stăpânire pe zona nord-vestică a părții continentale a Greciei, de la Dyrrachium până la Golful Corintului. După ce și-au stabilit capitala la Arta, conducătorii Epirului au pretins și ei că sunt moștenitorii Bizanțului și au făcut concurență venețienilor în zonele de coastă, regatului franc din Tesalonic în nord și – în cele din urmă – Imperiului de la Niceea, care era principalul său adversar în ceea ce privește tradiția bizantină. După 1215, conducător al Epirului a fost fratele vitreg al lui Mihail, Teodor, care și-a luat cu fală cele trei nume ale caselor imperiale, Angelos, Ducas și Comnen, și care a reușit să-l facă prizonier pe Petru al II-lea de Courtenay, încoronat de curând împărat latin, în timp ce se deplasa în munții din Albania. Teodor a atacat și mai mult regatul de Tesalonic, care se șubrezise după moartea întemeietorului său, Bonifaciu de Montferrat (ucis în 1207). În jurul anului 1224, Teodor stăpânea deja Tesalonicul, așa încât unul dintre statele cruciate din teritoriul bizantin a încetat să mai existe. După acest succes, Teodor a luat purpura imperială și s-a numit singur împărat, devenind astfel rivalul împăratului de la Niceea.

Ilustrația 13.1. Mănăstirea cisterciană Zaraka. În secolul al XIII-lea, prințul latin din Ahaia a cerut Ordinului cistercian să înființeze mănăstiri în Grecia, pentru a ajuta la convertirea bizantinilor la creștinismul latin și pentru a aduce peisajul sălbatic la stadiul de pământ cultivabil. Una dintre mănăstirile construite a fost cea de la Zaraka, în apropiere de orașul antic Stymphalos. Ruinele durabile ale unei biserici gotice, înzestrată cu sculpturi în stil occidental, se află și acum în picioare, deși întregul complex a fost abandonat când misiunea apuseană a eșuat. Fotografie: Timothy E. Gregory

Recucerirea Constantinopolului

În Niceea, Teodor I Laskaris a murit în 1222, lăsându-i tronul ginerelui său, Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (1222-1254). Frații lui Teodor au încercat să pretindă tronul pentru ei înșiși, cu ajutor latin, însă Ioan i-a redus cu hotărâre la tăcere. A obținut controlul asupra majorității insulelor din estul Mării Egee și a răspuns unui apel al locuitorilor din Adrianopol trimițând soldați în Tracia, stabilindu-și prezența în Europa și, de fapt, înconjurând Constantinopolul din două părți. Totuși, în acest moment, Epirul și Bulgaria, care râvneau amândouă la același lucru, au intervenit, iar Vatatzes a fost nevoit să se retragă.

Țarul Bulgariei, Ioan Asan al II-lea, a constituit o forță formidabilă, fiind înșuflețit de ambiții asemănătoare cu cele ale lui Simeon al Bulgariei în secolul al X-lea: cucerirea Constantinopolului și formarea unui stat bulgaro-bizantin. Conducătorul latin, Balduin al II-lea, era minor, așa încât s-a format

o alianță prin care Balduin avea să o ia în căsătorie pe fiica lui Asan. Faptul l-a determinat pe Teodor al Epirului să rupă alianța cu Bulgaria, însă în 1230, în bătălia de la Klokotnița (în Bulgaria, pe râul Marița), Asan și bulgarii s-au impus, iar Teodor a fost făcut prizonier și orbit. A fost urmat la tron de fratele său, Manuel, care a reușit să păstreze Tesalonicul, însă Asan a preluat majoritatea cuceririlor lui Teodor din Macedonia și Tracia și s-a distins drept cel mai puternic personaj din Peninsula Balcanică. Această întorsătură a lucrurilor i-a făcut pe latini să-și reevalueze alianța cu Asan, care s-a aliat cu Niceea. Asan și Ioan Vatatzes au asediat Constantinopolul în 1235-1236, însă nu peste multă vreme Asan și-a schimbat din nou poziția, iar coalitia bulgaro-bizantină s-a prăbușit. Asan a murit în 1241, iar puterea bulgarilor a intrat în declin, în parte din cauza invaziei mongolilor, care au devastat Balcanii și Orientul Apropiat. Mulți dintre inamicii Imperiului de la Niceea, inclusiv Bulgaria și Sultanatul de Ikonion, au fost obligați să plătească tribut mongolilor, însă Imperiul de la Niceea a scăpat neatins.

Drept urmare, Ioan Vatatzes și-a putut consolida puterea în Balcani, culminând cu acapărarea Tesalonicului în 1246 și cucerirea celor mai multe teritorii pe care Asan al II-lea le luase de la Epir. Influențat de vârstnicul Teodor Angelos, Epirul a opus o oarecare rezistență, însă armatele lui Vatatzes s-au dovedit superioare și conducătorii Epirului au fost nevoiți să-l recunoască împărat. În schimb, au primit de la el titlul de despoți, așa încât Epirul a continuat să existe o vreme ca principat bizantin semiindependent.

Caseta 13.2. Leon Sgouros, tiran al orașului Nauplio

Spre sfârșitul secolului al XI-lea, Argolida, în nord-estul Peloponesului, a ajuns sub stăpânirea puternicei familiei Sgouros. Un asemenea fenomen devenise deja comun în Asia Mică. În preajma anului 1200, Leon Sgouros i-a urmat tatălui său ca „tiran” al orașului Nauplio și a început să-și extindă spectaculos teritoriul în haosul ce a caracterizat Imperiul Bizantin în ultimii ani de dinaintea celei de-a patra cruciade. În 1202-1203 a cucerit orașele Argos și Corint și s-a apărat împotriva unei expediții trimise de împăratul Alexios al III-lea. Sgouros i-a ucis apoi cu brutalitate pe episcopii din Argos și Corint, punând să fie aruncați de pe zidurile castelelor din Nauplio și Corint. A atacat Atena cu ajutorul piraților din Aegina, dar fără succes: episcopul Mihail Choniates a reușit să mențină acropola, însă soldații lui Sgouros au incendiat orașul de jos. Pentru aceste acțiuni și altele dinainte, Sgouros și-a atras ura lui Choniates și reputația de conducător nemilos și avid de putere. Din Atena s-a deplasat în nord, iar în 1204 a cucerit Eubee și Teba, a trecut prin Termopile și a intrat în orașul tesalian Larissa.

În Larissa, Sgouros s-a întâlnit cu împăratul destituit Alexios al III-lea și cu soția acestuia, Eufrosina. S-au făcut aranjamente pentru o alianță prin care Leon urma să o ia în căsătorie pe fiica lui Alexios, Evdokia Angelina; Alexios spera că Sgouros îl va ajuta să-și recapete tronul, în timp ce tiranul încerca să-și consolideze controlul asupra centrului și sudului Greciei, regiuni care în esență erau independente de statul bizantin central. Totuși, evenimentele s-au desfășurat cu totul altfel decât se așteptau cei doi, pentru că între timp soldații celei de-a patra cruciade luaseră Constantinopolul.

Armata occidentală pătrunsă în Grecia era comandată de Bonifaciu de Montferrat, regele Tesalonicului, căruia la împărțirea imperiului nu i se atribuisese această zonă, dar, văzând vidul militar de aici, a hotărât să profite de pe urma lui. Când Bonifaciu a coborât în Grecia, Sgouros a fugit în sud, unde a încercat să le țină piept francilor la Termopile. Pentru prima oară după căderea Constantinopolului, armata cruciată a întâmpinat o rezistență hotărâtă. E cu neputință să ne dăm seama dacă Sgouros se socotea un nou Leonida, însă temperamentul lui violent și cutezător nu exclude această posibilitate. Totuși, încercarea lui a fost un eșec, pentru că, după cum ne spune istoricul Niketas Choniates, locuitorii din zonă s-au supus repede lui Bonifaciu, refuzând să se împotrivească unei forțe pe care o considerau superioară. Se pare că Sgouros a

încercat să organizeze o nouă opoziție în istmul Corint, însă și aceasta a eșuat, așa încât s-a retras pe înălțimile Acrocorintului, citadela de deasupra orașului Corint, pentru organizarea unei ultime rezistențe. Bonifaciu s-a temut să ocolească această faimoasă fortăreață, așa încât, de la începutul anului 1205, a desfășurat un lung asediu.

Cum în sfârșit a întâmpinat rezistență la Corint și Nauplio, Bonifaciu a obosit din cauza campaniei, departe de baza lui de putere din Tesalonic. A ajuns la o înțelegere cu cavalerii franci Guillaume de Champlitte și Geoffroy de Villehardouin, cărora le-a dat misiunea de a-i supune pe bizantinii din Pelopones. În acest demers au fost ajutați de Mihail Angelos Ducas, conducătorul Epirului, care s-a aliat cu francii în campania acestora de cucerire a regiunii. Asediul Corintului a durat ani la rând, până când Leon Sgouros, în aparență deznădăduit și gata de un act final de rezistență violentă, a ieșit călare pe cal și s-a aruncat de pe stâncile Acrocorintului, găsindu-și astfel moartea.

De curând, istoricii au consumat multă energie analizând sursele de multe ori contradictorii în legătură cu acest bărbat și secvența evenimentelor, neînțelegându-se de pildă asupra anului în care a murit Sgouros, în 1208 sau 1209, și dacă a murit la Corint sau la Nauplio. Mai mult, există două istorii paralele despre cauza morții lui: cea mai populară descrie saltul lui fatal de pe înălțimea citadelei, iar o alta, mai puțin romantică, spune că a fost omorât întâmplător de un cavaler apusean. E limpede că a fost un om violent și probabil nu prea plăcut, însă acțiunile sale – ca singurul bizantin care a opus o rezistență armată cruciaților – i-au păstrat amintirea. Pe de o parte, el reprezintă un fenomen mai larg de dezagregare a Imperiului Bizantin înainte de sosirea celei de-a patra cruciade, însă pe de altă parte poate fi considerat și un predecesor al rezistenței bizantine care avea să ia amploare în anii următori. A fost îngropat în catedrala din Nauplio, după el rămânând văduva lui, fiica la fel de nefericitului împărat Alexios al III-lea. Versiunea franceză a *Cronicii din Moreea* îi aduce omagiu cu jumătate de gură, descriindu-l ca pe un „grec infam”, opunându-l „tuturor grecilor nobili” care s-au predat francilor fără luptă.

Vatatzes a cultivat relațiile diplomatice cu Occidentul, într-un efort de a izola politic și militar Imperiul Latin. A stabilit un raport extrem de cordial cu împăratul german Frederic al II-lea și a făcut negocieri cu papalitatea pentru unificarea Bisericii. Cel puțin la început Vatatzes era dispus să supună Biserica Ortodoxă autorității papei, în schimbul alianței împotriva Imperiului Latin. Totuși, în cele din urmă aceste aranjamente nu au dus nicăieri, în parte pentru că succesele militare obținute de Vatatzes au făcut ca ajutorul occidental să nu mai fie necesar. Vatatzes era deosebit de preocupat să refacă sistemul fortificațiilor defensive din imperiu și să consolideze economia; a încercat să restricționeze importurile și dependența de negustorii apuseni, interzicându-le supușilor săi să achiziționeze produse de lux importate. Ioan al III-lea ar fi putut să cucerească inclusiv Constantinopolul, însă în ultimii ani a suferit de epilepsie și a murit în 1254.

Lui Ioan al III-lea i-a urmat fiul său, Teodor al II-lea (1254-1258), care și-a luat numele de Laskaris după mama lui. Teodor al II-lea era un învățat desăvârșit și scriitor și s-a înconjurat de alți literați. Avea un temperament mai degrabă iritabil și nu avea încredere în familiile aristocratice de frunte. Prin urmare, s-au iscat dese neînțelegeri între aristocrație și împărat, care și-a ales sfătuitori cu origini umile. La fel ca tatăl său, Teodor suferea de epilepsie și a murit în 1258, lăsându-l succesor la tron pe fiul său, Ioan al IV-lea, care nu avea decât șapte ani. După mai multe intrigă, regența a fost acaparată de Mihail Paleologul, exponent al unei importante familii aristocratice care se distinsese sub Ioan Vatatzes. Paleologul și-a luat titlul de despot, însă pe la începutul anului 1259 a fost încoronat co-împărat alături de tânărul Ioan al IV-lea, pe care l-a ignorat în următorii doi ani.

Mihail al VIII-lea (1259-1282) s-a confruntat imediat cu serioase probleme militare, când Manfred

al Siciliei, fiul lui Frederic al II-lea, s-a aliat cu Epirul, cu principatul Ahaiei și cu regele Uroš al Serbiei împotriva Imperiului de la Niceea. Manfred a capturat insula Corfu și alte câteva orașe de-a lungul coastei adriatice, după care alianța antibizantină a pătruns în Macedonia. Mihail și-a trimis fratele, pe sebastokratorul Ioan Paleologul, ca să-i înfrunte pe inamici, iar acesta i-a învins definitiv într-o bătălie crucială dată în Pelagonia, în 1259 (harta 9.1): majoritatea cavalerilor latini au pierit pe câmpul de luptă, iar prințul Ahaiei, Guillaume de Villehardouin, a fost luat prizonier.

Acum încrezător în victorie, Mihail al VIII-lea și-a ațintit privirea asupra Constantinopolului. Veneția era singura putere care îi putea dejuca planurile, așa că în 1261 Mihail a contracarat această amenințare încheind o alianță cu Genova, acum rivala economică și maritimă a Veneției în estul bazinului mediteraneean; în schimbul ajutorului militar, Genovei i s-au garantat privilegii comerciale și reduceri semnificative ale impozitelor, similare cu cele acordate venețienilor anterior, prin tratatul din 1082. În iulie 1261, comandantul bizantin Alexios Strategopoulos și-a stabilit tabăra în vecinătatea Constantinopolului și, spre surprinderea lui, a găsit orașul practic lipsit de apărare. La 15 iulie 1261 a luat orașul, iar Imperiul Latin a încetat să mai existe; o lună mai târziu, Mihail al VIII-lea și-a făcut intrarea triumfală în Constantinopol și, în mijlocul locuitorilor fericiți ai orașului, a străbătut itinerarul triumfal tradițional spre Sfânta Sofia. În septembrie, patriarhul a oficiat cea de-a doua încoronare a împăratului, împreună cu soția acestuia, Teodora, și tânărul lor fiu, Andronic, asigurând în felul acesta supraviețuirea proaspăt înființatei dinastii.

Caseta 13.3. Guillaume de Villehardouin și Parlamentul Doamnelor

Geoffroy de Villehardouin (nepotul istoricului cu același nume) a cooperat cu alți câțiva cavaleri din a patra cruciadă pentru a ocupa efectiv sudul Greciei. Începând din 1209, Geoffroy I a fost prinț de Ahaia (Pelopones) și a organizat zona după un model feudal, toate regiunile importante aflându-se sub controlul cavalerilor apuseni. Undeva între 1226 și 1231 i-a urmat fiul său, Geoffroy al II-lea, iar apoi, în 1246, fiul lui mai mic, Guillaume al II-lea.

Numit de unii „Dinte-Lung”, Guillaume al II-lea a dus principatul Ahaiei la extinderea maximă, cucerind Monemvasia și construind un castel la Mistra, lângă Sparta. Totuși, a fost înfrânt decisiv de armatele lui Mihail al VIII-lea în bătălia din Pelagonia (Macedonia), în 1259. Guillaume a scăpat cu viață de pe câmpul de luptă și s-a ascuns, însă a fost capturat de forțele niceene, care l-au făcut prizonier. La scurtă vreme după aceea, Mihail al VIII-lea a luat Constantinopolul și a cerut ca Guillaume să le cedeze bizantinilor tronul Peloponesului, în schimbul libertății sale. Guillaume a refuzat (pe considerentul că, tehnic vorbind, ținuturile din Grecia nu-i aparțineau), așa încât el și alți cavaleri care erau prizonieri au rămas mai departe în închisoare, departe de familiile lor. Un consiliu al celor mai însemnați nobili din principat s-a întrunit la Nikli (în Arkadia), dar, fapt interesant, era alcătuit în mare parte din soțiile și văduvele nobililor captivi sau morți din Ahaia, așa că întrunirea a fost numită „Parlamentul Doamnelor”. Femeile erau obosite de îndelungata absență a bărbaților și au fost de acord cu majoritatea cerințelor bizantinilor, cedând principalele castele din Monemvasia, Maina și Mistra, care au fost returnate imperiului în 1262. Prin urmare, Guillaume și-a recăpătat libertatea, însă evenimentele marcau începutul unei renașteri a puterii bizantine în sudul Greciei.

Lectură suplimentară

W. Miller, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Cambridge, 1908, pp. 116-119.

Mihail pusese stăpânire pe un oraș care suferise foarte mult de pe urma ocupației latine. Bisericele fuseseră jefuite, iar serviciile de bază erau neglijate. Mihail a început imediat să întărească fortificațiile Constantinopolului, mai ales zidurile dinspre mare, și să reconstruiască bisericile și mănăstirile. A încercat să revigoreze flota bizantină prin construirea de noi corăbii, însă cheltuielile lui au depășit curând resursele pe care le avea la dispoziție, așa că a fost obligat să recurgă la devalorizarea monedei *hyperpyron*, cum se numea în continuare moneda bizantină de aur.

Mihail și-a atras dușmănia unui grup de clerici atunci când, la sfârșitul anului 1261, l-a orbit pe asociatul său la domnie Ioan al IV-lea Laskaris. Patriarhul Arsenie Autoreianos, care îl încoronase pe Mihail mai devreme în același an, l-a excomunicat acum pe împărat, iar grupul celor care susțineau legitimitatea liniei Laskarizilor, nu a Paleologilor, s-a mărit. Patriarhul a continuat să se opună împăratului în această privință, așa că în 1265 un sinod l-a destituit și l-a exilat pe Arsenie. Susținătorii lui, așa-numiții arseniți, au rămas loiali patriarhului destituit și agitația lor a avut o strânsă legătură cu sentimentul politic care îi sprijinea pe Laskarizi. Arsenie intra astfel în tiparul liderilor bisericești bizantini care fuseseră maltratați de un împărat fiindcă ceruseră un standard înalt de conduită morală.

Curând, Mihail al VIII-lea a mai avut de înfruntat și o opoziție puternică din Vest, în persoana lui Carol de Anjou, fratele regelui Ludovic al IX-lea al Franței, pe care papa îl alesese rege al Siciliei și Neapolelui. La fel ca normanzii care conduseseră înaintea lui, Carol a încercat să construiască un imperiu mediteraneeen pentru sine și să sprijine principatele latine din Răsărit. În 1267 a format o mare coalitie antibizantină, din care făceau parte și Balduin al II-lea (fostul împărat al Imperiului Latin), Guillaume al II-lea de Villehardouin al Ahaiei, papa Clement al IV-lea, principatele grecești ale Epirului și Tesaliei și statele slave Bulgaria și Serbia. Din fericire pentru Bizanț, Mihail al VIII-lea era un adversar pe măsura strategiilor diplomatice aplicate de Carol de Anjou, în primul rând el promițând papalității o înțelegere în vederea unei unificări a Bisericii, mai întâi lui Clement al IV-lea și apoi lui Grigore al X-lea, ambii preferând o reunificare a Bisericii planurilor lui Carol de recucerire a Bizanțului. Mihail a încheiat alianțe și cu Ungaria, cu tătarii Hoardei de Aur în Rusia și cu mamelucii din Egipt, așadar încercuindu-și efectiv inamicii cu aliați favorabili imperiului. A reușit, de asemenea, să-i întoarcă pe venețieni și pe genovezi unii împotriva altora și, în cele din urmă, a semnat tratate independente cu republicile maritime în termeni stabili, care, deși au lăsat în continuare comerțul în mâinile italienilor, a permis Bizanțului să se bucure de o oarecare flexibilitate și putere de negociere în raporturile cu fiecare dintre cele două republici.

Una dintre cele mai dificile sarcini ale lui Mihail a fost încercarea de a extinde puterea imperială în Grecia. Epirul și Tesalia s-au încăpățânat să rămână independente, principatul din urmă fiind un inamic intransigent al imperiului; Mihail a alocat resurse considerabile și încercării de a distruge principatul Ahaia din Pelopones. Totuși, în toate eforturile sale, Mihail a fost împiedicat de abilitatea lui Carol de Anjou de a le oferi ajutor aliaților săi din peninsula.

Între timp, papa Grigore al X-lea a insistat ca împăratul să facă în cele din urmă o declarație a unirii Bisericii și, bineînțeles, să recunoască supremația papalității. Mihail a fost silit să accepte, iar în 1274, al doilea Conciliu din Lyon a proclamat formal supunerea Bisericii Ortodoxe față de papalitate, pe simplul temei al declarației împăratului și fără niciun reprezentant din partea Bisericii bizantine. Acordul nu accepta doar primatul papalității, ci și doctrinele purgatoriului și *filioque*. Firește, unirea a întâmpinat o opoziție considerabilă în toate straturile societății bizantine, mai ales că mulți ortodocși văzuseră cu ochii lor ce putea însemna dominația occidentală. Patriarhul Constantinopolului a refuzat să accepte supremația papei, motiv pentru care a fost înlăturat cu forța și înlocuit cu un episcop mai flexibil, Ioan din Bekkos. Celelalte state succesoare grecești și regatele slave au respins unirea și s-au unit în opoziția față de înțelegerea negociată de Mihail al VIII-lea. În plus, rezistența a continuat să se ralieze în jurul împăratului orbit Ioan al IV-lea, ca reprezentant al legitimității Laskarizilor, opusă Paleologilor, iar arseiniții au ținut chestiunea în viață. Totuși, politica împăratului pentru unirea Bisericii i-a câștigat lui Mihail al VIII-lea timp în lupta cu regele Carol de Anjou.

Caseta 13.4. Sfântul Sava al Serbiei

Sfântul Sava (1175-1235) a fost fondatorul Bisericii sârbe independente și una dintre personalitățile de frunte ale epocii sale. Viața lui a fost remarcabilă și plină de aventuri și realizări de toate felurile. Ea ne oferă și o imagine spectaculoasă a raporturilor dintre Bizanț și popoarele creștine din Balcani în epoca respectivă. Era fiul cel mai mic al lui Ștefan Nemanja (domnie: 1165/1168-1196), mare *zupan* (jupan) al Serbiei, însă a părăsit viața politică, preferând să devină călugăr la Muntele Athos, unde a trăit mai întâi la mănăstirea Sfântul Pantelimon și apoi la Vatoped. În 1198, tatăl său, care pe atunci devenise și el călugăr la Muntele Athos, l-a trimis pe Sava la Constantinopol ca să întemeieze o mănăstire sârbă la Sfântul Munte. Împăratul Alexios al III-lea a încuviințat, iar Sava a devenit întemeietorul mănăstirii Hilandar (1208), care există și astăzi ca mănăstire sârbească la Athos.

În 1207 sau 1208, deranjat de faptul că latinii acaparaseră Muntele Athos, Sava a fugit la mănăstirea Studenica în Serbia, luând cu el și moaștele tatălui său. Probabil cât timp a stat acolo Sava a scris o biografie a tatălui său care, imediat după moartea sa, a fost considerat sfânt. Această operă a fost deosebit de importantă în tradiția sârbă timpurie, nu numai pentru că este una dintre primele *Vieți* ale sfinților sârbi, ci mai ales pentru că – deoarece glorifica familia lui Ștefan Nemanja și o lega de Biserica sârbă și de tradiția bizantină – a oferit monarhiei sârbe un fundament extrem de puternic. Mai mult, *Viața* lui Ștefan Nemanja accentua legătura dintre regii Serbiei și monahism, mai ales așa cum era practicat la Muntele Athos, fiindcă atât Ștefan, cât și fiul său, Sava, deveniseră călugări.

Unul dintre cele mai interesante aspecte ale primei părți a carierei lui Sava a fost relația lui cu fratele său, Ștefan „Întâiul Încoronat” (mare *zupan* din 1195 până în 1217, rege în perioada 1217-1227). Ștefan a fost căsătorit la început cu Evdokia, nepoata împăratului bizantin Isaac al II-lea Angelos și fiica viitorului Alexios al III-lea. Totuși, cam prin anul 1200 Ștefan a repudiat-o pe Evdokia și, în jurul anului 1207, s-a căsătorit cu Ana, nepoata lui Enrico Dandolo, dogele Veneției și unul dintre liderii celei de-a patra cruciade. Indiscutabil, motivul acestor acțiuni a fost realitatea politică în schimbare din Balcani, pentru că puterea politică a slăbit și apoi s-a prăbușit în 1204, iar Ștefan a început să se îndrepte spre Occident pentru alianțele politice.

În același timp, guvernarea lui Ștefan era provocată de fratele său mai mare, Vuko, iar Sava, care se afla în posesia moaștelor tatălui său și controla cea mai mare mănăstire din Serbia, a avut multă influență în disputa dintre cei doi frați ai săi, care pare să fi fost rezolvată, cel puțin temporar, printr-o împărțire a regatului. Între timp, Ștefan a negociat cu papalitatea și în 1217 a fost încoronat rege de către un reprezentant al papei. Între cercetători au existat multe controverse în legătură cu atitudinea lui Sava față de această întoarcere spre Occident și acum pare imposibil să ne dăm seama care erau

adevăratele lui simțăminte.

S-ar părea că pe Sava îl deranja cel mai mult faptul că Serbia se afla pe linia de demarcație între Răsărit și Apus, în anii de după a patra cruciadă, într-o perioadă în care situația era extrem de confuză. S-a gândit imediat că occidentalii aveau să invadeze întregul Orient, în special prin întemeierea așa-numitului Imperiu de la Niceea și a Despotatului Epirului ca state succesoare, Serbia fiind – bineînțeles – independentă față de toate statele beligerante. Totuși, Biserica Serbiei era supusă arhiepiscopului din Ohrid, care la vremea respectivă se găsea în Despotatul Epirului.

Sava și-a dat seama că cele mai mari șanse pentru independența Bisericii sârbe (poate chiar și pentru statul sârb) stăteau în alianța cu inamicul Epirului și probabil cel mai serios adversar al latinilor, Teodor I Laskaris, împăratul de la Niceea. După cum s-a dovedit, Sava și Teodor erau rude îndepărtate, pentru că împăratul și tatăl lui Sava se căsătoriseră cu două surori. În 1219, Sava a călătorit la Niceea și a reușit să obțină de la împărat exact ceea ce-și dorea: a fost consacrat arhiepiscop al Bisericii independente (autocefale) a Serbiei; din acest moment, arhiepiscopii Serbiei au fost aleși de episcopii sârbi, fără a se recurge la patriarh, deși îl respectau pe patriarh ca pe cel dintâi dintre episcopii Bisericii Ortodoxe.

Rezultatul acestui acord a avut o însemnătate considerabilă: Bisericii sârbe i-a fost acordată independența. În același timp, independența statului sârb a fost recunoscută și susținută, iar între puterea în ascensiune a Niceei și monarhia sârbă s-a creat o legătură puternică. Dintr-o singură mișcare, încoronarea lui Ștefan a întărit și Serbia, și Imperiul de la Niceea.

Sava a purces apoi la accentuarea caracterului sârb al Bisericii sale, pe de o parte înlocuindu-i pe episcopii bizantini cu localnici, iar pe de altă parte îngrijindu-se de crearea unei liturghii și a unei literaturi în slavonă pentru zonele litorale vestice ale Serbiei, care se aflaseră sub o puternică influență latină. Nu avem motive să-l considerăm pe Sava un oponent al Romei, după cum nu era nici un oponent al Bizanțului. Era dispus să colaboreze cu ambele centre și să asigure poporului său o Biserică și o cultură unită.

Sava a studiat dreptul canonic bizantin, pe care l-a tradus într-un context sârb și l-a transformat în baza dreptului sârb religios și laic. De asemenea, a combătut cu înverșunare erezia dualistă a bogomililor, căreia i se împotriviise și tatăl său. Când Ștefan „Întâiul Încoronat” a murit în 1227 și la tron i-a urmat fiul său Radoslav, exista pericolul ca noul rege să fie dispus să sacrifice independența Bisericii sârbe din motive politice. Poate de aceea – dar poate și pentru că forțele celei de-a treia cruciade nu reușiseră să cucerească Ierusalimul – Sava a pornit spre Ierusalim în 1229. A vizitat toate locurile sfinte și s-a întors acasă trecând pe la Muntele Athos și Tesalonic. La începutul anilor 1230 Serbia a cunoscut multe tulburări, în parte din cauza influenței bulgare crescânde, iar în 1234 Sava a hotărât să demisioneze, probabil din motive personale. În același an s-a imbarcat încă o dată spre Țara Sfântă, scăpând cu greu dintr-un atac al piraților și de o furtună teribilă. A vizitat Ierusalimul, Egiptul (pe atunci aflat sub stăpânirea Dinastiei Ayyubide), mănăstirile din deșertul egiptean și Muntele Sinai. De acolo s-a dus în Palestina înainte de a vizita Constantinopolul (la vremea respectivă ocupat încă de latini). Cât timp s-a aflat în oraș, a acceptat invitația țarului Ioan Asan al II-lea al Bulgariei (care era rudă cu el) de a-i vizita țara și în timpul acestei vizite a murit, în ianuarie 1236.

Viața Sfântului Sava a fost remarcabilă și demonstrează multe dintre caracteristicile epocii, luptele politice și religioase de după a patra cruciadă și apariția statelor creștine slave din Peninsula Balcanică. Însă cea mai importantă realizare a lui o constituie inspirația oferită poporului sârb. După cum spune Dimitri Obolensky, „el este de departe cel mai popular sfânt al acestui popor; este venerat ca ocrotitorul lor veșnic prezent, acasă și în afara țării; o figură familiară pictată în icoanele sau frescele din orice biserică, din cea mai mare *zaduzbină* regală până la cea mai umilă capelă de la marginea drumului; și, depășind cu mult hotarele religiei, el este un erou național, cântat la nesfârșit în legende, poezii și cântece” (*Six Byzantine Portraits*, p. 169). La mănăstirea Mileseva din sud-vestul Serbiei, unde corpul sfântului a fost adus pentru înmormântare, se găsește o frescă a lui.

Lecturi suplimentare

Dimitri Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford, 1988, pp. 115-172.

Graham Speake, *Mount Athos: Renewal in Paradise*, New Haven și Londra, 2003.

În 1281, papă a devenit Martin al IV-lea, care a inversat direcția politicii pontificale, susținând activ ambițiile lui Carol și mergând până acolo încât să-l condamne pe Mihail ca schismatic – deși Mihail se

oferise să se supună Scaunului Apostolic și pentru asta își atrăsese ura multor bizantini. S-a format o nouă alianță antibizantină și regele Ștefan Uroš al II-lea Milutin (1282-1321) al Serbiei a invadat Macedonia. În această situație periculoasă, Mihail al VIII-lea s-a bizuit din nou pe abilitățile lui diplomatice. A negociat o înțelegere cu regele Petru al III-lea de Aragon, ginerele lui Manfred al Siciliei, care a fost încurajat să atace Sicilia dinspre vest. Mihail a răspândit din belșug aurul bizantin prin toată Sicilia, unde împotriva lui Carol de Anjou începuseră să mocnească resentimente, în special după ce impusese taxe speciale pentru a plăti expediția împotriva Constantinopolului. La sfârșitul lui martie 1282, în Sicilia a izbucnit o răsccoală împotriva stăpânirii angevine, faimoasele „Vecernii siciliene”. Carol, care era gata să atace Constantinopolul, a fost silit să-și abată expediția în Sicilia, într-o încercare zadarnică de a înăbuși revolta. Când flota aragoneză a sosit în luna august a aceluiași an, a alungat familia de Anjou din insulă, iar Carol nu a mai fost niciodată în stare să amenințe Constantinopolul.

Lecturi suplimentare

- A. Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford, 1975.
- A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile*, Londra, 1912.
- D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1281: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, MA, 1959.
- D. Gill, *Byzantium and the Papacy, 1198-1400*, New Brunswick, NJ, 1979.
- D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, vol. 1, Oxford, 1957.
- D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge, 1984.
- Steven Runciman, *The Sicilian Vespers*, Cambridge, 1958.

Surse primare traduse

Niketas Choniates rămâne cea mai importantă sursă pentru perioada de până la jefuirea Constantinopolului în 1204 și după aceea. La cronica lui trebuie să adăugăm atât izvoare occidentale, cât și bizantine, care ne oferă informații în legătură cu perioada imediat următoare celei de-a patra cruciade.

Cronica din Moreea, o relatare din secolul al XIV-lea despre cucerirea sudului Greciei, în special a Peloponesului (Moreea), de către cruciați și despre relațiile dintre bizantini și apuseni în Grecia pe

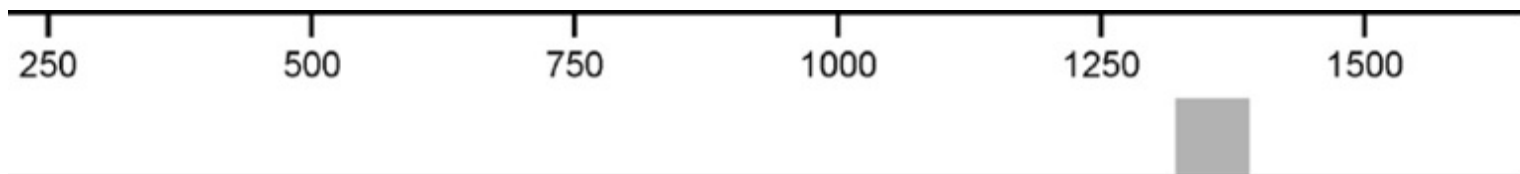
tot parcursul secolului al XIII-lea. Textul există în câteva limbi moderne, cu traduceri tratate ușor diferit. H.E. Lurier (trad.), *Crusaders as Conquerors: The Chronicle of Morea*, New York, 1964 (pe baza textului grecesc).

de Clari, Robert, un nobil de rang mic din a patra cruciadă, care ne oferă o perspectivă diferită față de cea a lui Villehardouin. E.H. McNeal (trad.), *The Conquest of Constantinople: Translated from the Old French of Robert of Clari*, New York, 1936 [Robert de Clari, Cei care au cucerit Constantinopolul, ediție de Tatiana-Ana Fluieraru și Ovidiu Pecican, traducere de Tatiana-Ana Fluieraru, Limes, Cluj-Napoca, 2004 – n. tr.].

de Villehardouin, Geoffroy, mareșal de Champagne și al Romaniei, cavaler în a patra cruciadă și unchiul lui Geoffroy I Villehardouin, prinț de Ahaia începând din 1209. Relatarea despre cucerire (*De la Conquête de Constantinople*) este una dintre cele mai complete și prezintă, firește, perspectiva nobilimii apusene [Geoffroy de Villehardouin, Cucerirea Constantinopolului, traducere și note de Tatiana-Ana Fluieraru, ediție îngrijită și prefată de Ovidiu Pecican, Limes, Cluj-Napoca, 2002 – n. tr.]. M.R.B. Shaw (trad.), *Chronicles of the Crusades: Joinville and Villehardouin*, Harmondsworth, 1963.

Capitolul 14

Începutul declinului

1321 Începutul războiului civil

1331 Ștefan Dušan devine rege al Serbiei

1389 Bătălia de la Kosovo

1391 Manuel al II-lea devine împărat

Andronic al II-lea (1282-1328)

Mihail al VIII-lea a murit în 1282, lăsând imperiul aparent într-o stare foarte bună. Cu siguranță Bizanțul își făcuse din nou apariția pe scenă ca un actor principal în chestiunile internaționale. Cu toate acestea, succesorii lui nu s-au dovedit capabili să mențină puterea politică și militară a imperiului lui Mihail și ne putem întreba în ce grad măsurile lui au fost responsabile pentru acest declin. Pe de o parte, Mihail cheltuiuse resurse enorme pentru a restaura Bizanțul într-o poziție de putere și este posibil ca acest fapt să fi șubrezit structura mai largă a economiei și statului bizantin. Pe de altă parte, trebuie să fim atenți dacă îl acuzăm pe Mihail al VIII-lea pentru eșecurile apărute în timpul domniilor succesorilor săi. Ostrogorski este foarte clar în aprecierea situației: „În realitate existau mai multe cauze profunde care explică declinul rapid al puterii bizantine... Punctele slabe ale statului erau incurabile și presiunea externă tot mai mare a condus ineluctabil Bizanțul spre catastrofă” (p. 479). În opinia lui Ostrogorski, ascensiunea otomanilor și a Serbiei s-a petrecut într-un moment în care statul era slăbit din cauza cheltuielilor făcute de Mihail al VIII-lea, și istoricul notează că „acești factori esențiali din politica externă și internă, nu calitățile personale ale conducătorilor, sunt de fapt responsabili pentru declinul Bizanțului” (*ibidem*).

La moartea lui Mihail al VIII-lea, tronul i-a revenit fără incidente fiului său, Andronic al II-lea (1282-1328), a cărui domnie îndelungată a fost marcată de dificultăți mari și înfrângeri pentru Bizanț.

În această perioadă, practica folosirii membrilor familiei paleologilor ca guvernatori provinciali se răspândise deja la scara întregului stat, astfel încât aceștia erau efectiv conducători semiindependenți ai unor părți din imperiu. În acest fenomen am putea remarca victoria finală a nobilimii bizantine, care căutase multă vreme să acapareze o putere personală și independentă față de statul central. Fenomenul era asociat cu concepțiile occidentale despre puterea politică și, potrivit istoricului contemporan Gregoras, dorința celei de-a doua soții a împăratului, Irina (Yolanda) de Montferrat, de a împărți teritoriul imperial între fiii săi a fost considerată un semn al influenței vestice. În cele din urmă, Irina nu și-a realizat planurile, deși a reușit să-și căsătorească fiica, pe Simonis, cu regele sârb Milutin și a continuat să negocieze cu el chiar și după înstrăinarea acesteia de soțul ei. Andronic a respins categoric cererile Irinei, care ar fi dus la abandonarea ideii bizantine de stat, însă *de facto* a îngăduit sporirea independenței latifundiarilor care, la rândul ei, a dus la slăbirea economică a statului, deoarece în mod normal marii proprietari de pământ puteau eluda plata impozitelor datorate guvernului central. Vechiul sistem *pronoia* a supraviețuit și a fost folosit de împărații din Niceea, iar Mihail al VIII-lea a făcut ca proprietățile acordate să fie ereditare. Practica s-a răspândit și mai mult sub succesorii săi, iar obligația beneficiarului unei *pronoia* de a presta servicii statului s-a atenuat considerabil.

Harta 14.1. Peninsula Balcanică și estul Europei în secolul al XIV-lea (după D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, New York, 1971, harta 8, p. 238)

Andronic al II-lea a depins de fiul său cel mai mare, Mihail al IX-lea, mai mult decât majoritatea celorlalți împărați, iar acesta a fost numit co-împărat în 1281 și a fost încoronat în 1294 sau 1295. Mihail era un comandant dinamic și în general competent, iar Andronic a împărțit de bunăvoie puterea cu el, lăsându-i în grijă majoritatea problemelor militare.

După ascensiunea sa la putere, Andronic al II-lea a fost silit să reducă din cheltuieli și a făcut asta în primul rând în armată, reducând semnificativ dimensiunea armatei și eliminând în special marina bizantină, punându-și complet speranțele în alianța lui cu genovezii. După un timp, împăratul a reușit să refacă într-o oarecare măsură forța militară datorită sporirii veniturilor statului. A putut face asta

introducând (după toate aparențele în 1304) *sitokrithon*, un impozit funciar suplimentar, care trebuia plătit în natură, și eliminând anumite privilegii care scuteau de taxe. Măsurile lui nu au fost un succes total, însă i-au permis împăratului să angajeze mercenari, să plătească inamicii deosebit de periculoși și să mențină o forță militară surprinzător de mică, care includea un total de doar 3.000 de călăreți.

Andronic a fost deosebit de interesat de problemele religioase. S-a opus măsurii eșuate de unire cu Roma și a renunțat la linia politică a tatălui său, care văzuse papalitatea ca pe o bază pentru asigurarea sprijinului occidental. „Vecerniile siciliene” marcaseră sfârșitul aplicabilității acestei politici și imediat după întronare Andronic a negat unirea și a restaurat poziția tradițională a Bisericii Ortodoxe. Totuși, din nefericire pentru Bizanț, îndată ce acest obstacol dintre împărat și Biserică a fost înlăturat, disputa a izbucnit din nou între arseniți, care continuau să venereze memoria patriarhului destituit, și susținătorii măsurilor mai moderate ale împăratului. Andronic a făcut un gest de bunăvoință pentru arseniți și în 1284 a permis ca trupul lui Arsenie să fie adus înapoi la Constantinopol, unde a fost ținut la mare cinste de susținătorii săi. Totuși, disputa a continuat până când patriarhul Nifon a izbutit în sfârșit să negocieze un compromis, astfel încât schisma a luat sfârșit în 1310.

Andronic s-a interesat în mod deosebit de administrarea Bisericii, reorganizând diocesele și reglementând situația mănăstirilor. Una dintre cele mai importante acțiuni din acest domeniu a fost hotărârea luată de el în 1311, prin care *protos* de la Muntele Athos, care era mai-mare peste toate mănăstirile de la Sfântul Munte, urma să nu mai fie numit de împărat, ci de patriarhul Constantinopolului. Prin asemenea măsuri, în această perioadă Biserica bizantină și-a menținut sau chiar și-a extins autoritatea, de multe ori cu mult peste granițele teritoriului din ce în ce mai mic controlat de statul bizantin.

De fapt, după ce au suferit de pe urma raidurilor Companiei Catalane la începutul secolului al XIV-lea, mănăstirile de la Muntele Athos s-au bucurat de o nouă epocă de prosperitate și și-au recăpătat importanța. În această perioadă, mănăstirile au primit numeroase donații de pământuri, unele de la indivizi privați, dar mai multe din partea împăraților, proprietățile aflându-se departe, inclusiv în Serbia, Valahia și insulele din nordul Mării Egee; de asemenea, nu era vorba doar de câmpuri agricole, ci și proprietăți urbane. Numeroasele registre privitoare la administrarea, arendarea și vânzarea acestor proprietăți ajunse până la noi ne furnizează informații extrem de importante despre societatea din această perioadă (nu doar despre mănăstiri, ci și despre viața agricolă și comercială și despre traiul zilnic al țăranilor). S-au întemeiat câteva mănăstiri noi, inclusiv Gregoriu, Dionisiu, Pantocrator și Simonos Petras. În această perioadă a evoluat și „monahismul idioritmic”, în cadrul căruia călugării trăiau mai mult sau mai puțin după propriile reguli, participând frecvent împreună la ceremoniile de cult din biserica mănăstirii, însă luând masa separat și nu arareori deținând proprietăți private.

Deloc surprinzător, politica externă a lui Andronic s-a concentrat în mare măsură asupra puținilor latini care mai pretindeau puterea în sfera bizantină. De exemplu, așa cum am menționat deja, s-a căsătorit pentru a doua oară cu Yolanda de Montferrat, fiica ultimului conducător latin titular al

Tesalonicului, care și-a cedat bucurios drepturile fiicei sale și copiilor ei. După „Vecerniile siciliene”, majoritatea puterilor occidentale și-au pierdut interesul pentru Orient; cei care aveau în continuare o speranță de intervenție erau actori de al doilea rang: Filip de Tarentum (fiul lui Carol al II-lea, regele Neapolelui, și nepotul lui Carol de Anjou) și Carol de Valois, fratele lui Filip al IV-lea (cel Frumos) al Franței și împăratul latin titular al Constantinopolului. Deși fiecare dintre ei a încercat să intervină în treburile Bizanțului, niciunul nu a reușit; alianțele lor cu Epirul și cu Tesalia nu au reușit decât să-l determine pe Andronic să răspundă, cu oarecare succes, prin forța armelor.

Harta 14.2. Imperiul Bizantin, cca 1350 (după Averil Cameron, *The Byzantines*, Oxford, 2006, harta 6, p. 97, și A. Kazhdan et al. [coord.], *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York, 1991, p. 359)

În vremea lui Milutin (1282-1321), Serbia a creat pentru Bizanț și provocări, și oportunități. Atacurile în Macedonia l-au determinat pe Andronic să încerce să se alieze cu Milutin printr-o căsătorie: o propunere de căsătorie cu sora împăratului, Evdokia, a eșuat pentru că aceasta din urmă a refuzat să coopereze. Totuși, atât Andronic, cât și Milutin doreau alianța și în cele din urmă au înfrânt opoziția locală, iar în 1299 regele sârb s-a căsătorit cu fiica lui Andronic, Simonis (care la momentul respectiv avea cinci ani). Această căsătorie, deși nu a adus și un moștenitor, a fost începutul unei perioade intense de interacțiune, în care influența bizantină în Serbia a ajuns la apogeu. Arhitecții, pictorii, învățații și misionarii bizantini și-au croit drum în Serbia, iar curtea sârbă a devenit un factor semnificativ în difuzarea culturii bizantine în nordul Peninsulei Balcanice. Cum se întâmplase adesea în

trecut, conducătorii sârbi vedeau legătura cu Bizanțul ca pe un mijloc de a-și consolida controlul asupra aristocrației locale și de a-și crea importante simboluri ale puterii și controlului asupra propriului teritoriu.

Așa cum am menționat mai devreme, Andronic a rămas loial alianței cu Genova. În 1294, între Veneția și Genova a izbucnit un război, cele două orașe luptându-se pentru supremația în Est. Acesta a degenerat într-un război între Veneția și Bizanț, genovezii retrăgându-se din conflict și chiar semnând un tratat de pace cu Veneția în 1299. Fără o flotă proprie, Bizanțul nu s-a putut opune efectiv venețienilor, așa că în 1302 a fost semnat un tratat de pace prin care venețienii își păstrau toate vechile privilegii comerciale. Totuși, genovezii nu și-au pierdut poziția, ei fortificându-și așezarea din Galata, dincolo de Cornul de Aur, iar în 1304 generalul genovez Benedetto Zaccaria a cucerit insula Chios, pe care orașul italian avea să o stăpânească mulți ani de atunci încolo.

Cele mai mari dificultăți ale bizantinilor aveau să se manifeste în Asia Mică. Invaziile mongole (sau tătare), care sub domniile anterioare ajutaseră la scăderea presiunii asupra Bizanțului, au provocat sosirea unui val de refugiați din Est în Asia Mică. Poate din cauza recuceririi Constantinopolului și a concentrării asupra Occidentului, începând din 1261 imperiul nu mai acordase atât de multă atenție Asiei Mici. În consecință, Bizanțul nu a putut opune prea multă rezistență popoarelor turcice care s-au răspândit în provincii, așa încât pe la începutul secolului al XIV-lea practic toată Asia Mică (cu excepția marilor orașe) scăpase de sub controlul Bizanțului. Asia Mică era divizată acum în foarte multe principate turcice independente, printre care se număra și cel al lui Osman (1288-1326), întemeietorul dinastiei otomane, în Bitinia.

Caseta 14.1. Situația Asiei Mici la sfârșitul secolului al XIV-lea

Manuel al II-lea Paleologul (1391-1425) a fost un împărat inteligent și sănguincios, dar s-a văzut și el silit să pornească la război în calitate de vasal al sultanului otoman Baiazid I. Câtă vreme a fost în campanie cu sultanul, Manuel a păstrat legătura cu prietenii lui din Constantinopol, trimițând și primind scrisori. Aceste scrisori erau citite cu voce tare într-un cerc restrâns de persoane foarte educate, care le apreciau nu atât pentru informația pe care o transmiteau, cât pentru compoziția lor retorică îngrijită. În mai multe astfel de scrisori, trimise în timpul unei campanii dure în Asia Mică, împăratul a descris cu însuflețire condițiile din fostul teritoriu continental bizantin. Următoarele pasaje constituie o mărturie elegantă a modului în care Asia Mică, fostul nucleu al Imperiului Bizantin, se schimbase complet, în special ca rezultat al ocupației turce:

Scrisoarea 16, către Cydones

Asia Mică, iarna 1391

Scrisoarea ta a străbătut o mare întindere de pământ; după ce a trecut peste munți și vadurile râurilor, ne-a găsit în cele din urmă aici, într-o câmpie mică, înconjurată de un lanț de munți prăpăstioși, cum ar spune poetul, astfel că [locul] abia ajunge ca tabără pentru armată. Arată și este un loc foarte sălbatic. În afară de niște lemn și apă tulbure, nu ne poate oferi nimic. A fost părăsit de locuitori, care au fugit în crăpăturile stâncilor, în păduri și pe înălțimile munților, căutându-și scăpare de la o moarte de care nu poți scăpa, o moarte nespus de crudă și neomenoasă, care nu seamănă câtuși de puțin a dreptate. Căci fiecare gură care se deschide este închisă îndată, ca răspuns, cu sabia. Nimeni nu e cruțat, nici pruncii, nici femeile fără apărare...

Fără îndoială că micul șes în care stăm acum a avut un nume pe când era de ajuns de norocit să fie locuit și cârmuit de romani [bizantini]. Însă acum, când întreb care era [numele], aş putea la fel de bine să întreb despre proverbialele vânturi ale lupului, pentru că nu e suflet de om care să-mi spună. Desigur, se pot vedea multe orașe aici, însă le lipsește adevărata splendoare a unui oraș, fără de care nu pot fi numite cu adevărat orașe, adică oamenii. Multe dintre aceste orașe sunt ruine acum, o priveliște jalnică pentru oamenii ai căror strămoși le stăpâneau odinioară. Însă nici măcar numele n-au rămas, pentru că au fost nimicite cu atât de mult timp în urmă...

Ai auzit de bună seamă de orașul Pompei [Pompeopolis], minunat, întins; mai degrabă așa a fost odinioară, căci acum abia de-i poți zări ruinele. Este așezat pe malurile unui râu traversat de un pod de piatră, împodobit cu colonade, minunate prin mărimea, frumusețea și iscusita lor construire. Într-adevăr, acest oraș și aceste vestigii mărețe nu mai arată de ce romanii îi dăduseră întemeietorului supranumele de „cel Mare” [adică Pompei cel Mare, așa cum era numit] afară de numeroasele biruințe care îndreptățesc din plic acest titlu. Acum, după ce am lăsat acest oraș și orașul lui Zenon îndărătul nostru, cu Sinope rămas în stânga și Halys pe cealaltă parte, am mășăluit deja zile întregi, folosind soarele drept călăuză. Căci trebuie să ne îndreptăm neabătut spre răsărit dacă vrem să nu rătăcim drumul (George T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus*, Washington, DC, 1977, pp. 42-43).

Andronic nu avea resursele militare necesare contracarării amenințării turce, așa că a căutat ajutor din partea aliaților. Mai întâi și-a unit forțele cu alanii, populație din Caucaz adusă în Asia Mică pentru a-i contracara pe turci; însă stratagema a fost un eșec total. În 1303 s-a aliat cu Ruggiero da Fiore, comandant al Companiei Catalane, un corp de mercenari din Hispania care înainte luptaseră pentru diferiți conducători apuseni. Luptători feroce și inovatori, catalanii erau o putere de sine stătătoare, nu datorau loialitate niciunui conducător și ajutau pe oricine le oferea cea mai mare recompensă. Andronic l-a onorat pe Ruggiero cu titlul de cezar și l-a căsătorit cu nepoata sa, Maria Asan. În 1304, catalanii au obținut câteva succese remarcabile în nord-vestul Asiei Mici, însă au atacat și populația bizantină, mai ales atunci când împăratul nu le-a putut oferi plățile pentru care se înțeleseseră. Au trecut în Europa și și-au continuat devastările, amplificate de asasinarea lui Ruggiero da Fiore în 1305, probabil la ordinul lui Mihail al IX-lea, fiul lui Andronic, care (așa cum am spus) era co-împărat încă din 1294 sau 1295. Mihail a angajat o bătălie împotriva catalanilor, însă a fost învins decisiv și doi ani la rând catalanii au pustiit Tracia înainte de a coborî în Macedonia.

Dificultățile amintite i-au dat țarului bulgar Teodor Svetoslav (1300-1322) oportunitatea de a cuceri fortărețele bizantine de la Marea Neagră, iar Carol de Valois și-a reluat eforturile în Răsărit, ajungând la o înțelegere cu Veneția, Serbia și chiar și cu Compania Catalană. Totuși, catalanii urmăreau propriile interese; au cucerit Tesalia și – în bătălia de pe Kiphissos, în Beoția (1311; harta 9.1) – l-au învins pe Gautier de Brienne și au ucis majoritatea cavalerilor din Grecia francă. Catalanii s-au proclamat conducători ai Atenei, pe care au stăpânit-o în următorii șaptezeci de ani. Drept urmare, planurile occidentalilor care emiteau pretenții la putere împotriva Bizanțului s-au destrămat și, destul de ciudat, succesul catalanilor le-a dat bizantinilor posibilitatea de a-și întări poziția în Moreea (Pelopones), care, începând din acest moment, avea să reprezinte un avanpost important al culturii și puterii bizantine.

Războiul civil

Fiul lui Andronic, Mihail al IX-lea, a murit în 1320 la vârsta de 43 de ani. Înainte, o ceartă serioasă intervenise între bătrânul împărat Andronic al II-lea și nepotul său cu același nume, Andronic al III-lea. Tânărul Andronic, fiul lui Mihail al IX-lea, fusese încoronat deja co-împărat, dar stilul său frivol de viață și comportamentul violent l-au determinat pe împăratul mai vârstnic să-l excludă de la succesiune. Exponenți ai aristocrației, ca Ioan Cantacuzino, care dețineau funcții în provincii au profitat de criză pentru a se răzvrăti împotriva guvernării de la Constantinopol, iar în 1321 Andronic al III-lea a preluat conducerea mișcării. Nefiind stânenit de responsabilități fiscale, el le-a oferit susținătorilor săi daruri generoase și scutiri de taxe, iar bătrânul împărat a fost nevoit să ajungă la o înțelegere cu nepotul său, pe care, în 1325, l-a acceptat ca asociat la domnie împreună cu el. Războiul civil a izbucnit din nou în 1327 și a angrenat și regatele slave, pentru că Serbia îl susținea pe Andronic cel bătrân, iar Bulgaria, pe cel tânăr; în plus, războiul civil a permis unui număr ridicat de albanezi să intre pe teritoriul imperial, unde, pentru o vreme, au rămas în esență independenți. În mare parte din cauza opoziției față de măsurile de austeritate fiscală ale lui Andronic al II-lea, popularitatea lui Andronic al III-lea a crescut; în 1328, el a putut intra în Constantinopol fără împotrivire și și-a obligat bunicul să abdice.

Andronic al III-lea (1328-1341)

Ioan Cantacuzino, unul dintre cei mai importanți susținători ai lui Andronic al III-lea, a fost cel care a ținut, de fapt, frâiele statului sub noul împărat, în timp ce Andronic s-a dedicat în primul rând chestiunilor militare. Cantacuzino a încercat să pună pe picioare o politică externă funcțională, care să țină seama de realitatea faptului că Serbia și statul otoman deveniseră cei mai puternici rivali ai Bizanțului, pe când amenințarea din Occident se diminuase considerabil. Cantacuzino a mai încercat și să scape de dependența Bizanțului de Genova, prin construirea unei flote care a fost plătită în proporție mare din contribuții din partea nobililor. În Asia Mică, otomanii își continuaseră înaintarea, cucerind orașul Bursa (Prusa), care începând din acel moment a devenit capitala lor. Cantacuzino a aliat imperiul cu emirii selgiucizi rămași, a căror existență era amenințată tot de otomani.

În Balcani, Bizanțul s-a aliat cu Bulgaria împotriva Serbiei, ceea ce a dus la o măsurare a puterilor între cele două regate slave, la Velbužd, în 1330. Bătălia a fost o victorie totală pentru sârbi, care au ajuns să domine toată partea sudică a Peninsulei Balcanice. Nu după mult timp, regele sârb Ștefan Uroš al IV-lea Dušan (1331-1355) a făcut pace cu noul țar bulgar Ioan Alexandru (1331-1371) și în felul acesta s-a putut deplasa victorios în Macedonia bizantină. Orașele macedonene au căzut pe rând în mâinile lui Dušan: Ohrid, Prilep, Strumica, Kastoria și Voden (Edessa). În 1334 s-a semnat un tratat de pace conform căruia sârbii rămâneau stăpâni peste majoritatea cuceririlor lor.

Situația era încă și mai rea – dacă era cu puțință așa ceva – în Asia Mică, unde Niceea și Nicomedia au fost cucerite de otomani, așa că puține avanposturi se mai aflau în mâinile bizantinilor. Cu urmări la fel de serioase pentru viitor, după ce au cucerit Bitinia, otomanii au construit o flotă și au început să amenințe posesiunile bizantine de pe mare. Totuși, pentru moment, reînnoita flotă militară bizantină era la înălțimea sarcinii de a apăra capitala și chiar a avansat în Marea Egee, luând Chios și Phocaea de la genovezi și punând pe fugă o flotă occidentală care intenționa să cucerească insula Lesbos. Între timp, Bizanțul și-a putut extinde autoritatea în Tesalia și Epir, unde ultimele dintre statele succesoare independente ale Imperiului Bizantin au recunoscut autoritatea lui Andronic al III-lea.

Un nou război civil

La moartea lui Andronic al III-lea, în 1341, fiul și moștenitorul său, Ioan al V-lea, nu avea decât nouă ani. Aproape imediat a izbucnit un nou război civil. Într-o tabără se găseau patriarhul Ioan Kalekas și Alexios Apokaukos, care erau responsabili pentru regență în Constantinopol; în cealaltă se găsea partida lui Ioan Cantacuzino, *megas domestikos*, prietenul și aliatul lui Andronic al III-lea, ai cărui susținători mai importanți se aflau în rândurile aristocrației provinciale. Cantacuzino s-a încoronat împărat cu numele Ioan al VI-lea, deși a susținut întotdeauna că el îl susținea pe împăratul legitim Ioan al V-lea. În acest context de confuzie politică a izbucnit o nouă și foarte învrăjbitoare controversă, care a avut consecințe religioase, sociale și politice.

Isihasmul și tulburările sociale

Controversa avea rădăcini adânci în practica și teoria monastice. Călugării bizantini căutaseră dintotdeauna *hesychia* (liniștea) ca pe un mijloc de a intra în comuniune cu Dumnezeu și de a se uni cu el. Ca practică ascetică tipică, isihasmul a fost promovat în special de Grigorie de la Sinai, la începutul secolului al XIV-lea în Tracia și în special în mănăstirile de la Muntele Athos, unde a introdus așa-numita Rugăciune a lui Iisus (cuvintele: „Doamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe mine”). Călugării isihaști duceau o viață strict ascetică, ce includea exerciții speciale, tehnici de respirație și recitarea rugăciunii lui Iisus, care ar fi trebuit să îi ducă într-o stare de extaz și la vederea Luminii Divine, identificată pe atunci cu Lumina văzută pe Tabor în momentul schimbării la față a lui Hristos. Cu alte cuvinte, isihaștii susțineau că ei îl puteau vedea pe Dumnezeu însuși.

Practicile isihaștilor și pretenția lor că îl vedeau pe Dumnezeu le-au atras dușmănia și ridiculizarea multor teologi, conduși de călugărul Varlaam din Calabria. Varlaam era un gânditor cu o agilitate

considerabilă, care, deși se născuse într-o familie ortodoxă din sudul Italiei, fusese influențat de sistemele logice occidentale ale scolasticii. A devenit stareț al mănăstirii Akataleptos din Constantinopol și consilier pe probleme religioase al împăratului Andronic al II-lea. În jurul anului 1335 a început să-i atace pe isihăști, susținând că Lumina de pe Muntele Tabor era creată (deci nu era veșnică), și să-și ia în derâdere oponenții din cauza practicii lor de a-și privi buricul în timpul contemplației, numindu-i *omphalopsychoi* (oameni al căror suflet se află în buric).

Principalul apărător al isihasmului a fost Grigorie Palama, care a răspuns criticilor aduse de Varlaam operând o distincție între esența lui Dumnezeu, care este incognoscibilă și inaccesibilă oamenilor, și „energiile” necreate ale lui Dumnezeu – care sunt la fel ca Dumnezeu. Acestea din urmă pot fi cuprinse cu mintea de oameni și printre ele se numără și Lumina Taborului. Așadar, după părerea lui Palama, neamul omenesc, deși este creat, poate să-l înțeleagă și să fie „părtaș” la Dumnezeu însuși. Gândirea lui Palama se baza ferm pe tradiția *apofatică* (sau „negativă”) a teologiei bizantine, care considera că niciun sistem logic nu era satisfăcător pentru înțelegerea lui Dumnezeu. Așadar un teolog poate spune ce *nu* este Dumnezeu (de exemplu, „Dumnezeu nu este ignorant”), dar nu ce *este* Dumnezeu. Mai mult, cu această abordare fusese asociat strâns și frecvent un tip de teologie mistică ce considera că Dumnezeu poate fi perceput și înțeles prin experiență directă, o concepție care avea o lungă istorie, ajungând până la Pseudo-Dionisie Areopagitul (secolul al VII-lea) și chiar înaintea lui. Așadar Grigorie Palama se înscrie într-o lungă tradiție bizantină de gândire și din acest punct de vedere nu se opunea atât scolasticii, cât ideii că sistemele logice l-ar putea defini pe Dumnezeu.

Controversa a continuat câțiva ani la rând. În 1341, Andronic al III-lea a convocat un conciliu din care Palama a ieșit clar învingător. Totuși, moartea împăratului, peste câțiva ani, a adus iarăși problema în discuție. Varlaam și-a reînnoit atacurile, iar disputa religioasă a început să capete un aspect politic, cu Cantacuzino și partida sa susținându-l în general pe Palama, pe când patriarhul Kalekas și Apokaukos i se opuneau. Cum acesta din urmă s-a impus, isihasmul a fost condamnat și Grigorie Palama a fost întemnițat o vreme și excomunicat.

Totuși, controversa a început să aibă curând urmări la nivel social și politic, legate de lupta pentru tron. Cantacuzino era susținut de aristocrație, iar regența lui Apokaukos se baza pe susținerea clasei urbane sărace, mai întâi din Constantinopol și apoi din orașele din Tracia și Macedonia, unde se iscase o adevărată ură față de aristocrație. În Tesalonic, săracii și marinarii erau organizați ca un fel de partid numit „zeleții” (a nu se confunda cu „zeleții” monastici din secolul al X-lea), care, în 1342, i-au alungat pe toți membrii aristocrației și pe guvernatorul numit de Cantacuzino, instaurând un guvern care era, în fond, independent. Firește, în lupta pentru supremație, partidul zelet susținea regența din Constantinopol împotriva lui Cantacuzino. Deși istoricul Gregoras a caracterizat regimul zelet drept „cârmuirea gloatei”, ar fi o greșeală să considerăm fenomenul în primul rând un război de clasă și este la fel de fals să vedem legături forțate și rapide între acest conflict și disputa religioasă în jurul isihasmului. Prin urmare, chiar dacă există dovezi că zeleții din Tesalonic satirizau liturgia creștină,

cu siguranță ei nu erau interesați să suprimă isihasmul.

Între timp, Cantacuzino a rămas fără cea mai mare parte a sprijinului său militar și s-a orientat spre Serbia în căutare de ajutor. Ștefan Dušan era dispus să-l ajute și, la începutul anului 1342 l-a susținut pe Cantacuzino într-o serie de atacuri fără succes asupra câtorva orașe macedonene. Cu toate acestea, Cantacuzino a fost recunoscut în Tesalia și Epir, fapt care a dus la o separare de Dušan, care a schimbat tabăra și s-a aliat cu regența din Constantinopol, aranjând nunta fiului său Uroš cu sora lui Ioan Paleologul. Atunci Cantacuzino a format o alianță cu emirul selgiucid Omur și, cu ajutorul turcilor, a reușit să facă progrese considerabile în Tracia, deși atacul asupra orașului Tesalonic a eșuat. În Constantinopol, Apokaukos a fost omorât într-o revoltă a închisorilor din 1345, iar Cantacuzino era sigur de victorie. În 1346 a fost încoronat cu numele Ioan al VI-lea și a preluat regența pentru împăratul Ioan al V-lea Paleologul, care a trebuit să rămână în culise pentru încă aproximativ zece ani.

Guvernul zelot din Tesalonic a supraviețuit o vreme, însă a devenit mai violent față de aristocrați, mulți dintre ei fiind aruncați de pe zidurile orașului și masacrați de mulțime. În 1349, zeloții au căutat să-i predea orașul lui Ștefan Dušan, însă manevra a eșuat și Cantacuzino a intrat în oraș în 1350 împreună cu Grigorie Palama, care fusese ales episcop al Tesalonicului.

Victoria lui Cantacuzino mai însemna și triumful isihasmului. În 1351, în palatul Blachernae din Constantinopol s-a întrunit un conciliu care a proclamat ortodoxia teologiei lui Palama și l-a condamnat pe Varlaam. Controversa a continuat pe această temă, însă din acel moment învățătura isihastă a fost recunoscută oficial și a constituit fundamentul sistemului de gândire al celor mai influenți teologi din Biserica bizantină până la sfârșitul imperiului și după aceea.

Ștefan Dušan și ascendența Serbiei

Regele sârb Ștefan Dušan a profitat cel mai mult de pe urma perioadei de război civil din Bizanț. Controla toată Macedonia, cu excepția Tesalonicului, și s-a declarat împărat al sârbilor și grecilor, iar în 1346 a fost încoronat cu acest titlu de patriarhul independent al Serbiei. De aceea Dušan poate fi văzut în aceeași lumină în care îi privim pe conducătorii de dinainte, ca Simeon al Bulgariei, în secolul al X-lea, care dorea să instaureze un imperiu slavo-bizantin unit. Dušan era deosebit de favorabil mănăstirilor de la Muntele Athos, care se afla pe teritoriul său; a vizitat el însuși Muntele Athos și i-a imitat pe împărații bizantini prin darurile făcute mănăstirilor. În timpul domniei sale constatăm cel mai puternic val al influenței bizantine în Serbia, fiindcă mai mulți funcționari bizantini au fost integrați în administrația sârbă și greaca era folosită ca limbă a cancelariei.

După victoria lui Cantacuzino în războaiele civile, Dušan a continuat să înainteze în Grecia, ducând

la bun sfârșit cucerirea Epirului și a Tesaliei. Cu un efort redus, își dublase teritoriul, controlând un imperiu care se întindea de la Dunăre, în nord, până la Golful Corint, în sud. Aproximativ jumătate din populația imperiului său era vorbitoare de limbă greacă și Dušan însuși s-a interesat în mod deosebit de partea greacă a regatului său, lăsând administrarea teritoriilor nordice în seama fiului său Uroș. Dušan a fost deosebit de interesat și de infrastructura imperiului și de sistemul juridic. A promulgat un cod de legi în 1349 și apoi în 1354, creat în principiu după modelele bizantine, care i-au pus domnia pe fundamente solide și au creat o bază pentru evoluția viitoare a statului sârb.

Ca împărat, Ioan al VI-lea Cantacuzino și-a menținut aceleași linii politice pe care le promovase pe când era consilier și pretendent la tron. Membrii familiei imperiale au fost desemnați în posturile importante din provincii, metoda fiind considerată cea mai bună cale de a-i împiedica pe guvernatori să se declare independenți. Astfel, Cantacuzino l-a numit pe cel mai mare fiu al său, Matei, conducătorul Traciei, iar pe cel de-al doilea fiu, Manuel, despot al Moreei. În acest fel încerca totodată să creeze o dinastie proprie, paralelă și rivală a Dinastiei Paleologilor.

Cantacuzino a încercat în continuare să dobândească independența față de genovezi, motiv pentru care a strâns din nou toate fondurile private de care dispunea, pentru reconstruirea flotei bizantine. A căutat și să submineze monopolul genovez asupra comerțului din Constantinopol scăzând tarifele pentru negustorii bizantini, însă genovezii au reacționat folosind forța armată și au distrus flota bizantină în 1349.

Inamicii Bizanțului realizaseră că Ioan Cantacuzino nu era împăratul legitim și de aceea încercau să-l submineze puterea susținându-l pe Ioan al V-lea Paleologul. Însuși împăratul legitim a început să devină tot mai nesupus față de tutela lui Cantacuzino și a încercat să-și asume puterea în nume propriu. Pentru a-l împăca pe tânărul împărat, Cantacuzino i-a încredințat lui Ioan al V-lea teritoriile acordate înainte fiului său Matei, în timp ce lui Matei i-a transferat zonele din jurul Adrianopolului. Totuși, cum era de așteptat, în 1352 între cele două principate semiindependente a izbucnit un nou război civil. Cu sprijinul mercenarilor turci, Cantacuzino a fost victorios la început, însă Ioan al V-lea a apelat pentru ajutor la Serbia și Bulgaria, iar Dušan a trimis un contingent de cavalerie, în timp ce familia Cantacuzino era sprijinită de sultanul otoman Orhan (1326-1362), succesorul lui Osman. În cele din urmă, turcii i-au învins pe sârbi, iar în 1353 Cantacuzino a renunțat la susținerea fictivă a dinastiei legitime și l-a proclamat pe fiul său Matei co-împărat, Ioan al V-lea fiind destituit.

Între timp, Orhan i-a abandonat pe Cantacuzini, a cucerit orașul Gallipoli din Hellespont și s-a pregătit să invadeze Tracia. În parte profitând de panica iscată în Constantinopol, Ioan al V-lea a prins curaj încă o dată, s-a aliat cu un corsar genovez pe nume Francesco Gattilusio și a cucerit Constantinopolul în 1354. Conspiratorii l-au silit pe Ioan Cantacuzino să abdice și să intre într-o mănăstire. Așadar, la vârsta de 25 de ani, Ioan al V-lea Paleologul a rămas singurul conducător din Constantinopol.

Cu numele de călugăr Ioasaf, Ioan Cantacuzino a scris mai multe lucrări importante și a continuat să

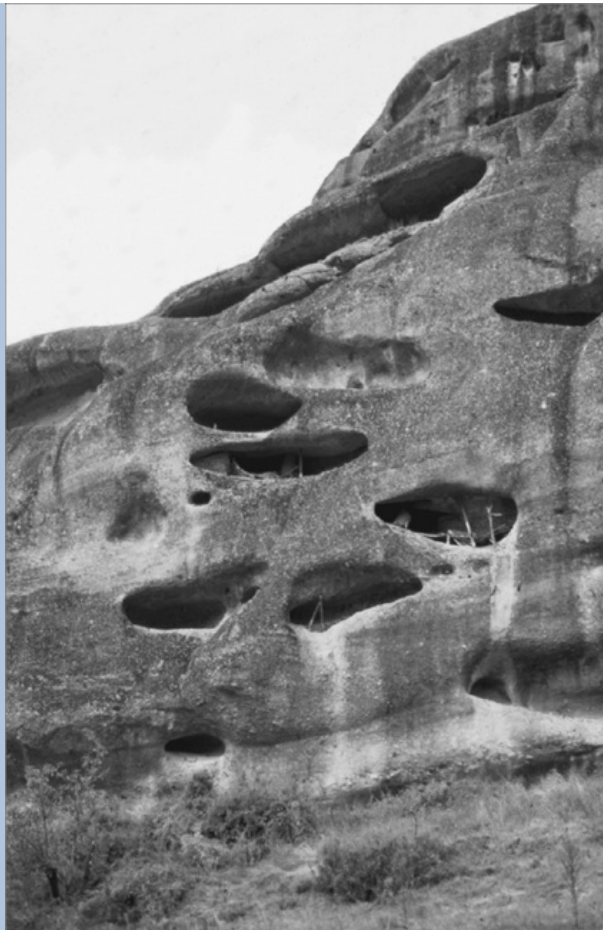
se implice în disputele politice ale zilei, până la moartea sa, în 1383. Membrii familiei Cantacuzino au rezistat în provincii, iar la început Manuel Cantacuzino a încercat să organizeze o alianță pentru a-l răsturna pe Ioan al V-lea și, după ce a renunțat la viața politică în 1357, s-a dedicat reorganizării și întăririi Despotatului Moreea.

Situația economică

Un fapt interesant este că pentru această perioadă avem dovezi tot mai numeroase ale unei bogății economice în zonele aflate sub control bizantin, cel puțin la jumătatea secolului al XIV-lea. Avem șansa de a dispune de dovezi relativ complete provenite din bogatele arhive ale mănăstirilor de la Muntele Athos, privitoare la pământuri, proprietăți și oamenii care trăiau în această perioadă în satele din Macedonia. Așa cum am spus, mănăstirile s-au bucurat de bogății în aproape toate epocile, iar în această perioadă au prosperat și datorită darurilor oferite de săraci, dar mai ales de cei înstăriți, atât din Imperiul Bizantin, cât și din afara lui. Călugării de la Athos își administrau cu prudență proprietățile și țineau registre amănunțite. Cum majoritatea mănăstirilor au supraviețuit până în prezent, multe dintre condicile lor s-au conservat și ne oferă o imagine rară despre viața și munca oamenilor care trăiau pe teritoriul lor.

Caseta 14.2. *Mănăstirile din Meteora*

Vizitatorul care se îndreaptă spre vest din metropola tesaliană Larissa, în centrul Greciei, traversează o câmpie imensă, neobișnuită pentru peisajul grec. La începutul verii, câmpurile sunt înveșmântate în lanuri de grâu, iar toamna, de bumbac. Temperaturile și condițiile meteorologice extreme sunt comune, cu o căldură toridă vara și frig aspru iarna, acompaniat de ploi torențiale și – nu arareori – de zăpadă. Regiunea pare departe de coastele Mării Egee și aduce foarte mult cu o parte a lumii balcanice. Pe hornurile caselor pot fi văzute berze, iar în orașul Trikkala se găsește o fortăreață bizantină impresionantă și una dintre cele mai mari moschei otomane din Grecia rămase în picioare.

Ilustrația 14.1. Meteora, schitul (*skete*) Doupiani. Se pare că grotle din nord-vestul câmpiei Tesaliei i-au adăpostit pe primii eremiți din zonă. Călugării trăiau în grotle individuale, situate una deasupra celeilalte, iar unele piese de mobilier și resturi de material lemnos pot fi văzute și acum în peșteri. Fotografie: Timothy E. Gregory

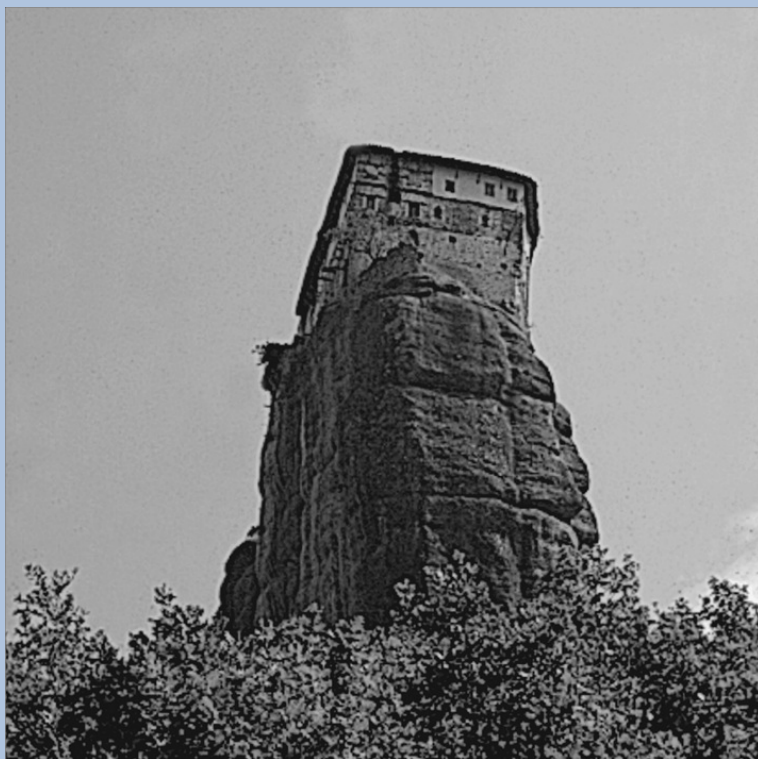
Dincolo de Trikkala, o serie de formațiuni stâncoase bizare încep să se înalțe pe neașteptate din întinderea plană a câmpiei, multe având peste 200 metri înălțime. Pe măsură ce călătorul se apropie, stâncile se împart în culmi și turnuri ce par contorsionate și aproape vii, de culoare gri închis și cu numeroase grotle. În acest cadru remarcabil se găsesc mănăstirile din Meteora, odinioară multe la număr, deși astăzi mai puțin de zece se agață mai departe de o existență precară pe piscurile abrupte. Așadar Meteora, amplasată deasupra orașului bizantin Stagoi, a devenit unul dintre ultimele centre monastice bizantine. La fel ca Muntele Athos, Meteora a supraviețuit căderii Constantinopolului și rămâne cel mai vizitat complex monastic și unul dintre puținele locuri în care tradițiile Bizanțului stau față în față cu lumea modernă.

Tesalia a fost un centru foarte bogat pe tot parcursul perioadei bizantine, în mare parte datorită producției agricole de aici. Slavii și vlahii s-au stabilit în zona muntoasă, iar latinii au pus stăpânire pe partea răsăriteană după 1204. Totuși, partea apuseană a câmpiei a rămas în mâinile bizantinilor, în ultimă instanță sub controlul lui Ioan I Ducas, care a instaurat un principat independent în Tesalia, care a supraviețuit până a fost adus din nou sub controlul Constantinopolului în 1335.

Ilustrația 14.2. Meteora, biserica Metamorphosis (Schimbarea la față), în Marele Meteor. Aceasta este capătul estic al bisericii, care făcea parte din *katholikonul* original, construit de Ioan Uroș Paleologul, fiul țarului sârb, care și-a luat numele monastic Ioasaf. Fotografie: Timothy E. Gregory

În această perioadă s-a dezvoltat cu adevărat viața monastică la Meteora. Potrivit tradiției locale, călugării locuiau în grotle din apropiere încă din secolele bizantine timpurii, însă nu există dovezi solide pentru susținerea acestei afirmații. Primul indiciu istoric referitor la monahism se referă la un grup dezorganizat de călugări care trăiau în *skete* (*asketerion*, sihăstrie) Doupiani, probabil în grotle din jurul unuia dintre aflorimentele centrale, posibil la începutul secolului al XIV-lea. Dificultățile vieții la Muntele Athos, inclusiv pericolele presupuse de raidurile piraților turci, au dat un avânt special pentru dezvoltarea centrului de la Meteora, deoarece călugării au fugit în căutarea siguranței relative oferite de nord-vestul Tesaliei. Cea mai veche biserică ajunsă până la noi este mănăstirea Hypante, săpată în stâncă, fondată în 1366/1367.

Ilustrația 14.3. Meteora, mănăstirea Rousanou. Este una dintre cele mai spectaculoase mănăstiri de la Meteora și este construită pe vârful acestui pilon natural de piatră. Mănăstirea a fost întemeiată în secolul al XVI-lea și conține fresce în stare bună de conservare din acest secol. Fotografie: Timothy E. Gregory

Cea mai importantă mănăstire de la Meteora a fost Marele Meteor, întemeiată la sfârșitul secolului al XIV-lea de Atanasie

de la Meteora. Atanasie era din Neopatras, cel mai important oraș din Tesalia la vremea respectivă, însă a studiat la Tesalonic și Constantinopol și a intrat în legătură cu câțiva dintre cei mai importanți exponenți ai vieții monastice din vremea lui. După o perioadă petrecută în Creta, s-a mutat la Muntele Athos și apoi, prin 1340, la Meteora, unde a înființat o mănăstire într-un loc numit Platylithos („lespedea lată”) în centrul din regiunea Meteora. Prin anii 1380, când Serbia domina Tesalia, Ioan-Ioanșaf Uroš, fiul lui Simeon Uroš, a devenit stareț la Marele Meteor și a construit o biserică închinată Schimbării la față, a cărei extremitate estică supraviețuiește în biserica publică (*katholikon*) reconstruită a mănăstirii.

Pe parcursul secolului al XIV-lea au fost construite și alte mănăstiri la Meteora: Sfântul Ștefan și Sfântul Nicolae Anapavasas, iar întemeierile au continuat pe tot parcursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, sub stăpânirea otomană, când numărul mănăstirilor a ajuns la aproximativ 23 și mai multe biserici au fost pictate de artiști importanți, ca Teofan Cretanul.

Cu 50 de ani în urmă, mănăstirile din Meteora erau în declin, cu numai câțiva călugări în fiecare din cele aproximativ șase care mai erau locuite. Intervenția statului grec începând din anii 1960 a salvat infrastructurile, iar revitalizarea tradiției monastice din anii mai recentă a asigurat o continuitate pentru funcționarea centrului. Totuși, Meteora a devenit un punct major de atracție turistică, așa încât regiunea rurală din jur este plină de hoteluri, spații de camping și restaurante scumpe. Călugării încearcă să-și păstreze stilul de viață, însă Meteora, odinioară departe de evenimentele însemnate ale lumii, se află acum pe unul dintre principalele drumuri ale turiștilor veniți din Europa în Grecia și este greu să știm sigur ce va aduce viitorul.

Lectură suplimentară

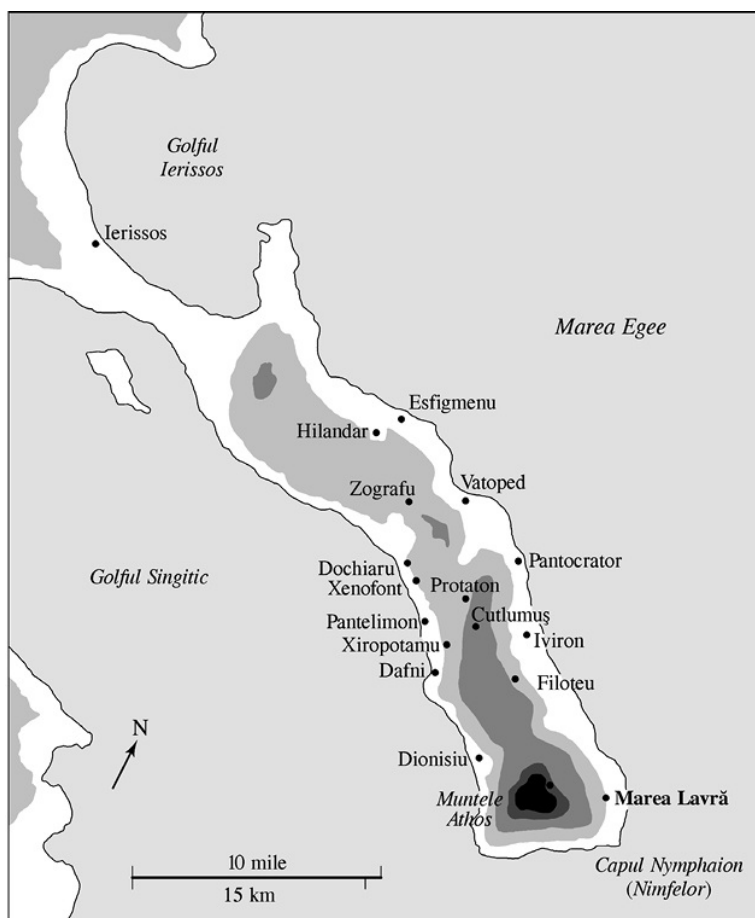
D.M. Nicol, *Meteora: The Rock Monasteries of Thessaly*, Londra, 1975.

Așadar, cel puțin pentru jumătatea secolului al XIV-lea, este posibil să vorbim despre o economie bizantină integrată, în care statul central a continuat să joace un rol prin intermediul măsurilor, taxelor și monedelor pe care le bătea. În ce privește proprietățile funciare, exista în continuare sistemul mixt din secolele al XII-lea și al XIII-lea, cu variații regionale considerabile, afectate în special de diversele perioade de dominație străină. Bineînțeles, majoritatea țăranilor nu își lucrau propriile pământuri, însă economia agrară a rămas productivă atunci când nu au intervenit forțe externe (invazii, războaie civile etc.). La fel, producția agricolă era diversificată și se foloseau metode variate de cultivare. Majoritatea țăranilor nu erau foarte înstăriți, însă nici nu făceau agricultură de subzistență, așa încât au continuat să joace un anumit rol în rețelele de schimb mai largi.

Pe la jumătatea secolului al XIV-lea, situația s-a schimbat în mare parte. Asia Mică fusese pustiită multă vreme de războaiele dintre dinastiile concurente, iar sosirea în Europa mai întâi a catalanilor și apoi a otomanilor a adus războaie neîncetate în această zonă. Din nefericire, după 1321 toate acestea au fost însoțite de un război civil neîntrerupt, astfel încât situația a devenit disperată. Pentru prima jumătate a secolului există dovezi ale unui declin demografic în tot teritoriul bizantin, iar „moartea neagră” a izbucnit în imperiu în 1348. Cu siguranță epidemia a avut un impact mai puternic în orașe (așa cum s-a întâmplat în toată Europa), însă a contribuit și la paralizarea bazei economice mai largi, îngenuchind sistemul economic.

Această situație poate fi constatată în multe părți ale imperiului, poate cel mai bine în mica așezare rurală Panakton, situată la granița dintre regiunile Attica și Beoția, care a fost supusă de curând unei campanii extinse de săpături științifice. Așezarea era mică și se afla pe vârful unui deal ușor de apărat. Se pare că a fost locuită doar de pe la jumătatea secolului al XIV-lea și a fost abandonată pe la

jumătatea secolului al XV-lea. Excavările sugerează că locuitorii erau agricultori, deși este posibil ca măcar o parte dintre bărbați să fi fost soldați. Trăiau la un nivel economic de bază, iar situația lor generală pare să reflecte dificultățile cu care se confruntau majoritatea regiunilor din imperiu în anii de după 1350.

Harta 14.3. Mănăstirile de la Muntele Athos (după A. Kazhdan et al. [coord.], *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York, 1991, p. 224)

Evoluții culturale în secolul al XIV-lea

În ciuda dificultăților politice, economice și militare, secolul al XIV-lea a adus și multe evoluții culturale bazate în mod deosebit pe realizările din secolul al XII-lea, transformate de legăturile strânse cu ideile și tradițiile occidentale determinate de dominația cruciaților asupra majorității zonelor imperiului. Așadar cultura bizantină din secolul al XIV-lea se baza în parte pe individualismul și secularismul din secolul al XII-lea, incluzând evoluția unei culturi aristocrate bizantine specifice, care apoi s-a îmbogățit și rafinat prin contactul cu lumea similară, dar foarte diferită totuși a Occidentului latin. În final, cuceritorii latini veniți în ținuturile centrale ale Imperiului Bizantin au adus cu ei multe

idei noi, însă ele au fost absorbite într-un mediu cu adevărat multicultural. Fenomenul a fost evident încă din secolul al XIII-lea, însă rezultatele din secolul al XIV-lea au fost și mai bogate. Evident, ele au diferit de la o regiune la alta și trebuie întotdeauna să ținem minte că realizările culturale ale perioadei s-au construit în mare măsură pe munca agricultorilor și a negustorilor, fie ei bizantini sau latini.

Putem vedea aceste evoluții în multe aspecte, de la gradul tot mai înalt de sofisticare al filosofiei și teologiei bizantine ca urmare a contactului cu ideile vestice (așa cum am menționat mai sus) la tendințele și transformările din arhitectură și artă. Printre cele mai remarcabile aspecte ale artei din această perioadă se numără și preocuparea pictorilor pentru reprezentări tridimensionale, pentru finețea detaliilor și utilizarea unei game largi de culori. Cu siguranță putem vedea evoluții regionale în arta perioadei Paleologilor, însă majoritatea tendințelor generale sunt vizibile în operele care au ajuns la noi de pe tot cuprinsul imperiului. De exemplu, magnificele mozaicuri și frescele din biserica Chora (a Mântuitorului), din Constantinopol (Kariye Camii) au fost consacrate de un important om de stat și cărturar, Teodor Metochites, în 1315-1321. Reprezentările sunt însuflețite de culori, detalii și acțiune, cu scene remarcabile și multe expresii de putere, ca inegalabila reprezentare a coborârii lui Hristos în iad, unde intensitatea personajelor creează senzația că stau să coboare de pe perete. La fel, realismul și plasticitatea personajelor din multe biserici din Mistra, capitala Despotatului bizantin Moreea, duc cu gândul la Renaștere, care tocmai începea în Italia contemporană. Aceleași tendințe pot fi văzute în arhitectura perioadei, cu o variație remarcabilă de forme și evoluția clară a unor școli locale în Macedonia, Constantinopol, centrul Greciei și Moreea, și în teritoriile slave de dincolo de frontiera imperiului. Împodobirea suprafetelor exterioare devine comună, cupolele se înmulțesc, iar fantezia, imaginația și o îmbinare între tehnicile bizantine și cele apusene sunt etalate în orice colț.

Bizanțul ca vasal al otomanilor: domnia lui Ioan al V-lea

Poate din fericire pentru Ioan al V-lea, Ștefan Dușan, unul dintre cei mai serioși inamici (dar și imitatori) ai Bizanțului, a murit pe neașteptate în 1355, iar succesorul său, Ștefan Uroș al V-lea Nežaki (1355-1371) nu a fost în stare să mențină unitatea imperiului pe care îl clădise tatăl său. În consecință, în Balcani au apărut mai multe principate greco-sârbe slabe, însă Bizanțul nu a fost capabil să profite de pe urma vidului de putere din regiune și era din ce în ce mai clar că adevărata putere din Peninsula Balcanică deveniseră turcii otomani, care au pătruns pentru prima oară în Tracia în 1354.

Putem discuta în ce măsură politica otomană în Europa a fost dirijată de sultan și în ce măsură a reprezentat acțiunea seniorilor războinici turci, însă în 1361 forțele turce au luat orașul Dydimoteichon, iar pe la sfârșitul deceniului au cucerit și importantul oraș Adrianopol. Un număr semnificativ de

coloniști s-au mutat în Tracia, în căutare de pământuri în teritoriile proaspăt cucerite. Murad (1362-1389), fiul lui Orhan, avea ambiții mărețe pentru statul otoman și încetul cu încetul a adus majoritatea conducătorilor din Balcani sub sceptrul său.

În această situație, Ioan al V-lea a încercat să obțină ajutor din Occident, prin vechiul expedient al oferirii perspectivei unei uniri a Bisericii. În 1355 a trimis la Avignon o scrisoare papei Inocențiu al VI-lea, făcând tot felul de promisiuni extravagante cu condiția ca papa să trimită ajutor militar imperiului împresurat. Papa nu a făcut nimic, așa încât Ioan a încheiat o alianță cu vărul său, Amadeo al VI-lea de Savoia, care a plănuit o cruciadă în vederea cuceririi Țării Sfinte și ajutorării Bizanțului conform înțelegerii. Cruciada a pornit într-adevăr în 1366 și a reușit să ia orașul Gallipoli de la otomani. Ioan a încercat să organizeze un conciliu bisericesc pentru discutarea unirii, însă papa Urban al V-lea a respins ideea, sugerând că împăratul bizantin ar fi trebuit să meargă la Roma. Determinat poate de pierderea Adrianopolului, Ioan al V-lea a efectuat o călătorie în Italia și în octombrie 1369 a făcut o mărturisire personală de credință prin care trecea la catolicism și s-a supus public autorității papei. Ioan a rămas o vreme la Roma și apoi la Veneția, întorcându-se la Constantinopol abia în toamna anului 1371. Din păcate, înjosirea împăratului nu a adus niciun ajutor din partea Occidentului.

Caseta 14.3. Sfânta Anastasia, tămăduitoarea celor otrăviți

Fresca Sfintei Anastasia se găsește în nartexul bisericii Panaghia (Fecioara Maria) Phorbiotissa din Asinou, Cipru. Importantul edificiu a fost construit la începutul secolului al XII-lea de un anume Nichifor, care îndeplinise funcția de *magistros* la curtea imperială în timpul lui Alexios Comnen; titlul nu ne îngăduie să spunem cu precizie ce îndatoriri avea Nichifor, însă atestă importanța lui în Constantinopol. Alte inscripții din biserică spun că același Nichifor s-a retras la Asinou, unde a întemeiat o mănăstire al cărei prim stareț a devenit. Principala inscripție dedicatorie dezvăluie motivația donatorului: „Eu, Nichifor, *magistros*, un sărman rugător, am ridicat plin de râvnă această biserică, în schimbul căreia sper că mă vei ocroti în înfricoșătoarea zi a Judecății”.

Fresca Sfintei Anastasia a fost pictată în secolul al XIV-lea. Sfânta este înfățișată ținând în mână dreaptă o cruce, iar în stânga o sticlă albă cu un medicament. Donatoarea frescei este o anume Anastasia Saramalina, care este reprezentată pe un nivel mai jos decât sfânta și de dimensiuni mai mici. Ea se roagă sfintei, cu mâinile întinse într-un gest obișnuit care indică implorarea. Donatoarea este îmbrăcată cu haine albe bogate, sub o mantie legată la gât. Acoperământul de cap este din același material ca hainele (probabil mătase) și este de modă occidentală. Artistul s-a îngrijit să o picteze pe Saramalina într-o manieră realistă, arătându-i fața cu ridurile potrivite vârstei. Fețele ambelor personaje sunt arătate complet frontal (adică privesc spre credincioșii din biserică), deși este limpede că donatoarea ar trebui să se uite spre sfântă.

Sfânta Anastasia este zugrăvită calmă și încrezătoare în sine, gata să le ofere ajutor celor care o invocă. Despre această sfântă se știe puține lucruri; s-ar putea să fie legată de departe cu un sfânt roman martirizat în timpul persecuției lui Dioclețian, însă mai există o tradiție care o asociază cu orașul Tesalonic. Puterile ei includ nu doar vindecarea de otrăvirea fizică, ci și (probabil mai comun) de bolile cauzate de fărmece.

Lectură suplimentară

D. Winfield și E.J.W. Hawkins, „The Church of Our Lady at Asinou, Cyprus”, *Dumbarton Oaks Papers*, 21, 1967, pp. 261-266.

În absența împăratului, situația din Peninsula Balcanică s-a deteriorat și mai mult. Succesorii lui Ștefan Uroș, Vukašin și fratele său Ioan Uglješa, au încercat să organizeze o opoziție în fața expansiunii otomane, iar la 26 septembrie 1371 (cu aproximativ o lună înainte de întoarcerea lui Ioan al V-lea) sârbii au înfruntat oastea otomană pe râul Marița, în apropiere de Cernomen (harta 9.1). Forțele sârbe au fost anihilate și tot sudul Peninsulei Balcanice a rămas deschis înaintea otomanilor. Ioan al V-lea a învățat lecția din această bătălie și, la scurtă vreme după sosirea lui la Constantinopol, a încercat să încheie un tratat cu sultanul Murad, sperând că în felul acesta i-ar fi putut convinge pe otomani să lase Bizanțul în posesia celor câteva teritorii pe care le mai avea în Tracia. Totuși, una dintre condițiile tratatului a fost ca Ioan să-l recunoască pe sultan ca superior, să-i plătească un tribut periodic și, la nevoie, să trimită soldați pentru armata otomană. Prin urmare, într-un interval scurt de timp, Ioan a devenit supusul a doi dintre inamicii Bizanțului – mai întâi al papei și apoi al sultanului otoman.

În epoca dependenței Bizanțului față de otomani, relațiile dintre aristocrația bizantină și cea otomană erau apropiate; lucrul reiese clar din nefericitele evenimente care au marcat restul domniei lui Ioan al V-lea. Între el și fiul său, care deja fusese încoronat co-împărat cu numele Andronic al IV-lea, a izbucnit o neînțelegere serioasă. În 1373, Andronic s-a aliat cu fiul sultanului Murad, Savci Çelebi, într-o revoltă comună ce intenționa să-i răstoarne de la putere pe tații lor. Revolta a fost înăbușită cu sâlbăticie, probabil Savci Çelebi a fost ucis, iar Andronic și tânărul său fiu Ioan (mai târziu al VII-lea) au fost întemnițați și parțial orbiți. Ioan al V-lea l-a ridicat pe cel de-al doilea fiu al său, Manuel, la rangul de co-împărat, însă în 1376 Andronic a scăpat din închisoare și, ajutat de genovezi și otomani, a acaparat tronul, întemnițându-i la rândul lui pe Ioan al V-lea și pe Manuel. Scenariul s-a repetat după alți trei ani și bătrânul împărat a ajuns din nou la putere, în timp ce Andronic s-a stabilit în Galata. Confruntarea s-a încheiat probabil în 1381, când, printr-o înțelegere, Andronic s-a împăcat cu tatăl său, a fost acceptat ca moștenitor, iar fiului său, Ioan al VII-lea i s-a asigurat succesiunea. Rămas acum în afara succesiunii, Manuel, celălalt fiu al lui Ioan al V-lea, a fugit în Tesalonic, de unde a pus stăpânire pe o mare parte din Tesalia și Epir. Sultanul îl privea pe Manuel ca pe un inamic serios – pentru că își încălcase jurământul de vasalitate față de otomani –, așa încât și-a trimis unul dintre cei mai de încredere generali ca să cucerească Tesalonicul. Manuel a încercat să se opună ferm, însă nu a primit niciun fel de ajutor din afară, iar locuitorii orașului păreau dispuși să-l predea, așa că în 1387 împăratul a lăsat orașul în seama propriilor resurse și trupele otomane au intrat pe porți fără să întâmpine nicio împotrivire. Mai târziu Manuel a apărut la curtea sultanului (în Bursa) implorând milă și a fost trimis înapoi la tatăl său în Constantinopol.

Acest șir de evenimente scoate în evidență luptele interne permanente în familia paleologilor și aparenta lor incapacitate de a coopera astfel încât să exploateze la maximum resursele bizantinilor. Mai arată și că sultanul otoman controla politica bizantină internă, pentru că în fiecare dintre cazuri – deși pretendentul bizantin la tron a căutat să obțină sprijinul genovezilor sau al venețienilor – sultanul a făcut alegerea finală, optând, firește, pentru partea care îi oferea cea mai mare sumă de bani.

Între timp, Murad și-a continuat expansiunea spre nord în Peninsula Balcanică. În 1385 a luat Sofia, iar în 1386 Niș. În același an, sultanul a fost obligat să se întoarcă în Asia Mică, pentru a se ocupa de o invazie din est. Bizanțul ar fi putut folosi prilejul ca să-și reafirme independența, însă Ioan al V-lea era în vârstă, iar evenimentele din ultimii 15 ani îl lăsaseră practic fără putere. Totuși, oportunitatea a fost folosită de nobilimea sârbă, condusă de prințul Lazăr, care a devenit cea mai puternică personalitate politică începând din 1371, și de Vuk Branković, conducătorul regiunii Kosovo, împreună cu prințul bosniac Tvrtko I. În absența sultanului, armatele sârbe au obținut câteva succese, inspirând și Bulgaria să-și proclame independența față de otomani. Murad s-a întors în Balcani și s-a ocupat de situație metodic, în stilu-i caracteristic. A adunat o armată mare, în parte alcătuită din recruți trimiși de popoarele creștine din regiune, și i-a forțat pe bulgari să se supună. Sârbii și aliații lor au încercat o ultimă opoziție disperată pe câmpia Kosovo (Kosovo Polje) la 15 iunie 1389 (harta 9.1). Bătălia, care a pecetluit soarta Peninsulei Balcanice pentru secolele următoare, a ajuns să aibă un rol crucial în legende și în poveștile eroice, mai ales pentru sârbi, astfel încât este greu să se deosebească faptele de fantezia romantică. Otomanii au fost comandați de Murad însuși, în timp ce sârbii au fost conduși de prințul Lazăr. Se pare că sârbii au fost depășiți numeric cu mult și au fost afectați și de niște neînțelegeri interne și de lipsa încrederii în ei înșiși. La început, Lazăr a ieșit biruitor, însă într-un moment critic – cel puțin potrivit legendei – Vuk Branković și-a părăsit camarazii, iar sârbii au fost opriți de Baiazid, fiul și moștenitorul sultanului. Murad a fost ucis în bătălie, însă Baiazid i-a condus pe otomani spre o victorie completă, măcelărindu-i pe mulți dintre înfrânți, inclusiv pe Lazăr.

Ca sultan (1389-1402), Baiazid a organizat cu grijă noul teritoriu, instituind un impozit pe cap de locuitor, *haraci*, pentru toți nemusulmanii și silindu-i pe prinții creștini să-i jure credință. Fiul lui Lazăr, Ștefan Lazarević, considerat voievodul (sau despotul) sârbilor, a rămas loial sultanului până la sfârșitul zilelor sale, menținându-și un anumit grad de independență față de turci, iar în timpul domniei sale cultura sârbă a cunoscut o perioadă de înflorire.

După bătălia de la Kosovo, Constantinopolul a rămas izolat complet și încercuit de teritoriile otomane, atât în Europa, cât și în Asia; singurul teritoriu semnificativ rămas în continuare sub un control bizantin slab era Moreea (Pelopones), stăpânit de Bizanț din 1262 și organizat ca despotat după 1349. Baiazid, un domnitor cu o abilitate și ambiție enorme, a reușit într-o măsură mai mare decât tatăl lui să exploateze în favoarea sa neînțelegerile din familia domnitoare bizantină. Bizanțul a avut parte de oarecare liniște cât timp Baiazid a fost ocupat cu o demonstrație de forță militară în Asia Mică, însă curând a pus la cale o conspirație împreună cu fiul lui Andronic Ioan al VII-lea, care a putut cuceri Constantinopolul cu ajutor otoman. Totuși, bătrânul Ioan al V-lea a refuzat să renunțe și și-a reluat tronul cu ajutorul fiului său, Manuel. Baiazid i-a convocat autoritar pe ambii împărați mai tineri, Manuel și Ioan al VII-lea, să-l asiste în campaniile sale din Asia Mică, iar cei doi prinți bizantini au fost siliți să ia parte la supunerea orașului Philadelphia, ultimul oraș creștin care îl sfida pe sultan în vestul Asiei. Între timp, Ioan al V-lea a făcut față cu greu acestor evenimente și a murit în 1391, ca un

Caseta 14.4. Bizanțul și vecinii săi în secolele al XIII-lea și al XIV-lea

Situația internațională s-a schimbat dramatic în secolele al XIII-lea și al XIV-lea. În ceea ce privește Bizanțul, cea mai semnificativă dintre aceste schimbări a fost, bineînțeles, a patra cruciadă, căderea Constantinopolului, înființarea statelor cruciate pe teritoriul bizantin și apariția statelor succesoare ale Bizanțului. Totuși, simultan s-au petrecut schimbări și în lumea mai largă din care Bizanțul făcea parte. Într-adevăr, odată cu sfârșitul secolului al XII-lea, Imperiul Bizantin a jucat un rol tot mai puțin important pe scena lumii, fiind afectat într-o măsură din ce în ce mai mare de evenimentele desfășurate în alte părți. Este limpede că nu ar trebui să privim situația în termeni fataliști sau determiniști, întrucât cel puțin până la sfârșitul secolului al XIV-lea nu avem motive să credem că Bizanțul era destinat eșecului sau marginalizării totale. De fapt, în trecut Bizanțul reușise adesea să-și învingă destinul aparent și să se ridice din nou într-o poziție de putere și chiar de dominație, astfel încât nu exista un motiv intrinsec pentru care acest lucru nu s-ar fi putut întâmpla din nou. Cu toate acestea, în cazul complexei lumi a secolului al XIV-lea, este extrem de important să analizăm schimbările și evoluțiile petrecute în sânul popoarelor din jurul Imperiului Bizantin, astfel încât să-i înțelegem evoluțiile interne.

Occidentul

Pe parcursul secolului al XIII-lea, Europa Occidentală a continuat să evolueze din punct de vedere politic și să se extindă din punct de vedere economic. Monarhiile naționale ale Franței, Angliei și Hispaniei au ieșit din faza formativă a secolului al XII-lea mai mature și mai evolute la nivel instituțional. Domnitorii Franței au avut viață lungă și au izbutit să-și consolideze puterea regală până într-atât încât, în primii ani ai secolului al XIV-lea, Franța era cel mai mare și cel mai puternic stat din Apus. Și regii Angliei și-au menținut o putere considerabilă, însă ei au fost nevoiți să lupte împotriva apariției seniorilor feudali locali și, în final, regi ca Eduard I (1272-1307) au ajuns să se bazeze parțial pe parlament pentru a-și consolida puterea regală. Hispania a trebuit să se concentreze asupra tensiunii dintre puternicul și sofisticatul Califat Umayyad de Córdoba (și regatele taife succesoare) și puterea în ascensiune a micilor regate creștine. La fel ca în secolele anterioare, Germania nu a fost părtașă la această tendință spre centralizarea politică, în parte datorită electivității poziției împăratului și a tendințelor împăraților de a se implica în probleme din alte zone, o situație care a îngăduit puternicei nobilimi germane să se bucure de un statut aproape independent. Împărații individuali, ca Frederic al II-lea (1212-1250), au fost extraordinar de puternici, însă Frederic și-a concentrat atenția în primul rând asupra Italiei și, începând din 1198, a fost rege al Siciliei (și inclusiv al sudului Italiei). De fapt, Frederic al II-lea a amenințat din nou papalitatea, ajunsă la apogeul puterii în timpul pontificatului lui Inocențiu al III-lea (1198-1216).

După moartea lui Frederic al II-lea, micile state din nordul Italiei și-au putut afirma independența, în primul rând Florența și Milano și, bineînțeles, republicile maritime Veneția, Genova și Pisa, care și-au menținut dominația comercială în estul Mediteranei, care era baza unei bogății și a unei puteri politice considerabile. Între timp, papalitatea a continuat lupta cu domnitorii laici ai Europei, mai ales cu regii Franței. Prin urmare, papa Bonifaciu al VIII-lea (1294-1303) a refuzat să ia în seamă ordinele regelui Filip al IV-lea (1285-1314) care prevedeau ca membrii clerului francez să plătească taxe statului, spunând că așa ceva nu se putea face decât cu încuviințarea papei. Filip a reacționat răpindu-l pe papă, dovedind că cel puțin unii conducători erau dispuși să recurgă la forță pentru a-și afirma puterea în fața pretențiilor de supremație ale papalității. În cele din urmă a fost ales un nou papă (Clement al V-lea, 1305-1314), iar Filip al IV-lea a făcut aranjamente ca el să părăsească Roma și să locuiască la Avignon, în Franța. Faptul a dus la șubrezirea autorității pontificale și, în ultimă instanță, la o perioadă de aproximativ 40 de ani (care a durat până în 1417) în care au existat doi papi, unul în Franța și unul în Italia. Firește, această situație a generat un apel la reformă în Biserica apuseană, iar una dintre abordări a fost convocarea unor concilii de episcopi, în speranța restaurării prestigiului și reputației Bisericii. În ciuda a numeroase dificultăți, o asemenea tentativă a fost încununată de succes și așa-numita Mare Schismă din Biserica Occidentală a fost vindecată. Însă, date fiind aceste evenimente, cu greu ar fi putut situația din estul Mediteranei să fie o prioritate pentru papalitate.

Desigur, interesul Scaunului Apostolic față de supunerea Bisericii bizantine a rămas un deziderat important, mai ales dacă

ținem cont de faptul că cruciații (inclusiv înființarea Imperiului Latin în 1204) nu izbutiseră să atingă acest scop. În perioada care a urmat imediat după aceste evenimente și într-o situație de slăbiciune militară bizantină evidentă, papalitatea a ajuns să utilizeze promisiunea ajutorului militar ca pe un mijloc de a-și asigura supunerea religioasă a Răsăritului. Așa cum am văzut, aceasta s-a realizat la al doilea Conciliu de la Lyon, în 1274, când Mihail al VIII-lea a fost de acord cu această unire (care mai târziu a fost refuzată oficial de un conciliu local din Constantinopol, în 1285, așa-numitul Conciliu din Blachernae). Apariția turcilor otomani în Europa începând din 1348 și cucerirea orașului Gallipoli în 1354 au provocat îngrijorare în Europa. După cum am văzut, împăratul Ioan al V-lea Paleologul a încercat să profite de pe urma acestei situații căutând ajutor în Vest. A propus un alt conciliu ecleziastic în care să se discute unirea Bisericii, însă papa Urban al V-lea a respins ideea. Cu toate acestea, în 1366, Amadeo al VI-lea de Savoia, un văr al lui Ioan al V-lea Paleologul (de unde și interesul lui pentru afacerile bizantine), a condus o armată cruciată împotriva turcilor, aceasta fiind prima oară când cruciații s-au aliat practic cu bizantinii. Amadeo a recuperat orașul Gallipoli pentru Bizanț și a atacat mai multe orașe din Bulgaria; l-a încurajat pe Ioan să urmărească posibilitatea unui alt ajutor occidental, pe care ar fi urmat să-l obțină printr-un alt act de supunere față de Biserica apuseană. După cum am văzut, în 1369 Ioan a făcut o călătorie la Roma, a acceptat personal condițiile pontifului, însă nu a primit nimic în schimb. O situație similară a apărut chiar în ultimii ani ai secolului al XIV-lea, în timpul așa-numitei Cruciade de la Nicopole (1394-1396).

În linii mari, secolul al XIV-lea a adus un declin în vestul Europei, după dezvoltarea, prosperitatea și stabilitatea generală din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea. În primul rând, acest declin era consecința ciumei negre care a urmat imediat după o aparentă înrăutățire a climei în Europa, cu o scădere ușoară a temperaturilor și evenimente meteorologice catastrofale în secolul al XIV-lea. La începutul anului 1347, epidemia de ciumă a măturat cu repeziciune vestul Europei și a dus la o scădere bruscă a numărului de locuitori (poate în jur de 30%), ceea ce a provocat probleme sociale, psihologice, economice și culturale. Mai presus de toate, a fost Războiul de 100 de ani, o confruntare extraordinară între Anglia și Franța (1337-1453) care a dus la devastarea și ruina ambelor națiuni, a revoluționat conceptul de război și a introdus folosirea prafului de pușcă în conflictele europene occidentale.

Războiul de 100 de ani a avut, de asemenea, consecințe importante asupra politicii și structurilor guvernamentale din ambele state. În primul rând în Franța, războiul i-a conferit casei regale franceze un avantaj intern, pentru că a favorizat creșterea puterii regale, mai ales sub domnia lui Carol al V-lea (1364-1380), și dorința nobilimii și a locuitorilor de la orașe de a sprijini puterea monarhiei centralizate. Pe de altă parte, faptul că, din partea englezilor, efortul de război se baza pe determinarea de a păstra teritoriile din Franța care aparțineau familiei regelui britanic au slăbit susținerea acordată războiului și bogăția regatului și a consolidat sistemul parlamentar care începuse să funcționeze în secolele anterioare. Ca să plasăm evenimentul în contextul Imperiului Bizantin, în acești ani ambele puteri europene erau implicate profund în propriile lupte și nu au avut nici oportunitatea, nici interesul de a interveni în situația din bazinul oriental al Mediteranei. Mai mult, în această perioadă mișcarea cruciată era deja discreditată în proporție mare, iar personalitățile de frunte din nord-vestul Europei aveau propriile probleme și preocupări mai aproape de casă.

Peninsula Balcanică și Nordul

Cel mai important fenomen din secolul al XIII-lea în zona din nordul și estul Bizanțului a fost apariția mongolilor. Urmașii lui Gengis-Han (circa 1162-1227) au cucerit China, Iranul și cea mai mare parte a Orientului Mijlociu, au supus sudul Rusiei și au ajuns în Polonia în 1241, înainte de a fi distrași de problemele din Orientul Îndepărtat. Rezultatul a fost că, pe parcursul secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, coridorul stepelor a fost relativ liniștit și Peninsula Balcanică a fost influențată în primul rând de forțe generate în sud și vest. Astfel, căderea Constantinopolului în 1204 și înființarea statelor cruciate au transformat complet situația politică, în timp ce influența vestică a început să fie exercitată de pe țărmul adriatic de venețieni și din Europa Catolică de Ungaria și statele germane. Între timp, în general statele slave care se dezvoltaseră în ultimele secole au înflorit în secolul al XIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Bulgaria

Începând din 1185, al doilea Imperiu Bulgar a profitat de pe urma slăbiciunii statului bizantin și de neorânduiala statelor succesoare latine pentru a domina mare parte din Peninsula Balcanică. O revoltă împotriva stăpânirii bizantine a fost aproape înăbușită de Isaac al II-lea Angelos, însă țarul Caloian (1197-1207) a inițiat o serie de negocieri cu papalitatea și,

după 1204, a provocat câteva înfrângeri serioase Imperiului Latin din Constantinopol, oprindu-l să aibă vreun impact serios asupra Peninsulei Balcanice. Sub Ioan Asan al II-lea (1218-1241), Bulgaria și-a extins considerabil suprafața, în nord în detrimentul Ungariei și în sud în defavoarea Despotatului Epirului. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea Bulgaria a intrat într-un proces de declin semnificativ, mai întâi după devastarea provocată de mongoli, în 1242, an după care Bulgaria a rămas tehnic un stat vasal al mongolilor până la începutul secolului al XIV-lea. Bulgaria a pierdut teritorii și în favoarea Imperiului de la Niceea și a Imperiului Bizantin renăscut, dar și a Ungariei. În secolul al XIV-lea, puterea bulgară s-a revigorat mult, cu toate că bulgarii au fost înfrânți de sârbi în 1330. Domnia țarului Ioan Alexandru (1331-1371) a adus o nouă perioadă de stabilitate, urmată de divizarea statului și de o slăbire a forței militare, ceea ce a făcut ca otomanilor să li se opună o rezistență scăzută. În 1396, întreaga Bulgarie se afla în mâinile otomanilor.

Serbia

Ștefan Nemanjić (Ștefan „Întâiul Încoronat”, prinț în perioada 1196-1217 și rege în perioada 1217-1227) a fost cel de-al doilea fiu al lui Ștefan Nemanja și primul rege al Serbiei. S-a căsătorit cu Evdokia Angelina, fiica lui Alexios al III-lea Angelos (împărat 1195-1203), și a reușit să profite de pe urma haosului din perioadă pentru a afirma Serbia cu mai multă fermitate ca stat unificat. Domnia celui de-al doilea fiu al lui Ștefan, Ștefan Uroš al II-lea (1243-1276) s-a desfășurat în paralel cu o perioadă de slăbiciune a câtorva dintre inamicii Serbiei, astfel încât regele a reușit să construiască o putere economică a Serbiei. Succesorul său, Ștefan Uroš al III-lea Milutin (1282-1321) a făcut din Serbia cel mai puternic stat din sud-estul Europei, cu teritorii care se întindeau de la granițele Ungariei, în nord, până în inima teritoriilor bizantine europene în sud. În 1282-1284 a cucerit Albania și nordul Macedoniei, stabilindu-și capitala la Skopje. În timpul domniei lui Milutin, influența culturală a Bizanțului a invadat Serbia și multe dintre frumoasele edificii bizantine care există și acum în zonă datează din această perioadă. Ștefan Uroš al IV-lea Dušan (1331-1355) a fost cel mai de succes și mai puternic rege medieval al Serbiei. Și-a petrecut cea mai mare parte a domniei războindu-se cu Bizanțul, profitând de pe urma războiului civil contemporan pentru a câștiga victorii importante și pentru a controla practic toate teritoriile bizantine din Europa, cu excepția sudului extrem. După moartea lui Dušan, marele imperiu clădit de el s-a dezintegrat repede și a fost urmat de mai multe principate minore, a căror incapacitate de a acționa în comun este responsabilă, în parte, pentru succesul expansiunii otomane (vezi mai jos) și bătălia de la Kosovo din 1389. Excepție a făcut prințul Lazăr, care a preluat controlul asupra nordului Serbiei, și-a disputat mai multe zone cu Ungaria și a murit la Kosovo, asigurându-și locul ca erou al naționalismului sârb.

Ungaria

În a doua jumătate a secolului al XII-lea, Ungaria se afla în mare măsură pe orbita mai largă a Imperiului Bizantin, iar relațiile dintre cele două state au fost cordiale și promițătoare, date fiind mai ales ideile lui Manuel I Comnen cu privire la căsătoriile de alianță și o „deschidere” spre Occident. Béla al III-lea, rege al Ungariei (1172-1196), fusese educat la Constantinopol și pentru o perioadă scurtă a fost luat în considerare chiar ca posibil moștenitor al lui Manuel I. În cele din urmă, Manuel I-a ajutat pe Béla să urce pe tron în Ungaria, iar după moartea lui Manuel în 1180, Béla a cucerit Croația, Dalmația, orașul Belgrad și valea Moraviei, însă a rămas în relații bune cu Isaac al II-lea Angelos, care s-a căsătorit cu fiica lui Béla. Totuși, după 1204, Ungaria a ieșit mult în afara sferei bizantine imediate și a jucat doar un rol minor în evenimentele care au marcat Bizanțul. În schimb, în Balcani, împreună cu Serbia, Ungaria era mai interesată de contestarea supremației otomane și, în cele din urmă, de împiedicarea expansiunii otomane de la sfârșitul secolului al XIV-lea. În 1366, Ioan al V-lea Paleologul a cerut ajutor de la Ludovic (Lajos) I al Ungariei și câteva dintre ultimele încercări de a preveni căderea Constantinopolului s-au bazat pe ajutorul din partea maghiarilor.

Turcii și lumea islamică

Spre sfârșitul secolului al XIII-lea, Sultanatul selgiucid de Rum, care stăpânea cea mai mare parte din centrul și vestul Asiei Mici, a început să se dizolve și a fost înlocuit de aproximativ zece state turcice mai mici. Unul dintre acestea era cârmuit de un anume Osman (fondatorul Dinastiei Otomane), menționat pentru prima oară într-o sursă contemporană pentru anul 1302, când a înfrânt o armată bizantină în regiunea Nicomedia, în Bitinia. În 1326, succesorul lui Osman, Orhan (1326-1362), a cucerit Bursa (orașul bizantin Prusa) în Bitinia și și-a stabilit capitala aici. În ciuda opoziției din partea lui Andronic al III-lea, Orhan a cucerit ulterior restul Bitiniei bizantine, luând Niceea în 1331 și Nicomedia în 1337. Începând din

1345, Orhan s-a implicat în războiul civil bizantin și s-a căsătorit cu Teodora, fiica lui Ioan al VI-lea Cantacuzino. S-a folosit de legăturile lui bizantine pentru a promova ambițiile fiilor săi și a profitat de situația militară pentru a trimite trupe otomane în Europa, începând din 1348. În 1354, armatele lui Orhan au luat orașul Kallipolis (actualul Gallipoli, pe malul european al strâmătorii Bosfor), de unde a inițiat cucerirea Traciei și a restului Peninsulei Balcanice. Kallipolis a revenit temporar sub stăpânirea bizantină, însă otomanii și-au continuat înaintarea. Fiul și succesorul lui Orhan, Murad I (1362-1389) i-a învins pe sârbi în bătălia de pe râul Marița în 1371, în urma căreia cea mai mare parte din Balcani a rămas deschisă dinaintea lor. Murad a continuat politica tatălui său, implicându-se îndeaproape în treburile bizantine, având în vedere că războiul civil dintre facțiunile rivale din Constantinopol nu se încheiase. Practic toți pretendenții la tronul bizantin au cerut ajutor otomanilor pentru a-l obține și erau dispuși să accepte suzeranitatea otomană și să le promită turcilor ajutor în războaiele de cucerire. Singurul oponent ferm al lui Murad a fost Manuel Paleologul, însă defensiva organizată de el în Tesalonica nu a dus la niciun rezultat când, în 1387, cetățenii orașului au predat turcilor localitatea. În același an, fratele lui Manuel, Teodor I Paleologul, despotul orașului Mistra, a devenit vasalul lui Murad. Prin urmare, Bizanțul a fost obligat să-l susțină pe sultan împotriva ascensiunii lui Lazăr și în evenimentele care au dus la bătălia de la Kosovo din 1389, impresionantul conflict în care Murad a fost ucis, dar care a dus și la subjugarea Serbiei și Bosniei de către otomani.

Succesorul lui Murad, Baiazid I (1389-1402), a continuat inițial aranjamentul cu Bizanțul și probabil în 1391 l-a ajutat pe Manuel al II-lea Paleologul să ajungă pe tron. După bătălia de la Kosovo, Baiazid a consolidat controlul otoman în regiune și a încercat să reglementeze situația până la nord de Dunăre. În plus, a încercat să-și întărească stăpânirea asupra Asiei Mici, anexând mai multe emirate din Anatolia. În 1394, deoarece situația politică din Constantinopol se dovedea instabilă, Baiazid a hotărât în cele din urmă să asedieze orașul și cam în același timp a trimis trupe în sudul Greciei să atace Despotatul Moreei. Alarmat de evenimente, în 1394 papa Bonifaciu al IX-lea a convocat o cruciadă pentru înfrângerea lui Baiazid, iar apelul lui s-a bucurat de un răspuns semnificativ din multe țări din vestul Europei și din cele câteva state din estul Europei care mai erau independente față de otomani, printre care Ungaria și Valahia. Forțele așa-numitei cruciade de la Nicopole au mărșăluit pe uscat până la Dunăre și apoi, în 1396, spre Nicopole, un oraș bine fortificat, unde au fost învinse decisiv de turci. Baiazid a reluat asediul Constantinopolului, însă a fost chemat în altă parte pentru a se ocupa de amenințarea reprezentată de Timur Lenk în centrul Anatoliei. Acolo, în 1402, în bătălia de la Ankara, Baiazid a fost înfrânt și capturat, iar statul otoman a intrat într-o fază temporară de dezorganizare.

Manuel al II-lea Paleologul (1391-1425)

Auzind de moartea tatălui său, Manuel a scăpat de supravegherea strictă a turcilor și s-a întors la Constantinopol, unde a fost aclamat imediat ca împărat. Baiazid, care era sultan din 1389, a acceptat faptul împlinit, însă a impus noi restricții Constantinopolului și l-a silit pe noul împărat să se alăture nepotului său Ioan al VII-lea și armatei otomane într-o campanie militară lungă și intensă în Asia Mică. Pe la începutul anului 1392, Manuel s-a întors la Constantinopol, iar la scurt timp după aceea s-a căsătorit cu Elena, fiica prințului sârb din Serres, Constantin Dragaș. În ceea ce-l privește, Manuel era un conducător talentat și inteligent, care, în alte circumstanțe, ar fi putut avea o evoluție mai înfloritoare. Avea înclinațiile literare și teologice ale bunicului său, Ioan Cantacuzino, și a încercat să facă tot ce se putea într-o situație politică și militară dificilă, menținând cât mai mult cu putință demnitatea și tradițiile Imperiului Bizantin. Patriarhii care s-au succedat la Constantinopol l-au susținut

intens pe împărat și au afirmat locul central al Bizanțului în ordinea generală a lumii. Prin urmare, atunci când Vasile, prințul Moscovei, a interzis pomenirea împăratului în liturghia rusă, spunând „avem o biserică, dar nu și un împărat”, patriarhul a reacționat cu duritate și i-a răspuns lui Vasile printr-o scrisoare ce expunea doctrina tradițională a poziției împăratului de cărmuitor al întregii *oikoumene*.

Ungaria a rămas singura putere creștină din sud-estul Europei scăpată momentan de jugul otoman și în 1393 maghiarii l-au încurajat pe regele Bulgariei, Ioan Șișman, să se revolte împotriva otomanilor. Baiazid a reacționat imediat și a restabilit controlul asupra Bulgariei, punând capăt statutului de țară vasală, iar din acel moment a guvernat Bulgaria ca pe o provincie (*pașalâc*) a imperiului său – o soartă la care deja se așteptau mulți vasali din Peninsula Balcanică. În 1394, Baiazid a început o blocadă a Constantinopolului, iar populația a ajuns înfometată, ajutată fiind doar de un transport de grâu adus de venețieni. Puterile creștine controlau în continuare marea și, prin urmare, Constantinopolul și-a căutat încă o dată scăparea în Occident, însă situația orașului era gravă.

În 1392/1393, turcii au cucerit Tesalia, iar prin 1395 Valahia devenise stat tributar al otomanilor. Invazia Tesaliei le-a arătat grecilor și latinilor din Grecia centrală și din Pelopones că și ei erau amenințați de expansiunea otomană. Aceste evenimente au determinat în cele din urmă Occidentul să trimită ajutoare și un nou spirit cruciat a însuflețit Europa. Condușă de Sigismund al Ungariei, o armată de aproximativ 100.000 de soldați (mult mai mare decât oștile cruciadelor anterioare) a alcătuit așa-numita Cruciadă de la Nicopole, care s-a adunat în Ungaria în 1396. Apropierea armatei cruciate l-a determinat pe Baiazid să ridice blocada asupra Constantinopolului și să se grăbească spre Dunăre. La fel ca în trecut, cruciații se certau în privința tacticii de război, maghiarii îndemnând la prudență, în timp ce francezii doreau un atac direct asupra turcilor. Inițial cruciații au obținut câteva succese, însă la 25 septembrie 1396 s-a petrecut dezastrul, deoarece cavaleria franceză a fost prinsă într-o cursă și măcelărită și toată armata cruciată s-a risipit.

Odată dispărută această amenințare, Baiazid a reluat asediul Constantinopolului și în 1397 o armată otomană a mărșăluit din Tesalia în centrul Greciei și în Pelopones, fără să întâmpine practic nicio opoziție și cucerind orașele Atena și Argos înainte de a reveni în Tesalia. Între timp, se pare că măcar unii dintre venețieni au înțeles seriozitatea amenințării și le-au promis bizantinilor sprijin militar și financiar. Manuel a trimis o delegație tuturor conducătorilor din Occident, cerând ajutor și primind promisiuni vagi pentru bani și trupe. Carol al VI-lea, regele Franței, era interesat în mod deosebit de situație, pentru că de curând devenise suzeranul orașului Genova (și, prin urmare, controla interesele comerciale și coloniile genoveze din Răsărit). Mareșalul Charles Boucicaut, un veteran al Cruciadei de la Nicopole, unde fusese luat prizonier și răscumpărat, a fost trimis cu o forță mică, de 1.200 de soldați, care a reușit să străpungă blocada otomană și a debarcat la Constantinopol în 1399.

Boucicaut și-a dat imediat seama că pentru apărarea orașului era nevoie de o armată mult mai mare și l-a convins pe Manuel să se întoarcă în Europa împreună cu el pentru a căuta sprijin. Mareșalul a izbutit să-l convingă și pe Ioan al VII-lea să se împace cu unchiul său și să conducă orașul în absența

acestui. Prin urmare, Manuel al II-lea și-a luat familia și a pornit spre Apus. Această bizară ambasadă, care a durat peste trei ani, este una dintre cele mai ironice întâmplări din istoria imperiului. Vizita lui Manuel era într-un contrast frapant cu cea făcută de tatăl său cu doar câțiva ani în urmă, nu numai pentru că amenințarea otomană era mult mai reală, ci și pentru că erudiții apuseni erau îndrăgostiți acum de cultura greacă și îi priveau pe bizantini ca pe furnizorii ei. Mai mult, Manuel era un conducător plăcut și mândru și, deși se ducea să ceară ajutor occidentalilor, a făcut asta cu semeție și a evitat problema unirii Bisericii sau să ofere supunerea Bisericii bizantine autorității pontifului. Manuel a călătorit prin Italia; în 1400 a ajuns la Paris și, spre sfârșitul anului, la Londra. Aici a fost primit călduros de regele Henric al IV-lea, care i-a făcut promisiuni mărețe și i-a dat într-adevăr împăratului o mică sumă (probabil strânsă de predecesorul său). Optimist că va primi sprijin militar din partea englezilor, Manuel s-a întors la Paris la începutul anului 1401. Aici a continuat să poarte negocieri pentru obținerea ajutorului militar, însă după un an de frustrări a început să-și dea seama că eforturile lui vor fi zadarnice și că avea să se întoarcă la Constantinopol cu mâinile goale. Între timp, împăratul și-a petrecut timpul scriind tratate pe teme literare și teologice – dovedindu-și atât erudiția, cât și devotamentul față de Biserica Ortodoxă.

Între timp, în Constantinopol, trupele franceze ale mareșalului Boucicaut au continuat să țină piept otomanilor, însă populația era exasperată din cauza foametei. Unii – chiar și regentul Ioan al VII-lea, genovezii și patriarhul însuși – au fost acuzați de complicitate cu turcii, deși nu există dovezi clare în acest sens. Baiazid era încrezător că va lua orașul și se spune că la un moment dat s-a așezat la distanță indicând diferitele părți din Constantinopol pe care avea să le dea locotenenților săi. Pe măsură ce situația devenea tot mai disperată, miracolul așteptat de creștini s-a petrecut în sfârșit. La Constantinopol și în Apus au început să ajungă zvonuri că o mare căpetenie din Orient (probabil un creștin) se ridicase și îi bătea pe turci. Era vorba despre Timur Lenk, cunoscut și ca Tamerlan, căpetenia mongolă ale cărei oști au măturat teritoriile începând din Samarkand în Afghanistan și India, în nordul Rusiei, apoi în Georgia, Armenia și Asia Mică. Aici au dat peste emiratele turce independente, care nu fuseseră înglobate încă în imperiul lui Baiazid și apoi, în 1400, au pătruns în teritoriul otoman, luând Sivas (orașul bizantin Sevasta) și masacrându-i locuitorii. Interesant e faptul că există dovezi că puterile creștine, poate chiar Manuel însuși, știau de mult de puterea lui Timur și speraseră ca acesta să devină un aliat împotriva otomanilor (poate chiar că avea să se creștineze).

Timur a decis o invazie masivă a Anatoliei și în 1402 Baiazid i-a scos înaintea o armată mare, abandonând astfel asediul Constantinopolului. Bătălia dată la 28 iulie 1402 la Ankara a fost o victorie totală pentru mongoli: se spune că aproximativ 15.000 de turci și aliații lor creștini au fost uciși și Baiazid însuși a fost luat prizonier. A murit în captivitate în anul următor, iar imperiul său s-a dezorganizat. Timur a devastat toată Asia Mică, cucerind Smirna și măcelărind locuitorii. Pe plan diplomatic, a încercat să obțină sprijinul emirilor rămași măcar parțial independenți de otomani și i-a

instigat pe fiii lui Baiazid să se lupte între ei pentru succesiune. Dintre aceștia, cel mai mult succes a avut Suleiman, care a reușit să-și croiască drum în Europa fără să fie afectat de mongoli și să se stabilească la Adrianopol.

Totuși, în ultimă instanță, Timur nu era interesat de administrarea acestor cuceriri, iar în 1403 a plecat din Asia Mică. S-a întors la Samarkand și apoi a început o campanie de cucerire a Chinei, unde a murit în 1405. Timur Lenk dispăruse, însă imperiul lui Baiazid era zdruncinat și dezbinat și, bineînțeles, asediul Constantinopolului era acum dat uitării. Imperiului Bizantin i se dăduse o nouă șansă la viață și doar viitorul putea spune dacă statul avea să se dovedească în stare să profite de pe urma păsuirii și să-și refacă forțele.

Firește, Manuel al II-lea a fost încurajat de veștile despre victoriile lui Timur Lenk, însă nu s-a grăbit să se întoarcă la Constantinopol și a făcut o călătorie amplă de la Paris la Veneția, apoi a continuat în Moreea, unde locuise familia sa. A ajuns în sfârșit în capitală pe la jumătatea anului 1403. Între timp, Suleiman, fiul lui Baiazid, ajunsese la o înțelegere cu regența condusă de Ioan al VII-lea în Constantinopol. Situația otomanilor se reflecta în clauzele tratatului, în care Bizanțului nu i se mai cerea să plătească tribut, Muntele Athos și Tesalonicul reveneau imperiului, iar Suleiman s-a declarat chiar vasal al împăratului, încercând doar să rămână singur ca stăpânitor al Traciei. Când s-a întors, Manuel a confirmat tratatul și l-a pecetluit căsătorindu-și nepoata ilegitimă (fiica lui Teodor I, despotul din Moreea) cu Suleiman. Rivalitatea a reizbucnit între Ioan al VII-lea și unchiul său, însă s-a ajuns la un compromis și Ioan a devenit guvernatorul Tesalonicului și al Traciei.

Slăbirea otomanilor și războiul izbucnit curând între fiii lui Baiazid a favorizat și mai mult recuperarea statului bizantin, iar Manuel a încercat să impună un control unificat numindu-și fiii despoți în Moreea (după moartea fratelui său, Teodor, în 1407) și în Tesalonic (după moartea lui Ioan al VII-lea în anul următor). Războiul civil otoman a durat zece ani, timp în care Manuel s-a străduit să profite cât mai mult de pe urma situației. În cele din urmă l-a ajutat pe Mehmed, fiul lui Baiazid, în lupta cu frații lui pentru controlul asupra Traciei, strategie în care i s-au alăturat sârbii și alte grupuri creștine. În cele din urmă Mehmed I (1402-1421) s-a impus, Manuel a fost răsplătit cu reînnoirea tuturor prevederilor tratatului anterior, iar Mehmed îi era îndatorat și s-a arătat favorabil prinților creștini din Balcani.

Totuși, Manuel trecuse de 60 de ani și era limpede că turcii erau în continuare cea mai mare putere din regiune. Însă împăratul a căutat să-și consolideze controlul, mai ales în zonele încredințate fiilor săi, astfel încât în 1414 a făcut o vizită amplă în domeniile sale. A călătorit la Tesalonic și apoi în Moreea, oprindu-se în Istmul Corint ca să reconstruiască Hexamilionul, zidul de aproape șase mile lungime cu ajutorul căruia spera să-i țină pe turci în afara Peloponesului. A fost o realizare remarcabilă și venețienii l-au felicitat pe împărat pentru succesul său. Manuel a călătorit mai departe în Mistra, iar în 1416 s-a întors în sfârșit la Constantinopol.

În acest răstimp, Manuel a menținut o relație formală amicală cu sultanul Mehmed (numită uneori și

„o înțelegere între gentlemen”), iar Mehmed, pe de altă parte, a fost prins cu restaurarea controlului otoman în Asia Mică și cu înăbușirea unor răscoale minore (unele sprijinite, de fapt, de Manuel). Manuel și-a reluat negocierile cu puterile apusene, însă rivalitatea dintre Veneția și Ungaria și slăbiciunea papalității i-au condamnat tentativele la eșec.

Anul 1421 a fost plin de evenimente pentru Bizanț. Manuel era deja bătrân și și-a încoronat fiul, pe Ioan al VIII-lea, ca moștenitor și co-împărat. La scurtă vreme sultanul Mehmed a murit pe neașteptate în circumstanțe neclare și a fost urmat de fiul său, Murad al II-lea (1421-1451). Manuel și fiul său nu s-au înțeles în privința modului în care să reacționeze la această schimbare de regim: bătrânul împărat înclina spre o alianță cu Murad, însă Ioan al VIII-lea a încercat să profite de pe urma situației, susținând un rival al noului sultan. Murad s-a impus repede și a atacat cu furie Constantinopolul, hotărât să ia orașul și să-i pedepsească pe bizantini pentru perfidia lor. Asediul a fost serios, însă bătrânul împărat și-a jucat ultima carte ațâțându-i încă o dată pe rivalii sultanului, forțându-l pe acesta să ridice asediul și, în cele din urmă, să semneze un tratat de pace care oferea un răgaz temporar, dar așeza din nou Constantinopolul pe o poziție inferioară, ca stat vasal care plătea tribut sultanului. Situația revenise mai mult sau mai puțin la ceea ce fusese cu 22 de ani în urmă. Bizanțul pierduse oportunitatea de a se redresa.

Lecturi suplimentare

- J. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, NJ, 1969.
- E. Freyde, *The Early Palaeologan Renaissance 1261-c. 1360*, Leiden, 2000.
- D. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1281: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, MA, 1959.
- A. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronikos II, 1282-1328*, Cambridge, MA, 1972.
- A. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Princeton, NJ, 1977.
- D. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988.
- D. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, Cambridge, 1984.
- D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, ediția a II-a, Cambridge, 1993.
- A. Papadakis, *Crisis in Byzantium: The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus. 1283-1289*, ediție revizuită, New York, 1996.
- G. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reigns of Tsar Stephen Dusan (1331-1355) and his Successors*, Washington, DC, 1984.

S. Vryonis, *The Decline of Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley și Los Angeles, 1971.

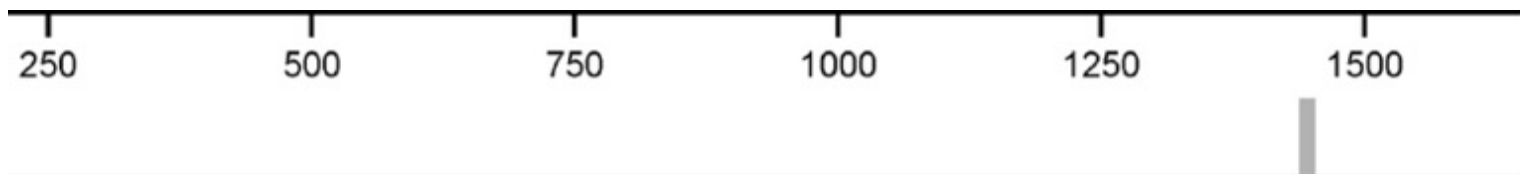
Surse primare traduse

Manuel al II-lea Paleologul, împărat ale cărui educație și planuri politice se dezvăluie în scrisorile sale, publicate în G.T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 8, Washington, DC, 1973; vezi și J. Chrysostomides (ed. și trad.), *Manuel II Palaeologos: Funeral Oration on his Brother Theodore*, Thessaloniki, 1985.

Grigorie Palama, vestitul episcop al Tesalonicului și cea mai importantă personalitate religioasă bizantină din secolul al XIV-lea. Multe dintre predicile și scrierile lui teologice au ajuns până la noi și sunt publicate, unele traduse în limbi moderne. R.E. Sinkewicz (ed. și trad.), *Saint Gregory Palamas: The One Hundred and Fifty Chapters*, Toronto, 1988; N. Gendle (trad.), *The Triads*, New York, 1983 [Sfântul Grigorie Palama, „150 de capete despre cunoștința naturală, despre cunoașterea lui Dumnezeu, despre viața morală și despre făptuire”, în Filocalia sfintelor nevoițe ale desăvârșirii, vol. 7, traducere din limba greacă, introducere și note de Dumitru Stăniloae, Humanitas, București, 1999, pp. 421-516 – n. tr.].

Capitolul 15

Sfârșitul imperiului

1438-1439 Conciliul de la Ferrara-Florența și unirea Bisericii

1449 Constantin al XI-lea devine împărat

1453 Căderea Constantinopolului

Domnia lui Ioan al VIII-lea Paleologul

La 21 iulie 1425, împăratul Manuel al II-lea Paleologul a murit la vârsta de șaptezeci și cinci de ani. Moartea lui a fost plânsă mult de supușii lui, pentru că îi apăraseră, scăpând oarecum nevătămați, nu acceptase cererea Apusului și evitase să readucă în discuție spectrul supunerii Bisericii bizantine față de papalitate.

Lui Manuel i-a urmat fiul său, Ioan al VIII-lea Paleologul (1425-1448), care a moștenit și o mulțime de probleme. Probabil că cea mai stabilă parte a imperiului era Moreea, unde, într-adevăr, trei dintre frații lui stătuseră până atunci. Însă de curând situația din Tracia devenise mult mai serioasă. Tesalonicul se afla în mâinile venețienilor încă din 1423 și existau unele speranțe că, sub stăpânirea lor, orașul avea să redevină un bogat centru comercial și cultural. Însă în interiorul orașului existau disensiuni, iar venețienii erau exasperați de întreținerea sistemului defensiv al orașului, așa că situația era sumbră în martie 1430, când Murad și-a adus armatele dinaintea zidurilor. Mulți cetățeni doreau să se predea imediat, însă venețienii au cerut ca orașul să fie apărat – înainte de a ridica ancora în siguranță pe navele lor. După un scurt asediu, Tesalonicul a căzut și a fost supus unui jaf cumplit; vechea biserică creștină Acheiropoietos a fost transformată în moschee. Cel de-al doilea oraș al Imperiului Bizantin căzuse în mâinile turcilor.

Sinan Pașa, guvernatorul general al otomanilor în Europa, s-a îndreptat spre orașul Ioannina, în Epir. Spre deosebire de populația din Tesalonic, locuitorii din Ioannina au acceptat oferta lui Sinan Pașa de

a se preda și, prin urmare, și-au dat libertatea în schimbul ocrotirii proprietăților, bisericilor și propriilor vieți.

Cele două biruințe îngemănate ale otomanilor din 1430 au speriat serios puterile occidentale, în special Veneția și Ungaria. Despot al Serbiei semiindependente era acum Durad (Gheorghe) Branković, nepotul lui Ștefan Lazarović, care a jurat loialitate regelui Sigismund al Ungariei și a făcut pregătiri să se opună asaltului otoman dintr-o nouă capitală fortificată la Semendria, pe cursul Dunării, în apropiere de Belgrad.

Despotatul Moreei în secolul al XV-lea

În secolul al XV-lea, Despotatul Moreei, cu capitala la Mistra (în apropiere de Sparta antică), a înflorit din punct de vedere politic și cultural și a aruncat o rază de optimism peste dificultățile militare ale epocii. Născut din fuziunea culturii cruciaților cu cea a bizantinilor în anii de după a patra cruciadă, Despotatul Moreei a ajuns să fie guvernat ca un *apanaj* (în esență un teritoriu independent, legat de Constantinopol prin raporturi familiale) de către membrii mai tineri ai familiei imperiale. Castelul din Mistra, la mică distanță de antica Sparta, în vest, a fost construit în 1248 de Guillaume al II-lea de Villehardouin, prințul franc al Ahaiei, cu scopul de a păzi câmpia Laconia de triburile sălbatice care trăiau pe Muntele Taygetos. Castelul a fost predat bizantinilor în 1262 (după bătălia din Pelagonia) și sub el s-a dezvoltat cu repeziciune un oraș, deoarece locuitorii Spartei s-au dus acolo datorită protecției mai mari oferite de fortificațiile sale. La început a fost condus de guvernatori care se schimbau în fiecare an, însă din 1308 aceștia au început să-și îndeplinească funcția pe perioade mai lungi. Guvernatorii au fost personalități importante, mai întâi tatăl viitorului împărat Ioan Cantacuzino, apoi Andronic Asan, fiul fostului țar al Bulgariei și nepot al lui Andronic al II-lea. Ioan al VI-lea a creat Despotatul Moreei în 1349 și l-a numit la conducere, pentru o perioadă îndelungată, pe fiul său Manuel Cantacuzino. Mai apoi Ioan al V-lea l-a numit pe Teodor I Paleologul, care a domnit din 1381 până în 1407, și de atunci despotatul a fost apanajul familiei Paleologilor. Din 1407 până la cucerirea lui de către turci, despotatul a fost cârmuit de fiii împăratului Manuel al II-lea, mai întâi de Teodor al II-lea (1407-1443), apoi de viitorul împărat Constantin al XI-lea (1443-1449) și, în cele din urmă, de Toma și Dimitrie Paleologul (1449-1460). Prin 1429, despotatul câștigase controlul asupra celei mai mari părți a Peloponesului, însă otomanii au profitat de competiția între fiii lui Manuel al II-lea și au efectuat raiduri în Moreea, în ciuda eforturilor continue orientate spre fortificarea și apărarea Istmului Corint.

La începutul secolului al XV-lea, cultura bizantină a cunoscut o renaștere semnificativă la Mistra,

declanșată de amestecul cultural ce a caracterizat zona și, poate, de libertatea pe care a avut-o orașul față de dominația intelectuală a capitalei. Scriitori, filosofi, arhitecți și pictori s-au adunat la Mistra pentru a se bucura de patronajul despotului, al familiilor înstărite și al mănăstirilor din oraș. S-au construit multe biserici reprezentând o îmbinare de tradiții și, poate, evocând conștient tradiția timpurie a bazilicii creștine. Așa cum am menționat în capitolul anterior, bisericile din Mistra au fost pictate probabil în cel mai viu și realist stil din perioada bizantină. Artiștii, ale căror nume sunt necunoscute, au folosit culori mai deschise și mai variate decât cele pe care le vedem în mod obișnuit în arta bizantină și multe dintre compoziții încercau să transmită emoții și subtilități psihologice. De asemenea, este limpede că Mistra era un oraș destul de mare pentru perioada respectivă, iar străzile, mănăstirile și palatele lui îi dau și astăzi vizitatorului o idee despre cum ar fi putut arăta un oraș din epoca bizantină târzie. Mai mult (așa cum am menționat în caseta 11.1), numeroasele case care au ajuns până la noi într-o condiție destul de bună ne dau o idee despre locuințele aristocratice din această perioadă. Cu siguranță ele se deosebeau mult de casele simple ale țăranilor agricultori din acea vreme, însă spațioasele lor încăperi de primire și balcoanele bogat ornamentate ne dau o senzație fizică neobișnuită cu privire la viața persoanelor înstărite din vremea aceea. Multe dintre aceste case imită, la o scară mai mică, palatele despoților (trei dintre ele au rezistat până astăzi, în diverse stadii de reparații și restaurări), prin aspect și combinația de elemente decorative arhitecturale din Occident (gotice și italiene).

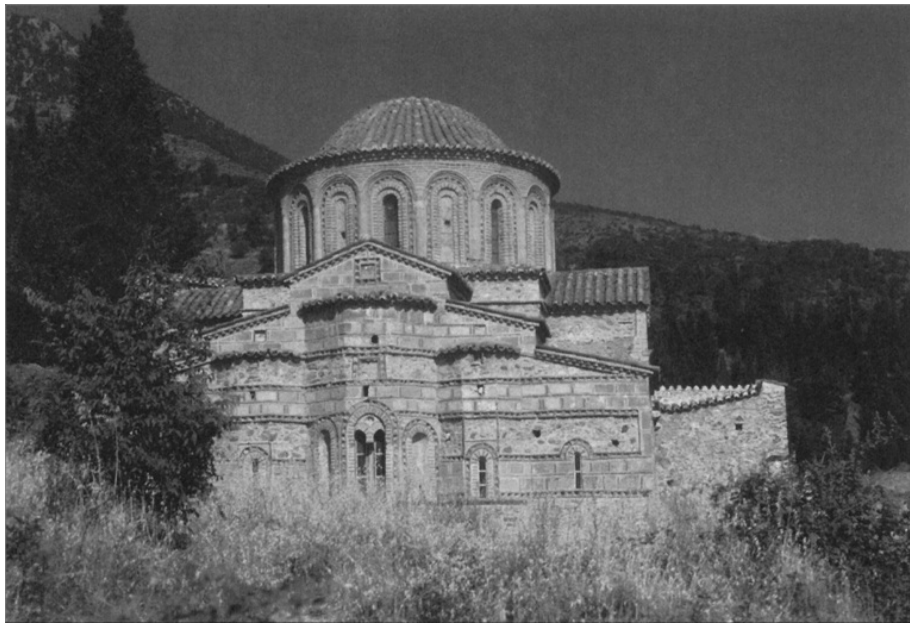

Ilustrația 15.1. Mistra. Vedere printr-o arcadă spre o stradă. Se pot vedea multe case, iar pe vârful dealului se află ruinele castelului construit în secolul al XIII-lea de Guillaume al II-lea Villehardouin. Fotografie: Timothy E. Gregory

Împăratul Manuel al II-lea și fiul său Teodor, care a fost despot după 1408, au fost susținători puternici ai vieții intelectuale din Mistra, unde cultura era un amestec de tradiții clasice, religioase și chiar monastice. Printre intelectualii care au trăit și au activat la curtea din Mistra s-au numărat: Isidor, episcopul de mai târziu al Kievului; Bessarion, devenit mai târziu episcop de Niceea (amândoi au ajuns

cardinali în Biserica romană); și Georgios Scholarios, care a devenit primul patriarh al Constantinopolului sub stăpânirea otomană, cu numele de Ghenadie al II-lea. Totuși, cel mai important intelectual a fost filosoful Georgios Gemistos, care și-a luat supranumele de Plethon imitându-l pe Platon, pe care îl admira și a încercat să-l urmeze. Când a ajuns în Mistra în 1409, Plethon avea deja o carieră distinsă în spate, ca intelectual și consilier al împăratului. A scris o operă voluminoasă și majoritatea lucrărilor sale sunt pe teme strict filosofice, însă – la fel ca Platon înaintea lui – simțea că are datoria politică de a-și promova ideile pentru bunăstarea (sau chiar salvarea) societății.

Plethon nu a fost cel dintâi bizantin care a subliniat legătura dintre cultura bizantină și cea a Greciei antice, însă el a exprimat această idee elocvent și limpede. „Noi suntem”, scria el, „greci [eleni], așa cum arată limba și cultura noastră ancestrală”. Astfel, pentru Plethon, la fel ca pentru mulți alți bizantini, caracterul grec nu era o chestiune care ținea de sânge sau descendență, ci era determinată mai degrabă de limbă și cultură. Plethon era dispus și să se numească pe sine elen, un termen pe care bizantinii îl folosiseră multă vreme cu referire la păgâni. Faptul nu îl deranja și, spre deosebire de majoritatea contemporanilor săi, el se exprima fără șovăire în favoarea misiunii (cu siguranță imposibile) de a restaura păgânismul clasic ca religie a imperiului!

Ilustrația 15.2. Agioi Theodoroi, Mistra. Biserica este una dintre cele mai mari și mai impunătoare din Mistra. Parte din mănăstirea Vrontonchion, a fost construită spre sfârșitul secolului al XIII-lea. La fel ca Daphni, *katholikonul* de la Sfântul Luca, Nea Moni din Chios și alte câteva edificii, este octogonală și are cupolă. Uriașa sa cupolă se sprijină pe un sistem de contraforturi ce canalizează greutatea în exterior spre pereți, creând un spațiu interior enorm. Din păcate, decorația interioară a bisericii a fost distrusă aproape în întregime. Fotografie: Timothy E. Gregory

Se pare că Plethon a fost mișcat de ceea ce a văzut la Mistra și considera Moreea (Pelopones) un posibil centru pentru un elenism revitalizat care ar fi impulsionat, la rândul lui, regenerarea întregului Imperiu Bizantin. El scria:

Nu poți găsi țară care să fie legată mai intim și mai strâns de greci decât Peloponesul... Este o țară în care aceeași viță grecească a

locuit dintotdeauna, de când se știe. Nimeni nu s-a stabilit aici înaintea lor, nici imigranții nu au ocupat-o mai târziu... Dimpotrivă, grecii au ocupat dintotdeauna această țară ca fiind a lor și, chiar dacă au plecat din ea, din cauza presiunii demografice, și au umplut alte ținuturi deloc neglijabile, nu au părăsit-o niciodată (Nicol, *Last Centuries*, p. 343).

Plethon a propus, de asemenea, măsuri concrete pentru apărarea Peloponesului și revigorarea imperiului. Unele erau deosebit de practice, cum ar fi repararea fortificațiilor din Istmul Corint și crearea unei armate permanente din soldați autohtoni, însă altele erau imposibil de realizat, cum ar fi interzicerea proprietății private și crearea unei monarhii autoritariste. A propus ca o treime din toate produsele să fie date statului și a schițat sugestii pentru încurajarea comerțului și a industriei locale. De aici rezultă că el considera că faptul că Bizanțul era dominat de interese economice străine și de cele ale câtorva bizantini înstăriți stătea la baza slăbirii statului bizantin. Nu mai este nevoie să spunem că aceste ultime reforme n-au avut nicio șansă de implementare.

Ilustrația 15.3. Pregătirea tronului. Frescă, Perivleptos, Mistra. Al treilea sfert al secolului al XIV-lea. Această bijuterie de biserică, ascunsă în crăpătura unei stânci spre capătul orașului Mistra, le oferă celor care se aventurează până la ea o comoară de pictură bizantină târzie. Picturile nu etalează bogăția de culori din alte biserici din Mistra, însă transmit o religiozitate profundă, intensă, adesea întunecată, dar pătrunsă și de explozii puternice de lumină. Un exemplu perfect este această scenă a pregătirii tronului pentru Hristos la Judecata de Apoi, așezat de o ceată de îngeri. Fotografie: Timothy E. Gregory

Conciliul de la Ferrara-Florența și Cruciada de la Varna

După 1430, împăratul Ioan al VIII-lea a avut motive să creadă că ajutorul din Apus avea să vină într-adevăr, așa că a inițiat negocieri cu papalitatea. Bineînțeles, în Biserica occidentală această perioadă a fost marcată de dezacorduri considerabile, pentru că așa-zișii conciliatoriști au încercat să ia puterea din mâinile papei și să o dea conciliilor bisericești. Era un punct de vedere care se asemăna cu cel al Bisericii bizantine, astfel încât Ioan a sperat ca exponenții conciliatorismului să fie deosebit de înțelegători față de poziția Bisericii răsăritene. Din acest motiv, în noiembrie 1437, emisarii bizantini au acceptat invitația papei Eugeniu al IV-lea de a participa la un conciliu ce urma să se țină la Ferrara, în Italia.

Delegația bizantină era într-adevăr distinsă, incluzându-l chiar și pe patriarhul Iosif al II-lea (primul patriarh al Constantinopolului care a participat la o astfel de întrunire în Occident). Printre susținătorii unei uniri se numărau Bessarion, un teolog de seamă care fusese numit de curând episcop de Niceea, și Isidor, care tocmai fusese desemnat episcop al Kievului și al întregii Rusii; printre cei care se opuneau unirii se afla Marcu Eugenicul, pe atunci episcop al Efesului. Bineînțeles, disputa era fundamental teologică și – ca întotdeauna – culturală, însă în anii 1430 apăruse un factor nou, anume puterea intelectuală a Renașterii italiene și fascinația ei pentru tot ce era grec. Acest entuziasm intelectual era atrăgător pentru unii teologi bizantini, în timp ce pentru alții nu era decât un alt semn al faptului că apusenii erau bucuroși să ia lucruri de la greci, dar nu erau dispuși să înțeleagă nevoile imperiului și importanța tradiției teologice bizantine. Conducătorii laici ai delegației bizantine erau cel puțin la fel de distinși ca fețele bisericești, printre ei numărându-se însuși împăratul Ioan, fratele său Dimitrie – și, cel mai remarcabil, Plethon. Erau însoțiți de prietenul lui Plethon, teologul și avocatul Georgios Scholarios, platonicianul Amiroutzes și aristotelicianul Georgios din Trapezunt.

La începutul anului 1438, delegația bizantină a sosit la Veneția, unde s-a bucurat de o primire deosebită, după care a pornit spre Ferrara, iar conciliul și-a început deliberările la începutul lunii aprilie în același an. În general discuția s-a purtat la un nivel înalt, însă a fost dificilă pentru ambele tabere; dezbaterile s-au prelungit și cheltuielile papalității au crescut, așa că la sfârșitul anului 1438 conciliul a fost mutat la Florența, unde bogata familie de Medici era dispusă să acopere costurile. În esență, diferențele majore dintre cele două părți erau aceleași ca înainte: purcederea Duhului Sfânt și supremația papei. Unii prelați bizantini au obiectat că nu era corect ca ei să cedeze asupra tuturor punctelor, iar unele izvoare sugerează chiar că, în ultimă instanță, au fost înfometați ca să se supună. În final, patriarhul și toți prelații bizantini – cu excepția lui Marcu Eugenicul – au semnat o declarație de unire la 5 iulie 1439; dintre reprezentanții laici, doar împăratul a trebuit să fie de acord cu ea.

Formal schisma fusese vindecată, însă majoritatea episcopilor și laicilor din Răsărit se opuneau cu fermitate unirii, iar Marcu Eugenicul a devenit un erou popular datorită rezistenței sale. În schimbul încuviințării a ceea ce avea să se numească Unirea de la Florența, papa a fost de acord să trimită o armată (adică o cruciadă) ca să apere Constantinopolul de turci. Totuși, în Est dificultățile au apărut aproape imediat, fiindcă mulți episcopi se opuneau unirii și chiar și unii dintre cei care semnaseră

declarația au început să se răzgândească. Așa cum am menționat mai sus, liderul rezistenței era Eugenicul, însă la moartea lui, locul său a fost luat de Georgios Scholarios.

Între timp, Murad al II-lea și-a continuat cuceririle în nordul Balcanilor. Orașul Semendria a căzut în 1439, Belgradul în 1440, iar în 1441 otomanii au invadat Transilvania. Organizarea cruciadei promise la Conciliul de la Ferrara-Florența a fost grăbită de aceste evenimente, astfel încât armatele papalității, Veneției și ale ducelui de Burgundia au promis să ridice ancora în 1444. Ea a fost sprijinită și de cei care s-au opus otomanilor în estul Europei, printre care regele polonez Ladislau al III-lea, care a devenit domnitorul Ungariei, și generalul maghiar Ioan Huniade. Pe lângă ei, în Albania apăruse un lider local, un războinic care crescuse ca musulman și primise de la sultan titlul de „Iskender bei” (Alexandru) pentru faptele lui de vitejie. Skanderbeg, cum a fost numit de albanezi, a dezertat din armata otomană și a organizat o rezistență în munții patriei sale. În același timp, Constantin, despotul Moreei și fratele lui Ioan al VIII-lea, a organizat apărarea Peloponesului și a smuls Atena din mâinile slabei familii florentine Acciajuoli.

În iulie 1443, mult așteptata cruciadă a pornit din Ungaria, în timp ce o flotă occidentală a ridicat ancora din Marea Neagră navigând în sus pe Dunăre. Murad al II-lea era ocupat cu o revoltă în Anatolia, astfel încât cruciații au reușit să înainteze rapid în sud și să ia orașele Niș și Sofia. În 1444, liderii apuseni au trimis la sultan ambasadori și s-a încheiat un armistițiu pe zece ani. Durad (Gheorghe) Branković, despotul Serbiei, și-a respectat obligațiile înțelegerii, însă emisarii papei și regele Ladislau au încălcat tratatul și au continuat să avanseze în teritoriul otoman, ajungând la Marea Neagră, în apropiere de Varna. Murad s-a întors repede din Anatolia, a păcălit flota cruciată și a ajuns la Varna cu o armată uriașă care a anihilat forța creștină depășită numeric. Lupta a pus capăt Cruciadei de la Varna și oricărei speranțe că Bizanțul va primi ajutor din Occident. În același timp, mulți bizantini și-au dat seama că ținta cruciadei era Constantinopolul și s-au simțit cu adevărat ușurați când aceasta a eșuat. Ioan al VIII-lea nu a putut face altceva decât să-l felicite pe sultan pentru victoria lui. Ioan Huniade a rămas liber, cu o armată destul de mare, însă a suferit o înfrângere decisivă în a doua bătălie de la Kosovo în 1448. Branković a ieșit din aceste dificultăți cu o bună parte din armată intactă, însă Bizanțul a coborât la un nivel nesemnificativ în lumea politică. Eforturile lui Ioan al VIII-lea de a-și asigura sprijinul Occidentului eșuaseră complet, iar împăratul a murit la 31 octombrie 1448.

Căderea orașului

Ioan al VIII-lea nu a avut copii și se pare că s-a frământat mult să găsească un succesor. În cele din urmă l-a ales pe fratele său, Constantin, care pe atunci avea patruzeci și patru de ani și era despot al

Moreei. Constantin era clar cel mai talentat și mai ambițios dintre frații săi și își dovedise abilitatea în acțiunile energice de apărare și dezvoltare a Moreei. Cunoscut frecvent sub numele de familie al mamei sale, Dragaș sau Dragases, Constantin al XI-lea avea să fie ultimul împărat al Bizanțului. În ianuarie 1449 a fost proclamat împărat la Mistra și nu a fost niciodată încoronat oficial de către patriarh, nici măcar după sosirea lui la Constantinopol, în parte pentru că patriarhul era încă loial unirii cu Roma și noul împărat nu dorea să stârnească alte neînțelegeri în jurul acestei chestiuni.

Constantin a intrat în Constantinopol în martie 1449 și imediat a încercat să obțină din partea sultanului Murad aprobarea întronizării sale. Împăratul i-a confirmat pe frații săi Toma și Dimitrie în funcția de co-gubernatori ai Despotatului Moreei, însă aceștia au început curând să se certe pentru controlul asupra regiunii.

Așa cum am menționat, Constantinopolul era dezbinat în privința unirii cu Roma. Împăratul a ratificat formal unirea, deoarece continua să spera că ea ar putea aduce cumva un ajutor militar din partea Occidentului. Unii dintre membrii de la curte l-au susținut cu tărie pe împărat în această privință, în timp ce alții se opuneau, dar erau dispuși să nu se exprime, pentru binele statului. Totuși, marea majoritate a clerului și laicilor erau neclintiți în opoziția lor. Lideri ca Georgios Scholarios, care devenise călugăr cu numele Ghenadie, și Ioan Eugenicul, fratele lui Marcu, au rămas pe poziții ostile Romei. În 1451, patriarhul Constantinopolului, Grigore al III-lea, sătul de controversă, s-a retras din oraș și s-a refugiat la Roma; orașul nu mai avea patriarh.

În această situație, diplomația bizantină s-a concentrat asupra necesității de a-i găsi împăratului o soție potrivită (cele două soții anterioare muriseră), care să aducă imperiului o dotă importantă și un moștenitor la tron. În cele din urmă demersurile au eșuat, însă în februarie 1451 situația imperiului s-a schimbat dramatic odată cu moartea sultanului Murad al II-lea. I-a urmat fiul său, Mehmed al II-lea, de numai nouăsprezece ani. Noul sultan avea deja o experiență considerabilă, deoarece tatăl său nu mai avea alți fii supraviețuitori și lăsase multe dintre treburile statului în seama lui Mehmed. Însă nu toate se rezolvaseră bine și mulți domnitori creștini sperau că tinerețea sultanului și lipsa succeselor anterioare aveau să diminueze amenințarea pe care o simțeau dinspre puterea otomanilor. Se înșelau însă foarte mult.

Guvernul bizantin împărtășea și el această concepție greșită și, în momentul în care Mehmed era ocupat cu înăbușirea unei revolte în Anatolia, a încercat să susțină ambițiile unui pretendent minor la tronul otoman. Mehmed a reacționat rapid, le-a spus bizantinilor că au încălcat tratatul semnat recent și, în primăvara anului 1452, a început construirea unei fortărețe impunătoare pe malul european al strâmtorii Bosfor: Rumeli Hisar (Fortăreața Romană) era pe potriva Fortăreței Anadolou Hisar, construită de bunicul lui Mehmed, Baiazid, pe țărmul asiatic, și completa încercuirea Constantinopolului de către turci.

Era limpede că sultanul se pregătea pentru un asalt final asupra orașului. În această situație, Constantin nu avea altceva de făcut decât să adune provizii și să lanseze toate apelurile pe care le putea

lansa în Occident. A făcut promisiuni Ungariei și Aragonului și a încercat să obțină sprijinul negustorilor din Ragusa. În principiu, marile republici maritime italiene nu se mai interesau de soarta Constantinopolului, în parte pentru că făcuseră deja aranjamente pentru promovarea propriilor afaceri cu turcii.

În octombrie 1452, cardinalul Isidor a ajuns la Constantinopol în calitate de legat pontifical. A adus cu el două sute de arcași din Napoli să ajute la defensiva orașului, însă adevăratul său scop era proclamarea oficială în oraș a Unirii de la Florența. Antiunioniștii, conduși de Ghenadie, s-au împotrivit neclintiți și li s-a permis să semneze o declarație oficială de protest în cadrul unei întruniri ținute în noiembrie la palatul imperial. Însă împăratul și partida pontificală au insistat, așa că la 12 decembrie 1452, în Sfânta Sofia s-a ținut o ceremonie grandioasă la care au luat parte clerici ortodocși și catolici și în timpul căreia s-au citit cu voce tare decretul Conciliului de la Ferrara-Florența. Majoritatea credincioșilor au continuat să frecventeze bisericile ai căror preoți se opuneau unirii. După cum spune Steven Runciman, „dacă unirea ar fi fost urmată grabnic de apariția la orizont a corăbiilor și soldaților din Apus, avantajele ei practice ar fi putut obține susținerea generală... Însă, de fapt, bizantinii plătiseră prețul cerut pentru ajutorul occidental și fuseseră înșelați” (p. 72; vezi Nicol, *Last Centuries*, p. 377: „S-ar părea că la sfârșit, când fuseseră prinși în colț, bizantinii au îngăduit latinilor să câștige ultima bătălie a războiului de idei care începuse cu a patra cruciadă”).

În oraș, oamenii erau conștienți că urma un asediu. Marile tunuri din Rumeli Hisar puteau fi auzite dincolo de Bosfor, iar în noiembrie 1452, când un vas venețian nu a ținut seama de ordinul de a nu trece prin strâmtoare, a fost scufundat. Echipajul vasului a fost adus înaintea sultanului, care a poruncit decapitarea marinarilor; pe căpitan l-a tras în țeapă și a dispus ca trupul lui să fie expus la marginea drumului. Moralul locuitorilor din Constantinopol trebuie să fi fost la pământ, iar istoricul Ducas citează cuvintele oficialului Loukas Notaras: „Mai bine turbanul sultanului decât mitra papei”, însemnând că ar fi fost mai bine ca bizantinii să se predea turcilor decât să depindă de ajutorul apusenilor cu prețul încuviințării unirii Bisericilor și al supunerii față de papă. Cu toate acestea, Constantin și-a îndemnat mai departe cetățenii și în timpul iernii a lucrat cu ei la repararea zidurilor orașului. Cum bine știa, cel mai mare pericol era tunul turcesc. În ultimii o sută de ani în Europa se folosiseră praful de pușcă, însă nu era suficient de eficace pentru a schimba sorțile unui război. Totuși, atât Constantin, cât și Mehmed erau interesați de utilizarea tunurilor. În 1452, un inginer maghiar pe nume Urban a venit la Constantinopol și i-a oferit împăratului serviciile sale; totuși, Constantin nu avea nici fondurile necesare pentru a-i plăti salariul, nici resursele care să-i permită să construiască arma. În consecință, Urban și-a îndreptat atenția spre sultan; când i-a spus lui Mehmed că putea construi un tun care ar fi putut doborî porțile Babilonului, sultanul i-a oferit un salariu de patru ori mai mare decât ceruse și i-a pus la dispoziție toate resursele de care avea nevoie. Urban a construit tunul masiv care a scufundat corabia venețiană în Bosfor și apoi a început să construiască unul de două ori mai mare pentru atacul asupra Constantinopolului. Și alte tunuri au fost construite și trimise în asediu, deși

niciunul nu era la fel de mare ca primul.

Caseta 15.1. Tunul cel temut

Probabil că cel mai important factor în asediul Constantinopolului din 1453 a fost bateria de tunuri uriașe pe care Mehmed al II-lea le-a adus împotriva îmbătrânitelor ziduri ale orașului. Așa cum am menționat mai devreme, istoricul grec Laonikos Chalkokondyles ne spune că tunurile erau făcute de un inventator maghiar pe nume Urban, care înainte lucrase pentru bizantini, însă când aceștia nu i-au mai putut plăti salariul și-a oferit serviciile sultanului, care l-a pus să lucreze la piesele de artilerie cu care spera să cucerească Constantinopolul.

Tunurile erau făcute în Adrianopol și întreaga armată europeană a sultanului a trebuit să se deplaseze în acest oraș pentru a le aduce în vecinătatea Constantinopolului. După testele încununate de succes din Adrianopol, unde prima ghiulea a zburat peste 1.600 de metri, tunurile și-au început călătoria spre Constantinopol, trase de câte șaiszeci de boi, cu o echipă de 2.000 de oameni care mențineau stabilitatea marilor arme. Tunurile cele mai mari aveau o lungime de 8-9 metri, cu o gură de aproape 1 metru, destul de mare ca un om să se poată strecura înăuntru. Otomanii au inventat o tactică menită să insuflă frica în inimile apărătorilor orașului. Au plasat două tunuri mici de fiecare parte a tunurilor uriașe amintite mai devreme. La început se trăgea cu tunurile mici, care făceau pagube minore cu proiectilele lor relativ mici, care cântăreau „doar” jumătate de talant fiecare (aproximativ 14 kilograme). Apoi se trăgea cu tunul mare, folosind o ghiulea care avea probabil 500 de kilograme (relatările diferă în legătură cu mărimea ghiulelelor mai mari). Chalkokondyles relatează că bubuitul tunului mare era atât de puternic, încât putea fi auzit de la aproximativ 8-9 kilometri. Firește, acest tun nu putea fi încărcat foarte repede, așa încât nu se trăgea cu el decât de șapte ori pe zi, cu prima ghiulea chiar înainte de răsăritul soarelui. Se pare că tunurile mici trăgeau între o sută și o sută douăzeci de ori pe zi.

Deloc surprinzător, acest bombardament și-a făcut efectul, iar Chalkokondyles spune că mare parte din zidurile exterioare au fost doborâte, împreună cu patru dintre turnuri. În ceea ce-i privește, bizantinii aveau și ei niște tunuri, însă cel mai mare dintre ele a explodat când a tras primul foc. Celelalte nu erau mici și se pare că puteau trage proiectile ce cântăreau 1,5 talanți, însă același istoric ne spune că vibrațiile produse de focul tunurilor provoca mai multe pagube zidurilor decât turcilor.

În cele din urmă, mare parte din zid a fost doborât, însă în fiecare seară apărătorii ieșeau curajoși ca să acopere breșele.

Între timp, trupele sultanului au început să se adune în jurul orașului, mărșăluind pe uscat și eliminând orice rămășiță a rezistenței bizantine. Istoricul grec Georgios Sphrantzes a afirmat că armata turcă număra 200.000 de oameni, dar o estimare mai rezonabilă ar fi de 80.000. În oraș era o lipsă serioasă de luptători: Sphrantzes apreciază numărul lor la 4.773. Zidurile de uscat ale orașului, care multă vreme fuseseră cea mai bună apărare a imperiului, erau într-o stare destul de bună, însă aveau două puncte foarte slabe: însăși lungimea lor (aproximativ 6,5 kilometri de la Marea Marmara la Cornul de Aur) le făcea greu de apărat cu o armată mică, iar mărimea și construcția lor, deși erau formidabile, nu fuseseră concepute să facă față unui asalt cu praf de pușcă ce avea puterea de a le dărâma cu o forță fără precedent.

Cealaltă speranță a orașului era sosirea unor ajutoare din afară. Dar prea puțin ajutor se profila în viitor. Mehmed i-a ordonat generalului său Turahan să traverseze în Moreea și să devasteze ținutul, împiedicându-i pe despoți să-și ajute fratele. Puterile relativ slabe din Balcani (Alfons de Aragon, Ioan Huniade din Ungaria și Durad Branković al Serbiei) nu au oferit niciun ajutor, iar puterile europene fie nu puteau furniza asistență, fie își pierduseră interesul. Învățând lecțiile istoriei, Mehmed a înțeles că

orașul Constantinopol nu putea fi luat decât de o putere care controla marea, așa că a construit o flotă de dimensiuni considerabile pentru a contracara orice atac din partea puterilor maritime occidentale. În cele din urmă, în februarie 1453, Veneția a hotărât să trimită la Constantinopol două vase cu opt sute de soldați, care au ridicat în sfârșit pânzele în aprilie. Papa le-a urmat exemplul și a spus că va trimite cinci vase, iar genovezii unul; presupunând că aceste corăbii ar fi putut trece de blocada otomană, ele soseau deja prea târziu, iar forța lor era prea mică pentru a mai putea salva situația.

Apărarea orașului i-a fost încredințată marelui duce (*megas doux*) Loukas Notaras, lui Dimitrie și Ioan Cantacuzino și lui Nichifor Paleologul, toți aflați, bineînțeles, sub comanda generală a împăratului. Venețienii din oraș au oferit toată susținerea și mulți membri ai comunităților genoveză și catalană și-au legat soarta de cea a bizantinilor. Și-au făcut apariția și mulți aventurieri, dintre care cel mai remarcabil a fost genovezul Giovanni Giustiniani Longo, care a fost însărcinat cu supravegherea generală de-a lungul zidurilor de uscat.

În anul 1453, bizantinii au sărbătorit Paștele oarecum în pace, însă în luna Paștelui, pe 2 aprilie, primele trupe ale sultanului au ajuns în fața zidurilor de uscat; împăratul a poruncit ca încă o ieșire impresionantă prin gura Cornului de Aur să fie organizată pentru a feri portul de un atac. La 6 aprilie a început un baraj de artilerie asupra zidurilor de uscat; turcii deschideau focul asupra zidurilor în timpul zilei, iar apărătorii se grăbeau afară în timpul nopții ca să repare stricăciunile. Apărătorii orașului au obținut câteva succese: o tentativă de a forța intrarea în Cornul de Aur a fost respinsă și la fel s-a întâmplat și cu un atac împotriva zidurilor de uscat; la 20 aprilie, trei corăbii genoveze și un cargo cu o încărcătură de grâu din partea lui Alfons de Aragon au reușit să străpungă blocada otomană și să intre în Cornul de Aur.

Data fiind această stare de lucruri, Mehmed a hotărât să ia măsuri extraordinare. A construit un drum în spatele Galatei, de la Bosfor până la Cornul de Aur; de-a lungul drumului au fost puse care trase de boi ce au transportat corăbiile în Cornul de Aur. Eforturile apărătorilor de a incendia vasele nu au avut niciun rezultat și la 22 aprilie flota otomană și-a făcut apariția în Cornul de Aur; s-a construit un ponton uriaș și artileria și-a ațintit obiectivul asupra ei. Acum apărătorii orașului, în loc să-și concentreze atenția asupra zidurilor de uscat, erau nevoiți să ia în considerare posibilitatea unui atac în orice punct al perimetrului orașului și, prin urmare, au apărut dificultăți în comunicare. În schimb, otomanii au putut profita de copleșitoarea superioritate numerică a armatei și au bombardat zidurile dinspre Cornul de Aur, care erau inferioare din punctul de vedere al structurii.

Apărătorii au rezistat neclintți, iar împăratul a confiscat averile Bisericii și ale persoanelor private pentru a cumpăra mâncare. Între timp, ajutorul pe care bizantinii îl așteptau de peste granițe aproape sosise – nu din Apus, ci din Răsărit, sub forma unor revolte ale supușilor sultanului din Asia Mică. Devenise clar că asediul nu se putea prelungi la nesfârșit și că Mehmed trebuia fie să cucerească orașul, fie să facă față unei situații dificile în propriile teritorii. Sultanul i-a propus împăratului condiții: bizantinii puteau preda orașul de bunăvoie, după care puteau fie să rămână în Constantinopol

și să plătească un tribut, fie să plece și să se stabilească în altă parte. În ciuda sfatului unora dintre consilierii săi, Constantin era hotărât să rămână și să lupte alături de poporul său. După primirea acestui răspuns, conform legii musulmane, sultanul își putea încuraja acum soldații cu dreptul tradițional de a jefui orașul după cucerire.

Luni, 28 mai, Mehmed le-a dat soldaților o zi de odihnă, în vederea pregătirii unui atac masiv. În oraș, semnele prevestitoare ale nenorocirii erau omniprezente, însă populația s-a adunat seara la Sfânta Sofia și toți, inclusiv susținătorii și oponenții Unirii, împăratul și cardinalul Isidor, au luat parte la ultima liturghie bizantină în capitala Bizanțului.

Atacul otoman a început în zorii zilei de marți, 29 mai. Trupele otomane neregulate, prost echipate, au atacat primele, în număr mare; val după val, au lovit cele mai slabe segmente ale zidului de uscat, însă Giustiniani și oamenii lui nu s-au clintit. Pe măsură ce trupele regulate, mai bine înarmate, le-au luat locul celor dintâi, turcii au atacat și zidurile ce dădeau spre Cornul de Aur, însă defensiva a rămas și acum neclintită. Sultanul le-a ordonat apoi ienicerilor să atace; aceste trupe de elită erau bine echipate și odihnite, așa că lupta a fost strânsă și înverșunată. Chiar înainte de răsăritul soarelui, Giustiniani a fost rănit și luat de pe linia frontului. Cu toate că rănilor lui nu erau letale, trupele genoveze au crezut că era pe moarte sau că părăsise lupta și s-au retras. Ienicerii au profitat de prilej și unul dintre ei a ajuns pe culmea zidului. A fost doborât, însă ceilalți l-au urmat imediat. Chiar și acest atac ar fi putut fi respins, însă un corp mic de ieniceri a descoperit în același timp că Poarta Kerkopoarta din zidurile de uscat fusese lăsată din greșeală deschisă. Atacatorii s-au grăbit înăuntru, s-au cățărât pe culmile zidului și au înălțat steagul otoman. Turcii au înaintat prin două breșe, după care au deschis repede alte două porți prin care tovarășii lor s-au năpustit înăuntru.

Împăratul Constantin a făcut tot ce s-a putut pentru a-și regrupa trupele. Unii au renunțat la luptă pentru a-și apăra familiile. Alții, ca și împăratul, s-au năpustit să dea piept cu dușmanul. Constantin și-a scos însemnele regale și i-a înfruntat pe turci în apropiere de Poarta Sfântului Roman. A fost ultima oară când a fost văzut.

Mulți dintre italieni au fugit la corăbiile lor, iar câțiva au reușit să scape, însă majoritatea locuitorilor au fost lăsați în voia sorții. Jaful și distrugerile au început imediat, fiindcă soldații sultanului își cereau răsplata. Bisericele au fost prădate, casele au fost răscolite, iar comorile care scăpaseră de jaful cruciadelor au căzut acum în mâinile turcilor: icoana Fecioarei Hodegetria („Călăuzitoarea”), atribuită Sfântului Luca, a fost distrusă, copertile împodobite cu nestemate au fost smulse de pe cărți înainte de arderea acestora, iar mozaicurile și frescele au fost ciopârțite și mutilate. Supraviețuitorii au fost adunați laolaltă și luați ca sclavi, deși mulți au preferat să se sinucidă decât să cadă în mâinile cuceritorilor. Nu avem nicio relatare de încredere, însă contemporanii estimează că 4.000 de persoane au fost ucise și 50.000 duse în robie. Legenda creștină susține că Sfânta Sofia, Marea Biserică a lui Dumnezeu, nu ar fi căzut în mâinile invadatorilor, ci, pe când necredincioșii se apropiau de ușile ei, un înger al lui Dumnezeu a apărut și i-a doborât la pământ. Oricum, unii dintre

supraviețuitori s-au grăbit spre biserică și au zăvorât ușile. Când au sosit, turcii au dat năvală în clădire, ucigându-i pe bătrâni și neputincioși și luându-i pe ceilalți prizonieri. În acest timp, preoții bisericii au continuat să celebreze liturghia creștină netulburați de căderea orașului. Potrivit tradiției, pe măsură ce turcii au pus stăpânire pe biserică, preoții au luat vasele sacre, pereții sanctuarului s-au deschis și preoții au intrat în zidurile clădirii, de unde vor apărea cândva pentru a relua liturghia, când edificiul va deveni din nou biserică creștină.

La o oră târzie a după-amiezii, sultanul a intrat în oraș și a poruncit încetarea jafului, care fusese deja împlinit. S-a îndreptat călare spre Sfânta Sofia și le-a acordat grațierea celor care se adăposteau în continuare în edificiu. A poruncit ca această catedrală să fie transformată imediat în moschee. Mehmed a pus un cleric musulman să urce la amvon și să rostească o rugăciune musulmană și el însuși a intrat în altarul fostei catedrale și s-a închinat lui Allah.

După aceea, Mehmed a cerut pentru sine cele mai frumoase dintre comorile jefuite și cei mai nobili prizonieri. Pe unii dintre ei i-a ținut în palatul său ori i-a dăruit aliaților musulmani. În rândurile lor a descoperit mai mulți aristocrați și administratori bizantini, inclusiv pe marele duce Loukas Notaras și familia lui. La început, sultanul i-a tratat pe toți prizonierii cu mărinimie, însă nu peste mult timp s-a răzgândit și a poruncit executarea tuturor bărbaților. Mehmed era interesat în mod deosebit să descopere corpul împăratului Constantin, în parte pentru că dorea să se asigure că nu scăpase și nu va organiza mai târziu o revoltă. Deși s-a efectuat o cercetare amănunțită și mai multe capete și trupuri au fost spălate și examinate și în ciuda faptului că la început s-a spus că un corp ce avea ciorapi cu un vultur brodat ar fi fost al împăratului, trupul lui Constantin nu a fost găsit. Faptul că aparent dispăruse fără urmă a dat naștere unei tradiții mai târzii care îl înfățișează ca fiind „împăratul de marmură”, care nu este mort, ci așteaptă, undeva în afara timpului, să se întoarcă și să refacă Imperiul Bizantin.

Caseta 15.2. Bizanțul și Renașterea italiană

Între Italia și Bizanț au existat dintotdeauna legături strânse; într-adevăr, mare parte din sudul Italiei se aflase sub stăpânire bizantină până în secolul al XI-lea. În consecință, multe dintre clădirile importante și operele de artă din Italia și Sicilia au fost influențate puternic de tradiția bizantină. Totuși, în ultimul secol de existență a Imperiului Bizantin și în anii de după căderea Constantinopolului, pe măsură ce Bizanțul a devenit din ce în ce mai slab și s-a prăbușit, cultura bizantină a avut un impact puternic asupra evoluțiilor din Italia. În parte, faptul era rezultatul intenselor relații economice dintre Bizanț și republicile maritime italiene.

Impactul bizantin asupra Renașterii italiene a fost enorm și este cu neputință să ne imaginăm Renașterea fără participarea erudiților bizantini. Bineînțeles, limba greacă era un mister pentru Occidentul medieval și, prin urmare, majoritatea scrierilor din Antichitatea greacă erau necunoscute sau cunoscute doar prin intermediul unor traduceri latine (sau arabe). „Redescoperirea” limbii grecești a început efectiv în secolul al XIV-lea, impulsionată de poetul Petrarca (1304-1374) și de discipolul său Boccaccio (1313-1375), care a tradus *Iliada* în latină. În 1360, la Universitatea din Florența a fost numit primul profesor de greacă, iar în 1397 Manuel Chrysoloras a obținut catedra. Chrysoloras (cca 1350-1415) era un personaj deosebit de talentat, un adevărat om al Renașterii. Era prieten al împăratului Manuel al II-lea și a îndeplinit multe misiuni diplomatice în Apus, în primul rând în încercarea de a obține ajutor militar. A fost și un învățat deosebit de abil și

perspicace. A scris și un manual de gramatică greacă și o interesantă *Comparație între Vechea și Noua Romă*, în care dovedește interes și sensibilitate pentru operele de artă din Roma (deși, în cele din urmă, a conchis că „Noua Romă” – adică orașul Constantinopol – era mai frumoasă). Era un profesor desăvârșit, iar în Italia a intrat în legătură cu erudiți și studenți dornici să învețe greaca. Afirmatia lui Leonardo Bruni că Chrysoloras a restaurat literatura greacă în Italia este cu siguranță exagerată, însă eruditul a jucat totuși un rol important.

Chrysoloras a fost urmat în Italia de alți profesori greci, adesea din motive diplomatice sau comerciale. Probabil cel mai influent dintre primii vizitatori a fost Plethon (cca 1360-1452), membru al delegației bizantine la Conciliul de la Ferrara-Florența, în 1438-1439. În Florența a intrat în legătură cu învățații italieni și a discutat cu ei ideile lui Platon. Acesta a reprezentat un eveniment fundamental pentru evoluția Renașterii, care începând din acest moment a văzut în platonism baza filosofiei. Printre cei care au participat la discuții se găsea și politicianul florentin Cosimo de' Medici, care în 1441 a fondat Academia Platoniciană din Florența, instituția considerată adesea ca fiind cea mai importantă în evoluția gândirii renascentiste. Totuși, relația dintre Bizanț și Italia nu a fost unidirecțională, și nu doar învățații greci s-au dus în Italia. Italienii înșiși au început să meargă în Bizanț, încercând să cunoască limba, dar într-o măsură și mai mare pentru a lua cu ei înapoi cărți scrise în greacă. În 1418, de exemplu, sicilianul Giovanni Aurispa s-a dus la Constantinopol ca să studieze greaca și să adune manuscrise. În 1423, Aurispa s-a întors la Veneția cu 248 de cărți scrise de autori greci clasici, majoritatea cunoscute în Occident. Printre acestea se numărau *Iliada*, operele lui Demonstene, Platon și Xenofon, împreună cu un codex din secolul al X-lea care include șapte piese de teatru scrise de Sofocle, șase de Eschil și *Argonautica*.

După căderea Constantinopolului, mulți bizantini înstăriți au părăsit orașul și s-au stabilit în Italia, mai cu seamă la Veneția, care în anii 1470 avea o populație de aproximativ patru mii de greci. Printre acești imigranți se găseau și învățați. Ioan Argyropoulos s-a dus în Italia în 1456 într-o misiune diplomatică, însă i s-a oferit oportunitatea de a preda greaca în Florența și a acceptat imediat. Teodor Gaza din Tesalonic a predat la Ferrara, Napoli și Roma; Dimitrie Chalkokondyles din Atena a predat la Padova, Florența și Milano; iar Georgios din Trapezunt a predat la Roma. Acești învățați nu numai că au încurajat studiul autorilor greci antici de către italieni (și apuseni în general), dar au continuat și să facă cercetări importante și să publice pe cont propriu, inclusiv traducerea unor opere grecești în latină.

Din anumite puncte de vedere, cel mai important erudit bizantin emigrat a fost Bessarion, care a venit de la Trapezunt și a ajuns călugăr în Constantinopol. El a condus delegația bizantină la Conciliul de la Ferrara-Florența și în cele din urmă a devenit catolic. A fost numit cardinal, s-a stabilit în Italia și a ocupat multe funcții ecleziastice importante, de două ori fiind chiar un pretendent serios la pontificat. A fost un cercetător prolific, scriind și în greacă, și în latină. De asemenea, a fost un colecționar avid de manuscrise grecești și în cele din urmă și-a lăsat vastă colecție moștenire Veneției, unde textele au constituit nucleul Bibliotecii Marciana. Veneția era sediul tipografiei înființate în anii 1490 de Aldus Manutius. Această tipografie a scos cea mai mare parte a primelor ediții tipărite ale operelor clasice grecești și latine, a unor dicționare și texte ale autorilor bizantini. Multe dintre ele au fost scrise, traduse ori editate de erudiți bizantini emigrați și au avut o influență puternică asupra răspândirii cunoștințelor despre lumile bizantină și antică.

Lecturi suplimentare

D.A. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, Cambridge, MA, 1962.

J. Hankins, „Humanism and the Origins of Modern Political Thought”, în J. Kraye (coord.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge, 1997, pp. 118-141.

J. Hankins, *Plato in the Italian Renaissance*, 2 vol., Leiden, 1990.

Jonathan Harris, *Greek Emigrés in the West, 1400-1520*, Camberley, 1995.

N.G. Wilson, *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance*, Londra, 1992.

Lecturi suplimentare

Moreea

A. Bon, *La Morée franque: recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la*

principauté d'Achaïe (1205-1430), 2 vol., Paris, 1969.

Steven Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge, 1970.

Steven Runciman, *Mistra: Byzantine Capital of the Peloponnese*, Londra, 1980.

C.M. Woodhouse, *Gemistios Plethon: The Last of the Hellenes*, Oxford, 1986.

D.A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, 1: *Histoire politique*; 2: *Vie et institutions*, ediția a II-a, Chryssa Maltezou, 2 vol., Londra, 1975.

Căderea Constantinopolului

Frantz Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, traducere de Ralph Manheim, Princeton, NJ, 1978.

D.M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge, 1992. [trad. rom.: *Împăratul fără de moarte. Viața și legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor*, trad. de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, Polirom, Iași, 2003 – n. tr.]

D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, ediția a II-a, Cambridge, 1993.

E. Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*, Londra, 1903.

Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, 1965.

Surse primare traduse

Barbaro, Nicolò, o relatare occidentală a căderii Constantinopolului. J.R. Jones (trad.), *Diary of the Siege of Constantinople*, New York, 1969.

Ducas, Mihail, istoric care a jucat un rol activ în evenimentele politice și militare de la jumătatea secolului al XV-lea. H.J. Magoulis (trad.), *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks: An Annotated Translation of the Historia Turco-Byzantina*, Detroit, MI, 1975 [Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, ediție critică de Vasile Grecu, Editura Academiei, București, 1958 – n. tr.].

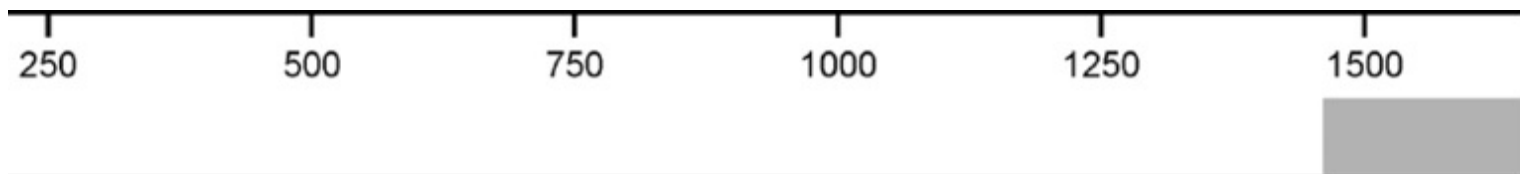
Plethon, Georgios Gemistos, faimosul filosof și teoretician politic. Din câte știu, niciuna dintre operele lui Plethon nu a fost publicată în traducere engleză. Avem la dispoziție totuși următoarea traducere în franceză: C. Alexandre (ed.), A. Pellissier (trad.), *Traité des lois ou recueil des fragments, en partie inédits, de cet ouvrage, texte revu sur les manuscrits, précédé d'une notice historique et critique, et augmenté d'un choix de pièces justificatives, la plupart inédites*, Paris, 1858; retipărit Amsterdam, 1966.

Sphrantzes, Georgios, una dintre cele mai importante surse pentru căderea Constantinopolului. M. Carroll (trad.), *A Contemporary Greek Source for the Siege of Constantinople 1453: The*

Sphrantzes Chronicle, Amsterdam, 1985; M. Philippodes (trad.), *The Fall of the Byzantine Empire: A Chronicle by George Sphrantzes, 1401-1477*, Amherst, MA, 1980 [Giorgios Sphrantzes, *Memorii* (1401-1477), în anexă *Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos, Cronica* (1258-1481), ediție critică de Vasile Grecu, Editura Academiei, București, 1966 – n. tr.].

Capitolul 16

Bizanțul după căderea Constantinopolului

1461 Sfârșitul Imperiului de Trapezunt

1553-1617 Vikentios Kornaros, autorul poemului *Erotokritos*

Secolul al XIX-lea Revoluțiile împotriva Imperiului Otoman, înființarea statelor succesoare

Bizanțului în Peninsula Balcanică

S-ar putea spune că Imperiul Bizantin a luat sfârșit la 29 mai 1453, când Constantinopolul a căzut în mâinile turcilor. Pe de altă parte, câteva entități politice bizantine au supraviețuit catastrofei și, cu siguranță acesta este cel mai important aspect, modelul bizantin și tradițiile culturale bizantine au continuat, fiind vizibile până astăzi.

Statele bizantine supraviețuitoare

Despotatul Moreei a supraviețuit căderii Constantinopolului doar pentru că se afla la distanță și sultanul nu și-a îndreptat imediat atenția asupra lui. Frații Toma și Dimitrie din familia Paleologilor, care domneau în diferite zone ale Peloponesului, au început să se certe din nou, Toma sperând în continuare să primească ajutor din Apus, în timp ce Dimitrie dorea să-i cheme pe turci împotriva fratelui său. În cele din urmă, Mehmed a decis să acționeze și în 1460 a pornit spre Moreea. Dimitrie s-a predat imediat, exact la șapte ani după cucerirea Constantinopolului; Toma a mai rezistat puțin, însă a fugit în Italia înainte de sfârșitul anului, iar Despotatul Moreei a încetat să mai existe. Toma a fost singurul care a avut moștenitori, iar Paleologii care au descins din el au continuat să trăiască în Apus, ocazional făcându-și apariția în public pentru a ridica pretenții la tronul Bizanțului.

Caseta 16.1. Împăratul preschimbat în marmură

Multe „semne și minuni” au precedat căderea Constantinopolului în 1453, inclusiv o spectaculoasă eclipsă de lună care a avut loc cu numai câteva zile înaintea evenimentului. Mai mult, circulau multe preziceri care spuneau că, în ciuda situației disperate a imperiului după apariția otomanilor în Europa anului 1354, orașul avea să fie salvat printr-o intervenție divină. Potrivit uneia dintre aceste preziceri, turcii aveau să intre în oraș, ucigându-i pe „romani” în înaintarea lor. Aveau să ajungă la columna lui Constantin din centrul orașului, însă în clipa aceea un înger avea să coboare din cer și să-i dea o sabie unui misterios individ necunoscut, cu mesajul „la această sabie și răzbună poporul Domnului!”. Atunci cursul bătăliei avea să se schimbe, iar bizantinii aveau să-i alunge pe turci din oraș, urmărindu-i până departe, la un loc numit „Mărul Roșu”, la granița cu Persia. Bineînțeles, situația s-a dovedit destul de diferită de profeție.

Totuși, multe dintre popoarele ortodoxe din Balcani și din Asia Mică au continuat să creadă că Imperiul Bizantin avea să reînvie. Despre acest eveniment așteptat au început să circule povești bazate pe tradiții populare și pe pasaje din Vechiul Testament (de exemplu, profețiile din cartea lui Daniel). Una dintre acestea sună astfel:

Și iarăși vei domni, oraș cu cinci coline [Constantinopol].
Într-adevăr, mulți privesc la [orașul] mort și pustiit cu totul,
Însă nimeni nu vede
Că vei apărea ca [trezindu-te] din somn
Și vei ține sceptrul acestui imperiu.

Una dintre cele mai răspândite povești de acest fel este legată de Constantin al XI-lea Paleologul – „împăratul preschimbat în piatră”. Conform acestei tradiții, corpul ultimului împărat nu a fost găsit după sfârșitul asediului din 1453. Explicația a fost că el nu fusese ucis, de fapt, în bătălie, ci un înger l-a transformat în marmură și l-a ascuns într-o peșteră din apropierea Porții de Aur a Constantinopolului, unde va rămâne până când îngerul se va întoarce și-i va reda înfățișarea umană. Constantin va intra în oraș prin Poarta de Aur, intrarea pe care au folosit-o dintotdeauna împărații atunci când se întorceau să sărbătorească o victorie obținută în război, și îi va izgoni pe turci până la Mărul Roșu. Una din versiuni sună astfel:

O, împărate Constantin, ce ți s-a întâmplat?
Unii zic că ai murit cu sabia în mână.
Am auzit că ai fost luat
De preasfânta mână dreaptă a lui Dumnezeu.
Fie să fii viu și nu îngropat.

Căderea Constantinopolului a produs o puternică impresie asupra tuturor popoarelor din Răsărit și, foarte interesant, profeții similare au circulat și printre arabi și turci, ca să nu mai vorbim despre creștinii ortodocși slavi. Conform unei versiuni rusești a poveștii, un „popor blond” avea să se alăture supraviețuitorilor bizantini pentru a-i învinge pe turci. La început s-a crezut că acest popor cu păr bălai ar putea fi europeni occidentali, însă cel puțin de la începutul secolului al XVI-lea a fost identificat în mod obișnuit cu poporul rus. De obicei se dădeau și alte detalii care se roteau în jurul ideii că timpul s-a oprit în momentul în care orașul a căzut, statul bizantin urmând să reapară la momentul potrivit. O poveste foarte cunoscută despre preoții de la Sfânta Sofia ne spune cum aceștia au dispărut în inima clădirii atunci când turcii s-au năpustit în sanctuar și cum vor apărea din nou, continuând liturghia întreruptă. La fel, o altă poveste ne vorbește despre un călugăr care, în clipa căderii orașului, prăjea un pește care nu va fi gata decât atunci când creștinii vor lua din nou controlul asupra Constantinopolului.

Desigur, astfel de povești dădeau speranță populației înfrântă a Bizanțului și urmașilor lor, însă de-a lungul secolelor au generat și speranțe false și întreprinderi militare periculoase. În orice caz, este clar că nu toată lumea credea în aceste profeții. De pildă, în 1618, Matei Myreon scria cu sarcasm:

Nădăjduim că „poporul cu păr bălai” ne va salva,
Că va veni de la Moscova și ne va izbăvi.
Ne punem nădejdea în oracole, în prorociri mincinoase,
Și ne irosim vremea cu vorbe de nimic.

Între timp, așa cum am menționat deja, așa-numitul Imperiu de Trapezunt a continuat să existe pe țărmurile din sudul Mării Negre, în estul Asiei Mici. Ne amintim că acest stat mărunț a fost înființat chiar înainte de a patra cruciadă și și-a menținut independența față de latini, turci și puterea renăscută a Imperiului de la Niceea în secolul al XIII-lea. Teritoriul acestui stat era o mică fâșie de coastă protejată împotriva marilor puteri ale Asiei Mici prin fortificațiile orașului Trapezunt și de marele zid al Munților Pontici. Așadar, până la jumătatea secolului al XV-lea, Trapezuntul și-a menținut independența față de otomani. Murad al II-lea avea ambiții să-l cucerească, însă acestea au fost zădărnice de manevrele diplomatice ale împăratului Ioan al IV-lea Comnen (1429-1459/1460). După căderea Constantinopolului, Ioan al IV-lea a încheiat alianțe cu vecinii săi, în special cu turcmenii federației „Oaia Albă” (Ak Koyunlu, un grup turcic stabilit în Asia Mică de la începutul secolului al XIV-lea, care a avut legături importante cu bizantinii înainte de 1453), însă a murit înainte de atacul final și a fost urmat la tron de fratele său, David Comnen. Ambițiile diplomatice ale lui David erau și mai mari decât cele ale fratelui său; a intrat în contact cu ducele Burgundiei și cu papa, discutând chiar posibilitatea unei noi cruciade pentru eliberarea Ierusalimului. David i-a cerut lui Mehmed al II-lea să anuleze tributul plătit de fratele său, iar acest fapt, împreună cu rețeaua de alianțe construită de Imperiul de Trapezunt, l-a determinat pe sultan să se pună în mișcare. În iarna anului 1460 a adunat o forță expediționară uriașă, numărând 60.000 de cavaleri și 80.000 de infanteriști. Susținută de flota otomană din Marea Neagră, această armată a marșăluit în estul Asiei Mici, a luat orașul Sinope și a făcut o demonstrație de forță în Armenia, înainte de a coborî în teritoriul Trapezuntului. Fără speranță de a rezista, la 15 august 1461 ultimul stat bizantin a încetat să mai existe. Împăratul David a fost luat la Adrianopol împreună cu familia sa; deși inițial au fost tratați bine, sultanul nu putea permite ca linia Marilor Comneni să existe, așa că în 1463 a poruncit executarea acestora.

Ca de obicei, republicile maritime italiene au profitat cel mai mult de pe urma situației de după căderea Constantinopolului. Așa cum am văzut, ele făcuseră deja înțelegeri comerciale cu otomanii și au încercat în primul rând să-și mențină prezența economică în Răsărit. Veneția, care investise considerabil în aceste avanposturi orientale, le-a păstrat cel mai mult. Prima grijă a venețienilor a fost, bineînțeles, să păstreze haltele navale din Veneția până în Constantinopol și Levant, însă ei aveau și multe teritorii pe uscat în Grecia. Într-adevăr, Veneția a rămas principala rivală a Imperiului Otoman în Mediterană, până la dizolvarea republicii în 1797. Inițial, multe dintre teritoriile venețiene nu erau stăpânite direct de orașul italian, ci fuseseră date aventurierilor venețieni sub autoritatea laxă a statului, însă cu trecerea timpului Veneția și-a manifestat tendința de a-și afirma suveranitatea directă în teritoriile sale. În centrul Greciei, Negroponte (Eubeea) a căzut în mâinile turcilor în 1470, Naupaktos (Lepanto) în 1499, iar în Pelopones venețienii au deținut Korone și Methone (Coron și Modon) până în

1500, iar Monemvasia până în 1540. Dintre insulele mari, Ciprul a rămas posesiune venețiană până în 1571, iar Creta până în 1669; insulele ioniene au trecut de la o stăpânire la alta, însă în general au rămas în stăpânirea venețienilor până la sfârșitul republicii. Deosebit de importantă, deși efemeră, a fost recucerirea sudului Greciei de către Veneția, care a durat din 1686 până în 1715.

Genova, principala rivală a Veneției în relațiile comerciale de la sfârșitul Imperiului Bizantin, și-a pierdut posesiunile ceva mai devreme. Genovezii au ținut insula Lesbos până în 1462 și Chios până în 1566, deși în calitate de vasali ai turcilor, iar ducatul de Naxos din Ciclade (pe atunci aflat în mâinile unei familii veroneze) a dispărut în același an.

Creștinii bizantini sub guvernarea otomană

Comunitățile creștine din fostul imperiu au continuat să existe și în Asia Mică, și în Balcani, în parte datorită faptului că Islamul le impunea otomanilor să îi recunoască pe creștinii bizantini ca pe o entitate legitimă, care urmau una dintre „religiile Scripturii”. Pentru ele, evenimentul cel mai important a fost decizia lui Mehmed de a-l recunoaște pe patriarhul Constantinopolului drept cap al *rum millet*, cum era numită comunitatea ortodoxă vorbitoare de limbă greacă. Fostul patriarh, Grigore al III-lea, fusese multă vreme în exil și, în orice caz, sultanul era circumspect în privința unui episcop unionist, pentru că se temea în continuare că creștinii greci ar putea colabora cu Apusul împotriva statului otoman. Din acest motiv, l-a abordat pe Georgios Scholarios, acum călugăr cu numele Ghenadie, care fusese luat sclav în momentul căderii orașului. Mehmed i-a oferit scaunul patriarhal; după ce s-a gândit, Scholarios a acceptat. Deși în momentul respectiv nu era hirotonit preot, problema a fost rezolvată rapid și apoi a fost înscăunat patriarh cu numele de Ghenadie al II-lea (ianuarie 1454), nu în Sfânta Sofia (care acum era moschee), ci în biserica Sfinții Apostoli. La fel cum făcea împăratul înaintea lui, sultanul a luat parte la ceremonie și i-a înmănat patriarhului toiagul pastoral. Un element important pentru viitor, creștinii ortodocși ai fostului împărat au găsit un punct de reper în persoana patriarhului și în Biserica Ortodoxă.

Desigur, în parte situația era rezultatul viziunii islamice generale asupra lumii și a sistemului administrativ otoman. Cel puțin la nivel teoretic, Imperiul Otoman se baza pe legea (șaria) islamică, prin care doar musulmanii sunt considerați membri deplin ai comunității. Pe de altă parte, așa cum am menționat mai sus, tradiția musulmană recunoștea explicit drepturile diferitelor popoare ale Scripturii, inclusiv ale tuturor grupurilor creștine, și considera că acestea trebuiau cârmuite în primul rând de propriii lideri religioși, în acest caz de către episcopi. De aceea, sistemul *millet-urilor* a încurajat menținerea grupurilor etnice creștine care se dezvoltaseră deja în perioada bizantină, de exemplu, *rum*

millet (populațiile ortodoxe vorbitoare de greacă), alte *millet-uri* fiind sârb, bulgar, român ortodox, *millet-uri* independente pentru armeni, iacobiții și coptii neortodocși.

Așadar, în Imperiul Otoman, rolul și puterea Bisericii Ortodoxe s-au amplificat ca rezultat al cuceririi. Clerul nu era supus taxării, organizarea Bisericii a rămas neschimbată, iar conducerea acesteia se bucura de onoruri considerabile. Într-adevăr, acum episcopii și patriarhul aveau responsabilități suplimentare, pentru că erau lideri politici și religioși importanți și erau interesați să asigure stabilitatea și succesul regimului otoman. Faptul a încurajat Biserica să fie conservatoare din punct de vedere politic și să susțină situația prezentă. Mai mult, pentru populațiile ortodoxe din Balcani, Biserica a ajuns să simbolizeze gloria și tradiția Imperiului Bizantin. Evident, imperiul dispăruse, însă Biserica nu păstra doar cultura Bizanțului, ci și – aspect probabil mai important – o structură politică ce îi asigura supraviețuirea și menținerea unei instituții asociate strâns cu Bizanțul. Faptul a avut repercusiuni importante în ceea ce privește moștenirea culturală bizantină. Această cultură fusese pătrunsă dintotdeauna de sensuri și interpretări creștine, însă Bizanțul avusese și o tradiție foarte practică și seculară, chiar de opoziție față de cler. Această tradiție seculară în cultura bizantină era o piedică pentru clericii educați, care ocupau funcțiile mai înalte în Biserică, motiv pentru care nu a fost dezvoltată, fiind poate chiar înăbușită. Prin urmare, percepția asupra culturii bizantine care a continuat să existe până în timpurile moderne a fost dominată aproape exclusiv de aspecte religioase, astfel încât Bizanțul a fost considerat integral – fiind și astăzi văzut la fel în Orient și în Occident – o societate cu desăvârșire și esențialmente religioasă.

Otomanii doreau să plaseze Bisericele slave din Imperiul Otoman sub autoritatea patriarhului de la Constantinopol, pentru a oglindi controlul sultanului asupra întregului imperiu. Totuși, în fapt, la popoarele ortodoxe din afara Imperiului Bizantin se dezvoltase deja o tradiție a independenței ecleziastice la care aceste popoare nu doreau să renunțe. Ele și-au păstrat în mod firesc limba, ceremoniile religioase și literatura, iar episcopii lor erau independenți din punct de vedere politic față de patriarhul Constantinopolului. În orice caz, începând din secolul al XVIII-lea, în contextul apariției conștiinței naționale, acest tip de organizare a prezentat avantaje semnificative.

Rusia

În Rusia, bineînțeles, situația era diferită, în parte datorită faptului că noul centru politic din Moscova se găsea foarte departe de controlul statului otoman și între cele două puteri existau puncte importante de conflict, în primul rând în Marea Neagră și apoi în zonele de contact între extremitatea nord-vestică a puterii otomane în Europa – România, Rutenia și Bielorusia. Așa cum am văzut, convertirea Rusiei la

creștinism s-a petrecut prin Bizanț și, până la sfârșitul imperiului, majoritatea mitropoliților Kievului și întregii Rusii au fost greci. În secolul al XV-lea, rușii au dovedit mai multă independență, când marele prinț al Moscovei l-a respins pe Isidor al Kievului pentru că acceptase unirea de la Florența, și în cele din urmă au ales un mitropolit propriu, loial tradiției ortodoxe.

După căderea Constantinopolului, marele prinț Ivan al III-lea s-a căsătorit în 1472 cu Zoe Palaiologina, fiica mai mică a lui Toma Paleologul. Zoe, pe care rușii o numesc Sofia, a creat așadar o legătură strânsă între ultima familie imperială a Bizanțului și familia domnitoare a Rusiei, și într-adevăr unii ruși au susținut o vreme că mantia imperială a Constantinopolului trecuse la Moscova. La începutul secolului al XVI-lea, călugărul Filotei din Pskov a scris că cele două Rome (Roma și Constantinopolul) căzuseră și că Moscova devenise a treia Romă. Contemporanii au văzut această afirmație în termeni apocaliptici, ca prefigurând sfârșitul lumii, iar aristocrația rusă nu a acceptat niciodată ideea că Moscova își însușise toată ideologia Bizanțului. Cu toate acestea, au existat multe puncte de vedere din care rușii se puteau considera moștenitori ai tradiției imperiale bizantine și protectorii popoarelor ortodoxe care trăiau sub stăpânirea otomană.

În 1547, Ivan al IV-lea, nepotul lui Ivan al III-lea și al prințesei Zoe, a fost încoronat țar într-o ceremonie care o imita pe cea din Constantinopol, însă este semnificativ faptul că, spre deosebire de conducătorii slavi ca Simeon al Bulgariei, el nu a făcut niciun demers pentru a se numi împărat al romanilor, ci s-a intitulat „țar al tuturor rușilor” și a încercat să obțină recunoașterea oficială a încoronării sale din partea patriarhului Constantinopolului. În acest caz, patriarhul Ioasaf al II-lea a ratificat încoronarea, însă doar cu condiția ca încoronarea propriu-zisă să fie făcută de un reprezentant al patriarhatului (ceea ce nu se mai întâmplase niciodată). În 1589, de fapt, patriarhul Ieremia al II-lea a făcut o călătorie la Moscova și țarul (Boris Godunov) a sugerat ca acesta să abandoneze Constantinopolul și să-și stabilească reședința permanentă în apropierea orașului Vladimir. Ieremia i-a respins oferta, însă a fost de acord cu înălțarea Moscovei la rangul de patriarhat și cu înscăunarea episcopului Iov în această funcție. Evenimentul a avut o importanță apreciabilă în consolidarea rolului Moscovei în lumea ortodoxă și a fost văzut adesea ca o restaurare a pentarhiei (sistemul cu cinci patriarhi), Moscova înlocuind Roma, care ieșise din comuniunea cu celelalte Biserici Ortodoxe.

Așadar, din mai multe perspective importante, cei doi poli principali ai moștenirii bizantine erau patriarhul Constantinopolului (și, într-o măsură mai mică, episcopii și ceilalți patriarhi care erau oficial sub controlul său) și marele prinț, devenit mai târziu țar al Rusiei. Fiecare avea propriile atribuții și amândoi se sprijineau pe puterea și inspirația tradiției bizantine; totuși, din motive practice și ideologice, niciunul dintre ei nu și-a dedicat timpul restaurării statului bizantin. O deosebire esențială între patriarh și țar consta în aceea că patriarhul din Constantinopol era supus sultanului, în timp ce țarul Rusiei era autonom. Dar acest fapt a avut efecte la un nivel mult mai mare, deoarece în Peninsula Balcanică cucerirea otomană nu dusesese numai la eliminarea statelor creștine ortodoxe, ci și la dispariția foștilor aristocrați, care fuseseră cei mai importanți apărători ai culturii bizantine. Ei au

fost înlocuiți, bineînțeles, de o aristocrație otomană aproape în întregime musulmană (vezi excepțiile de mai jos) și care sprijinea instituții și proiecte legate de Islam. Și rușii, și instituția Bisericii Ortodoxe au acționat de multe ori ca ocrotitori puternici, forțe de unitate și făclii ale unei speranțe „într-o zi mai bună” pentru moștenitorii tradiției bizantine.

Continuarea și evoluția culturii bizantine

Totuși nu putem spune că numeroase elemente ale tradiției bizantine nu au supraviețuit în timpul perioadei otomane: arhitectura este, poate, cel mai bun exemplu, deși creștinii vremii nu aveau în mod obișnuit resursele necesare pentru a construi biserici și alte structuri monumentale. Totuși, Sinan (1489-1588), cu minunatele sale moschei, și ceilalți maeștri arhitecți din secolul al XVI-lea pot fi considerați continuatori ai tradiției bizantine a construcțiilor monumentale în slujba lui Dumnezeu. Sinan se născuse din părinți creștini în Asia Mică, în apropiere de Kayseri (Cezareea), și a fost luat în armata otomană prin *devşirme* (un sistem de recrutare a tinerilor) și convertit la Islam. În armată și-a dovedit istețimea și talentul în arhitectură și a construit câteva dintre cele mai magnifice structuri din perioada otomană, inclusiv (printre cele peste 300 de edificii pe care le-a realizat) moscheea Selimiye din Edirne (Adrianopol) și complexul Sülemaniye din Istanbul, alcătuit din moscheea principală, înconjurată de școli religioase, o cantină gratuită pentru săraci, un spital, un azil, o baie publică și un adăpost pentru călători. Arhitectura lui Sinan, deși aflată în slujba sultanului și a Islamului, era o continuare directă a tradiției bizantine, cu arcade și cupole și spații interioare vaste decorate după tipare complexe și colorate. Edificiile creștine ale epocii se construiau de obicei la scară mai mică, deși din această perioadă au ajuns până la noi și biserici importante, în special în mănăstiri.

La fel, pictura postbizantină a continuat tendințele începute în perioada bizantină, în principal în biserici și mănăstiri. Istoricii artei au evidențiat două tradiții principale care existau cu mult înainte de căderea Constantinopolului și care ar putea fi descrise drept școlile de pictură cretană și macedoneană renăscută. Ambele au continuat să existe după 1453, cea din urmă fiind deja împărțită în subgrupuri, aproximativ pe criterii regionale sau chiar naționale. Școala cretană a fost mai unificată, influențată progresiv de arta italiană, în parte deoarece Creta era controlată de Veneția și o aristocrație venețiană înstărită îi susținea pe pictorii din insulă. Printre pictorii importanți ai acestei școli s-au numărat Mihail Damaschinul, Gorgios Klontzas și Emanuel Tzannes. Teofan Cretanul (Teofan Strelitzas, mort în 1559) a fost probabil cel mai de seamă reprezentant al școlii, iar elevul său, Dominic Theotokopoulos, și-a câștigat faima și atenția în Occident cu supranumele El Greco (circa 1541-1614). Teofan a activat în primul rând la Muntele Athos și Meteora, iar caracteristic picturilor sale sunt personajele înalte,

uscățive și austere. Aceleași caracteristici pot fi văzute în picturile lui El Greco. După căderea Cretei în mâinile otomanilor în 1669, mulți pictori au fugit în insulele din Marea Ionică, unde tradiția cretană a supraviețuit, însă a apus încetul cu încetul.

Așadar, după căderea Constantinopolului, școala cretană a combinat tradițiile Bizanțului cu tehnici noi și cu modele din Apus, deși școala macedoneană a pus accentul, poate într-o măsură rigidă, pe conservarea subiectelor, stilului și metodelor de pictură bizantină, în special așa cum fuseseră transmise de artiștii secolelor al XIII-lea și al XIV-lea. La sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea, aceste remanieri ale modurilor mai tradiționale de reprezentare au ajuns să domine pictura ortodoxă postbizantină din Rusia și din Balcani. Unul dintre cei mai influenți pictori a fost Dionisie din Furna (Tesalia), care a activat la jumătatea secolului al XVIII-lea.

Printre cele mai importante instituții care au asigurat supraviețuirea tradiției bizantine se numără mănăstirile. Desigur, mănăstiri existaseră în toată perioada bizantină și jucaseră întotdeauna un rol important în viața economică, politică, religioasă și intelectuală. Ele au devenit și mai importante după căderea Constantinopolului, în parte pentru că mănăstirile se numărau printre puținele instituții bizantine care au supraviețuit intacte și, în calitate de *waqf* (organizație religioasă), în general beneficiau de protecție totală din partea legii otomane. Multe au primit și privilegii speciale – în mod obișnuit scutirea de taxe sau confirmarea proprietăților funciare – din partea sultanilor. Așadar, mănăstirile și-au păstrat și de multe ori chiar și-au mărit importantele proprietăți funciare pe care le aveau și frecvent s-au angajat în relații comerciale și alte activități economice. Într-o oarecare măsură, au constituit și centre intelectuale, dat fiind că în fostul teritoriu bizantin nu mai existau practic instituții de învățământ superior nemusulmane și, în general, învățământul ajunsese la un nivel foarte scăzut.

Viața monastică le oferea indivizilor – femei și bărbați – o posibilitate de a activa într-o funcție și un domeniu administrative în lumea laică și firește că multe persoane foarte talentate gravitau în această sferă. La fel, având în vedere că adesea erau foarte prospere, mănăstirile puteau funcționa ca patroni ai artiștilor, în special pentru arhitecți și pictori, astfel încât, până la un anumit punct, au suplinat dispariția aristocrației creștine din Peninsula Balcanică și din Asia Mică.

Fără îndoială, cele mai importante așezăminte mănăstirești din lumea postbizantină au fost cele de la Muntele Athos. Ele au prosperat și s-au dezvoltat, iar era otomană a reprezentat pentru ele perioada de maximă înflorire. Același lucru poate fi spus despre mănăstirile de la Meteora în Tesalia și din alte locuri. Atât Athos, cât și Meteora erau alcătuite dintr-un număr mare de mănăstiri în esență independente unele de altele, dar care puteau colabora pentru cauze comune; ele au păstrat caracteristica unică a monahismului bizantin care punea accentul pe apropierea geografică a mai multor comunități monastice și a anahoreților independenți care trăiau alături în aceeași pustietate. Și alte mănăstiri din toată Peninsula Balcanică au prosperat sub Imperiul Otoman, iar importanța lor a fost sporită de faptul că, la fel ca sub stăpânirea bizantină, episcopii erau aleși de obicei din rândul călugărilor, care, deloc surprinzător, de cele mai multe ori rămâneau în strânsă legătură cu mănăstirile

lor de proveniență.

Declinul Imperiului Otoman

Printre factorii supraviețuirii tradiției bizantine se numără și transformările sociale și economice care au însoțit declinul statului otoman odată cu sfârșitul secolului al XVII-lea și crearea unor aristocrații locale în Peninsula Balcanică, dintre care unele erau creștine și priveau la Bizanț ca la sursa culturii lor. În zonele rurale, această aristocrație se baza pe proprietatea funciară de mari dimensiuni și/sau pe război, iar în insule și orașe ca Tesalonic, Odessa și Alexandria era rezultatul schimburilor comerciale și al activităților navale, în timp ce în Constantinopol a apărut o mică aristocrație vorbitoare de limbă greacă. De multe ori, acești indivizi aveau origini umile și imitau frecvent cultura occidentală și otomană, însă în același timp furnizau un sprijin economic important elementelor tradiției bizantine, de pildă, construirea de biserici și decorarea lor. Fanarioții, așa cum erau numiți exponenții elitei din Constantinopol (deoarece reședințele lor se aflau în apropierea patriarhatului, în cartierul Fanar [far] din Constantinopol), proveneau în parte din acest oraș, dar și din populațiile elenizate din România și Albania. Aceștia serveau ca diplomați și traducători, iar în aceste funcții exercitau adesea o influență și o putere considerabile. În cele din urmă, familiile fanariote au obținut controlul asupra principatelor dunărene ale Valahiei și Moldovei, pe care le-au guvernat având în fond rolul de viceregi ai sultanului.

Așa cum s-a arătat deseori, elementele culturii bizantine pot fi separate în două straturi, cel al culturii oficiale și cel al culturii populare. De multe ori, linia de demarcație între ele este neclară, însă distincția poate fi utilă și în această privință putem observa din nou o deosebire semnificativă între Rusia și Peninsula Balcanică. Pe de o parte, faptul că Rusia adoptase cultura bizantină, caracterizată mai ales de religie, a fost privit de multe ori ca un factor deosebit de nefast pentru ruși, în mare parte pentru că – se susține – ei au preluat de-a gata elementele religiei bizantine, acestea fiind caracterizate deja de rigiditatea impusă atât de puterea statului rus, cât și de acceptarea inflexibilă și necritică a tradiției ortodoxe. O astfel de descriere este cu siguranță greșită și cât se poate de incorectă, în parte pentru că nu ia în considerare numeroasele modalități prin care rușii au modificat tradiția bizantină în funcție de propriile nevoi. Cu toate acestea, unele aspecte ale culturii ruse au fost cu siguranță dominate sau cel puțin puternic influențate de elementele bizantine. Așa cum am menționat deja, nu avem prea multe motive să ne imaginăm că Rusia a acceptat rolul de a „treia Romă”, însă cultura ei a fost profund influențată de serviciul religios, care a pătruns toate aspectele vieții și a dus literatura și spiritualitatea bizantină la oameni din toate nivelurile societății. Asta i-a făcut pe ruși să privească multe lucruri dintr-o perspectivă eshatologică, o perspectivă care nu era, de fapt, decât una dintre modalitățile în care

bizantinii priveau lumea.

În Peninsula Balcanică, în parte datorită faptului că instituțiile care susțineau cultura de nivel mai înalt se prăbușiseră aproape total, tradiția bizantină a fost continuată de Biserică (și de mănăstiri) și, prin urmare, cultura bizantină a fost în mare parte fie „absorbită de către Biserică”, fie a decăzut în folclor. Așadar limbile vorbite în Balcani au continuat să se dezvolte, așa cum se întâmplase și sub stăpânirea Bizanțului, iar manifestări precum sărbătorile sau târgurile, atitudinile față de supranatural, muzica și poezia au continuat să aibă în esență un caracter bizantin. Doar în Creta dominată de venețieni, care a avut o tradiție aristocratică proprie până în 1669, au apărut evoluții literare autonome – de exemplu, în poezie, prin opere ca *Erotokritos*, epopee de Vikentios Kornaros.

Caseta 16.2. Kornaros și Erotokritos

Vikentios Kornaros (1553 – cca 1617) s-a născut în apropiere de Sita, în vestul Cretei, fiu al unui aristocrat veneto-cretan. S-a mutat la Candia (acum Heraklion) și a ocupat diferite funcții în guvern, inclusiv pe cea de inspector sanitar în timpul cumei din 1591-1593. A devenit membru al „Academiei Distingșilor”, asociație literară întemeiată de fratele său.

Kornaros a fost probabil autorul unui lung roman în versuri, *Erotokritos*. Acest produs al așa-numitei Renașteri cretane este o operă importantă în sine, însă constituie și o punte interesantă între literatura Evului Mediu și cea din epoca modernă. *Erotokritos* se inspiră din cronicile populare și romanele din literatura bizantină, însă este influențat și de literatura apuseană, de pildă, de romanul francez *Paris et Vienne* și de *Orlando Furioso* al lui Ariosto. Poemul are peste 10.000 de versuri, însă firul epic (în mare parte derivat din romanul francez menționat mai sus) este simplu. Erotokritos, fiul adoptat al unui rege, se îndrăgostește de prințesa Aretousa, însă relația lor este blocată de convențiile sociale ale vremii. Când regele află de situație, îl exilează pe Erotokritos. Totuși, tânărul, ajutat de o intervenție magică, reușește să îl ajute pe rege într-o bătălie deosebit de grea, prin aceasta reușind să își facă acceptată iubirea. Kornaros reușește să aducă această istorie banală la viață prin utilizarea vioaie a limbajului, dialoguri însuflețite și referințe bogate la tradiții folclorice. Următorul fragment este un extract scurt înfățișând momentul în care cei doi iubiți sunt despărțiți unul de altul:

Ea vorbea de o parte [a ferestrei], el, de cealaltă; aceeași mahnire îi cuprinsese pe amândoi, o singură durere, o singură furtună. Nu mai aveau vreme să vorbească despre nenorocirea lor; sosise clipa mohorâtă când trebuiau să se despartă. Fulgerul a scânteiat și tunetul s-a rostogolit înspre apus când el și-a mișcat buzele ca să rostească un rămas-bun și locul s-a cutremurat de durerea pe care au simțit-o când s-au ținut de mâini și și-au spus la revedere. Cine poate spune cum tânăra copilă stătea acolo uluită și cum privea tânărul bărbat? Nu aveau gură, nu aveau buze să-și spună rămas-bun, nu aveau ochi să vadă, nici urechi să audă. Dar timpul îi zorea; ziua sosise și, plini de tulburare, și-au strâns mâna unul altuia. Și mare minune s-a întâmplat ferestrei: pietrele și zăbrelele de fier au plâns, lacrimi s-au rostogolit din piatră și fier; Aretousa le-a găsit acolo și erau mai fierbinți decât sângele. Dar timpul îi zorea; Erotokritos a plecat cu un suspin amar ce a zdruncinat pământul. Arete a rămas singură cu Frosina și apoi s-a petrecut ceva înspăimântător: a căzut și și-a pierdut simțirea în poala doicii sale, fără să știe de era vie sau moartă (Constantine A. Trypanis, *The Penguin Book of Greek Verse*, Harmondsworth, 1971, pp. 492-493).

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, în parte ca rezultat al Secolului Luminilor, moștenirea bizantină a căpătat și o dimensiune politică, atât în Rusia, cât și în Balcani. Tradiția bizantină și în special ideologia politică a Imperiului Bizantin era văzută ca o chemare la război cu turcii otomani și/sau independență față de aceștia. Firește, aceeași moștenire putea fi folosită și de alții, în special de către

Biserică, instituție care recomanda supunerea față de statul otoman. În mod ironic, tradiția bizantină era utilizată de către cei care încercau să înlăture jugul turcesc pentru a crea două viziuni diferite despre viitor: prima și cea mai comună era înlocuirea Imperiului Otoman cu un Imperiu Bizantin renăscut, dominat poate de fanarioți, însă un stat multiethnic și multireligios, care ar fi avut centrul la Constantinopol. Aceasta era, de exemplu, viziunea lui Rigas Feraios și a unora dintre fanarioți. În prima parte a secolului al XIX-lea, această viziune a fost înlocuită în mare măsură de cea care pune accentul pe legătura dintre Bizanț, Bisericele Ortodoxe individuale și un concept de națiune care se dezvoltase aproape complet în Europa Occidentală. În această viziune, tradiția bizantină putea fi folosită pentru a ajuta la definirea diverselor grupuri naționale, în parte fixând circumstanțele convertirii lor la creștinismul ortodox, iar aceste grupuri, ca națiuni, puteau fi considerate ca posesoarele unui drept natural la o existență independentă. Firește, faptul că în perioada bizantină se creaseră instituții care erau de fapt Biserici naționale a favorizat acceptarea acestei idei. Așadar, poate în mod ironic, tradiția bizantină putea fi folosită pentru a susține și ideea unui stat multiethnic, și ideea unei autodeterminări naționale, deși această a doua viziune s-a impus și a constituit o parte importantă a istoriei politice a Peninsulei Balcanice și a Europei de Est în ultimele două secole. Ar trebui totuși să spunem că această idee are foarte puțină legătură directă cu Bizanțul însuși, care cu siguranță nu se privea ca națiune în sensul modern al termenului și era – așa cum am văzut – un stat multiethnic și, în multe feluri, tolerant cu diversele culturi care îl alcătuiau.

Urmașii Bizanțului

Grecii, rușii, armenii, ucrainenii, românii, bulgarii, sârbii și alte popoare ortodoxe, atât în țările lor, cât și în diaspora, sunt moștenitorii culturali direcți ai Bizanțului. Într-un fel sau altul, cu toții au fost cât se poate de conștienți de moștenirea bizantină și de rolul ei în procesul care i-a făcut ceea ce sunt acum. Comentatorii moderni, atât din interiorul, cât și din afara Bisericii Ortodoxe, au privit tradiția istorică bizantină ca pe un factor care a separat popoarele creștine ortodoxe de puternicii lor vecini din Europa Occidentală catolică sau protestantă, pe de o parte, și de turcii și arabii musulmani pe de altă parte. Deseori, atitudinea „urmașilor” față de tradiția bizantină a fost ambiguă, pentru că Bizanțul este considerat uneori „medieval” (bineînțeles, din punct de vedere cronologic, așa a și fost) și „înapoiat” (ceea ce nu era); modernizatorii au susținut adesea că preocuparea bizantinilor pentru religie a împiedicat popoarele ortodoxe să profite de pe urma tehnologizării și a altor evoluții din lumea contemporană și că asta îi face de râs față de culturile mai „avansate”. Această tendință poate fi văzută clar în Grecia, de-a lungul liniilor de demarcație între *Hellenismos* (care se bazează pe tradiția

clasică) și *Romiosyne* (care se bazează pe tradiția bizantină).

Într-adevăr, deloc surprinzător, în zonele ortodoxe există o conștiință acută a superiorității Occidentului modern – în ce privește tehnologia, bogăția și forța militară – și temerea rareori exprimată că motivul pentru care țările ortodoxe nu s-au „dezvoltat” în același fel este tradiția bizantină. Bineînțeles, occidentalii au încurajat adesea acest tip de gândire, în parte din cauza atitudinilor antibizantine ce au caracterizat Apusul în ultimii o mie de ani. Într-adevăr, nu trebuie să căutăm prea mult în politica și jurnalismul contemporane ca să găsim termenul „bizantin” asociat de obicei cu ceea ce merge „rău” în Peninsula Balcanică și Rusia.

Urmașii direcți ai Bizanțului sunt prinși în acest conflict de idei, pentru că de multe ori sunt de acord cu criticii lor care spun că moștenirea bizantină (asociată adesea cu tradițiile religioase perimate, înapoierea și/sau autocrația) a fost cea care „i-a ținut în urmă”. Pe de altă parte, este limpede că în orașele și satele care au aparținut odinioară Imperiului Bizantin (și tot mai mult în diaspora) cultura bizantină continuă să trăiască și de multe ori oamenii obișnuiți se simt intim atașați de aceasta. Mai mult, adesea creștinii răsăriteni găsesc în discursurile ostentative ale occidentalilor contemporani spectrul cruciadelor, în special jefuirea Constantinopolului în 1204 de către „frații” lor creștini. Amintirea cruciadelor și „colonizarea” asociată cu ea a celei mai mari părți a Imperiului Bizantin este încă foarte vie, într-un mod pe care majoritatea occidentalilor nu și-l pot imagina, iar tradiția bizantină este un lucru care îi separă pe răsăriteni de aspectele negative ale tradiției occidentale.

Caseta 16.3. *Bizanțul și Frații Karamazov*

Unul dintre principalele locuri în care o persoană modernă obișnuită poate întâlni civilizația bizantină este literatura rusă din secolele al XIX-lea și XX. Romanele, piesele de teatru și poemele lui Tolstoi, Dostoievski, Cehov, Pasternak și Soljenițîn conțin nenumărate referințe la religia rusă și la legăturile ei strânse cu religia Imperiului Bizantin. Omniprezența preotului satului și faptul că adesea el nu reușește să se ridice la înălțimea așteptărilor unei vieți pe deplin creștine este un loc comun în literatura rusă, iar mănăstirea își face apariția frecvent în pasaje importante. Aceste lucruri nu sunt adevărate doar pentru autorii bine cunoscuți în Apus, ci și pentru așa-numiții romancieri populari din secolul al XIX-lea, care în ultimele decenii au atras un interes tot mai mare.

Poate că cel mai interesant din acest punct de vedere este Alioșa, idealistul personaj central al romanului lui Dostoievski *Frații Karamazov*, și relația lui cu starețul Zosima. Alioșa este cel mai mic dintre cei trei frați și totodată cel mai sensibil. Mama sa a murit când el avea doar patru ani și a crescut într-o familie adoptivă, departe de lumea nebunească a tatălui său imoral și alcoolic. Primul lucru pe care îl descrie Dostoievski în legătură cu Alioșa este amintirea vie a unui moment petrecut alături de mama sa: într-o seară de vară, cu razele soarelui la asfințit care străbat pieziș o cameră și icoana Fecioarei Maria cu o candelă dinaintea ei, mama lui Alioșa plânge și își ia deodată băiețelul în brațe. Când împlinește 19 ani, Alioșa hotărăște să intre într-o mănăstire, atras fiind de personalitatea bătrânului părinte Zosima. Dostoievski descrie destul de amănunțit originea poziției bătrânului în creștinismul bizantin și evoluția ei din zilele ascetismului timpuriu până la marile mănăstiri de la Muntele Athos. Părintele Zosima fusese ofițer militar, însă mai târziu a intrat într-o mănăstire. Acum slujește ca duhovnic și vindecător devenit cunoscut în lung și-n lat datorită puterii sale. Este plăcut și amabil, iar cei care îi cer sfat pleacă întotdeauna de la el cu fața luminată. Alioșa se minunează de credința pe care o au oamenii că părintele Zosima e în stare să-i vindece, însă gândește că bătrânul este însăși întruchiparea iubirii și că exemplul lui este exact lucrul necesar pentru a transforma lumea într-o lume a dreptății și a iubirii între toți oamenii.

Detaliile pe care le oferă Dostoievski în legătură cu rolul bătrânului și cu poziția lui în societate reflectă multe dintre elementele pe care le cunoaștem despre rolul bărbaților sfinți și al femeilor sfinte în Bizanț. De asemenea, autorul nu discută ritualul zilnic de rugăciune și post în mănăstire, ci se concentrează în schimb asupra caracterului lui Zosima și, mai mult, asupra atitudinii tânărului Alioșa față de el. Zosima este zugrăvit ca arbitru al disputelor dintre membrii familiei Karamazov și ca un om care împarte sfaturi bune gloatelor de pelerini care vin să-l viziteze. Detalii mărunte, ca o icoană mică dăruită de Zosima unei femei, pregătirile pentru înmormântarea părintelui Zosima și discuția despre corpurile sfinților – dacă rămân neatrinse de putreziciune sau nu – consolidează legătura cărții cu Bizanțul.

Bineînțeles, romanul *Frații Karamazov* se concentrează asupra asasinării tatălui lui Alioșa și a relațiilor dintre cei trei frați. Se ocupă de problemele politice, sociale și intelectuale din ultima parte a secolului al XIX-lea, însă părintele Zosima se află în spatele – sau poate deasupra – întregii scene. O secțiune importantă a cărții o constituie digresiunea despre tinerețea bătrânului și realizările lui personale, declanșate de un duel cu un alt ofițer, întâmplare care l-a determinat să devină călugăr. Zosima nu este prezentat doar ca un vindecător, ci și ca un profet care prevede lucrurile îngrozitoare care urmau să se abată asupra familiei Karamazov, însă el reacționează la toate cu înțelepciune și iubire, într-un mod care amintește de viețile sfinților bizantini.

După moartea lui Zosima, romanul se ocupă în continuare de chestiunile centrale din carte: responsabilitatea morală și lupta dintre credință și rațiune. Dar, cu toate că atitudinea lui Dostoievski în legătură cu aceste chestiuni este foarte clară, faptul că el folosește simboluri (de exemplu, imaginea repetată a unor indivizi care se pleacă și aproape „îmbrățișează” pământul) și portretul negativ pe care îl face multora dintre autoritățile religioase lasă multe răspunsuri ambigue, într-un mod care s-ar fi dovedit atrăgător pentru gânditorii bizantini. Aceasta nu înseamnă că centrul de interes al romanului *Frații Karamazov* este Bizanțul, însă o lectură atentă a cărții (și a multor altora) ne poate oferi o imagine utilă asupra naturii tradiției bizantine.

Lectură suplimentară

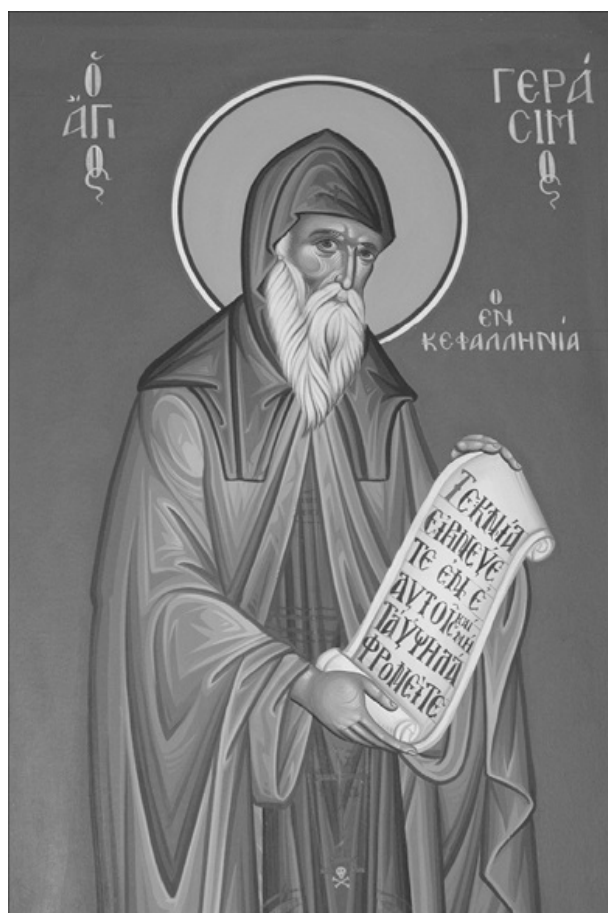
Simon Franklin, *Byzantium, Rus, Russia*, Studies in the Transmission of Christian Culture, Aldershot, 2002.

Asta nu înseamnă că evenimentele mai recente nu au jucat un rol și aici. Regimurile comuniste din estul Europei au reușit, pentru a-și atinge scopurile, să elimine religia, deși au acceptat ideea Imperiului Bizantin ca parte a tradiției proprii. Mai mult, experiența războaielor balcanice la începutul secolului XX, teribilele ciocniri între comunități în timpul și după al Doilea Război Mondial și evenimentele asociate cu dezintegrarea Iugoslaviei și a Uniunii Sovietice în anii 1990 au influențat modul în care este perceput și Bizanțul, și Occidentul. Unii comentatori occidentali au susținut, de exemplu, că Peninsula Balcanică este instabilă prin natura ei și că violența etnică din această regiune este atât de mare din cauza dezbinărilor religioase care datează din Evul Mediu și din perioada Imperiului Otoman. Totuși, după cum au arătat evenimentele descrise în cartea de față, nimic nu ar putea fi mai departe de adevăr. Realitatea Bizanțului (spre deosebire de percepția vestică despre acesta) nu a fost reprezentată de instabilitate sau de excluziune, ci mai degrabă a fost una marcată de stabilitate și integralitate, un tip de integralitate în care nu și-au găsit locul, de exemplu, nici războaie de natura cruciadelor, nici acțiuni de epurare etnică, ambele fiind fenomene foarte depărtate de tradiția bizantină.

Ilustrația 16.1. Catedrala Înălțării la Cer din Zagorsk, Rusia. Bineînțeles, arhitectura ecleziastică din Rusia a urmat-o îndeaproape pe cea bizantină, ținând cont și de tradițiile autohtone și occidentale și de condițiile impuse de aspra iarnă rusească. Catedrala Înălțării la Cer a fost construită în secolul al XVI-lea și este locul de înmormântare al țarului Boris Godunov și al familiei sale. Fotografie: Timothy E. Gregory

Bineînțeles, popoarele din Rusia și din Peninsula Balcanică nu sunt singurele moștenitoare ale Bizanțului. Din multe perspective importante, întreaga cultură occidentală modernă a fost influențată puternic de Bizanț, atât prin contribuțiile istorice aduse de imperiu la evoluția Vestului (fenomene ca îmbinarea culturii creștine și clasice, păstrarea literaturii și culturii grecești clasice), cât și prin semnificativele realizări culturale proprii. Mai mult, și popoarele din vecinătatea Bizanțului ar putea fi considerate moștenitoare de drept: turcii, albanezii, arabii și, într-o măsură importantă, chiar și italienii. Arabii și turcii sunt cazuri speciale din această privință, deoarece cultura arabilor a evoluat alături și la unison cu cea bizantină, pe când cultura turcilor a fost influențată în multe feluri de Bizanț în ultimele sale secole și în anii de după căderea acestuia. Nu ar trebui să ne surprindă prea mult că Bizanțul împărtășește multe elemente din cultura sa cu cei doi mari adversari ai săi.

Ilustrația 16.2. Frescă „bizantină” modernă. În secolul al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX, arta bisericească din zonele fostului Imperiu Bizantin era dominată de imitații ale artei occidentale, încercări destul de palide de a produce reprezentări la modă și realiste ale lui Hristos și ale sfinților, cu stiluri și culori inspirate în primul rând din cele italiene. Începând din anii 1970 s-a manifestat o renaștere importantă și consecventă a tradiției bizantine, realizată de artiști care încearcă să-i reproducă stilul și tehnica. La nivelul cel mai înalt, această renaștere produce impresionante opere de artă, deși există și o tendință spre repetiții neglijente, care imprimă operelor sentimentul unei producții de masă. Printre artiștii care participă la această renaștere se numără Theophilos Chatzimichael, Fotis Kontoglou, Yiannis Tsarouchis și Panos Papanakos. Fotografie: Timothy E. Gregory

Pe lângă aceasta, istoria Imperiului Bizantin poate (și cred că ar trebui) să constituie pentru Occident o oglindă de preț: Bizanțul este „cealaltă” Europă, cealaltă față, dacă vreți, a civilizației vestice, care ajută Occidentul să vadă mai bine ceea ce este și ceea ce nu este el însuși, arătând cum s-ar fi putut desfășura lucrurile pentru Europa Occidentală dacă circumstanțele ar fi fost altele și oferind lecții valoroase despre modalitățile în care *tradiția europeană* poate fi privită și analizată în diferite direcții. Așadar, celor care nu sunt moștenitori culturali direcți ai imperiului, studiul Imperiului Bizantin le poate oferi o modalitate diferită de a înțelege Occidentul (prin aceasta înțelegând tradiția apuseană, din care Bizanțul face indiscutabil parte), o modalitate care necesită măcar definirea mai extinsă a ceea ce este, de fapt, Apusul. Este un lucru extrem de important atunci când privim rolul tehnologiei în cultura noastră, dezumanizarea aparent ubicuă a lumii noastre globalizate și direcția și soarta unor instituții ca Uniunea Europeană. În general, cei care cântăresc aceste probleme tind să vadă lucrurile în termeni bipolari: pe de o parte, spun că viitorul ar trebui să fie sau într-un anumit fel, sau în altul și, pe de altă parte, că cineva trebuie să fie sau cu noi, sau împotriva noastră, ceea ce, în ultimă

instanță, nu este decât un alt mod de a spune că Estul este Est și Vestul este Vest. Totuși, istoria Bizanțului ne arată că lucrurile nu stau așa: există căi alternative, căi de mijloc, de fapt o varietate de căi, iar modurile diferite de a gândi și acționa sunt o parte importantă a moștenirii noastre umane, pe care ar trebui să le prețuim și totodată să le luăm ca exemplu.

Gheorghe Ostrogorski nu și-a încheiat lucrarea – încă de referință – *History of the Byzantine State* bucurându-se împreună cu Leakey că Bizanțul a căzut în mâinile turcilor, în timp ce locuitorii lui „se ciorovăiau la nesfârșit pe teme teologice”. În schimb a adoptat o viziune foarte pozitivă, susținând că Bizanțul a făcut un serviciu esențial istoriei, păstrând cultura Antichității clasice până în momentul în care Occidentul a fost pregătit să o primească. Deși sunt de acord cu Ostrogorski în ce privește însemnătatea acestui fenomen la modul general, cred că semnificația Bizanțului nu stă în primul rând în ceea ce a conservat, ci în ceea ce a creat și, cel mai important, în bogăția de idei și principii (adesea contradictorii) pe care le-a îmbrățișat: o societate remarcabil de religioasă și totuși surprinzător de laică, aflată aproape întotdeauna în război, dar totuși cu o înclinație limpede pentru negociere și diplomație; o lume care respecta educația, dar în care majoritatea oamenilor erau analfabeți; eshatologică, însă în același timp extraordinar de practică. Și lista poate continua. Crearea teologiei apofatice (sau „negative”) și conceptul de *oikonomia* contrazic viziunea obișnuită despre Bizanț ca o cultură dominată de călugări înguști la minte și funcționari mărunți de la curte. Mai degrabă putem spune că fenomene ca „vioiciunea” în pictură și în designul arhitectural, rafinamentul filosofic și științific și o tradiție variată a sfinților (și a vieților sfinților), de la femeile care se îmbrăcau în veșminte de călugări până la Simeon Stâlpnicul, demonstrează anvergura, profunzimea și bogăția culturii și societății bizantine.

Lecturi suplimentare

- M. Acheimastou-Potamianou (coord.), *From Byzantium to El Greco*, Atena, 1987.
- M. Aymard, „To Vyzantio meta to Vyzantio – To Vyzantio pera apo to Vyzantio”, în E. Bibikou-Antontiadi *et al.* (coord.), *Vyzantio kai Evrope*, Atena, 1996, pp. 107-114.
- L. Clucas (coord.), *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, East European Monographs, Boulder, CO, 1988.
- R. Cormack, *Painting the Soul: Icons, Death Masks, and Shrouds*, Londra, 1997.
- J. Meyendorff, *Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological Studies*, Crestwood, NY, 1996.
- D.M. Nicol, *Meteora: The Rock Monasteries of Thessaly*, ediția a II-a, Londra, 1975.
- Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 1968.

M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York și Oxford, 1997.

S. Vryonis, „The Byzantine Legacy and Ottoman Forms”, *Dumbarton Oaks Papers* 23-4 (1969-1970), pp. 251-308.

John J. Yiannias (coord.), *The Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople*, Charlottesville, VA și Londra, 1991.

Glosar

acheiropoieta: literal, „lucruri care nu sunt făcute cu mâna”, adică obiecte miraculoase despre care se credea că au apărut prin inspirație divină; exemple erau Mandilionul și diferite icoane, de obicei cu Hristos și Fecioara Maria.

akoimeto: vezi *călugări neadormiți*

allelengyon: literal „sprijin reciproc”, sistemul din Bizanț (bazat la origine pe principiile carității creștine) prin care comunitățile alcătuite din mici agricultori aveau responsabilitatea comună de a plăti taxele către guvern; la începutul secolului al XI-lea, Vasile al II-lea i-a făcut răspunzători pe latifundiarii înstăriți pentru datoriile fiscale ale săracilor, un sistem abolit de Roman al III-lea.

apanaj: un termen preluat din feudalismul occidental pentru a desemna un teritoriu acordat unui tânăr membru al familiei domnitoare, ca o cesiune aproape independentă, conducătorul local având o curte, administrație și sistem fiscal proprii; sistemul a fost comun în Bizanț începând din secolul al XIII-lea și a caracterizat fărâmițarea statului central.

ascet: persoană care caută să ajungă la Dumnezeu prin practici fizice, mentale și spirituale, de obicei implicând privațiuni extreme ale trupului.

atrium: în domeniul arhitecturii bisericești, este spațiul larg, închis, ornat frecvent cu o colonadă, situat în extremitatea vestică a unei biserici, care permitea unor mulțimi mari de oameni să se adune în spațiul complexului ecleziastic.

autocefal: se referă la episcopi independenți de autoritățile episcopale mai înalte, în special la cei patru patriarhi tradiționali și la alți ierarhi, ca episcopul Ciprului și cel al Bulgariei.

basileopator: literal „tatăl împăratului”, titlu creat de Leon al VI-lea pentru socrul său Stylianos Zautzes, presupunând tutelarea unui împărat minor de un bărbat mai vârstnic.

basileus: termen grec care înseamnă „împărat”; începând din vremea lui Heraclius, acesta a fost titlul

obișnuit al împăratului bizantin. Începând din primaparte a secolului al IX-lea, împăratul era numit de obicei *Basileus Romaion* (împărat al romanilor), pentru a fi deosebit de împărații din Occidentul Europei.

bulgari: populații cu o limbă din familia turcică, originare din Asia Centrală, care și-au făcut apariția pentru prima oară la frontiera de pe Dunăre spre sfârșitul secolului al V-lea. Amestecându-se cu populațiile autohtone și adoptând o limbă bazată pe slavă, au creat o civilizație proprie, influențată semnificativ de cea a Bizanțului. Așa-numitele Primul și al Doilea Imperiu Bulgar, din secolele al X-lea, respectiv al XII-lea, au amenințat Imperiul Bizantin și au participat la procesul de răspândire a culturii bizantine în Peninsula Balcanică și în Rusia.

calcedonian/calcedonianism: de la Conciliul de la Calcedon (451), credință numită și diofizitism, potrivit căreia în persoana lui Hristos există două naturi (*physeis*), cea umană și cea divină, unite inseparabil. În ciuda a numeroase tentative pentru vindecarea schismei, această doctrină a ajuns învățătura oficială a Bisericii Ortodoxe, în opoziție cu *monofizitismul*.

calif (ar. *khalifa*): „succesor” al profetului Mahomed; încă din timpul lui Abu Bakr, califii au deținut și autoritatea politică, și pe cea religioasă, teoretic asupra întregii lumi musulmane.

călugări neadormiți (gr. *akoimetoι*): comunitate de călugări întemeiată în Constantinopol la începutul secolului al V-lea, ai cărei membri se dedicau „rugăciunii neîncetate”, pe care o realizau în ture a câte opt ore. Au păstrat o ortodoxie calcedoniană strictă și au fost adversari expliți ai teopashitismului în secolul al VI-lea.

cenobitism: forma de monahism în care călugării trăiesc și se roagă împreună, de obicei într-o mănăstire.

cezar: la origine numele de familie al lui Iulius Cezar, începând din vremea tetrarhiei termenul a fost aplicat co-împăraților juniori, adesea (dar nu întotdeauna) cu prezumția că ei vor urma la tron; a supraviețuit în perioadele mai târzii ca titlu imperial minor.

coptă: limba Egiptului antic așa cum a fost vorbită în perioadele romană și bizantină, scrisă într-un alfabet bazat pe greacă și folosită încă în liturghia religioasă a creștinilor egipteni; termenul mai este folosit și pentru desemnarea creștinilor monofiziți din Egipt.

diptic: perechi de tăblițe de lemn, fildeș sau alte materiale unite între ele în așa fel încât puteau fi deschise pentru a vedea conținutul; cele mai faimoase erau cele folosite pentru numirea într-o funcție înaltă, de pildă, cea de consul; împărații publicau de asemenea diptice, conținând cinci file, pentru a-și anunța ascensiunea la tron.

domestikos: șeful unui departament sau sector în Biserică, în administrația civilă sau în armată. Probabil cel mai important *domestikos* era cel al trupelor scholai, care în perioada bizantină medie era de fapt comandantul armatei imperiale.

dynatoi: literal „cei puternici”, aplicat de obicei aristocrației latifundiare, mai ales în contextul luptei legate de înstrăinarea pământurilor țăranilor în secolele al X-lea și al XI-lea, dar și mai târziu.

egumen: starețul unei mănăstiri.

equites: în perioadele romană și bizantină foarte timpurie, membri ai clasei foarte înstărite care controlau multe dintre funcțiile statului, cu un prestigiu considerabil mai mic decât *senatorii*, dar foarte departe de statutul cetățenilor obișnuiți.

eremit: formă de monahism în care călugărul duce o viață solitară, de obicei într-un loc izolat, de exemplu, în deșert sau în munți.

eunuci: bărbați castrați; legea bizantină interzicea practica, așa că unii eunuci erau aduși din alte țări, însă este limpede că în Bizanț nu era ceva neobișnuit; eunucii aveau poziții importante în Biserică și în toate ramurile guvernului, inclusiv în armată, mai ales la palat; utilizarea eunucilor a apus după perioada Comnenilor.

exarh: nume dat guvernatorilor orașelor Ravenna și Cartagina de la sfârșitul secolului al VI-lea până la jumătatea secolului al VII-lea; spre deosebire de puterile deținute de guvernatori în sistemul lui Dioclețian și Constantin, exarhii dețineau atât puterea civilă, cât și pe cea militară.

exkoubitores/exkoubitoi: garda imperială, garda de corp a împăratului, creată de Leon I și păstrată cel puțin până în secolul al XI-lea.

exkousseia: practica de a-i scuti pe latifundieri de anumite obligații față de stat, de obicei de plata taxelor.

filioque: termen latin care înseamnă „și de la Fiul”, referitor la purcederea Duhului Sfânt, adăugat de Biserica latină în textul Crezului de la Niceea; a fost unul dintre cele mai importante puncte teologice de dispută între papalitate și Biserica bizantină.

focul grecesc: armă incendiară inventată probabil de Kallinikos și folosită pentru prima oară în timpul asediului arab al Constantinopolului, în 678; modul de fabricare a lui a fost secret de stat rămas necunoscut până în prezent; era proiectat printr-un sifon și era greu de stins.

foederati: aliați prin tratat (lat.), inițial (secolele al IV-lea și al V-lea) triburi barbare stabilite în teritoriul bizantin cu condiția să servească în armată; ulterior (începând din secolul al VI-lea?), termenul a fost folosit pentru desemnarea trupelor călare de elită, recrutate în principal, dar nu întotdeauna, din rândul barbarilor.

gerokomeion (pl. *gerokomeia*): case pentru îngrijirea bătrânilor, întemeiate frecvent de Biserică sau de stat.

glagolitic: alfabet pentru limbile slave, bazat pe cel elaborat de Constantin/Chiril pentru misiunea în Moravia în secolul al IX-lea.

haraci: taxa plătită de nemusulmani în statele islamice, mai ales în Imperiul Otoman.

hyperpyron (*nomisma hyperpyron*, literal „ultrarafinat”): moneda de aur introdusă de Alexios I în 1092, din aur de 20,5 carate; din acel moment a devenit denumirea curentă a monedelor de aur.

icoană (gr. *eikon*, literal „image”): termenul este folosit în general cu referire la o imagine, de cele mai multe ori pictată pe un suport de lemn, reprezentând un subiect religios și creată mai degrabă pentru a fi venerată decât pentru scopuri estetice.

iconoclaști: după 726, cei care se opuneau venerării icoanelor și care doreau să le elimine din locurile publice și private.

iconoduli/iconofili: după 726, cei care doreau să pună capăt iconoclasmului și să restaureze venerarea publică și privată a icoanelor.

imperator: titlu acordat la origine comandanților militari victorioși în Republică; mai târziu a devenit unul dintre titlurile obișnuite ale împăratului, din care a derivat și cuvântul „împărat”. A continuat să fie folosit în perioada bizantină timpurie ca parte a nomenclaturii imperiale de pe monede și inscripții.

isihasm: termenul *hesychia* înseamnă „pace și liniște” sau „tihnă”, stare ce a reprezentat obiectivul tradiției ascetice încă de la o dată timpurie; ca mișcare, isihasmul se referă la adepții lui Grigorie Palama din secolul al XIV-lea.

kleisourai: literal „trecătoare, defileu”; erau districte administrative, de obicei mai mici decât o themă, în majoritate în zonele de frontieră, mai ales în Est, înființate de la sfârșitul secolului al VII-lea.

kouropalates: demnitate imperială acordată de împărat de obicei membrilor familiei imperiale, imediat inferioară titlurilor de *cezar* și *nobilissimus*; uneori demnitatea era acordată și unor prinți străini.

kritis: judecător, probabil un funcționar subordonat unui *strategos* al unei *theme*, deși este posibil să fi fost un perceptor de taxe imperial; începând din secolul al XI-lea, cum themele au intrat în declin, *kritis* a asumat un rol mai important, de guvernator provincial.

limes: cuvânt latin tradus de obicei prin „graniță”; însă în perioada bizantină timpurie de obicei nu desemna o graniță fortificată, ci o zonă de frontieră, marcată deseori printr-un drum care mergea de-a lungul ei, delimitând teritoriul imperiului de ținutul barbar de dincolo de el.

logothet (gr. *logothetes*): literal „contabil” sau „secretar”; în perioada bizantină, șef al unui minister; începând din secolul al VII-lea, logothetii au devenit cei mai importanți funcționari administrativi civili.

magister militum (pl. *magistri militum*): literal „comandant al soldaților”, cel mai înalt grad de comandă în armata bizantină timpurie.

Mesopotamia: zona văilor Tigrului și Eufratului (în linii mari Irakul de astăzi), disputată de Bizanț și Imperiul Persan până în secolul al VII-lea; începând de la jumătatea secolului al VIII-lea, a devenit centrul Califatului Abassid.

monahism idioritmic: formă de monahism în care călugării trăiau în principiu pe cont propriu, urmându-și propriile practici ascetice, însă rămânând în contact cu o mănăstire și participând frecvent la cult împreună cu alți călugări; această formă de monahism a fost cunoscută în perioadele bizantine timpurii, însă a fost defavorizată până când a devenit o formă obișnuită la Muntele Athos, în secolul al XIV-lea.

monofizitism: de la „o singură natură”; credința că în persoana lui Hristos nu există decât o singură natură (*physis*), cea divină, și prin urmare el este în esență Dumnezeu, ceea ce diminuează aspectul uman. Monofizitismul a fost adoptat de Dioscor al Alexandriei și condamnat de Conciliul de la Calcedon (451), însă a supraviețuit, ajungând forma dominantă de creștinism în Egipt (creștinismul copt) și Siria (creștinismul iacobit), în ciuda numeroaselor încercări de a vindeca ruptura dintre el și Biserica Ortodoxă (calcedoniană) din Constantinopol.

Moravia: regiune din Panonia antică al cărei centru se afla probabil în statele moderne Cehia și Slovacia; a fost primul stat slav, disputat începând din secolul al IX-lea de puterile concurente ale vremii: Bizanțul, papalitatea și Imperiul German.

neoplatonism: un sistem filosofic bazat foarte vag pe ideile lui Platon, rafinat și extins de Plotin și Porfir; a exercitat o influență puternică asupra întregii gândiri bizantine, în special asupra *școlii teologice din Alexandria*.

nobilissimus/nobilissimos: titlu imperial plasat în general direct sub cel de *cezar* (la origine era un titlu

acordat cezarilor).

nomisma: moneda bizantină de aur, *solidus*, care din timpul lui Constantin I până la domnia lui Constantin al IX-lea avea o greutate constantă de 1/72 dintr-o livră de aur pur; numită mai târziu *hyperpyron*.

orphanotropheion (pl. *orphanotropheia*): orfelinat, de multe ori înființat de Biserică sau stat.

orphanotrophos: literal, directorul unui orfelinat, de obicei un călugăr, însă în Constantinopol *orphanotrophoi* au devenit funcționari laici de stat, cu responsabilități fiscale; în secolul al XI-lea, Ioan Orphanotrophos a controlat practic afacerile statului pentru o perioadă considerabilă de timp.

parakoimomenos: literal „cel de la căpătâiul patului”; funcționarul, de obicei un eunuc, care îndeplinea funcția de șambelan sau servitor personal al împăratului; funcția deriva probabil din aceea de *praepositus sacri cubiculi* din Imperiul Roman târziu, însă cu acest nume este atestată pentru prima oară în secolul al VIII-lea; în secolele al X-lea și al XI-lea postul a fost ocupat de mai mulți indivizi puternici, fapt care a acordat funcției o importanță considerabilă.

paroikoi: agricultori arendași, mai ales în contextul regimului latifundiilor mari, în secolul al X-lea și după. *Paroikoi* sunt numiți uneori „șerbi bizantini”, iar paralela nu este cu totul greșită, din moment ce *paroikos* era legat de un pământ care nu îi aparținea. *Paroikoi* trebuie deosebiți de țăranii care dețineau pământul în numele lor; s-ar părea că începând din secolul al XIII-lea practic toți țăranii erau *paroikoi*.

Partitio Romaniae: literal „divizarea Imperiului Roman”, o înțelegere încheiată între venețieni și cruciați în primăvara anului 1204, în timpul asediului Constantinopolului, care stabilea modul în care avea să fie împărțit Imperiul Bizantin: împăratul latin urma să primească un sfert din imperiu, iar venețienii și cruciații, trei optimi fiecare.

patriarh: episcopii celor cinci scaune importante ale imperiului: Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim; după secolul al VII-lea, numai primii doi au avut o importanță reală; la sfârșitul imperiului au fost recunoscuți și patriarhi noi, ca un semn al independenței lor față de patriarhul din Constantinopol: al Bulgariei, în secolul al XIII-lea, și al Serbiei, în secolul al XIV-lea.

pronoia: literal „dar” sau „cesiune”, sistemul prin care unor indivizi (de obicei latifundiar) le erau cesionate pământuri aflate în proprietatea statului, sub condiția ca aceștia să furnizeze servicii militare; sistemul *pronoia* îi îngăduia beneficiarului să exploateze toate câștigurile economice de pe teritoriul primit, însă suveranitatea statului asupra pământului respectiv nu era abolită.

protimesis: termen care literal înseamnă „preferință”; în legislația din secolul al X-lea și următoarele reprezenta sistemul de achiziționare a pământului țăranilor, care acorda prioritate membrilor familiei,

vecinilor etc.; scopul era împiedicarea marilor latifundiari să-și însușească pământul țăranilor.

ptochoi: săracii, termen folosit în special în contextul luptei legate de înstrăinarea pământurilor țăranilor în secolele al X-lea și al XI-lea.

razie: în arabă înseamnă literal „raid”, un tip de atac al locuitorilor din deșert asupra pământurilor cultivate ce a precedat ascensiunea Islamului și este posibil să fi contribuit la succesul rapid al armatelor arabe în secolul al VII-lea.

scholai: literal, o *schola* desemna orice „oficiu” sau corp de funcționari, însă a ajuns să se refere în special la *scholae palatinae*, garda palatină creată de Dioclețian sau de Constantin; în secolul al V-lea, *scholai* a început să joace în primul rând un rol ceremonial și recruta în primul rând tineri aristocrați; totuși, prin secolul al VIII-lea au început din nou să aibă un rol militar activ, ca parte importantă din *tagmata*.

Senat: instituția deliberativă din Roma antică, ai cărei membri erau, în perioada bizantină, cei mai bogați și mai puternici exponenți ai societății; Senatul din Roma a supraviețuit până la sfârșitul secolului al V-lea, iar cel din Constantinopol a fost creat de Constantin I; a existat până la sfârșitul imperiului, însă autoritatea sa legală a încetat prin secolul al IX-lea.

senatori: membri ai Senatului din Roma și, mai târziu, din Constantinopol; familii înstărite care în Apus constituiau coloana vertebrală a aristocrației latifundiare conservatoare (adesea păgână), în timp ce în Răsărit erau mai frecvent aristocrați cu funcții, a căror poziție și bogăție aveau o legătură directă cu împăratul.

siriacă: limbă semită vorbită mai ales în Siria și Mesopotamia în Antichitate, devenită un vehicul literar important pentru cultura creștină între secolele al III-lea și al VII-lea, mai ales în rândul iacobiților (monofiziți) și nestorienilor.

solidus: vezi *nomisma*.

stâlpnici: asceți ca Simeon Stâlpnicul și Daniel Stâlpnicul, la începutul secolului al V-lea, care își petreceau viața monastică în vârful unei coloane.

strategos: general, din secolul al VII-lea sau al VIII-lea, comandantul unei theme, deținând atât puterea civilă, cât și pe cea militară.

școala teologică din Alexandria: tradiție teologică ce prefera interpretarea alegorică sau spirituală a Scripturii și care pune accentul pe divinitatea lui Hristos; influențată mult de neoplatonism și de

învățăturile lui Origen; exponenți importanți ai acestei tradiții au fost Clement din Alexandria, Hierocles, Hypatia și Ioan Philoponos; opusă școlii teologice din Antiohia.

școala teologică din Antiohia: tradiție teologică ce prefera interpretarea literală a Scripturii și accentua aspectul uman al persoanei lui Hristos; exponenți importanți ai acestei tradiții au fost Teodor de Mopsuestia, Teodoret al Cirului, Ibas al Edessei și Nestorie; este opusă școlii teologice din Alexandria.

tagmata: din secolul al VIII-lea, regimente speciale cu soldați profesioniști aflați sub controlul direct al împăratului (spre deosebire de *themata*, care erau controlate de *stratego*i din theme); un număr semnificativ de *tagmata* staționau în Constantinopol.

teologie apofatică: uneori numită „teologie negativă”, în opoziție cu „teologia catafatică”, tradiția potrivit căreia mintea omenească nu poate afirma nimic despre Dumnezeu; conform acestei tradiții, derivată în mare măsură din neoplatonism și dezvoltată prin scrierile părinților capadocieni și a lui Pseudo-Dionisie Areopagitul, ideile despre Dumnezeu sunt deduse din experiență; așadar este, în esență, o teologie mistică.

teurgie: utilizarea unor puteri magice sau speciale pentru a obliga puterile divine să îndeplinească voința cuiva; legată în special de școala *neoplatoniciană* a lui Plotin și a discipolilor săi.

themă (gr. *thema*): din secolul al VII-lea sau al VIII-lea, provinciile în care era împărțit Imperiul Bizantin, guvernate de un *strategos*.

traditores: creștini care și-au trădat credința pentru a-și salva viețile, predându-le dușmanilor Scripturile sau alte obiecte creștine în timpul mării persecuții de la începutul secolului al IV-lea.

zeleți: termenul are două sensuri: 1) potrivit unor istorici moderni, îi desemnează pe călugării iconoduli și pe adepții lor de la sfârșitul secolului al VIII-lea până în secolul al X-lea, care cereau o respectare strictă a dreptului canonic, pedepsirea iconoclaștilor și interzicerea numirii laicilor ca episcopi; 2) partida politică și socială care a preluat conducerea în Tesalonic la jumătatea secolului al XIV-lea.

Bibliografie generală

Surse primare

Pentru o idee generală despre sursele primare pentru istoria Bizanțului, vezi „Introducerea” volumului de față. O prezentare veche (și așadar depășită), dar încă utilă a istoriei studiilor bizantine și surselor disponibile poate fi găsită în introducerea volumului *A History of the Byzantine State* al lui Ostrogorski și în introducerile la fiecare capitol. Colectarea și publicarea surselor primare pentru Bizanț a început încă din secolul al XVII-lea în Franța, cu așa-numitul Corpus Parizian; acesta a fost retipărit, cu unele adăugiri, în secolul al XVIII-lea în Corpusul Vinez, iar la începutul secolului al XIX-lea B.G. Niebur a început publicarea Corpusului din Bonn, care reprezintă și astăzi singura ediție serioasă a mai multor texte bizantine într-un format accesibil. Problema cu aceste texte publicate de timpuriu este că niciunul nu se bazează, de fapt, pe știința modernă a criticii textuale și de obicei nu s-au folosit de toate manuscrisele disponibile. Bineînțeles, au apărut și ediții mai bune ale surselor bizantine, însă procesul nu a primit un fundament solid decât în 1967, când a început să fie alcătuit *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (Corpusul surselor pentru istoria bizantină). Această inițiativă internațională publică acum texte (în limbile originale și de multe ori și în traducere într-o limbă modernă) în multe orașe, de pildă, Berlin, Atena și Washington, DC. O listă utilă a unora dintre principalele surse primare poate fi găsită în A. Cameron, *The Byzantines*, Oxford, 2006, pp. 209-213. Vezi și secțiunea „O selecție de surse primare în traducere engleză”, la pp. 387-388.

În ultimii ani, colecții importante și accesibile de texte au apărut în traducere engleză; ele pot fi utile studentului care dorește o introducere la prima mână în sursele scrise ale istoriei bizantine. Printre ele se numără C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453* (Englewood Cliffs, NJ, 1972; retipărit Toronto, 1986), care conține o selecție a surselor scrise pentru arta bizantină; D.J. Geanakoplos, *Byzantium: Church, Society, and Civilization seen through Contemporary Eyes* (Chicago, 1984), o colecție bună de surse istorice ordonate în funcție de temă; pentru viețile sfinților bizantini, F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, 3 vol. (Bruxelles, 1957), și – poate cel mai important lucru – sursele adunate și publicate pe internet de Paul Halsall în Internet Medieval Sourcebook (vezi secțiunea „Resurse digitale” de mai jos) și numărul tot mai mare de surse și alte resurse prezentate de Dumbarton Oaks. Cu certitudine internetul a avut un impact puternic asupra studiului civilizației bizantine, deoarece

permite adunarea unor resurse împrăștiate în numeroase locuri să fie strânse laolaltă în scopuri educaționale și de cercetare și – probabil cel mai important aspect – să fie aduse în atenția studenților și publicului interesat.

Multe dintre registrele de la Muntele Athos au fost publicate în *Archives de l'Athos* (Paris, 1937), actele conciliilor ecumenice ale Bisericii, în *Acta Conciliorum Oecumenicorum* (Leipzig, 1922-1974), iar detaliile geografiei istorice a imperiului, în *Tabula Imperii Byzantini* (Viena, 1976). Manuscrisele cu anluminuri de la Muntele Athos au fost publicate în S.M. Pelekanides *et al.*, *The Treasures of Mt. Athos: Illuminated Manuscripts*, 3 vol. (Atena, 1973-1979); multe dintre lucrările bizantine în fildeș, de către A. Goldschmidt și K. Weitzmann, în *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts*, 2 vol. (Berlin, 1930-1934; retipărit în 1979); și o colecție importantă de icoane a fost publicată de G. Soteriou și M. Soteriou, *Eikones tis Monis Sinai*, 2 vol. (Atena, 1956-1958). Monedele bizantine au fost publicate în catalogul vechi (dar valoros) al colecției British Museum și în mai multe cataloage aduse la zi ale colecțiilor Bibliothèque Nationale de France și Dumbarton Oaks.

Lucrări generale

Cameron, Averil, *The Byzantines*, Oxford, 2006. (O introducere bună și concisă, cu o scurtă cronologie și capitole tematice.)

Haldon, John, *Byzantium: A History*, Charleston, SC, 2002. (O scurtă introducere făcută de un specialist contemporan în istoria bizantină.)

Herrin, Judith, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*, Princeton, NJ, 2006.

Kazhdan, Alexander *et al.* (coord.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 vol., New York, 1991. (Un instrument valoros de referință pentru toate aspectele civilizației bizantine.)

Kazhdan, A., G. Constable, *People and Power in Byzantium*, Washington, DC, 1982.

Mango, C., *Byzantium: The Empire of New Rome*, Londra, 1980. (O introducere într-o câțiva depășită, dar excelentă, făcută de un specialist în domeniu.)

Mango, C. (coord.), *The Oxford History of Byzantium*, Oxford, 2002. (Un volum scris de mai mulți cercetători.)

Ostrogorski, Gheorghe, *A History of the Byzantine State*, traducere în limba engleză de J. Hussey, Oxford, 1968. (Un vechi punct de referință, acum depășit cu siguranță, însă în continuare valoros, accesibil și ușor de citit, cu o bibliografie bună și sursele disponibile în anii '50.)

Treadgold, W.T., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, CA, 1997. (O încercare importantă de a aduce la zi volumul lui Ostrogorski, cu o bibliografie bună și note.)

Perioada bizantină timpurie (306-717)

- Brown, Peter, *The World of Late Antiquity*, Londra, 1971. (Un volum de mici dimensiuni care conține câteva dintre ideile prin care autorul a transformat imaginea Antichității târzii.)
- Cameron, Averil, *The Mediterranean World in Late Antiquity, ad 395-600*, Londra, 1993. (O istorie narativă și analitică bună a perioadei; un ghid util pentru Whittow.)
- Haldon, J.F., *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge, 1990. (Studiu fundamental pentru această perioadă de transformare, deși nu toți sunt întru totul de acord cu punctele de vedere ale autorului.)
- Jones, A.H.M., *The Later Roman Empire: A Social, Economic, and Administrative Survey*, 3 vol., Oxford, 1964. (Un studiu detaliat, dar esențial al activităților guvernului și societății romane târzii/bizantine timpurii).
- Kaegi, W.E., *Heraclius, Emperor of Byzantium*, Cambridge, 2002. (Studiu detaliat al vieții și realizărilor acestui important împărat.)
- Whittow, Mark, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley, CA, 1996. (O istorie bună, care poate însoți volumul lui Cameron.)

Perioada bizantină medie (717-1204)

- Angold, M., *The Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History*, ediția a II-a, Londra, 1997. (O istorie bună pentru o perioadă crucială în istoria imperiului.)
- Brand, C.M., *Byzantium Confronts the West, 1180-1204*, Cambridge, MA, 1968. (O expunere bună a relațiilor culturale și politice și a diferențelor dintre Bizanț și Apus în anii de dinaintea celei de-a patra cruciade.)
- Hill, B., *Imperial Women in Byzantium, 1025-1204: Power, Patronage and Ideology*, Londra, 1999. (Una dintre numeroasele cărți noi despre femeile din Bizanț.)
- Lilie, R.-J., *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber*, München, 1976. (Un studiu foarte important despre restructurarea statului bizantin în fața expansiunii arabilor în secolul al VII-lea și după.)
- Magdalino, P., *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge, 1993. (Un studiu important și foarte plăcut de citit despre acest împărat extrem de important.)
- Stephenson, P., *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge, 2000. (Un studiu excelent și amănunțit despre politica externă a Bizanțului și relația sa cu alte state din Peninsula Balcanică.)
- Stephenson, P., *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge, 2003. (O biografie importantă, plăcută la citit a lui Vasile al II-lea și o analiză a modului în care a ajuns să fie socotit urgia Bulgariei în secolele ulterioare.)
- Whittow, M., *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley, CA și Los Angeles, 1996. (Inclusă și în

secțiunea de mai sus.)

Perioada bizantină târzie (1204-1453)

- Angold, M., *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford, 1975. (O istorie relativ detaliată a Imperiului de la Niceea.)
- Barker, J.W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, NJ, 1969. (Un studiu strălucit despre ultimul împărat bizantin.)
- Bartusis, M.C., *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia, 1992. (Un important studiu despre instituția armatei bizantine de la sfârșitul imperiului.)
- Bon, A., *La Morée franque: recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, 2 vol., Paris, 1969. (Un studiu detaliat despre istoria și arheologia Greciei france.)
- Lock, P., *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, Londra, 1995. (Unul dintre puținele studii moderne despre prezența apuseană în lumea bizantină după 1204.)
- Nicol, D.M., *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, ediția a II-a, Cambridge, 1993. (O istorie ușor de citit și solidă a perioadei Paleologilor.)
- Runciman, S., *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, 1965. (O relatare plăcută de citit a căderii orașului.)
- Zakythinos, D., *Le Despotat grec de Morée*, 1: *Histoire politique*; 2: *Vie et institutions*, ediția a II-a de Chryssa Maltezou, 2 vol., Londra, 1975. (Un studiu de bază pentru statul bizantin târziu din sudul Greciei.)

Societatea și economia

- Brown, Peter, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, New York, 1988. (Una dintre lucrările fundamentale ale lui Peter Brown.)
- Dagron, G., *Constantinople imaginaire: Études sur le recueil des Patria*, Paris, 1984. (Un studiu important despre imaginea Constantinopolului și a împăratului în câteva texte bizantine din perioada medie.)
- Dalby, A., *Flavours of Byzantium: The Cuisine of a Legendary Empire*, Totnes, 2003. (O lucrare neobișnuită despre arta culinară bizantină.)
- Grierson, P., *Byzantine Coins*, Londra, 1982. (Introducere în evoluția monedelor bizantine.)
- Harvey, A., *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge, 1989. (O carte care a contribuit semnificativ la o reevaluare a economiei bizantine în perioada de mijloc a imperiului.)

- Hendy, M.F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge, 1985. (Aspecte economice, bazate în primul rând pe dovezile monetare.)
- Laiou-Thomadakis, Angeliki, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Princeton, NJ, 1977. (Un studiu important despre pătura socială și economia țăranilor, în principal în nordul Greciei.)
- Laiou, A.E. (coord.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 vol., Washington, DC, 2002. (Volum al unui colectiv de autori, acoperind numeroase aspecte ale economiei bizantine.)
- Laiou, A.E., C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge, 2007. (Un sumar al cărții de mai sus.)
- Lefort, J., *Société rurale et histoire du paysage à Byzance*, Paris 2006. (Un studiu despre zonele rurale bizantine.)
- Lefort, J., C. Morrisson, J.-P. Sodini (coord.), *Les villages dans l'empire byzantine (IVe-XVe siècle)*, Paris, 2005. (Locul satelor în viața bizantină.)
- Lemerle, P., *The Agrarian History of Byzantium*, Galway, 1979. (Unul dintre puținele studii despre agricultura din Bizanț.)
- Miller, T.S., *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore, MD, 1985. (Apariția instituției spitalului în Bizanț.)
- Miller, T.S., *The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire*, Washington, DC, 2003. (Orfelinate și tratamentul orfanilor.)
- Ringrose, K.M., *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Chicago, 2003. (Rolul eunucilor în societatea bizantină.)

Femeile bizantine

- Connor, C.L., *Women of Byzantium*, New Haven, CT, 2004. (O trecere în revistă a numeroase femei bizantine în diferite funcții, ordonate în principal după criteriul cronologic.)
- Elm, S., *Virgins of God: The Making of Asceticism in Late Antiquity*, Oxford, 1994. (Un studiu important al ideologiei și practicii monahismului feminin în perioada bizantină timpurie.)
- Garland, L., *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium AD 527-1204*, Londra, 1999. (O relatare cronologică a multora dintre împărătesele de dinaintea celei de-a patra cruciade.)
- Herrin, J., *Women in Purple: Rulers of Medieval Byzantium*, Londra, 2001. (Biografiile a trei împărătese importante pentru reacceptarea venerării icoanelor: Irina, Eufrosina și Teodora.)
- Hill, B., *Imperial Women in Byzantium 1025-1204: Power, Patronage, and Ideology*, New York, 1999. (Studiu despre cauzele care le-au permis împărăteselor să dețină o putere considerabilă în secolul al XI-lea și cauzele pentru care au pierdut această putere în secolul al XII-lea.)
- Holum, K.G., *Theodosian Empresses: Women and Imperial Domination in Late Antiquity*, Berkeley,

CA, 1982. (Unul dintre primele studii despre rolul femeilor din familia imperială.)

Kalavrezou, I. (coord.), *Byzantine Women and their World*, New Haven, CT, 2003. (O carte bogat ilustrată publicată pentru a acompania o expoziție ținută la Harvard University în 2002-2003.)

McClanan, A., *Representations of Early Byzantine Empresses: Image and Empire*, New York, 2002. (Un studiu despre cum au fost reprezentate în artă mai multe împărătese bizantine.)

Nicol, D.M., *The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500*, Cambridge, 1994. (Biografiile ușor de citit a zece împărătese bizantine din perioada târzie.)

Talbot, Alice-Mary, *Women and Religious Life in Byzantium*, Aldershot, 2001. (O culegere de studii importante despre femeile din Bizanț.)

Peninsula Balcanică: Bizanțul și slavii

Curta, F., *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge, 2001. (Un studiu important, dar controversat despre formarea etniilor din Peninsula Balcanică în această perioadă.)

Curta, F., *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge, 2006. (O tratare amplă a istoriei regiunii în această perioadă, cu o utilizare semnificativă a dovezilor arheologice.)

Fine, John V.A., *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor, MI, 1983. (O trecere în revistă a Bizanțului și Peninsulei Balcanice la începutul Evului Mediu, inclusiv apariția primelor state slave.)

Fine, John V.A., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, MI, 1987. (O trecere în revistă a Bizanțului și a statelor balcanice până la sfârșitul imperiului.)

Franklin, S., J. Shepard, *The Emergence of Rus, 750-1200*, Londra, 1996. (Un important studiu despre formarea Rusiei medievale.)

Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, New York, 1971. (O lucrare importantă, dar sintetică, bazată pe ideea că Bizanțul a construit relații similare cu cele din Commonwealthul britanic de mai târziu.)

Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra, 1930. (Un studiu important și ușor de citit, scris în mare măsură dintr-o perspectivă bizantină.)

Stephenson, Paul, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge, 2000. (Un important studiu recent despre această complexă regiune, care folosește conceptul de zonă de frontieră ca pe un cadru organizatoric și conceptual.)

Religia, teologia și Biserica

- Constantelos, D.J., *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick, NJ, 1968. (O lucrare importantă timpurie despre ideile bizantine în ce privește ajutorul acordat semenilor.)
- Constantelos, D.J., *Poverty, Society, and Philanthropy in the Late Mediaeval Greek World*, New Rochelle, NY, 1992. (O altă analiză importantă a actelor de binefacere în Bizanț.)
- Frend, W.H.C., *The Rise of the Monophysite Movement: Chapters on the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge, 1972. (Un studiu amănunțit despre politica și religia „ereziei” monofizite din secolele al V-lea și al VI-lea.)
- Galatariotou, C., *The Making of a Saint: The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge, 1991. (Studiu fascinant despre un sfânt cipriot din secolele al XII-lea și al XIII-lea.)
- Hussey, J.M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford, 1986. (Rezumat al istoriei Bisericii bizantine.)
- Lossky, V., *The Mystical Theology of the Eastern Church*, Cambridge, 1957. (Studiu despre natura și rolul misticismului în Biserica Ortodoxă.)
- Meyendorff, J., *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, New York, 1974. (Trecere în revistă a teologiei Bizanțului.)
- Speake, Graham, *Mount Athos: Renewal in Paradise*, New Haven, CT și Londra, 2002. (O istorie bună, ușor de citit și bogat ilustrată a mănăstirilor de la Muntele Athos.)

Istoria ideilor

- Beck, H.-G., *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971. (Studiu esențial despre literatura populară bizantină.)
- Beck, H.-G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959. (Un studiu esențial despre literatura teologică bizantină.)
- Cameron, Alan, *The Greek Anthology from Meleager to Planudes*, Oxford, 1993. (Studiu despre poezii, multe scrise în perioada bizantină.)
- Dvornik, F., *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, 2 vol., Washington, DC, 1966. (Despre gândirea politică.)
- Kazhdan, A.P., A.W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, CA, 1985. (Lucrare esențială despre cultură și schimbările culturale petrecute în perioada bizantină medie.)
- Lemerle, P., *Le premier humanisme byzantin: notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des engins au Xe siècle*, Paris, 1971. (Lucrare fundamentală despre Psellos și cultura bizantină în secolele IX-XI.)
- Podskalsky, G., *Theologie und Philosophie in Byzanz*, München, 1977. (Cel mai important studiu despre filosofia bizantină și relația ei cu teologia.)

Treadgold, W., *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford, CA, 1988. (O lucrare importantă despre renașterea învățământului în Bizanțul secolelor VIII-IX.)

Wilson, N.G., *Scholars of Byzantium*, Baltimore, MD, 1983. (O trecere în revistă a învățământului și educației în Bizanț.)

Artă și arheologie

Cormack, R., *Writing in Gold: Byzantine Society and its Icons*, Oxford, 1985. (Lucrare fundamentală despre istoria artei bizantine.)

Cormack, R. (coord.), *The Byzantine Eye: Studies in Art and Patronage*, Londra, 1968.

Curcic, Slobodan, *Gracanica: King Milutin's Church and its Place in Late Byzantine Architecture*, University Park, PA, 1979.

Cutler, A., *The Aristocratic Psalters in Byzantium*, Paris, 1984.

Cutler, A., *The Hand of the Master: Craftsmanship, Ivory, and Society in Byzantium (9th-11th Centuries)*, Princeton, NJ, 1994.

Kitzinger, E., *Byzantine Art in the Making*, Cambridge, MA, 1977. (O expunere de referință despre evoluția timpurie a artei bizantine.)

Krautheimer, R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, ediția a IV-a, Harmondsworth, 1986. (Trecere în revistă de referință a istoriei arhitecturii bizantine.)

Maguire, H., *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton, NJ, 1981.

Maguire, H., *The Icons and their Bodies: Saints and their Images in Byzantium*, Princeton, NJ, 1996.

Mango, C., *Byzantine Architecture*, New York, 1970.

Mathews, T.F., *The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton, NJ, 1993. (O lucrare controversată, însă interesantă și importantă.)

Mathews, T.F., *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park, PA, 1971.

Ousterhout, R.G., *Master Builders of Byzantium*, Princeton, NJ, 1999. (O lucrare importantă despre detaliile tehnicilor de construcție bizantine.)

Ousterhout, R.G. (coord.), *The Blessings of Pilgrimage*, Urbana, IL, 1990.

Parani, M.G., *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th centuries)*, Leiden, 2003.

Rodley, Lyn, *Byzantine Art and Architecture: An Introduction*, Cambridge, 1994.

Rodley, Lyn, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge, 1985.

O selecție de surse primare în traducere engleză

Aceasta este o listă foarte selectivă a numeroaselor traduceri ale surselor bizantine. Multe altele pot fi găsite în colecții ca *Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers*, care conține numeroase traduceri ale textelor patristice, publicate într-o proporție din ce în ce mai mare online (vezi secțiunea „Resurse electronice” de mai jos). O listă utilă, deși tot mai depășită, de surse traduse se găsește în Emily Albu Hanawalt, *An Annotated Bibliography of Byzantine Sources in English Translation*, Brookline, MA, 1988.

Colecții de texte în traducere engleză

Ernest Barker, *Social and Political Thought in Byzantium: From Justinian I to the Last Palaeologus*, Oxford, 1957.

C.M. Brand, *Icon and Minaret: Sources of Byzantine and Islamic Civilization*, Englewood Cliffs, NJ, 1969.

D.J. Geanakoplos, *Byzantium: Church, Society, and Civilization seen through Contemporary Eyes*, Chicago, 1984.

C.D. Gordon, *The Age of Attila: Fifth Century Byzantium and the Barbarians*, Ann Arbor, MI, 1960.

S.N.C. Lieu, D. Montserrat, *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views*, Londra, 1996.

C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Englewood Cliffs, NJ, 1972; retipărit Toronto, 1986, 1993.

Traduceri ale unor surse individuale

Barbaro, Nicolò. *Diary of the Siege of Constantinople*, trad. J.R. Jones, New York, 1969.

Choniates, Niketas. *A City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, trad. H.J. Magoulias, Detroit, MI, 1984.

Chronicon Paschale. *Chronicon Paschale 284-628 AD*, trad. M. Whitby și M. Whitby, Liverpool, 1989.

- Comnena, Ana. *The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, trad. E.A.S. Dawes, Londra, 1928. [Ana Comnena, *Alexiada*, Minerva, București, 1977 – n. tr.]
- Constantin Porfirogenitul. *De Administrando Imperio*, 2 vol., ed. și trad. R.J.H. Jenkins, Londra, 1962. [Constantin VII Porfirogenitul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanós*, Editura Academiei RSR, București, 1971 – n. tr.]
- Constantin Porfirogenitul. *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. J.F. Haldon, Viena, 1990.
- Dighenis Akritas. *Digenes Akritas*, trad. John Mavrogordato, Oxford, 1956; retipărit în 1999; *Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions*, trad. Elizabeth Jeffries, Cambridge, 1998.
- Ducas. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks: The Historia Turco-Byzantina*, trad. H.J. Magoulas, Detroit, MI, 1975.
- Eusebiu, Tricennial Oration. H.A. Drake, *In Praise of Constantine: A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricennial Oration*, Berkeley, CA, 1976. [Eusebiu de Cezareea, *Scrieri. Partea a doua*, IBMOBR. București, 1991 – n. tr.]
- Evagrius Scholastikos. *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, trad. M. Whitby, Liverpool, 2000.
- Fotie, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, trad. C. Mango, Cambridge, MA, 1958.
- Ioan Lydos. A.C. Bandy, *Ioannes Lydus: On Powers or the Magistracies of the Roman State*, Philadelphia, 1983.
- Kinnamos, Ioan. *Deeds of John and Manuel Comnenus*, trad. Charles M. Brand, Records of Civilization Sources and Studies 95, New York, 1976.
- Legea rurală. W. Ashburner, „The Farmer's Law”, *Journal of Hellenic Studies*, 30, 1910, pp. 85-108.
- Leon de Synada. *The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus*, ed. și trad. M.P. Vinson, Washington, DC, 1985.
- Liutprand de Cremona. *The Works of Liudprand of Cremona*, trad. F.A. Wright, Londra, 1930.
- Malalas, Ioan. *Chronicle of John Malalas*, trad. E. Jeffreys, M. Jeffreys et al., Melbourne, 1986.
- Mavropus, Ioann. *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita*, ed. și trad. A. Karpozilos, Tesalonic, 1990.
- Menandru. *The History of Menander the Guardsman*, trad. G. Blockley, Liverpool, 1985.
- Nichifor, patriarhul Constantinopolului. Cyril Mango, *Nikiphoros, Patriarch of Constantinople: Short History*, Washington, DC, 1990.
- Palama, Grigorie. *Saint Gregory Palamas: The One Hundred and Fifty Chapters*, ed. R.E. Sinkewicz, Toronto, 1988.
- Parastaseis Syntomoi Chronikai. Averil Cameron și J. Herrin, *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Leiden, 1984.
- Procopius de Cezareea. *Procopius*, 7 vol., ed. și trad. Averil Cameron și H.B. Dewing, Cambridge, MA,

1968-1979. (Sunt disponibile și multe alte traduceri.)

Psellos, Mihail. E.R.A. Sewter, *Fourteen Byzantine Rulers: The Chronographia of Michael Psellus*, Harmondsworth, 1966. [Mihail Psellos, *Cronografia*, Polirom, Iași, 1998 – n. tr.]

Pseudo-Dionysie Areopagitul. *Pseudo-Dionysius the Areopagite. The Complete Works*, trad. C. Luibheid, New York, 1987. [Sfântul Dionisie Areopagitul, *Opere complete*, Paideia, București, 1996 – n. tr.]

Simocata. *The History of Theophylact Simocatta*, trad. M. Whitby și M. Whitby, Oxford, 1986. [Teofilact Simocata, *Istorie bizantină*, Editura Academiei, București, 1985 – n. tr.]

Sphrantzes, George. *A Contemporary Greek Source for the Siege of Constantinople 1453: The Sphrantzes Chronicle*, trad. M. Carroll, Amsterdam, 1985; *The Fall of the Byzantine Empire: A Chronicle by George Sphrantzes, 1401-1477*, trad. M. Philippides, Amherst, MA, 1980.

Teofanes. *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-810*, trad. C. Mango și R. Scott, Oxford, 1997. [Sf. Teofan Mărturisitorul, *Cronografia*, Basilica, București, 2012 – n. tr.]

Three Byzantine Saints, trad. E.A.S. Dawes și N.H. Baynes, Oxford, 1948.

Timarion, trad. Barry Baldwin, Detroit, MI, 1984.

Conducători bizantini

284-305	Dioclețian
	Maximian, Galerius, Constanțiu I Chlorus
305-311	Galerius
	Constantius I Chlorus
	Severus al II-lea
	Licinius
	Constantin I
	Maximinus Daia (asociați unii cu alții în diverse perioade: 6 <i>auguști</i> în 309!)
311-324	Constantin I și Licinius
324-337	Constantin I
337-340	Constantin al II-lea, Constanțiu al II-lea și Constans
340-361	Iulian
363-364	Iovian
364-375	Valentinian I, cu Valens începând din 367
375-378	Valens, Grațian și Valentinian al II-lea
378-395	Teodosie I cel Mare
378-383	cu Grațian și Valentinian al II-lea
383-392	cu Valentinian al II-lea și Arcadius
392-395	cu Arcadius și Honorius
395	DIVIZAREA IMPERIULUI
Imperiul de Apus	
395-423	Honorius

423-425	Ioan
425-455	Valentinian al III-lea
455	Petronius Maximus
455-456	Avitus
457-461	Majorian
461-465	Libius Severus
467-472	Anthemius
472	Olybrius
473-474	Glycerius
474-475	Iulius Nepos
475-476	Romulus „Augustulus”
Imperiul de Răsărit^{1}	
<i>Dinastia lui Teodosie</i>	
395-408	Arcadius
408-450	Teodosie al II-lea
450-457	Marcian
<i>Dinastia lui Leon</i>	
457-474	Leon I
474	Leon al II-lea
474-491	Zenon
491-518	Anastasios
<i>Dinastia lui Iustin I</i>	
518-527	Iustin
527-565	Iustin I
565-578	Iustin al II-lea
578-582	Tiberiu al II-lea

582-602	Mauricius
602-610	Focas
<i>Dinastia lui Heraclius</i>	
610-641	Heraclius
641	Heraclius Constantin (Constantin al III-lea)
641	Heraklonas
641-668	Constans al II-lea
668-685	Constantin al IV-lea
685-695	Iustinian al II-lea (exilat)
695-698	Leontios
698-705	Tiberiu al II-lea
705-711	Iustinian al II-lea (reîntronat)
<i>Perioadă adinastică</i>	
711-713	Philippikos
713-716	Anastasios al II-lea
716-717	Teodosie al III-lea
<i>Dinastia Isauriană</i>	
717-741	Leon al III-lea Isaurianul
741-775	Constantin al V-lea Copronimul
775-780	Leon al IV-lea
780-797	Constantin al VI-lea
797-802	Irina
802-811	Nichifor I
811	Staurakios
811-813	Mihail I Rangabe
813-820	Leon al V-lea Armeanul

<i>Dinastia Amoriană</i>	
820-829	Mihail al II-lea Amorianul
829-840	Teofil
842-867	Mihail al III-lea
<i>Dinastia Macedoneană</i>	
867-886	Vasile I Macedoneanul
886-912	Leon al VI-lea cel Înțelept
912-913	Alexandru
912-959	Constantin al VII-lea Porfirogenetul
919-944	Roman I Lekapenos
959-963	Roman al II-lea
963-1025	Vasile al II-lea Bulgaroktonos și Constantin al VIII-lea
963	Regența împărătesei Teofano (văduva lui Roman al II-lea)
963-969	Nichifor al II-lea Focas
969-976	Ioan I Tzimiskes
1025-1028	Constantin al VIII-lea
1028-1034	Roman al III-lea Argyros
1034-1041	Mihail al IV-lea Paflagonianul
1041-1042	Mihail al V-lea Kalaphates
1042	Zoe și Teodora
1042-1055	Constantin al IX-lea Monomahul
1055-1056	Teodora (singură)
1056-1057	Mihail al VI-lea Stratiotikos
<i>Perioada anterioară Comnenilor</i>	
1057-1059	Isaac I Comnen
1059-1067	Constantin al X-lea Ducas
1067-1071	Roman al IV-lea Diogenes
1071-1078	Mihail al VII-lea Ducas

1078-1081	Nichifor al III-lea Botaniates
<i>Dinastia Comnenilor</i>	
1081-1118	Alexios I Comnen
1118-1143	Ioan al II-lea Comnen
1143-1180	Manuel I Comnen
1180-1183	Alexios al II-lea
1183-1185	Andronic I
<i>Dinastia Angelină</i>	
1185-1195	Isaac al II-lea Angelos
1195-1203	Alexios al III-lea Angelos
1203-1204	Isaac al II-lea și Alexios al IV-lea
1204	Alexios al IV-lea
1204	Alexios al V-lea
1204-1261	IMPERIUL LATIN
<i>Imperiul de la Niceea</i>	
1204-1222	Teodor I Laskaris
1222-1254	Ioan al III-lea Ducas Vatatzes
1254-1258	Teodor al II-lea Laskaris
1258-1261	Ioan al IV-lea Laskaris
<i>Dinastia Paleologilor</i>	
1259-1282	Mihail al VIII-lea Paleologul
1261	RECUCERIREA CONSTANTINOPOLULUI
1282-1328	Andronic al II-lea
1293-1328	Mihail al IX-lea
(Perioadă de anarhie)	

1328-1341	Andronic al III-lea
1341-1376	Ioan al V-lea
1341-1354	Ioan al VI-lea Cantacuzino
1376-1379	Andronic al IV-lea
1379-1391	Ioan al V-lea (reîntronat)
1390	Ioan al VII-lea
1391-1425	Manuel al II-lea
1425-1448	Ioan al VIII-lea
1449-1453	Constantin al XI-lea Dragases Paleologul
1453	CUCERIREA CONSTANTINOPOLULUI DE CĂTRE MEHMED AL II-LEA
Principali domnitori străini	
<i>Califi islamici</i>	
632-634	Abū Bakr
634-644	‘Umar
644-655	‘Uthmān ibn Affan
656-661	Ali
<i>Umayyazi din Damasc 661-750</i>	
661-680	Muawiyah I
680-683	Yazīd I
683-684	Muawiyah al II-lea
684-685	Marwān I
685-705	‘Abd al-Malik
705-715	al-Walīd I
715-717	Suleiman
717-720	‘Umar al II-lea
720-724	Yazīd al II-lea

744-750	Marwān al II-lea
<i>Abbasizi din Bagdad 750-1258</i>	
750-754	Abu’l ‘Abbās
754-775	al-Mansūr
775-785	al-Mahdī
786-809	Harun al-Rashīd
809-813	al-Amīn
813-833	al-Ma‘mūn
833-842	al-Mu‘ta im
842-847	al-Wathiq
847-861	al-Mutawakkil
862-866	al-Musta‘in
866-869	al-Mu‘tazz
870-892	al-Mu‘tamid
892-902	al-Mu‘ta id
908-932	al-Mu tadir
934-940	Ar-Rādī
940-944	al-Mutta i
944-946	al-Mustakfi
<i>Rusia (Rhos/Rus)</i>	
962-972	Sviatoslav
980-1015	Vladimir
1019-1054	Iaroslav
1113-1135	Vladimir al II-lea Monomahul
1530-1584	Ivan al IV-lea
<i>Serbia</i>	
circa 1166-1196	Ștefan Nemanja
1196 – circa 1227	Ștefan „Întâiul Încoronat”

1243-1276	Ștefan Uroș I
1276-1282	Ștefan Dragutin
1282-1321	Ștefan Uroș al II-lea Milutin
1321-1331	Ștefan Uroș al III-lea Decanski
1331-1355	Ștefan Uroș al IV-lea Dušan
1355-1371	Ștefan Uroș al V-lea Neiaki
<i>Sultani otomani</i>	
1288-1326	Osman
1326-1362	Orhan
1362-1389	Murad I
1389-1402	Baiazid I
1402-1421	Mehmed I
1421-1451	Murad al II-lea
1451-1481	Mehmed al II-lea

[1](#). Pentru simplificare, împărații de la sfârșitul unor dinastii ereditare adevărate sunt grupați uneori cu predecesorii lor, deși nu au fost cu adevărat membri ai dinastiilor respective.

Cronologie comparată

<i>Bizanț</i>	<i>Occidentul catolic</i>	<i>Statele islamice</i>	Caucaz, Peninsula Balcanică, Europa de Est
Secolele IV-V			
Bătălia de la podul Milvius, 312 Constantin I Donatismul și arianismul Conciliul de la Niceea Întemeierea Constantinopolului, 330 Teodosie Conciliul bisericesc 431, 451	Sedentarizarea triburilor germanice Ultimul împărat, 476		Invazii germanice și turcice Hunii traversează regiunea
Secolul al VI-lea			
Iustinian Răscoala Nika Sfânta Sofia Recucerirea Apusului Tulburări politice și militare, 565-610	Recucerirea Italiei și nordului Africii de către bizantini Ravenna, oraș important Invazii longobarde Papa Grigore I, 590-604		Prăbușirea frontierei balcanice Stabilirea popoarelor slave Avarii
Secolul al VII-lea			
<i>Heraclius</i> <i>Război lung cu perșii</i> <i>Invazii arabe, pierderea celei mai mari părți a Orientului</i> <i>Victorii arabe pe mare, invazii în Asia Mică</i> <i>Începutul sistemului themelor</i> <i>Asediul Constantinopolului,</i>		<i>Mahomed (mort în 632) și începuturile Islamului</i> <i>Invadarea Bizanțului și a Persiei</i> <i>Cucerirea Alexandriei, 642</i> <i>Muawiyah I</i> <i>Califatul Umayyad</i>	Sedentarizarea bulgarilor Hazarii, aliați ai bizantinilor

674-678			
Bizanț	Occidentul catolic	Statele islamice	Caucaz, Peninsula Balcanică, Europa de Est
Secolul al VIII-lea			
Leon al III-lea, Dinastia Isauriană, din 717 Asediul Constantinopolului, 717-718 Prima criză iconoclastă Al doilea Conciliu de la Niceea, 787	Bizanțul își impune controlul ecleziastic asupra Italiei și Peninsulei Balcanice Lipsă a implicării bizantine în Italia Pepin devine rege al francilor, 751; încoronat de papă, 754	Califatul Abbasid, din 750	Bizanțul ia de la papalitate controlul ecleziastic asupra Peninsulei Balcanice Atacuri bizantine în Bulgaria
Secolul al IX-lea			
Dinastia Amoriană, din 820 A doua criză iconoclastă Sfârșitul iconoclasmului, 843 Schisma fotiană Activitate misionară în Moravia Dinastia Macedoneană, din 867	Carol cel Mare devine împărat, 800 Schisma fotiană Activitate misionară în Moravia	Arabii hispanici își stabilesc avanposturi în Sicilia și Creta Slăbirea califatului, ascensiunea emirilor de la granițe	Moravia, primul stat slav Rușii atacă orașul Constantinopol, 860 Botezarea lui Boris-Mihail al Bulgariei, 864 Misionari creștini Simeon, țar al Bulgariei, 893 Maghiarii și pecenegii joacă un rol important în nord-est
Secolul al X-lea			
Creșterea proprietăților funciare aristocrate Constantin al VII-lea Nichifor Focas cucerește Creta, 961 Vasile al II-lea, 976	Otto I încoronat împărat, 962 Împăratul apusean încearcă să domine Biserica Otto al III-lea devine împărat, 983	Hamdanizii din Alep Fatimizii în Egipt, 973; amenințare la adresa Siriei	Colapsul hegemoniei hazare Igor, prinț al Kievului, 912 Atac rus asupra Constantinopolului respins, 941, 944 Olga a Kievului convertită la creștinism Vladimir și Rusia se convertesc la creștinism, 989
Bizanț	Occidentul catolic	Statele islamice	Caucaz, Peninsula Balcanică, Europa de Est
Secolul al XI-lea			
Anexarea Bulgariei, 1018 Aristocrația civilă la putere, 1028 Schisma din 1054 Bătălia de la Mantzikert Căderea orașului Bari,	Creștere demografică și comerț pe distanțe lungi Dezvoltarea orașelor Schisma din 1054 Papa Grigore al VII-lea și reforma gregoriană în Biserică	Selgiucizi Bătălia de la Mantzikert	Cumanii și pecenegii se stabilesc în Peninsula

1071 Alexios Comnen, 1081, Dinastia Comnenilor Venețienii controlează comerțul în estul Mediterranei Prima cruciadă, 1096	Controversa investițiilor Începuturile arhitecturii romanice Importanță tot mai mare a statelor comerciale italiene, mai ales a Veneției Prima cruciadă, 1096	Sultanatul de Rum Prima cruciadă, 1096	Balcanică
Secolul al XII-lea			
<i>Manuel I Comnen</i> <i>A doua cruciadă, 1147</i> <i>Myriokephalon, 1176</i>	<i>Roger al II-lea al Siciliei</i> <i>Frederic Barbarossa</i> <i>A treia cruciadă, 1189</i> <i>Universitățile și scolastica</i> <i>Începuturile arhitecturii</i> <i>gotice</i>	<i>Asia Mică dominată de</i> <i>Sultanatul de Rum și de</i> <i>danișmendizi</i> <i>Saladin devine</i> <i>conducătorul</i> <i>Egiptului, 1171</i> <i>Ierusalimul cucerit de</i> <i>Saladin, 1187</i> <i>Dinastia Ayyubidă în</i> <i>Egipt</i>	Ascensiunea Ungariei și Serbiei Ștefan Nemanja în Serbia Petru și Asan în Bulgaria
Secolul al XIII-lea			
Jefuirea Constantinopolului de către cruciați, 1204 Statele succesoare france și bizantine Imperiul Franc Imperiul de la Niceea Recuperarea Constantinopolului, 1261 Unirea de la Lyon, 1274	A patra cruciadă Carol de Anjou (rege al Neapolelui, 1266- 1285) Al doilea Conciliu de la Lyon, 1274	Dinastia Mamelucă Invadarea Siriei și Asiei Mici	Ioan Asan al II-lea al Bulgariei
<i>Bizanț</i>	<i>Occidentul catolic</i>	<i>Statele islamice</i>	Caucaz, Peninsula Balcanică, Europa de Est
Secolul al XIV-lea			
Catalanii în Grecia Ciurma neagră Război civil Controversa isihastă „Renașterea” sub Paleologi Bizanțul vasal al Imperiului Otoman	Războiul de 100 de ani, 1337- 1453 Armata de mercenari Ciurma neagră Răscoale țărănești Începutul Renașterii	Osman I și începuturile Imperiului Otoman Otomanii în Europa, 1354 Bătălia de la Kosovo, 1389	Ștefan Dušan al Serbiei Bătălia de la Kosovo, 1389
Secolul al XV-lea			
Manuel al II-lea Paleologul			

Mistra	Italia divizată în state care		
Unirea de la Florența,	luptă între ele	Timur Lenk în Asia	Ioan Huniade al Ungariei și Durad (Gheorghe)
1439	Mișcarea conciliară	Mică	Branković al Serbiei, conducători
Constantin al XI-lea	Conciliul de la Florența, 1438-	Mehmed al II-lea	semiindependenți în Peninsula Balcanică
Căderea	1439		
Constantinopolului,			
1453			

Resurse electronice

Resursele electronice pun într-o măsură tot mai mare la dispoziție o varietate bogată de materiale pentru oricine este interesat de istoria și cultura bizantine. Aceste resurse sunt disponibile deja oricărei persoane care deține o conexiune internet și pot oferi informații prețioase, analize, texte și perspective. Bineînțeles, ele variază mult în privința calității și a fiabilității și, din nefericire, multe dintre ele sunt părtinitoare, pline de greșeli și trebuie folosite cu multă precauție. Desigur, când vorbim despre Bizanț și cultura bizantină, în centrul atenției apar imediat chestiunile religiei și naționalismului și multe pagini web promovează clar o anumită agendă. Aceste site-uri pot fi valoroase, însă trebuie să ținem în permanență seama de punctul de vedere particular al organizației care le sponsorizează. Mai mult, din cauze cât se poate de practice, adresele de internet se schimbă frecvent și multe site-uri fie dispar cu totul, fie informația lor devine depășită și oricum altcumva, dar nu utilă. Adresele oferite aici nu pot fi garantate decât pentru momentul publicării cărții; dacă una dintre adrese nu funcționează, cititorul ar putea dori să caute respectivul site folosind numele acestuia sau o parte din el.

O categorie importantă de resurse electronice nu este prezentată aici: este vorba despre vastul depozit de informații care pot fi găsite cu ușurință prin intermediul unei biblioteci locale, fie o bibliotecă publică, fie una academică, prin contact direct cu un bibliotecar local. Bibliotecile moderne nu sunt simple depozite de cărți, ci și instrumente valoroase prin intermediul cărora cel interesat poate avea acces la bogăția internetului într-o manieră informată. La modul general ar trebui să preferați paginile web sponsorizate de instituții de educație (URL care se termină în .edu) sau de organizații nonprofit (.org), deși nici aceste denumiri nu pot garanta obiectivitatea.

Informații generale despre Bizanț

- **Wikipedia.** Așa cum majoritatea utilizatorilor de internet știu deja, Wikipedia este o sursă de informație folosită pentru milioane de subiecte. Este o serie deschisă de articole, ce pot fi scrise de oricine dorește să aducă o contribuție. În consecință, calitatea articolelor variază considerabil și este limpede că în unele nu putem avea încredere deplină. Însă participarea a peste 75.000 de colaboratori asigură eliminarea celor mai multe erori grave. Este bine ca cel care folosește pentru prima oară

wikipedia să citească introducerea în proiect la adresa <http://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:About>. O introducere în Imperiul Bizantin poate fi găsită la http://en.wikipedia.org/wiki/Portal:Byzantine_Empire. Altminteri, cititorul este sfătuit pur și simplu să caute un subiect de interes (un autor bizantin, un loc, un termen tehnic) folosind Google sau orice alt motor de căutare și să selecteze unul sau mai multe website-uri care rezultă din această căutare.

- **Bizanț, studii bizantine pe internet.** Rețeaua lui Paul Halsall de pagini web, care include legături spre alte site-uri, organizații, imagini, surse în traducere și alte informații: www.fordham.edu/halsall/byzantium. Din nefericire, acest site nu mai este întreținut și de aceea unele legături nu funcționează. Totuși, este folositor și sperăm că va fi reluat cumva în viitorul apropiat.
- **Dumbarton Oaks.** Cel mai important centru pentru studii bizantine și cercetare din America de Nord: www.doaks.org/research/byzantine, cu programe și pentru studiile precolumbiene și arhitectura peisajului. Dumbarton Oaks are și o bază apreciabilă de resurse online, care includ:
 - The Hagiography Database Project
 - Translations of Byzantine Saints' Lives
 - Dissertations in North America
 - Graduate programs in North America
 - Bibliography on Women in Byzantium
- **The Byzantine Studies Association of North America.** Informații despre studiile bizantine din America de Nord, inclusiv despre conferința anuală a studiilor bizantine: www.bsana.net.
- **The Society for the Promotion of Byzantine Studies.** Organizația care coordonează studiile despre Bizanț în Regatul Unit al Marii Britanii, cu informații despre cursuri, programe, expoziții, publicații și proiecte de teren: www.byzantium.ac.uk/index.htm.

Surse traduse pentru istoria bizantină

- **Sursele bizantine traduse ale lui Paul Halsall:**
www.fordham.edu/halsall/byzantium/alltexts.html
- **Traducerile lui Paul Stephenson din surse bizantine: secolele imperiale, cca 700-1204:**
www.paulstephenson.info/trans.html
- **Paul Halsall's Internet Medieval Sourcebook.** Traduceri integrale sau parțiale ale unor texte:
www.fordham.edu/halsall/sbook.asp
- Seria de traduceri **The Nicene and Post-Nicene Fathers** este deja domeniu public. Lucrările sunt disponibile pe website-ul Christian Classics Ethereal Translations:
www.ccel.org/fathers.html și pe site-ul Tertullian Project: www.tertullian.org/fathers2

Surse ale Bisericii

- **Patriarhatul Constantinopolului.** Site oficial: <http://www.ec-patr.org>
- **Muntele Athos.** Site organizat de comunitățile monastice, cu multe hărți și fotografii: <http://www.inathos.gr>
- **Prietenii Muntelui Athos.** Un grup care încearcă să ajute la ocrotirea și conservarea Muntelui Athos: <http://abacus.bates.edu/~rallison/friends>
- **Tezaurele Muntelui Athos.** Site atașat unei expoziții de obiecte de la Sfântul Munte: www.hri.org/MPA/other/Agio_Oros
- **Mone Petraki.** Site-ul unei mănăstiri bizantine din Atena: www.monipetraki.gr

Arta bizantină

- **Royal Academy of Arts.** Site al expoziției „Byzantium 330-1453” din Londra, cu multe imagini și explicații: www.royalacademy.org.uk/exhibitions/byzantium/about
- **An Introduction to Byzantine Art, Metropolitan Museum of Art.** Cu fotografii ale multor obiecte din expoziția „Glory of Byzantium”:
www.metmuseum.org/explore/Byzantium/art.html
- **Muzeul bizantin și creștin, Atena, Grecia.** Momentan doar în greacă: www.byzantinemuseum.gr
- **Muzeul Culturii Bizantine, Tesalonic, Grecia:** www.mbp.gr/html/en/index.htm

Arheologie bizantină

- **Amorium.** Săpăturile efectuate la Amorium, în centrul Asiei Mici: www.amoriumexcavations.org
- **Corint.** Săpăturile efectuate în vechiul Corint: www.ascsa.edu.gr/index.php/excavationcorinth
- **Săpăturile efectuate de Ohio State University la Isthmia:** <http://isthmia.osu.edu>
- **Squinch.** O publicație online pentru arheologia Greciei medievale și postmedievale: www.squinch.und.edu

Index¹

Notă: Acest index încearcă să-l ajute pe cititor să găsească cele mai importante referințe ale termenilor mai utili. Nu intenționează să fie exhaustiv nici în ce privește lista numelor sau termenilor, nici în ce privește trimerile pentru fiecare intrare în parte. Așadar aici nu apar toți împărații sau alte personalități și, de asemenea, mulți termeni din glosar nu sunt incluși în indice. Numele de persoane sunt trecute de obicei cu forma cea mai cunoscută, iar uneori sunt oferite și referințe la alte intrări.

acheiropoietia 189, 237

Adrianopol (Edirne) 65, 304, 323, 329, 339, 349, 359, 363

Adrianopol, bătălia de la 94-95

Ahaia, principatul de 307-309, 342

al doilea Conciliu de la Niceea (787) 197, 368

al doilea Conciliu din Constantinopol (553) 142

al doilea Conciliu din Efes („Sinodul tâlhăresc”, 449) 114

Alaric 107-108, 111

albanezi 319, 347, 369

allelengyon 204, 236, 250, 252

Ana Comnena 28, 266-268, 270, 273, 277, 286, 295

annona 55-56

arabi 154, 160, 166-177, 196-197, 208-210, 214-215, 219, 224, 227, 239-240

arianism 68-69, 78, 83, 89-92, 96, 105, 116, 128

aristocrație militară 243-244, 247-248, 254-255, 260-261, 273, 280, 283

armata bizantină, organizare etc. 42, 55, 95, 118, 137, 155-156, 161-162, 179-181, 251, 256-257, 261, 266, 272, 274, 280, 315, 345

arseniți 308-309, 315

Atena 42, 46, 82, 92, 110-111, 131, 172, 196, 256, 260, 278, 286, 299, 315, 319, 337, 347

Athos, Munte 30, 243-244, 309-310, 315, 320, 322-324, 339, 363-364

Attila 109, 116

Baiazid I 317, 332, 336-340, 348
basileus 197, 200
bazilică 73-77
Bessarion 343, 346, 353
bogomili 235, 310
Bohemond 270-271
Bonifaciu de Montferrat 293, 299, 302-303, 305-306
Branković, Gheorghe 342, 347
Branković, Vuk 331-332
bulgari 158, 174, 177, 195-196, 206-207, 217-218, 237, 246
Bulgaria 195-196, 204, 220-221, 225, 232, 234-236, 246-248, 251, 257, 273, 281, 290, 302, 304-305, 308, 310, 319-320, 323, 331, 334, 337, 342

Caloian 282
capitatio-iugatio 56
Carol cel Mare 198, 200-201, 203-204, 206, 214
Carol de Anjou 308-309, 311, 316, 397
case 71-72, 168, 199, 246-247, 283, 342-343
Cerularie (Keroularios), Mihail 258-260
Choniates, Mihail 286, 305
Choniates, Niketas 28, 30, 284-286, 301, 306
Cipru 171, 177, 227, 232, 245, 282, 285, 286, 330, 360
comerț 119, 178-179, 208, 217, 232, 240, 266, 272, 283, 289, 291, 301, 306, 323, 333, 341, 345
comes 54-55
comitatenses 55, 70
comitatus 54, 70
Comnena, Ana. *Vezi* Ana Comnena
concilii bisericești 68, 119, 128, 141, 174-176, 195-196, 216, 225, 227, 236-237, 321-322, 333, 345-346, 348
Conciliul de la Calcedon (451) 107, 110, 114-116, 120, 141, 152-153, 163, 174
Conciliul de la Lyon 309, 333
Conciliul din Ferrara-Florența 345-346, 348, 353-354
Conciliul din Hieria (754) 196, 207
Conciliul Quinisext. *Vezi* Conciliul trulan
Conciliul trulan 164, 176, 189
Constans al II-lea 171-173

Constantin (Chiril) și Metodiu 218-221

Constantin I 61-78

Constantin al V-lea Copronimul 194-196

Constantin al VI-lea 196-197, 206, 208

Constantin al VII-lea Porfirogenetul 30, 223, 233-234, 238-240

Constantin al XI-lea Dragases Paleologul 342, 347, 352, 358

Constanțiu al II-lea 81-83

Corint 278, 303, 305-306, 322, 339, 342, 345

Corpus Juris Civilis 132, 142

Creta 208, 211, 223, 232, 239-240, 301, 326-327, 360, 363, 365

cruciada întâi 267-271

cruciada a doua 277-279, 296

cruciada a treia 281-283, 294-295

cruciada a patra 292-296

cruciați 267-268

curiae 21, 54, 56, 90, 233

curiales 38, 45, 56, 86, 90, 101, 103, 119, 124

Dandolo, Enrico 293, 309

Despotatul Epirului 303-305, 308, 310, 335

devalorizare a monedei 37, 45, 56-57, 103, 119, 256, 261-262, 271

Dighenis Akritas 250, 286

Dioclețian 49-60

donatism 67-68, 92

dux 55, 274

dynatoi („cei puternici”) 236, 250-254, 283

Edictul prețurilor 56-57

Efes 84, 122

Ekthesis 163, 172

exarhat 153, 195

exkousseia 254

facțiuni de la circ 129, 133, 155

fanarioți 364, 366

Fatimizi 248, 251, 257, 261, 292, 296

femei 77, 109-111, 125-126, 144-145, 157-158, 164, 167, 188, 198, 212, 244, 270, 273-274, 307-308, 368, 371

filioque 220, 229, 258, 309

flotă bizantină 162, 171, 208, 232, 235, 315, 320, 323

focul grecesc 173, 176, 186, 236, 240

Fotie 216, 219-220, 225, 227, 229-231, 234, 241, 258

Frederic I Barbarossa 278-279, 281-282

Frederic al II-lea al Germaniei 306-307

Genova 279, 289, 307, 316, 319, 333, 338, 360

Georgios Scholarios (Ghenadie al II-lea) 343, 346, 348, 360

gassanizi 203

Ghenadie al II-lea. *Vezi* Georgios Scholarios

Grigorie Palama 321-322

Guillaume al II-lea al Siciliei 281-282

Guillaume al II-lea de Villehardouin 307-308, 342-343

Guiscard, Robert 261-262, 265-266, 270, 295

Harun ar-Rașid 200, 204, 208

hazari 177, 187, 215, 217-219, 233, 249, 290

Henotikon 119, 153, 163, 172

Henric al VI-lea al Germaniei 282, 293

Hexamilion 111, 339

Humbert, cardinal 258-259

Hypatia 125-126

Iacob Baradeus 142

icoane/imagini 189-192

iconoclasm 193-201, 203-204, 207, 209, 211, 213, 215-216

Ignatie, episcop al Constantinopolului 211-212, 216, 225, 227

indictio (indicțiune) 56

individualism 250, 255, 285, 287, 328

Inocențiu al III-lea, papă 282, 293, 333

invazii arabe 151, 164, 166-170, 173-176

Ioan Capadocianul 131-133

Ioan Gramaticul, episcop al Constantinopolului 207, 209, 211, 219

Ioan Gură de Aur 108, 110, 113, 126

Ioan Scărarul 162

Irina, văduva împăratului Leon al IV-lea 197-201

Isidor, episcop al Kievului 343, 346, 348, 351, 361

isihasm 320-322

Italia 118, 138-140, 152-156, 172, 195-196, 208-209, 227, 257, 278-279, 289

Iulian 82, 84, 86-89

Iustinian I 129-144

Iustinian al II-lea 176-177

întemeierea Constantinopolului 71-73

kapnikon 204

katepan 274

Kiev 233, 236, 239, 290

kleisourai 209

Kosovo, bătălia de la 331-332, 335-336

Krum, han al bulgarilor 204, 206-207, 290

Legea rurală 181

legislație funciară 236, 239, 246

Leon al III-lea Isaurianul 185, 187-189, 193-196

Leon al V-lea Armeanul 207

Leon de Tripoli 232

Leon Sgouros 282, 305-306

limitanei 55

liturghie 115, 122, 146, 219, 260, 310, 321, 337, 351-352, 358

Liutprand de Cremona 237-238, 246

logothetes 181, 197, 203, 211, 221, 274

longobarzi 152-153, 155-156, 174, 177, 195, 200, 218, 257

maghiari 232, 261, 275, 278, 281, 287, 290-291, 293, 336-337

magister militum 55, 82, 99, 108, 181

Mahomed 164, 166-167, 169, 172

mandilion 237

Mantzikert, bătălia de la 260-262, 291

Manuel al II-lea Paleologul 317-318, 337-340
Marea Companie Catalană 315, 318-319, 327
Maxim Mărturisitorul 163, 172-174
Mehmed I 339
Mehmed al II-lea 348-352
mercenari 214, 257, 261, 315, 318, 323
Meteora 324-327, 363-364
Mihail I Rangabe 206-207, 212
Mihail al II-lea Amorianul 208-209
Mihail al III-lea 211-213, 215-217, 223
millet 360
Milutin (Ștefan Uroš al II-lea) 311, 315-316, 335
Mistra 247, 307-308, 329, 336, 339, 342-345, 347
monahism 101-102, 124-126, 244, 309
monahism idioritmîc 316
monoenergism 163
monofizitism 110, 114-116, 118, 128, 132, 137, 141-142, 163-164
monotelism 163, 171-172, 174, 176-177
Moravia 214, 219-221
Moreea (inclusiv Despotatul de) 299, 323, 329, 332, 336, 339, 341-345, 347, 350, 357
Moreea, principatul de. *Vezi* Ahaia, principatul de
Muawiyah 171-174
Murad I 329-332, 336
Murad al II-lea 340-341, 346-348
Myriokephalon, bătălia de la 279

Nestorie/nestorianism 85, 110, 113-115, 119, 141
Niceea, Imperiul de la 302-303, 306, 310, 335, 359
Nichifor I 203-206
Nicomple, Cruciada de la 334, 336-338
Nika, răscoală 133-134
Niketas Choniates. *Vezi* Choniates, Niketas
Nikolaos (Nicolae) Mystikos, episcop al Constantinopolului 234-236
normanzi 257, 261-262, 265-267, 271, 276, 278-279, 281-282, 288, 293, 295, 308

Olga a Kievului 239, 246, 249

orașe 38, 54, 57, 71-73, 86, 90-91, 101, 103-104, 108, 111, 119-120, 122, 143, 207, 226, 261, 280-281, 284-285, 288-289, 318-320, 328-329, 367

otomani 291, 304-340, 342-343, 346, 348-352, 357-358, 360-366, 368-369

Palama, Grigorie 321

palat 53, 62, 73-74, 88, 107, 118, 133, 136, 142, 147-148, 152, 154-155, 168, 176, 193, 195-198, 207, 219, 224, 226, 237, 279-280, 302, 322, 342-343, 348-349

parade de mirese 198, 211-213

paroikoi 236, 246, 283

Partitio Romaniae 293, 299

paulicieni 208, 220, 227, 235

Părinți capadocieni 92-93, 102

pecenegi 215, 232, 257, 265, 267, 275, 290-291

Pelagonia, bătălia din 307

persecuție religioasă 24, 40-41, 58-60, 63, 65-69, 86, 91, 123, 141-142, 194, 196, 208-209, 215, 218, 244, 330

Pisa 272, 279, 289, 333

Plethon (Georgios Gemistos) 343-344, 346, 353, 355

poezie 30, 111, 146, 177, 183, 212-213, 263, 286, 311, 365

prefect/prefectură pretoriană 40, 54-56, 85, 89, 107-111, 132, 181

primul Conciliu de la Niceea (325) 69, 112

primul Conciliu din Constantinopol (381) 96, 112

primul Conciliu din Efes (431) 110, 114

problema celor două imperii 200-201

pronoia 255, 272-273, 283, 315

protimesis 236

Psellos, Mihail 28, 30, 249, 253, 255-256, 261, 263, 285

Pseudo-Dionisie Areopagitul 125, 321

ptochoi (săraci) 22, 38, 72, 90, 100, 120, 124, 167, 188, 208, 223, 236, 245, 253-254, 256, 321, 324, 363

Pulcheria 109-111, 113-116

Ravenna 63, 111, 118-119, 128, 131, 139-140, 152-153, 155, 172, 195, 218

Raymond de Toulouse 270-271, 295

recrutări în armată 89-90, 161, 245-246, 251, 256-257, 272, 279-280

Renașterea italiană 253, 346, 352-353

rhos (ruși) 215-216, 232, 236, 238, 290

Roger al II-lea al Siciliei 276-278

Roman I Lekapenos 234-238

Roman Melodul 146

Rum, Sultanatul de 262, 267, 276, 279, 291, 303, 336

rum millet (comunitatea ortodoxă greacă) 360

Rumeli Hisar 348

Rusia 214-216, 239, 249, 257, 284, 290, 308, 334, 338, 346, 361-367, 369

Saif ad-Daulah 236, 239-240

Saladin 281, 292, 294, 296

Samuel al Bulgariei 248-249, 251, 253, 290

Sava, Sfânt 303, 309-311

săraci. *Vezi ptochoi*

schisma acachiană 119, 141, 218, 258

schisma din 1054 258-260

schisma fotiană 216-217, 220, 223, 227, 258

scolastică 321

selgiucizi 261-262, 265, 267-268, 271, 276-277, 280, 284, 291-292, 296, 303, 320, 322, 336

senatori, clasa senatorială 20-22, 39, 42, 44-46, 57, 65, 70-71, 83, 90, 99, 103, 116, 131-132, 156

Serbia 235, 267, 275, 279, 281-282, 290-291, 303, 307-311, 313, 316, 319-320, 322-323, 326, 335-336, 341, 347, 350

Sicilia 173, 195, 208-209, 216, 227, 232, 257, 276-280, 282, 288, 308, 311, 333, 352

Simeon al Bulgariei 232, 234-235

Simeon Stâlpnicul 124-125

sitokrithon 315

Skanderbeg (Iskender bei) 347

slavi 152-153, 156, 158-162, 172, 176, 181, 197, 204, 208, 213-214, 216-221, 227, 229, 232, 249, 253, 275, 287-288, 290, 303, 309, 311, 319-320, 334, 358

Smirna 173, 267, 338

solidus 57, 70, 103, 224

stratiotika ktemata (pământurile soldaților) 179, 181, 239

Sviatoslav al Rusiei 239, 246-247, 249, 290

Ștefan Dušan (Ștefan Uroš al IV-lea Dušan) 320, 322, 329, 335

Ștefan Întâiul Încoronat 309-310, 335

Ștefan Nemanja 279, 281, 291, 303, 309

Ștefan Uroš al V-lea (Nejaki) 329
Teodor I Laskaris 216, 218, 310
Teodor Studitul 198, 203, 206-209
Teodora, văduva lui Iustinian I 127, 131-132, 152
Teodora, văduva lui Teofil 211-213
Teodosie I 95-98, 107-108
Teodosie al II-lea 109-116, 118
Teofil, împărat 209-212
teologie apofatică 125, 162, 321, 371
Tesalia 226, 249, 299, 308, 316, 319-320, 322, 324-326, 331, 337, 363-364
Tesalonic 58, 99, 157, 159, 204, 219, 232, 244, 249, 281, 284, 299, 303, 305-306, 310, 316, 321-322, 326, 330-331, 336, 339, 341, 353, 364
theme (*themata*) 154, 157, 162, 178-182, 186-187, 204, 208-209, 251, 257, 274
Theotokos 113
Timarion 210, 284
Timur Lenk (Tamerlan) 336, 338-339
titluri 233, 273-274, 276
Toma Slavul 234-235
Trapezunt, Imperiul de la 302-303, 359
Trebonian 132-133
Trei Capitoale 141-142
Trullo, Conciliul din (Conciliul Quinisext). *Vezi* Conciliul trulan
tun 348-351
typos 172

Ungaria 232, 268, 275, 279, 281-282, 291, 308, 334-337, 339, 341-342, 347-348, 350
unirea Bisericii 306, 308, 315, 329, 333-334, 338, 345-347, 360-361
Unirea de la Florența 346, 348, 361

varegi 257
Varlaam Calabrezul 321-322
Varna, Cruciada de la 347
Vasile, Sfânt 92, 102
Vasile I 223-229
Vasile al II-lea 243, 248-252
„Vecerniile siciliene” 311, 315-316

Veneția/venețieni 52, 58, 266-267, 272, 276, 278-279, 283, 289, 293-294, 299, 301, 303, 307-309, 316, 319, 330-331, 333-334, 337, 339, 341, 346, 350, 353-354, 359-360, 363, 365

Vladimir al Kievului 249, 290

Vladimir, în Rusia 290

Zara 293

zeloți 198, 203, 321

Zeta 253

Zoe (și Teodora), împărăteasă 252-254

Zoe Karbonopsina 233-235

[1.](#) Numărul paginilor se referă la ediția tipărită a cărții și la ediția digitală în format PDF.